

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 5 (16)

Київ – 2013

**СОЦІАЛЬНІ
В И М І Р И
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Кирило Грищенко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Олена Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Наталія Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Ольга Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Сергій Макеєв, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Анатолій Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Юрій Саєнко, д.екон.н., Інститут соціології НАН України
Олександр Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Віктор Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Євген Суїменко, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Валентин Тарасенко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

© Соціальні виміри суспільства, 2013

© Інститут соціології НАН України, 2013

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В.Степаненко

Громадянське суспільство та держава
в неомарксистській концепції А.Грамші 25

С.Барматова,

Громадянське суспільство: його роль
та можливості в модернізації сучасної держави 39

В.Казаков

Николай Кондратьев: проблемы социального конфликта 48

М.Науменко

Конструювання базових понять
у феноменологічній соціології А.Шютца 61

Т.Загороднюк

Актеры трансформационного процесса
в концепции социетальной трансформации
российского общества Т.Заславской 75

В.Резнік

Інновація та легітимація у макросоціальних
революціях: концептуалізація та кроскультурний
аналіз Ш.Айзенштадта 85

С.Солодько

Природа агентності в акторно-мережевій
теорії Бруно Латура 102

О.Злобіна

Соціальне та психологічне vs соціально-психологічне:
що і як регулює соціальну поведінку в макроситуаціях 112

О.Резнік

Статусні особливості регуляції соціальної поведінки 127

І.Мартинюк, Н.Соболева

Соціальні ролі та рольова регуляція
в ситуації суспільної нестабільності 140

<i>І.Мариніч</i>	
Моделювання соціальної реальності: системно-методологічні та когнітивні аспекти	154
<i>Ю.Саснюк</i>	
До питання коректності деяких соціологічних термінів	170
<i>О.Жуленева</i>	
Инвариантность данных кросс-национальных исследований: теоретико-методологический анализ	186

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>А.Арсенко</i>	
Положение “среднего класса” в США: политическая мифология и действительность	200
<i>А. Зоткин</i>	
Проблемные зоны концептуализации власти	211
<i>О.Вишняк</i>	
Ставлення громадян України до виборчих систем: методики та результати досліджень	222
<i>І.Бекешкіна</i>	
Выборы–2012: динаміка рейтингів і мотивація вибору	239
<i>Д.Маслов</i>	
Подходы к изучению теории партий в социологии и смежных дисциплинах	252

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

<i>А.Малюк</i>	
Об основных аспектах кризиса современного мирового капиталистического порядка	260
<i>Н.Толстых</i>	
Социальное исключение в условиях глобального экономического кризиса	274
<i>О.Панькова</i>	
Украина в системе международных координат: диагностика состояния в контексте развития человеческого потенциала	284

О.Рахманов	
Демографічні та освітні характеристики великих власників в Україні	302
Т.Петрушина	
А креативны ли мы? К вопросу об инновационной культуре населения Украины	312
Д.Ядранський	
Соціальні механізми поширення організаційної культури підприємства	324
О.Максимчук	
Стан земельного реформування в українському селі	333
О.Гончарук	
Земельні відносини: час рівноваги	343
М.Сакада	
Захист сільського населення в сфері земельних відносин в умовах агрореформування в Україні	356
Г. Заремба	
Ціннісні орієнтації українських трудових мігрантів в Ірландії	371
Н.Лінцова	
Категорія споживання: контекстуальний аналіз	380
С.Стукало, С.Оксамитна,	
Динаміка престижності професій і занять в українському суспільстві	392
А.Беленок, А.Бова	
Поколения постсоветской Украины: динамика социально-экономических ориентаций	407
И.Прибыткова	
Презентация города в системной парадигме	427
А.Рішко	
Морфологічна структура соціального простору міста Львова	442

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Л.Бевзенко	
Основные идеи теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологии	458

Н.Бойко	
Актуалізація феномену “The Surveillance Society”	473
Н.Сергиенко	
Технологии виртуальной реальности в информационном обществе: симуляция социального	485
О.Суська	
Соціалізаційний протест в алгоритмі необмежених просторів	494
М.Наумова	
Електронні медіа і нові фігурації сенсу	505
А.Шульга	
Медійные предпочтения украинцев: динамика и выводы ...	520
В.Солдатова	
Трансляція смислів постмодерної культури засобами реклами: результати візуального дослідження	530

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Л.Скокова	
Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик	546
Т.Стеценко	
Функції довіри та недовіри у складі соціального капіталу	567
А.Дячук	
Культуральна соціологія в контексті сучасної соціологічної теорії	579
М.Паращевін	
Релігія як соціальний інститут: реальність чи метафора?	588
К.Ричка, В.Смакота,	
Освітній потенціал населення: сутність, історія формування та особливості виміру	603
О.Іваненко	
Реформування вітчизняної медицини: на користь чи на шкоду українському населенню	615
Н.Ходорівська	
Деякі аспекти та тенденції змін мовної ситуації в Києві	632

А.Домаранська	
Стратифікація практик дозвілля	648
Т.Кабанець	
Репрезентація соціокультурних моделей любові в радянському кінематографі	667
К.Тягло	
Сучасна українська література очима молодих читачів	683
І.Вергуленко, К.Гумен, О.Тимець	
Моделі репрезентації образів психічно хворих людей і реакції на них соціуму в популярних кінострічках	696
Н.Зацепіна	
Туризм як соціальний інститут	708
І.Шапошникова	
Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді	716
М.Кухта	
Випускники на життєвому роздоріжжі: особливості соціальної ситуації	726
Н.Метулинська	
Вплив ціннісних орієнтацій на постановку та розв'язання наукових проблем	738
Н.Отріщенко	
Місце методу незакінчених речень в арсеналі соціологічних методів	749
Т.Любива, Т.Нікітіна,	
Представлення результатів аналізу даних кількісних соціологічних досліджень у наукових публікаціях	763

Contents

CHAPTER ONE

V. Stepanenko

CIVIL SOCIETY AND STATE IN THE NEO-MARXIST CONCEPTION BY A. GRAMSCI 25

It is analysed Gramsci's neo-marxist theory of civil society and its interrelation with the state. The subject field of its interrelations, related to the concepts of hegemony and of the war for positions as well as the role of intellectual elite in social transformation, is identified. It is demonstrated the actuality of Gramsci's conceptualisations for analytical interpretations of Ukrainian social transformation and for the development of civil society.

S. Barmatova

CIVIL SOCIETY: HIS ROLE AND POSSIBILITIES IN MODERNIZATION MODERN STATE 39

The article is sanctified to the analysis of possibilities of civil society of Ukraine to come forward as motive force in the process of democratization and modernisation of the modern state, including Ukrainian. Positive and negative progress of civil society trends were analysed in Ukraine, it is shown that, in spite of presence separate negative displays, development of civil society demonstrates a positive dynamics and his development can come forward the index of democratic character of the Ukrainian state.

V. Kazakov

**NIKOLAY KONDRATYEV:
THE PROBLEMS OF SOCIAL CONFLICT 48**

The paper deals with Kondratyev's research of the problems of social conflict, its causes, proceeding mechanism, interrelations with the economic crisis, small and large cycles. It is emphasized that Kondratyev thinks the conflict to be one of the signs (symptoms) indicating the time and space framework of the society position within the social space and social time. It is also argued that Kondratyev is one of the founders of principles of the synthesizing theory of great cyclic changes of the society.

M.Naumenko

**CONSTRUCTION OF THE BASIC NOTIONS
IN A.SCHUTZ'S PHENOMENOLOGICAL SOCIOLOGY 61**

The paper analyzes designing of constructs in A. Schutz's phenomenological sociology focusing on such mechanisms of the construction of notions as idealization, typification, and abstraction.

T.Zagorodniuk

**TRANSFORMATION PROCESS ACTORS
IN T.ZASLAVSKAYA'S CONCEPT OF SOCIETAL
TRANSFORMATION OF THE RUSSIAN SOCIETY 75**

The paper analyzes theoretical and methodological researches concerning actors of the meso-level transformation process, which were conducted by T.I. Zaslavskaya for approbation of the concept of societal transformation of the Russian society.

V.Reznik

**INNOVATION AND LEGITIMIZATION IN MACRO-SOCIAL
REVOLUTIONS: CONCEPTUALIZATION AND
CROSS-CULTURAL ANALYSIS BY SH. EISENSTADT 85**

The present paper analyzes the conceptualization of innovation and legitimization in macro-social revolutions in the monograph by Sh.Eisenstadt. Eisenstadt's methodology is based on the synthesis of structural functionalism, conflict theory, symbolic interactionism and other sociological theories. Conceptual constructions became the basis for cross-cultural analysis of macro-social revolutions. This analysis revealed the peculiarities of legitimization of post-revolutionary social order and innovations.

S.Solod'ko

**THE NATURE OF AGENCY IN BRUNO LATOUR'S
ACTOR-NETWORK THEORY 102**

The main goal of this paper is to describe the nature of Bruno Latour's concept of agency. The scholar's actor-network theory ascribes agency to both human and non-human actors. In so doing, it enables to overcome the agent-structure problem and proposes new ways to study the influence of the newest technologies and innovations on the present-day social processes.

O.Zlobina

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL VS SOCIO-PSYCHOLOGICAL:
WHAT CONTROLS SOCIAL BEHAVIOR IN MACRO-SITUATIONS
AND HOW DOES IT WORK..... 112**

The author has made an attempt to theoretically separate and investigate with the help of empirical material the effect of social, socio-psychological and psychological determinants of behavior in the situations of social instability. The investigation has allowed the author to reveal an alignment of groups with different behavioral strategies as to socio-demographic characteristics, reduction of the gap between representatives of these groups as to socio-psychological characteristics, as well as preservation of differences in psychological characteristics.

O.Reznik

STATUS FEATURES REGULATING SOCIAL BEHAVIOR..... 127

The article touches upon status features of the regulation of social behavior in Ukraine. The author analyzes the relationship of objective and subjective elements organizing social behavior depending on the position of an individual in a given society. The rising social status contributes to the improvement of material conditions of life, the state of health, satisfaction with various aspects of life and raises social optimism. Besides, it has been found that social status correlates with subjective indicators of financial position and psychological well-being more strongly than with objective aspects of life.

I.Martyniuk, N.Soboleva

**SOCIAL ROLES AND ROLE REGULATION
IN A SITUATION OF SOCIAL INSTABILITY 140**

The paper addresses the problem of transforming role behavior and role identity crisis in a situation of social instability. Moreover, the authors analyze features of role-based regulation of social behavior in the long-lasting transitional period in Ukraine.

I.Marynich

**SOCIAL REALITY MODELING: SYSTEMIC-
METHODOLOGICAL AND COGNITIVE ASPECTS 154**

The article explores the nature of social reality and means of acquiring knowledge about it. The author arrives at the conclusion that modeling is the most efficient methodology for study of social reality and one of the most powerful means for social cognition and social management.

Yu.Saienko
**AS TO CORRECTNESS OF SOME
 SOCIOLOGICAL TERMS** 170
The article deals with correctness of the statements based on correctness and accuracy of terms, which are used in the practice of social analysis.

O.Zhuleneva
**DATA INVARIANCE IN CROSS-NATIONAL
 RESEARCHES: THEORETICAL
 AND METHODOLOGICAL ANALYSIS** 186
The paper analyzes the notion of the data invariance in cross-national researches from theoretical and methodological point of view. Genesis of this notion in the methodology of comparative research along with its role in the conduction of cross-cultural and cross-national researches is examined.

CHAPTER TWO

A.Arseienko
**THE ACTUAL STATE OF THE “MIDDLE CLASS” IN THE USA:
 POLITICAL MYTHOLOGY AND REALITIES** 200
The paper focuses on an analysis of the “middle class” concepts accepted in American sources and actual socio-economic status of American working people on the boundary between two centuries in the context of official political mythology and Utopian prognoses concerning these problems. A special emphasis is made on influence, which the first global financial and economic crisis in the history of mankind has been exerted on employees, resulting in their current state, reduction in number, decline in living standards and deterioration of the life quality among “middle class” in the USA.

A.Zotkin
**PROBLEM ZONES IN THE CONCEPTUALIZATION
 OF POWER** 211
The paper analyzes a number of problem zones in the power notion from sociological viewpoint. The concepts of power as a universal social phenomenon are examined. At the same time, striving for power is considered as a need typical of everybody. The author presents sociological definitions of the power notion and proposes his own

interpretation of this term, which allow a researcher to operate with indices being measured (decision, action, result) while studying this social phenomenon.

O.Vyshniak

**THE ATTITUDES OF UKRAINIAN CITIZENS
TOWARDS ELECTORAL SYSTEMS: RESEARCH
TECHNIQUES AND RESULTS OF THE STUDY 222**

The paper examines methods and techniques used in study concerning the attitudes of Ukrainian citizens towards different electoral systems. The authors argue that it is more advisable to reveal citizens' attitudes to electoral systems through their preferences for main principles (or ways) of the distribution of deputy mandates. Besides, the outcomes of national surveys conducted with the use of various techniques during the years 2002–2009 in Ukraine as to citizens' attitudes towards different electoral systems and their modifications have been analyzed.

I.Bekeshkina

**ELECTION–2012: THE DYNAMICS
OF RATINGS AND MOTIVATION OF CHOICE..... 239**

The paper analyzes the dynamics of ratings and election's motivation during parliamentary elections of 2012. Certainly basic factors of electoral choice and backlogs of increase of civil activity of population.

D.Maslov

**APPROACHES TO THE STUDY OF A THEORY
OF POLITICAL PARTIES IN SOCIOLOGY
AND NEIGHBORING DISCIPLINES 252**

The article focuses on the definitions of a political party, as well as on the main approaches to the study of a theory of political parties and their representatives.

CHAPTER THREE

A.Maliuk

**ON THE MAIN ASPECTS OF CRISIS
OF THE PRESENT-DAY CAPITALIST WORLD ORDER 260**

The article shows how to apply the methodology of long-term treatment of historical conjuncture to the analysis of the recent global economic

and financial crisis. It is argued that formation of the long-term historical conjuncture, which caused the recent global economic and financial crisis, had begun in the early 1970. At that time, the world capitalist system had faced structural crisis of the postwar model of capitalist development. As a political and economic response to the structural crisis, the transnational capitalist elites chose the neo-liberal transformation of the postwar regime of accumulation. The main components of the neo-liberal transformation are the rise in exploitation and financialization of the accumulation process summarized by D. Harvey in the concept of “accumulation by dispossession”. The neo-liberal transformation failed to overcome the structural crisis of capitalism. Conversely, it contributed to the intensification of its contradictions. As a result, the capitalist system has encountered the new manifestation of structural crisis.

N. Tolstykh

**SOCIAL EXCLUSION UNDER
THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS 274**

The paper analyzes impact of the global economic crisis on the situation of social exclusion in the present-day world. Statistical data illustrate that the global economic and financial crisis has decreased standards of living and increased unemployment both in developed and developing countries. The following conclusions can be drawn from the present study: to overcome the crisis and its consequences, the present-day world needs transition to the new development model focusing on a human being and comprehensive human development.

O. Pan'kova

**UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL
COORDINATES: CURRENT STATE DIAGNOSTICS
IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT
OF HUMAN POTENTIAL 284**

Current state of the Ukrainian society from positions of human development has been analyzed; tendencies in the change of Human Development Index (HDI) calculated by UNDP have been ascertained. Using the data of international comparative researches, in particular results of the European Social Study of 2005–2007–2009–2011 (ESS), the author has made the rating portrait of Ukraine and revealed its strong and weak sides, as well as growth barriers and potentials.

O.Rakhmanov

DEMOGRAPHIC AND EDUCATIONAL CHARACTERISTICS OF THE LARGE CAPITAL OWNERS OF UKRAINE 302

The article deals with demographic and educational characteristics of large capital owners of Ukraine. Empirical data show that most Ukrainian capitalists were born in major city, at the moment of survey were from 41 to 60 years of age and had received engineering or technical education. Social stratum of the large capital owners has turned out to be one of the most educated social groups in the society: almost all (96.4%) have received higher education, more than one fifth (22.3%) has acquired additional higher education, about one fifth (19.6%) has earned a Ph.D degree, and 5.1% has got a D.Sc. degree.

T.Petrushina

ARE WE REALLY CREATIVE? AS TO INNOVATION CULTURE OF THE POPULATION OF UKRAINE 312

The paper considers an innovation culture as a kind of economic culture of the population being the main subject of the economic activity. The author presents a theoretical analysis of innovative aspects inherent in the values of economic culture, its indicators, functions and formation factors. The empirical data of sociological surveys enabling to make some judgments about the innovation culture of Ukrainian citizens are also provided.

D.Yadrans'kyi

SOCIAL MECHANISMS OF THE PROMOTION OF CORPORATE CULTURE AT AN ENTERPRISE 324

The article focuses on the differences between corporate and organizational culture and reveals problems caused by striving for artificial propagation of corporate culture without regard to the specific character of organizational culture. The causes of managerial conflicts in the beginning stage of managerial activity in an organization are also ascertained. The author proposes his own ways to solve the present problem.

O.Maksymchuk

THE CURRENT STATE OF LAND REFORM IN UKRAINIAN VILLAGE 333

The article analyzes employment problems in rural areas and describes the present-day tendencies of efficient utilization of the farmers' labor potential under conditions of market transformation. The author evaluates

the effects of land reform and ascertains causes of low efficiency of the institution of private ownership. The article highlights current problems of the developing land market in Ukraine, analyzes the tasks of land reform involving the redistribution of land for transfer to future tenants, formation of a mixed economy in village, ensuring of rational use and protection of land resources.

A. Goncharuk

LAND RELATIONS: THE TIME OF EQUILIBRIUM 343

The paper is based upon the results of the three specialized surveys on the problems and benefits of the reforming land ownership. The above surveys had been performed by the Center of Social Expertise of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2010–2012 within the Project “Issuing of the Farm Lands Ownership Acts and Development of Cadastral System”.

M. Sakada

**SOCIAL PROTECTION OF RURAL POPULATION
IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS**

UNDER THE AGRARIAN REFORM IN UKRAINE 356

The paper touches upon actual problems of social protection of rural population in the sphere of land relations under the agrarian reform in Ukraine. Using the results of a sociological survey, the author suggests the ways to optimize practices of social protection of rural population.

G. Zaremba

**VALUE ORIENTATIONS OF UKRAINIAN LABOR
MIGRANTS IN IRELAND .....**

371

The article deals with the main peculiarities of value orientations of the Ukrainian labor migrants in Ireland as a host country. The author has made an attempt to define vertical and horizontal labor migration, as well as to outline differences between both of them. There are distinguished three main cycles of Ukrainian labor migrants being in active movement.

N. Lintsova

CONTEXTUAL ANALYSIS

OF THE CONSUMPTION CATEGORY 380

The article deals with the specific categorization of the consumption process in the context of economic and socio-cultural theoretical approaches and examines potential for their use in the analysis of

consumption. The author suggests her own definition of consumption and touches upon the auxiliary concepts that can unite and strengthen the cognitive potential of economic and socio-cultural approaches to the study of consumption. Besides, such notions as lifestyle, mode of consumption and consumption style are suggested as key supporting categories.

S.Stukalo, S.Oksamytna

THE DYNAMICS OF PRESTIGE OF PROFESSIONS AND OCCUPATIONS IN UKRAINIAN SOCIETY 392

The article deals with the main trends of prestige evaluation of occupations and employment during the years 1994-2012 in the adult population of Ukraine. Based on the number of representative studies of the Institute of Sociology of NAS of Ukraine revealed significant changes prestige occupations skilled knowledge workers, areas of accounting, trade and services, as well as physical labor. Also analyzed settling differences estimates prestige occupations residents of large, medium and small cities and villages.

A.Belenok, A.Bova

THE GENERATIONS OF POST-SOVIET UKRAINE: THE DYNAMICS OF SOCIO-ECONOMIC ORIENTATIONS 407

The paper analyzes the dynamics of socio-economic orientations across the generations during post-communist transformations in Ukraine (the years 1994–2012). The problems of the ownership socialization and “maturing” of the synthesizing order in the context of global tendencies of social development are examined. Moreover, the preconditions that could minimize splitting of mental concepts among the generations of post-Soviet Ukraine are revealed.

I.Prybytkova

PRESENTATION OF A CITY IN THE SYSTEM PARADIGM ... 427

The paper discusses a necessity to revise traditional ideas of a city and to search for its new definitions, which could reflect the essence of modern urbanization processes and forms of urban settling. The author adduces arguments in favor of the notions of a modern city as a system of interrelated settlements. A regular shuttle (or pendulous) labor migration of industrial and office workers within the systems of interrelated settlements is considered as one of the basic system-forming relations,

which unite a city with other settlements into a single functional-spatial organism with a specific mode of life inherent in it. The author analyzes economic functions of the pendulous type of labor migration; she has proposed and approved a system of indices for determining its dimensions, structure, dynamics and intensity. It is concluded that the socio-spatial settling structures have become more complicated, the forms of urban settling and dynamics of their transformation have become more diverse as well.

The author has formulated a notion of the pendulous labor migration as a socio-informational process having a spatial characteristic and its role in formation of territorial communities of people (sociums) within the systems of interrelated settlements. It is argued that the pendulous labor migration is a channel for realizing social mobility of population that leads to its social stratification.

A. Rishko

MORPHOLOGICAL STRUCTURE

OF SOCIAL SPACE OF THE CITY OF LVIV 442

The paper deals with theoretical and methodological approaches to the study of social space. The author analyzes terminology, which is used to describe a differentiated space of the city, including the application of the term “socio-ecological habitat”. Moreover, the feasibility of using systematic approach to the study of urban space is proved. The author pays special attention to the methodology for analysis of morphological structure of social space, focusing on alternative methods of gathering data. The results of research of the Lviv’s urban space are presented. The analysis of post subscription for periodicals was used as the main method.

CHAPTER FOUR

L. Bevzenko

IDEAS OF THE SOCIAL SELF-ORGANIZATION

THEORY AND CRISIS SOCIAL TECHNOLOGIES 458

The author states her own point of view on social technologies in the light of self-organizational model of social dynamics and outlines the basic concepts underpinning this model, such as social entropy, social bifurcation and social attractiveness. The paper also illustrates how these concepts can work while formulating technological solutions depending on self-organizational vision of the processes of social change.

N.Boyko	
ACTUALIZATION OF “THE SURVEILLANCE SOCIETY” PHENOMENON	473
<i>The paper explores the newest information and communication technologies of the present-day society as an aspect of modernization influencing the realization of the new control system in society. The new opportunities and features of high-technology surveillance in the present-day society are analyzed; certain strategies for its realization are examined as well.</i>	
N.Serhienko	
VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES IN THE INFORMATION SOCIETY: SIMULATION OF THE SOCIAL	485
<i>The present paper analyzes virtual reality as a kind of simulacra and their role in the present-day society.</i>	
O.Suss’ka	
SOCIALIZATION PROTEST IN THE ALGORITHM OF UNLIMITED SPACES	494
<i>“Media ecology” and interpersonal relations which take place in it assume ever greater importance in the present-day world. The activity of a subject of the purposeful (address) activities of mass media and the process of perception of mass media production require attention not only from the viewpoint of forming the audience’s interests based on individual or social needs. This process is also closely connected with social and psychological aspects of the influence upon the perceiving subject’s consciousness.</i>	
M.Naumova	
ELECTRONIC MEDIA AND NEW FIGURATIONS OF THE SENSE	505
<i>Transmission of sense in the present-day culture is inextricably linked with the media and medial environments, which are by no means exclusively auxiliary material conditions of implementation of semiotic processes. New media systems have creative resources in relation to social values and senses. The article deals with the properties and attributes of media, which have ontological guarantees and transforming our reflection and our physicality. The author makes an attempt to identify changes in cultural status of media, which are now being actively discussed in the media theories.</i>	

O. Shul'ha

**MEDIA PREFERENCES OF UKRAINIANS:
THE DYNAMICS AND CONCLUSIONS 520**

The paper is devoted to analysis of the dynamics of preferences of Ukrainians concerning various mass media. Proceeding from the changes in time spent by population for watching TV, listening to the radio, reading press and Internet, the author makes a conclusion that in spite of changes in proportions TV still remains the leading mass media, while Internet is not considerably spread among the population of Ukraine.

V. Soldatova

**TRANSLATING SENSES OF POSTMODERN
CULTURE BY MEANS OF ADVERTISEMENT:
RESULTS OF A VISUAL RESEARCH 530**

The article attempts to analyze Ukrainian advertising as to features underlying post-modernism. As basic features we have chosen allegory, carnivalesque, irony and involvement of a recipient in guessing meanings. The author argues that advertising on the one hand is a carrier of dominant social senses; on the other hand, it is the agent aiming to change social consciousness.

CHAPTER FIVE

L. Skokova

**THE CONCEPT OF OMNIVOROUSNESS
IN THE STUDY OF THE DYNAMICS
OF CULTURAL PRACTICES 546**

The article explores the essence of the concept of omnivorousness, its development and use in the study of the dynamics of cultural practices and tastes in the spaces of cultural consumption, as well as homology of systems of cultural and social stratification in the present-day society. In this regard, the author has made a summarized analysis of the results of national and cross-cultural projects realized during the last decades in this field of empirical studies of the sociology of culture; highlighted potentialities and limitations of quantitative and qualitative approaches to understand shifts taking place in the spaces of cultural consumption, in the systems of cultural reproduction.

<i>T.Stetsenko</i>	
TRUST AND DISTRUST FUNCTIONS AS A PART OF SOCIAL CAPITAL	567
<i>The paper deals with the functions of trust and distrust as a part of social capital. Analyzing different scientific points of view as to the components of social capital, the author suggests her own structural-functional model of social capital. This model includes both structural and functional elements. Besides, the author substantiates the expediency of consideration of the trust and distrust as components of social capital by revealing their functions.</i>	
<i>A.Diachuk</i>	
CULTURAL SOCIOLOGY IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIOLOGICAL THEORY	579
<i>The article concerns J. Alexander's theory of cultural sociology and compares it with other platforms of cultural studies. The differences in conceptual apparatus of the above theory have been delineated. The problem of return to the empirical and de-actualization of the theory has been analyzed through the aspects of "upward" and "downward" shifts. The distinctive features of "strong" and "weak" programs in cultural studies have been examined.</i>	
<i>M.Parashchevin</i>	
RELIGION AS A SOCIAL INSTITUTION: IS IT REALITY OR METAPHOR?	588
<i>The author defines the essence of religion as both a social and individual phenomenon. The appropriateness of applying the term "social institution" to this phenomenon is also analyzed. The social needs satisfied by religion, as well as content and dynamics of social functions performed by religion in a society have been examined.</i>	
<i>K.Rychka, V.Smakota</i>	
EDUCATIONAL POTENTIAL OF A POPULATION: THE ESSENCE, HISTORY OF FORMATION AND PECULIARITIES OF MEASURING	603
<i>The present paper provides a sociological analysis of the processes of formation, differentiation and use of educational potential of a society.</i>	

Furthermore, evaluation of educational potential of the population of Ukraine has been made.

O.Ivanenko

**REFORMING HEALTH CARE IN UKRAINE:
IS IT AN ADVANTAGE OR A DISADVANTAGE
TO UKRAINIAN POPULATION? 615**
The article discusses current state and outcomes at the first stage of the health care reform in Ukraine: improvement of medical service in the rural areas in particular, as well as problems resulting from these changes.

N.Hodorivs'ka

**SOME ASPECTS AND TENDENCIES OF THE CHANGE
IN LANGUAGE SITUATION IN KYIV 632**
Language situation in the capital of Ukraine is studied proceeding from self-appraisal of Kyivites themselves. The notion of mother tongue is defined as it is comprehended by Kyivites and citizens of Ukraine. The author outlines some aspects of the language situation: in which circles certain communication languages are used, which languages are currently in use in the mass media and other cultural products. The paper also describes what changes in the language situation in Kyiv in various circles are observed (based on Kievite respondents' answers). Respondents' prognoses on further changes of the language situation in Kyiv are also analyzed. Opinions of Kievite respondents as to the necessity of state support of certain languages, as to ease of their learning and functionality have been presented, self-appraisals concerning their language behavior in certain situations have been described.

A.Domarans'ka

STRATIFICATION OF THE LEISURE PRACTICES 648
The present paper analyzes interrelations between the lifestyle and criteria of social stratification (on the example of the leisure practices of population in the city of Kyiv). Monitoring data of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine for the years 2008, 2010, and 2012 have served as an empirical basis of the study. The comparative analysis helps to reveal leisure preferences of Kyivites, to construct a stratified classification of leisure practices and to study influence of various resources on the

choice of occupation in the leisure-time. The leisure of the rich and poor, employed and unemployed, representatives of prestigious professions and those with the prestige level below the average, city dwellers or villagers, educated and uneducated, enterprising and passive people differs in the greatest degree.

T.Kabanets'

REPRESENTATION OF THE SOCIOCULTURAL MODELS OF LOVE IN SOVIET CINEMA 667

The paper discusses socio-cultural models of love in the Soviet Union and their reflection in national cinema. Analyzing the most representative movies and their respective social context, the author tries to study the development of the models of love in the Soviet period and to ascertain factors of their social conditioning. It is shown that formation of ideas about the love phenomenon is closely connected with the general cultural and social conditions of a particular historical period.

K.Tiahlo

CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE WITH THE EYE OF A YOUNG READER 683

The article deals with reading practices in Ukrainian society and among Ukrainian youth in particular. The author has made an attempt to form general image of Ukrainian literature among Ukrainian youth. Contemporary Ukrainian literature is defined as that which has been published in Ukraine since 1991 and written in Ukrainian. Segmentation of the youth audience based on the criterion of interest in reading is clarified. Ukrainian fiction is evaluated as a "national" or "local" one. Its "fans" are still small in number; nevertheless, they constitute the most active part of an audience of readers.

I.Vergulenko, K.Gumen, O.Tymets'

THE MODELS REPRESENTING CHARACTERS OF MENTALLY ILL PEOPLE AND SOCIETY'S REACTIONS TO THEM CONVEYED IN MOVIES 696

The paper analyzes characters of mentally diseased people and reactions produced by social surroundings to them, which are conveyed in movies. The authors suggest a classification of models representing mentally ill

people and possible scenarios of social reactions to them. Besides, the authors compare the results obtained in their latest research with stereotypes identified in the previous studies and describe portraying techniques aimed at increasing or decreasing social distance.

N.Zatsepina

TOURISM AS A SOCIAL INSTITUTION 708

The article is devoted to sociological analysis of the institution of tourism as one of the elements of infrastructure of Ukrainian society. The author has revealed multifunctional nature of the sphere of tourism, which allows representing it as an institution that directly or indirectly influences socio-stratificational, socio-economic and socio-cultural processes in the life of present-day society.

I.Shaposhnykova

**FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS
OF MODERN UKRAINIAN YOUTH 716**

The paper elucidates the results of sociological research on the problems of forming the value orientations among the present-day Ukrainian youth. The value structures of Ukrainian population have been defined; the principal value positions of Ukrainian youth have been revealed.

M.Kukhta

**GRADUATES AT THE CROSSROADS OF LIFE:
THE CHARACTERISTICS OF SOCIAL SITUATION 726**

The present work describes a situation in which the young people graduating from school find themselves. During this period, they have an urgent need to make a choice how to integrate into the society in which they live. The author tries to study the features of this process, in particular expectations of young people themselves, linked with their desire to possess high social status and obstacles on their way. One of the main obstacles on the way to achieve desired social status are those determined by society itself for the purpose of regulation of social stratification. The author comes to the conclusion that because of disregarding these obstacles or their accumulation young people may fail to enter the social structure of society, causing in its turn outsidership and marginality.

N. Metulyns'ka

**INFLUENCE OF VALUE ORIENTATIONS ON POSING
AND SOLVING THE SCIENTIFIC PROBLEMS 738**

The paper is devoted to the revealing of posing and solving the scientific problems within the socio-cultural space. Special attention is drawn to interdependence of scientific activities and social development that is displayed in special forms of the "social ordering" of scientific research, where the outlines of the research field are determined not only by subjectively theoretical interest of a scholar, but also by a necessity of practical use of the research results. The above peculiarities favor considerably the increase of duality of standards of a scientific community and give a new nuance to the notion of a scientist's ambivalence.

N. Otrishchenko

**PLACE OF THE SENTENCE COMPLETION METHOD
IN THE ARSENAL OF SOCIOLOGICAL METHODS 749**

Theoretical basis and peculiarities of using the sentence completion method in sociology are indicated in the article. The author has analyzed the method usage in an applied research and compared it with open-ended questions. Besides, she has found the method advantages, as well as the difficulties connected with its use, and outlined the prospects of its further application.

T. Liubyva, T. Nikitina

**PRESENTING RESULTS OF DATA ANALYSIS
OF THE QUANTITATIVE EMPIRICAL RESEARCH
IN SCIENTIFIC PAPERS 763**

The article provides the general guidelines for data presentation in quantitative researches. Typical structure and requirements for such type of scientific publication are presented. Besides, the general rules of tables and graphs design and requirements for presentation of results of multivariate data analysis are described.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.334.3

В.Степаненко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА В НЕОМАРКСИСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ А.ГРАМШІ

Аналізується неомарксистська концепція громадянського суспільства та її співвідношення з теорією держави А.Грамші. Окреслюється проблемне поле цих підходів у поняттях “гегемонії” та “боротьби за позицію”, також ролі інтелектуальної еліти в соціальній трансформації суспільства. Демонструється актуальність концептуалізацій А.Грамші для аналітичних інтерпретацій української соціальної трансформації та розвитку громадянського суспільства.

Keywords: Gramsci, civil society, state, hegemony, role of elite, social transformation

Ключові слова: Грамші, громадянське суспільство, держава, гегемонія, роль еліти, суспільна трансформація.

Ключевые слова: Грамши, гражданское общество, государство, гегемония, роль элиты, общественная трансформация.

Творчість та інтелектуальна спадщина Антоніо Грамші (1891–1937) має важливе значення для розвитку концепції громадянського суспільства, передовсім в окресленні його ролі у соціальній трансформації. Вихідні марксистські положення теоретизацій Грамші, його спроби соціологізації та гуманізації марксизму зумовили особливу привабливість цих ідей для соціально-демократичних рухів під гаслами громадянського суспільства у Європі та Латинській Америці.

Творча та політична еволюція А.Грамші від позицій правовірного марксизму-ленінізму початку 1920-х років до оригінальних неомарксистських теоретичних інтерпретацій кінця 1920 – початку 1930-х років зумовила суперечливість сприйняття постаті та ідей італійського теоретика в канонічній марксистській традиції. Хоча “Тюремні зошити” з часу їх публікацій в Італії після Другої світової війни були згодом (хоча і фрагментарно) перекладені російською мовою, в ідеологічному радянському дискурсі А.Грамші довго залишався досить маргінальним теоретиком. Натомість у західній марксистській традиції його ідеї завжди викликали значний резонанс і досі сприймаються як джерело творчого натхнення для багатьох європейських та американських інтелектуалів лівої політичної орієнтації в їх підходах до структур влади та суспільства, аналізі стратегій культурно-ідеологічної гегемонії, ролі еліт у сучасному буржуазному суспільстві та в інших аспектах, що відображені у різнобічній теоретичній спадщині італійського марксиста.

Привабливість ідей Грамші на Заході почасти пояснюється самим контекстом їх походження та політичного застосування, а також досить плідними його спробами легітимізувати марксизм як невід’ємну складову західної соціальної думки. Канадська дослідниця Сьюзан Голдінг, зокрема, вважає, що Грамші у своїй творчості розробив теоретичну основу того соціального та політичного порядку, який вона характеризує як “постліберальну демократію” [4]. Практичним прикладом політичного застосування ідей італійського теоретика в руслі європейського марксизму і, очевидно, однією із причин ідеологічного замовчування Грамші в радянських нормативних марксистсько-ленінських курсах був, наприклад, величезний вплив його ідей на ідеологію та політику альтернативного радянському, так званого єврокомунізму. Югославські експерименти поєднання соціалізму з ринковою економікою періоду 1970–1980-х років, а також певною мірою ідеологія польської профспілкової “Солідарності” ґрунтувались на ідеях робітничого самоуправління та фабрич-

них самоорганізованих комітетів, що були висунуті у ранній період творчості італійського марксиста.

Різнобічні концептуальні підходи Грамші не викладені у цілісному систематичному вигляді. Це – радше численні нотатки, рефлексії та есе з різних питань суспільного розвитку, теорії культури, історії, педагогіки, які були опубліковані під час його роботи в марксистський газети “Новий порядок” (*L’Ordine Nuovo*) та в його “Тюремних зошитах”. Такий нотатковий стиль Грамші створює додаткові складності для систематизації та узагальнення його ідей, які повинні, тим не менш, оцінюватись у системних взаємозв’язках його підходу, а не як окремі, фрагментарні цитати з його численних робіт та рукописів. У цьому сенсі теоретична спадщина італійського марксиста і тепер є відкритою для інтерпретацій, репрезентацій та різнобічних оцінок щодо проблем сьогодення, що хвилюють сучасних дослідників [2, с. 112–131]. У різнобічному комплексі теоретичної спадщини Грамші сфокусуємо увагу на одній з центральних тем, актуалізованих А.Грамші, а саме – його концепції громадянського суспільства.

Вихідним пунктом міркувань Грамші про громадянське суспільство є класичні марксистські диспозиції “держава – суспільство” та “базис – надбудова”. Починаючи цілком у руслі гегелівсько-марксистської концепції, Грамші чітко розрізняє державу (або також за його термінологією – “політичне суспільство”) та громадянське суспільство. Однак в концепції Грамші на відміну від Маркса, громадянське суспільство є радше структурним елементом надбудови, аніж базису. Таке структурне розташування громадянського суспільства якраз і зумовлює, за Грамші, його відносну незалежність, культурну стабільність і формує на відміну від канонічно марксистської інтерпретації його автономну позаекономічну природу. Отже, для Грамші “громадянське суспільство” та “політичне суспільство” (або держава) – це дві найбільші інтегральні складові надбудови суспільної архітекτονіки [1, с. 332, 336]. Італійський теоретик у своїх “Тюремних зошитах” визначає громадянське суспільство як “ансамбль соціальних орга-

нізмів, які зазвичай позначаються як «приватні» [5, р. 306]. Тобто, за Грамші, громадянське суспільство – це сукупність соціальних практик та інститутів, які не є безпосередньо частиною державного апарату, судових або репресивних інституцій (таких як поліція чи армія). Профспілки та інші недержавні організації, церква та релігійні громади, а також політичні партії, коли останні не є частиною державного механізму – це найхарактерніші, за Грамші, інститути громадянського суспільства [5, р. 306]. Водночас було б спрощенням (характерним для панівного посткомуністичного теоретичного дискурсу) трактувати теоретичну перспективу Грамші щодо взаємин громадянського суспільства та держави у такий спосіб, що буцімто громадянське суспільство протистоїть державі або є ворожим структурним елементом щодо неї. За Грамші, зв'язок поміж двома соціальними інституціями – державою та громадянським суспільством – є більшим складним і тонким, з постійними та системними взаємопроникненнями цих двох інституцій та сфер соціальної реальності. Наголошу при цьому, що для Грамші вихідною емпірикою таких концептуалізацій була, звичайно, західна буржуазна модель держави та громадянського суспільства. Американський дослідник Джозеф Батіджіг навіть інтерпретує це бачення Грамші у такий спосіб, що для італійського теоретика “громадянське суспільство є фактично найбільш енергійним і одночасно гнучким (*resilient*) опорним елементом держави” [3, р. 4].

У своїй характеристиці складних взаємодій держави та громадянського суспільства Грамші застосовує свій чи не найоригінальніший теоретичний конструкт – концепцію гегемонії. Власне, теоретичний аналіз громадянського суспільства Грамші прямо пов'язаний з цією концепцією, яка розкриває механізми та модуляції відносин влади у буржуазній державі. На відміну від класичної марксистсько-ленінської традиції Грамші розуміє “гегемонію” не як владний механізм примусу чи придушення, а радше як ситуацію суспільної згоди, яка не є, тим не менш, спонтанним наслідком вільного вибору різних політичних та со-

ціальних груп інтересів, як може видаватись в ідеальному уявленні. За Грамші, така суспільна згода конструюється через складну взаємодію посередницьких інституцій та владних механізмів. До того ж влада є нерівномірно розподілена у суспільстві і різні його актори та гравці мають різні можливості та ресурси суспільних впливів. Французький соціолог П.Бурдье сказав би, реферуючи до цієї теми, що суспільні актори мають різні політичні, символічні та культурні капітали.

Аби краще зрозуміти логіку італійського теоретика щодо гегемонії як системи взаємин влади у диспозиції “держава – громадянське суспільство” варто позначити історичну перспективу її трансформації, яку окреслює Грамші. На його думку, історичним наслідком істотних трансформацій у соціальній структурі європейських держав та посилення політичних позицій буржуазії з кінця ХІХ ст. стала активна політика цього класу щодо адаптації численних інститутів громадянського суспільства до потреб вже, по суті, буржуазних економіки та держави. У цьому процесі трансформується також роль держави, яку, за Грамші, знову ж таки слід розуміти у широкому значенні, а саме – не лише як традиційне в марксизмі політичне знаряддя та інституціональна агенція панівного класу, створені з метою збереження його особливих класових інтересів, а й як поле презентації та реалізації більш широких суспільних інтересів. Звідси, політична гегемонія панівного класу більш звично вже проявляється (і є, за Грамші, більш ефективною) не у відкритому насильстві чи жорсткому політичному домінуванні над рештою суспільства, а радше у реалізації своєї гегемонії через формування та пошуки міжкласової згоди (в сучасній термінології – консенсусу) в суспільстві.

Такі історичні зміни щодо маскування чи пом’якшення домінування характеризують трансформацію моделі політичної влади класу від традиційної репресивно-силової до нової, заснованої на здатності панівного класу піднятися над своїми власними економічно-корпоративними інтересами та поєднати під своїм політичним лідерством

багатоманітність суспільних інтересів та вимог. Таким чином, буржуазна держава не стільки контролює громадянське суспільство, скільки використовує його як соціальну матрицю репрезентацій різних груп та інтересів. Соціальна роль політичних акторів та інтелектуальної еліти у цій складній суспільній взаємодії домінацій та репрезентацій полягає у тому, щоби бути ефективними суспільними посередниками поміж державою і громадянським суспільством у формуванні ефективної політики культурно-етичної та політичної “консensusної” гегемонії.

У руслі марксистської традиції, особливо тієї, що була вояволично модернізована в ленінізмі, подібний підхід виглядає начебто знайомою схемою, за умови, коли в ролі політичного гегемона розуміється пролетаріат. Як відомо, саме останній згідно з канонічною марксистсько-ленінською доктриною є в майбутньому комуністичному суспільстві представником та виразником інтересів усіх інших соціальних груп. Проблемність та незручність концептуальних побудов Грамші для доктринального марксизму полягає, одначе, у тому, що італійський теоретик має на увазі й розмірковує в своїх текстах саме про буржуазне суспільство та про історичну трансформацію буржуазної держави в її культурно-політичних стратегіях гегемонії, зокрема через адаптацію репрезентативної та консensusної ролі громадянського суспільства у його взаємовідносинах з державою. Історичність марксистського політичного аналізу Грамші й полягає у підкресленні, так би мовити, корисності запозичення адаптивних стратегій культурно-етичної та політичної владної гегемонії через контроль над громадянським суспільством для майбутньої соціалістичної революції, у перспективу якої Грамші як марксист таки вірив. Звідси, роль громадянського суспільства у формуванні революційних стратегій (“війні позицій” – за термінологією італійського теоретика) є, за Грамші, дійсно вирішальною для зміни наявних конфігурацій владних гегемоній у суспільстві.

Одначе саме послідовність аналізу щодо нової трансформаційної диспозиції поміж державою, панівним класом

та громадянським суспільством приводить італійського марксиста до іншого важливого висновку, а саме – про відмінність історичних моделей розвитку різних суспільств Європи та Сходу, зокрема Росії. Саме тому, що на Заході відбулося активне взаємопроникнення і системна взаємодія держави та громадянського суспільства марксистська концепція перманентної революції як “лобової атаки” на капітал, згідно з Грамші, втратила для Західної Європи своє будь-яке значення вже в історичних умовах початку ХХ ст. На історично доведену та виправдану думку теоретика, “політична концепція так званої “перманентної революції”... – це формула, яка належить до того історичного періоду, коли не існували великі політичні партії та масові профспілки, а суспільство у багатьох відношеннях перебувало, так би мовити, в стані рідини” [6, р. 67]. Вже в сучасному для Грамші буржуазному суспільстві зростаюча взаємодія держави та громадянського суспільства, або в іншій його інтерпретації – вдала та ефективна боротьба буржуазної держави за гегемонію в сфері громадянського суспільства – призвели до виникнення своєрідного захисного ефекту для держави адаптованим нею громадянським суспільством.

Саме така адаптація громадянського суспільства державою в Європі кінця ХІХ– початку ХХ ст. надала історичні можливості панівному буржуазному класу зменшити та пом’якшити відкриті форми насильства, які є характерними проявами будь-якого політичного суспільства. Очевидно, саме в цьому важливому спостереженні італійського марксиста про “амортизаційний ефект” наявного і досить розвинутого громадянського суспільства в Західній Європі порівняно з тодішньою Росією криється пояснення того, чому пролетарська революція як крайня форма насильства одного класу над іншим стала можливою в 1917 р. саме в цій країні, а не в Західній Європі. Грамші зазначає в “Тюремних зошитах”: “На Сході держава була всім, а громадянське суспільство – в зародковому та аморфному стані; на Заході відбулася справжня взаємодія держави та громадянського суспільства, і коли держава за-

хиталася, міцна структура громадянського суспільства одразу проявилася. І далі, застосовуючи військові метафори, італійський теоретик продовжує: “Держава була лише переднім краєм оборони, за яким стояла міцна система фортець та окопів, більш чи менш численна від однієї країни до іншої” [5, р. 229]. Навіть у цій інтерпретації Грамші виглядає більш реалістичним та гнучким аналітиком, ніж послідовники догматичного марксизму, до того ж “модернізованого” свого часу теоріями світових перманентних революцій.

Більше того, у своєму аналізі особливостей історичного розвитку буржуазного суспільства Грамші зазначає, що ефективна та вдала боротьба буржуазної держави за гегемонію над громадянським суспільством призводить до симбіозу держави та громадянського суспільства, їх взаємного балансу в так званій інтегральній або етичній концепції держави італійського теоретика. Грамші визнає походження цієї концепції від соціально-філософських ідей Гегеля. Але розуміння держави і громадянського суспільства у них різне. Коли у Гегеля економічна сфера включається до громадянського суспільства, то італійський теоретик розглядає громадянське суспільство як окрему від економічних відносин інституціональну сферу, яка складається з добровільних організацій та соціальних інституцій.

Згідно з Грамші, панівний клас не лише підтримує та виправдовує свою політичну домінацію, а й досягає “активної згоди” на таку домінацію від громадянського суспільства. Своєрідними агенціями впливу або, за Грамші, основним “апаратом”, інституціональної структури держави у ствердженні соціальної згоди в суспільстві виступають освітня система та право – ідея, яка досить плідно згодом розроблялась у соціальній думці кінця ХХ ст. такими теоретиками, як П.Бурдье, І.Ллліч та М.Фуко. Маючи на увазі приклади італійського історичного розвитку, Грамші наголошує також, що ефективно політичне панування правлячого класу можливе при реалізації двох складових – політичного панування та насильства, з од-

ного боку, та інтелектуального й морального лідерства – з другого.

Важлива тема діалектики політичного панування та морально-інтелектуального лідерства, а також особливого значення моральної та освіченої національної еліти є однією із центральних для італійського соціально-філософського дискурсу, починаючи, мабуть, з Макіавеллі. Не обходить цю тему, як бачимо, і Грамші. У руслі його міркувань апарат інституціональної структури держави у формуванні політики домінації є неефективним за відсутності вирішального чинника – національної еліти та інтелектуалів. Проблема морально-інтелектуального лідерства є досить актуальною та важливою не лише для італійського, а й, без сумніву, будь-якого національного розвитку, в тому числі й сучасного українського. Тому спробую відтворити детальніше логіку аргументів італійського марксиста щодо взаємовідносин держави, громадянського суспільства та інтелектуалів.

Як зазначалось, у розумінні Грамші, саме інтелектуали та національна еліта є активними посередниками між інститутами держави та громадянського суспільства. Згідно з італійським теоретиком, деякі особливості історичного розвитку національних держав, зокрема Італії, зумовлені саме характером взаємодії в трикутнику “держава – громадянське суспільство – інтелектуали”. Історичною проблемою розвитку сильної держави в Італії була, на думку Грамші, неефективність буржуазного класу та інтелектуалів у формуванні єдиної політичної нації. Італійська історія характеризується ним як процес “пасивної революції”, тобто безперервні реформи політичної системи “згори” у процесі об’єднання країни без активного залучення мас до сфери політики. Свідома політика виключення мас зі сфери політичного характеризувала, на думку Грамші, буржуазно-ліберальний період розвитку країни та досягла свого логічного розвитку в політичній кризі держави за доби фашистської диктатури.

Одним із пояснень таких особливостей “пасивної революції” італійський теоретик вважає історично “космопо-

літичний” характер італійської інтелектуальної еліти. Люди, яких згідно з особливостями їх суспільної діяльності можна було визначити як інтелектуалів від часів Римської імперії до XVIII ст., на думку Грамші, “виконували безнаціональну універсальну функцію (чи то в інтересах церкви, чи імперії), допомагали організовувати інші національні держави як технічні фахівці або спеціалісти, пропонували “виконавчі функції” всій Європі, але не сконцентрувались як національна категорія, як спеціалізована група національних класів” [6, р. 48]. У теоретичній перспективі, пропонованій Грамші, італійська історія характеризувалась багатьма яскравими та значними постатями, які залишили свій слід в історії релігії, науки, промисловості, комерції та в інших сферах, але інтелектуальний внесок багатьох цих діячів пішов на користь розвитку інших націй і рідко формувався навколо особливого італійського поняття національної ідентичності. Типовим прикладом такого космополітичного, італійського за походженням, інтелектуала Грамші вважав Колумба. Водночас Макіавеллі видавався італійському теоретику одним із небагатьох інтелектуалів-італійців, які намагались надати буржуазному соціальному розвитку особливої національної перспективи. У руслі цих та інших міркувань Грамші щодо ролі національної еліти в суспільному розвитку країн видаються особливо актуальними українські паралелі та історичні аналогії.

Проектуючи аналіз Грамші в його концепції щодо ролі інтелектуальної еліти в соціальній трансформації суспільства, сучасний дослідник може знайти також відгомін та перетини цих ідей 1930-х років із сучасними проблемами моральної легітимації влади та еліт у постмодерних обставинах кризи авторитетів. Деякі положення концептуалізацій Грамші виглядають в цьому сенсі досить актуально. Зокрема, поєднання в концепції інтелектуалів італійського теоретика двох соціальних смислів та функцій – етико-просвітницької та політичної. На думку Грамші, справжні інтелектуали органічно поєднують у своїй діяльності не лише представницькі функції корпоратив-

них та політичних інтересів своїх класів. Вони також репрезентують більш широкі суспільні інтереси громадянського суспільства в цілому, виступаючи лідерами та просвітниками всього суспільства. У цьому сенсі Грамші іде далі в руслі італійської соціально-філософської та соціологічної традиції, яка, починаючи від Макіавеллі і до теорій В.Парето, Г.Моски та Д.Мазіні, надавала особливого значення вивченню проблеми еліт та її ролі у формуванні політичної та культурної єдності Італії. Але коли для Парето і Моски формування еліт є радше наслідком і закономірним процесом політичної організації суспільства, Грамші підкреслює активну роль еліт як дієвого чинника у формуванні цього процесу. На його думку, особлива роль інтелектуалів у поєднанні думки та практичної дії зростає в суспільствах, подібних до італійського його часу, саме тому, що в таких суспільствах відсутнє активне залучення мас до політичної дії.

Як зазначає американський дослідник Д.Мартін, Грамші тут наближається до популістської теорії еліт Джузеппе Мазіні, поділяючи тези останнього про завдання інтелектуалів як просвітників формувати національні почуття та етичні норми у народному середовищі [6, р. 52]. Однак на відміну від Мазіні з його тезою про загальні гуманістичні інтереси та мотивації інтелектуалів у такому просвітництві, Грамші досить чітко стоїть на позиціях класової реальності, справедливо вбачаючи класовий інтерес домінуючого класу в освіті та, як би ми сказали сьогодні, “політичній соціалізації мас”. Водночас Грамші відкидає думку про те, що спільні етичні норми та цінності можуть бути нав’язані – вони можуть бути лише сформовані у копіткому та тривалому процесі просвітництва.

У своєму аналізі просвітницької діяльності інтелектуалів Грамші, який сам здобув філологічну освіту, звертає особливу увагу на значення мови та комунікації. Мова, у розумінні італійського марксиста, це – не нейтральний засіб комунікації, а продукт соціальної та політичної боротьби, або, як висловився згодом П.Бурдьє, форма символічної домінації. Саме через інновації в мові (нові слова,

терміни та поняття) інтелектуали можуть продукувати та пропонувати нові суспільні значення, які готують не лише культурно-лінгвістичні, а й соціальні зміни. У практичному сенсі для розвитку єдиної італійської політичної нації найважливіше значення мав історичний процес лінгвістичної гомогенізації різних регіонів Італії. Але ж, знову підкреслює Грамші, італійські інтелектуали не змогли сформувану розвинуту “національно-популярну” громадянську культуру. Історичні традиції космополітизму і розрив поміж інтелектуалами та масами з часів Ренесансу зумовили історично слабку буржуазну державу в Італії та відсутність залученого громадянського просвітництва. Для українського читача аналогії з українським національно-культурним розвитком тут майже прямі та показові.

І хоча, в кінцевому підсумку, Грамші доводить свою концепцію інтелектуалів і еліт до схематичного марксистсько-ленінського висновку про роль політичної партії (сучасного Макіавеллі) як “органічного лідера” в процесі активізації та організації мас, його теоретичні концептуалізації є досить цінним та оригінальним внеском у соціальну теорію. Фактично основна теоретична й практично-політична проблема, яку намагався розв’язати італійський теоретик, – еволюційна суспільна трансформація, з основним фокусом соціальних взаємодій та культурно-політичних впливів еліт у сфері громадянського суспільства, – і нині є актуальною для сучасних посткомуністичних та поставторитарних трансформацій. Активна реконструкція й використання теоретичної спадщини Грамші у сфері концептуалізацій громадянського суспільства надали нового поштовху для теоретичних дебатів і конструювання політичних проектів громадянського суспільства в річищі поставторитарних трансформацій у Латинській Америці та національно-демократичних революцій у Східній Європі наприкінці 1980-х років.

Насамкінець, знову відмітимо інтелектуальну й проблемну актуальність концепцій італійського теоретика

сучасній українській реальності. Складна і драматична історія пізнього формування держави та нації в Італії, а також італійські соціальні реалії перших десятиліть ХХ ст., які слугували конкретно-емпіричним підґрунтям універсально-теоретичних концептуалізацій Антоніо Грамші, майже ідеально відповідають сучасним викликам української посткомуністичної трансформації. Дійсно, проблеми незавершеного національно-державного будівництва Італії як країни та суспільства, “пасивний” (в українському контексті – й досі незавершений) характер буржуазно-демократичної революції, історична фаза політичної кризи та тоталітарного фашистського політико-ідеологічного режиму в країні, “космополітизм” італійської національної інтелектуальної еліти та проблеми морально-політичного лідерства Італії майже з точністю подібності історичного алгоритму нагадують нагальні проблеми сучасного українського суспільного розвитку.

Концепція А. Грамші є досить актуальною і для оцінки стану та перспектив розвитку українського громадянського суспільства. Після 2004 р. владні інституції вже вимушені рахуватись з ним як суб'єктом суспільно-політичного життя країни. І хоча тепер можемо спостерігати авторитарні тенденції придушення громадянських ініціатив, тим не менш, принаймні, на рівні декларацій і ритуалів зберігається риторика про “публічність рішень” та “залучення громадськості” у формуванні та реалізації політики (зокрема, громадські ради при виконавчих органах влади, інтернет-технології зворотного зв'язку на владних веб-порталах, використання соціальних мереж тощо).

Спостерігається й інша тенденція взаємодії держави та громадянського суспільства – у термінах А. Грамші “боротьба за позиції”, а також їх взаємопроникнення. Владні структури в Україні вже досить ефективно беруть на озброєння стратегії та практики громадянського суспільства, зокрема згадувану публічність, утім, часто імітуючи їх у популістській риторичі, клонуючи громадські організації та ініціативи як свій спосіб маніпулювання та збереження контролю над суспільством, а також як засіб у конкуренції за ресурси (фінансові, організаційні, кадрові,

ідейні тощо) з “третім сектором”. Водночас представники та лідери громадянського суспільства, особливо після 2004 р., активно інкорпоровались у владу.

Втім, “боротьба за позиції” між державою і громадянським суспільством у зрілій ефективній демократії передбачає не лише диспозицію протистояння та критики, а й водночас партнерство, здатність до консенсусу та порозуміння поміж сторонами. Історія розвитку українського громадянського суспільства вже свідчить про певний досвід не лише “боротьбистської” стратегії, а й політичної логіки співпраці та партнерства з владою та бізнесом.

Позитивним результатом нових взаємин поміж державою і громадянським суспільством у країні були б умови їх конкуренції за більш адекватне та ефективне представництво інтересів громадян, у репрезентаціях суспільного та національного інтересів, якими б відмінними у своїх інтерпретаціях вони не були у різних акторів суспільно-політичного процесу. І перспектива розвитку громадянського суспільства у цій “боротьбі за позиції” з державою пов’язана з тим, що самоорганізація у представництві та захисті інтересів різних соціальних груп є завжди адекватнішою.

Література

1. *Грамши А.* Тюремные тетради. Часть первая / Грамши А. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – 224 с.
2. *Шульга А.* Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. – К. : Ин-т социологии, 2012. – 205 с.
3. *Buttigieg J. A.* Gramsci on Civil Society / J.A.Buttigieg // *Boundary 2*. – 1995. – Vol. 22. – No 3. – P. 1–32.
4. *Golding S.* Gramsci’s Democratic Theory. Contributions to a Post-Liberal Democracy / Golding S. – Toronto : University of Toronto Press, 1992. – 221 p.
5. *The Gramsci reader. Selected Writings 1916–1935* / Ed. by D.Forghans. – N.Y. : University Press, 2000. – 448 P.
6. *Martin J.* Gramsci’s political analysis. A Critical Introduction / Martin J. – Houndmills : Macmillan Press Ltd, 1998. – 286 p.

УДК 316.772

С.Барматова,
доктор соціологічних наук

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ЙОГО РОЛЬ ТА МОЖЛИВОСТІ В МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена аналізу можливостей громадянського суспільства України виступати рушійною силою в процесі демократизації й модернізації сучасної держави, і окрема української. Проаналізовані позитивні й негативні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні, показано, що, незважаючи на наявність окремих негативних проявів, громадянське суспільство демонструє позитивну динаміку і його розвиток може виступати ознакою демократичності Української держави.

Keywords: *civil society, public trust, indexes of development, ungovernmental establishments; eleemosynary.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, суспільна довіра, показники розвитку, недержавні установи; благодійні організації*

Ключевые слова: *гражданское общество, общественное доверие, показатели развития, неправительственные учреждения; благотворительные организации*

Постановка проблеми. Однією з ознак демократичності держави є розвиток і стан громадянського суспільства, тобто ситуація, за якої держава й громадянське суспільство є двома взаємодіючими елементами рівноважної політичної конструкції суспільства. Але якщо для країн розвинутої демократії партнерські відносини між державою й громадянським суспільством стали вже традиційними, то для пострадянських держав ця традиція тільки формується.

Аналіз останніх публікацій. В останні роки концепт “громадянське суспільство” є одним із таких, до яких вчені звертаються дуже часто. Вивченню громадянського суспільства й різних форм його проявів присвячували свої роботи політологи, політтехнологи, історики, економісти, соціологи. Цілі наукові інститути (наприклад, Національний інститут стратегічних досліджень) і організації (Український Центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова тощо) звертаються до досліджень громадянського суспільства як до однієї з пріоритетних дослідницьких тем. Серед вчених, які займаються вивченням проблем громадянського суспільства в Україні, можна назвати А.Малюка, В.Степаненка, А.Єрмолаєва, О.Корнієвського, М.Розумного й багатьох інших. Водночас актуальність таких досліджень залишається дуже високою.

Таким чином, *темою даної статті* є аналіз того, чи можливо розглядати громадянське суспільство, що функціонує в Україні, вагомим фактором демократизації й модернізації Української держави.

За рейтингами впливових міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні хоч не демонстрували позитивної динаміки, але стабілізувалися на досягнутому рівні. Так, за результатами дослідження *Nations in Transit*, рейтинг розвитку громадянського суспільства в Україні (2,75 бала) кращий або значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (крім країн Балтії). Аналогічний показник за 2011 р. становить: в Азербайджані – 5,75 бала, у Білорусі – 6 балів, у Вірменії – 3,75 бала, у Грузії – 3,75 бала, у Казахстані – 5,75 бала, у Киргизстані – 4,75 бала, у Молдові – 3,25 бала, у Російській Федерації – 5,5 бала, у Таджикистані – 6 балів, у Туркменістані – 7 балів, в Узбекистані – 7 балів. Водночас в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії він становить 1,75 бала, у Польщі – 1,5 бала, в Угорщині – 2 бали [1].

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави визначено Законом України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”

від 1 липня 2010 р. одним з основних напрямів внутрішньої політики України.

Діяльність громадянського суспільства регулюється також Законами України: “Про об’єднання громадян”, “Про соціальний діалог в Україні”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про інформацію”, “Про професійні союзи, їх права і гарантії діяльності”, “Про молодіжні й дитячі громадські організації”, “Про організації роботодавців”, “Про організації самоорганізації населення”, “Про професійні спілки творчих працівників і творчі союзи”, “Про добродійність й благодійні організації”, “Про волонтерську діяльність”, “Про свободу совісті й релігійні організації”, “Про соціальні послуги”, “Про принципи державної регуляторної політики в сфері господарської діяльності”.

Ініціюючи дію інструментів демократії участі, Кабінет Міністрів України видав постанову “Про забезпечення участі громадськості у формуванні й реалізації державної політики” від 3 листопада 2010 р.

Перевагою громадянського суспільства перед державою є насамперед його можливість забезпечити:

- надання якісних і економічно ефективних соціальних послуг, у тому числі таких, які не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні організації, і переважно шляхом виготовлення інноваційних підходів до забезпечення таких послуг;
- організацію громадян для самостійного задоволення їх інтересів без додаткових фінансових або адміністративних витрат з боку держави;
- поширення добродійності й надання адресної й оперативної благодійної допомоги;
- неполітичне, тобто без мети одержання політичної влади, уявлення й просування інтересів різних груп населення як серед самих громадян, так і в комунікації з політичними акторами;
- участь у прийнятті рішень і забезпечення, у такий спосіб, більшої ефективності рішень, враховуючи інтереси різних соціальних груп;

➤ здійснення суспільного контролю над владою й боротьби з корупцією.

Ці переваги одержали істотне й обґрунтоване підтвердження в практиці країн розвинутої демократії. Так:

✓ неурядові організації створюють 3–9% ВВП розвинених країн (5% – у Бельгії, 7,9% – у Канаді);

✓ у суспільному секторі країн Європейського Союзу працевлаштовано від 4,4% до 14% працездатного населення, або принаймні п'ять людей з кожних ста;

✓ у суспільному секторі країн Європейського Союзу працює у 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, і в 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості;

✓ у країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають утричі більше внутрішніх і зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні й комунальні установи соціального спрямування;

✓ внесок неурядових організацій у ВВП країн Європейського Союзу зростає вдвічі швидше, ніж внесок легкої промисловості;

✓ громадянське суспільство в сукупності – це сьома економіка світу по ВВП (1,3 трлн умовних одиниць, який дорівнюється ВВП Франції або Великої Британії);

✓ громадянське суспільство створило у світі більше 25 млн оплачуваних робочих місць (найбільша транснаціональна корпорація створює 3,5 млн робочих місць);

✓ 60% представників громадянського суспільства (з волонтерами включно) зайняті в наданні послуг, 40% з яких – послуги соціальні, медичні й освітні [2, 4–5].

Неурядові організації, таким чином, підтримають і відтворюють демократичну політичну культуру, а також відіграють помітну роль у забезпеченні суспільної стабільності.

Безсумнівною перевагою громадянського суспільства перед державою є також його необтяженість традиційними для держави проблемами, а саме: національним питанням, патерналістськими очікуваннями громадян, міжнародними зобов'язаннями.

Це дає змогу інституціям громадянського суспільства “вибирати” ті ніші для діяльності, які ці організації можуть освоїти. Тому організації громадянського суспільства “зосереджені” у таких секторах: найбільша частка (16,7%) припадає на оздоровчі й фізкультурно-спортивні об’єднання. Об’єднання професійної спрямованості й молодіжні організації становлять відповідно 10,4% і 9,6% загальної кількості громадських організацій, об’єднання ветеранів і інвалідів – 8,6%, освітні й культурно-виховні організації – 5,2% [3, с. 7–9].

У кількісних показниках на 1 січня 2012 р. в Україні налічувалося 71 767 громадських організацій, 27 834 професійних спілок та їх об’єднань, 13 475 благодійних організацій, 13 872 об’єднань співвласників багатоквартирних будинків і 1306 органів самоорганізації населення [4].

Тенденція збільшення кількості неурядових організацій дає підстави говорити про посилення значення й вагомості громадянського суспільства в Україні.

Поряд з цим, розвиток громадянського суспільства стикається з низкою проблем, до яких відносять такі:

За оцінками зарубіжних експертів, громадянське суспільство в Україні характеризується як перехідне й неконсолідоване [5], тобто таке, яке не досягло рівня країн розвинутої демократії й зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану.

Труднощі, з якими зустрічається Україна, проявляються у тому, що формування структур громадянського суспільства серйозно утруднюється факторами, що утворюють суто українську суспільно-політичну специфіку:

1. Регіональним розколом України, що проходить по лінії культурно-ціннісних відмінностей.

2. Різноспрямованістю зовнішньополітичних орієнтацій громадян України з різних регіонів країни.

3. Інтенсивним зовнішнім втручанням у внутрішньополітичні справи України.

4. Далеко не всі зареєстровані в Україні організації громадянського суспільства є активно й постійно діючими,

або ж взагалі реально існуючими. Так, за даними Державного комітету статистики України, про результати своєї діяльності за 2010 р. органам статистики відзвітували 21 677 центральних органів громадських організацій, що становить лише 39,2% їх загальної кількості [3, с. 9].

5. Навіть серед тих громадських організацій, які дійсно функціонують, непросто з'ясувати, яка їхня частина відстоює інтереси саме громадян, а які є суспільними лише за статусом і зорієнтовані на зовсім інші цілі: обслуговування інтересів фінансово-промислових груп; сприяння політичним партіям і блокам; імітація суспільної підтримки деяких органів влади; одержання грантів міжнародних організацій і фондів; здійснення інших видів лобістського впливу тощо.

Це означає, що в Україні поки що не сформувалася внутрішня потреба в існуванні такої кількості НУО, яка зареєстрована, немає зацікавленості вітчизняних комерційних структур у підтримці НУО як найважливішої складової громадянського суспільства. Існуючі НУО мають яскраво виражений імітаційний характер. Вони створюються й існують не стільки для вирішення внутрішньоукраїнських суспільно-політичних завдань, скільки для маніпулювання суспільною думкою в інтересах інших держав, у тому числі й для проведення політичних спеоперацій.

6. Досить низьким є також показник членства громадян у політичних партіях і громадських організаціях, що звужує інституціональні можливості взаємодії суспільства з органами державної влади: включеними в діяльність політичних партій є лише 4,7% громадян; поряд з тим до активної суспільної діяльності причетними себе вважають 11,6% респондентів [6].

7. Суттєво гальмує процес формування позитивного досвіду застосування різних форм участі громадян у формуванні й реалізації місцевої політики недосконале законодавство у цій сфері.

8. Велика кількість НУО, які фінансуються іноземними фондами, що сприяє ініціації громадянського суспільства “ззовні”. Це, у свою чергу, означає, що ці організації націлені передусім на тиск на владу (державу), а не на конструктивну взаємодію з нею.

9. За оцінками експертів, лише приблизно 1% економічно активного населення України працює в НУО. У Чехії й Угорщині цей показник майже вдвічі більший (1,7% і 2% відповідно), у Німеччині – майже в 7 разів більше (6,8%). Згідно з оцінками “Творчого центру “Каунтерпарт” частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, які працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів і є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9% їх загальної кількості [7, с. 18].

10. Відсутня підтримка НУО з державного бюджету, водночас організації, що представляють громадянське суспільство, обмежені у можливості здійснення підприємницької діяльності.

11. Механізми участі інститутів громадянського суспільства у формуванні й реалізації державної політики не забезпечуються та не використовуються належним чином.

12. Немає розуміння значення громадянського суспільства для стійкості тенденцій демократичного розвитку України з боку еліт, немає цього розуміння й у самих середньостатистичних українців, оскільки вони не відчують потреби в ньому.

Ще однією, доволі серйозною проблемою є довіра до інституцій громадянського суспільства з боку середньостатистичних українців. Згідно із середнім показником за останні два роки на основі даних соціологічних досліджень Українського Центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова, у цілому 28,4% населення України довіряють громадським організаціям, при цьому лише 3,4% населення довіряють повністю, 25,2%, – скоріше довіряють. Не довіряють громадським організаціям 53,3% населення, при цьому 21,7% зовсім не довіря-

ють, а 31,58% – скоріше не довіряють [8]. Таким чином, середній показник довіри до громадянського суспільства в Україні нижчий, ніж, наприклад, в Албанії (39,6%) або у Грузії (45,6%).

Висновки. Експерти відзначають, що громадянське суспільство в Україні стало активнішим, ніж рік тому. Експерти констатують, що за останні роки українська влада дедалі частіше стала зважати на громадянське суспільство й залучати його до процесу управління й прийняття рішень. Як позитив відзначається прийняття необхідного законодавства по неурядових організаціях і доступу до публічної інформації, а також участь України в міжнародній ініціативі “Відкритий уряд”. Про це говориться в спеціальному звіті “Б’ючи тривогу: на захист демократії в Україні”, який підготувала міжнародна організація “Freedom House” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження” [9].

Як свідчать дані ще одного дослідження – “Суспільна думка в Україні”, проведеного Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) у липні 2011 р., дедалі більше громадян України, що знають про діяльність НУО, вважають, що вони НУО безумовно, необхідні або необхідні для своєї країни. Відсоток таких українців зріс з 63% у 2010 р. до 76% у 2011 р. Це найвищий показник, зафіксований за весь час цього дослідження (проводиться з 1997 р.) [10]. За даними Інституту соціології НАН України, участь у діяльності політичних партій і громадських організацій усе ще залишається серед найменш значущих для громадян України цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою), водночас цей показник піднявся з 2,09 бала у 1994 р. до 2,46 бала у 2011 р. [11].

Ці результати дають підстави констатувати переважання позитивних тенденцій у процесі розвитку громадянського суспільства над негативними, і посилення тенденцій його впливу на демократизацію й модернізацію Української держави.

Література

1. *Nations in Transit 2011 / Country Reports* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2011>.

2. *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп.* / [А.В.Єрмолаєв, Д.М.Горєлов, О.А.Корнієвський та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.

3. *Громадські організації в Україні у 2010 році : стат. бюлетень / Держкомстат України.* – К. : ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2011.

4. *Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://urstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip.

5. *2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex.

6. *Соціологічне опитування: Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367.

7. *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки / Підготовлено Творчим Центром Каунтерпарт.* – К. : Макрос, 2006.

8. *Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2011) Соціологічне опитування Центру ім.Разумкова.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.

9. *Гражданское общество в Украине стало более активным, чем год назад – отчет “Freedom House”* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ostro.org/general/politics/news/402480/>.

10. *Громадська думка в Україні. Головні результати опитування проведеного IFES у липні 2011 року.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/Survey/2011/Public_Opinion_in_Ukraine_2011_Report_UKR.pdf України.

11. *Україні – 20 : погляд соціолога. Прес-реліз прес-конференції “Україні – 20 : моніторинг соціальних змін” 3 серпня 2011 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.i-oc.com.ua/institute/presrel_08_2011-1.pdf.

УДК 316.48

*В.Казаков,
кандидат социологических наук*

НИКОЛАЙ КОНДРАТЬЕВ: ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА

В статье рассматривается исследование Кондратьевым проблем социального конфликта, его причин, механизма протекания, взаимоотношения с экономическим кризисом, малым и большим циклами. Подчеркивается, что Кондратьев считает конфликт одним из признаков (симптомов), указывающих на временные и пространственные рамки расположения общества в социальном пространстве и социальном времени. Подчеркивается, что Кондратьев является одним из создателей основ синтезирующей теории больших циклических изменений общества.

Keywords: *social conflict, cycle, large cycle, small cycle, wide-scaled conflict, quality signs of cycles, economic crisis, phase, quantitative indexes, social crisis, model.*

Ключові слова: *соціальний конфлікт, цикл, великий цикл, малий цикл, широкомасштабний конфлікт, якісні ознаки циклів, економічна криза, фаза, кількісні показники, соціальна криза, модель.*

Ключевые слова: *социальный конфликт, цикл, большой цикл, малый цикл, широкомасштабный конфликт, качественные признаки циклов, экономический кризис, фаза, количественные показатели, социальный кризис, модель.*

В современных условиях все более развивающегося мирового финансово-экономического кризиса, который на региональном и локальном уровнях периодически перерастает в ряде стран в социальные конфликты, многие ученые и политики пытаются объяснить причины этого кризиса, механизм его протекания. Они также активно стремятся предвидеть его возможные последствия.

В частности, в их среде поднимаются и становятся весьма актуальными вопросы типа: приведет ли текущий кризис к разрушению мировой капиталистической системы, к разрушению существующего мирового порядка? Происходит ли трансформация капитализма, его модернизация или ликвидация? Точнее, на каком этапе, фазе своего жизнефункционального (развития?) находится современный капитализм? И по каким, собственно, количественным и качественным признакам можно установить этот этап (фазу)?

В данном плане, при попытке ответов на указанные вопросы весьма актуальным будет более внимательное обращение (исследование) к теориям и идеям русско-советского экономиста, социолога и философа Николая Дмитриевича Кондратьева (1892–1938). Многие ученые, особенно экономисты [напр., 1, с. 18], отмечают, что именно в периоды глубоких мировых экономических кризисов в научной среде вспыхивает острый интерес к идеям Кондратьева, особенно к его теории (как бы ее не называли) больших (длинных) циклов (волн). Другие же считают, что Кондратьев в своей работе “Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны” (1922) дал ответ на наиболее актуальный вопрос (один из отмеченных выше), который в начале 20-х годов XX в. волновал практически всех – вопрос о перспективах капиталистического хозяйства. Так, доктор экономических наук Н. Макашева пишет: “Изменения, произошедшие в результате первой мировой войны в мировом хозяйстве, в социальной и политической сферах большинства европейских стран, были настолько значительны, что многие экономисты оказались перед трудно разрешимым вопросом: сохранятся ли прежние закономерности развития хозяйства и, в частности, регулярное чередование периодов высокой и низкой конъюнктуры или же кризис 1920–1921 гг. обозначает вступление капиталистической экономики в новую эру – эру разрушения” [2, с. 738]. Она же утверждает, что, с точки зрения Кондратьева, “кризис 1920–1921 гг., с одной стороны, – обычный циклический кризис обычного делового цикла,

а с другой – он совпадает с поворотной точкой большого цикла и поэтому такой неприятный и, что еще хуже, обозначает нерадостную перспективу для капитализма, по крайней мере на 20–25 лет. В какой-то мере Кондратьев более оптимистичен, чем многие западные экономисты: он не “приговаривает” капитализм. Он говорит, что дальше будет плохо, но в принципе улучшение вероятно” [3, с. 50]. При этом Макашева констатирует, что Кондратьев, анализируя экономический цикл, завершающийся кризисом 1920–1921 гг., направляет свои усилия на выяснение его “специфических и типических черт”. Она также считает, что Кондратьев “рассматривает этот цикл не изолировано, а с позиций долгосрочной динамики... в общем ряду циклических колебаний” [2, с. 738] и это именно тот случай, когда частное позволяет увидеть общее.

Собственно, и сам Кондратьев в предисловии к своей работе “Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны” пишет: “Предлагаемая работа посвящена изучению *важнейших показателей* (выделено мной. – В.К.) состояния мирового хозяйства и его конъюнктур за пережитый военный и переживаемый послевоенный период” [4, с. 40]. Но, следуя логике изложения текста работы и более общей логике Кондратьева, зная его цели и задачи (исследование конъюнктуры), используемые им методы, можно, вероятно, с большой уверенностью сказать, что Кондратьев в данном своем высказывании говорит об изучении им *количественных* показателей состояния мирового хозяйства. Макашева же, по существу, утверждает, что Кондратьев в процессе реализации поставленных им перед собой задач устанавливает некие *качественные* специфические и типические черты мирового капиталистического хозяйства в условиях мирового кризиса.

Схематизируя такой подход, можно сказать, что Кондратьев выявляет не только некие специфические и типические черты мирового капиталистического хозяйства, его экономического цикла и кризисов, но и некие *качественные признаки, качественные параметры*, фиксирующие

и указывающие на этапы и фазы протекания как цикла в целом, так и кризиса в частности. Установив и зафиксировав эти признаки, а затем сравнивая их с объективной реальностью, можно выдвигать обоснованные, но вариативные гипотезы, которые в той или иной степени, вероятно, могут быть эффективными для понимания и объяснения современности. На базе этих гипотез возможна разработка стратегии, тактики и технологии конкретных практических действий воздействия на кризис, которые уменьшали бы степень негативности его последствий.

Исходя из этого, весьма актуальной исследовательской задачей становится выявление в теориях и концепциях Кондратьева установленных им признаков того или иного этапа (фазы) протекания экономического цикла и входящего в него экономического кризиса, а также признаков перерастания последнего в кризис социальный и социально-политический, в социальный конфликт (объект исследования данной работы).

Собственно, сам социальный конфликт в любых своих формах (революции, войны...) является таким признаком. А его атрибуты и другие характеристики, причины, механизм протекания, последствия и иные возможные параметры будут конкретизацией данного признака. Они будут представлять собой, по существу, некую совокупность, целый набор возможных показателей, которые при их сравнении с объективной реальностью будут указывать на временные и пространственные рамки расположения общества в социальном пространстве и социальном времени. Более того, они будут указывать на его место и время нахождения как в самом цикле (не только экономическом, но и социальном), так и в его завершающей фазе – кризисе, экономическом, социальном, социально-политическом и т.д.

Поэтому исследование разнообразных подходов Кондратьева к феномену социального конфликта, его понимание причин конфликта, форм, механизмов протекания, последствий и т.д. представляется весьма актуальной за-

дачей в настоящее время и составляет, собственно, предмет данной работы.

Следует отметить, что и сам Кондратьев в целом относится к социальному конфликту как к признаку некоего состояния общества, признаку, характеризующему его временные и пространственные рамки. Так, он пишет, что период формирования нового равновесия, после достижения экономическим кризисом своего пика, “крайне тяжело отражается на судьбах, положении и поведении отдельных лиц и социальных групп, создавая атмосферу неуверенности и беспокойства, выдвигая неожиданные преграды и затруднения в жизни. Вот почему до сих пор почти во всех странах (Кондратьев пишет о 1922 г. – *В.К.*) мы встречаем так много волнений (выделено мной. – *В.К.*), бедствий, блужданий людей, выбитых из обычной колеи профессиональной работы в поисках новых условий применения своего труда” [4, с. 319]. Эти явления неизбежны в эпоху социально-экономических потрясений, подобных кризису, они представляют собой его отголосок и следствие. Более того, “они являются симптомами (выделено мной. – *В.К.*) произошедших и происходящих потрясений” [4, с. 319], включая те или иные волнения тех или иных социальных групп. Но этот период является временем выхода из кризиса, поэтому “мы должны ожидать постепенного сокращения и симптомов потрясений и кризиса (выделено мной. – *В.К.*)” [4, с. 319], – считает Кондратьев.

В другой своей работе “Большие циклы экономической конъюнктуры” (1926) Кондратьев утверждает, что “периоды повышательных волн больших циклов, как правило, значительно богаче крупными социальными потрясениями и переворотами в жизни общества (революции, войны), чем периоды понижательных волн” [4, с. 374]. То есть интенсификация конфликтов, их широкое распространение в пространстве, в сжатом промежутке времени, увеличение их частоты, сокращение периодичности и т.д. указывает на то, что общество вошло в период повышательной волны большого цикла. В данном случае со-

циальные конфликты выступают как качественный признак состояния или момента динамики конъюнктур, состояния или момента экономического цикла (и иного другого), состояния или момента экономического (и иного другого) кризиса.

То есть Кондратьев указывает на два основных периода, в течение которых возможны многочисленные и интенсивные социальные конфликты.

Первый – после пика обычного (классического, малого в понимании Кондратьева) экономического кризиса, в период формирования нового экономического равновесия. Это послекризисный временной отрезок, время экономической депрессии или время экономического подъема. Социальные конфликты фиксируют завершение экономического кризиса и, по существу, отмечают его перерастание в кризис социальный или социально-политический.

Второй период, как отмечено выше, это период вышеступательных волн больших циклов. В это время могут происходить как “обычные” социальные конфликты, так и весьма “крупные” широкомасштабные социальные потрясения и перевороты (революции, мировые войны и т.д.).

Однако последние *начинаются* в некий конкретный отдельный момент времени, который можно весьма условно назвать *точкой наложения*. Это момент, с одной стороны, а – момент нахождения мирового хозяйства и хозяйств важнейших стран мира в полосе подъема большого цикла. С другой стороны, это момент Б, когда мировое хозяйство или хозяйства ряда важнейших стран мира находятся в полосе начинающегося обычного классического экономического кризиса или депрессии, это период, когда появляются основные признаки перелома конъюктур. В частности, Кондратьев утверждает, что, с одной стороны, *“мировая война действительно началась в момент, когда мировое хозяйство и хозяйство важнейших стран находилось в полосе подъема большого цикла,* с другой стороны, что *война началась в момент, когда мировое хозяйство находилось в полосе начинающегося кризиса*

или депрессии, когда были налицо все основные предвестники перелома в пределах малого цикла” [4, с. 328–329].

Данное совпадение моментов А и Б, возникновение некой точки их наложения друг на друга, вероятно, является обязательным и необходимым условием (причиной) для возникновения широко масштабных социальных конфликтов, но не неизбежным условием. То есть такого рода конфликты могут и не возникнуть в указанной точке наложения, ее возникновение не является единственной и достаточной причиной для крупномасштабных конфликтов. Вместе с тем следует отметить, что, согласно указанной логике Кондратьева, социальные конфликты могут происходить и в период экономического кризиса.

Он пишет еще об одном периоде времени (третьем), когда возможны социальные конфликты в обществе, это период малых, обычных, “классических” экономических кризисов, период малых капиталистических циклов. В частности, он указывает, например, на органическую и причинную связь стачки английских углекопов 1920 г. с экономическим кризисом в стране и особенно кризисом угольной промышленности Англии. Такого рода коллизии Кондратьев иногда определяет как “промышленные конфликты” [напр., 4, с. 187]. Они зависят от рынка труда и его колебаний, движения безработицы и заработной платы, стоимости жизни, организованности рабочего класса и его институтов, локаутов и многих других обстоятельств, включая политические, например войну. Однако влияние кризиса на промышленные конфликты неоднозначно. Так, во-первых, “кризис выбрасывает одну часть рабочих на улицу, а другой дает временное повышение реальной заработной платы. То и другое обстоятельства должны ослаблять наступательную силу рабочего движения, уменьшать количество стачек, особенно наступательных, увеличивать относительное число оборонных стачек и увеличивать число локаутов” [4, с. 257]. Во-вторых, несмотря на спад стачечного движения в условиях кризиса, при наличии других причин и в некоторых специфических ситуациях отдельные экономические забастов-

ки перерастают в социально-политические конфликты. Последние более значимы и могут иметь весьма негативные (неконструктивные) последствия для всего общества, его экономики и социально-политической системы в целом, так как грозят их разрушению. Например, переход от военной экономики к послевоенной по окончании Первой мировой войны вызвал во многих участвующих в ней странах экономическое замешательство, реорганизацию хозяйства и в целом мировую депрессию. Эта “чисто военно-хозяйственная депрессия” завершилась только во второй половине 1919 г., но “особенно 1919 г. весьма богат промышленными конфликтами. Причем стачки, как правило, имеют наступательный характер и часто принимают политическую окраску, особенно в странах социально-потрясенных, как Германия” [4, с. 187], – утверждает Кондратьев.

Анализируя вышеизложенные идеи Кондратьева, можно сказать, что, по существу, он начал разрабатывать теорию или концепцию, которую весьма образно и условно можно назвать концепцией “матрешки” или “рулетки”. В ее основе лежит ряд идей Кондратьева.

Во-первых, он исходит из того, что существует два основных типа циклов. А) цикл малый, промышленно-капиталистический, его еще можно назвать классическим или обычным, его продолжительность 7–11 лет, его основными фазами, с точки зрения Кондратьева, являются подъем, кризис, депрессия. Этот цикл и кризис, как его составляющая, тщательно исследовались многими экономистами, включая Маркса, Туган-Барановского и т.д. Б) большой цикл, протяженностью 40–50 или около 50 лет, в его структуру входят две волны, повышательная или понижительная.

Во-вторых, в большой цикл в целом и в каждую из его двух волн структурно входят несколько малых циклов. Так, Кондратьев пишет: “На период большого цикла обычно приходится несколько малых циклов, в течение которых в свою очередь конъюнктура переходит от состояния

подъема к состоянию депрессии; причем переход этот совершается обычно в резкой и острой форме кризиса или иногда более спокойно без кризиса” [4, с. 323]. А значит, на период большого цикла приходится и несколько классических кризисов и депрессий, которые могут сопровождаться промышленными конфликтами, а некоторые из последних могут перерасти в конфликты социально-политические. Эту мысль Кондратьев высказывает неоднократно и в различной форме, более простой или более сложной, развернутой и детальной.

В-третьих, роль малых циклов, а значит и обычных кризисов в них входящих, весьма различна на той или иной волне (повышательной или понижительной). Это, собственно, следуя логике Кондратьева, означает, что в разные периоды времени весьма различна и роль промышленных конфликтов. Это обуславливает их разнообразие по своему содержанию, форме, механизму протекания, движущим силам, значимости и т.д.

В-четвертых, большие и малые циклы, волны и фазы, а значит, обычные, классические и мировые кризисы образуют единую и целостную систему. Научной задачей, считает Кондратьев, является выявление роли и значения, если не всех, то многих структурных элементов этой системы: обычных и мировых кризисов, малых и больших циклов. Кондратьев, например, пишет: “Мы должны уяснить место мирового кризиса 1920–21 г. в системе малых и больших циклов движения экономических конъюнктур” [4, с. 323]. Собственно, научной задачей является выяснение как места различных промышленных конфликтов, так и места конфликтов широкомасштабных, мировых. Они все вместе также составляют единую и целостную систему, входящую в систему кризисов и циклов.

Собственно, все изложенные идеи можно объединить, взаимосвязать, наложить друг на друга, совместить, создав на их основе некую модель, которая может иметь несколько вариантов, модификаций. Каковы же параметры такой модели?

Первоначально в рамках отдельного малого промышленно-капиталистического цикла происходит ряд промышленных конфликтов. Как отмечено выше, они могут возникать как во время формирования нового равновесия (экономического подъема), так и во время экономического кризиса или депрессии. Поэтому роль и значение промышленных конфликтов различна, но она различна и из-за того, что эти конфликты могут происходить на различных волнах.

Затем в рамках той или иной волны происходит повторение как малых циклов, так и сопровождающих их промышленных конфликтов. Но это не простое, а все более усложняющееся повторение уже в силу того, что некоторые промышленные конфликты при наличии ряда условий могут перерасти в конфликты социально-политические. Первые как малые “матрешки”, вставляются во вторые, как “матрешки” более большие и более значимые.

Но малые циклы, как и их элементы – фазы, не только встраиваются в циклы большие и их элементы – волны, но и пересекаются между собой. Изменяющийся набор элементов малого цикла в изменяющихся условиях при пересечении с изменяющимся набором элементов большого цикла может привести к некоторому совмещению ряда элементов первого с некоторыми элементами второго, что и порождает “точку пересечения” (выстрел, как при игре в “русскую рулетку”) – мировой экономической кризис, широкомасштабный социальный конфликт, мировую войну, революцию.

Вышеизложенное в краткой и схематичной форме представляет собой некое обобщение анализа Кондратьевым причин, механизма протекания Первой мировой войны, мирового экономического кризиса начала 20-х годов XX в., революции в России и ряда других конкретных событий. Можно сказать, что Кондратьев лишь заложил основы концепции, которую автор называет концепцией “матрешки”, или “рулетки”. В последующем многие исследователи в разной форме и под разными названиями прилагали значительные усилия для ее развития, это, на-

пример, Валлерстайн, Модельски, Арриги и т.д. Однако, как представляется, в некоем законченном целостном виде единая, обобщенная и синтезирующая теория больших циклических изменений общества пока еще не создана. Вместе с тем очень многие ученые, ссылаясь на идеи Кондратьева, опираясь на их содержание, подчеркивают его большое значение как одного из создателей основ такой теории.

В заключение следует отметить, что Кондратьев специально не исследовал конфликты и не создал некоей единой и целостной теории или даже концепции социального конфликта. Вместе с тем, создавая свою теорию больших циклов конъюнктуры, он был вынужден постоянно обращаться к различным проблемам социального конфликта и предпринимать попытки разрешить их. Уже первые его работы включают в свое название термины “революция”, “война”. Те или иные части текста, посвященные проблемам конфликта, присутствуют в “разорванном”, относительно “самостоятельном”, “локальном” виде почти во всех его основных работах. Как уже отмечено, они не представляют собой единства и цельности.

Другой особенностью воззрений Кондратьева на социальный конфликт является их некая “историчность”. В первых своих работах он рассматривает феномен конфликта и связанные с ним проблемы в основном в рамках эмпирии, при помощи методов количественного измерения, особенно статистики. Он также анализирует цифровые данные, полученные в результате ответов респондентов на вопросы тех или иных анкет [напр., 5, с. 308 и т.д.] Сам Кондратьев в этот период указывает, что его метод – метод конкретно-эмпирический [4, с. 42]. Он в большей степени подробно описывает реальную действительность, чем объясняет ее. В этот же период он исследует проблемы конкретных, уже произошедших конфликтов и кризисов, мировой войны, двух революций в России. С его точки зрения, проделанная им данная работа имела не только теоретическое, но и практическое значение, так как она была направлена на осмысление решения задач предотвра-

щения или локализации, ослабления кризиса. Например, в книге “Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции” (1922) он исследует различные проблемы продовольственного кризиса в России, механизм и процесс постановки задач по его локализации, предотвращения и даже разрешения, а также практические действия тех или социальных институтов и организаций, направленные на практическое решение этих задач. И хотя в целом главная поставленная основная задача в стране решена не была (ее охватил голод), “но опыт борьбы за ее разрешение останется глубоко поучительным для последующих времен” [5, с. 312], – пишет Кондратьев. Собственно, анализируя попытки, хоть и неудавшиеся, разрешения продовольственного кризиса, он указывает на методы, конкретные средства и способы разрешения, локализации не только продовольственного кризиса в России, но и кризиса вообще, кризиса экономического, социального, социально-политического, то есть социального конфликта. Он фиксирует условия, наличие различных субъектов (социальные институты) конкретных действий по разрешению кризиса. Кондратьев также указывает на их возможные последствия, как негативные, так и конструктивные, выделяет действия эффективные, совершенно бесполезные и даже вредные действия, которые лишь углубляют кризис и т.д. Более того, с точки зрения Кондратьева, практическая значимость его работ заключается и в том, что они помогают понять настоящее, определяющее будущее, а также всмотреться в последнее, всмотреться в горизонты грядущего. В частности, он пишет: “С практической точки зрения взятый предмет имеет глубокий интерес, бесспорно, потому, что пережитый и переживаемый период *мировых социально-экономических катаклизмов* (выделено мной. – В.К.) является периодом, определяющим судьбы целых народов. И поскольку людям свойственно пылливо всматриваться в горизонты грядущего, изучение указанного исключительного исторического периода приковывает внимание к себе как к отправному этапу и определяющему фактору этого грядущего” [4, с. 40].

В поздних своих трудах, особенно в ставшей известной в настоящее время работе “Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз” (написана в 1930–1932 гг.), Кондратьев рассматривает феномен социального конфликта уже с позиций не эмпирика, а теоретика, абстрактно, а не конкретно. Он анализирует уже проблемы не реальных, произошедших в истории конфликтов, а проблемы конфликта вообще.

В заключение можно сказать, что Кондратьев исследовал проблемы социального конфликта как бы на трех уровнях. Первый – совершенно абстрактный, философско-социологический. Второй – мировой и конкретно-эмпирический. Третий – конкретно-эмпирический, локальный, на уровне отдельной страны, точнее – России, а позже – Советского Союза.

Литература

1. *Яковец Ю.В.* Перспективы использования научного наследия Н.Д.Кондратьева / Ю.В.Яковец // Подвиг жизни и творчества: научное наследие Н.Д.Кондратьева : материалы X Кондратьевских чтений и выставки, посвященных 110-летию со дня рождения Н.Д.Кондратьева и 10-летию Международного фонда Н.Д.Кондратьева. – М. : МФК – ИЭ РАН, 2002. – С. 16–22.

2. *Макашева Н.А.* Первая книга Н.Д.Кондратьева о конъюнктуре и некоторые проблемы исследования экономического цикла / Н.А. Макашева // Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения : Избранные труды / Кондратьев Н.Д. – М. : ЗАО “Изд-во «Экономика», 2002. – С. 737–750.

3. *Макашева Н.А.* Выступление / Н.А.Макашева // Подвиг жизни и творчества: научное наследие Н.Д.Кондратьева : материалы X Кондратьевских чтений и выставки, посвященных 110-летию со дня рождения Н.Д.Кондратьева и 10-летию Международного фонда Н.Д. Кондратьева. – М. : МФК – ИЭ РАН, 2002. – С. 49–52.

4. *Кондратьев Н.Д.* Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения : избранные труды / Кондратьев Н.Д. – М. : ЗАО Изд-во “Экономика”, 2002. – 767 с.

5. *Кондратьев Н.Д.* Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Кондратьев Н.Д. – М. : Наука, 1991. – 487 с.

КОНСТРУЮВАННЯ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ А.ЩЮТЦА

У статті аналізується процес побудови конструктів у феноменологічній соціології Альфреда Шютца, розкриваються такі механізми конструювання понять, як ідеалізація, типізація та абстрагування.

Keywords: *constructing, construct, constructivism, idealisation, typification, abstraction.*

Ключові слова: *конструювання, конструкт, конструктивізм, ідеалізація, типізація, абстрагування.*

Ключевые слова: *конструирование, конструкт, конструктивизм, идеализация, типизация, абстрагирование.*

З розвитком соціологічної науки дедалі гостріше постають питання, пов'язані з її саморефлексією. Це специфічна ознака даної науки, атрибут її як особливого типу свідомості [1, с. 3]. Саморефлексія можлива через розгляд та аналіз основ науки, які існують у формі понять або їх системи.

Поняття соціології не є незмінними. Адже вони, по-перше, знаходяться під впливом соціальної реальності, яка постійно змінюється, по-друге, у зв'язку з модифікацією самої науки, яка відображає цю реальність [2, с. 5]. Тож питання способу творення понять є дуже актуальним. Нові поняття повинні відповідати новій соціальній реальності, прояснювати соціальні феномени.

Жодне соціологічне поняття не є прямим відображенням соціальної дійсності, воно завжди пов'язане з загальною теоретичною орієнтацією дослідника, з сукупністю припущень про природу соціальної дії та соціальної

реальності, яких він неминуче дотримується у своїй діяльності. Зміст соціологічного поняття залежить від науководслідницької програми (теоретичного напрямку), в рамках якої працює соціолог [3, с. 61]. Прийняття будь-якої програми накладає обмеження на використання тих або інших формулювань, термінів, а також визначає специфіку змісту використовуваних понять [3, с. 62].

У соціології існує така проблема, як те, що одні й ті самі факти, які розглядаються в одному й тому ж концептуальному аспекті, описуються різними термінами, концептуальний зв'язок між якими залишається непроясненим, і отримані теоретичні судження не можуть бути зіставлені й перевірені. Або ж поняття просто “перейменовуються” [4, с. 40]. Тобто мова соціології наповнюється штучними конструктами, які не до кінця прояснені науковцями, а тим більше соціальними акторами. У зв'язку з цим у соціології існує мовний конфлікт.

Один з представників конструктивізму – П.Бурдье вважає, що повсякденний словник наповнений політичною міфологією [5, с. 125], повсякденні поняття спонукають інтерпретатора до “наївного” прочитання, тому існує необхідність використання в соціології штучної мови [5, с. 127]. Але штучні конструкти, які, по суті, є лише маркерами, заміщують буденні конструкти, що призводить до розриву соціологічних понять з життєвим світом соціальних акторів. Через це такі поняття втрачають свою конституюючу силу.

Щютцівська версія конструювання понять істотно відрізняється від побудови понять в інших соціологічних підходах тим, що він, на відміну від інших теоретиків, пропонує вводити в соціальну науку не штучні, а узвичаєні конструкти, виражені повсякденною мовою, побудовані за всіма правилами логіки та здорового глузду, у зв'язку з цим вони є зрозумілими для всіх – і соціологів, і соціальних акторів. Метою статті є розкриття процесу конструювання базових понять у феноменологічній соціології А.Щютца.

Феноменологічну соціологію можна віднести до конструктивізму — різномірної групи теорій, створених у психології, соціології, філософії, які підкреслюють ідею конструктивної природи пізнання, мовну і культурно-історичну зумовленість свідомості, опосередкованість пізнання і розуміння світу індивідуальними конструктами, які формуються в онтогенезі, ідею конструктивного альтернативізму (множинності способів концептуалізації подій) і плюралізму істини.

Центральна ідея цього напрямку — уявлення про пізнання не як про відображення і репрезентацію, а як про активне позначення предметів і подій, що пізнаються, у свідомості суб'єкта, побудову певного конструкту [6, с. 36]. Конструкт — поняття, що вводиться гіпотетично (теоретично) або створюється на основі спостережуваних подій або об'єктів (емпірично) за правилами логіки з жорстко встановленими межами і точно виражене в певній мові, не передбачає обов'язкового встановлення його онтологічного статусу, тобто не потребує вказівки на конкретний денотат [7, с. 327].

Проблема соціуму як соціальної структури у Щютца перетворюється на проблему соціального як конструкту свідомості, проблему соціального знання, що динамічно розвивається. Це знання організоване в деякі структури, які впорядковують реальність і перетворюють її в дійсність, якій можна довіряти. Ці структури існують і видозмінюються на різних рівнях, поділяються на повсякденні й наукові. Структури першого типу моделюють феномени такими, якими вони є у самоданності життєвого світу. З них складається сфера “здорового глузду”. Повсякденне знання несе в собі риси колективного досвіду. Таким чином, здоровий глузд часто сприймається як знання, яке не має суб'єкта, раз і назавжди дане. Типізації на рівні здорового глузду є основою здібності ідентифікації і впізнавання навколишнього світу.

Структури другого рівня — це наукове знання. Тут має місце багатогранний процес узагальнення і виведення

абстрактних тверджень, діє логіка наукової раціональності і верифікації отриманих даних. Важливим є питання про співвідношення цього рівня з повсякденним. Щютц вважає, що лише повсякденне знання, отримане у звичному спілкуванні й задіяне безперервним процесом інтерпретації, може слугувати основою наукового знання. Соціологічне знання, за цією схемою, вибудовується так: феноменологічна філософія як методологічна база та “розуміюча соціологія” як наука про інтерсуб’єктивність – виключно прикладні й якомога більш локальні дослідження життєвого світу. Позиція вченого повинна, таким чином, бути включеною в життєвий світ, а не ізольованою від реальності [8, с. 162–163]. Хоча водночас вчений повинен використовувати метод “феноменологічної редукції”, який полягає в тому, щоб поставити під сумнів існування світу, “взяти його в дужки”, і спостерігати за інтенціональними об’єктами – ноємами, відділяючи їх суттєві характеристики від несуттєвих.

Згідно з епістемологією феноменології в науковій діяльності переважає абстрактно-теоретична діяльність. Замість пошуку об’єктів поза межами свідомості, вчені конструюють об’єкт дослідження у свідомості. Теоретичний об’єкт – уявний ідеальний конструкт (предмет), який утворює безпосередню предметну основу теорії [9, с. 245].

Теоретичні об’єкти створюються за допомогою раціонального моделювання емпіричних об’єктів шляхом застосування до останніх операцій абстрагування та ідеалізації [9]. Абстракція дійсності відбувається через конструювання моделі, яка утверджується таким чином, що всі явища, для яких вона була побудована, можуть бути усвідомлено впорядковані в ній [10, с. 103]. Необхідною і заключною операцією побудови конструкту є ідеалізація, за допомогою якої не тільки відволікаються від певних властивостей, а й приписують нові властивості та відносини, які принципово не фіксуються в чуттєвому досвіді. Отже, ідеальний тип є конструкцією, яка об’єднує множину тут більше, там менше присутніх або взагалі відсутніх

окремих явищ і зводить їх у єдиний образ [9]. Введення в науку ідеальних об'єктів зумовлено необхідністю побудови логічних моделей дійсності [9, с. 245].

Важливе місце в процесі конструювання понять належить типізації. Адже типізація є створенням смислового взаємозв'язку. Типізації впорядковують нову реальність і перетворюють її на реальність, якій можна “довіряти”. Тип редукує всю повноту значень, яку можуть мати речі, до значення, яке наповнює смыслом актуальну дію індивіда [10, с. 111]. Абстрагування, ідеалізація та типізація є механізмами побудови теоретичного конструкту.

Феноменологічна соціологія, як і будь-яка соціологічна теорія, має справу з ідеалізованим предметом. Предметом феноменологічної соціології А.Шютца є дії соціальних акторів у межах суб'єктивної спільної смислової реальності інтерсуб'єктивного світу.

Отже, А.Шютц користується поняттям “соціальний актор”, ідеалізуючи індивіда через процес абстрагування та зосередження лише на його діяльності в інтерсуб'єктивному світі. Своєю чергою, він ідеалізує соціальну реальність через конструювання поняття “інтерсуб'єктивність”. З приводу інтерсуб'єктивності Альфред Шютц пише: “Я завжди знаходжу себе в історично даному світі, і цей світ, як природний, так і соціокультурний, – існував до мого народження і буде існувати після моєї смерті. Значить, цей світ не тільки моє середовище, а й середовище, в якому живуть інші люди, більше того, ці інші є елементами моєї ситуації, а я – елементом їхньої ситуації. Впливаючи на інших і зазнаючи з їхнього боку впливу, я знаю про цей взаємний зв'язок, і це знання передбачає, крім іншого, що вони, інші, переживають цей спільний світ, по суті, так само, як і я” [11, с. 482].

Феноменологія досліджує те, як людина у свідомості переживає світ. А.Шютц ідеалізує свідомість, зосереджуючись на структурі свідомості, розкладає поле свідомості на тему та горизонт, оперує абстрактним поняттям “рівень особистості”.

У феноменологічній соціології Шютца дійсність розуміється як множина індивідуальних конструктів реальності. І смисл, на якому будував соціологію Вебер, в інтерпретації Шютца розуміється як конструкція [10, с. 99]. Смилова структура світу є водночас конституцією і конструкцією. Це подвійне значення поняття структури стає зрозумілим, якщо уявити, як люди вступають у контакт зі світом. Вони просто переживають його, не вдаючись до роздумів. Ці переживання накопичуються. Якщо виникає нове переживання, під час якого згадується старе переживання, виникає досвід [10, с. 110]. Досвід не лише зберігається, а й узагальнюється при зіставленні його з іншим досвідом. Лише тоді він отримує смисл. Смисл є чимось, що знаходиться між феноменами [10].

Аналіз конституювання реальності у свідомості людини свідчить, що реальність уже з моменту першого зіставлення одного досвіду з іншим є конструкцією. Адже люди співвідносять свій конкретний досвід не з безмежною кількістю попередніх досвідів, а лише з конкретним [10].

Феноменолог реінтерпретував веберівське розуміння як “особливу форму досвіду, в якій повсякденна свідомість отримує знання про соціально-культурний світ”, а не як особливий метод пояснення дії або форму епістемологічно привілейованого доступу до знання про його джерела [4, с. 148].

Аналізуючи феноменологію Шютца, можна сказати, що дії соціальних акторів можна прояснити лише звертаючись до конститутивної ролі свідомості, а саме редукуючи дії до мотивів.

Шютц типізує мотиви соціального актора, поділяючи його на два типи –для-того-щоб мотив” і “тому-що мотив”. Перший мотив учений відносить до майбутнього; він є ідентичним об’єкту або меті, для реалізації якої дія є засобом. Другий мотив він відносить до минулого. Цей мотив є підставою або причиною дії [12, с. 105].

Наявність мотиву дії, зауважує соціолог, критикуючи веберівське ототожнення мотиву і сенсу дії, ще нічого не

говорить про його суб'єктивний сенс: рефлексивний погляд діючого може ретроспективно побачити як глибоко осмислені і звичні, і афективні дії [4, с. 151]. У щютцівському тлумаченні інтерсуб'єктивне розуміння дій іншого вимагає їх поміщення, по-перше, у контекст причинового зв'язку з попередніми подіями, і, по-друге, їх розгляд у контексті интенцій діючого, в тому числі й спрямованих на невідомих інших. Сама можливість існування суспільства виявляється прямим наслідком можливості інтерсуб'єктивного відтворення зазначених двох контекстів дій Іншого. Ключову роль у інтеративному процесі приписування значення діям Іншого відіграє мова. Спільність мовних символізацій тим вища, чим значніший попередній спільний досвід діяльності [4, с. 151–152].

Максимальні умови для інтерсуб'єктивності розуміння сенсу і мотиву дії виникають всередині “ми-відносин”. “Ми-відносини” створюють найбільш сприятливі умови для категоризації і схематизації досвіду. Типізовані схеми, що дають змогу реконструювати мотиви дій “Іншого”, постійно створюються і перестворюються, уточнюються в процесі класифікації [4].

Отже, Щютц ідеалізує безпосередню взаємодію між індивідами через конструювання поняття “ми-відносини”. “Переживання мною супутника є безпосереднім остільки, – пише феноменолог, – оскільки я безпосередньо залучений у ми-відносини, тобто оскільки я беру участь у загальному потоці наших переживань. Якщо я розміркую про наші переживання, ця безпосередність руйнується. Я повинен перервати мою безпосередню залученість у ми-відносини. У певному сенсі я повинен вийти з ситуації віч-на-віч. У той час, коли я був залучений у ми-відносини, я був сповнений уваги до тебе; для того щоб думати про це, я повинен зруйнувати безпосередній зв'язок між нами” [12, с. 121].

Переживання “ми-відносин” здійснюється завдяки комунікації в реальності повсякденного світу. Поняття “комунікація” тісно пов'язане з поняттям “знак”, яке Щютц

пропонує використовувати для позначення об'єктів, фактів або подій у зовнішньому світі, схоплення яких апропрієнтує інтерпретатору когніції іншої людини [11, с. 488].

При цьому важливе місце для розуміння дій іншого посідає інтерпретація, адже саме за допомогою неї відбувається приписування мовним знакам певних смислів, і таким чином досягається розуміння. Інтерпретація використовується не тільки в межах повсякденного світу, а й в інших реальностях. Кожна область значень має свій особливий когнітивний стиль. І саме цей особливий стиль, який характеризує деяку сукупність переживань, конститує її як кінцеву сферу значень [11, с. 511]. Такі кінцеві сфери значень можна позначити за допомогою символів. “Символ” соціолог визначає як апропрієнтативне співвіднесення вищого порядку, в якому апропрієнтуючим членом пари є об'єкт, факт або подія в реальності повсякденного життя, а той член, що апропрієнтується, належить до ідеї, яка трансцендентує за рамки досвіду в повсякденному житті [11, с. 501].

Поняття “інтерсуб'єктивність”, “знаки”, “символи”, “інтерпретація”, “смысл” тісно пов'язані між собою. Знаки, символи породжуються діяльністю людей, як соціолог повинен їх проінтерпретувати, щоб зрозуміти їхній смысл. Смысл я виводжу з типізованих схем, які “виростають” з досвіду, отриманого мною у спілкуванні з людьми. Мій досвід є певною мірою унікальним, з огляду на унікальну біографічну ситуацію – адже я спілкувався з конкретними людьми, потрапляв у конкретні ситуації тощо.

Неминуча відмінність у точках зору і біографічних ситуаціях его і альтер долається за допомогою двох фундаментальних ідеалізацій – ідеалізації “взаємозамінності точок зору” (опинившись на місці альтер, его побачить те саме, що бачить перший) і ідеалізації “конгруентності систем релевантності”, під якою мається на увазі те досить просте правило, згідно з яким, поки не доведено протилежне, обидві сторони “ми-відносин” припускати будуть, що їх біографічно детерміновані відмінності в перспективі

(тобто в “позиції спостереження”) не мають значення у поточній ситуації, і з точністю, “достатньою для практичних цілей”, ознаки об’єктів, що виділяються его і альтер як актуально або потенційно істотні, збігатимуться. Іншими словами, критерієм досягнення інтерсуб’єктивності «ми-відносин», за Шютцем, є ситуація, коли “для-того-щоб мотиви” его стають “тому-що мотивами” для альтер.

Проте різноманіття взаємодій життєвого світу не зводиться до безпосередньої взаємодії. “Природня феноменологія” соціального світу Шютца виходить за межі синхронного у внутрішньому часі і просторі досяжного. Крім здатності розуміти дії людей, які створюють наше безпосереднє соціальне оточення, діючі індивіди здатні розуміти висловлювання та вчинки і “сучасників”, з якими вони до цього моменту не зустрічалися, і “попередників”, що жили раніше, і “наступників”, які житимуть у майбутньому. Однак таке розуміння має справу з типізованими особистостями, значною мірою ґрунтуючись на вже відомих актору типізованих схемах дії [4, с. 152]. Тож для розуміння дій актора, на думку соціолога, інтерпретатору не обов’язково відносити ці дії до цього ж актора. Йому необхідно знайти типові мотиви типових акторів, які пояснюють дію як типову, яка відбувається в типовій ситуації [12, с. 106].

Типові конструкти, що формулюються соціальним вченим для розв’язання наукової проблеми, є конструктами другого ступеня, а саме конструктами конструктів здорового глузду, в термінах яких повсякденне мислення інтерпретує соціальний світ [12, с. 284]. За допомогою набору конструктів повсякденного знання соціальні актори систематизували та проінтерпретували світ, який даний їм у досвіді як реальність їх повсякденного життя. Саме об’єкти їхніх думок визначають їхню поведінку шляхом мотивації. Мисленеві конструкти соціального вченого для того, щоб пізнати соціальну реальність, мають бути засновані на об’єктах мислення, сформованих у рамках

повсякденної свідомості людей, які живуть звичним життям у соціальному світі [13, с. 778].

Отже, згідно з Щютцем суть інтерпретації в соціальних науках полягає в тому, щоб конструкти повсякденного життя перевести у світ наукових понять.

Багато елементів соціального світу, релевантні з наукового погляду, іррелевантні з точки зору актора на соціальній сцені, і навпаки [13]. Тому необхідно, щоб теоретичні конструкти соціолога (“конструкти другого рівня”) містили в собі посилання на суб’єктивне значення діючого, а постулат про суб’єктивну інтерпретацію дії повинен бути зрозумілим у тому сенсі, що всі наукові пояснення можуть і в певному сенсі повинні посилатися на суб’єктивне значення дій людей, з якого бере початок соціальна реальність [4, с. 148].

Феноменолог ідеалізує і типологізує людську поведінку через побудову ідеальних типів поведінки. Щютц розробляє такі ідеальні типи як “людина з вулиці”, “добре поінформований громадянин” та “експерт”, які він описує в есе “Добре поінформований громадянин”. Ці типи становлять поведінку індивідів, котрі мають різні системи релевантностей та знань. Також феноменолог розробляє ідеальні типи поведінки соціальних акторів, які отримують інформацію з різних джерел, – це такі типи, як свідок, інсайдер, аналітик, коментатор.

Феноменолог вважає, що саме за допомогою конструювання ідеальних типів соціальний вчений може досліджувати соціальний світ. Вчений спостерігає за явищами, зумовленими людською діяльністю, і створює ідеальний тип таких подій. Після цього він співвідносить з цими типовими актами типові тому-що і для-того-що мотиви, які він вважає незмінними у свідомості уявного актора. Таким чином, він конструює персональний ідеальний тип, модель актора, який уявно наділений свідомістю. Але ця свідомість, звісно, обмежена у своєму змісті тими елементами, які необхідні для виконання досліджуваних типових актів [12, с. 111].

Конструювання ідеальних типів є одним з основних методологічних принципів феноменологічної соціології. Шютц наголошує на необхідності використання ідеалізації і типізації в соціальних науках. Вони є основними інтелектуальними “інструментами” теоретизування.

Отже, виходячи з розуміння суспільства як процесу та продукту пізнавальної (інтерпретативної) діяльності індивідів, Шютц і його прихильники, учні та послідовники вважають, що соціальні події не існують самі по собі, що вони конструюються, конституюються в комунікативних актах, у ході повсякденних пояснень і описів, що даються людьми один одному [1, с. 21–22]. Відповідно до цього розуміння дій одного актора іншим виявляється головним джерелом і умовою соціальності, а всі люди в силу того, що вони у своїх роз’ясненнях конституюють та конструюють соціальну реальність, іменуються буденними соціологами [1, с. 22].

Шютц розглядає знання як культурно і соціально зумовлене, у формуванні якого важливу роль відіграє комунікативна складова. За вченим, існує певний зв’язок між пізнавальною діяльністю та соціальними процесами. Шютц наголошує на важливості значення соціальної діяльності для формування уявлень про реальність. Акти роботи у життєсвіті вкорінюються у свідомості актора та стають складовою запасу знань. Наявний запас знання слугує схемою інтерпретації різноманітних феноменів, з якими актор стикається в подальшому у життєсвіті. Наявний комплекс знань не складається виключно з досвіду, пережитого актором безпосередньо і фундаментально. Більша його частина здобута соціально, тобто складається з досвіду, пережитого безпосередньо й фундаментально ближніми, які передали його актору [12, с. 319–320].

Система перевірених положень конкретної науки може розглядатися як наявний комплекс наукових знань. Це знання, на противагу повсякденному знанню, є гомогенним, поки методи і правила наукової процедури визначають, щонайменше ідеально, умови відбору та постановки проб-

лем, типи використовуваних для цієї мети конструктів, що залежать від них, систему релевантності, ступінь ясності, розрізнення, консистентності наукового знання і критерії, згідно з якими проблема повинна вважатися розв'язаною; останні включають правила верифікації та фальсифікації. Тим не менше всі сучасні філософи науки згодні з тим, що система науки має гіпотетичну природу і що наукова достовірність, як і емпірична, є, в формулюванні Гуссерля, “достовірністю до наступного заперечення” [12, с. 326].

Феноменологія поставила перед соціологією мету описати й осмислити соціальний світ, зрозуміти його підвалини. Ці претензії були певною мірою реалізовані через конструювання моделі соціального світу, в якій соціальні актори розглядаються передусім як суб'єкти, які взаємодіють між собою, інтерпретують когитації одне одного за допомогою знаків, набувають досвіду завдяки таким взаємодіям та використовують цей досвід при нових інтерпретаціях. Також ці суб'єкти можуть творити інші реальності (наука, мистецтво, фантазії та ін.), які трансцендують за межі верховної реальності, та пізнавати їх за допомогою символів, які є “посередниками” між реальністю повсякденного світу та реальністю іншого порядку.

Отже, у феноменологічній соціології А.Щютца конструюються ідеальні інтерсуб'єктивні феномени через такі поняття, як “інтерпретація”, “комунікація”, “знак”, “символ”, “свідомість”, “ми-відносини” та ін.

Проаналізувавши процес побудови наукових конструктів Щютца, ми виявили, що соціолог використовує такі механізми конструювання понять, як ідеалізація, абстрагування та типізація феноменів. Конструкти другого порядку Щютца ґрунтуються на конструктах першого порядку, створених соціальними акторами. Останні конструкти описують соціальну реальність у межах повсякденного світу. Наукові конструкти соціолога позначають смислові утворення повсякденної свідомості за допомогою буденної мови.

Щютцівська версія конструювання понять протистоїть тенденції в соціології – використання штучних конструктів, або маркерів, для позначення соціальних феноменів, а не їх відображення. Такі конструкти не завжди адекватно позначають соціальну реальність, містять неточності та неозначності. Насичення соціології штучними конструктами веде до мовного конфлікту, який можна подолати введенням у соціальну науку повсякденних понять, побудованих за правилами логіки та здорового глузду.

Щютцівський підхід до побудови понять є методологічною базою, спираючись на яку можна заблокувати або згладити мовний конфлікт. Ця методологія відкриває для соціології можливість побудови логічних, точних та повсякденних наукових конструктів. На її основі можна розвивати мову соціології, яка є продовженням та закріпленням природної (повсякденної) мови індивідів.

Література

1. *Бутенко И.А.* Социальное познание и мир повседневности. Горизонты и тупики феноменологической социологии / Бутенко И.А. – М. : Наука, 1987. – 142 с.
2. *Тощенко Ж.Т.* О понятийном аппарате социологии / Ж.Т.Тощенко // Социс. – 2002. – №9. – С. 3–16.
3. *Гаврилов К.А.* О конструировании понятия “риск” в социологии / К.А.Гаврилов // Социология : 4М. – 2007. – №24. – С. 60–80.
4. *Девятко И.Ф.* Социологические теории деятельности и практической рациональности / Девятко И.Ф. – М. : Аванти плюс, 2003. – 331 с.
5. *Бурдье П.* Социолог под вопросом / Пьер Бурдье // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. Альманах Российско-французского центра социологии и философии ИСРАН. – М. : Праксис, Ин-т экспериментальной социологии, 2005. – 304 с.

6. Улановский А.М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация / А.М.Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – №2. – С. 35–45.

7. *Новейший философский словарь* / гл. науч. ред. и сост. Грицанов А.А. – Мн. : Изд. В.М. Скакун, 1999. – 896 с.

8. Отрешко Н.Б. Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира / Отрешко Н.Б. – К. : Ин-т социологии, ВИПОЛ, 2009. – 268 с.

9. Лебедев С.А. Философия науки: Словарь основных терминов / Лебедев С.А. – М. : Академический проект, 2004. – 320 с.

10. Абельс Х. Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование / Х.Абельс // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т.1. – №1. – С. 98–124.

11. Шюц А. Мир, светящийся смыслом: Избранное / А. Шюц ; пер. с нем. и англ. — В.Г.Николаев, С.В.Ромашко, Н.М.Смирнова; гл.ред. С.Я.Левит. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.

12. Щютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Щютц А. ; сост. А.Алхасов ; пер. с англ. А.Алхасова, Н.Мазлумяновой ; научн. ред. перевода Г.Батыгин. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2003. – 336 с.

13. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А.Шюц ; сокр. пер. с англ. Н.М.Смирнова // Философия науки : хрестоматия ; отв. ред.-сост. Л.А.Микешина. – М. : Прогресс-Традиция, МПСИ, ФЛИНТА, 2005. – 992 с.

АКТОРЫ ТРАНСФОРМАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В КОНЦЕПЦИИ СОЦИЕТАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА Т.ЗАСЛАВСКОЙ

Анализируются теоретические и эмпирические исследования акторов мезоуровня трансформационного процесса, которые были проведены Т.Заславской для апробации концепции социетальной трансформации российского общества.

Keywords: *mesolevel actors, transformation process, the concept of societal transformation, T.Zaslavskaya.*

Ключові слова: *актори мезорівня, трансформаційний процес, концепція соціетальної трансформації, Т.Заславська.*

Ключевые слова: *акторы мезоуровня, трансформационный процесс, концепция социетальной трансформации, Т.Заславская.*

Т.Заславская работала над созданием концепции социетальной трансформации российского общества более двадцати лет. Одной из основных характеристик социальной трансформации, определяющей тип *социетальной трансформации*, Т.Заславская считала ее направленность на изменение человеческого потенциала как обобщающего показателя личностного фактора развития общества. Она отмечала принципиальную зависимость хода и результатов социальной трансформации от деятельности и поведения массовых общественных групп в условиях длительной и глубокой аномии, присущей трансформирующемуся обществу вследствие распада старых общественных институтов и несформированности новых [1, с. 188].

Сторонники деятельностно-структурной традиции, к которым принадлежит Т.Заславская, в интерпретации

социальных изменений в российском обществе “непосредственно связывают ход и перспективы трансформации с деятельностью, интересами и ресурсными возможностями акторов самых разных уровней” [2, с. 382], изучают механизмы трансформационных изменений на макро-, мезо- и микроуровнях социальной реальности.

Основной движущей силой социетальной трансформации Т.Заславская считала взаимодействие ее акторов (субъектов). По определению Г.Дилигенского, “феномен социального актора – одно из проявлений социальности человека, он предполагает способность и волю людей к устойчивому объединению, т.е. определенные мотивационно-волевые свойства личности и определенные свойства культуры, стимулирующие данный тип социального взаимодействия” [3, с. 411].

В социологической науке на время создания концепции социетальной трансформации российского общества уже достаточно были разработаны макро- и микроуровни его исследования. Т.Заславская разделяла мнение П.Штомпки о том, что “проблема макроэффекта микрособытий, равно как и противоположная проблема – микроэффекта макрособытий, требует специального тщательного и глубокого исследования” [4, с. 30]. Поэтому особый акцент Т.Заславской был сделан на изучении социальных акторов мезоуровня.

С одной стороны, акторы мезоуровня испытывают воздействие акторов макроуровня, которые определяют условия и направления их деятельности. С другой стороны, “они выполняют важную функцию передачи социальной информации с макро- на микроуровень общества и обратно” [5, с. 11]. Акторы мезоуровня в процессе освоения и использования правил игры, предлагаемых им акторами макроуровня, активно корректируют, дополняют и приспособливают их к своим интересам. Именно они осуществляют практические инновации в хозяйствовании, в предпринимательстве и социальной сфере, проявляют интеллектуальную и информационную активность, создают элементы гражданского общества. Совокупная деятель-

ность мезоакторов в этих направлениях оказывает влияние на трансформационный процесс: они “*подталкивают* реальное преобразование институциональной системы в тех или иных направлениях” [5, с. 11]. По классификации Т.Заславской, к акторам мезоуровня трансформационного процесса относятся руководители региональных и местных органов управления, директора и владельцы предприятий и фирм, ответственные работники учреждений социальной сферы, начальники воинских частей и т.п. Актеры этого уровня не принадлежат к среднему классу в западном понимании, но со временем будут способны взять на себя его функции [6, с. 149]. Однако именно на этом уровне неправовые практики получили наибольшее распространение, организуются неформальные сети и схемы, позволяющие мезоакторам действовать в обход законов, что вызывает лавинообразный рост неправовых практик на микроуровне.

Т.Заславская считала, что движущей силой и главным инструментом борьбы за институциональные перемены служит трансформационная активность индивидуальных и коллективных акторов, и определяла ее как “совокупность социально-инновационных действий, являющихся преимущественно рациональным ответом социальных акторов на вызываемое реформами изменение условий их жизнедеятельности и ведущих к изменению базисных социальных практик” [7, с. 14–15.]. Была разработана классификация поведенческих стратегий акторов трансформационного процесса. В зависимости от целей, мотивов и средств их реализации выделены “четыре класса стратегий: 1) достижительные; 2) адаптационные; 3) регрессивные; 4) разрушительные” [7, с. 16.]. В зависимости от функций в трансформации общества Т.Заславская выделила три класса поведенческих стратегий: конструктивный, деструктивный и смешанный, неоднозначный.

Многолетние исследования Т.Заславской трансформационного процесса в России показали, что при всей неоднозначности результатов реформ происходят позитивные преобразования в обществе и в сфере российской экономи-

ки в частности. Для успешной модернизации экономики, которую Т.Заславская считала материальной основой общества, нужны акторы, демонстрирующие достигательную, конструктивную поведенческую стратегию, составляющие “профессиональный и интеллектуальный *авангард* российского *бизнес-сообщества*, от расширения численности и повышения социального качества которого во многом зависят направления и темпы развития национального хозяйства” [1, с. 27].

Под руководством Т.Заславской, в соавторстве с Э.Крылатых и М.Шабановой, были проведены четыре волны уникального исследования “авангардной” группы относительно молодых, образованных и преуспевающих предпринимателей и менеджеров, большую часть которых можно назвать, по классификации Т.Заславской, акторами мезоуровня. В России, также как и в Украине, определенные слои и группы населения малодоступны для широкомасштабных эмпирических исследований и практически не попадают в массовые опросы, а если и попадают, то их доля практически приближается к размеру статистической погрешности. К такой группе относится и изучаемая в данном исследовании. Генеральную совокупность исследования составили слушатели программы MBA (Master of Business Administration), реализуемой Российской академией народного хозяйства при Президенте РФ. Было опрошено в 2004 г. – 1016 человек, в 2006 г. – 1445 человек, в 2008 г. – 1279 человек, в 2010 г. – 1104 человека, что в разные годы составляло от 53 до 61% генеральной совокупности [8, с. 6].

В исследовании зафиксированы следующие профессионально-деловые и статусные особенности изучаемой группы: “Их отличает относительная молодость на фоне весьма солидного стажа работы в бизнесе” [8, с. 8]. Моложе 40 лет во все годы наблюдения были около 83% слушателей при среднем стаже работы в бизнесе девять лет. Более трети не имеют брачных партнеров и детей, то есть обладают личной свободой. Мужчины составляют почти две трети обучающихся.

Данную группу отличает высокий уровень бизнес-образования и установка на его повышение. По данным 2010 г., 69% повышали свою квалификацию, в том числе за рубежом 21%.

Изучаемой совокупности присущ “довольно высокий профессионально-должностной и социально-экономический статус, высокая самооценка и удовлетворенность достигнутыми деловыми позициями” [8, с. 8]. Топ-менеджеры (генеральные директора, директора, их заместители, руководители филиалов) составляли 50% слушателей программы в 2010 г., а в 2004–2008 гг. – 60%, около 39% являлись руководителями подразделений или функциональными менеджерами. Из всей совокупности пятую часть составляли собственники и совладельцы фирм [9, с. 16]. К среднему слою относят себя 55% респондентов, к социальным слоям выше среднего – 39%. По данным 2010 г. удовлетворенность достигнутым социальным статусом и уровнем реализации способностей высока: 77% респондентов удается в “полной” или “достаточной” мере реализовать свои способности, а 68% оценивают достигнутый должностной статус как соответствующий их возможностям и намерениям. Вполне объяснимо, что процент от опрошенных в 2008–2010 гг. – 68%, которые считают, что их заработная плата (доход) соответствует вкладу в деятельность фирмы, несколько снизился по сравнению с докризисными опросами 2004 и 2006 г. – 76 и 74% соответственно. Однако даже в разгар экономического кризиса этот показатель остался достаточно высоким. Т.Заславская констатирует, что большинству исследуемых “удается успешно конвертировать свой человеческий потенциал в статусно-должностные, экономические и другие значимые ресурсы” [8, с. 9].

В системе ценностных ориентаций все более важными слушатели программы МВА считают достигательные ценности. Если в 2008 г. 47% считали ценностью “деловой и профессиональный успех, удачную карьеру”, то в 2010-м таких уже было 59%. Важной жизненной ценностью является “самостоятельность, независимость, управле-

ние своей судьбой” – практически для 50% респондентов во всех волнах исследования.

Не менее важным респонденты считают “высокие доходы, материальный достаток, благосостояние семьи”: в 2008 г. – 54 %, в 2010 г. – 43%. В то же время успешные акторы трансформационного процесса все большее значение придают таким базовым человеческим ценностям, как “семейное счастье, любовь, дети”: в 2008 г. – 52%, в 2010-м так считали уже 66%. Эти ценности, по мнению Т.Заславской, “можно рассматривать как важные предпосылки (или условия) реализации самостоятельности и независимости” [9, с. 17]. Деловой и профессиональный успех, удачную карьеру можно считать средством ее достижения.

В исследовании было отмечено, что в остро проблемной институциональной среде респонденты демонстрируют “высокий инновационно-деятельностный потенциал”. В 2008 г. 53%, а в 2010-м уже 60% опрошенных совершали инновационные действия: разрабатывали или участвовали в разработке и внедрении передовых технологий; осваивали или принимали участие в освоении новых видов продукции и услуг; осуществляли успешные организационные новации; создавали собственный успешный бизнес. Успешные рыночные продвижения удалось осуществить в 2008 г. 49% респондентов, в 2010 г. деятельность уже 56% привела к существенному увеличению объема продаж и доходов компаний, выходу их на новые рынки, открытию новых филиалов и представительств, повышению качества и росту конкурентоспособности продукции, а также легализации части теневых операций и освоению норм цивилизованного бизнеса [8, с. 9]. Можно отметить, что экономический кризис послужил дополнительным стимулом деловой активности респондентов.

Кроме личностных и деловых качеств активных экономических акторов трансформационного процесса, Т.Заславская исследовала и некоторые из социальных качеств: уровень и характер консолидации, уровень доверия к институтам и друг к другу, особенности правового сознания и поведения, политическую активность.

Исследование показало, что данной группе предпринимателей и менеджеров присущ так называемый асоциальный синдром, который выражается в “отсутствии культуры совместного действия и стремления к самоорганизации даже для защиты своих общих интересов” [8, с. 9]. В оценке степени развития деловой среды по пятибалльной шкале, где 1 – нулевая, 2 – низкая, 3 – средняя, 4 – высокая, 5 – очень высокая степень развития, степень влияния предпринимательских союзов на успешность деятельности оценили как нулевую и низкую в 2008 г. 49% , а в 2010 г. – уже 63% респондентов. Соответственно уменьшилось количество высоко оценивающих степень влияния формальных объединений – с 14 до 12%. Данный факт свидетельствует о непрозрачности и неопределенности правил игры в отношениях власти с бизнесом.

В то же время усиливается влияние неформальных солидарностей, деловых сетей и связей: с 2008 по 2010 г. с 66 до 73% возросло количество бизнесменов, оценивающих их роль как высокую и очень высокую. Как положительный результат данного явления можно рассматривать возрастание роли деловой репутации: как высокую и очень высокую ее оценили в 2008 г. 72% , а в 2010-м – уже 74 % респондентов. Все большее количество респондентов придают большое значение степени влияния строгости соблюдения деловых обязательств, этики (рост с 41 до 54% соответственно), уровню взаимного доверия бизнесменов (рост с 26 до 33% соответственно), взаимопомощи постоянных партнеров (рост с 29 до 38% соответственно). Эти данные свидетельствуют о повышении деловой культуры, цивилизованности российского бизнеса. Т.Заславская считает, что приведенные выше результаты исследования свидетельствуют о “спонтанной кристаллизации продвинутой части экономических акторов как особой *социально-деловой общности*” [8, с. 13].

Изучение особенностей правового сознания и поведения исследуемой группы показало и иную сторону усиления неформальных солидарностей и связей. Если в 2006 г. 74% респондентов сталкивалось с нарушением своих законных прав в деловой сфере, то к 2010 г. количество их возросло

до 78%. При решении возникших проблем только неформальные способы использовали в 2006 г. 75%, а в 2010-м – 58%. Формальные способы выхода из сложившейся ситуации использовали в 2006 г. 5% занятых в бизнесе, в 2010-м – 14%. Остальные опрошенные предпочитали совмещать вышеуказанные способы. Наблюдается рост числа предпринимателей, которые стараются решать возникшие проблемы в рамках правового поля. Рассматривая ситуацию в целом, Т.Заславская делает вывод о том, что “длительное функционирование в бизнес-среде, пронизанной неправоправными практиками, не может не отразиться на правовом сознании даже самых образованных и экономически продвинутых экономических акторов” [8, с. 13].

Исследование уровня институционального и взаимного доверия показало, что за все годы наблюдения успешные экономические акторы демонстрируют низкий уровень первого и достаточно высокий – второго. По пятибалльной шкале, где 1 – совсем не доверяю, а 5 – полностью доверяю, уровень доверия местным органам власти, судебной системе (без арбитражного суда) и милиции равен 2 баллам. Уровень доверия Правительству РФ и арбитражному суду немного выше и равен 3 баллам. По мнению Т.Заславской, “крайне низкий уровень институционального доверия – важный сигнал неблагополучия современной деловой среды, наличия большого числа барьеров и ограничений не только для эффективной деятельности, но и для становления более цивилизованного бизнеса” [8, с.16].

Данные опроса не подтвердили распространенное в российской социологии мнение о крайне низком уровне взаимного доверия в бизнес-среде. Так уровень доверия подчиненным стабильно за годы всех наблюдений по той же шкале равен 4 баллам, с 3 баллов в 2006 г. до 4 баллов в 2008–2010 гг. вырос уровень доверия партнерам и контрагентам. “В весьма непростой институциональной среде высокие уровни межфирменного и внутрифирменного доверия выступают значимыми факторами (ресурсами) делового успеха и важными атрибутами продвижения к более цивилизованному бизнесу” [8, с. 16].

Интересные и несколько неожиданные данные получила Т.Заславская при исследовании политической активности совокупности предпринимателей и бизнесменов: 23% опрошенных вообще политикой не интересуются, ограничиваются отслеживанием информации о политических событиях 56%, вопросы политики обсуждают с друзьями и коллегами 46%, в выборах представительной власти участвуют лишь 22% респондентов. При этом 37% респондентов отметили, что им не близка никакая идеология. Около трети сообщили, что им близка социал-демократическая идеология, приверженцев либеральной идеологии оказалось 16%, умеренно-государственническую идеологию поддерживают 11%. Количество респондентов, поддерживающих авторитарно-силовую, националистическую и коммунистическую идеологию, в сумме не превысило 4% [8, с. 17]. Причем политические ориентации слушателей программы МВА остаются достаточно стабильными на протяжении всего периода наблюдений. Т.Заславская считает, что «с точки зрения возможных демократических реформ, они достаточно перспективны. Но чтобы авангард делового сообщества стал ощутимой политической силой, желательна создание партии или хотя бы сильного общественного движения, выражающего жизненные интересы бизнеса и способного активно бороться с теми силами, которые препятствуют как поступательному развитию экономики, так и становлению правового демократического государства» [9, с. 24].

Эмпирические исследования, проведенные Т.Заславской для апробации концепции социетальной трансформации российского общества подтвердили основополагающее значение возрастания человеческого потенциала для позитивного развития социальных изменений. Определяющее значение при этом имеют личностные качества (интернальность) акторов трансформационного процесса, их приверженность общечеловеческим ценностям на бытовом и демократическом на общественном уровне, стремление к повышению уровня образования. В ходе исследования было зафиксировано наличие экономических мезо-

акторов, обладающих данными качествами, что дает надежду на успешное развитие процесса модернизации и демократизации России.

Литература

1. *Заславская Т.И.* Авангард российского делового сообщества: гендерный аспект / Т.И. Заславская // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 26–37.

2. *Шабанова М.А.* К интерпретации хода и перспектив современного трансформационного процесса / М.А.Шабанова // Куда пришла Россия?.. Итоги социетальной трансформации / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М. : Моск. высшая школа социальных и экон. наук, 2003. – С. 380–386.

3. *Дилигенский Г.Г.* К проблеме социального актора в России / Дилигенский Г.Г. // Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М. : Моск. Высшая школа социальных и экон. наук, 2001. – С. 410–418.

4. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Штомпка П. ; пер с англ. под ред. В.А.Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

5. *Заславская Т.И.* О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т.И.Заславская // Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М. : Моск. высшая школа социальных и экон. наук, 2001. – С.3–15.

6. *Шабанова М.А.* Посткоммунистический трансформационный процесс в России: “механистическая” перспектива анализа / М.А.Шабанова // Социологические исследования. – 2004. – №1. – С.142–151.

7. *Заславская Т.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перспективы. – 2000. – № 6(50). – С.14–19.

8. *Заславская Т.И.* Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность // Т.И.Заславская, М.А.Шабанова // Общественные науки и современность. – 2012. – № 4. – С. 5–23.

9. *Заславская Т.И.* О социальных акторах модернизации России / Т.И.Заславская // Общественные науки и современность. – 2011. – №3. – С.13–25.

УДК 316.4.06

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ІННОВАЦІЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ У МАКРОСОЦІАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЯХ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА КРОСКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ Ш.АЙЗЕНШТАДТА

У статті аналізується концептуалізація інновації та легітимації у макросоціальних революціях у монографії Ш.Айзенштадта. Методологія Айзенштадта заснована на синтезі структурного функціоналізму, теорії конфлікту, символічного інтераціоналізму та інших соціологічних теорій. Концептуальні побудови стали підґрунтям кроскультурного аналізу макросоціальних революцій. Цей аналіз виявив особливості легітимації постреволюційного соціального порядку та інновацій.

Keywords: *innovation, legitimation, legitimacy, revolution, cross-cultural analysis, tradition.*

Ключові слова: *інновація, легітимація, легітимність, революція, кроскультурний аналіз, символ, традиція.*

Ключевые слова: *инновация, легитимация, легитимность, революция, кроскультурный анализ, традиция.*

В організованому людському середовищі неминуче виникають спроби різних дієвців монополізувати доступ до вигідних соціальних позицій та життєвих засобів і нормативно усталити цю монополію. Тому перебігу соціальних взаємодій із приводу виробництва, розподілу та використання життєвих засобів властива мінливість у межах від співпраці до протиборства учасників. За цих умов чинні норми соціальної організації суспільства можуть сприйматися з боку певної його частини як необґрунтовані, свавільні та несправедливі. Потенційна нестабільність і напруженість знімається через спроби революційного вста-

новлення та підтримання більшою мірою загальнозначущого порядку в макросоціальному просторі. Макросоціальна революція як докорінна якісна зміна суспільного устрою передбачає: а) певні соціальні інновації – процеси, пов'язані із створенням, визнанням та упровадженням нових складників культури; б) легітимацію – процеси визнання, схвалення або прийняття громадськістю революційних змін та інновацій.

Природа революційних перетворень суспільства стала предметом вивчення у доробку Ш.Айзенштадта. Для концептуалізації зазначеної предметної царини останній вдається до теоретичної конвергенції структурно-функційного, марксистського, неомарксистського, конфліктологічного, символічно-інтеракціоністського і символіко-структуралістського соціологічних підходів. Серед наслідків революцій, що описані в соціологічній літературі, передусім звертається увага на насильницькі зміни політичного режиму і підвалин його легітимності й символіки. Ці зміни розглядаються дослідниками на тлі змін владної верхівки, соціальної структури, інституційної системи, моральності та пануючого соціального типу особистості, а також розриву із минулим. Відтак підсумком Айзенштадтового теоретичного синтезу стає аналітичний підхід, що передусім враховує значення для соціального порядку відносин між організаційними аспектами суспільного поділу праці, з одного боку, і символічними характеристиками культурних орієнтацій – з другого.

На думку Айзенштадта, вирішальний крок у розвитку соціологічного аналізу суспільних змін був зроблений через виявлення постійної напруженості між двома аспектами соціального порядку: а) організаційним аспектом, тобто механізмами, інституційними формами або процесами, що забезпечують певну передбачуваність у взаємовідносинах людей і уможливають поділ праці (соціальні ролі, організації, інститути); б) легітимаційним аспектом, тобто суспільним визнанням цього соціального порядку [2, с. 57–62]. Водночас спільне для багатьох соціологічних теорій та підходів вбачається не лише у розумінні

важливості зближення організаційного та легітимаційного аспектів соціального порядку як передумови його усталення, а й у можливості такого зближення тільки через розбудову “символічної світобудови”, у якій визначено межі колективів, ідентичність індивідів та забезпечено підвалини загальнозначущого устрою соціальної дійсності й довіри між індивідами. Тобто наголошується на важливості переплетення символічних і організаційних характеристик системи соціальної організації суспільства загалом. Поряд із цим соціологічний аналіз виходить з того, що напруженість між організаційним і легітимаційним аспектами соціального порядку ніколи не може бути подолана*. Отже, вона є невичерпним джерелом безладу, дезорганізації та революційних суспільних перетворень. Відтак, спроби впорядкування суспільства розглядаються як пошук основоположних норм соціального порядку. Ці норми покликані символічно структурувати соціальне середовище, запобігати стихійності й довільності соціаль-

---

* Айзенштадт також узагальнено веде мову про відмітну особливість великих цивілізацій – постійний розвиток у їхніх межах конкурентних уявлень про відносини між світським (мирським) і трансцендентним (космічним) порядками. Ці конкурентні уявлення формуються на основі трьох вихідних антиномій, що притаманні самим підвалинам таких цивілізацій та зберігаються у перебігу їхнього інституційного облаштування: а) усвідомлення величезного розмаїття можливостей, пов’язаних із трансцендентними уявленнями, та шляхів втілення цих можливостей; б) напруженість між автономним статусом розуму (високим рівнем рефлексії) та прозорінням (одкровенням, вірою); в) проблеми, що пов’язані із прагненням повноцінної реалізації у соціальних інститутах мирського порядку трансцендентних уявлень (божественних заповідей, ідеалів) у їх первісному вигляді [2, с. 23–25]. У підсумку процеси інституціалізації у межах цивілізацій обтяжувалися постійними суперечностями, суперництвом і боротьбою різних уявлень та ідеологій, а також спільнот та рухів, що були їх носіями. Ця боротьба загострювалася через поєднання уявлень про втілення трансцендентних принципів у світському житті із уявленнями про проблему соціальної нерівності. За цих умов жодне бачення дійсності не могло бути одностайно прийнятим та визнаним як остаточне. Найнагальніша проблема полягала у встановленні правильних меж втілення трансцендентних уявлень у соціальному житті. У перебігу ідейних пошуків та протистоянь із приводу відносин між трансцендентним і світським порядками визріли також сучасні соціально-політичні програми. Протистояння цих програм зосереджене довкола ідейних антиномій свободи і рівності, колективізму і індивідуалізму, реформізму й радикалізму, революції та еволюції.

них взаємодій через забезпечення їм певної передбачуваності у довгостроковій перспективі, наділяти людські рішення значущим сенсом попри суперечності людського життя та суспільного буття. Найважливішими із таких основоположних норм соціальної взаємодії Айзенштадт вважає норми, що визначають: а) символічні та інституційні межі колективів; б) норми права та справедливого розподілу; в) критерії регулювання доступу до влади та її використання; г) загальний замисел, що встановлює сенс та колективні цілі усілякої взаємодії або колективної діяльності; г) легітимність таких інституційних комплексів на основі панівних норм права, справедливості та широких соціетальних цілей [2, с. 69]. Зазначеним різновидам основоположних норм соціальних взаємодій приписано здатність визначати природу та обсяг легітимувальних характеристик соціального життя, що через них розв'язуються проблеми соціального порядку. Ці норми різні у кожному суспільстві, оскільки вони відбираються, інституціуються та усталюються у перебігу його неповторного соціетального розвитку.

Невіддільною складовою такої інституціалізації визначено процес легітимації основоположних норм. Підґрунтям легітимації є символічне вираження макросоціального порядку загалом. Айзенштадт вбачає інституційну локалізацію цього символічного вираження у своєрідному “центрі суспільства”, або його “центральної зони” – феномені, що його описав Е.Шилз*. Йдеться передусім про “феномен світу цінностей та вірувань”, про своєрідний “центр системи символів, цінностей та вірувань, що правлять суспільством” [2, с. 79]. Цей центр має вирішальне значення для суспільства з огляду на те, що є неусувним і сакральним. Він сприймається саме таким багатьма, хто не може виразно висловити його неусувність. Зі створенням такого “центру суспільства” тісно пов'язане визначен-

---

* “Центр не лише змушує коритися, а й опановує увагу. Він володіє владою прихилити уми, яка захоплює уяву і найчастіше приковує до себе всі думки людей. Він і сам прагне цього – хоча, втім, різною мірою за різних режимів – і автоматично досягає цього в силу самого факту свого існування” [1, с. 348].

ня підвалин легітимності макросоціального порядку як запоруки його сталості та стійкості.

Утім, легітимація не завжди сприяє усталенню та посиленню стійкості макросоціального порядку. Імовірність соціальної напруженості, суперечностей і протиріччя може зростати, коли розроблення основоположних норм соціальної взаємодії зводиться до відбору можливостей інституціонування та легітимації соціальної нерівності, що неоднозначно сприймаються в суспільстві. За твердженням Айзенштадта, “така легітимація нерівності є результатом боротьби, який ніколи не визнається рівною мірою або в однакових поняттях усіма частинами суспільства, незважаючи на настійливі зусилля організаторів інституціалізації утвердити системоутворювальні нормативи” [2, с. 84]. Соціальні групи суспільства різняться за ставленням до цих нормативів. Спектр їхніх ставлень доволі широкий і охоплює: сильну опозицію стосовно засад інституціонування й лише незначну схильність поділяти її цінності та символи; прийняття нормативів як неминучого зла, що зобов’язує лише в дуже обмежених рамках; схильність більшою мірою поділяти цінності та символи суспільства, приймати соціальні нормативи, вважати себе вірною опорою цих цінностей; оскарження окремих рівнів, на яких ці символи інституціуються правлячою елітою; спроби інакшого тлумачення символів, прагнення змінити чинну систему розподілу ресурсів; повне неприйняття принципів розподільчої справедливості або взаємності послуг, що на них спираються центри суспільства з метою легітимації чинного розподілу влади та ресурсів; вироблення нових тлумачень панівних символів та нормативів тощо.

Процеси легітимації започатковуються у первісних суспільствах, але починають виразно виявлятися в перебігу соціальних змін у традиційних суспільствах. За Айзенштадтом, для архаїчних та історичних суспільств, попри їх відмінності, характерний вже більш розвинутий спільний тип легітимації:

“Традиційна легітимація спирається на прийняття певної фігури, події чи порядку минулого (реального або сим-

волічного) як осердя колективної ідентичності, покажчик меж і характеру соціального та культурного порядку. Прийнятий таким чином центральний символ містить остаточну санкцію змін та вказівку на межі нововведень. В історичних суспільствах прийняття центрального символу може бути результатом творчого акту. Будучи значним нововведенням, воно скасовує те, що раніше вшанували як головний символ легітимувального минулого” [2, с. 100–101].

Центральний символ традиції, що започатковувала нову легітимацію, здебільшого був значним нововведенням, наслідком непересічної творчості, що скасовував символіку попередньої легітимації. Найкращими прикладами таких великих культурних нововведень у традиційних суспільствах Айзенштадт вважає творчі діяння ізраїльських пророків, Ісуса Христа, філософів Стародавньої Греції, Конфуція, засновників брахманізму та Будду. Їхні культурні нововведення набули інституціалізації й далі стали осердям традиційної легітимності у відповідних суспільствах. Подальше поточне здійснення такого типу легітимації було певною мірою рутинною. Воно передбачало деякі соціально-структурні передумови – соціальні статуси хранителя та втілення колективних символів, їх легітимних носіїв і тлумачів, тобто тих, хто легітимували нововведення та зміни. Мірою розвитку традиційних суспільств традиційна легітимація розвивалася структурно та символічно. Основу традиційної легітимності як результату відповідної легітимації становили благодать, одкровення та міфи.

Утім, традиційна легітимація, як і будь-яка інша, не могла запобігти розхитуванню соціального порядку. Неминуче ускладнення соціальної структури та символіки створювало сприятливі умови для появи нових вогнищ напруженості в суспільстві. Айзенштадт передусім звертає увагу на таку структурну передумову соціального напруження, як протилежності між центром і периферією соціального простору: з одного боку, посадові особи центру як легітимні носії та захисники підвалин і символів традиційної

легітимації намагалися обмежити доступ конкурентів до власних позицій; з другого – монополія цих носіїв на символи та ресурси центру зазнавала зазіхань із боку конкурентів. Напруженість, суперечності та протиборства із приводу ресурсів легітимації виступали джерелом розвитку.

Розвиток символічної сфери традиційних суспільств теж загрожував підвалинам традиційної легітимності: система символів розгалужувалася й ускладнювалася. Як наслідок, багате розмаїття складових та аспектів традиційної легітимності уможливлювало різнобій тлумачень. Це були надзвичайно сприятливі умови для діяльності різних “інституційних організаторів”, що розробляли і презентували нові, альтернативні моделі соціального і культурного порядку та соціальної солідарності [2, с. 102]. І рано чи пізно чинна традиційна легітимність соціального порядку зазнавала оскарження з боку альтернативної легітимності структурних і символічних нововведень.

Проте зміни у символічній царині та в ідеологічних підвалинах легітимації соціально-політичного порядку не пов’язуються із політичною діяльністю центрів патримоніальних суспільств, племінних об’єднань та міст-держав Стародавнього світу. Зміни правлячих династій, ієрархій соціальних груп, меж політичної системи і завоювання здебільшого не викликали появи нових типів релігійних інститутів та орієнтацій. Попри те, що центри часто змінювали конкретний зміст символів своєї легітимності, коли нові режими або пристосовували до себе ці символи, або засвоювали їх, такі політичні зміни не сприймалися як нова символічна концепція політичного порядку чи його легітимації [2, с. 125]. За таких окремих, відособлених змін у зазначених суспільствах символічні нововведення рідко спрямовувалися на перетворення їхнього соціально-політичного порядку. Рухам протесту за цих умов бракувало узгодженості з ідеологічним обґрунтуванням політичної боротьби.

Натомість зміни в імперських та імперсько-феодальних суспільствах були характерні більшою узгодженістю полі-

тичних перетворень, перетворень різних вихідних основоположних норм соціальної взаємодії, а також перебудовою найважливіших колективів та інституційних галузей. При цьому релігійні й ідеологічні зміни не обмежувалися зміною становища різних релігійних груп стосовно центру: на тлі переструктурування соціальних груп та політичного становища відбувалося також перевлаштування сфери символів політичної влади і легітимації [2, с. 125]. Водночас відбувалися суттєві зрушення у способах виробництва та організації економічної діяльності. Як наслідок, Айзенштадт спостеріг в імперських та феодально-імперських суспільствах значну узгодженість рухів протесту й ідеологічного обґрунтування політичної боротьби. Політичні організатори в цих суспільствах намагалися формулювати нові цінності, претендувати на репрезентацію певних соціальних інтересів, виробляли нові символи соціальної та політичної ідентифікації, переосмислювали традиції суспільства. Правителі прагнули усталити своє владне становище у плані традиційної легітимності та дієвого політичного контролю над відносно вільними силами суспільства, які не були цілком пов'язані аскриптивними зв'язками. Протиборства ставали інститутоутворювальними передумовами, оскільки сприяли появі нових інституційних та символічних взірців.

Царину легітимності визначено як одну із прихованих ділянок таких протиборств в імперіях. Імперські владні центри вдавалися до різних способів самолегітимації та делегітимації потенційних опонентів. Утім, попри всі завади, у надрах традиційних суспільств визрівали революції Нового часу, революційні передумови та революційна символіка сучасної цивілізації. Витоки великих революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традицією хлібастичних вибухів та повстань. Він вважає винятковою структурною особливістю цих революцій тісний взаємозв'язок між релігійним і інтелектуальним інакомисленням, повстаннями, політичною боротьбою у владному центрі і розбудовою інститутів. Революційні зрушення у Нідерландах, Англії, Франції, британських колоніях Північної Америки та в

інших країнах тісно пов'язані з оновленням символіки та меж політичних і культурних спільнот, інституційними перетвореннями економіки, науки та освіти. Неабияка роль у цих процесах, природно, належала легітимації та делегітимації, яку скеровували конструктори нової соціальної ідентичності, ідеологи моделей культурного порядку та інституційні новатори. Форми легітимації соціального та культурного порядків, уявлення про природу цих порядків теж зазнавали змін у перебігу революційних перетворень. Ці зміни у символіці легітимності сягали своїми коренями культурних моделей та політико-ідеологічних традицій, політичних образів і символів давнього іудаїзму, античності та західноєвропейського середньовіччя.

Айзенштадт наводить тезу М.Волзера про перехід від царевбивства до революції як вирішальний крок у розробленні символіки політичної легітимності [2, с. 224]. Це означало, що схильність зводити позитивні соціальні перетворення до зміни “поганого” правителя на “доброго” поступилася схильності вбачати в них перебудову легітимними представниками спільноти всього соціально-політичного порядку, його підвалин та передумов. Айзенштадт також звернув увагу на зв'язки такої докорінної зміни типу легітимації: а) із зазначеним Г.Арендт енергійним прагненням перебудови соціального порядку – передусім ліквідації його ієрархічних аспектів та висування принципів рівності, солідарності, політичної та соціальної свободи; б) із проаналізованими Я.Тальмоном тенденціями до ідеологічного формулювання приписів нового, належного соціального порядку [2, с. 225]. Усі ці політико-технологічні нововведення у галузі легітимації визначені складовими концепції революції, що усталилася за часів Французької революції. Остання також додала до нетрадиційних взірців легітимації чинник легітимного насилля як засобу досягнення цілей перебудови макросоціальних центрів та заснування нового інституційного порядку. У сукупності все це означало організаційний і символічний розрив практик легітимації Нового часу із відповідними практиками традиційних суспільств, докорінне перетворення символі-

ки та принципів легітимації суспільства. Цей розрив означав постання соціальної і політичної символіки сучасних суспільств, у якій найважливішими образами стали образи авторитету, соціальної ієрархії, класової боротьби.

Прагнення перебудови соціальних та політичних порядків трактовано як підвалини, на яких відбувалося парадоксальне злиття (1) орієнтацій на повернення до утопічного Золотого віку та розрив із традиційним минулим і (2) основоположних норм соціальної взаємодії – принципів доступу до влади та справедливого розподілу, обґрунтувань інститутів, легітимації суспільного порядку [2, с. 226]. Таким чином, зміни у самих підвалинах легітимації соціального та політичного устрою тлумачаться як відбиток символічних і структурних зрушень революцій Нового часу. Наслідками цих революцій у підсумку стала поява цивілізації Нового часу із сучасними соціальними структурами. Її відмітними рисами були зростання структурної диференціації та спеціалізації, встановлення універсалістських організаційних систем, індустріальна ринкова економіка, класова система соціальної стратифікації й т. ін. Експансія західноєвропейських суспільств поширила більшою чи меншою мірою ці нові цивілізаційні риси на увесь світ.

Із докорінними перетвореннями суспільного устрою пов'язане знищення підвалин традиційності, а відтак – послаблення значення та ролі традиційної легітимності в житті сучасних суспільств. Революції Нового часу посилили секуляризацію головних макросоціальних символів. Як наслідок, безперервна наступність наявної культурної традиції знецінювалася, а сакральність традиційних культурних центрів і символів разом з їх охоронцями викликала сумніви. У підсумку традиційна легітимація цих центрів, символів та їх охоронців послабилася. В сучасних суспільствах виробився і поширився серед широкого загалу критичний, а не сакральний підхід до підвалин їхнього устрою та культурних традицій. Таке критичне сприйняття соціальної та культурної дійсності ґрунтувалося на

усвідомленні того, що як устрій, так і традиції свого часу постали внаслідок активної революційно-перетворюючої діяльності людей. Тобто відбулася свого роду делегітимація сакральності соціального та культурного буття. Натомість основоположними орієнтаціями нової цивілізації стали символи протесту та радикалізму.

Символіка та ідеологія революції найповніше закарбувалися та найбільш ґрунтовно втілилися у перебігу соціалістичних та комуністичних перетворень і творінь. Соціалізму та комунізму притаманний особливий сучасний спосіб легітимації соціального та культурного порядку [2, с. 236]. Змістовими рисами цього способу легітимації є зверненість у майбутнє, принципи колективізму, соціальної справедливості, заперечення індивідуалізму, обґрунтування бажаного суспільного устрою трансцендентними критеріями та ідеалами та ін. Айзенштадт спостеріг у традиціях та символах соціалізму та комунізму подобу деяких есхатологічних елементів християнства – образ поступу історії людства разом із феноменом спокутування, протилежність між Градом Небесним і Градом Земним [2, с. 237]. Водночас простежуються зв'язки цих символів із деякими рисами європейського Просвітництва (претензії на науковість, активістська орієнтація та ін.). Загалом соціалізм та комунізм трактовані як продовження європейської інтелектуальної та ідеологічної цивілізаційної традиції, що виокремились як її найбільш радикальні та нонконформістські течії за Нового часу. Вони визначені ідейним і легітимаційним підґрунтям нових революцій та перетворень соціального устрою у межах даної епохи.

Революції Нового часу виникають за умов революційної ситуації, яка може бути визначена як криза легітимності та легітимації чинного соціального порядку. Виникнення революційної ситуації розглядається як наслідок особливого поєднання дії зовнішніх та внутрішніх економічних і політичних чинників. Айзенштадт пише про накладання один на одного трьох основних аспектів прориву від традиційної до сучасної цивілізації: а) переходу від традиційного, або закритого взірця легітимації політичної влади

до відкритого взірця, що, можливо, також передбачає відхід від традиційного визначення символів колективної ідентичності; б) переходу від традиційної системи стратифікації до відкритої – класової системи, пов'язаної із рухом до ринкової економіки загалом і до індустріальної економіки зокрема; в) створення і/або включення макро-соціальних підрозділів до низки міжнародних політико-культурних систем, ґрунтованих на економіці капіталістичного типу, постійно змінюваних та означених великою нерівністю можливостей для участі [2, с. 252, 255]. Кожній країні приписується своє, неповторне переплетення революційних змін нормативних засад соціальної взаємодії – принципів справедливого розподілу, сенсу інституційної діяльності, легітимації соціального порядку, встановлення меж спільнот та символів належності до них, а також поєднання цих змін зі змінами структури доступу до влади, центру, його символів і форм легітимації [2, с. 261]. Революційні зміни політичної сфери суспільств розглядаються як характерні неповторним поєднанням окремих змін символів та форм легітимності політичних режимів, легітимації політичної системи, складу правлячого класу, засад доступу до центру, відносин між центром та периферією, можливостей розпорядження ресурсами.

Загалом усі постреволюційні суспільства Нового часу Айзенштадт розрізняє за ступенем змін у символічній сфері, особливо у символіці колективної ідентичності та легітимності політичних режимів, у базових культурних орієнтаціях. Зокрема, у Росії та Китаї, порівняно із Західною Європою та Північною Америкою, він помітив набагато більше порушень наступності із дореволюційними символами легітимності та інституційними системами. Водночас за ретельного зіставлення розвитку різних постреволюційних суспільств Айзенштадт виявив парадоксальний збіг та поєднання: а) високого рівня порушень наступності у символах та підвалинах легітимності, в перебудові інституційних сфер, у символічному значенні інститутів; б) високого ступеня збереження наступності у найважливіших культурних кодах, особливо їхніх головних струк-

турних похідних (зокрема, ступеня контролю та примусовості як підвалин соціально-політичного порядку, відносин між центром і периферією, системи соціальної ієрархії) [2, с. 288, 291]. Наприклад, революційні верхівки Росії, Китаю та В'єтнаму знищили більшість конкретних символів і структур попередніх традицій, верств і організацій, запропонували нові соціальні й культурні цілі та нові типи соціальної організації. Але водночас ці революційні верхівки зберегли традиційні орієнтації своїх дореволюційних попередників стосовно примусових і насильницьких способів забезпечення соціальної впорядкованості й керованості суспільства. Змінений був лише конкретний зміст цих орієнтацій та ідентифікація їх зі старим дореволюційним порядком. Постреволюційна освітня політика Росії та Китаю, за твердженням Айзенштадта, була спрямована на безумовне підпорядкування особистості новій колективній ідентичності, зведення до мінімуму особистої та внутрішньогрупової ідентичності.

Натомість постреволюційні суспільства Західної Європи та США зробили наголос на особистій прихильності до колективу та схильності до інституційної діяльності, на особистій ідентичності та її зв'язку із колективною ідентичністю. Такі відмінності у перебігу та наслідках революцій Нового часу Айзенштадт пов'язує із традиційно заданою мірою жорсткості та закритості центру суспільств: чим більша ця жорсткість та закритість, тим більше традиційний центр втягується у застосування примусу; як наслідок, революція обтяжується більшим застосуванням насилля для подолання опору традиціоналістів, більше тяжіє до розриву із підвалинами, символами та взірцями традиційної політичної легітимності дореволюційного режиму [2, с. 293–296]. Більші гострота перебігу і насильницький характер революції є передумовою успадкування традиційної жорсткості та закритості революційним та постреволюційним центром. Це обмежує перспективи започаткування в перебігу революційних перетворень нових соціокультурних традицій, але натомість надає широку царину для створення новітніх взірців легітимації.

Революційні й легітимаційні процеси відбувалися також у неопатримоніальних суспільствах, до яких, за Айзенштадтом, належать суспільства Іспанії, Португалії, країн Латинської Америки, більшості близькосхідних країн, багатьох колоніальних країн Південної Азії та Африки, що їх базові структурні характеристики та культурні орієнтації значно відрізнялися від імперських та імперсько-феодальних взірців. Попри перебування неопатримоніальних суспільств за межами класичних революцій Нового часу, у них започаткувався певний різновид модернізаційних процесів, що призвів до появи, зокрема, сучасної системи легітимності та звітності правителя [2, с. 326]. За твердженням Айзенштадта, жодне з цих суспільств не відтворило чистого революційного взірця: зміни в основоположних нормах соціальної взаємодії не зачіпали безпосередньо політичної сфери, й тому не могло відбутися встановлення нової системи контролю над доступом до центру та найважливіших позицій у суспільстві або перетворення символів легітимності режиму та зміни однієї правлячої групи іншою [2, с. 333]. Неопатримоніальним суспільствам подекуди була властива символічна й певною мірою інституційна інтеграція широких верств суспільства у політичну систему через розширення виборчих прав та символічне залучення до владного центру.

Революційні рухи та радикалістські тенденції у пізньосучасних суспільствах високорозвинутих індустріальних країн Айзенштадт концептуально локалізує поза межами класичних революцій. Ідеться передусім про студентські рухи 1960-х років та інші радикальні вияви бунтарства, зокрема, прояви лівацького тероризму на кшталт “Червоних бригад” (Brigate Rosse) в Італії, “Фракції Червоної армії” (Rote Armee Fraktion) у ФРН, Червоної армії Японії (Nihon Sekigun) та ін., що не мали своїми наслідками таких докорінних змін, як колишні революції Нового часу. Причина доволі скромної плідності пізньосучасної революційної творчості вбачається в інституціалізації первісних принципів, революційної та класової символіки європейських революцій Нового часу. Власне наслідком такого

інституціонування стала система фундаментальних інститутів сучасних суспільств, що перетворила колишні революційні практики на буденні соціально-політичні та громадянські практики. Те, що було колись революційним за умов реакції, стало повсякденним за умов демократії. У такий спосіб передумови революції послабилися. Серед них – передусім заперечення легітимності відносно закритого центру, що обмежував власну досяжність для пересічних людей і в традиційний спосіб регулював систему соціальної стратифікації [2, с. 365].

Таке заперечення на початку Нового часу зумовлювало цілковиту перебудову центру та соціального устрою загалом. За пізньої сучасності воно втратило свій сенс і не загрожує руйнуванням підвалин політичної легітимності або символіки чинних режимів влади. Наявне зменшення соціальних ризиків пов'язане із низкою обставин, серед яких: а) зміна ролі держави, що стала більшою мірою перерозподіляти ресурси на користь нижчих верств суспільства (мінімальна зарплата, соціальна допомога); б) виникнення нових коаліцій між економічними, політичними та інтелектуальними елітами; в) вже згадана легітимація та певна рутинізація революційної символіки; г) відкриття певного доступу до владного центру влади; г) формування нових взірців висхідних соціально-структурних переміщень. У підсумку структурні передумови революційних перетворень послабилися. На підставі узагальнення результатів низки досліджень Айзенштадт стверджує, що сформувалися нові взірці соціальних конфліктів, для яких характерні такі риси, як роз'єднаність окремих груп робітничого класу і послаблення класової свідомості потенційно революційних верств, роз'єднаність між робітничим класом і інтелігенцією, виникнення нових типів міжгрупової боротьби, зокрема між поколіннями та етнічними групами.

Усталення та підвищення рівня легітимності чинного соціального устрою тлумачаться як наслідок легітимації його через інституціалізацію революційної символіки. Таким чином, більшість професійних політичних опозиціонерів переймалися радше розширенням доступу до чин-

ного центру влади, аніж його докорінною перебудовою та зміною наявної структури класових відносин у пізніх індустріальних суспільствах. Боротьба за різні соціально-економічні преференції для нижчих верств стала звичайним інституційним атрибутом соціальної системи розвинених суспільств. Спираючись на узагальнення результатів низки досліджень, Айзенштадт стверджує, що відносно відкриття центру влади для широкого загалу послабило революційні загрози та запобігло його можливій докорінній перебудові: "...робітничий клас у відносно благополучних індустріальних суспільствах та зрілих демократичних системах дедалі більшою мірою приймає легітимність системи, пов'язуючи себе із політичною боротьбою в центрі, але відмежовуючись від інтелектуальних та більш радикальних груп..." [2, с. 370].

Відтак, можливості здійснення класичної революції суттєво обмежилися. Водночас Айзенштадт звертає увагу на здійснення зусиль у сучасних суспільствах для позбавлення національних політичних центрів їх харизматичної легітимності й, можливо, будь-якої легітимності взагалі. Зазначені центри зазнавали свого роду цілеспрямованої демістифікації, через що участь у них втрачала сенс для пересічних людей. Це сприяло відходу широкого загалу від вимог більшої участі в цих центрах. Енергія нонконформізму та радикалізму каналізувалася здебільшого у такі царини, як етнічна ідентичність, відносини між статями, естетичні експерименти. Учасники студентських бунтів поповнювали лави інтелігенції та службовців і певним чином впливали на культурну трансляцію та духовну атмосферу суспільства. Але такі духовні, інтелектуальні впливи не призводили до докорінних революційних перетворень. Не призводили до них і терористичні акції, що мали, можливо, лише опосередкований вплив на вироблення більш справедливих принципів розподілу. З огляду на такі обставини Айзенштадт констатує ослаблення тенденцій революційних перетворень у пізньосучасних суспільствах.

Таким чином, концептуальному підходу Ш.Айзенштадта стосовно легітимації революційних перетворень через

зміну соціальної символіки притаманні такі особливості: а) бачення підвалин легітимації соціального порядку в його символічному вираженні, інституціонально локалізованому в неусувному і сакральному “центрі системи символів, цінностей і вірувань, що правлять суспільством”; б) тлумачення творчих звершень засновників світових релігій як стрижневих символів традиції, що скасовує символіку попередньої легітимації та започатковує нову легітимацію; в) розгляд суперечностей між структурою та символікою соціальних систем як передумов революційних зрушень, а також легітимації останніх через докорінне оновлення символічної сфери як джерела легітимативних практик. Зазначена концептуалізація стала підґрунтям кроскультурного аналізу макросоціальних революцій, найважливішим підсумком якого можна вважати тези про переважне поєднання: а) збереження традиційної наступності у символах і підвалинах легітимності соціального постреволюційного порядку із наступним успішним еволюційним оновленням найважливіших культурних кодів суспільства; б) порушення традиційної наступності у символах і підвалинах легітимності соціального постреволюційного порядку із найімовірнішим збереженням традиційної наступності у найважливіших культурних кодах, що мають стосунок до ступеня контролю та примусовості, відносин між центром і периферією, соціальної ієрархічності. Ці тези варто взяти до уваги при дослідженні проблематики докорінних перетворень сучасного українського суспільства.

Література

1. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Эдуард Шилз // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1972. – С. 341–358.
2. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

ПРИРОДА АГЕНТНОСТІ В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ БРУНО ЛАТУРА

Стаття присвячена розглядові концепту агенції в акторно-мережевій теорії Бруно Латура, відповідно до якої можливість дії властива як людям, так і не людям. Це дає змогу подолати проблему агента-структури та відкриває нові шляхи дослідження впливу новітніх технологій та інновацій на сучасні соціальні процеси.

Keywords: actor-network theory, agency, agent-structure problem.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, агентність, проблема агента-структури.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, агентность, проблема агента-структуры.

У пошуках ключів до розуміння природи соціальної реальності соціологія наштовхнулася на вагому перешкоду, яка багато в чому гальмує її розвиток. Цією перешкодою є проблематика агентства дії в соціальних процесах. Йдеться про концептуалізацію основних рушіїв даних процесів, які, власне, і скеровують траєкторію їх розвитку. В традиційній соціології основним рушієм прийнято вважати людину, яка і є агентом дії. Втім, спектр потенції дії різними теоретиками визначається по-різному. Адже з самого свого зародження соціологічна традиція рахується з іншим “макроагентом” дії – соціальною структурою суспільства, яка спрямована на обмеження, окреслення та скеровування дій мікроагентів, тобто індивідів. Таким є базове бачення цього аспекту соціологічного теоретизування, яке зародилося на ґрунті класичних версій: об’єктивістської соціології Еміля Дюркгейма та розуміючої соціології Макса Вебера. В цьому й полягає головний конфлікт довкола цього поняття. Адже до сьогодні не існує

консенсусу щодо взаємного співвіднесення розгляду потенції дії агентностей з перспективи цих двох вимірів.

Низка провідних теоретиків другої половини минулого століття запропонували свої варіанти вирішення даної дилеми, які Рітцер окреслив загальним “широким рухом до теоретичного синтезу” [1, с. 416]. Однією з найбільш відомих спроб теоретичного подолання проблеми агента-структури є концепція габітуса П.Бурдьє, тобто інкорпорованої в тіло людини структури, яка виступає оператором-посередником між об’єктивними структурними обмеженнями та суб’єктивною свободою дії індивіда [2, с. 102]. Втім, такий хід Бурдьє є лише теоретичним компромісом, який на рівні концепцій вводить поєднувальну ланку між агентом і структурою, але сама конструкція бачення соціальної реальності залишається в тій самій дихотомічній системі координат. Бурдьє це дає можливість теоретично легітимізувати та ввести в обіг своїх досліджень концепт практик, насичений яскравим емпіричним підґрунтям. Але альтернативою, спроможною повною мірою розв’язати вищезгадану проблему, конструкція Бурдьє так і не стала.

Концепція агентності сьогодні також розширилась на інші аспекти суспільного життя. В соціологічній літературі агентом може поставати і соціальний інститут, і певна група індивідів, і інституція тощо. Втім, таке розширення концепту не дає цілісної картини природи соціальних процесів та місця “дії” в них.

У статті ми проаналізуємо радикально альтернативний підхід до бачення природи агентності в соціальній реальності, який водночас є складовою цілісного та завершеного соціологічного підходу, що здатен окреслити різні виміри соціальної реальності та відповідних процесів у ній. Йдеться про акторно-мережеву теорію Бруно Латура як якісно новий погляд на природу агентності, що дає змогу по-іншому осягнути співвідношення різноманітних чинників, що окреслюють траєкторію руху соціальних процесів.

Щоб зрозуміти особливості теоретичних конструкцій соціології Б.Латура, потрібно звернутися до його емпіричних досліджень. Адже Латур у першу чергу емпірик, і саме в ході його польових досліджень викристалізувалися загальні онтологічні засади акторно-мережевої теорії з відповідними концептами оперування.

Так, особливість об'єкта першого дослідження Латура – авторитетної наукової лабораторії та відповідних досліджень в її стінах, результати яких пізніше було відзначено Нобелівською премією, – відбилися на його подальшій артикуляції грандіозної ролі, яку відіграють прості неживі предмети у соціальній взаємодії, та на подальшій уніфікації в теоретичній концепції вченого їх агентності дії з дією людських акторів.

У роботі “Наука в дії” наукові факти розглядаються як результат дії нового типу сутностей, які Латур називає “актантами” [3, с. 84]. Актанти не виконують роботу по створенню факту самостійно, а лише як частини актантових (акторових) мереж. Нова термінологія в роботах Латура покликана не лише підкреслити безпосередню роль людської діяльності в створенні фактів, на відміну від фокусування на абстрактних соціетальних силах, що нібито стоять за науковими процесами. Термін “актант” вводиться для окреслення всіх елементів, що беруть участь у науковій діяльності – це і лабораторне обладнання, і наукові статті, і гранти, і наукові ступені й тому подібні речі на рівні з самими науковцями. Актант – це альтернатива поняттю актор, яке в соціології використовується переважно щодо дівця-людини, тоді як Латур намагається продемонструвати вагому роль агентності й не людей. Для розуміння наукового процесу необхідно зважати на всі задіяні в ньому речі. Немає причини ставитися до них по-різному. Поняття “актант” підриває саме розрізнення між людьми та не людьми як факторами, що впливають на генезис наукового факту.

В соціологічній традиції поняття “актор” використовується для означення діяча-людини, а точніше його поведінкової спроможності. За Латуром, це є віддзеркаленням

загальної картини світу, характерної для доби Модерну, основною особливістю якої є дуалістичне бачення реальності: з одного боку, існує об'єктивний світ природи, тобто матерії, а з другого – її репрезентацій, тобто відносний вимір людського суспільства та культури [4]. Звідси постає і бачення людини як активного суб'єкта, що пізнає відмежовану від нього об'єктивну реальність та відповідним чином діє та змінює її. Онтологічна сліпота сучасної епістемології, яка ігнорує відносність цих основних засадних категорій Модерну, призводить до непомічання агентності речей. Тому, коли “соціальна” соціологія наукового знання намагається пояснити, як науковці організують заплутаний та різнобарвний досвід в узгоджене сприйняття, вони не помічають, що як контекст, так і зміст наукового знання є наслідком взаємозумовлюючого утворення мереж людей та артефактів, і що в цих мережах науковці та світ, який вони досліджують, взаємно набувають певної форми.

Такий розширений погляд на природу та учасників соціальних взаємодій є наслідком особливого релятивістського бачення Латуром поняття дії та агентства. Інстанція дії в Латура завжди розпорошена та перерозподілена серед великої кількості інших агенцій, які роблять свій внесок у зміну наявного стану речей. Кожен агент дії є не стільки її джерелом, як метою інших агентів, тому, врешті-решт, доволі важко визначити хто саме діє [5, с. 46]. Такий погляд підриває звичне поняття взаємодії, яка постає лише фрагментом цілого потоку мережових переплетінь та взаємовпливів.

Утім, якщо детальніше розкрити агностичне світобачення французького теоретика, то слід вказати на те, що як такої дії чи дієвців у реальності не існує. Реальність просто є такою як вона є, і пізнати її простим смертним соціологам не під силу. Втім, її можна транслювати у концептуальний вимір категорій, які дають змогу оперувати з реальністю на відстані, в її спрощеному, “перекладеному” варіанті. І саме у цьому концептуальному вимірі з'являються окреслені фрагменти реальності, які діють. Актори,

у Латура, – це “особи, які щось роблять” [6]. Саме для того, щоб підкреслити цю характеристику актора, Латур і використовує альтернативний термін “актант”, запозичений у семіотиці А.Ж.Греймаса. Латур дивиться на агентність формально, кожен об’єкт, який може займати граматичну позицію актанта-дієвця в світі концептів, є актантом-дієвцем і в практичному сенсі. Тому агентом є і доводчик, який зачиняє двері, і мікроб, який убиває корову, і трамвай, який перевозить пасажирів. Це мінімалістичне визначення підкреслює основну відмінність латурівського бачення акторів від їх більш традиційного соціологічного визначення як “соціальних осіб”: не так важливо чи акторами є соціальні, природні чи технічні особи, головною особливістю є аспект дії, їх властивість зміни стану речей. У Латура актор має семіотичну природу, актор – це актант, щось, що діє, або на кого спрямована дія інших.

В АМТ відсутня попередня концепція чи характеристика актора, всі його характеристики окреслюються мережею, в яку він включений. Якщо складова “актор” в АМТ підкреслює дію, то концепт мережі підкреслює її перерозподіл та розпорошення між великою кількістю агентів. Значущість та величина актора залежить від величини мереж, які він може контролювати, а величина мереж залежить від кількості акторів, які вони можуть задіяти. Оскільки мережі складаються з великої кількості акторів, які мають різні можливості впливати на інших акторів тієї ж мережі, потужність актора залежить від позиції, яку він займає в мережі. Але в Латура не існує структурної різниці між великими та малими акторами, між основними інституціями чи окремими індивідами [6]. Це не означає, що всі вони однакові. Просто різниця між мікро- та макроакторами полягає в різниці розміру мережі, яку вони можуть задіяти для певної цілі, тобто кількості акторів, яких вони можуть організувати для реалізації своєї мети.

Одним з основних термінів АМТ є концепт трансляції. Він чітко підкреслює процесуальність АМТ, її зосередженості на діях та змінах. Мережі дають змогу акторам

транслявати їх цілі в цілі інших акторів і додавати їх силу до своєї. Це може бути як свідомий людський вибір, так і призначення об'єкта. “Під терміном “трансляція” ми розуміємо всі переговори, інтриги, розрахунки, акти переконання та насильства, за допомогою яких актор або сила присвоює право говорити або діяти від імені інших сил чи акторів” [7, с. 279].

Тотальне мережевоподібне помислення соціальної реальності є кардинальним поворотом у розвитку соціологічного теоретизування, який перевертає з ніг на голову деякі парадигмальні основи соціальних наук. Звичні категорії структури, ієрархії, які відображали вертикальну природу суспільних відносин у традиційних соціологічних підходах, у теорії Латура відкидаються й замінюються повністю плоскою, рівною картиною соціального співіснування, де сила дії будь-якого елемента є наслідком розпорошеної сили цілої мережі задіяних акторів, які в методології традиційної соціології були на різних рівнях і відстанях. Концептуалізація на теоретичному рівні різних рівнів соціальної реальності слугувала інструментом пояснення нерівності потенції до дії різних членів суспільства. У Латура ж сама ідея потенції дії чи влади повністю відкидається. Дія, вплив тут постає швидше наслідком та ефектом, аніж причиною. АМТ звертає більше уваги на процеси та механізми циркуляції сили, а не на її зосередження у певних точках. Нівелювання суб'єкта в АМТ означає його нівелювання і як суб'єкта влади над іншими. Він постає лише медіатором цілої мережі взаємовідносин та делегацій. “Макро-актори – це мікро-актори, що сидять на вершині великої кількості рухливих чорних скринь”, пояснює своє бачення влади Латур [7, с. 286].

Отож, метафорика мережі дає змогу відійти від проблем двовимірності суспільного життя. АМТ підкреслює, що мережі завжди пов'язані двосторонньою взаємодією: якщо будь-хто чи будь-що діє, водночас воно саме піддається впливу чиеїсь дії. Відсутність зосередження на певних об'єктах та розгляду процесів з їх точки зору дає змогу побачити як саме змінюється розподіл агентних

спроможностей у певній мережі, як щось, що організовує інших, саме організовується ними.

Тут помітна одна з особливостей метафізики Латура, яку він поділяє з “дідусем” АМТ Габріелем Тардом. “Філософія була б зовсім іншою, якби вона працювала з дієсловом “мати”, а не “бути” – наводить відомий вислів Тарда Латур [8, с. 15]. Тард пропонував розглядати одиницю аналізу не есенціалістськи, як окрему сутність, як це прийнято в західній філософії, а в контексті зв’язків, які вона має з іншими сутностями. Окреслення певної ідентичності як такої, що *має*, а не *є*, дає змогу чітко бачити зв’язки, що, власне, і визначають цю ідентичність, тоді як “бути” обрізає певну сутність від навколишнього світу, робить з її ідентичності окремого суб’єкта, приховує її характеристики та зв’язки. Для Латура еквівалентом ідентичності є володіння: “Скажи, що ти маєш і я скажу тобі, хто ти” [9].

Тому звичне поняття агента-індивіда у Латура повністю нівелюється, адже воно занадто спрощує місце та роль людини в соціальних процесах. Одним із головних наслідків такої відмови від есенціалістського розгляду індивіда як цілісного агента дії, можливо, найбільш болючих для соціологізму та західної метафізики загалом – є нівелювання его людини, її особистісного виміру з її інтенціональністю та суб’єктивністю. В АМТ усі ці властивості розглядаються тільки в контексті впливу всіх оточуючих факторів, тільки в контексті руху всіх агенцій, у ході якого і з’являється інтенція чи суб’єкт: “актанціальність – це не те, що робить актор..., а те, що забезпечує акторів їхніми діями, їхньою суб’єктивністю, їх інтенціональністю, їх моральністю. Коли ви підключаєтесь до цієї циркулюючої сутності, тоді ви частково наділені свідомістю, суб’єктивністю, акторністю” [10]. Таке бачення реальності акцентує увагу на присутності дії, а не перманентності дієвця, на русі, а не на статиці. Суб’єктивність і агенція людини тут постає ефектом підключення до різноманітних мереж, а не причиною. Такою мережею може бути як мова, тобто концептуальний вимір з її феноменологічним

потокотом свідомості та трансляцією чуттєвого виміру реальності у вимір концепцій, так і підключення до певних матеріальних об'єктів тощо. В кожному разі таке підключення змінюватиме модальність існування людини, тональність її включеності в реальність, змінюватиме її безпосередній досвід буття, те, що концептами природничих наук можна назвати її психофізичним станом.

На перший погляд Латура можна звинуватити в остаточному “вбивстві” суб'єкта, нівелюванні екзистенціалістського виміру в його баченні людини як учасника соціальних процесів, адже вся її суб'єктивність постає простим наслідком безмежної кількості допоміжних дій інших факторів. Але з іншого боку, на практиці дослідження Латура дають змогу ввійти суб'єктивності у дещо видозміненому вигляді. Латурівські дослідження (зокрема дослідження науки) є прикладом того, що він називає “емпіричною метафізикою” [5, с. 51]. Це спроба з'ясувати те, що ж існує в реальності, за допомогою процедури уникання будь-яких апріорних упереджень. Це можна вважати визначенням емпіричної науки. Але для Латура наука, принаймні природнича, сама по собі апріорна модель, що складається з певних попередньо закріплених онтологічних ідеалів і методологічних приписів, що так чи інакше обертаються навколо відповідних опозицій – свідомість/матерія чи суб'єктивність/об'єктивність. Натомість, “емпірична метафізика” дає змогу самим актантам визначати, ким вони є, без жодного зовнішнього окреслення їх сутності. Підхід Латура дуже чутливий до унікальності кожного аспекту реальності, він дає змогу відкритися кожній людині з її власною метафізикою. Латур наголошує на існуванні метафізик, а не єдиної спільної метафізики, окресленої трансцендентним суспільством *sui generis*.

Якщо взяти до уваги всю проблемність концептуалізації терміна особистості в соціології, всю мультипарадигмальність есенціалістського розгляду людини як учасника соціальних процесів, підхід Латура пропонує гідну альтернативу, яка, з одного боку, не редукує людину до простої складової якоїсь системи, а з другого – не робить з неї

феноменологічного господаря реальності, приреченого на відрізаність від навколишнього світу.

Отже, Б.Латур пропонує не розв'язати проблему синтезу агента й структури, а швидше оминати її, змістивши всю систему координат соціологічного теоретизування та надавши відповідного місця поняттю агенції дії в ній. У нашому аналізі наголошуються основні характеристики природи цієї агенції. У першу чергу це релятивістський характер дії та її дистрибутивність поміж різними елементами реальності, що, своєю чергою, поширює діеспроможність не лише серед людей чи соціальних структур, а й серед матеріальних речей, які також підключені до циркулюючих акторів-мереж. Таке бачення природи агентності теоретично спирається на семіотичне визначення дієвця як “актанта”, головною характеристикою якого є можливість зайняти граматичну позицію того, що діє.

Латурівська концепція природи агентності є актуальною в часи дедалі більш помітної ролі матеріальної складової в соціальних процесах, дедалі стрімкішої експансії в повсякденний світ людської взаємодії інноваційних технологій, нових засобів комунікацій тощо. Деякі досить обґрунтовані футуристичні прогнози вказують на те, що принаймні розвиток західної цивілізації стрімко рухається в напрямі такого (постінформаційного) стану цивілізації, коли “припиниться така праця, при якій людина сама робить те, що вона може заставити речі робити для себе, для людини” [11, с. 49]. У такому разі слід водночас усвідомлювати, що в такому стані суспільного співіснування речі просто будуть приречені перейняти на себе всі агенції дії того, що сьогодні прийнято називати суспільними інституціями, цінностями, процесами соціалізації тощо, іншими словами, речі будуть повною мірою носіями етики та моралі, агентами контролю спільного співіснування усього живого, і для усвідомленого контролю того, якими має бути ця етика й мораль та безболісного переходу до цієї стадії розвитку цивілізації і має відбутися свідомо політизація та соціалізація речей, тобто визнання та легі-

тимація їх агентності, яку і пропонує здійснити вже сьогодні в своїй програмі Б.Латур.

Література

1. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Ритцер Дж. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2002. – 668с.
2. *Бурдьє П.* Практический смысл / Бурдьє П. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bourdieu.name/content/prakticheskij-smysl>
3. *Latour, B.* Science In Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society, Harvard University Press, Cambridge Mass., USA, 1987. – 288 p.
4. *Latour, B.* We Have Never Been Modern (tr. by Catherine Porter), Harvard University Press, Cambridge Mass., USA, 1993.
5. *Latour, B.* Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory (p. 301). – Oxford : Oxford University Press, 2005. –312 p.
6. *Латур Б.* Где недостающая масса? Социология одной двери / Б.Латур // Неприкосновенный запас. – 2004. – № 2 (34). <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lat1.html>
7. *Callon, M.* Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologist Help Them To Do So / M.Callon, B.Latour. – p. 277–303 in Knorr-Cetina, K.; Cicouvel, A.V. (eds.) *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Integration of Micro and Macro-Sociology.* Boston, MA; London: Routledge.
8. *Latour B.* Gabriel Tarde and the end of the social // The social in question / ed. by P. Joyce. L. : Routledge, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/82-TARDE-JOYCE-SOCIAL-GB.pdf>
9. *Of Whales and the Amazon Forest : Gabriel Tarde and Cosmopolitics.* Interview with Bruno Latour. – 2008. – 24 November [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.senselab.ca/inflexions/volume_3/node_i3/latour_en_inflexions_vol3.html
10. *Latour B.* Keynote Speech: On Recalling ANT [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/latour-recalling-ant.pdf>
11. *Хмелько В.* Виробничі відносини і суспільне виробництво життя / В.Хмелько // Вісник Київського університету. Серія філософія. — 1973. — № 7. — С. 49.

СОЦІАЛЬНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ VS СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ: ЩО І ЯК РЕГУЛЮЄ СОЦІАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ В МАКРОСИТУАЦІЯХ

У статті здійснено спробу теоретично відокремити та дослідити на конкретному емпіричному матеріалі дію соціальних, соціально-психологічних та психологічних детермінантів поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності. З'ясовано, що відбувається вирівнювання груп з різними поведінковими стратегіями за соціально-демографічними характеристикам, зменшення розриву між представниками цих груп за соціально-психологічними ознаках та збереження відмінностей у психологічних характеристиках.

Keywords: *behavioral strategies, social instability, social, psychological and socio-psychological determinants of behavior.*

Ключові слова: *поведінкові стратегії, суспільна нестабільність, соціальні, психологічні та соціально-психологічні детермінанти поведінки.*

Ключевые слова: *поведенческие стратегии, общественная нестабильность, социальные, психологические и социально-психологические детерминанты поведения.*

Зважаючи на те, що в соціології досі триває дискусія щодо суті й природи соціального, а в психології не менш дискусійним залишається питання про природу психічного, не дивним виглядає неясність і стосовно того, що слід розуміти під соціально-психологічним. Соціальні психологи вважають цариною соціології дослідження об'єктивно наявних соціальних стосунків між людьми та соціальних спільностей, що виникають на основі цих взаємин,

залишаючи за собою дослідження їх відбиття у свідомості людей, натомість соціологи не залишаються у колі соціальних структур та відносин, долучаючи до своїх теоретичних побудов, здавалося б, суто психологічні феномени на кшталт мотивації.

У результаті такого “взаємонакладання” дослідницьких перспектив народжуються сучасні версії як соціально-психологічного, так і соціологічного підходів, які досі розділяє насамперед масштаб, у якому беруться досліджувані явища. Якщо звернутися до відомої тези Роса і Нісбета про те, що соціальна психологія вивчає людину в ситуації, можна сказати, що соціологія наразі тяжіє до версії “суспільство в ситуації”, часто переформатовуючи поняття “суспільство” в більш конкретну категорію “представники різних соціальних груп”. При цьому структури і відносини залишаються переважно об’єктивованими, а поведінковий зріз дослідження суб’єктивується досить специфічним чином, – оскільки сукупно реакції представників різних груп певним чином відрізняються, констатується відмінність між тим, як сприймають, оцінюють або діють у певних ситуаціях люди з різною освітою, які живуть у різних типах населених пунктів тощо.

Надалі соціально-демографічні чинники неявно розглядають і як підґрунтя для соціально-психологічних відмінностей, інколи фактично ототожнюючи соціальне та психологічне. Виникає певне замкнуте коло, соціальні психологи не працюють на достатньо масштабних вибірках, тому психологічні чинники відриваються від соціальних і розглядаються як самостійні детермінанти поведінки, а соціологи майже не залучають до аналізу психологічні змінні. Як наслідок, і ті й інші позначають досліджувані явища як соціально-психологічні, використовуючи це поняття як усім відоме, але не уточнюючи його суті.

Дана стаття ставить за мету спробувати на конкретному емпіричному матеріалі відокремити дію соціальних та психологічних детермінантів поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності.

Теоретично поведінку можна уявити як таку, що регулюється сукупно групою чинників. Це чинники, які продукує соціальна ситуація, їх умовно можна позначити як соціальні, чинники, які належать до індивідуальних психологічних характеристик суб'єкта і позначаються як психологічні та чинники, які виникають у ході сукупної дії соціальної ситуації та особливостей суб'єкта, тобто соціально-психологічні. Певна проблема виникає при розрізненні психологічних і соціально-психологічних чинників, оскільки фактично все, що характеризує суб'єкт, сформовано соціально, в певних соціальних ситуаціях. Головною відмінністю між психологічними і соціально-психологічними чинниками є те, що перші належать до сталих характеристик суб'єкта і сформовані в процесі первинної соціалізації, а другі є функцією конкретних, хоча інколи й доволі тривалих соціальних ситуацій, і можуть з часом змінюватися. Фактично, коли соціологи говорять про особливості поведінки жителів невеликих міст, вони акцентують дію чинників соціальних, які визначають специфіку соціальних умов життєдіяльності, особливості доступу до можливостей тощо. При цьому досить часто соціально-психологічні чинники розглядаються як похідні від соціальних. Наприклад, констатується, що задоволеність становищем у суспільстві чи задоволеність життям загалом у представників цієї соціальної групи інша порівняно з жителями інших територіальних поселень.

Проте соціологи, констатуючи, що така задоволеність може бути як високою, так і низькою, часто зупиняються на цьому в аналізі соціальної ситуації, хоча ці зміни є лише індикатором змін у соціальній ситуації, що і потребує подальшого суто соціологічного аналізу. Водночас така доволі часто застосовувана соціологами для пояснення поведінки характеристика індивіда, як інтернальність/екстернальність належить до чинників психологічних і щодо конкретного суб'єкта фактично не змінюється (або змінюється незначною мірою). Інтернал психологічно залишається інтерналом у будь-яких життєвих ситуаціях, хоча

з соціально-психологічного погляду в певних соціальних умовах, наприклад, у ситуаціях жорсткого обмеження власного вибору лінії поведінки виникають явища “вимушеної екстернальності”, суб’єкт навіть у таких умовах зберігає локус відповідальності, сформований у процесі соціалізації. Суто психологічними є, наприклад, і певні характеристики представників різних вікових груп, які, до речі, у психологічних дослідженнях розглядаються як похідні від психологічних, а не соціальних характеристик.

Для того, щоб показати особливості дії соціальних, психологічних і соціально-психологічних чинників у процесі регуляції поведінки, розглянемо, як відбувається пристосування людей до ситуації змін і виробляються різні поведінкові моделі реагування. Специфіка цього процесу полягає в тому, що соціальна ситуація, яка виникає внаслідок макротрансформацій, усвідомлюється і долається на рівні індивідуального суб’єкта. Свого часу У.Томас і Ф.Знанецький виокремили три універсальні стратегії адаптації, які демонструють три базові психологічні типи: “креативний”, “богеміан” та “філістайн”. У площині поведінкових моделей ці особистісні типи можуть бути представлені як продуценти різних типів стратегій. Креативний тип переважно прагне опанувати ситуацію, богеміан намагається пристосуватися до неї, а філістайн налаштований уникати проблем. Отже, умовно увесь спектр поведінкових реакцій населення можна розташувати на континуумі опанування–пристосування–уникання. Очевидно, стосовно конкретного індивіда можна говорити лише про тенденцію переважання певного типу реагування над іншими, але в соціологічному контексті важливо оцінити міру співвідношення відповідних стратегій у суспільстві, оскільки цей показник характеризує ступінь залученості людського ресурсу в процесі суспільної модернізації.

Як індикатори міри пристосування у дослідженнях інституту соціології було застосовано спеціальний інструментарій. Респондентів просили віднести себе до однієї з

запропонованих груп. Ті, хто, характеризуючи своє становище в сучасних умовах, обирали позицію “активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності”, умовно відносилися до групи, що демонструє стратегію опанування, ті, хто отожднював себе з групою таких, хто “не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живуть як доведеться, очікують змін на краще”, представляли групу, для якої характерна стратегія уникання. Тих, хто відніс себе до розряду людей, які “перебувають в постійному пошуку себе в теперішньому житті”, умовно відносили до групи, де переважає стратегія “пристосування”. Решта респондентів, які обирали варіант “важко відповісти”, утворювали групу “тих, хто не визначився”.

Розглянемо спочатку загальну траєкторію змін поведінкових стратегій (табл. 1).

Як бачимо, до початку 2000-х ситуація фактично не змінювалась. Стратегія опанування, за самооцінкою, була характерною для 7% опитаних, стратегію пристосування обирало 36–38%, група невизначених охоплювала 9–11%. Найпоширенішою була стратегія уникання, яку вважали найближчою 43–46% опитаних. Така стабільність у співвідношенні стратегій спричинялася насамперед дією зовнішніх чинників. Можна сказати, що в сукупності соціальних та психологічних чинників, які визначали

Таблиця 1
Динаміка співвідношення поведінкових стратегій населення у часовій перспективі (%)

Типи стратегій	1997 N = 1200	1999 N = 1200	2001 N = 1200	2003 N = 1800	2007 N = 1800	2009 N = 1800	2012 N = 1800
Опанування	7,3	7,4	7,2	8,3	16,0	18,0	15,6
Пристосування	36,3	36,6	38,0	30,5	32,5	33,6	26,6
Уникання	44,9	46,7	43,3	36,2	37,6	34,0	32,4
Невизначеність	11,4	9,3	11,5	25,0	13,0	14,4	25,4

поведінкові стратегії, на той період домінували соціальні. Суспільна ситуація залишалася настільки несприятливою, що примушувала більшість населення ставати на позицію уникання. Проте вже у дослідженні 2003 р. почали фіксуватися зміни у кількісному складі різних груп. Найвідчутніше вони торкнулися групи зі стратегією уникання. Від 2003 р. стабільно протягом усіх наступних замірів зменшується її кількісний склад (від 44,9% у 1997 р. до 32,4% у 2012 р.). Зменшення тиску зовнішніх несприятливих умов дає можливість зафіксувати і побачити дію чинників психологічних, свідченням чого стає зростання частки тих, хто змінює стратегію вимушеного уникання на інші поведінкові моделі.

Напрошується припущення, що мірою зменшення групи зі стратегією уникання мала б насамперед кількісно зростати група тих, хто вдається переважно до стратегії пристосування. Проте фактично цього не відбувається. Дані спостережень свідчать, що група тих, хто налаштований на пристосування, також стабільно зменшується (від 36,3% у 2003 р. до 26,6% у 2012 р.). Куди ж перетікають респонденти, які раніше належали до цих груп? Частково вони поповнюють групу тих, хто опановує ситуацію. Причому ця група між 2003 і 2007 рр. зросла удвічі (від 8,3% до 16%) і надалі кількісно майже не змінюється. Можна припустити, що останніми роками суспільна ситуація збалансована з дією психологічних чинників настільки, що на загал близько 15% населення активно формує свою лінію поведінки, спрямовуючи її на опанування привабливих статусних позицій. З психологічного погляду ця група і не має помітно збільшуватися надалі. За оцінками Томаса і Знавецького, універсальний креативний тип особистості, для якого така стратегія є провідною, притаманний приблизно десятій частині людей. Проте група може зростати або зменшуватися під впливом чинників соціальних.

Загалом невизначеність суспільних умов залишається головною проблемою для великої частини населення країни, що відбивається у зростанні групи тих, хто не може визна-

читися із самопозиціонуванням у координатах опанування–приспосовування–уникання. Водночас представники певних соціальних груп традиційно більшою мірою представлені як серед тих, хто пристосовується найкраще (чоловіки, молодь), так і серед тих, хто пристосовується найгірше (жінки та люди старшого віку). Слід зазначити, що у випадку дослідження вікових та гендерних груп досить складно відокремити впливи соціально статусних та психологічних чинників. Проте, виходячи з припущення, що психологічні характеристики за визначенням не належать до швидкозмінних ознак, можна тлумачити зміни у віковій та гендерній структурі груп з різними поведінковими стратегіями як наслідок дії насамперед чинників соціальних. Дані спостережень дають можливість перевірити це припущення. Розглянемо цю ситуацію докладніше.

Почнемо з вікових характеристик різних груп. Традиційно вважається, що серед тих, хто дотримується стратегії уникання, переважають представники старших вікових груп. Загалом це дійсно так, але у віковому наповненні відповідної групи відбулися деякі зміни (*табл. 2*).

Як бачимо, від початку спостережень кількісно ті, хто не бажає пристосовуватися до нових умов життя, переважають у старших вікових групах. І це начебто очевидно, молодь краще адаптується до нового, їй немає з чим порівнювати, а отже, стратегія уникання має бути представлена у молодших вікових групах найменше. Водно-

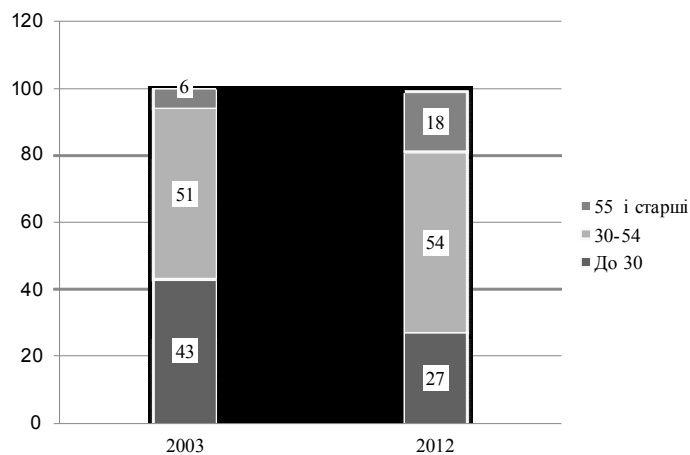
Таблиця 2

**Динаміка кількості представників стратегії уникання
у різних вікових групах (%)**

<i>Вік респондентів</i>	<i>1997, N=1200</i>	<i>2012, N = 1800</i>
18–25 років	20,2	14,5
26–35 років	31,8	22,9
36–45 років	40,4	29,5
46–55 років	52,1	27,6
56–65 років	65,6	49,2
понад 66 років	69,1	53,8

час в усіх вікових групах кількість тих, хто обирає стратегію уникання, з часом зменшується, що дає підстави говорити про те, що у віковому зрізі соціальні чинники впливають на трансформації поведінкових стратегій сильніше, ніж психологічні. Попри психологічні відмінності, населення як старшого, так і молодшого віку з роками адаптується все краще.

У групі тих, хто демонструє стратегію опанування, бачимо такі ж вікові тренди (рис. 1)¹. Поповнення цієї групи за рахунок людей старшого віку частково пов'язане з природними переміщеннями представників групи активних з молодшої до середньої, а згодом і до старшої вікових категорії. Проте привертає увагу помітне зменшення у цій групі молоді віком до 30 років, що певним чином підтверджує, що сам по собі вік не є визначальним елемен-

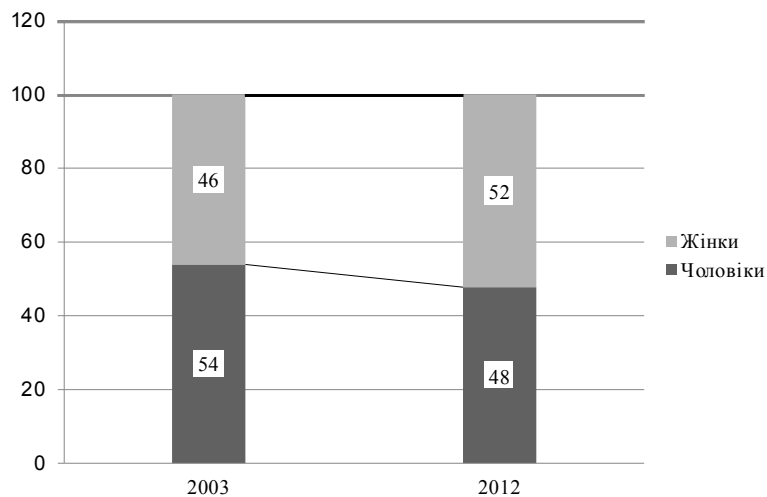

Рис. 1. Вікова динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування

¹ Тут і далі порівняння між даними 2003 та 2012 р. здійснюється у групах зі стратегіями опанування та уникання, до яких віднесено економічно активне населення (за винятком непрацюючих пенсіонерів).

том при формуванні поведінкових стратегій, а діє лише сукупно з іншими, насамперед соціальними чинниками. В кризових умовах для молоді вік стає не лише перевагою, а й перешкодою. Хоча психологічно молодь більш гнучка і наполеглива, відсутність досвіду і зв'язків ускладнює її входження в світ ринкових стосунків. Водночас реалізація стратегії опанування представниками старших вікових груп, попри втрату певних психологічних переваг, підтримується тим, що вони вже досягли попередньо впевнених статусних позицій.

Приблизно такий же висновок можна зробити і щодо впливу статі. Традиційно ознакою груп як пристосованих, так і непристосованих, була наявність статевого дисбалансу. Серед тих, хто входив до групи зі стратегією опанування, домінували чоловіки. Проте з початком 2000-х років ситуація змінилася (рис. 2). Якщо у 2003 р. серед представників цієї групи було 54% чоловіків і 46% жінок, то у

Рис. 2. Гендерна динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

2012-му статевий розподіл серед представників цієї групи став майже таким самим, як і за вибіркою загалом (52% жінок і 48% чоловіків). Очевидно, що сам по собі статевий чинник впливає на міру пристосування населення до існуючих життєвих умов лише опосередковано, актуалізуючись під впливом негативних соціальних чинників. Мірою зменшення зовнішнього тиску ситуація вирівнюється, і серед жінок частка пристосованих стає такою ж, як і серед чоловіків.

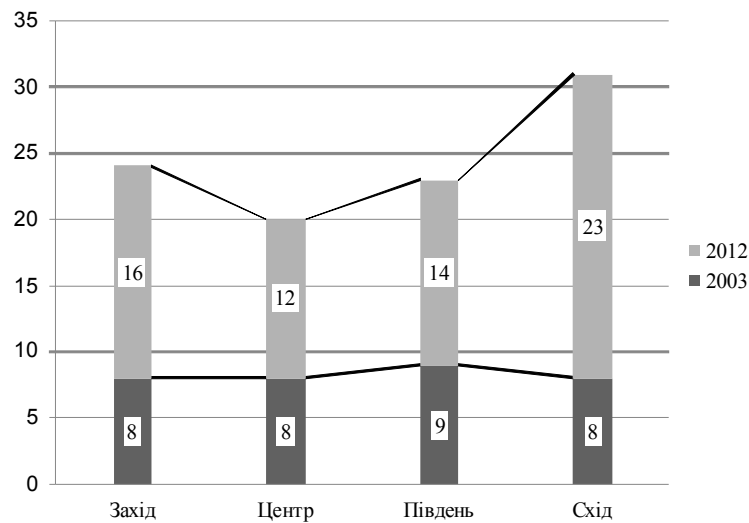
Вирівнювання груп відбувається і за іншими соціальними характеристиками. Особливо це стосується місця проживання. Від початку спостережень група, яка демонструє стратегію опанування, утворювалася насамперед жителями великих міст, соціальна ситуація в яких давала більше можливостей для активного пристосування. Гірше

Рис. 3. Територіальна динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

виглядала ситуація у невеликих містах, і ще менше вдавалися до такої стратегії жителі села.

Проте мірою стабілізації соціальної ситуації жителів невеликих міст у групі тих, хто активно включився у нове життя, ставало дедалі більше. Зараз їх у групі активантів 35%, а у загальній вибірці кількість мешканців невеликих міст становить 25% (рис. 3). Натомість жителів великих міст у цій групі поменшало, і тепер їх у відсотковому відношенні майже стільки ж, як і за вибіркою загалом. Трохи повільніше пристосовуються жителі сіл, хоча і тут фіксується позитивна динаміка їх представленості у групі зі стратегією опанування. Загалом можна припустити, що і по цьому параметру слід очікувати наближення до розподілу, який фіксується у територіальному розрізі за вибіркою загалом. Отже, навряд чи можна говорити про те, що існують психологічні чинники, які визначають специфіку

Рис. 4. Динаміка представництва групи з переважанням стратегії опанування в регіональному розрізі (%)

вибору принаймні стратегії опанування мешканцями різних територіальних поселень.

Досить цікавими є і зміни, що відбулися у регіональному розрізі (рис. 4).

Традиційно вважається, що найбільш активно до стратегій опанування вдається населення західних регіонів. Проте у 2003 р. розподіл у групі з домінуванням стратегії опанування по регіонах був рівномірним, кількість представників цієї групи як за вибіркою в цілому, так і у кожному з регіонів становила близько 8%. Надалі ситуація в регіонах розвивалася по-різному. Хоча на сьогодні кількість представників даної групи зростає у кожному з регіонів, найшвидше це відбувається на Сході, а найповільніше ситуація змінюється в Центрі та на Півдні. Очевидно, тут можна говорити про те, що цей чинник впливає на більш активне поширення стратегій опанування в регіонах, представники яких займають ключові позиції у владних структурах.

Загалом можна констатувати, що активне позиціонування серед населення поступово зростає, відбувається вирівнювання групи з поведінковою стратегією опанування за низкою соціально-демографічних показників, що свідчить насамперед про вирівнювання соціальної ситуації принаймні з погляду розуміння існуючих “правил гри” представниками різних соціально-демографічних груп. Досить показовим підтвердженням цього є й те, що, попри небажання пристосовуватися і позицію пасивного очікування змін на краще, представники групи стратегії уникання почуваються в суспільстві дедалі впевненіше. Про це свідчить динаміка задоволеності ними своїм соціальним становищем. Якщо у 2003 р. серед пасивних лише 7% були задоволені своїм становищем у суспільстві, то у 2012 р. таких у цій групі стало вже 16%. Натомість серед активних картина практично не змінилася (відповідно 33% і 35%). І навіть парадоксально виглядає динаміка оцінки представниками цих груп рівня задоволеності життям загалом (рис. 5).

Рис. 5. Динаміка задоволеності життям у групах зі стратегіями уникання та опанування (%)

Як бачимо, серед активних задоволених життям приблизно половина. Багато це чи мало оцінити складно, оскільки для таких людей характерний високий рівень домагань, що не дає їм змоги задовольнятися досягнутим. А от те, що майже третина з тих, хто обирає позицію уникання, задоволена своїм життям, і особливо те, як помітно зросла частка задоволених у цій групі, свідчить, що сама суспільна ситуація не проблематизує для населення такий спосіб життя. Більше того, навіть з погляду психологічного ця група почувається зараз впевненіше, ніж десять років тому. Якщо у 2003 р. 42% представників цієї групи відмічали, що їм не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, то у 2012 р. таких було вже 32%. Водночас серед групи активних картина залишається стабільною, таку нестачу фіксували раніше 15%, а тепер 13%. Крім того, позиція уникання, як виявляється, дедалі краще поєднується у її представників з особистісною готовністю до активності у досягненні власних цілей. Так, кількість тих, хто зазначив, що їм не вистачає рішучості в досягненні

ні своїх цілей, зменшилася у цій групі з 41% до 34%, а в групі активних знову-таки не змінилася (відповідно 21% і 22%).

Виникає слушне запитання, а чи є взагалі психологічні чинники, які впливали б на те, якій поведінковій стратегії буде віддано перевагу. Хоча дані моніторингу Інституту соціології не містять спеціальної розгорнутої системи психологічних показників, деякі характеристики все ж дають можливість стверджувати про дієвість психологічної складової у формуванні поведінкових стратегій. Виявляється, що певні ознаки є доволі сталими і дають можливість говорити про стійкі психологічні відмінності між представниками стратегії опанування та уникання. Насамперед це готовність брати на себе відповідальність за власні дії. У групі пасивних частка інтерналів досить стабільна і становить близько 20%, у групі активних інтерналів – понад 30%. Так само стабільною є різниця у ініціативності та самостійності представників зазначених груп (рис. 6).

Рис. 6. Порівняння міри ініціативності та самостійності представників груп зі стратегіями уникання та опанування (%)

Крім того, попри зростання рівня рішучості у досягненні мети, поведінкова активність представників групи уникання стабільно стримується нестачею впевненості у своїх силах. У 2003 р. її відчували 36% , у 2003-му – 32%. Натомість так само стабільно таку невпевненість відзначають лише 15–17% представників стратегії опанування. Отже, небажання пристосовуватися з психологічного погляду стабільно відтворюється у людей безініціативних та невпевнених у власних силах, водночас частина психологічних проблем представників цієї групи компенсується в ході пристосування до сучасних умов життя.

Що ж дала нам спроба аналітично виокремити дію соціальних, соціально-психологічних та суто психологічних детермінант поведінки? На нашу думку, проведений емпіричний аналіз динаміки зазначених чинників свідчить про те, що фактично сучасний стан українського суспільства відтворює як базисний соціальний тип особистості, ґрунтований не на стратегії опанування, а на стратегії пасивного пристосування. Хоча фактично кількість тих, хто реалізує стратегію опанування наразі майже удвічі більша ніж десять років тому, це збільшення не має поступового характеру. Між 2003 та 2007 рр. відбулося стрибкоподібне зростання величини цієї групи від 7–8% до 15–16%. Однією з можливих причин можна вважати події 2005 р., які дали поштовх вияву самостійності та активності людей, потенційно готових до такої поведінки з точки зору їх психологічних характеристик, але не впевнених у можливості протистояти дії соціально несприятливих обставин. Проте цей сплеск виявився разовим, дозволивши усвідомити свій перетворювальний потенціал лише тим, хто був до цього готовий. Водночас, як це не парадоксально, небажання пристосовуватися не заважає значній кількості населення відчувати задоволеність життям. Причому ця тенденція характерна саме для останніх років, коли кількість задоволених серед тих, хто не бажає пристосовуватися, зросла від 7% у 2003 р. до 30% у 2012-му. Отже, маємо певне замкнене коло – суспільству потрібні зміни, але воно продукує соціальні умови, сприятливі для тих, хто дотримується стратегії уникання.

СТАТУСНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена статусним особливостям регуляції соціальної поведінки в Україні. Проаналізовано взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних елементів упорядкування соціальної поведінки залежно від становища індивіда в суспільстві. Виявлено, що зі зростанням соціального становища покращуються матеріальні умови життя, стан здоров'я, задоволеність різними аспектами життя, соціальний оптимізм. З'ясовано, що соціальне становище сильніше корелює з суб'єктивними показниками матеріального становища і психологічного благополуччя, ніж з об'єктивними аспектами життєдіяльності.

Keywords: *social status, regulation of social behavior.*

Ключові слова: *соціальне становище, регуляція соціальної поведінки.*

Ключевые слова: *социальное положение, регуляция социального поведения.*

У результаті лібералізації економічного й політичного життя в Україні за роки незалежності з'явилися низка нових економічних чинників регуляції соціальної поведінки. Серед них – ринок праці, безробіття, інфляція, податки, купівельна спроможність населення, наявність приватної власності, можливість трудової міграції за кордон тощо. Впровадження ринкової економіки сформувало нові інституційні правила та структурні розмежування, які суттєво коригують соціальну поведінку порівняно з радянським періодом. Все це, безумовно, відбивається на структурній складовій регуляції поведінки – ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільно-

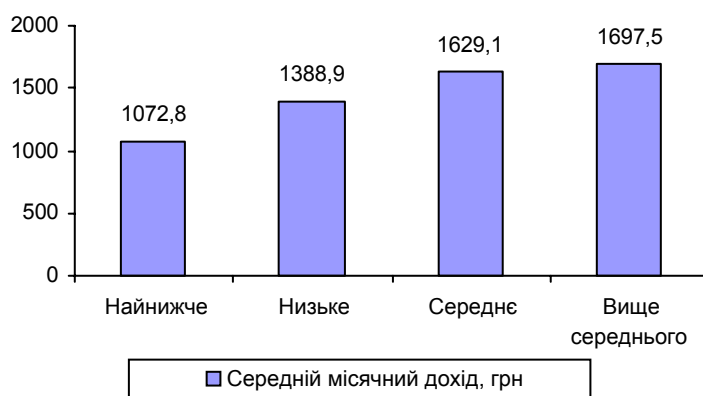
го життя індивідом під кутом зору його соціального становища. Соціальні позиції та статуси індивіда визначають основні елементи регуляції соціальної поведінки – як об'єктивні (матеріальні можливості, побут, характер зайнятості, стан здоров'я), так і суб'єктивні (соціально-психологічний стан, задоволеність різними аспектами, самоідентифікації). Існує потреба в детальнішому аналізі того, як соціальне становище індивіда співвідноситься з об'єктивними та суб'єктивними чинниками його життєдіяльності, які виражають схильність до певного способу поведінки.

Для операціоналізації соціального становища в українському суспільстві був використаний тест інтегральної самооцінки соціального статусу за 7-бальною шкалою уявних соціальних “сходів”, який з 1994 р. використовується у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Відповідаючи на запитання “*Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто мають найнижче становище, а на найвищій – ті, хто мають найвище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?*”, респонденти повинні були себе розмістити на одній із семи сходинок. З метою статистичного наповнення груп низку позицій було об'єднано. Для цього було прийняте відпрацьоване в міжнародних і вітчизняних дослідженнях групування статусних позицій, згідно з яким виокремилося чотири групи за соціальним становищем: *найнижче* – 1–2 сходинки (22,5%), *низьке* – 3 сходинка (36,3%), *середнє* – 4 сходинка (28,4%) та *вище середнього* – 5–7 сходинки (12,8%).

Якщо показник певного елемента регуляції соціальної поведінки має кількісну шкалу вимірювання, для впорядкування взаємозв'язків між ним і показником статусних позицій вимірювався зв'язок на підставі коефіцієнта Пірсона (Pearson's R), який, крім пояснення сили зв'язку, визначає ще й тип зв'язку (від -1 до 1), а саме прямий, позитивний або негативний, зворотний зв'язок.

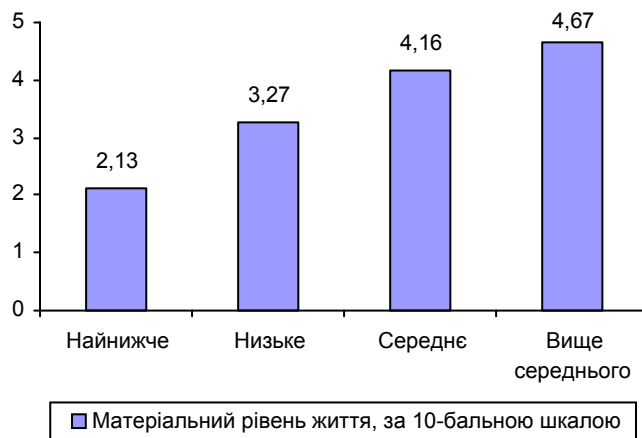
Безумовно, наявність зв'язку соціального становища з матеріальними умовами життя є традиційним доказом об'єктивного підґрунтя соціальної стратифікації. Однак не завжди структурна градація соціального становища відповідає градації певних матеріальних благ. Власне, це стає очевидним, якщо порівняти середній місячний дохід (травень 2012 р.) населення України по кожній з чотирьох статусних груп (рис. 1).

Рис. 1. Диференціація середнього місячного доходу залежно від соціального становища у суспільстві, грн (травень 2012 р.)

З одного боку, існують суттєві відмінності середнього місячного доходу між групою тих, хто зазначив найнижче соціальне становище (1072,8 грн), і тими, хто визначає своє становище як вище середнього (1697,5 грн). Однак якщо порівняти дохід респондентів з середнім становищем і дохід респондентів зі становищем вище середнього, то в даному випадку особливих відмінностей у цілому не помітно. Беручи до уваги величину статистичного зв'язку (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,205$), який показує, як зростає середній місячний дохід залежно від соціального становища, можна констатувати невисоку пов'язаність статусних позицій з рівнем доходу в Україні.

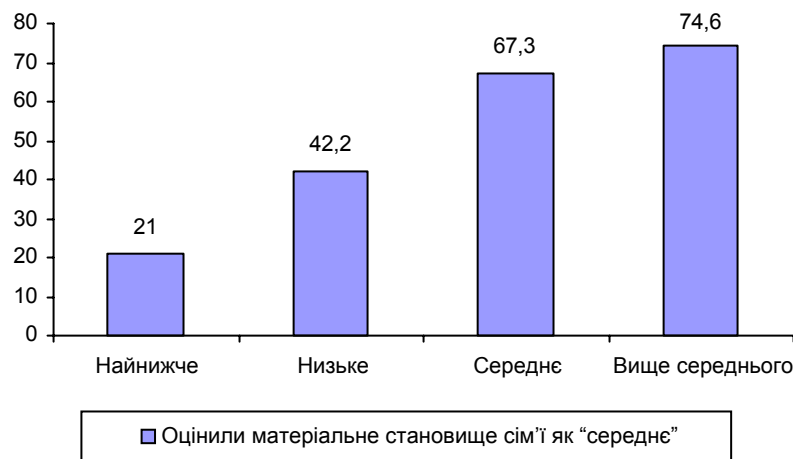
Як інший економічний показник було використано показник суб'єктивної самооцінки матеріального рівня життя, коли респондентам за 10-бальною шкалою (0 балів – найнижчий, а 10 балів – найвищий) пропонується визначити матеріальний рівень їхніх сімей. Якщо порівняти самооцінку матеріального рівня життя по кожній з чотирьох статусних груп, то знову ж таки існують суттєві відмінності за цим критерієм між групою тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, і тими, хто визначає своє становище як вище середнього (рис. 2). Як і в попередньому випадку, порівняння балів матеріального рівня життя респондентів з середнім становищем і зі становищем вище середнього виявило незначні, на перший погляд, відмінності. Однак кореляційний аналіз зафіксував доволі високий рівень зв'язку між суб'єктивним показником матеріального рівня життя та показником статусної самоідентифікації (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,551$). Цей феномен можна було б пояснити спорідненими інструментаріями, однак цілком очевидно, що йдеться про різні, хоча і споріднені, виміри стратифікації – економічний та соціальний.

Рис. 2. Диференціація матеріального рівня життя залежно від соціального становища у суспільстві (бали)

Ще один суб'єктивний економічний показник – оцінка матеріального становища сім'ї (від злиденного до багатого) – також суттєво відрізняється за різними статусними групами (рис. 3). Взнявши за основу диференціації оцінку матеріального становища сім'ї як “середнє”, можна побачити, що зі зростанням соціального становища збільшується кількість тих, хто саме оцінює матеріальне становище своєї сім'ї. Кореляційний аналіз також зафіксував доволі високий рівень зв'язку між оцінкою матеріального становища сім'ї та показником статусної самоідентифікації (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,403$).

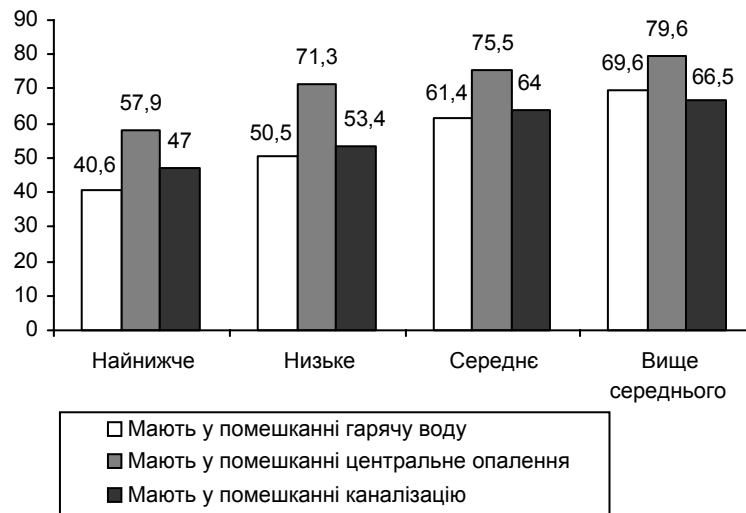
Якщо брати до уваги об'єктивні показники матеріального добробуту, то зі зростанням самооцінки соціального становища збільшуються показники наявності у помешканні побутових зручностей (рис. 4). Серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 40,6% мають у своєму помешканні гарячу воду, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 69,6% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,192$). Аналогічно

Рис. 3. Оцінка респондентами матеріального становища сім'ї як “середнє” залежно від соціального становища в суспільстві (%)

серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 57,9% мають у своєму помешканні центральне опалення, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 79,6% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,142$). Подібним чином серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 47% мають у своєму помешканні каналізацію, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 66,5% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,150$).

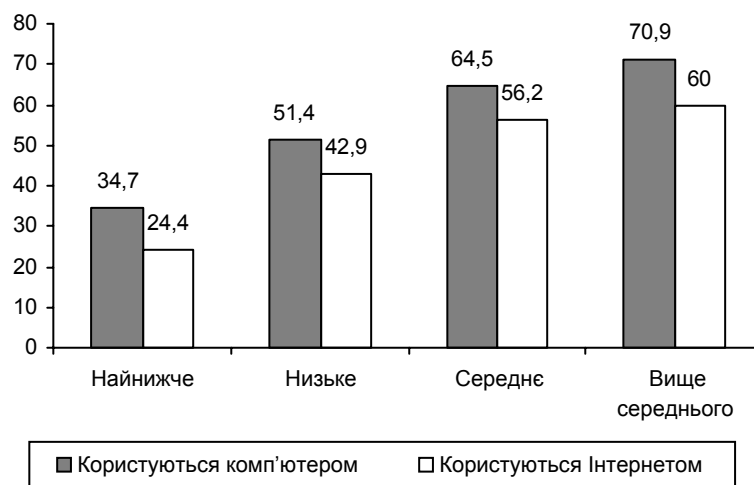
Останнім часом бурхливий розвиток цифрових технологій спричинив і так звану цифрову нерівність, коли зі зростанням соціального становища збільшується кількість тих, хто користується комп'ютером (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,249$) та Інтернетом (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,247$). Якщо серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 34,7% користувалися комп'ютером і 24,4% – Інтернетом, то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких виявилося

Рис. 4. Наявність у помешканні побутових зручностей залежно від соціального становища в суспільстві (%)

відповідно 70,9% і 60% (рис. 5). На відміну від попередніх випадків, залежність соціального становища і використання цифрових технологій і комунікацій має цілком лінійний характер, оскільки відбувається чітке зростання показників користування комп'ютером та Інтернетом по кожній з чотирьох груп – від найнижчого до вище середнього.

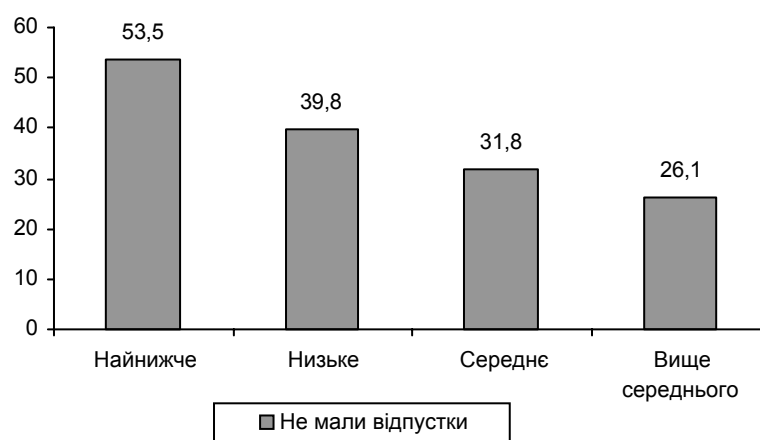
У наш час наявність відпустки означає не тільки те, що людина має постійне оплачуване місце роботи, а й те, що може дозволити собі тривалий відпочинок. Це неодмінно позначається на її оздоровленні та загальному самопочутті. За умов ринкової економіки можливість безперешкодно піти у відпустку набула статусних рис, оскільки відсутність такої можливості базується на низькому соціальному становищі індивіда. Наразі в українському суспільстві простежується чіткий лінійний зв'язок також між соціальним становищем та наявністю відпустки (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,183$): кількість тих, хто не мав відпустки минулого року, суттєво знижується зі зростанням соціаль-

Рис. 5. Користування комп'ютером та Інтернетом залежно від соціального становища в суспільстві (%)

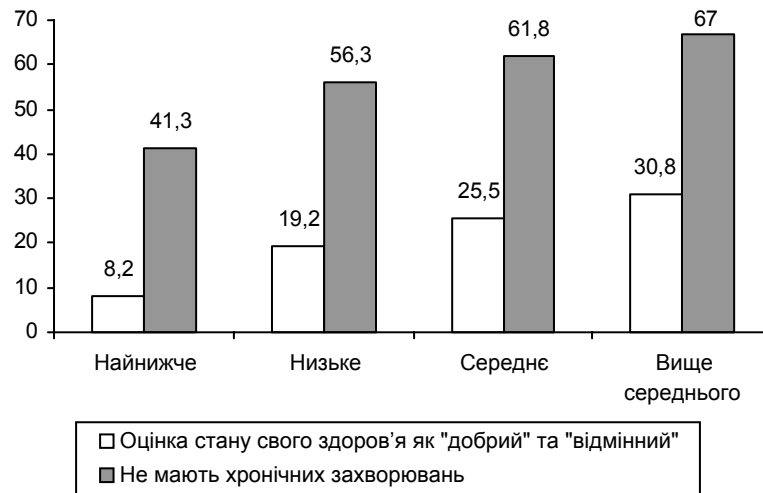
ного становища (рис. 6). Зокрема, серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 53,5% не мали відпустки минулого року, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 26,1%.

Статусна диференціація можливості практик оздоровлення неодмінно позначається на відмінностях стану здо-

Рис. 6. Кількість людей, які не мали за останній рік відпустки залежно від соціального становища в суспільстві (%)

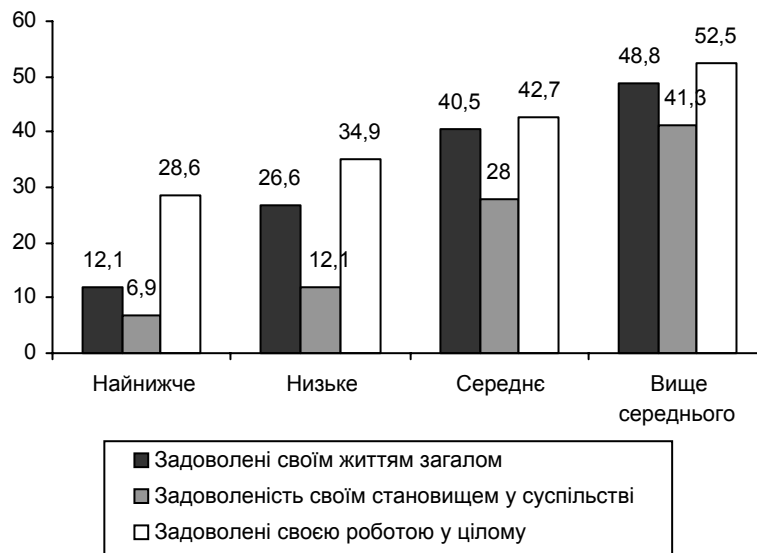
ров'я у різних статусних групах (рис. 7). Зі зростанням рівня соціального становища зростає і кількість тих, хто оцінює свій стан здоров'я як "добрий" і "відмінний" (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,235$): якщо серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, таких виявилось лише 8,2%, то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 30,8%. Аналогічно відбувається зростання тих, хто не має хронічних захворювань (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = -0,166$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, таких виявилось 41,3%, тоді як серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 67% не мають хронічних захворювань.

Рис. 7. Оцінка стану здоров'я залежно від соціального становища в суспільстві (%)

Одним із важливих елементів регуляції соціальної поведінки є суб'єктивне благополуччя, яке виражається реакцією індивіда на перебіг свого життя та різних його аспектів. В даному випадку спрямованість соціальної поведінки часто співвідноситься зі ставленням людини до того, як складається її життя. Саме задоволеність людини різними аспектами життя крізь призму статусної самоідентифікації координує і спрямовує її соціальну поведінку. Співвіднесення соціального статусу з показниками суб'єктивного благополуччя показало відмінності по кожній статусній групі (рис. 8).

Аналізуючи суб'єктивний вимір респондентами свого життя, можна стверджувати, що зі зростанням рівня соціального становища цілком природно зростає рівень задоволеності своїм життям загалом (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,356$), рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,365$) та рівень задоволеності своєю роботою (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,189$). Так, серед тих, хто зазначив найнижче

Рис. 8. Задоволеність життям і роботою залежно від соціального становища в суспільстві (%)

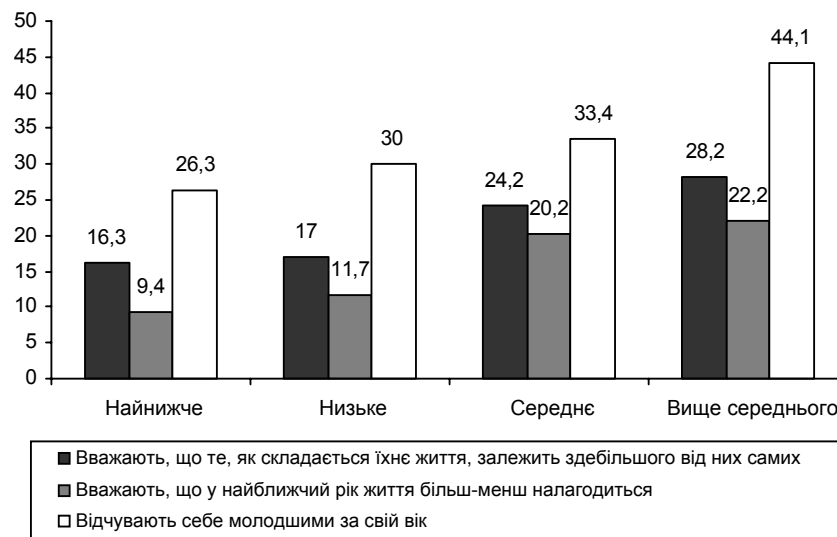
соціальне становище, 12,1% задоволені своїм життям, 6,9% задоволені своїм становищем у суспільстві і 28,6% задоволені своєю роботою, тоді як серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, таких відповідно 48,8%, 41,3% і 52,5%.

Подібна тенденція простежується і стосовно соціального оптимізму (рис. 9). Зі зростанням рівня соціального становища зростає кількість тих, хто вважає, що те, як складається їхнє життя, залежить здебільшого від них самих (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,151$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 16,3%, серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 28,2%. Подібним чином відбувається зростання тих, хто вважає, що у найближчий рік життя більш-менш налагодиться (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,154$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 9,4%; серед тих, хто визначає своє становище як вище серед-

нього, – 22,2%. Так само з поліпшенням соціального становища збільшується кількість тих, хто відчуває себе молодшими за свій вік (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,167$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 26,3%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 44,1%.

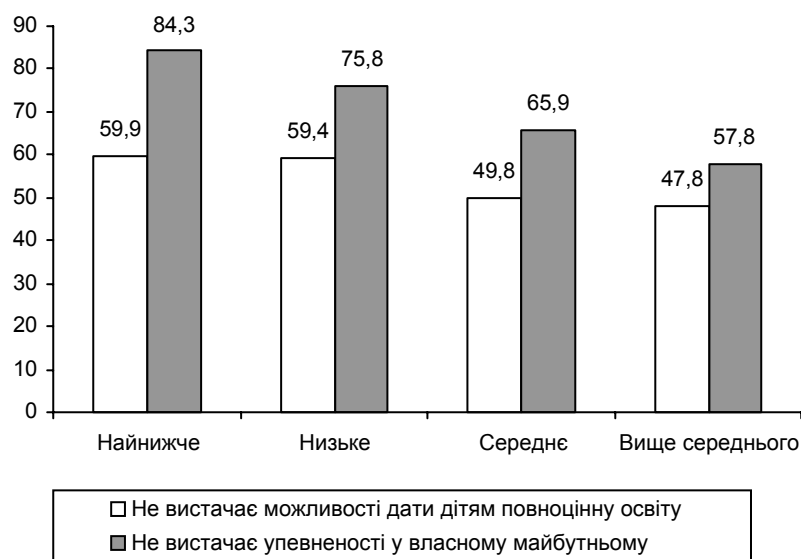
Залежно від домінування певного настрою – оптимізму чи песимізму – люди фокусують свою увагу на позитивних чи негативних аспектах буття, вбачаючи не лише досяжні цілі у майбутньому, а й екстраполюючи свої соціально-психологічні очікування за майбутнє своїх дітей. Такі очікування можуть суттєво коригувати соціальну поведінку, створюючи поштовхи або перешкоди особистісному розвитку. Якраз власна самооцінка свого становища в суспільстві співвідноситься з мірою соціального оптимізму щодо себе і своїх дітей (рис. 10). Зі зростанням соціального становища знижується невпевненість щодо власного майбутнього: серед тих, хто зазначив найнижче соціальне

Рис. 9. Прояви відповідальності та соціального оптимізму залежно від соціального становища в суспільстві (%)

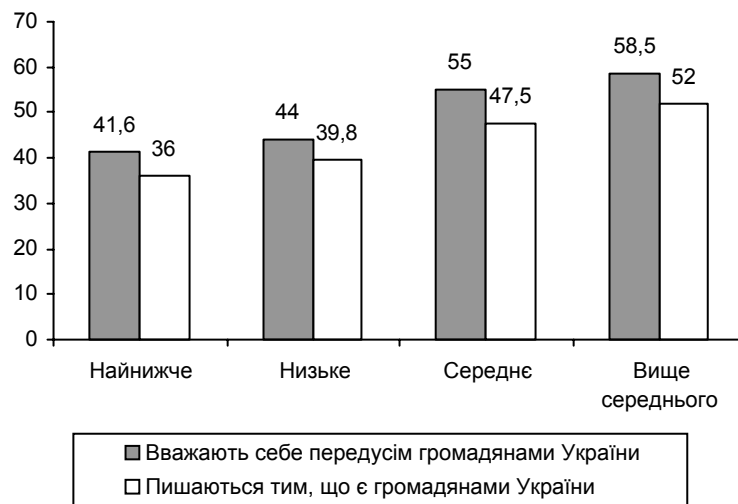
становище, – 59,9%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 47,8%. Так само підвищення рівня соціального становища знижує невпевненість у можливості дати дітям повноцінну освіту: серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 84,3%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 57,8%.

І, нарешті, економічні, соціальні та психологічні вигоди підвищення соціального становища як наслідок включеності в соціальні зв'язки позначається на ідентифікації індивіда у соціальному просторі (рис. 11). Із підвищенням соціального становища зростає ідентифікація людини із соціальним простором своєї країни. Так, серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 41,6% вважає себе передусім громадянином України, і 36% пишається українським громадянством, то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких виявилось відповідно 58,9% і 52%.

Рис. 10. Прояви соціального песимізму залежно від соціального становища в суспільстві (%)

Підсумовуючи, зазначимо, що зі зростанням соціального становища покращуються матеріальні умови життя, стан здоров'я, задоволеність різними аспектами життя, соціальний оптимізм. Крім цього, соціальне становище більше корелює з суб'єктивними самооцінками матеріального становища і добробуту, ніж з об'єктивними аспектами життєдіяльності. Очевидним є те, що за умов суспільної трансформації структурний елемент системи впорядку-

Рис. 11. Ідентифікація із соціетальним простором країни залежно від соціального становища в суспільстві (%)

вання соціальної поведінки більшою мірою співвідноситься із суб'єктивними економічними самооцінками, ніж з реальним економічним становищем людини. Саме через соціально-психологічну суб'єктивацію впливу економічних чинників виникають такі соціальні феномени, як суб'єктивне зuboжіння, престижне споживання за умов фінансової неспроможності тощо. Можна припустити, що все це відображається на формуванні нових інституційного, структурного та соціокультурного елементів системи регуляції соціальної поведінки.

УДК 316.66

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ РОЛІ ТА РОЛЬОВА РЕГУЛЯЦІЯ В СИТУАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті розглядаються проблеми трансформації рольової поведінки та кризи рольової ідентичності в ситуації суспільної нестабільності, аналізуються особливості рольової регуляції соціальної поведінки в умовах тривалого перехідного періоду в Україні.

Keywords: *social role, role repertoire, role behavior, behavior regulation, social instability.*

Ключові слова: *соціальна роль, рольовий репертуар, рольова поведінка, регуляція поведінки, суспільна нестабільність.*

Ключевые слова: *социальная роль, ролевой репертуар, ролевое поведение, регуляция поведения, общественная нестабильность.*

Сучасний етап розбудови українського суспільства вимагає теоретичного осмислення тих закономірностей, умов та чинників, за допомогою яких механізми соціальної регуляції здобудуть зрештою реальний потенціал для стабілізації й урівноваження різновекторних тенденцій, що спричиняють ситуацію нестабільності. Тож актуалізується потреба у з'ясуванні специфіки їх дії в існуючих умовах невизначеності, характерних для періоду соціальних трансформацій, та створення прогнозу щодо динаміки їх ефективності у найближчому майбутньому.

Розглядаючи можливості такого пошуку, що апріорі передбачає вимогу комплексного багатовимірного (соціо-структурного, соціокультурного, соціально-психологічного,

габітуального) аналізу системи впорядкування соціальної поведінки, насамперед слід узяти до уваги лабільність, ситуативну динамічність функціонування конфігурацій міжгрупових та міжособистісних взаємодій, що є характерною для сучасного світу, надто – для суспільств у стадії трансформації. Вивчення тенденцій рольової самоідентифікації суб'єктів, їхнього позиціонування в системі суспільних відносин має бути орієнтоване на з'ясування сутності актуалізованих традиційних та знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, тенденцій індивідуалізації/ інтеграції, регулятивної ефективності групових приписів, норм, санкцій, адекватності експектацій тощо. На рівні індивідуального суб'єкта це вимагає дослідження способів і засобів активності, спрямованої на покращення власної соціальної позиції суб'єктів, визначення легітимної модальності засобів, за допомогою яких суб'єкт прагне опанувати вищі рівні соціального статусу, та потрібних для цього форм капіталу (культурного, особистісного, соціального, економічного) або їх комбінацій.

Регулювання, як і управління чи планування, покликане забезпечити функціонування соціальної системи, однак, на відміну від останніх, що спрямовані на досягнення системою певної програмної мети, звернене всередину системи і має налагодити, впорядкувати, узгодити взаємодії її елементів таким чином, щоб їх функціонування було адекватним актуальним суспільним завданням.

Соціальне регулювання вирізняється стабілізуючим впливом на соціальну систему й покликане досягти злагоженості взаємодіючих акторів й якщо не розв'язати, то принаймні пригасити виникаючі суперечності шляхом застосування усього арсеналу засобів – до примусу включно. Його слід розглядати як різновид соціального управління (у широкому сенсі), яке здійснюється шляхом формалізації, стереотипізації й масовізації соціальних інтеракцій; сутність його полягає у нормуванні соціального поля кожного з учасників взаємодії.

Механізм регулювання реалізує свою дію у конкретних практиках учасників регульованих відносин. Він охоплює широкий сегмент перебігу соціальних процесів, починаючи з соціального конструювання норм, того, як на їх підґрунті створюються і структуруються (за Е.Гіденсом) соціальні відносини, як, зрештою, ті й другі втілюються у конкретні вчинки людей. Саме сукупність цих трьох елементів даного механізму – норм, відносин, актів реалізації (поведінки) – забезпечує парадоксальне поєднання у ході його функціонування всеосяжності і конкретності, стабілізуючого й уніфікуючого впливу з гнучкістю і різноманіттям засобів впливу. Норми при цьому не є динамічною характеристикою, вони виступають як результуюча, і водночас вони є запорукою усталеності соціального порядку; відносини містять як статичну, так і динамічну складову; найбільш динамічними і варіативними (принаймні потенційно) є поведінкові акти.

В узагальненому вигляді основний принцип дії механізму соціального регулювання зводиться до втілення соціальних приписів у реальну поведінку суб'єктів, і саме така регламентована і погоджена з суспільними вимогами поведінка дістала назву рольової. Саме соціальна роль як динамічна характеристика соціальної позиції особистості, модель поведінки, що узгоджена з адекватними даному статусові правами, обов'язками й відповідальністю є тією ланкою, завдяки якій регулююча функція норм, приписів, експектацій набуває вираження у поведінці. Кожна особистість виступає у численних соціальних ролях, тож роль є сегментом, часткою цілісної її поведінки, штучно виокремленою за допомогою аналітичного методу з живої тканини життя. Фактично усі форми соціальної поведінки є рольовими, бо виникають і відбуваються в процесі соціальної взаємодії (байдуже – реальної чи уявної), а її суб'єкт так чи інакше самоідентифікується при цьому з тим чи іншим статусом.

Традиція розгляду соціальних ролей як ключового механізму соціальної регуляції поведінки була започаткована двома вченими – Р.Лінтоном та Д.Мідом.

Перший, працюючи у руслі соціальної антропології, запропонував класичний функціоналістський підхід до розуміння ролі у ставленні з місцем у системі суспільних відносин як системи прав і зобов'язань, визначених цим місцем (статусом). Згодом ідеї Лінтона стали наріжним каменем соціалізаційної теорії Т.Парсонса, котрий вважав, що через “прогривання” соціальних ролей індивід, починаючи з раннього дитинства, засвоює суспільні вимоги і таким чином інтегрується у суспільство. Утім, Парсонс, а згодом і Р.Мертон не обмежились утилітарним розумінням ролі як раціональної функції, наголосивши на значенні нормативно-ціннісного й афективного її компонентів.

Другий як підґрунтя своєї концепції розглядав необхідність утворення під час безпосереднього спілкування людей спільних значень (символів). Під час “рольової гри”, завдяки тому, що людина здатна уявити себе у ролі іншого, відбувається засвоєння соціальних норм, конституйованих, власне, як результуюча усієї сукупності безпосередніх взаємодій. Виголошуючи свою концепцію, Мід особливо підкреслював, що індивідуальна свідомість від самого початку є результатом міжособистісних стосунків і що формування психічних якостей людини завжди відбувається у соціальному контексті. За підтвердженням своїх думок він звернувся, зокрема, до аналізу дитячих ігор, під час яких маленька людина засвоює соціальні ролі та навчається правилам спільної, колективної дії. Завдяки рольовим іграм діти змалку звикають пристосовувати свої дії до дій інших, визначати їх наміри. Саме таким чином, за Мідом, відбувається спільна групова діяльність у людському суспільстві. Теорія символічного інтеракціонізму (попри певні відмінності між позиціями представників двох її основних напрямів – чиказької і айовської шкіл), що розвинулась на підґрунті концепції Міда, наголосувала на конвенції соціальних ролей, яка спирається на вироблені й відшліфовані протягом тривалого вжитку стандарти експектацій, які адресуються кожному, хто ладен вико-

нувати відповідну роль. Саме принципові конвенціональності ролей люди мають бути вдячними за те, що їх повсякденне життя впорядковане. Не менш важливим моментом є визнання дії механізму інтерналізації: у особистості формується система внутрішніх регуляторів поведінки, яка виникає внаслідок сприйняття і засвоєння соціальних регуляторів, але з певного моменту стає автономною і відтоді опосередковує будь-який вплив суспільства на її вчинки.

Гармонійне узгодження зовнішніх і внутрішніх регуляторів рольової поведінки, соціальних та особистих уявлень про рольові очікування ґрунтується на виконанні трьох обов'язкових умов. Перша з них — засвоєння індивідом разом з роллю належної до неї цільової структури, яка шляхом інтерналізації конкретизується у вигляді прийнятних для даного суспільства особливих орієнтирів. Але схильність до певного типу спрямованості рольового цілепокладання повинна повсякчас підтримуватись мотиваційною заінтересованістю індивіда, цією “енергетичною установкою”, що надає емоційно-вольове “живлення” і підтримує в робочому стані його виконавські здібності. Для того ж, щоб така позитивна стосовно даної ролі мотивація виникла і постійно функціонувала, суспільство повинно встановити “режим найбільшого сприяння” для тих проявів рольової активності особи, які відповідають заданому сценарію. Це друга умова. І, нарешті (третя умова), оскільки будь-який індивід є учасником великої кількості груп, різнопланово діє в різноманітних колективах, то повинна формуватися й підкреслюватися мотивація лояльного ставлення до колективних норм, інтересів та потреб [1, с. 83—84].

Так чи так, але натуралістичні концепції в соціології абсолютизували один із моментів рольової поведінки — об'єктивної заданості загального набору ролей особистості або рольового сценарію кожної ролі зокрема, або ж нормативних вимог щодо якостей виконавців ролі. При цьому спрощувалася до рівня рольових схем складна різнома-

нітність соціально-економічних й соціально-культурних відносин.

У фундатора феноменологічної соціології А.Шюца в епіцентрі рольової регуляції знаходиться індивідуальне “Я”, котре здійснює процес самопізнання через спілкування з іншими “Я” у їх буденному бутті шляхом утворення різноманітних “Ми”. Соціальність практично співдіючих індивідів якраз і утворюється в живій одночасності “Ми”. Апостеріорність формування “Я” у процесі соціалізації, утім, не заважає послідовникам цієї парадигми робити наголос на іманентному умінні соціальних акторів зберігати усупереч нівелюючій дії рольових шаблонів індивідуальну неповторність, яка й забезпечує соціальну мінливість, можливість конструювання нових ролей. Щоправда, у прагненні привернути увагу до суб’єктивного (габітуального) моменту у здійсненні соціально-рольових практик, феноменологічна соціологія допускає деяку зайву заповзятливість. “Але, як це часто буває, теорія, що здатна дати часткові пояснення, була видана її авторами за універсальне вирішення корінних соціологічних проблем: природи соціальної реальності, смислу людської комунікації, природи соціальних інститутів тощо... Соціологи-феноменологи забувають, що мотиваційно-смілова сфера діяльності об’єктивно детермінована і пізнання “значень” вимагає перш за все пізнання об’єктивності, що лежить поза самими цими “значеннями” [2, с. 102].

Вирішення цієї суперечності полягає у визнанні подвійної (чи навіть триєдиної) природи ролі, структура якої на рівні поведінки конкретного індивіда являє собою сукупність усталених зв’язків між соціальними, соціально-психологічними й особистісними елементами, що визначає індивідуальний спосіб виконання певного кола соціальних і групових функцій. Феноменологічний підхід цілком виправдано долучає при аналізі реальної поведінки особистісне начало, яке, не позбавляючи роль нормативно-регулятивного смислу, водночас містить у собі зародок потенційної її зміни у майбутньому.

Свого часу Т.Парсонс запропонував чотири характеристики будь-якої соціальної ролі, вирізняючи такі параметри, як масштаб, спосіб набуття, ступінь формалізації й вид мотивації. Не заперечуючи універсальності згаданих вимірів, зазначимо, що аналіз ролей може здійснюватись у багатьох площинах: макросоціальне/мікросоціальне, соціокультурне/індивідуально-особистісне; інституційне/групове; адекватне нормі/девіантне; легітимне/нелегітимне; пріоритетне/другорядне тощо. Вибір того чи того параметра як предмета дослідження залежить від мети, поставленої перед собою дослідником. Але за будь-яких обставин соціальна роль має бути розглянута щонайменше в ракурсі двох її основних підструктур – об'єктивної основи ролі й суб'єктивного стилю її виконання.

Перша визначається статусною природою соціальної ролі, відображаючи зумовлений локалізацією даної ролі в системі суспільних відносин певний її каркас, яким у загальному плані визначаються характерні для даного конкретно-історичного хронотопа соціальний зміст і типові форми рольової поведінки. У свою чергу об'єктивна основа ролі має два істотних виміри – функціональний і каузальний. Основними характеристиками ролі як соціальної і групової функції є пов'язані з її виконанням права і обов'язки, тобто той перелік дій, які мусить і може робити кожен, хто позиціонується відповідним чином у системі суспільної та міжособистісної взаємодії. Три з чотирьох парсонівських характеристик ролі – масштаб, спосіб набуття і ступінь формалізації – відображають саме функціональні її особливості. Каузальний компонент ролі вказує на її призначення, кінцеву причину, те, заради чого мають відбуватися усі дії суб'єкта даної ролі. При цьому кінцева мета складних тривалих видів рольової поведінки (наприклад, багаторічне перебування на тій самій посаді) може бути опосередкована сукупністю проміжних цілей, котрі щодо неї виступають як завдання. Разом узяті, цілі й завдання утворюють рольовий сю-

жет. Перекладений на мову конкретних дій рольовий сюжет перетворюється на рольовий сценарій, у якому зазначено, що саме, як саме, в якій послідовності і навіть що взагалі має чинити та чи інша особа, перебуваючи в даному статусі. Із рівнем статусу як показника суспільної цінності його носія, як правило, тісно корелює рівень відповідальності актора, задіяного у виконанні даної ролі. До речі, через статус рольовим діям приписується й певний “індекс значущості” – сказане і зроблене оцінюється оточуючими залежно від того, *хто саме* сказав це чи вчинив.

Суб’єктивний стиль виконання соціальної ролі визначає те, як людина сприймає, засвоює і втілює у практиках задану багаторівневою системою суспільних, групових та міжособистісних відносин рольову функцію. Стиль виконання ролі формується у процесі “обживання” індивідом набутої ролі, його адаптації до рольових норм, приписів та експектацій і має чимало складових, які за генезою можна досить умовно поділити на раціональні, ціннісно-цільові, емоційні та інструментальні.

До раціональних, що є результатом саморефлексії, належать образ ролі (суб’єктивні уявлення про каузальну і функціональну характеристики ролі), образ “Я” у даній ролі (спроба уявити себе виконавцем рольових функцій) та рольовий автопортрет (інтерпретація власної поведінки під час виконання ролі).

Ціннісно-цільовий компонент включає рольовий ідеал (безособову модель зразкового виконання ролі, сформовану на підґрунті культурних взірців або особистого досвіду), ціннісно-цільову (таку, що надає виконанню ролі індивідуальний смисл і мету) та потребнісно-мотиваційну (покликану заохочувати актора до рольової поведінки) складові.

До емоціогенного компоненту належать ставлення суб’єкта до ролі та до самого себе як її виконавця. І те, й друге містять безліч різноманітних нюансів і відтінків – можуть бути ясними і недвозначними або суперечливими і за-

плутаними, варіювати від цілковитого схвалення до цілковитого осуду. Особистісне ставлення до ролі, що формується у результаті переживання пов'язаних з рольовою поведінкою колізій, успіхів і невдач, відрізняється не лише певною модальністю (негативне/позитивне), а й мірою інтенсивності, залежно від якої посилюється чи послаблюється напруженість рольової мотивації. Ставлення до себе як до виконавця ролі лежить в діапазоні “повна самоідентифікація – цілковите відчуження” і є різновидом зворотного зв'язку, покликаною спонукати до подальшого виконання ролі чи відмови від неї чи якихось її елементів.

Інструментальний компонент охоплює знання, уміння, навички, здібності, що дають змогу виконувати закладені в об'єктивну основу ролі соціальні функції. Ступінь підготовленості до виконання певної ролі й підтримання відповідного соціального статусу можна означити як рольову компетентність. Утім, це поняття може трактуватися і ширше – як підготовленість до рольової поведінки не в межах якоїсь однієї ролі, а всього рольового набору особистості. Вважається, чим більше соціальних ролей здатний відтворити індивід, тим більше він пристосований до життя. Однак важливим показником того, що суб'єкти успішно засвоїли весь обсяг відповідних форм рольової поведінки, проявляють не лише розуміння їхнього змісту і значущості, а й спроможні активно діяти згідно з рольовими нормами і приписами, є рольова компетентність.

Рольова компетентність включає здатність вільно та гнучко виконувати різноманітні соціальні ролі, бути повноправним суб'єктом цих ролей, регулювати рольову поведінку в процесі власної життєдіяльності. Одним із компонентів рольової компетентності є рольова варіативність, тобто різноманітність репертуару соціальних ролей особистості, багатство її рольової поведінки. Крім стандартного набору соціальних та міжособових ролей у референтних групах, ролей, що визначаються становищем особи в соціумі, її статусом, рольова компетентність передбачає

існування широкого спектру стилів виконання цих ролей – від початківця до майстра. Соціальні ролі мають значний спектр варіантів, опанування яких дає особистості змогу адекватно адаптуватися до нових ситуацій або ситуацій суспільної невизначеності та нестабільності.

Другою важливою складовою рольової компетентності є рольова гнучкість, тобто вміння трансформувати свою поведінку відповідно до змін соціальної ситуації, при переході від однієї ролі до іншої. Рольова гнучкість дає змогу відмовлятися від деяких ролей, які за певних умов стають неконструктивними і перетворюються на джерело проблем, або здатність на себе нову роль. Це надто актуально в період соціальних трансформацій та криз, коли стрімко змінюються умови життя, що детермінує перебудови усю структуру типових соціальних ролей у суспільстві. Багато хто в цих умовах не може пристосуватися до нових соціальних ролей, не здатен засвоїти нові вимоги до різних видів соціальної активності. Тим часом саме рольова варіативність і гнучкість допомагають компенсувати недостатньо розвинуті ролі іншими ролями за умови різноманітного інструментального рольового набору.

Рольова компетентність як здатність особистості оперативно володіти своїми соціальними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей забезпечує включення рольової поведінки в загальний процес саморегуляції соціальної поведінки та власної життєдіяльності в цілому, успішне розв'язування життєвих проблем на індивідуальному й соціальному рівнях. Таким чином, рольову компетентність можна розглядати не просто як функціональну надбудову над особистістю, а й як інтегральну характеристику самої особистості.

Суб'єктивний стиль виконання ролі не просто сполучає зазначені компоненти, а й інтегрує їх у єдине ціле. Саме стиль індивідуалізує виконання ролі, заломлюючись крізь нього, об'єктивна основа ролі проектується у площину рольової поведінки і саме у його особливостях слід шукати витоки мінливості ролей.

Усвідомлення подвійної природи ролі є передумовою виявлення особливостей регулятивного впливу рольової

поведінки за умов суспільної нестабільності. Соціальна структура особистості в об'єктивному плані являє собою систему статусів і ролей. Соціальна структура особистості в суб'єктивному плані є система диспозицій і рольових очікувань. Соціальна роль виступає моделлю соціально-статусної поведінки особистості. Особистість у статусно-рольовій концепції постає як структурована сукупність соціальних ролей, причому соціальна роль – своєрідний механізм взаємодії особистості й суспільства. За допомогою усталених соціальних ролей суспільство як би “набирає персонал”. Це не виключає певної автономії, пов'язаної з можливістю вибору. Функція вибору – основа формування особистості, і саме вибір є реалізацією суб'єктивності людини. Рольовий репертуар конструюється відповідно до смисложиттєвих цінностей особистості та соціально детермінованої моделі суб'єктивно сприйнятих ризиків життя.

У нашій країні в період реформ відбулася докорінна якісна трансформація соціальної структури суспільства, змінилася система цінностей – соціальних регуляторів відносин між людьми, змінилася система соціальних статусів і соціальних відносин. Ці зміни тією чи іншою мірою торкнулися також усіх соціальних інститутів. У зв'язку з цим необхідно вивчення тих напрямів та механізмів соціального розвитку, які дають змогу вдосконалювати не тільки економічні процеси, а й ефективно розв'язувати проблеми посилення соціальної стабільності і соціального благополуччя в суспільстві та формувати у людей почуття впевненості в завтрашньому дні.

Перехідний період – це час переважання над усталеними раціональними конструктами ірраціональних, стихійних тенденцій. Це проміжок життя суспільства, в якому домінують нестійкі, швидко мінливі форми і способи життєдіяльності людини. У цей час суспільство тимчасово живе поза системою нормального функціонування, бо складно визначити норми, за якими живуть соціальні групи і кожна людина зокрема. Кожний актор наданий само-

му собі, “занурений” у середовище зі зруйнованою економічною, соціальною та ідеологічною системою. Нестабільне суспільство характеризується несподіваними, різкими, швидкими і непередбачуваними змінами соціального середовища. І відбувається це на тлі зменшення індивідуального життєвого ресурсу і руйнування традиційної системи соціально-нормативної регуляції поведінки. Водночас слабшає довіра до суспільних інститутів і (хоч і меншою мірою) між людьми, тобто відбувається звуження соціального простору узгодженої взаємодії. Люди змушені готувати себе до непередбачуваного, до множини можливих варіантів на тлі переважно песимістичних очікувань, особливо щодо колективного майбутнього. За цих умов логіка раціонального вироблення рішень перестає діяти ефективно.

Які ж особливості сприйняття окремим індивідом нестабільного суспільства здатні найістотніше вплинути на регуляцію соціальної поведінки? Найбільш характерні з них такі:

- злам соціальних норм і стереотипів і зміна системи цінностей, невизначеність ситуації, що унеможлиблює найближчий прогноз власної долі, кар’єри, перспектив;
- почуття тривоги, розгубленості, неготовності жити і працювати в нових умовах;
- переконаність у тому, що будь-який контроль у суспільстві відсутній;
- сприймання механізмів соціальної регуляції як неефективних;
- відсутність впевненості в тому, що від пересічної людини щось залежить;
- почуття негативізму, незадоволеності;
- на тлі осмислення і переосмислення ситуації виникає стан когнітивного дисонансу у зв’язку з невідповідністю уявлень і очікувань, що вже склалися в людей, реальним змінам соціальної дійсності;
- незнання людьми критеріїв оцінок нових способів соціальних дій і вчинків [3, с. 46–47].

Ці та інші особливості сприйняття людьми нестабільного соціального світу мають дуже серйозні наслідки, передусім у зв'язку з тим, що індивід не відчуває себе суб'єктом дій і вчинків у суспільстві, він не може, а іноді і не хоче або відмовляється бачити й розуміти соціальні проблеми. Руйнування стереотипів у масовій свідомості відбувається не просто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата сенсу життя. Нові стереотипи, які зароджуються, приживаються важко, суперечливо сприймаються, а часто і заперечуються. Соціальні ролі постають чи не останнім бастионом на шляху до тотального безладу. Однак і вони зазнають серйозного впливу і поступово змінюються; при цьому об'єктивна основа ролі та суб'єктивний стиль виконання ролей змінюються за власним алгоритмом.

Актуальність вивчення соціальної регуляції в єдності дій та проявів раціонального та ірраціонального посилюється трансформаційними процесами в українському суспільстві, пов'язаними з переходом від адміністративного до ринкового і правового регулювання, де індивідуальні та групові інтереси і потреби набувають провідного характеру і виходять на перший план. Зростання свободи підприємницької та іншої діяльності призводить до зростання значення внутрішніх стимулів і мотивів життєдіяльності, а роль зовнішніх факторів регулювання та організації знижується. Це, у свою чергу, приводить до того, що соціальна регуляція на рівні самоорганізації та саморегуляції окремого індивіда і групи виходить вирішальні позиції в загальній структурі регулятивних процесів.

У даний час намітилася тенденція розосередження багатьох функцій центральних елементів системи соціальної регуляції і передачі їх "локальним" елементам, посилення самоорганізаційних і саморегулятивних чинників діяльності індивідів і соціальних груп. Усе це підвищує інтенсивність флуктуацій раціонального та ірраціонального в соціальній регуляції, спонукаючи до вивчення цих процесів і побудови моделі, що включає як організацію і регуляцію

суб'єктно-об'єктної взаємодії, так і самоорганізацію і саморегуляцію суб'єктно-суб'єктних відносин. У зв'язку з цим одиницею аналізу перебігу трансформації механізму соціальної регуляції здатна виступити категорія соціальної ролі, але використана по-новому, як відображення практик соціального конструювання модернізованої системи нормативного регулювання. Предметом дослідження тут мають стати особливості конструювання та трансформації рольового набору особистості в ситуаціях соціальної нестабільності. Зокрема, елемент мінливості, що привносить у соціальну роль за рахунок суб'єктивного стилю її виконання, пропонується розглядати як трирівневу залежність: 1) життєві цінності індивіда формують модель суб'єктивного сприйняття ризиків у тій чи іншій соціальній ситуації; 2) модель суб'єктивно сприйнятих ризиків детермінує вибір певних соціальних ролей, 3) обрані соціальні ролі визначають особливості конструювання рольового набору (репертуару).

Література

1. *Мартинюк І.О.* Люди і ролі / І.О.Мартинюк, Н.І.Соболева. – К. : Україна, 1993. – 180 с.
2. *Ионин Л. Г.* Понимающая социология: историко-критический анализ / Л.Г.Ионин. – М. : Наука, 1979. – 207 с.
3. *Соболева Н.И.* Проблема регуляции социального поведения в условиях социальной нестабильности: социологический аспект / Н.И.Соболева // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2011. – Вип. 3 (14). – С. 39–50.

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СИСТЕМНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто питання про природу соціальної реальності та засоби отримання знання про неї. Обґрунтовано висновок, що найефективнішою методологією для дослідження соціальної реальності є моделювання – один із найпотужніших методологічних засобів соціального пізнання і соціального управління.

Keywords: *social reality, methodology, designing, system attitude.*

Ключові слова: *соціальна реальність, методологія, моделювання, системний підхід.*

Ключевые слова: *социальная реальность, методология, моделирование, системный подход.*

Для соціології питання про природу соціальної реальності та засоби отримання знання про неї є й досі актуальним. Надзвичайна складність дослідження соціальної реальності робить проблематичним її вичерпне розв'язання в рамках шкіл і напрямів соціальних досліджень, які вже склалися. Темпи соціальних змін є такими, що потребують і змін теоретико-методологічних передумов і стратегічних принципів пошуку нової парадигми соціології, співзвучної соціальній реальності, яка змінюється.

“...Авторитет соціології падає”, – так оцінює нинішній стан науки один з найвизначніших соціальних теоретиків сучасності Ніклас Луман; відчутним є “враження виснаження або зневіри”, а “в цілому як теоретична, так і методологічна дискусія стагнуть і, очевидно, не відповідають часові” [1, с. 244]. Бо час змушує-таки визнати, що можли-

вості розвитку соціологічного знання в запропонованих раніше підходах практично вичерпані. Теоретичні парадигми, які склалися, не дають змоги *несуперечливо* пояснити глобальні зміни, що відбулися в соціальному житті людства: “...всі теорії, які нині претендують на роль об’єднано-універсальних парадигм, кардинально суперечать одна одній. ...Жодна з нині діючих соціологічних парадигм не дає всеохопного знання соціальної реальності” [2, с. 104] – базової категорії соціології.

Чому так сталося, адже розвиток системи соціологічного знання останніми десятиріччями характеризує його як багаторівневе і поліпарадигматичне? Це рятує від догматизму, забезпечує різноманітність підходів і... І дає підстави зробити висновок про неосяжність сучасного теоретичного та методологічного дискурсу в соціології, безмежність існуючих точок зору в теоретичній соціології, подрібненість і фракційність теоретичних шкіл, розмежування конкуруючих теоретиків, “безліч парадигматизів”, що множаться, як метастази пухлини, загрожуючи соціології катастрофічними наслідками й залишаючи відчуття “теоретичного звалища” [2, с. 242]. “Диявол плюралізму теорій” породжує безмірність проблем, які потребують наукового пояснення.

З огляду на внутрішню організацію соціологія є не стільки системою, скільки гігантським конгломератом, сукупністю системних та системоподібних утворень: ідей, теорій, концепцій, гіпотез, учень, методологій, методик тощо. Така методологічна різноманітність ускладнює, ба й унеможлиблює зіставлення результатів досліджень соціальної реальності.

Аналізуючи природу соціальної реальності, як вона відображена в соціологічній традиції та сучасних теоріях [3], доходимо висновку, що, обираючи дослідницьку стратегію, соціологи керуються “стереофонічним почуттям багатомірності” соціальної реальності. Але надмірна увага до певних аспектів соціальної реальності загрожує втратою цілісної уяви про неї.

Найбільш цілісне уявлення про соціальну реальність як втілення суспільних процесів і явищ матимемо, розглядаючи цю реальність в єдності її об'єктивних і суб'єктивних вимірів – як сукупність людських дій, взаємодій, відносин, норм, процесів, явищ, інститутів та приписуваних їм сенсів і значень, котрі належить розшифрувати, інтерпретувати й пояснювати, тобто розуміти. Іншими словами, фактичність соціальної реальності мислилася як продукт не лише дій і взаємодій індивідів і груп, а й розуміючої, інтерпретаційної здатності цих індивідів, котрі вносять внутрішній сенс у свої дії. Це означає, що соціальна реальність створюється й організовується під впливом не лише причинових, а й цільових (значущих, ціннісних) факторів. Крім того, вона виявляє себе на кількох рівнях: подій і фактів, що можуть спостерігатися; приписуваних їм внутрішніх сенсів і значень, які не спостерігаються, але інтерпретуються.

Отже, численні концепції природи і сутності соціальної реальності подають її у вигляді або макро- й мікроконтинууму, або континууму об'єктивно-суб'єктивного. Ланцюжок від мікро- до макрорівня соціальної реальності передбачає такі ланки: індивіди, або діючі особистості та їх взаємодія; соціальні групи, соціальні інститути й організації; типи суспільств і типи цивілізацій. Об'єктивний рівень утворюють діючі індивіди, соціальні дії і взаємодії, структури управління, закони, соціальні й економічні інститути та інституції. Суб'єктивний рівень представлений такими явищами, як соціальні установки, норми, цінності, ціннісні орієнтації, культурні символи тощо.

Установки методологічного плану простежуються й в усіх соціологічних теоріях. Є й такі концепції, що мають суто методологічний характер (наприклад, соціометрія або етнометодологія). Зрештою ж усі методологічні засади можна об'єднати в певні групи:

- методологічні парадигми позитивізму, неопозитивізму та емпіризму;
- методологічні установки структуралізму та функціоналізму;

– методологічні концепції розуміючої соціології, феноменології та етнометодології;

– методологічні та методичні установки соціометрії.

За характером принципів методологічних підходів до аналізу суспільства всі соціологічні парадигми можна поділити на дві великі групи. Першу утворюють *структуралістські парадигми*, які розглядають організацію, функціонування і розвиток суспільства як єдиного цілого, тобто на його макрорівні. Друга група – це *інтерпретаційні парадигми*, які роблять наголос на вивченні й інтерпретації людської поведінки на мікрорівні.

До основних макросоціологічних парадигм належать структурний функціоналізм і марксизм. Найвідоміші мікропарадигми – концепція соціальної дії М.Вебера і такі сучасні парадигми, як символічний інтеракціоналізм, феноменологія, етнометодологія. Прихильники парадигми соціальної дії одностайні в тому, що соціологам першою чергою треба зрозуміти й інтерпретувати поведінку людей і розкрити ті смисли, яких самі люди їм надають.

Представники феноменологічної парадигми головну увагу зосереджують на внутрішній роботі людської свідомості – на способах осмислення навколишнього світу й класифікації його явищ. Щоб зрозуміти соціальне життя, на думку феноменологів, необхідно вивчити спосіб, за допомогою якого люди за категоріями розрізняють конкретні явища.

В історії соціологічної думки завжди робилися *спроби ліквідувати розрив між макро- та мікросоціологічними парадигмами*. М.Вебер був чи не першим, хто спробував це зробити. Ключові методологічні засади розуміючої соціології Вебера – раціональність, раціоналізація, цілераціональна поведінка.

Очевидних результатів у цьому сенсі досяг П.Сорокін, створивши так звану *інтегральну соціологію*, яка вивчає суспільство, його явища, взаємовідносини індивіда і груп людей з суспільством з позицій аналізу співіснування

множини соціокультурних систем, які перебувають у стані складного руху – за горизонталлю, за вертикаллю й у вигляді флуктуацій (коливання). Методологічні засади його підходу передбачають органічне поєднання інтуїтивного, емпіричного і раціоналістичного методів. За такою парадигмою аналіз суспільства на макро- й на мікрорівні практично втрачає свою специфічність.

Останнім часом спостерігаються спроби ліквідувати розрив між структуралістськими та інтерпретаційними парадигмами. Адже ані структура, ані дія не можуть існувати незалежно одне від одного, тож саме соціальні дії людей створюють і відтворюють структури, які в підсумку можна розглядати як зразки поведінки людей.

До основних теоретико-методологічних засновків етно-методології – порівняно нової соціологічної парадигми – належать такі положення:

- суспільство як таке втрачає ознаки об'єктивної реальності;
- соціальна реальність постає як система взаємодій;
- сама взаємодія розуміється не як реальний акт фізичної взаємодії, а як реалізація духовних (мовних) контактів, що ґрунтуються на інтерсуб'єктивному значенні мовних одиниць; тобто соціальна реальність постає як онтологізація значень і змістів слів; вона конструюється в ході мовної комунікації;
- соціальна реальність динамічна, мінлива, унікальна й неповторна; її об'єктивність, повторюваність і закономірність є лише результатом застосування загальнотеоретичних понять як квазікатегорій. Об'єктивованість соціальної реальності (як чогось усталеного й повторюваного) здійснюється лише в науці як перехід від індексних суджень побутової мови до об'єктивних узагальнених суджень мови науки.

Пошуки методології, придатної для дослідження таких високих за рівнем складності й диференційованості систем, як соціальна реальність, неминуче приводять нас до

моделювання – ефективного і гнучкого загальнонаукового інструменту дослідження. Моделювання доволі поширене в міждисциплінарних системних дослідженнях. Воно орієнтується на методологічну установку: “Пізнати складну систему – означає побудувати її системну модель”.

Дослідження соціальної реальності значною мірою має базуватися на методологічних засадах системного аналізу і моделювання. Ця принципова позиція сучасного наукознавства ґрунтується на постулатах: (1) системність притаманна будь-яким утворенням – від людини до суспільства і (2) соціальне моделювання – один з найпотужніших методологічних засобів соціального пізнання і соціального управління. Суспільство, системи соціального порядку – не штучне утворення, а об’єктивна сукупність органічно взаємопов’язаних соціальних феноменів. Тож завдання дослідника полягає не у довільному конструюванні певної системної єдності з елементів думки і нав’язуванні її суспільству, а у виявленні системності в самому суспільстві й адекватному відображенні її у мисленні.

Моделювання є специфічним способом пізнання, за якого одна система (об’єкт дослідження) відтворюється в іншій (моделі). Модель соціальної системи немислима без дотримання принципу єдності суспільства і природи, принципу практики як критерію істинності теорії взагалі і моделей зокрема. Головною ознакою моделі є її відповідність, подібність системі-оригіналу.

Процес моделювання виступає як єдність трьох стадій:

- вивчення параметрів реальної системи і побудова на цій основі її моделі;
- дослідження моделі;
- екстраполяція досліджених якостей моделі на її оригінал.

Моделювання соціальних систем докорінно відрізняється від моделювання систем фізичних, хімічних тощо. Вивчивши дослідним шляхом якості елементів фізичної системи, дослідник отримує модель її поведінки. Інша річ –

соціальна система, тобто група, суспільство. Тут компоненти системи не ідентичні, їх поведінка не детермінована так жорстко, як у системі фізичній. У соціальній системі кожен “компонент” – людина – не тотожний один одному. Його поведінка визначається не тільки поведінкою системи, зовнішніми впливами, а й внутрішнім станом.

Модель соціальної системи покликана інтегрувати об’єктивні закономірності системи з метою, яку ставить перед собою система в цілому та її компоненти зокрема. Начало соціології як науки – не явища, предмети, а сенси, образи, моделі, – концептуальні каркаси дійсності. У межах своїх компетенцій як фундаментального знання соціологія має справу не з реальним світом, а таким, що досягається розумом, – простором граничних модельно-аналогових форм, штучних конструкцій, умовностей, припущень, які відтворюють, імітують якості, поведінку наявних структур у деякому порядку наближення. Останній задається мірою абстрагування від конкретики, ініціюючи побудови різного рівня абстракції від макетів “малих груп”, “чинників” до концепцій “ідеальних типів”.

Існують різні види моделей. Ю.Плотницький вирізняє такі моделі соціальних процесів [4]. Іконологічне моделювання – методологія, що базується на дослідженні комп’ютерних моделей складних систем і сучасних методах візуалізації інформації. Змістовна модель – модель, що формується у вербальній формі або у змішаному вербально-візуальному уявленні. Когнітивна модель – образ об’єкта, який формується когнітивною системою на засадах її “картини світу”. Концептуальна модель – змістовна модель, для формулювання якої використовуються теоретичні концепти і конструкти певної предметної сфери знання. Формальна модель – модель, сформульована мовою математики чи інформатики. У соціальній системі як елемент її зазвичай фігурує індивід чи підмножина індивідів. У низці моделей соціальних систем люди належать до навколишнього середовища, а як елемент розглядають соціальну взаємодію або комунікацію.

Під математичним моделюванням розуміють процедуру, яка виникає на практиці за умов дефіциту часу (для відстежування динаміки соціальних процесів), багатоваріантних сценаріїв перебігу соціальних процесів, багатокритеріальності оцінок соціальної ситуації. Математичне моделювання – це процедура “програвання” на комп’ютері математичних моделей, які описують соціальні процеси. Застосування будь-яких математичних конструктів (формул, моделей, методів тощо) в соціологічних дослідженнях, як зазначає Г.Татарова, має характер моделювання, тому в методологічному плані не варто відокремлювати динамічні моделі від статичних, прості (наприклад, на кшталт лінійної моделі регресійного аналізу) від складних (на кшталт системи диференціальних рівнянь), лінійні від нелінійних [5]. Тобто загалом ідеться про ставлення до математичної формалізації в емпіричних соціологічних дослідженнях.

В історії розвитку емпіричної соціології можна виокремити різні етапи з домінуванням різних точок зору: від повного неприйняття суто математичного моделювання та й самого терміна “моделювання” в соціології – до всілякого звеличення пізнавальних можливостей математичного моделювання в процесі отримання якісно нового знання. Утім, біполярний характер ставлення до математичного моделювання зазнав за сучасних умов кардинальних змін, що зблизило діаметрально протилежні позиції.

Наведені далі тенденції можна інтерпретувати як характерні ознаки затребуваності когнітивного моделювання загалом і математичного зокрема. Обговорюються такі проблеми, які умовно можна назвати проблемами емерджентної (стрибкоподібної) еволюції. Висуваються завдання вивчення сконструйованої (на рівнях особистості й різноманітних спільнот) соціальної реальності; вводяться в соціологічну практику такі поняття, як габітус (теоретичний конструкт, який означає тип особистості, виходячи з її системного вивчення у просторі й часі), симулякрум

(термін, що слугує для визначення подібності соціальної реальності) тощо. Зростання уваги до якісних методів також засвідчує прагнення глибини, багатовимірності й системності під час вивчення соціальних феноменів (і це незважаючи на те, що прихильники якісних методів практично не використовують терміни “багатовимірність” і “системність”).

За ставленням до пізнавальних можливостей математичного моделювання у вивченні соціальної реальності можна виокремити три типи дослідників: “такі, хто не вірить у моделювання”, “помірковані”, “такі, хто перебільшує пізнавальну силу моделювання”. Останні нерідко закликають до освоєння логіки “кнопкового” моделювання, сенс якого – в отриманні знання за допомогою простого “натискання кнопок” комп’ютера.

У 70-ті роки ХХ ст. спостерігався математичний бум, який давав надію на якісно новий стрибок у зростанні математичої культури соціологічних досліджень. На жаль, цього не сталося. Водночас деякі сучасні тенденції викликають певний оптимізм. У межах математичної науки дослідники, усвідомлюючи складності моделювання соціальних процесів, порушують питання про межі інтерпретації результатів моделювання, пропонують нові підходи і моделі, ґрунтовані на так званому гнучкому, м’якому моделюванні. Останнє дає змогу інтерпретувати результати моделювання в контексті можливих сценаріїв розвитку соціальних процесів, що вивчаються, а самі моделі можуть розглядатись як діагностичні процедури значної прогностичної сили.

Епітети “гнучке”, “м’яке” зрозумілі соціологам, але рідко використовуються математиками. Важливим (саме для соціології) є те, що стиль математичного мислення у царині моделювання соціальних процесів змінюється. Характерними ознаками цього є, по-перше, розширення проблемного поля; по-друге, бажання дослідників об’єднатися на принципах міждисциплінарного підходу; по-третє,

пропагується ідея наочності процесу моделювання. Нарешті, розширюється й понятійне поле моделювання.

Розглядаючи важливу й складну проблему соціологічного виміру, відомий дослідник Ю.Толстова обстоює думку, що вимірювання – це процес моделювання реальності. Сама по собі ця ідея запозичена з репрезентаційної теорії вимірів. Однак Ю.Толстова розширює розроблений у межах цієї теорії підхід. Моделювання розуміється широко – результатом виміру зовсім не обов'язково мають бути числа (навіть “неповноцінні”, на кшталт тих, які відповідають номінальній чи порядковій шкалі); фрагмент реальності, що моделюється, не обов'язково має бути заданий математично суворо – як система з відносинами; відображення емпіричної системи в математичній не обов'язково має виражатися як суворий математичний гомоморфізм (тобто відображення, що зберігає базові операції та відношення).

Ю.Толстова детально аналізує, якими можуть бути ті мінімальні припущення про соціальну реальність, які все-таки потрібно зробити, щоб вимірювання можна було здійснити, розглядає метод одновимірного розгортання Кумбса, (який глибоко проаналізував специфіку соціологічної інформації, вивчив роль моделей сприйняття, оцінив роль числових моделей у соціології) [10]. Якщо дослідник хоче грамотно здійснити вимірювання, підкреслює Ю.Толстова, він має розуміти, яку саме реальність планує моделювати в процесі вимірювання і передусім, яким є основний елемент цієї реальності – модель сприйняття респондентом об'єктів, які пропонуються йому для оцінювання [6].

Розуміння вимірювання як моделювання, відображення реальності дає змогу привести до єдиної основи різно-рідні підходи до вимірювання і з єдиної точки зору (побудови адекватної моделі реальності) поглянути на досить різно-рідні результати у сфері соціологічного вимірювання. Детально проаналізований погляд на вимірювання в ме-

тодологічному сенсі дуже близький до відомих теоретичних концепцій, покладених в основу уявлень про тричастинну модель поняття.

Відповідно до принципів теорії вимірювань вимірювання розуміють як певного роду моделювання реальності, йому передують чітке виокремлення (а) емпіричної системи, тобто фрагменту реальності, що моделюється, (б) математичної системи, яка слугує базою для побудови пошукової моделі, а також розроблення алгоритму, що перетворює першу систему на другу. Згідно із тричастинною моделлю поняття процес формування останнього розпадається на:

– (а) виокремлення бази поняття, тобто множини всіх сутностей (реальних і можливих, мислимих за допомогою цього поняття);

– (б) формування репрезентуючої частини поняття, тобто сукупності структур, які відображають базу в деякій інтелектуальній системі (ці структури визначають базу, іменують, описують, моделюють їхні якості й відносини тощо; компонентами репрезентуючої частини можуть бути як повсякденні поняття, так і математичні конструкції);

– (в) виокремлення кроків процесу зв'язування (побудови зв'язків) репрезентованої частини та бази (іменування, погодження, сприйняття, висновки, вимірювання, обчислення) [7, с. 99–102].

На перший план має виходити розгляд всього дослідження як моделювання у широкому розумінні. І в світлі цього доводиться, що модель, закладена у підході до вимірювання (і в першу чергу – модель сприйняття), – це лише частина тієї моделі, якою користується соціолог. Другою частиною є модель, закладена в методі аналізу. І ці частини мають узгоджуватися між собою.

Вивчення на підставі моделей об'єктів, що взаємодіють, становить сутність системного підходу, де вихідними є такі категорії, як управління (вплив) та реакція (результат), що визначають функціональну структуру і семантику моделей. Проте, як слушно зауважує Дж.Тернер у своїй

праці “Аналітичне теоретизування”, “термін “модель” у суспільних науках використовується невизначено. У більш розвинутих науках модель – це спосіб наочного подання деякого явища в такий спосіб, щоб показати його основні якості та їхні взаємозв’язки” [8, с. 115]. Мусимо констатувати, що більшість того, що соціологи у своїх публікаціях називають моделями, не є такими, бо не відповідають принципам засадам системного підходу. Зазвичай це просто схеми або графічні ілюстрації до описового тексту.

Тож вибір моделі – справа аж ніяк не математика. Більшою мірою це справа соціолога. За моделлю стоїть зміст. Якщо соціолог хоче, щоб використовувані ним підходи і до вимірювання, і до аналізу давали змогу адекватно відображати реальність, він має розуміти згадувані моделі. Вже на етапі розроблення програми соціологічного дослідження необхідно приділяти серйозну увагу забезпеченню взаємозв’язку фрагмента соціальної реальності, що вивчається, теоретичного і поняттєвого каркасу дослідження.

Спинимось на визначенні теоретичної складової, оскільки її передумовою завжди виступає побудова моделі реального об’єкта, його уявної пізнавальної конструкції, тобто зрештою ідеалізованого об’єкта. Дослідник насправді працює не з об’єктивною реальністю як такою, а з її теоретичною моделлю. Ідеалізовані об’єкти утворюються за допомогою абстрагування, тобто уявного конструювання понять про об’єкт, яке є прообразом реального об’єкта й тому не існує в дійсності.

Доцільно в цій площині нагадати, що “теорія” (від грецьк. – розгляд, дослідження, спостереження) визначається як найрозвинутіша форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності й суттєві зв’язки певної сфери дійсності. Їй генетично передують інші форми організації знання – первісні пояснювальні схеми, класифікації, типології тощо. Найчастіше вони входять до складу теорії у вигляді законів, типології даної теорії.

З цього погляду теорія – форма достеменного знання про деяку сукупність об'єктів. Вона являє собою систему взаємопов'язаних тверджень і доказів, містить методи пояснення й передбачення явищ цієї предметної сфери. Таким чином, за В.Ільїним, термін “науковість” фіксує основоположні ознаки теорії, які характеризують спосіб уймовірення істини для суб'єкта відповідно до загально-прийнятих канонів науки [9, с. 15]. Критеріями науковості будь-якої теорії прийнято вважати об'єктивність і верифікованість (можливість емпіричної перевірки) отримуваних фактів, доказовість і аргументованість, обґрунтованість і логічну несуперечливість основних положень, інтерсуб'єктивність (загальнодоступність) і природність, відтворюваність і фальсифікованість (спростовуваність).

Порівняльний аналіз об'єктів соціальних наук свідчить, що соціальна теорія на відміну від інших наук претендує на вивчення інтегративних процесів і явищ соціального життя людей. Ці явища і процеси мають “наскрізний” характер, тобто пронизують усі аспекти соціуму. Однак теоретичний вираз соціального має тут свої межі й пізнавальні кордони; соціальне не може претендувати на “універсальність”.

Визнання “внутрішніх” та “інтегративних” зв'язків соціуму, соціальної реальності як предмета соціальної теорії потребує подальшої конкретизації.

Г.Бекер виокремлює два типи соціальної теорії – редукціоністські, які намагаються пояснити соціальні явища несоціальними чинниками (фізичними, географічними, кліматичними тощо), і протосоціологічні, які безпосередньо передували появі сучасної наукової соціології [10, с. 17–18].

Представник “діалектичної” орієнтації в соціальній теорії Ж.Гурвіч прагнув створити загальну науку про соціальну реальність на засадах інтеграції пізнавальних можливостей історії і соціології. Об'єкт такої інтегративної науки – “цілісні соціальні феномени”, що виступають як резуль-

тати або продукти колективної творчості людей на різних рівнях соціальної реальності.

Серед американських теоретиків ідею загальної соціальної теорії, висловлену й обґрунтовану класиками соціальної думки, розвиває надалі Е.Тірік'ян. Він вибудовує свою "загальну теорію соціального існування" на фундаменті феноменологічної філософії й соціології, переосмислюючи певним чином класичну спадщину соціальної науки. Соціальна реальність розглядається в межах такої теорії, як "глобальний феномен інтерсуб'єктивної свідомості". Необхідність такої теорії дослідник обґрунтовує не лише на підставі свого розуміння природи соціальної реальності, а й з огляду на порівняльний аналіз предметних сфер різних соціальних наук і передусім – соціології та культурної антропології.

Н.Луман сучасну теорію соціальних систем розглядає як теорію системної диференціації, яка робить акцент не на співвіднесенні цілого і частини, як попередні системні теорії, а на розмежуванні системи і навколишнього світу, зокрема й оточення всередині самої системи.

Е.Гіденс вважає головним завданням власної теорії структуризації переосмислення дуалізму соціального суб'єкта й об'єкта як дуальності (двоєдності). Відповідно П.Бурдьє сутність свого підходу визначає як "конструктивістський структуралізм". Теорія соціального простору передбачає не тільки переосмислення природи соціальної реальності в дуалістичному (суб'єктивістсько-об'єктивістському) плані, а й принципово нове тлумачення соціальної теорії. Вона дедалі більше стає соціальною топологією, *analysis situs*, тобто вченням про співвідношення позицій, які посідають суб'єкти у спільному для них просторі життя.

Ці дослідники наголошують на важливій ролі культурної й соціальної антропології у визначенні інституціональних структур соціального життя. Сучасна теорія соціальної реальності сьогодні не може обійтися без синтезу

соціологічних і антропологічних підходів. За інституціональними (суспільно узаконеними) феноменами соціального життя лежать “глибинні” неінституційні структури, які традиційно вивчає антропологія на прикладі примітивних суспільств. Без розуміння останніх неможливо дістатися “онтологічного” рівня соціокультурної реальності, який охоплює сутнісні моделі людського існування. Отже, соціальний світ виступає об’єктом соціокультурного аналізу, який поєднує теоретико-методологічні можливості наук про культуру, суспільство й особистість, і спирається на загальнонаукові підходи і принципи (реалізм та ідеалізм, раціоналізм та інституціоналізм, системний і комплексний, еволюційний і соціоінженерний підходи), забезпечуючи побудову моделей соціальної реальності.

Звичайно, соціологія потребує різноманітності підходів. Проте вся історія теоретичної соціології свідчить, що ані конструювання якоїсь супертеорії, ані застосування *стратегій синтезу, кодифікації, інтеграції, комбінування, уніфікації, когерентності* чи навіть “*тоталітаризації*” не можуть забезпечити перехід до якісно нового рівня соціологічного мислення. Цілком очевидно, що потрібен інший підхід.

Пошуки методології, придатної для дослідження таких високих за рівнем складності й диференційованості систем, як соціальна реальність, неминуче приводять нас до моделювання – ефективного і гнучкого загальнонаукового інструменту дослідження. У сучасному наукознавстві досить успішно застосовується моделювання для ефективного дослідження. Методологія моделювання, як свідчить, зокрема, й наш власний досвід [11], може забезпечити продуктивний розвиток сучасної соціології за умов її теоретико-методологічної плюралістичності.

Література

1. *Социологические* размышления: интервью с проф. Н.Луманом // Проблемы теоретической социологии / ред. А.О.Борноев. – СПб., 1994. – С. 236–248.
2. *Теория общества*. Фундаментальные проблемы: сб. / пер. с нем., англ. ; вступ. ст., сост. и общ. ред. А.Ф.Филиппова. – М., 1999. – 432 с.
3. *Мариніч І.* Соціальна реальність у соціологічній традиції та сучасних теоріях: здобутки й проблеми / І.Мариніч // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 74–89.
4. *Плотницкий Ю.М.* Модели социальных процессов / Плотницкий Ю.М. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
5. *Татарова Г.Г.* Математическое моделирование социальных процессов в социологическом образовании / Г.Г.Татарова // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 129–134.
6. *Толстова Ю.Н.* Измерение в социологии / Толстова Ю.Н. – М. : Инфра-М., 1998. – 222 с.
7. *Кузнецов В.И.* Понятие и его структуры. Методологический анализ / Кузнецов В.И. – К. : Ин-т философии НАН Украины, 1997. – 237 с.
8. *Тернер Дж.* Аналитическое теоретизирование / Дж.Тернер // Теории общества. Фундаментальные проблемы : сб. / пер. с нем., англ. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. – С. 103–156.
9. *Ильин В.В.* Теория познания. Эпистемология / Ильин В.В. – М., 1994. – 136 с.
10. *Беккер Г.* Современная социологическая теория в её преемственности и изменении / Беккер Г., Босков А. – М., 1961. – 895 с.
11. *Мариніч І.В.* Моделювання соціальної реальності: емпірична верифікація / І.В.Мариніч // Український соціум: загрози екстремальних ситуацій / [Рева Г.В., Врублевський В.К., Ксьондзенко В.П., Мариніч І.В.] ; за ред. проф. В.К.Врублевського. – К. : Інф-вид. центр “Інтелект”, 2003. – С. 273–302.

УДК 316.1

Ю.Саєнко,
доктор економічних наук

ДО ПИТАННЯ КОРЕКТНОСТІ ДЕЯКИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

*Визначайте значення слів. Тим самим
ви позбавите світ від половини непорозумінь.
Рене Декарт*

*Шкодить собі той, хто вперто
дотримується своїх помилок і нещастя.
Марк Аврелій*

У статті йдеться про коректність у висловлюваннях, які базуються на коректності вживаних термінів у практиці соціального аналізу.

Keywords: *correctness, formal logics, changes, elite, market economy.*

Ключові слова: *коректність, формальна логіка, зміни, еліта, ринкова економіка.*

Ключевые слова: *корректность, формальная логика, изменения, элита, рыночная экономика.*

В основі науки лежить формальна логіка і міра. Стосовно соціології – це і кількісна, і вербальна міра. Формальна логіка – інструмент доведення або хоча б обґрунтування істинності суджень і тверджень на основі міри, яка базується на основі понять і термінів.

Існує фундаментальна засторога: формальна логіка не “спрацьовує” на розмитих, слабо визначених поняттях і мірах. У такому разі формальна логіка підмінюється прийомами сумнівної наукової достовірності: “оцей сказав це” або “отой висловився так...” про певне суспільне явище чи процес.

З цього приводу, не будучи професійним науковцем, а просто мудрою людиною, Максим Горький застерігав:

життя надзвичайно багатогранна штука, а відтак для обґрунтування будь-якого абсурду завжди знайдуться підходящі факти або слушні судження. Тим паче, що мотивація завжди “під рукою” – загальнотеоретична, ідеологічна, політична або навіть суто меркантильна. Стосовно цього варто враховувати й думку Чарлза Дарвіна: “Факти без ідеї – жалюгідні й безплідні; ідеї без фактів – довірливі й недостовірні” [3, с. 46].

Надскладність соціальної системи вимагає для її вивчення міждисциплінарного системного підходу. Отже, виникає проблема чіткого понятійного, операційного визначення характеристик і чинників не тільки в рамках галузевих дисциплін, а й міждисциплінарного аналізу. Про це попереджав П.Фейєрабент: “вузькоспеціалізовані галузі пізнання потребують спеціалізованих мов, ... та так само правильно є і постановка питання про *міждисциплінарну мову в умовах інтеграції знання* [виділено мною. – Ю.С.], особливо, коли йдеться про синтез знань із різнохарактерних його галузей”.

Зміни

Предмет суспільствознавства, історії зокрема, – безперервний плин змін у людських спільнотах. Еволюції і революції, реформації і деструкції, експансії і війни, кризи і катастрофи, руйнації і відродження, падіння і народження. І все це ускладнюється і розмаїтиться їхніми видами, особливостями, причинами та наслідками.

Загальну філософію змін розробили ще в середині 17 ст. (незалежно один від одного) два геніальні мислителі – англієць Ісаак Ньютон та німець Готфрід Лейбніц. Та подали це відкриття у математичному вигляді – теорії інтегрального і диференціального числення. Це якраз приклад розриву між природничими та гуманітарними науками. Складний математичний апарат багато століть залишається зашифрованим для гуманітаріїв. Ба, навіть математики вбачають у цьому відкритті здебільшого операції інтегрування та диференціювання, а не головне – моделювання, опис та аналіз характеру змін у будь-яких процесах чи системах. “Природники”, як правило, строго дотримують-

ся однозначності змісту використовуваних понять. “Гуманітарії”, навпаки, деякі поняття надто “розмивають” на досить широкому змістовному діапазоні. Особливо не пощастило потрактуванню деяких видів суспільних змін.

Доречно нагадати відоме гасло К.Маркса: “Філософи лише по-різному пояснюють світ, та справа зводиться до того, щоб його змінити”. Звідси випливає, що зміни бувають некерованими (як казав А.Сміт, “керованими невидимою рукою”) та явно керованими. Проаналізуємо детальніше типи суспільних змін.

Зміна – це різниця між попереднім (X_n) і наступним (X_{n+1}) станом об’єкта. Математики позначають це так: $\Delta X = X_{n+1} - X_n$. У нашій розвідці це саме запишемо простіше: $\Delta Z = Y - X$; де X – попередній стан, Y – наступний.

Зміни стану об’єкта відбуваються в будь-якому місці сфери існування об’єкта (процесу), яка складається з окремих інтервалів. На *рис. 1* зображена симетрична область існування, де по обидва боки нормального стану AB розташовані ненормальні стани: AA_1 та BB_1 – інтервал депресивного стану; A_1A_2 та B_1B_2 – кризовий; за точками A_2 та B_2 – катастрофа.

A_1 та B_1 – це порогові точки. Наприклад, у США прийнято, що нормальний стан рівня безробіття – десь на інтервалі від $A = 4\%$ до $B = 8\%$. Якщо цей рівень нижче 4% , падає конкуренція, якість робочої сили та продукції тощо. Якщо безробіття вище 8% , починаються страйки, падіння рівня і якості життя тощо.

Як видно з рисунка 1, зміни бувають суттєвими і несуттєвими.

Несуттєва зміна – це така зміна, коли наступний стан Y залишається в тому ж самому смислому інтервалі (просторі), що й попередній стан X . Обидві точки X та Y перебувають на інтервалах AB , AA_1 ; BB_1 ; BB_2 (*рис. 1*) – то між X і Y немає суттєвої різниці. Об’єкт змінився, але неістотно.

До речі, було б вельми продуктивним використовувати ідею порогових точок і смислових інтервалів у потрактуванні результатів соціологічних і експертних досліджень.

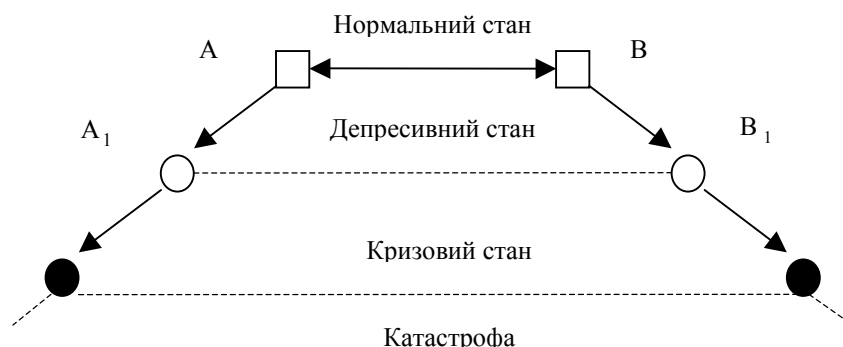

Рис. 1. Область існування об'єкта, явища

Тим паче, що, як правило, вони подаються на області існування від 0 – до 100%. У разі інших шкал мають бути спеціальні підходи.

Стосовно області існування від 0 до 100% доцільно застосовувати її поділ на смислові інтервали, використовуючи принцип простої більшості (50% + 1 голос) та золотого перетину, або конституційної більшості (1/3 голосів – меншість; 2/3 голосів – більшість). Відтак вибираємо порогові точки: 33%; 50%; та 67%.

Так, якщо у 1992 р. негативних наслідків Чорнобиля боялися $X = 47\%$ громадян (тобто страх сягав значного рівня), то у 2010 р. – тільки $Y = 16\%$ (тобто сприйняття Чорнобиля стало несуттєвим). Тут уже йдеться про суттєві зміни – “перейдений Рубікон” 33% (табл.).

Суттєві зміни стаються тоді, коли кінцевий стан Y належить до іншого смислового простору (інтервалу), ніж X , тобто X і Y належать до різних інтервалів.

Так, голоду у 1992 р. боялися понад 50% громадян (значущий рівень), у 2000 р. їх стало 72% (високий рівень), а у 2012 р. – 37% (знову значущий рівень). Отже, у свідомості громадян у ці періоди відбувалися істотні зміни.

Отже, різниця $\Delta Z = Y - X$ іноді не така важлива, як факт переходу/непереходу B в інший інтервал. Наприклад, кандидат у мери одного міста перед виборами поліп-

Таблиця

**Інтервали рівня значущості даних (%)
соціологічних та експертних вимірів (0–100%)**

Шкала	Інтервал			
	0–33	34–50	51–67	68–100
Кількісна				
Вербальна	Незначущий рівень	Значущий рівень	Переконливий рівень	Високий рівень

шив свій рейтинг з 48 до 50% ($\Delta = 2\%$), та він ще не набирає більше 50% голосів. А в іншому місті кандидат у мери також поліпшив свій рейтинг на $\Delta = 2\%$ – з 49 до 51%. Це вже зміна.

До істотних змін належать такі зміни, як “трансформація” і “модернізація”. Взагалі, з погляду причинно-наслідкового принципу: зміна – наслідок дії однієї або декількох причин. Маємо справу з такими видами змін (рис. 2):

➤ *спонтанні зміни (рис. 2.A)* – це такі зміни, які просто фіксуються без пояснення причин, що їх зумовили;

➤ *причинно-зумовлені зміни (рис. 2.B)* – це зміни з відомими причинами, які їх викликали, а стан Y формується спонтанно;

➤ *трансформація (рис. 2.B)* – це причинно-наслідкові зміни, які відбулися цілеспрямовано під дією оператора (проекту, програми, алгоритму тощо), який переводив стан об’єкта з попереднього до *наперед заданого кінцевого стану*;

➤ *модернізація (рис. 2.Г)* – це трансформаційна зміна, коли параметри кінцевого стану мають найпереводіші значення;

Суспільна трансформація та модернізація – це системні перетворення, які починаються з цілеспрямованих змін суспільно-політичної системи, а потім – зі змін усіх сфер суспільного життя.

Можливості трансформації та модернізації пов’язані з п’ятьма моделями життєдіяльності, у координатах яких перебігає життя як окремого індивіда, так і суспільства загалом (рис. 3).

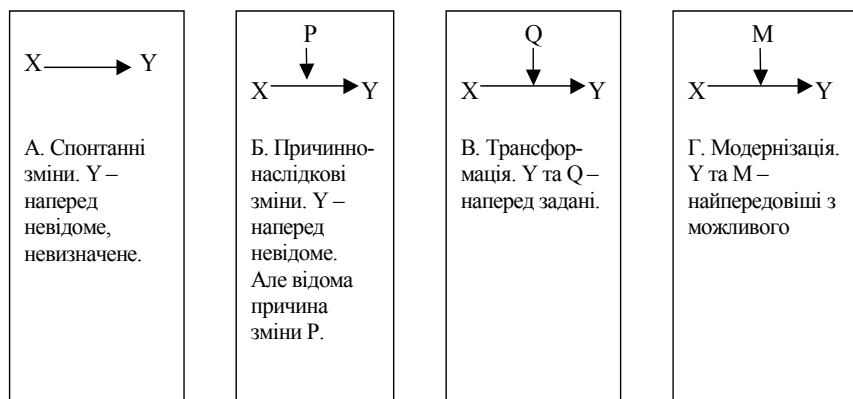

Рис. 2. Схеми видів суспільних змін

Система п'яти моделей має такий склад: *минула модель*; *йдешня*; *можлива* (є шляхи і шанси переходу від діючої моделі до можливої); *бажана*, яка може бути або можливою, або нездійсненою; й *ідеальна*, яка немає ніяких можливостей і шансів на реалізацію за нинішніх або й за будь-яких умов – вона сяє на небосхилі свідомості недосяжного, але такого необхідного, зорею.

Біда і нищість долі незалежної України полягає в тому, що впродовж двадцятиліття розроблялися бажані, а то й ідеальні моделі майбутнього, і жодної можливої. Та й нікому поки взятись за проект і програми переходу до можливих перспективних моделей.

Країни Східної Європи (рис. 4) зробили раціональний вибір переходу від комуно-більшовизму і планової економіки – вони свідомо зробили справді трансформаційний, а подекуди й модернізаційний перехід з узбіччя цивілізації до відкритого демократичного суспільства і цивілізованого ринку. Всі інші країни колишнього соціалістичного табору з одного узбіччя цивілізації “провалилися” в протилежне узбіччя цивілізації – від комуно-більшовизму і планової економіки до кримінально-олігархічної системи і дикого ринку (хто з імперськими амбіціями, хто – з авторитарно диктаторськими).

Відтак, впливає *дві базові моделі консолідації пост-радянського суспільства:*

- для країн Східної Європи – модель модерної консолідації за європейськими цивілізованими цінностями і нормами;
- для країн євразійського простору – модель консолідації в боротьбі за повалення кримінально-олігархічної суспільно-політичної системи з метою переходу до модерної моделі консолідації.

Генеральним критерієм трансформації і модернізації є якість життя, попри існування множини різних індексів. На жаль, цей критерій залишається слабко розробленим, там паче, що він має включати узгоджений комплекс статистичних (об’єктивних) та соціологічних (суб’єктивних) факторів.

Поняття “трансформація” та “модернізація”, наголо-симо ще раз, пов’язані з чітким проектом майбутнього –

Рис. 3. Система моделей життєдіяльності соціуму

чіткою, отже, конструктивною моделлю уможливленої перспективи, яку є всі підстави (суб'єкти і ресурси) зробити реальністю. Свого часу Джон Голсуорсі попереджав: “Якщо ви не думаєте про майбутнє, у вас його не буде”. Неправда. Буде. Але тільки яке... “Ще ніколи не було того, щоб якимось воно не було!” Та розглядувані поняття вимагають, по-перше, цілепокладання; по-друге, цілеспрямованості (волевиявлення); по-третє, цілезабезпечення. Перетворюємо, бо чітко вміємо та знаємо, у що перетворюємо.

Сучасний стан України – це стагнація, це дрейф у майбутнє, де “якимось воно буде...”. Отже, повторимо визначення трансформації і модернізації, аби зняти з них полуду невизначеності та розмитості.

Трансформація – це системний процес переводу/перетворення об'єкта з початкового стану в наперед визначений кінцевий стан за допомогою трансформатора (оператора, програми, плану, проекту). Отже, трансформацію описує три фактори:

- початковий стан об'єкта (системи);
- наперед визначений, кінцевий стан;
- трансформатор – оператор перетворення.

Модернізація – це та ж трансформація за додаткової умови – кінцевий стан має бути оптимальним, модерним за найсучаснішими досягненнями, та ще й з прицілом на майбутні перспективи.

Звісно, на щось подібне в Україні й натяку немає. Не варто повторювати всім відому і доволі описану руїну – країна стагнує в стані невизначеності кримінально-олігархічної дійсності. Немає жодного системного проекту наперед заданого майбутнього, який прийнятий для всенародного розвитку.

Сценарні передбачення змін якості життя

На жаль, соціальна сфера (в силу її залежності від багатьох слабо визначуваних факторів) важко піддається передбаченням її майбутнього. Деякі фактори мають чи надскладну суб'єктивну природу, чи точки стрибкоподібних змін, чи суто нелінійний характер тощо.

Натомість сценарний метод, особливо якщо він включає процедури експертного “мозкового штурму”, обіцяє більш-менш прийнятні результати. Проте й у цьому випадку варто зважати на деякі методологічні принципи – застереги.

1. Щодо соціальної сфери некоректно застосовувати такі поняття, як “прогноз”, “прогнозування”, оскільки ці процедури вимагають конструктивних операційно-обчислюваних процедур на основі чітких алгоритмів та комп’ютерних програм спеціально скоригованих щодо смислу прогнозованих явищ чи процесів. Отже, у нашому випадку слушно оперувати такими поняттями, як “передбачення”, “сценарій”.

2. Будь-яка людина, соціальна група чи суспільство загалом організують своє життя в координатах такої системи моделей життєдіяльності соціуму (МЖС):

В основі знаходиться *минула МЖС*, оскільки пам’ять є істотною складовою свідомості й підсвідомого. Минула модель набуває домінуючого значення, коли і сучасне, і майбутнє перебуває у стані майже повної невизначеності: “Як було добре колись, а зараз все чуже, незнайоме, неприйнятне, нестерпне...”.

Діюча МЖС визначається системою цінностей, можливостями й обмеженнями діючої соціально-політичної системи (СПС) і, зрозуміло, цінностями, потребами, інтересами, можливостями людини чи соціуму.

Можлива МЖС-А – змінена за бажаннями соціуму *діюча МЖС*, але в рамках діючої СПС.

Можлива МЖС-В – змінена за бажаннями соціуму *діюча МЖС*, для чого еволюційно чи революційно змінюється СПС, яка й забезпечує можливості для реалізації *можливої МЖС-В*, які були неможливими у старій СПС.

Бажана МЖС – модель, яка не прив’язана до типу СПС, це моделі, які не підкріплені програмами, виконавцями та ресурсами. Такі моделі впродовж усіх років незалежної України продукуються, якщо не тисячами, так сотнями. Навіть за величезні кошти, навіть з залученням іноземних “спеціалістів”, які, по-перше, далекі від глибокого й повного розуміння України і ментальності людей та соціу-

Рис. 4. Фатальні зміни суспільно-політичної системи України

му, а по-друге, вони зацікавлені в заробітку, їх мало хвилює доля України і реальність того, що вони “конструюють”.

Ідеальна МЖС – як людина, так і соціум не можуть жити без нездійснених ідеалів, які “зігрівають душу”. Фатальна біда, коли беруться, як це скоїли комуністи, за втілення в життя ідеальних моделей.

3. Майбутнє якості життя соціуму значною мірою визначає тип соціально-політичної системи, а також фаза, в якій вона перебуває (зародження, піднесення, зрілість, деградація, розпад). У 1966 р. під керівництвом і з моєю безпосередньою участю був розроблений прогноз чисельності учнів по класах і розвиток мережі загальноосвітніх шкіл України у сільській та міській місцевості України до 2006 р. Прогнозні дані підтверджувались з відхиленням до кінця 1980-х років. Після розпаду комуно-більшовиць-

кої СПС Советського Союзу, отже, у новій СПС, цей прогноз втратив будь-який сенс.

Існуючий в Україні суспільно-політичний устрій влаштує, за даними всеукраїнського опитування “Громадська думка–2007”, лише 4,4% українських громадян. Більше третини (37,4%) вважають, що його потрібно поступово покращувати реформами. Четверо з десяти жителів України (41,5%) заявили, що суспільно-політичний устрій країни потрібно змінити радикальним шляхом. Це свідчить про неприйнятність для суспільства існуючої влади (гранично-критичний показник частки громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи, становить у світовій практиці 40%.

4. Зважаючи на непевності: а) щодо вибору майбутньої СПС (європейської чи азійської); б) з бюджетом України на 2013 р.; в) щодо курсу гривні; г) щодо цінової політики та враховуючи інші чинники, особливо тіньової та корупційної існуючої СПС, та жахливі, нестерпні для нації картини соціально-економічного та соціокультурного життя, єдиним плідним підходом до сценарного передбачення якості життя в Україні на найближчі два–три роки (ні в якому разі не далі!) залишається метод експертного “мозкового штурму”.

Уточнення ще двох понять

Ринкова економіка. Економіка за своєю суттю не може бути неринковою. Тому термін “ринкова економіка” – це така ж тавтологія, як і “масло масляне”, “економна економіка”, “розвинутий соціалізм” та подібні витвори некоректного, а іноді й химерного мислення.

Якщо, як радив Козьма Прудков, “дивитись у корінь”, то в історичному контексті спочатку зародився бартер (безгрошовий обмін). На основі обміну склалися ринкові відносини. А коли виникло виробництво, зароджується економіка, яка спочатку практично, а згодом і теоретично заґрунтувалася на ланцюгу: “попит – виробництво – обмін – споживання – прибуток – попит – ...” і так по колу, яке крутиться ринковими механізмами. Советська

“планова” економічна система тому й загинула, що був спотворений ринок та форми власності.

Владна еліта. Для українських 20-річних реалій цей словостик – абсолютна нісенітниця. Два слова, які заперечують одне одного. Те, що це поєднання слів не викликає відрази у журналістів, політиків і політиканів, – не дивно. Чому б не пожонглювати звучним словотвором на втіху кримінально-олігархічному режиму! А от із вуст і з-під пера вченого люду... Невже так тяжко заглянути в словники, де, приміром, закарбовано: “Еліта (франц. *elite* – краще, добірне; від лат. *eligo* – вибране, добірне)...” [7, с. 246].

Отже, з одного боку, мають бути кращі з кращих, а з другого – крісла і кабінети української влади від села до столиці забиті не кращим професіональним, інтелектуальним, морально-етичним людським матеріалом. Про це свідчить не тільки громадська думка й експертні оцінки. Так, починаючи з 1994 р., протестний потенціал, що складається з 11-ти видів (від “Участь у передвиборних кампаніях” до “Створення незалежних від Президента й Уряду збройних формувань”), зріс від 37% до 49% на весну 2012 р. Це майже половина дорослого населення.

Вирішальну роль, вказує моніторинг громадської думки, проведений Інститутом соціології НАН України у 2012 р., у нас відіграють “мафія, злочинний світ” – 39% голосів. Далі – “лідери політичних партій” – 32% та “підприємці, бізнесмени” – 31%. А інтелігенція має лише 12%.

Це засвідчує те, що народ правильно визначає тип нашої суспільно-політичної системи – *кримінально-олігархічний режим*. А науковці граються при цьому з терміном “владна еліта”. Тип паче, соціологи, які власноруч видобувають наведену інформацію.

Соціологи хоч видобувають, а от психоаналітики та фізіономісти мовчать. Тим часом телебачення разом з іншими ЗМІ заповнені фізіономіями “владної еліти” типу “швондерів”, “шарикових” (за М. Булгаковим) та “соньками-позолоти ручку”. Що, знову ж таки, наочно демонструє кримінально-олігархічну природу української “владної еліти”.

Запрошую простежити за тим, як енциклопедисти “розмили” термін “еліта” до такої невпізнаності, що, практикуючи соціальні дослідження, людині ні за що “вхопитися”.

➤ С.Ожегов уперше видав свій “Словарь русского языка” у 1949 р. досить чітко й однозначно визначив цей термін за критерієм “краще з кращого”: “*Элита* – 1) Лучшее растение, семена или животные...; 2) Лучшие представители какой-либо части общества, группировки и т.п.” [6, с. 789].

➤ Словник іншомовних слів (1975) у поняття “еліта” додає “пануюча верства буржуазного суспільства”, отже, починає його “розмивати”, але дотримується критерію “найкращі”: “*Элита* (франц. *еlіte* – краще, добірне; від лат. *eligo* – вибираю) – 1) Гурток людей з пануючих верств буржуазного суспільства, мовляв, вибраних, найкращих” [7, с. 246].

А далі – катавасія понятійної невизначеності та словесної розмитості.

➤ “Советский энциклопедический словарь” (1980): “*Элита* (от франц. *еlіte* – лучшее, отобраное) – 1) В современной буржуазной социологии получили распространение концепции множества элит (политической, экономической, административной, военной, религиозной, научной, культурной...; 2) Лучшие отборные семена, растения или животные, получаемые в результате селекции для дальнейшего размножения или разведения” [8, с. 1560].

➤ Український радянський енциклопедичний словник (1986) з поняття “еліта” взагалі виключає людське суспільство, лише критикуючи буржуазну “теорію еліт”, вводить у це поняття “людський фактор”: “*Элита* (франц. *еlіte* – краще, добірне) в сільському господарстві – 1) В селекції рослин – найкращі рослини, що їх відбирають із популяції для виведення нових сортів; 2) У насінництві – найдоброякісніше насіння...; 3) У тваринництві – один з вищих бонітувальних класів, що характеризує високі племенні якості...” [11, с. 582].

“*Теорія еліти*” – сучасна буржуазна філософсько-соціологічна концепція, за якою суспільство нібито поділя-

ється на “обрану” меншість, “еліту”, яка здійснює творчі суспільні функції – управління виробництвом, розвиток науки, культури, техніки, та пасивну “масу”, не здатну до активного суспільного життя” [11, с. 582].

А ось яке визначення надають енциклопедисти доби незалежності:

➤ Універсальний словник-енциклопедія (1999), зовсім відкидаючи критерій “краще з кращого”, говорить лише про людей: “*Еліта* – група людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством” [13, с. 470].

Тут усе зведено до матеріального – награвував побільше матеріальних цінностей, забрався або купив управлінське крісло – от вам і еліта.

А що філософи? Те саме – про провідне та керівне становище в соціумі [15]. Термін розглядається не як “краще з кращого”, а з позицій “осідланого керівного крісла”: “*Еліта* (від лат. *eligo* – вибираю) – група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, спортивній тощо. Хоча зародки елітарних концепцій можна знайти ще у Конфуція чи Платона, але засновниками сучасних теорій еліт стали італійські політичні мисленики Моска (1858–1941) та Парето (1848–1923)” [14, с. 193].

Нарешті соціологи: (“*Элиты теории* (от франц. *elite* – лучшее, отобранное, избранное”) говорять про вищий, привілейований прошарок, з одного боку, та народні маси – з другого [9, с. 416].

За соціологічним словником Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.Тернер, західна соціологія зовсім відійшла від критерію “краще з кращого” й узяла за критерій елітарності “силу влади над іншими людьми” [16, с. 364]. “Социологический словарь” (1990) [12] взагалі проігнорував поняття еліти. “Энциклопедический социологический словарь” (1995) [17, с. 908] практично повторює концепцію попереднього видання; але в пункті 2 робить легкий, ледь помітний

реверанс критерію “краще з кращих”. “Соціологія. Короткий соціологічний словник” (1998) [10] проігнорував це поняття.

Загальний висновок. Стосовно рослин, насіння і тварин – повна відповідність критерію “краще з кращого”. Натомість стосовно людей і соціуму – повна критеріальна мішанина. Наука взагалі, а суспільна наука зокрема не може базуватися на розмитих, неоднозначних термінах.

Поняття еліти, походячи від прозорих, чітких і однозначних слів (від франц. *elite* – краще, добірне; *electus* – обраний, кращий), у соціальних науках необхідно і достатньо ґрунтувати на критерії “кращі з кращих”:

Еліта – це кращі з кращих (1) представники нації (соціуму) з передовою самосвідомістю, совістю, чесністю і самовідданістю; (2) професіонали у певних галузях, сферах знання чи діяльності.

Як правило, рідко хто з кола еліти потрапляє в управлінські системи. Тому, з огляду на наведене визначення терміна “еліта”, яке базується на первинному критерії “кращі з кращих”, словосполучення “владна еліта” має викривлене, неприйнятне, спотворене значення, є слово-блуддям.

Щодо “аморального суспільства”

Краще Миколи Вінграновського, як би ми не онауковлювалися, не скажеш, бо сказано і розумом, і душею, і серцем:

Є Віра. Є Свобода. Кров і шмаття.
Естрада, сало, космос, кавуни.
І є народ, в якого є прокляття,
Страшніші від водневої війни.

Бо він народ. Бо він глагол життя.
Він зміна змін. Йому нема заміни.
Бо він один крізь весни і крізь зими
Веде свій шлях з не бути у буття. [2, с. 90–91]

Література

1. *Велика* сучасна енциклопедія : у 10-ти т. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – Т. 4. – 352 с.
2. *Вінграновський М.* На срібнім березі. Вибрані вірші / Вінграновський М. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 256 с.
3. *Воловой Д.* Блеск и нищета политэкономии / Воловой Д. – М. : Изд-во Эконом. газеты, 2009. – 128 с.
4. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови / Караванський С. – К. : Укр. книга, 2000. – 480 с.
5. *Новий* тлумачний словник української мови : у 4-х т. – К. : Аконт, 2000. – Т. 1. 912 с.
6. *Ожегов С.* Словарь русского языка / Ожегов С. – М. : Русс. яз., 1987. – 797 с.
7. *Словник* іншомовних слів. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1975. – 776 с.
8. *Советский* энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энцикл., 1980. – 1600 с.
9. *Современная* западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
10. *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник. – К. : Центр дух. культ., 1998. – 736 с.
11. *Український* радянський енциклопедичний словник : в 3-х т. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – 752 с.
12. *Социологический* словарь. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
13. *Універсальний* словник – енциклопедія. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
14. *Філософський* енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
15. *Философский* энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
16. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н., Тернер Б. Хилл С. – Казань : Казан. ун-т, 1997. – 420 с.
17. *Энциклопедический* социологический словарь. – М. : Ин-т соц.-полит. исслед., 1995. – 940 с.

ИНВАРИАНТНОСТЬ ДАННЫХ КРОСС-НАЦИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Проведен теоретико-методологический анализ понятия инвариантность данных кросс-национальных исследований: генезис понятия в методологии сравнительных исследований и его роль при проведении кросс-культурных и кросс-национальных исследований.

Keywords: *cross-national reserch, cross-cultural research, invariance, equivalence, subjective culture.*

Ключові слова: *крос-національні, крос-культурні дослідження, інваріантність, еквівалентність, суб'єктивна культура.*

Ключевые слова: *кросс-национальные, кросс-культурные исследования, инвариантность, эквивалентность, субъективная культура.*

Принцип инвариантности, который сегодня рассматривается в качестве одного из методологических оснований сравнительных социологических исследований, впервые получил обоснование в математике, естественных и гуманитарных науках в конце XIX – начале XX ст. В 1872 г. известный математик Ф.Клейн выдвинул исследовательскую программу, нацеленную на построение обобщенной геометрии. В качестве стратегии исследования эта программа провозглашала поиск инвариантов в определенной группе преобразований математических объектов. Затем принцип инвариантности стал использоваться и в других науках.

В зарождавшейся в этот период неклассической методологии научного познания актуализировался поиск *инвариантного как постоянного, неизменчивого* в структуре развивающихся систем. Основной акцент ставится на

выявлении в структуре совокупности скрытых отношений, инвариантных при некоторых преобразованиях и не зависящих от внешних изменений; то есть при изменении формы структуры мы ищем внутренние, системообразующие характеристики, которые остаются неизменными при преобразованиях в модусе пространства и времени. Поиск таких инвариантов структуры дает возможность ответить на вопрос, что именно позволяет структуре сохранять свои первоначальные системные признаки, изменяясь при этом по внешним характеристикам [1, с. 218–256].

В XX веке происходит изменение способа познания и в социальных науках. Если в классической науке любой предмет научного познания рассматривался с точки зрения простых механических систем, подчиняющихся принципам аддитивности и требованиям статичности и неизменности основных характеристик, то теоретики неклассической методологии акцентировали внимание на неполноте и ограниченности этих схем, раскрывая разнообразие форм социальных процессов в мире развивающихся систем. Неклассическая социология отошла от традиционных представлений о структуре общества, что ознаменовало переход к новым системным образам реальности, которые постепенно укоренялись в различных областях науки. Все эти изменения в категориальных смыслах, не укладывающиеся в узкие рамки представлений о простых механических системах, требовали новых синтезирующих образцов системной организации и взаимодействия объектов [2, с. 251–263].

Одним из социологических подходов, сфокусировавших в себе эти процессы, является структурализм. Его специфика заключалась в рассмотрении всех явлений, доступных чувственному восприятию как “эпифеноменов”, как внешнее проявление (“манифестацию”) внутренних, глубоких и поэтому “неявных” структур, обнаружение которых и является целью познания. Важное место в методологии структурализма заняло понятие “инвариантности” для обозначения устойчивого, неизменного в структуре изучаемого социального объекта. При этом обнаружение единых

структурных закономерностей некоторого множества объектов достигается не за счет отбрасывания отличий этих объектов, а путем анализа динамики и механики взаимопревращений зафиксированных различий в качестве конкретных вариантов единого абстрактного инварианта.

В общем виде *инвариантностью называют свойство системы сохранять некоторые существенные для нее отношения при определенных преобразованиях.*

В кросс-национальных исследованиях измерение инвариантности необходимо для определения пределов влияния культурных факторов при сборе и анализе данных как свойства оценки эквивалентности исследуемых социальных объектов. Однако исследование “инвариантности” часто отсутствует, в результате чего сравнение может быть предвзятым и не отражать социокультурную специфику исследуемых стран. Речь идет об условиях определенного типа институциональной организации общества, которые находят отражение в специфических ценностях, нормах, традициях и стереотипах восприятия и осмысления социальной действительности, что определяет соответствующий тип социальной культуры, без учета которой существенно искажаются результаты кросс-национальных исследований с участием стран, принадлежащих к разным типам социальной культуры.

Прежде чем осуществить теоретико-методологический анализ концепта инвариантности данных при проведении сравнительных исследований, рассмотрим историю возникновения данного понятия в социологии и непосредственно в методологии сравнительных исследований, а также проанализируем связь инвариантности со смежными понятиями.

В методологии кросс-национальных и кросс-культурных исследований понятие “инвариантности” используется для выявления культурных оснований, которые могли бы наиболее корректно учитывать особенности базисных, социокультурных характеристик общества, на фоне которых формируются другие изменчивые характеристики, зави-

сящие от времени, социальной, политической и экономической ситуации.

В каждой культуре люди имеют совокупность типичных представлений о своем социальном окружении и характерные его способы восприятия и оценки, которые в результате образуют согласованную структуру наиболее устойчивых свойств конкретной культуры, общества, социальной группы (“субъективную культуру”) на фоне более динамичных составляющих, которые находятся под непосредственным влиянием изменяющейся социальной ситуации (“социальная культура”).

В первом случае речь идет об исторически сложившихся типах “субъективной культуры”, которые остаются неизменными на протяжении весьма длительного времени, будучи укорененными в традициях, верованиях, предрассудках, в языке, когнитивных структурах, а также в некоторых базисных формах социального поведения. Во втором – более динамичная составляющая культуры (“социальная культура”) [3, с. 213–314] отражает типичные для данного общества и времени представления людей о социальной действительности в определенных сферах общественной жизни – экономической, политической правовой, семейно-бытовой и т.д.

Переход от объективного к субъективному, от внешнего культурного контекста к паттернам социокультурных процессов в конкретной стране и культуре осуществляется на основе (“self-national concept”) и моделей конструирования (“self-national construals”) посредством анализа взаимосвязей страны с окружением (“другими”). В данном случае речь идет о стране как единнице анализа в сравнении с другими (не такими как она, отличными от нее), данная модель сравнительного анализа тесно связана с понятием “Я”-концепции в психологии, (“self-concept”) и моделью конструирования “Я” (“self-construals”, или “Я-конструктов”) посредством анализа взаимосвязей “Я” с окружением (“другими”) [4, с. 15–17].

Данная идея взаимоотношения культур, обществ и групп взята из концептуальных оснований теории символического взаимодействия.

ческого интеракционизма и социобиохевиоризма (главным образом Дж. Мида, идея конструирования “Я” была переведена в плоскость исследования культур).

В социологии данная модель наиболее ярко иллюстрирует связь страны, ее внутренних системообразующих паттернов с внешним контекстом других стран [4, с. 13]. Анализ таких базисных, системообразующих социокультурных паттернов называется оценкой инвариантности данных в кросс-культурных, кросс-национальных исследованиях, который используется для более корректного сравнения культур и наиболее точного учета их социокультурного контекста.

Таким образом, в методологии сравнительных исследований актуализируется измерение инвариантности данных для выявления структурных особенностей исследуемых обществ. Именно поэтому сравнение обществ должно начинаться с анализа базисных социокультурных характеристик, которые являются системообразующими, постоянными – инвариантными социокультурными типами, для корректной интерпретации межнациональных и межкультурных сходств и различий. На уровне определения инвариантности целью является как выявление общих структур, что, по сути, является основной характеристикой инвариантности, так и комплексный анализ – почему по определенным характеристикам группы объектов отличаются, что генерирует или допускает такое изменение. Согласно Е. Давидову без установления инвариантности нет существенных статических оснований сравнивать характеристики (латентные переменные) тех или иных групп между собой [5, с. 429].

Когда мы переходим из области теоретического рассмотрения в поле эмпирического анализа при сравнении культур, обществ и социальных групп, понятие “инвариантности” тесно связано с “эквивалентностью” данных, которое широко распространено в методологии сравнительных исследований и представляет собой свойство измерительного инструмента, отвечающего за сравнимость и минимизацию отклонений данных, полученных при сравне-

нии. Здесь оценка “инвариантности” является структурной единицей уровня эквивалентности данных при проведении сравнительного исследования. Результаты сравнения культур лишь тогда будут иметь смысл, если теоретические рамки и гипотезы в этих культурах будут равноценны, равно как и способы сбора данных, управления и анализа.

Главная причина появления проблемы эквивалентности заключается в существовании различных контекстов, которые ведут либо к разному пониманию одинаковых терминов, либо к тому, что одно и то же поведение может по-разному оцениваться в разных странах. Существует также опасность, что тот или иной феномен или действие могут иметь различные значения в разных сообществах и в таком случае вся собранная во время кросс-национального исследования информация не будет достаточно релевантной для корректного сравнения стран.

Выделяют три уровня эквивалентности [6, с. 200–218].

1. Структурная (или концептуальная) эквивалентность.

Под структурной эквивалентностью понимают функциональный аспект конструкта, который в разных государствах, культурах, исследуемых группах служит одной цели (например, на Западе одной из характеристик качества принятия решений является способность принятия личного решения, не зависящего от влияния окружающих, тогда как в Азии принятие решений во многом определяется интересами группы). Эквивалентность разных типов поведения, связанных с принятием решений, состоит в том, что данное поведение связано с одним и тем же конструктом (качество принятия решений), на который ориентируется индивид в разных группах. Отсутствие концептуальной эквивалентности означает, что конкретное представление о качестве принятия решений в одной группе не дает возможности оценивать качество принятия решений в другой группе [7]. Следовательно, инструмент, который применяется в различных культурных группах, обладает структурной эквивалентностью, если при помощи него оценивается один и тот же конструкт. Условием струк-

турной эквивалентности является идентичность паттернов (структурные образцы культуры, стереотипы поведения, сложившиеся в рамках определенной культуры) корреляций между пунктами методики. Подобные корреляционные паттерны обычно проверяются с помощью факторного анализа, который позволяет получить воспроизводимую методикой факторную структуру. На этом уровне “инвариантность”, или сходство факторных структур, может рассматриваться как условие эквивалентности.

Подобный анализ обеспечивает информацию о структурных или качественных характеристиках (имеет ли исследовательский конструкт одну и ту же структуру в разных группах). Сходство факторных структур оставляет открытой возможность того, что существуют количественные различия по оценкам, которые не связаны с тем понятием, для которого предназначена данная методика. Например, если ко всем значениям по какой-либо переменной добавить постоянную величину, то величина корреляции этой переменной с другими переменными не изменится [8]. Точно так же, если искажение влияет на все данные по одной группе, а по другим нет, то это влияние не изменит величину корреляций. Следовательно, недостаточно только сходства факторных структур в разных группах, чтобы гарантировать корректное сравнение количественных различий в оценках. Эта характеристика сопоставимости оценивается на уровне метрической и скалярной эквивалентности.

2. Метрическая эквивалентность (эквивалентность единиц измерения) определяет, какие показатели определенного параметра для представителей разных групп (разные страны, регионы одной страны, одна и та же страна в разный период времени, респонденты из разных социальных групп и т.д.) имеют одно и то же скалярное значение и являются сравнимыми. Инструменты соответствуют требованиям данного типа эквивалентности, если шкала включает единицы измерения одних и тех же параметров. Например, в случае достижения метрической эквивалентности, исследовательский концепт (“качество принятия

решений”) понимается одинаково в разных группах, *то есть имеет инвариантную систему проявления единиц измерения в каждой группе*. Если это условие эквивалентности выполняется, количественные различия между паттернами оценок допустимо сравнивать кросс-национально.

3. Скалярная (полная) эквивалентность дает возможность без риска пренебречь воздействием отклонений и сравнивать средние значения латентных переменных между группами.

Определить, какой из двух последних типов эквивалентности достигнут в конкретном исследовании, достаточно трудно, и необходимость сделать однозначный вывод часто вызывает расхождение во мнениях. Структурная эквивалентность, эквивалентность единиц измерения и скалярная эквивалентность связаны иерархически. Третья предполагает в качестве предварительного условия вторую, необходимым условием которой является наличие первой. Вытекающее отсюда следствие состоит в том, что эквивалентность более высокого уровня труднее поддается выявлению. Проще доказать, что при помощи определенных средств в разных культурных группах оценивается один и тот же конструкт (структурная эквивалентность), чем адекватно доказать, в каких группах данный исследовательский конструкт имеет большее проявление (скалярная эквивалентность). С другой стороны, более высокие уровни эквивалентности допускают более точные сравнения оценок, полученных в разных культурах. В то время как в случае структурной эквивалентности могут сравниваться только факторные структуры [9, с. 281–302], эквивалентность единиц измерения и полная скалярная эквивалентность позволяют осуществить анализ сходств и различий кросс-национального анализа на уровне мелких структурных единиц. И лишь в случае полной эквивалентности могут сравниваться средние значения показателей.

И здесь от “эквивалентности” возвращаемся к понятию инвариантности как методологическому инструменту из-

мерения уровня сопоставимости данных. Решение вопроса об уровне эквивалентности, наличии или отсутствии отклонений должны быть обоснованы эмпирически и проверяться с помощью анализа инвариантности данных на каждом уровне.

На первом уровне, структурная инвариантность – показывает схожесть структуры исследуемого концепта/феномена в разных группах с помощью одинакового набора индикаторов (достаточно при изучении базовой структуры конструкции между странами).

На втором, метрическая инвариантность – достигается, если один и тот же конструкт/феномен понимается одинаково в разных группах (позволяет сравнивать силу нагрузок концепта/феномена на индикаторы в группах).

Третий уровень, инвариантность шкалы (скалярная, или полная инвариантность значений) – обозначает возможность сравнения, на основании средних значений латентных переменных исследуемых концептов (дает возможность сравнивать проявление концепта/феномена между группами).

Таким образом, установление статистической инвариантности является одним из условий проверки эквивалентности данных на каждом из приведенных выше уровней.

И если оценка инвариантности является методологической единицей измерения эквивалентности, то “эквивалентность” показывает уровень сравнимости, сопоставимости объектов, при котором, полученные в разных группах значения могут сравниваться эмпирически. Например, пусть даны три эквивалентные системы X, Y, Z. Система X обладает структурой (или свойством, величиной) I. Если система Y обладает этой же структурой (или свойством, величиной) I, то I называется инвариантом систем X и Y. Можно говорить об инвариантном содержании двух и более систем или об инвариантном погружении одной системы в другую. Инвариантность двух и более систем предполагает наличие такого инварианта [10, с. 237]. Однако детальный структурный анализ при сравнении обществ и групп нужен прежде всего для выявления внутренних

латентных характеристик, на основании которых можно говорить о степени инвариантности двух и более систем, так как объекты, вполне сопоставимые между собой, при детальном анализе могут отличаться по специфическим скрытым параметрам, игнорирование которых может привести к смещению результатов при интерпретации данных. Например, система Z эквивалентна системе X и Y, но ее внутренние структурные составляющие значительно отличаются от системообразующих составляющих X и Y; у них наблюдаются совершенно другие внутренние связи, детерминанты проявления той или иной структуры. И именно эти связи внутри структуры во многом являются определяющими в неклассической методологии изучения социальной реальности [4, с. 187].

Из приведенного выше примера можно сделать вывод, что инвариантность – это внутреннее свойство структуры, по которой мы не просто оцениваем степень сопоставимости и сравнимости объектов (их эквивалентность), но и внутренний уровень сходства и различий объектов.

Благодаря измерению уровня инвариантности можно вскрыть внутренние и поэтому “неявные” особенности структуры исследуемого объекта. Чтобы понять, в чем здесь заключается трудность, представим, к примеру, что мы поставили цель сравнить уровни терпимости к правам меньшинств в нескольких государствах. Существует два подхода. Во-первых, можно сравнить, до какой степени люди в разных странах желают обеспечить политическими правами определенные группы, например религиозные секты. Если основываться на этом измерении, то мы, вероятно, придем к заключению, что граждане отдельных стран более терпимы, чем другие. Но если люди в изучаемой нации более или менее враждебны к такой группе, то наше измерение покажет, как люди разных стран воспринимают группу, а не терпимость к правам меньшинств. Это означает, что наша “тождественная” мера терпимости неодинакова в различных государствах [11].

Здесь измерение инвариантности имеет решающее значение при анализе сравнений между группами: для изу-

чения структурных характеристик и их контекстуальных сходств и различий.

Также изучение инвариантности имеет смысл в пределах одной исследуемой макрогруппы, так как несмотря на то, что группы населения зачастую гетерогенны в отношении параметров модели, мы прибегаем к эмпирическим обобщениям в выявлении корреляций без детального внутрискрутурного анализа, который позволил бы сделать более корректную интерпретацию с учетом внутренних особенностей группы. Это особенно важно в области исследований образовательных или профессиональных подгрупп. Эти группы часто отличаются друг от друга или от населения в целом в отношении структурных параметров. Игнорируя детальный структурный анализ латентных переменных, исследователи измеряют разные конструкции в группах. Таким образом, внутри одного государства, оценивая возможный недостаток измерения инвариантности изучаемых характеристик, когда это возможно, мы прежде всего учитываем потенциал неоднородности социальных объектов, их сложность и вариативность социальных характеристик [3].

В обоих случаях измерение инвариантности необходимо для того, чтобы убедиться, что полученные в результате анализа данные могут быть проинтерпретированы достоверно.

Определять инвариантность можно разными способами, это зависит прежде всего от цели исследования. Чаще всего используется конфирматорный факторный анализ, так как он позволяет проверить степень однородности структуры исследуемых объектов. Более того, он дает возможность исследователю решать, какие статистики могут сравниваться, то есть показывает уже проанализированные уровни эквивалентности (сравнимости) данных через проверку структурной (концептуальной), метрической, скалярной инвариантности.

В свою очередь, регрессионный и дисперсионный анализ оценивает инвариантность на уровне метрической и скалярной эквивалентности, иногда даже в масштабе од-

ного анализа. Например, неэквивалентность переменной в двух культурных группах может служить доказательством неэквивалентности оценок (уровневый параметр) или неэквивалентности единицы измерения. В дисперсионном анализе статистически значимый эффект взаимодействия культурных факторов ставит под сомнение полную эквивалентность показателей.

Структурные и метрические аспекты анализа искажений могут сочетаться, если применяются методы моделирования с помощью структурных уравнений, например LISREL. Особенность этих методов состоит в том, что определенный набор условий можно проверять, задавая все менее и менее строгие ограничения на инвариантность, проверяя уровень эквивалентности. В таком случае степень инвариантности данных может измеряться с помощью моделей структурных линейных уравнений, так как здесь имеет большое значение нахождение латентных переменных и построение модели, освобожденной от социокультурных искажений с целью адекватной интерпретации сходств и различий между группами [3].

Таким образом, измерение инвариантности данных как непосредственного свойства проверки эквивалентности в кросс-национальных исследованиях необходимо прежде всего из-за сложности, непостоянства и вариативности объектов кросс-национального исследования. Получаемая информация обусловлена социально: бытующими в обществе стереотипами мышления, существующей социальной, политической ситуацией, ценностной системой, уровнем развития когнитивных представлений респондентов. Социальный опыт существования людей в условиях определенного типа институциональной организации общества определяет соответствующий тип социальной культуры, который находит отражение в специфических ценностях, нормах, традициях и стереотипах восприятия и осмысления социальной действительности. Речь идет о специфике политико-правовой, экономической и духовной культуры, без учета которой существенно искажаются результаты кросс-национальных исследований.

Существует мнение, что многое из того, что кажется нам межнациональными отличиями, может быть проявлением общих закономерностей при более глубоком анализе, но чтобы это проверить, следует доказать, что сравниваемые данные не настолько несовместимы, чтобы объяснить отличия результатов. Для этого необходимо оценить уровень инвариантности данных – их структурный обобщенный количественный либо качественный индикатор, сохраняющийся в ходе неких преобразований, превращений, изменений. Достоверный, надежный инструмент должен измерять идентичные конструкты между группами согласно их теоретической структуре. Иначе говоря, структурные факторы (то есть факторы нагрузки) должны быть одинаковыми в разных группах, что, собственно говоря, и является измерением инвариантности. Для этого первым шагом является определение модели адекватности инструмента для каждой группы отдельно, используя конфирматорный факторный анализ (конфигуральная или структурная инвариантность). На втором этапе для факторной проверки и поиска наиболее подходящей для всех групп модели используются два способа. Первый предусматривает сравнение численных значений факторной нагрузки по группам, которые должны быть аналогичными (слабая инвариантность), а второй – сравнение скалярной инвариантности. Для простой интерпретации латентных переменных средствами и формами корреляций между группами требуется, чтобы фактор нагрузки был одинаковым во всех группах. В этом случае реализуется сильная факторная инвариантность (если инвариантность измерения не поддерживается, то один или несколько общих факторов имеют различные значения по группам, и об использовании инструмента для сравнения групп не может быть и речи).

После оценки уровня инвариантности можно сравнивать возникновение, детерминанты и последствия проявления того или иного феномена в разных исследуемых группах. А включая переменные контекста в исследование, возможно статистически проверить их влияние в

процессе ковариационного анализа или иерархического регрессионного анализа, даже если культурная дистанция между группами столь велика, что данные переменные нельзя сопоставить между собой или же такое сопоставление дает выборки, нетипичные для населения, которое они представляют.

Литература

1. *Казиев В.М.* Некоторые системные и методологические аспекты информатики и информатизации / В.М.Казиев // Новые инфокоммуникационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития / под.ред. А.Н. Кулика. – М. : Логос, 2003. – 424 с.
2. *Степин В.С.* Постнеклассика: философия, наука, культура / Степин В.С. – СПб. : Изд. дом “Миръ”, 2009. – С. 249–295.
3. *Triandis H.C.* Introduction to Handbook of Cross-Cultural Psychology / Triandis H.C. – Boston : Allyn and Bacon, 1980. – Vol. 1 : Perspectives. – P. 414.
4. *Беспамятных Н.Н.* Методология кросс-культурных исследований: базовые концепты, направления и перспективы исследований / Н.Н.Беспамятных // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 11–19.
5. *Davidov E.* A Cross-Country and Cross-Time Comparison of the Human Values Measurements with the Second Round of the European Social Survey / E.Davidov // Survey Research Methods. – 2008. – Vol. 2. – No.1. – P. 33–46.
6. *Мацумото Д.* Психология и культура / МАцумото Д. – СПб., 2002. – 718 с.
7. *Brislin, Understanding culture’s influence on behavior.* Orlando, FL: Harcourt
8. *Brace Jovanovich College Publishers, 1993.* – 417p.
9. *Кросс-культурная психология* / [Берри Д., Пуртинга А., Сигалл М., Дасен Л.] ; пер. с англ. – Х. : Гуманитарный центр, 2007. – 560с.
10. *Cronbach, L.J.* Construct validity in psychological tests / L.J.Cronbach, P.C.Meehl // Psychological Bulletin. – 1955. – № 5. – P. 281–302.
11. *Мангейм Дж.Б.* Политология. Методы исследования / Дж.Б.Мангейм, Р.К.Рич; пер. с англ., предисловие А.К. Соколова. – М. : Весь Мир, 1997. – 544 с.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.343.654

А.Арсенко,
кандидат исторических наук

ПОЛОЖЕНИЕ “СРЕДНЕГО КЛАССА” В США: ПОЛИТИЧЕСКАЯ МИФОЛОГИЯ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

Статья посвящается анализу американских концепций “среднего класса” и социально-экономического положения американских трудящихся на рубеже двух веков в контексте официальной политической мифологии и утопической прогностики по данной проблеме. Особое внимание обращается на влияние первого в истории человечества глобального финансово-экономического кризиса на положение наемной рабочей силы, сокращение численности и ухудшение уровня и качества жизни “среднего класса” в США.

Keywords: “middle class”, working class, wages, unemployment, standard of living, global financial and economic crisis, social and economic position, economic inequality, distribution of incomes and riches, poverty.

Ключові слова: “середній клас”, робітничий клас, заробітна плата, безробіття, рівень життя, глобальна фінансово-економічна криза, соціально-економічне становище, економічна нерівність, розподіл доходів і багатства, бідність.

Ключевые слова: “средний класс”, рабочий класс, заработная плата, безработица, уровень жизни, глобальный финансово-экономический кризис, социально-экономическое положение, экономическое неравенство, распределение доходов и богатства, бедность.

В разгар Великой депрессии 1930-х годов в США вышла в свет книга Дж.Адамса “Эпопея Америки” (1931). Автор представил в ней “американскую мечту” как обитание

граждан США в “стране, где жизнь каждого человека будет лучше, богаче и полнее, где у каждого будет возможность получить то, что он заслуживает”. После издания названной работы толковые словари английского языка пополнились новым понятием – “американская мечта”, которая вселяла надежду миллионам людей труда на лучшее будущее. Благодаря этому новый термин быстро вошел в популярный и научный оборот.

Наряду с достижением материальных благ “американская мечта” также предполагала реализацию гражданами США комплекса ценностных ориентиров на пути продвижения к берегу счастья. Эти ценности касались претворения в жизнь высоких идеалов свободы и открытых возможностей. Многие из них были предназначены для прикрытия утопичного характера “американской мечты” и со временем были положены в основу официальной политической мифологии. Тем не менее, миллионы людей поверили в подброшенную им “американскую идею”. И связывали ее осуществление со своим стремлением жить в собственном доме, вести относительно обеспеченный образ жизни, ездить в собственном автомобиле, проводить отпуск всей семьей за пределами постоянного места жительства, дать образование детям и иметь сбережения на старость.

Концепции “американской мечты” изначально подвергались жестокой критике многих философов, экономистов и социологов как утопические и несостоятельные в научном отношении. Весомый удар по ним нанес роман Н.Мейлера “Американская мечта” (1965). К тому времени автор романа получил широкую известность в США своими призывами к “экзистенциальному высвобождению” личности из оков американского общества, подавляющего свободу. Но аргументы критиков “американской мечты” не поколебали веру обывателей в США в “светлое будущее” капитализма, пообещавшего им счастливую жизнь в мистифицированной нише “среднего класса”.

С научной точки зрения “средний класс” – это искусная пропагандистская конструкция, сфабрикованная для сокрытия роли классов и классовой борьбы в капиталисти-

ческом обществе. По определению В.Ленина, общественные классы представляют собой большие группы людей, различающиеся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей частью закрепленному и оформленному в законах) к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, а следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают” [1, с. 15]. Поэтому изобретение западной социологией “среднего класса” как традиционного элемента социально-классового деления общества, располагающегося между *высшим* и *рабочим классами* [2, с. 452], преследовало цель уйти от анализа отношения к средствам производства и таким образом замаскировать эксплуатацию человека человеком в буржуазном обществе.

Марксизм никогда не сводил классовую структуру капиталистического общества к двум противоположным классам – буржуазии и пролетариату – и признавал наличие между ними “средних классов”. В то же время марксизм всегда исходил из того, что отстранение “среднего класса” от средств производства служит главной причиной его пролетаризации, что и происходит сегодня в США. “Многие из тех, кого традиционно относили к нижнему слою среднего класса – преподаватели, муниципальные работники, механики, журналисты, администраторы среднего звена и офисный персонал, – поскольку они попадают под пресс строгого руководящего контроля, становятся предметом неумолимого процесса пролетаризации” [3, с. 222], – пишет один из влиятельных философов современности, профессор Ланкастерского университета в Англии и Университета Нотр-Дам в США Т.Иглтон в своей книге “Почему Маркс был прав”.

“Пропуском” в “средний класс” служит не столько приверженность неким ценностям мечтающих о пополнении его рядов, сколько имущественное положение человека. К “среднему классу” в США принадлежат как бизнесмены и лица умственного труда, получающие высокую зарплату и дивиденды с капитала, так и квалифицированные рабочие, получающие зарплату выше средней. Поскольку

между ними лежит огромная дистанция с точки зрения доходов и оплаты труда, несмотря на принадлежность к одному “среднему классу”, архитекторы социальной структуры населения США подразделяют “средний класс” на “высший средний” и “низший средний” класс. Расширение рамок “среднего класса” за счет включения в его состав части пролетариата используется для того, чтобы попытаться доказать восходящую социальную мобильность рабочего класса и выравнивание доходов средних слоев в США. Однако это не соответствует реалиям современной жизни. “Так как Америка в действительности не является Обществом Изобилия, так как недоедание и бедность сосуществуют в ней с огромным богатством, так как средний класс является термином, с помощью которого можно описывать семью, которую отделяет один шаг от бедности, или семью, которую отделяет один шаг от богатства, проблема экономического равенства остается такой же критической, какой она была во времена Джефферсона и Пэйна” [4, р. XVIII], – отмечает американский социолог Р.Паркер в своей книге “Миф о среднем классе”.

На протяжении нескольких послевоенных десятилетий “средний класс” рассматривался в качестве стенового хребта американского общества. Ему отводилась роль буфера между бедными и богатыми во избежание социальных взрывов. Ради достижения этой цели, а также для внесения антикоммунизма в ряды наемной армии труда США вынуждены были подкармливать часть своих средних слоев за счет ограбления стран “третьего мира”. В итоге положение многих отрядов трудящихся в США изменилось к лучшему. Частично эти перемены были завоеваны ими на линии пикетов, частично стали ответом буржуазии на успехи реального социализма. В послевоенный период СССР и другие соцстраны сочетали высокие темпы экономического роста с заботой об удовлетворении материальных и духовных запросов людей труда. Это заставило США пойти на уступки своему трудовому народу.

Однако положение трудящихся в США значительно ухудшилось после разрушения мировой системы социализма. Падение Берлинской стены дало “зеленый свет” влас-

тям США к проведению политики “социального реванша”. Она преследовала цель забрать большинство благ, полученных рабочими и служащими в “золотом веке капитализма” (1945–1975 гг.). Следует отметить, что антирабочее наступление в США развернулось до демонтажа социализма в СССР и странах Восточной Европы. Закат “процветания” в США в связи с обострением энергетического и экономического кризиса в середине 1970-х годов заставил “капитанов индустрии” отказаться от фордистской модели накопления капитала, которая связывала рост производительности труда с повышением зарплаты. Переход к постфордизму аннулировал зависимость оплаты труда от его результатов и дал старт практике “экономического апартеида”. С тех пор кривая производительности труда в США стремительно ползет вверх, а зарплаты – падает вниз в большинстве отраслей.

С приходом Р.Рейгана в Белый дом и переводом экономики США на неолиберальные рельсы трудящимся пришлось еще туже затянуть пояса. В этих условиях трудовая Америка возлагала надежды на получение “дивидендов мира” после окончания холодной войны. Но им не суждено было сбыться. Военные расходы США несколько снизились в период правления Била Клинтона, но стали расти как грибы после дождя во время президентства Джорджа Буша-младшего и Барака Обамы. Поводом для раскручивания новой гонки вооружений в США после устранения с политической карты мира “главного вероятного противника” – СССР – послужили события 11 сентября 2001 г. в США и объявление глобальной войны с терроризмом. За этим последовали военные авантюры США на Ближнем Востоке, вбившие осинový кол в реализацию “американской мечты” миллионами претендентов на рекрутирование в “средний класс”.

С 1998 г. по 2011 г. военные расходы США выросли в два раза и составили в последние годы более 700 млрд долл. в год. Это больше с учетом инфляции, чем в любое время после Второй мировой войны. Сегодня США тратят на нужды войны больше, чем остальные страны мира, вместе взятые. Таким образом, как пишет бывший полковник

армии США, профессор истории и международных отношений Бостонского университета Э.Басевич, “на смену мистической войне с коммунизмом пришла мистическая война с терроризмом” [5]. Основная тяжесть милитаристского бремени в США перекладывается на плечи “среднего класса”, стонущего под налоговым прессом вместо приближения к рубежам “американской мечты”. Засилье ВПК в США лишает “средний класс” не только доступа ко многим материальным благам, но и “ценностных ориентиров”, в т.ч. “высоких идеалов свободы и открытых возможностей”. В этом контексте американский профессор экономики И.Хусейн-Заде отмечает: “Соккрытие грабежа общественной казны во имя национальной безопасности требует ограничения информации, блокирования транспарентности и урезывания демократии” [6].

На фоне ухудшения положения “среднего класса” средние ежегодные темпы роста корпоративных прибылей в США в период президентства Б.Обамы стали самыми высокими с 1900 г. и увеличились на 171%. В наши дни прибыли корпораций в США более чем в два раза превышают достижения администрации Р.Рейгана в этом отношении и являются более чем на 50% выше, чем во время Интернет-бума в конце 1990-х годов [7]. Несмотря на это, трудящимся в США с каждым годом достается все меньшая доля “экономического пирога”. Общий фонд зарплаты в США упал в настоящее время до самого низкого уровня в послевоенной истории – до 43,5% ВВП. До 1975 г. он почти всегда составлял, по крайней мере, половину ВВП и в начале 2001 г. равнялся 49% [8].

Вступление США в XXI век, разрекламированный как век “бескризисного развития”, обернулось новыми испытаниями для трудового народа. В дополнение к глобальным военным авантюрам США спровоцировали первый в истории человечества глобальный финансово-экономический кризис 2008–2009 гг., ставший самым большим потрясением для большинства населения со времен Великой депрессии. Последний спад производства нанес сокрушительный удар по благополучию “среднего класса”, а выход из него не устранил его последствия. Уровень бедности

увеличился с 14,3% в 2009 г. до 15,1% в 2010 г. Почти 50 млн чел. (16,3% населения) потеряли медицинскую страховку в 2010 г. Доход среднего домохозяйства сократился на 2,3% в реальных терминах, что вылилось в потерю им 1100 долл. Падение доходов “среднего класса” на изломе веков было беспрецедентным в истории США. С 1999 г. индикатор уровня жизни “среднего класса” поднимался вверх только в 2005 г. и 2007 г. С 1999 г. доход среднего домохозяйства снизился на 7%, а домохозяйств, возглавляемых лицами моложе 65 лет – на 10%. Многие экономисты назвали первую декаду XXI века “потерянным десятилетием” для “среднего класса”. Самые большие тяготы выпали на долю оказавшихся на “экономическом дне” (нижние 20%) или с трудом взобравшихся на первую ступеньку “среднего класса” (следующие 20%). На долю 40% домохозяйств в нижней части социальной пирамиды общества в 2010 г. приходилось 11,8% доходов, полученных всеми домохозяйствами в США. Это самый низкий показатель для названной категории граждан с 1967 г. В то же время верхние 20% домохозяйств получили 50% всех доходов [9], что подтверждает незыблемый принцип рыночной экономики: что от вас ушло, то к нам пришло.

Стремительная динамика обогащения правящей элиты в США в условиях неолиберализма привела к новому перераспределению доходов в пользу богатых и сверхбогатых. В своей новой книге “Цена неравенства” лауреат Нобелевской премии, профессор экономики Колумбийского университета Дж. Стиглиц отмечает, что за последние 30 лет доля национального дохода, которая принадлежит высшему 1% американцев, удвоилась, а высшим 0,1% – утроилась. В то же время средние доходы рабочих пребывали в состоянии стагнации. На основании этого Стиглиц приходит к выводу, что “в Америке меньше равенства возможностей, чем в любой другой развитой в промышленном отношении экономике” и что “американская мечта” является мифом” [10].

В США нет четкого определения финансовых параметров “среднего класса”. Некоторые экономисты, исходя из того, что Бюро переписи населения США делит все

домохозяйства по доходам на пять квинтилей, относят к “среднему классу” средние 20% домохозяйств, имеющих доход от 38 000 долл. до 61 000 долл. Другие дают более широкое определение “среднего класса” и включают в него средние 60% домохозяйств с доходами от 20 000 долл. до 100 000 долл. В настоящее время черта бедности для семьи из четырех человек в этой стране составляет 22 314 долл., а превышение этой черты в два раза исключает такую семью из числа “низкодоходных” и лишает ее права на получение правительственной помощи. Исходя из этого семья, имеющая доход 44 000 долл., может одновременно считаться и “низкодоходной”, и относящейся к “среднему классу” [11].

Недавний опрос общественного мнения в США социологической службой “Pew” засвидетельствовал “сжатие” “среднего класса” и признание 85% его представителей в том, что сейчас им труднее поддерживать достигнутый уровень жизни, чем 10 лет назад [12]. Чтобы затормозить “выпадение” из “среднего класса”, во многих семьях вынуждены работать и муж, и жена. Тем не менее, и двух зарплат недостаточно, чтобы угнаться за ростом дороговизны. Ибо за 20 лет, начиная с 1990 г., стоимость образования в колледже выросла от 43% до 60%, жилья – на 56%, медицинского обслуживания – на 155% [13]. По признанию главного экономиста Белого дома А.Крюгера, “средний класс” уменьшился с 50% домохозяйств в 1970 г. до 42% в 2010 г. [11]. Таким образом, он уже не выполняет роль буфера между 20% богатых и 20% бедных, т.к. не составляет 60%. В то же время доходы “среднего класса” в национальном доходе сократились с 62% до 45% [14]. Все это говорит о том, что “средний класс” в США на изломе веков претерпел не только количественные, но и качественные изменения со знаком минус.

В США нет недостатка публикаций, анализирующих “сжатие” “среднего класса” наряду с обнищанием трудовой Америки, которой ранее приписывали способность к восходящей мобильности. Сегодня никто не ставит под сомнение факты нисходящей мобильности в США как одной из основных причин ухудшения положения трудя-

щихся. Большинство новых рабочих мест создаются после кризиса в секторах экономики с низкой оплатой труда – в госпиталях, конторах, розничной торговле и т.д. В то же время миллионы американцев не выброшены за проходную только потому, что согласились на сокращение зарплаты и других льгот. Другим удалось найти худшую работу по сравнению с той, которую они потеряли. В обрабатывающей промышленности найм новых рабочих производится за половину зарплаты, которую платили их предшественникам шесть лет назад. Многие люди “выпали” из “среднего класса” потому, что потеряли работу или купленные в кредит дома.

Выталкивание миллионов трудящихся в резервную армию труда сопровождается многими страданиями “лишних” людей. Особенно тех, кто не может претендовать на получение пособия по безработице. Только 40% нынешних безработных в США имеют право на вспомоществование в связи лишением занятости. Остальные лишены этой “привилегии” потому, что они были временными или частично занятыми работниками, или не трудились достаточно долго на одной и той же работе. Американская система не принимает во внимание тот факт, что миллионы американцев вынуждены работать на нескольких работах неполный рабочий день или переходить с одной работы на другую потому, что не могут найти постоянную работу [15].

Согласно статистике, безработица в США не превышает сегодня 8%. С учетом же тех, кто простоял на учете меньше года, не смог трудоустроиться и отказался от попыток найти работу, она составляет 14,7%. Ибо отказавшиеся от поиска работы в США не считаются частью трудового резерва страны. Несмотря на рост безработицы в стране, ТНК переносят производства с высокооплачиваемыми рабочими местами в Китай, Индию и другие развивающиеся страны в погоне за дешевой рабочей силой и высокими прибылями. В результате квалифицированные рабочие теряют занятость, а обладатели университетских дипломов испытывают затруднения в карьерном росте. В связи с этим американский профессор Пол Робертс пишет: “Образно говоря, социальные лифты Америки се-

годня возят людей совсем не туда, куда они изначально рассчитывали попасть” [16].

Научный анализ социально-экономического положения “среднего класса” в цитадели капиталистического мира убедительно свидетельствует о том, что “утопические идеи и проекты являются существенным инструментом социальной политики господствующего класса, средством направления общественно-политической активности народных масс в тупики идеалистических эфемерий” [17, с. 173]. Крах “американской мечты” опровергает антинаучные буржуазные мифы о “депролетаризации” и “обуржуазивании” наемного труда в США и не оставляет сомнения в том, что политическая мифология “среднего класса” была разработана и внедрена в массовое сознание власть имущими в XX веке для увода американских трудящихся с поля классовой борьбы на ниву сотрудничества труда с капиталом, в интересах капитала, вопреки чаяниям трудового народа.

Литература

1. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 39.
2. Лоусон Т. Социология. А – Я словарь-справочник / Т. Лоусон, Дж. Гэррод ; пер. с англ. К.С.Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
3. Иглтон Т. Почему Маркс был прав / Иглтон Т. ; пер. с англ. П.Норвилло. – М. : Карьера Пресс, 2012. – 304 с.
4. Parker R. The Myth of the Middle Class: Notes on Affluence and Equality / R.Parker / Forward by G. William Domhoff. – N.Y. : HARPER COLOPHON BOOKS, 1974. – 233 p.
5. Lepore J. The Force [Electronic Resource] / Jill Lepore – Mode of access: http://www.newyorker.com/arts/critics/atlarge/2013/01/28/130128crat_atlarge_lepore
6. Hossein-Zadeh I. The Globalization of Militarism [Electronic Resource] Ismael Hossein-zadeh – Mode of access: <http://www.counterpunch.org/2010/12/17/the-globalization-of-militarism/>
7. Garofalo P. Corporate Profits Have Grown By 171 Percent Under Obama – Highest Rate Since 1900 [Electronic Resource] / Pat Garofalo – Mode of access: <http://www.alternet.org/news-amp-politics/corporate-profits-have-grown-171-percent-under-obama-highest-rate-1900>

8. *Garofalo P.* Corporate Profits Hit Record High While Worker Wages Hit Record Low [Electronic Resource] / Pat Garofalo – Mode of access: <http://thinkprogress.org/economy/2012/12/03/1270541/corporate-profits-wages-record/>

9. *Berstein J.* The lost decade for the middle class [Electronic Resource] / Jared Bernstein – Mode of access: <http://www.csmonitor.com/Business/On-the-Economy/2011/0915/The-lost-decade-for-the-middle-class>

10. *Task A.* The ‘American Dream’ is a Myth: Joseph Stiglitz on ‘The Price of Inequality’ [Electronic Resource] / Aaron.Task – Mode of access: <http://finance.yahoo.com/blogs/daily-ticker/american-dream-myth-joseph-stiglitz-price-inequality-124338674.html>

11. *Yen H.* What does it mean to be ‘middle class’? [Electronic Resource] / Hope Yen – Mode of access: <http://www.csmonitor.com/USA/Latest-News-Wires/2012/0718/What-does-it-mean-to-be-middle-class>

12. *Blodget H.* The Middle Class Is Broke: Pew Study Reveals Real Problem With Economy [Electronic Resource] / Henry Blodget – Mode of access: <http://finance.yahoo.com/blogs/daily-ticker/middle-class-broke-pew-study-reveals-real-problem-155018682.html>

13. 6 Signs That You’ve Made It To Middle Class [Electronic Resource] – Mode of access: http://www.investopedia.com/articles/pf/10/middle-class.asp?partner=vcb&utm_campaign=inv-dsq-retirement-a-feed-120312&utm_source=dsq&utm_medium=cpc&utm_content=adg-na_adv-na_mtp-na_adc-con_adf-mix_ptp_cp_geo-us#axzz2Fm1EOEFh

14. *Heavey S.* U.S. middle class set back over last decade: report [Electronic Resource] / Susan Heavey – Mode of access: <http://www.reuters.com/article/2012/08/22/us-usa-economy-middle-class-idUSBRE87L0TI20120822>

15. *Reich R.* The Downward Mobility of the American Middle Class, and Why Mitt Romney Doesn’t Know [Electronic Resource] / Robert Reich – Mode of access: <http://robertreich.org/post/17162027435>

16. *Робертс П.К.* Почему Америка не выходит из экономического кризиса? [Электронный ресурс] / Пол Крейг Робертс. – Режим доступа: <http://www.imperiya.by/economics2-15037.html>

17. *Танчер В.В.* Методологический кризис современной буржуазной социологии / Танчер В.В. – К. : Наук. думка, 1985. – 184.

ПРОБЛЕМНЫЕ ЗОНЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ

В статье проанализирован ряд проблемных зон в социологическом понятии “власть”. Проанализированы концепции власти как универсального социального феномена, которые представляют стремление к власти как потребность, характерную для каждого человека. Также в статье рассмотрены социологические определения понятия “власть” и предложена авторская трактовка этого термина, которая позволяет оперировать измеряемыми показателями (решение, действие, результат) при изучении данного социального явления.

Keywords: power, social relations, social phenomenon, a sociological concept.

Ключові слова: влада, соціальні відносини, соціальний феномен, соціологічне поняття.

Ключевые слова: власть, социальные отношения, социальный феномен, социологическое понятие.

Власть во всем многообразии своих проявлений является, пожалуй, одним из самых исследуемых гуманитарными науками социальных феноменов. Ф.Ницше провозглашал главным двигателем истории “ненасытное стремление к власти, использование власти как творческого инстинкта” [13]. Властные отношения пронизывают социум, как верно отмечал М.Фуко [15, с. 67], от индивидуального до наднационального уровня (что особенно актуально в условиях глобализации). Э.Гидденс называл власть всепроникающим явлением социальной жизни. Он считал, что власть должна быть признана первичным понятием в социологическом анализе, поскольку она определяет все остальные отношения [6, с. 195]. Украинский социальный психолог В.Васютинский среди наиболее заметных достоинств и недостатков людей, которые зани-

мают ведущие позиции в мотивации их поведения, назвал половое влечение и стремление к власти [3, с. 6]. О власти в том или ином контексте написано огромное количество трактатов, книг, статей, исчисляемое десятками тысяч наименований. Подробное изучение всего интеллектуального наследия человечества о власти (при этом стремительно обновляемого едва ли не ежедневно) вряд ли под силу не только одному исследователю, но и целым научным учреждениям. Кроме того, огромный спектр проявления власти (от прямого доминирования до информационного влияния, от власти традиций до власти инноваций, всех уровней власти и т.д.) делает эту задачу фактически невыполнимой. Однако это, с нашей точки зрения, совершенно не сужает поле теоретического осмысления власти. Формы власти меняются параллельно с изменением форм социальных отношений. Она пережила свою эволюцию от биосоциального силового доминирования до “soft power” культурно-информационного влияния на глобальном уровне. Теоретическое понимание власти даже в XX в., не говоря даже о более ранних периодах, уже не соответствует ее нынешнему состоянию, что является научной проблемой. Ее решение вряд ли возможно в рамках одной публикации, поэтому целью данной статьи является обозначение отдельных наиболее проблемных сегментов понятия “власть”.

Власть является одним из первичных элементов, обеспечивающих упорядочивание взаимоотношений и взаимодействий между людьми. Поскольку власть берет свое начало от доминирования, распространенного в животном мире, то мы вправе отметить ее биосоциальные корни и естественность, универсальность для любых объединений людей – от микрогрупп до глобальных образований. Как отмечал А.Конфисахор, “сущность власти... заключена в самих индивидах и заложена в природе человека” [8, с. 15].

Если А.Адлер показывает стремление к власти как механизм, компенсирующий недостаточность человека в чем-либо [1, с. 233], то другим исследователям власть (в той или иной форме своего проявления) представляется

как механизм проявления и установления личного доминирования и лидерства, характерный для каждого человека без исключения. Любая социальная общность рано или поздно иерархизируется, в ней появляются лидеры и аутсайдеры, обладающие властью и подчиняющиеся ей. В любом случае ниша власти (причем какой угодно – политической, духовно-идеологической, экономической и т.д.) будет неизбежно кем-нибудь занята. Рассматривая власть как потребность, российский исследователь В.Яшуткин высказал предположение, что “власть в состоянии дефицита является потребностью, а в своем наличии – это средство удовлетворения потребностей” [17]. Но почему стремление к власти не проявляется у людей постоянно? Механизмы лидерства, обеспечивающие первичное расслоение, впоследствии отходят на второй план, власть лидеров трансформируется во власть управленцев. Социальная структура стабилизируется и институционализируется, обрастая правилами и нормами. Однако стоит обществу (или любому другому социальному образованию) войти в фазу институциональных изменений, сразу же появляются отдельные индивидуумы и группы, претендующие на перераспределение власти, благодаря освобождению от рамок прежнего институционального порядка.

Разумеется, что стремление к власти проявляется в поведении людей далеко не всегда, поскольку оно ограничено как внешними, так и внутренними факторами. Во многом этот механизм и его использование зависит, во-первых, от личностных характеристик (можно предположить, что у каждого человека будет свой внутренний предел властных притязаний, условно “порог власти”). И именно поэтому политико-властные элиты на начальных этапах своего формирования состоят из определенных личностных типов. Личности с более высоким уровнем стремления к личному доминированию и лидерству способны завоевать власть, но только личности с высоким порогом властных притязаний (или “волей к власти” по Ф.Ницше) способны не только завоевать, но и удержать

ее в своих руках (что гораздо сложнее). И уже после институционализации власти и усложнения конфигурации властных отношений любая иерархия наполняется разными личностными типами. Поскольку расширяются рамки вероятности попадания во власть людей в соответствии с их приписываемыми социальными статусами, в то время как приобретенные (достигаемые) статусы начинают играть не первостепенную роль. Кроме того, разные личностные типы могут быть востребованы для решения тех или иных задач в инфраструктуре власти. Если человек с выдающимися лидерскими качествами вряд ли сможет долго и безупречно исполнять рутинную управленческую работу, то маловероятно и то, что бюрократ сможет повести за собой массы.

Во-вторых, общество накладывает свои ограничения на поведение людей. Поэтому это стремление к превосходству и доминированию, берущее свои начала от биосоциальных форм установления иерархий, может быть ограничено социальными нормами и правилами. Поэтому в институционализированных обществах, где каналы восходящей вертикальной мобильности существенно сужены, личностные качества уже имеют далеко не первостепенную роль в борьбе за власть. Соответственно, далеко не все индивидуумы с высоким уровнем “инстинкта власти” могут преодолеть социальные барьеры. Они задерживаются на каких-либо уровнях социальной и властной иерархии, принимают “правила игры”, ограничивают свои притязания в соответствии с этим уровнем, на основании чего формируются и стабилизируются их установки и поведение. Другим видом ограничений являются моральные правила, которые были восприняты и утвердились в сознании конкретного индивидуума в процессе его социализации. Таким образом, мораль (правила) и прописанные на ее основе законы (нормы), существенно ограничивая биосоциальный “инстинкт власти” в поведении людей, сами являются одним из механизмов власти. Поощрение за соблюдение норм и санкции за их нарушение позволяют

большую часть времени удерживать стремление к власти в строгих рамках и направлять его в определенные каналы социальной активности, не представляющих угроз для сложившегося социального порядка или же способствующих его развитию. Однако стоит только оказаться какому-либо сообществу людей вне зоны социального контроля и действия норм, “инстинкт власти” незамедлительно проявляет себя. И, если он не может быть сдержан правилами “прежней” морали, то вполне способен обрести разрушительный характер, в хаосе которого будет формироваться новый иерархический порядок.

И, наконец, в-третьих, наряду с извечным стремлением к доминированию и лидерству люди имеют и психологическую предрасположенность к подчинению [2]. Оба эти иррациональных начала соединяются в психике каждого человека в определённых пропорциях. В социальной жизни они начинают обретать рациональные обоснования в конкретных ситуациях. Можно предположить, что обе эти предрасположенности взаимодополняют друг друга в соответствии с диалектическим законом единства и борьбы противоположностей. И даже могут играть компенсаторную роль в условиях чрезмерного преобладания одного и/или неудовлетворенности другого начала.

Следует также отметить, что в данном описании предрасположенности к доминированию и подчинению вряд ли стоит принимать во внимание их крайние формы проявления, как, например, гипертрофированно-маниакальное стремление к власти или же, наоборот, фанатично-восторженное поклонение какому-либо лидеру. И то, и другое, безусловно, является психическим отклонением как для отдельного человека (как уверждал А.Адлер [1]), так и для масс с характерными для них проявлениями “психологии толпы” в соответствии с терминологией Г.Лебона [9]. Кроме того, такие проявления достаточно редки. В то же время наблюдение этих психологических основ отношения к власти, что, безусловно, требует своего дальнейшего осмысления, может быть полезно для более разностороннего понимания феномена власти с позиций со-

циологии. Поскольку, во-первых, власть является исключительно человеческим феноменом, который не существует без своих носителей [8, с. 15]. Во-вторых, от характера носителей власти зависит ее конфигурация. Формы и механизмы власти с микроуровня зачастую экстраполируются, переходят и закрепляются на более высоких уровнях социальных отношений. Особенно это характерно для “эпох перемен”, когда “паралич деятельности социальных институтов... компенсируется активностью элит” [16, с. 6], которые принимают на себя функции установления и коррекции правил игры.

Изменение и усложнение форм социальных организаций и взаимоотношений внутри них и между ними не меняет главный стержень властных отношений – иерархические отношения (иногда и в скрытой форме) между подчиняющим и подчиняющимся, управляющим и управляемым. А также не меняет сути главной функции власти – обеспечение порядка (какого именно и в чьих интересах в данном случае является вопросом второстепенным) и исполнение объектом действий, к которым его простимулировал субъект властных отношений. Однако следует отметить, что, несмотря на давнюю историю исследований власти, единой трактовки понятия нет до сих пор. Более того, терминология гуманитарных наук относительно власти не лишена определенных противоречий. Первое, что бросается в глаза, это вопрос, что подвластно – что имеют в виду подвластье – явление или субъект? Это было точно замечено украинским политологом Ф.Рудичем в монографии “Много ли власти нужно власти?” [14]. Ведь под властью можно понимать не только ее носителей, индивидов или группы, которые непосредственно осуществляют властные функции, что достаточно распространено и на бытовом уровне, и в информационном пространстве, и в самой политической риторике, но и организации, институты, форму и содержание отношений, механизмы и многое другое, а это требует четких разграничений и уточнений, в первую очередь, со стороны самого исследователя.

Во-вторых, уже сам дословный перевод греческого слова “*kratos*” (быть в состоянии, мочь, иметь возможность)

задает фон нечеткости, размытости понятия “власть”. Поскольку европейская философия во многом отталкивалась от учений Платона и Аристотеля, это не могло не отразиться на понятийном аппарате. Так, основоположник социологической теории власти М. Вебер отмечал “социологическую аморфность” этого понятия. Но и его определение власти, предложенное в работе “Основные социологические понятия”, также не лишено этого изъяна. По определению Вебера, “власть означает любой шанс осуществить свою волю в рамках некоторого социального отношения, даже вопреки сопротивлению, на чем бы такой шанс ни был основан” [4, с. 137]. Во-первых, в данном определении Вебера стоило бы курсивом отметить слово *шанс*, исходно подразумевающего вероятность конечного итога такого осуществления своей воли субъектом. Во-вторых, сам Вебер отмечал, что “все мыслимые качества человека... могут позволить ему осуществить свою волю в некоторой ситуации” [4, с. 137]. Поэтому им было введено понятие “господство”, которое, по мнению немецкого социолога, должно быть более точным. И именно изучению господства и его типов М. Вебер уделил большее внимание, чем социологически аморфному понятию “власть”.

Даже в условиях современного развития науки к понятию власти остается достаточно много вопросов без внятных ответов. Приведем лишь некоторые проблемы теоретического понимания власти, отмеченные в работе российского исследователя В. Ледеяева [10, с. 7].

1. Власть – это потенциал, его осуществление, атрибут, отношение или действие?

2. Что является непосредственным объектом воздействия власти: интересы, преференции, поведение, сознание, выбор деятельности, их комбинация?

3. Кто является субъектом власти: индивиды, группы, организации или же социальные структуры и системы?

Погружение в проблематику теорий власти позволяет видеть нерешенность многих вопросов, отсутствие единых и общепринятых “знаменателей” в трактовках понятий. Что объясняет отношение к понятию власти не только как

к “социологически аморфному”, по выражению М.Вебера. Спустя 70 лет Дж.Марч назвал власть “разочаровывающим понятием” [Цит. по: 10, с. 10]. Такое эмоциональное отношение к научному конструкту может быть оценено исследователем, предпринявшим попытку систематизации разных понятий власти и подведения их под общий знаменатель. Например, в известной книге польского социолога приводится шесть наиболее распространенных определений власти в немарксистской социологии [5, с. 158]:

1. Бихевиористские – особый тип поведения, основанный на возможности изменять поведение других людей.
2. Телеологические – достижение определенных целей, получение результатов.
3. Инструменталистские – возможность использования определенных средств, в т.ч. насилия.
4. Структуралистские – особый род отношений между управляющим и управляемым.
5. Определения власти как влияния.
6. Конфликтное – принятие решений, регулирующих распределение благ.

При этом совершенно нельзя исключать из зоны исследовательского внимания марксистскую трактовку политической власти как организованного насилия одного класса для подавления другого [12, с. 447].

В одной из наиболее обширных энциклопедических социологических статей о власти дано шесть вариантов ее понимания [7, с. 153]:

1. способность или потенциальная возможность людей принимать решения, оказывающие влияние на деятельность других людей;
2. механизм осуществления решений, инструмент координации деятельности людей в обществе;
3. производительная или преобразующая способность социальных структур, существующая независимо от воли индивидуальных акторов;
4. система властных органов;
5. лица, облеченные полномочиями;
6. совокупность отношений социальных субъектов.

Полагаем, этот список можно продолжать, предлагая рассматривать власть и как ресурс, и как коммуникацию, и как символический и смысловой ряды в сознании людей. Что, в конечном итоге, вряд ли будет способствовать уточнению понятия власти, а только сделает его еще более “социологически аморфным” и еще более усугубит разочарование в нем исследователей.

Таким образом, нынешнее состояние категориального аппарата социологии политики требует определенной коррекции. Решение этой задачи было бы возможным или путем отказа от единого определения термина “власть”, признание наличия множества властей (власть государственная, власть авторитета, власть информационная, власть экономическая и т.д.). Или необходимо работать с определениями, которые позволят проверить эмпирически проявление власти в определенной сфере социальных отношений и конкретных ситуациях. Из этого перечня сразу следует исключить организационное (как системы властных органов) и элитаристское (как лиц, облеченных властными полномочиями) понимания власти. Малофункциональными (для эмпирической проверки) выглядят определения, связанные с потенциальными возможностями и способностями. С нашей точки зрения, *власть – это, прежде всего, общественные отношения, основанные на подчинении объекта субъектом власти, результатом которых есть преобразование социальной реальности и изменение действий других людей*. Конечно же, такое определение в большей степени подходит для понимания властных отношений между людьми (власть структур будет иметь иное определение). Следует отметить, что наша трактовка понятия “власть” не противоречит требованиям к общему определению власти, выведенных Е.Вятром. По его мнению, общее определение власти должно включать четыре обязательных элемента: 1) не менее двух партнеров отношений власти; 2) приказ осуществляющего власть; 3) подчинение приказу; 4) общественные нормы, устанавливающие правомочность приказа [5, с. 161]. Не менее важными элементами власти, с нашей точки зрения, явля-

ются намерение (цель, решение) и результат. Таким образом, можно очертить схему реализации власти: намерение (цель, решение) – действие (через подчинение объекта субъектом власти) – результат.

В современных условиях развития социальных отношений прямые властные директивы уступают механизмам опосредованного (и часто незаметного) воздействия, не менее эффективно изменяющего социальную реальность и поведение людей. Как отмечал С.Льюкс, обосновывая свою трехмерную модель власти, в современных условиях сфера власти не ограничивается только поведением, а включает в себя и контроль над ценностями и убеждениями [11, с. 27, 45]. Это позволяет добавить к жестко-директивному “приказу”, как обязательному элементу общего определения власти, еще и “влияние” в разных его формах.

Таким образом, резюмируя изложенные выше результаты осмысления понятия “власть”, мы бы хотели подчеркнуть значение трактовки власти как универсального, естественного и неизбежного для социальных отношений феномена. В то же время, несмотря на универсальность данного социального явления, единого и общепринятого определения его нет до сих пор. Нами было предложено определение власти, подразумевающее решение, действие и конкретный результат. С нашей точки зрения, именно такой подход позволяет изучать власть более предметно, с конкретно измеряемыми показателями, тем самым избавляя ее от “социологической аморфности”.

Литература

1. Адлер А. Психология власти // Психология и психоанализ власти : Хрестоматия: в 2 т. / Адлер А. – Самара : Изд. дом “БАХРАХ”, 1999. – Т. 2. – С. 233–238.
2. Адорно Т. Авторитарная личность // Психология и психоанализ власти : Хрестоматия: в 2 т. / Т. Адорно. – Самара : Изд. дом “БАХРАХ”, 1999. – Т. 2. – С. 239–244.
3. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Васютинський В. – К. : Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2005. – 492 с.

4. Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология : Антология : в 2 ч. / Вебер М. М. – М. : Книжный дом “Университет”, 2002. – Ч.1. – С. 70–147.
5. Вятр Е. Социология политических отношений / Вятр Е. – М. : Прогресс, 1979. – 464 с.
6. Гидденс Э. Социология / Гидденс Э. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 703 с.
7. Ирхин Ю.В. Власть / Ю.В.Ирхин, Г.Г.Пирогов // Социологическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003. – Т. 1. – С. 153–156.
8. Конфисахор А.Г. Психология власти / Конфисахор А.Г. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
9. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Гюстав. — М. : Академический проект, 2011.— 238 с.
10. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ / Ледяев В.Г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
11. Льюкс С. Власть: Радикальный взгляд / С.Льюкс ; пер. с англ. А. И. Кырлежева ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — 240 с. — (Политическая теория).
12. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. / К.Маркс, Ф.Энгельс: – [2-е изд.]: В 50 тт. – Т. 4. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1955. – С. 419–459.
13. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ницше Ф. – М. : REFL-book, 1994. – 352 с.
14. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы / Рудич Ф.М. – К. : Наукова думка, 2009. – 304 с. – (Проект “Наукова книга”).
15. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Фуко М. – М. : Праксис, 2002. – 384 с. – (Серия “Новая наука политики”).
16. Шульга М. Правляча еліта сучасної України. [Аналітична доповідь №10]. / М.Шульга, О.Потехін, Н.Бойко, О.Парахонська, Т.Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій, 1998. – 68 с.
17. Яшуткин В.А. Власть: общая категориальная характеристика (социально-психологический контекст) / В.А.Яшуткин // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия “Гуманитарные науки”. – 2007. – № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/97364/>

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: МЕТОДИКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті аналізуються методичні підходи до дослідження стосовно ставлення громадян до різних виборчих систем, доводиться, що доцільніше це ставлення виявляти через з'ясування преференцій громадян до основних принципів (способів) розподілу депутатських мандатів.

Аналізуються результати загальнонаціональних досліджень за різними методиками в Україні у 2002–2009 рр., ставлення громадян до виборчих систем та їх модифікацій.

Keywords: *the electoral systems, proportional electoral systems, majority electoral systems, attitude to the electoral systems.*

Ключові слова: *виборчі системи, пропорційні виборчі системи, мажоритарні виборчі системи, ставлення до виборчих систем.*

Ключевые слова: *выборные системы, пропорционные выборные системы, мажоритарные выборные системы, отношение к выборным системам.*

Попри те, що виборча система на виборах до Верховної Ради України змінювалась тричі (в 1994 р. – мажоритарна система абсолютної більшості була змінена на змішану систему 50:50 відносної більшості та загальнонаціональних партійних списків, у 2005 р. – зі змішаної системи на пропорційну систему загальнонаціональних списків, у 2011 р. – знову повернулась змішана система), а Закон “Про вибори депутатів Верховної Ради” змінювався напередодні кожних парламентських виборів (у 1993, 1997, 2001, 2004, 2007, 2011 рр.), однак проблеми ставлення громадян до виборчих систем залишаються

практично поза увагою соціологів. Навіть у моніторингах Інституту соціології НАН та щорічних дослідженнях міжнародної фундації виборчих систем (IFES) показники такого ставлення не фігурують.

Єдині професійні дослідження ставлення громадян до виборчих систем проведені Фондом “Демократичні ініціативи” за методикою І.Бекешкіної у 2002–2008 рр. (табл. 1). У першому такому дослідженні [1, с. 222], проведеному 6–19 серпня 2002 р. Фондом “Демократичні ініціативи” та соціологічною службою “Соціс”, ще до пере-

Таблиця 1

Динаміка ставлення громадян України до виборчих систем, % (2006–2008 рр.)

Як Ви вважаєте, яким має бути виборчий Закон на виборах до Верховної Ради?	Час опитування		
	1–10 жовтня 2006 р.	20 червня – 6 липня 2007 р.	19 квітня – 6 травня 2008 р.
1. Такий як зараз – лише за партійними списками	25,2	19,6	11,5
2. Такий як раніше – половина за партійними списками, половина – депутати за округами	13,1	17,4	9,8
3. Повністю мажоритарний – коли всі депутати обираються індивідуально в округах і можуть висуватись не лише партіями, а й самовисуванням	16,3	17,3	29,0
4. Повністю мажоритарний – депутати обираються індивідуально, але висуваються лише партіями	5,6	9,9	18,6
5. Інший варіант	0,4	0,2	0,4
6. Не визначились	24,9	18,4	17,9
7. Мені це байдуже	19,4	17,2	12,8

У таблиці наведені дані загальнонаціональних опитувань (N=2010), проведених Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” 1–10 жовтня 2006 та 20 червня–липня 2007 р. та опитування (N=2009) фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” 19 квітня – 6 травня 2008 р. за методикою І.Бекешкіної.

ходу від змішаної до пропорційної виборчої системи, респондентам задавалось запитання “У який спосіб мають обиратись депутати до Верховної Ради?” (з варіантами відповіді – суто пропорційна система партійних списків, три варіанти змішаної системи та два варіанти системи більшості в мажоритарних округах).

Загальнонаціональне опитування засвідчило, що 23% громадян підтримують варіант, коли депутат обирається персонально у своєму окрузі, 19% – підтримували діючу на той час змішану систему 50:50, 8% – вибори депутатів лише за партійними списками, 5% – вибори депутатів у округах при висуванні лише партіями, 8% – інші варіанти змішаних систем, 19% – не змогли визначитись, а ще 18% – були байдужі до того, яка система виборів існуватиме в країні. На основі цих даних І.Бекешкіна зробила висновок, що населення, задля блага якого й пропонується така трансформація, аж ніяк “не сприймає пропорційну виборчу систему. Загальнонаціональні опитування ... після виборів у серпні 2002 року засвідчили, що лише 8% опитаних підтримують суто пропорційну виборчу систему. Натомість більшість населення схиляється або до того чи іншого варіанта змішаної системи, або бажає обирати депутатів за мажоритаркою” [4, с. 29].

Наступні загальнонаціональні дослідження ставлення громадян України до виборчих систем були проведені Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2006–2008 рр. за загальнонаціональною вибіркою вже після запровадження пропорційної системи загальнонаціональних партійних списків на виборах Верховної Ради України 2006 р. за модифікованою методикою І.Бекешкіної (табл. 1) [1, с. 222].

Перше з цих досліджень, проведене в Україні в жовтні 2006 р. засвідчило, що схильність громадян до пропорційної виборчої системи суттєво зросла. Адже з чотирьох варіантів вибору (система партійних списків, змішана система 50:50, два варіанти мажоритарної системи) найбільшу підтримку отримала пропорційна система партійних списків, яка випереджала як змішану систему, так і

два варіанти мажоритарної разом узятих. При цьому частка невизначених і байдужих щодо виборчих систем у 2006 р. порівняно з 2002 р. практично не змінилась (39% у 2006 р. і 37% у 2002 р.). Однак у 2007 р. (напередодні дострокових виборів Верховної Ради України) та першій половині 2008 р. (після дострокових виборів) ставлення до пропорційної системи партійних списків різко погіршилось (її підтримували в жовтні 2006 р. 25,2%, а у квітні–травні 2008 р. – 11,5%), а до обох варіантів до мажоритарної системи – дуже суттєво поліпшилось. Так, частка прихильників мажоритарної системи з самовисуванням зросла з 16,3% у жовтні 2006 р. до 29,0% – у травні 2008 р., а частка прихильників мажоритарних виборів при виключно висуванні кандидатів партіями зросла з 3,6% до 18,6%. Якщо виходити з результатів досліджень 2006–2008 р., то можна було б зробити висновок, що майже половина громадян України (47,6%) є прихильниками різних варіантів мажоритарної системи, а прихильників інших систем разом (пропорційної та змішаної) – більш як удвічі менше. Однак такий висновок є не зовсім коректним.

По-перше, пропонований І.Бекешкіною в дослідженнях і 2002 р., і 2006–2008 рр. перелік варіантів виборчих систем узятий з актуального в Україні “політичного меню” (тобто включає найбільш обговорювані в країні варіанти виборчих систем) і є *далеко не повним*, бо реально існуючих у світі виборчих систем набагато більше. А це впливає на результати опитувань.

По-друге, пропонований список (особливо 2002 р.) є *незбалансованим*, бо в першому варіанті пропонується один варіант пропорційної системи, два – мажоритарної, три – змішаної, а в другому – два мажоритарних та по одному – пропорційної та змішаної системи. А це, безперечно, підштовхує до вибору саме мажоритарної та змішаної системи.

По-третє, не зовсім методично коректно вводити до характеристики виборчих систем доповнення щодо існуючих чи тих, що існували раніше. Адже у 2002 р. проти змішаної системи 50:50 відзначалось (“такою як зараз”),

а у 2006–2008 рр. така характеристика стояла в альтернативі “такою як зараз – лише за партійними списками”, а проти змішаної “такою як раніше – половина... і т.д.”. Хоча можна було так характеризувати і мажоритарну систему (оскільки така існувала в Україні в 1990–1997 рр., а на місцевих виборах – у 1990–2004 рр.). Справа в тому, що система партійних списків може існувати не тільки у варіанті “як зараз в Україні”, а й не в таких варіантах (регіональних партійних списків, партійних списків у багатопартійних округах тощо).

До того ж в опитуваннях за методикою І.Бекешкіної в анкеті не дається визначення, що таке система партійних списків (у чому її суть), що таке мажоритарна система (це система абсолютної чи відносної більшості), що таке змішана система (яка буває зв’язаною – розподіл мандатів у округах та між партійними списками, зв’язаний чи не зв’язаний тощо). А тому респонденти, обираючи варіанти відповіді, часом дуже по-різному розуміли, за що вони віддавали свій голос в опитуванні. А тому й підсумовувати їх “голоси” є методично не коректним.

Щоб уникнути цих методичних некоректностей потрібно в дослідженнях ставлення громадян до виборчих систем вивчати ставлення не до назв їх (“партійні списки”, “мажоритарна система”, змішані варіанти), а до основних принципів, що ці системи вирізняють.

Виборчі системи передусім відрізняють за принципом визначення переможця (переможців). Якщо депутатські мандати отримують ті, хто *набрав більшість* (абсолютну чи відносну) голосів, то такі системи називаються системами більшості (чи мажоритарними), а якщо депутатські мандати *розподіляються пропорційно* до частки набраних голосів, то такі системи називають пропорційними [2, с. 54].

Тому, звичайно, можна вивчити ставлення громадян до мажоритарних, пропорційних та змішаних виборчих систем, однак такий аналіз не є коректним, адже значна частина громадян не розуміється на сутності цих виборчих систем. А тому соціологи мають самі визначити сутність

виборчих систем і вивчати ставлення саме до цих сутнісних характеристик за допомогою насамперед таких запитань.

1. Як Ви вважаєте, депутатські мандати на виборах до Верховної Ради потрібно розподілити між кандидатами партій пропорційно набраним ними голосам виборців чи депутатські мандати треба надавати тим кандидатам, які отримали більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців певної території (округу), чи половина депутатських мандатів має розподілятися за першим принципом, а половина – за другим?

1 – потрібно депутатські мандати розподіляти між кандидатами партій пропорційно;

2 – потрібно депутатські мандати надавати тим кандидатам, які отримали більшість голосів на певній території;

3 – потрібно половину мандатів розподіляти пропорційно, а половину тим кандидатам, які отримали більшість голосів на певній території;

4 – важко сказати;

5 – взагалі не цікавлюсь цим питанням.

Пропорційні виборчі системи, в свою чергу, поділяються на пропорційні виборчі системи загальнонаціональних та пропорційні виборчі системи регіональних партійних списків [2; 3].

Відповідно і ставлення до різних варіантів пропорційних виборчих систем треба вивчати за допомогою такого запитання:

2. Якщо Ви вважаєте, що всі чи частину депутатських мандатів на виборах до Верховної Ради потрібно розподіляти між партіями пропорційно, то цей розподіл треба робити пропорційно набраним голосам в Україні в цілому чи пропорційно набраним голосам у кожному регіоні окремо?

1 – розподіл треба робити пропорційно набраним голосам у окремих регіонах;

2 – розподіл треба робити пропорційно набраним голосам в Україні в цілому;

3 – половину мандатів треба розподіляти за першим принципом, половину – за другим;

4 – важко сказати;

5 – взагалі не цікавлюсь цим питанням.

У свою чергу мажоритарні виборчі системи (системи більшості) поділяють передусім на мажоритарні виборчі системи відносної більшості (в англо-американській традиції – просто системи відносної більшості) та мажоритарні системи абсолютної більшості [3], залежно від того, чи для отримання депутатського мандата кандидатам потрібно набрати просту більшість голосів (більше, ніж інші кандидати) чи абсолютну понад (більше 50% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні).

А запитання щодо вибору основних мажоритарних систем має формулюватись так:

3. Якщо Ви вважаєте, що всі чи частину депутатських мандатів на виборах до Верховної Ради потрібно надавати кандидатам, які отримали більшість голосів виборців певної території (округу), то, на Вашу думку, потрібно надавати депутатські мандати тим кандидатам, хто набрав просту більшість голосів порівняно з іншими кандидатами, чи тим, хто набрав абсолютну більшість голосів (понад 50%) виборців?

1 – потрібно надавати депутатські мандати тим кандидатам, хто набрав просту більшість голосів;

2 – потрібно надавати депутатські мандати тільки тим кандидатам, хто набрав абсолютну більшість голосів;

3 – важко сказати;

4 – взагалі не цікавлюсь цим питанням.

Взагалі-то, окрім пропорційних виборчих систем загальнонаціональних і регіональних партійних списків, мажоритарних систем відносної та абсолютної більшості та змішаних систем 50:50, існує і багато інших [2; 3], бо кожна з цих систем має безліч модифікацій, однак нині вивчати ставлення до цих модифікацій навряд чи доречно. Достатньо і цих трьох ключових поділів виборчих систем та показників мотивації їх вибору.

Уперше ставлення громадян України за даними показниками до виборчих систем вивчалось у дослідженні, проведеному у грудні 2008 р. Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” за вибіркою 1800 респондентів.

Дещо ширшим було коло показників ставлення до виборчих систем у дослідженні “Омнібус – 2009”, проведеному у квітні 2009 р. за нашою методикою Інституту соціології НАНУ та соціологічною службою “Соціс” [5, с. 514]. Окрім запитання щодо вибору виборчих систем (питання номер один даної статті), до інструментарію були включені також запитання щодо мотивації вибору.

4. А чому Ви вважаєте, що обраний Вами варіант виборчої системи є кращий?

1 – він забезпечує справедливе представництво у Верховній Раді інтересів вашого регіону;

2 – сприяє розвитку усталених партій;

3 – забезпечує справедливе представництво у ВР інтересів моєї соціальної групи;

4 – забезпечує стабільність роботи парламенту;

5 – сприяє формуванню стабільного Уряду;

6 – сприяє відповідальності депутатів перед виборцями;

7 – найкраще забезпечує інтереси моєї етнічної, регіональної та мовної групи;

8 – важко сказати;

9 – я не підтримую жодної системи;

Аналіз результатів цих досліджень дає можливість зробити такі попередні висновки.

За даними грудневого (2008 р.) загальнонаціонального дослідження виявилось, що більше половини громадян України або взагалі не цікавляться принципами розподілу депутатських мандатів на виборах до Верховної Ради (36%), або не визначились, який з них кращий (19,4%) (табл. 2). За даними квітневого (2009 р.) “Омнібусу – 2009” Інституту соціології НАНУ, де варіанта “взагалі не цікавлюсь цим питанням” не передбачалося, більше половини опитуваних не змогла визначитись (56,5%) щодо переваг певних виборчих систем (табл. 3).

За такого низького рівня визначеності громадян (чого не спостерігалось навіть у опитуваннях щодо складних проблем форми державного устрою чи партійних систем) говорити про якісь суттєві переваги на користь якоїсь конкретної виборчої системи не доводиться.

Таблиця 2

**Ставлення громадян різних регіонів України
до пропорційного принципу та принципу більшості
при розподілі депутатських мандатів, % (грудень 2008 р.)**

<i>Як Ви вважаєте, депутатські мандати на виборах до ВР потрібно розподіляти між кандидатами від партій та блоків пропорційно набраним голосам чи депутатські мандати треба надавати тим кандидатам, які отримали більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців певної території, чи половина депутатських мандатів має розподілятися за першим варіантом, а половина – за другим?</i>	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
1. Депутатські мандати треба розподіляти пропорційно набраним голосам	15,6	11,8	16,5	15,0	18,7
2. Депутатські мандати треба надавати тим кандидатам, які отримали більшість голосів на певній території	22,7	25,6	20,5	25,0	20,3
3. Половину мандатів треба розподіляти за першим варіантом, половину – за другим	6,3	8,1	4,8	8,6	3,9
4. Не визначились	19,4	18,4	19,5	20,6	18,4
5. Взагалі не цікавилось цим питанням	36,0	36,0	38,7	30,9	38,7

Серед визначених громадян щодо вибору між принципом пропорційності та принципом більшості, на яких ґрунтуються певні типи виборчих систем з невеликою перевагою йдуть прихильники виборчої системи, за якою депутатські мандати отримують ті, хто набрав більшість голосів (22,7% – за даними дослідження грудня 2008 р. та 22,4% – за даними квітня 2009 р.). Меншою підтримкою користується система пропорційного розподілу депутатських мандатів (відповідно 15,6% і 12,0% у цих опитуваннях), і ще меншою змішана – 6,3% і 9,1%.

Отже, хоча громадяни України віддають перевагу принципам більшості, що лежать в основі мажоритарних виборчих систем на виборах до Верховної Ради, однак ці

Таблиця 3

Ставлення громадян різних регіонів України до розподілу депутатських мандатів за пропорційною системою чи системою більшості, % (квітень 2009 р.)

Яка, на Вашу думку, виборча система до ВР була б кращою – за якої депутатські мандати розподіляються між кандидатами пропорційно партіям і блокам, згідно з відсотками набраних ними голосів, чи за якої мандати отримують ті кандидати, що набрали більше голосів у певному окрузі, чи половину мандатів треба розподіляти за першим варіантом, а половину – за другим?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
1. Система, за якої мандати розподіляються між кандидатами партій та блоків, пропорційно набраним голосам	12,0	11,2	11,4	12,8	12,6
2. Система, за якої депутатські мандати отримують кандидати, що здобули більшість голосів у певному окрузі	22,4	22,1	21,8	22,7	23,3
3. Половину мандатів треба розподіляти за першим варіантом, половину – за другим	9,1	10,6	9,8	8,1	8,0
4. Не визначились	56,5	56,2	57,0	56,3	56,0

системи підтримує менше чверті всіх громадян, а зовсім не переважна більшість.

При цьому виявилось, що статистично значущих розбіжностей у ставленні до пропорційних, змішаних чи мажоритарних систем громадяни різних регіонів не спостерігається (табл. 2, 3).

Про низький рівень поінформованості громадян щодо виборчих систем і низьку компетентність щодо мотивів вибору цих систем свідчать і результати досліджень мотивації вибору в “Омнібусі – 2009” (табл. 4).

Справа в тому, що різні виборчі системи виконують по-різному певні політичні функції – забезпечення справедливого представництва інтересів виборців регіонів

чи певних соціальних груп, соціокультурних груп і релігійних меншин, по-різному сприяють партійній структуризації суспільства та парламенту, створенню усталених парламентів та урядів [2; 3].

Пропорційні виборчі системи, як свідчать політологи, найкраще сприяють забезпеченню справедливого врахування інтересів різних груп виборців, бо забезпечують найбільшу відповідність між часткою голосів, поданих за кандидатів партій і кількістю обраних депутатів. Найгірше цю функцію виконують виборчі системи відносної більшості, коли голоси більше половини виборців можуть ігноруватись.

У перехідних суспільствах пропорційні виборчі системи (але з досить високим виборчим бар'єром у 5–7% голосів) також сприяють партійній структуризації суспільства і парламентів на відміну від пропорційних систем з низьким бар'єром.

Що ж стосується забезпечення прав меншин (етнокультурних, релігійних тощо), то мажоритарна система відносної більшості краще забезпечує ці права тільки для тих з них, які компактно проживають на певній території. Інші ж меншини можуть частково задовольняти свої інтереси тільки через пропорційне представництво у списках політичних партій.

Але результати дослідження свідчать, що громадяни України не дуже усвідомлюють ці переваги та недоліки виборчих систем, бо вони залишаються поза увагою дискурсу в політикумі та ЗМІ.

Так, головними мотивами вибору пропорційної системи розподілу депутатських мандатів громадян України вважають те, що вона “забезпечує справедливе представництво у ВР інтересів їх регіону” (49,5%) та “забезпечує стабільність парламенту” (48,1%), меншою мірою “сприяє відповідальності кандидатів перед виборцями” (37,0%) та “формуванню стабільного уряду” (35,2%) і ще меншою “сприяє розвитку усталених партій” (24,5%) чи “забезпечує справедливе представництво у ВР інтересів моєї соціальної групи” (26,9%).

Головними мотивами вибору систем більшості громадян України вважають те, що вони “сприяють відповідальності

Таблиця 4
Причини (мотиви) вибору
виборчих систем громадянами, % (квітень 2009 р.)

<i>А чому Ви вважаєте, що обрані Вами варіанти виборчої системи є кращими?</i>	Яку систему обрали?		
	Система, за якою мандати розподіляються між кандидатами від партій та блоків пропорційно набраним голосам	Система, за якої депутатські мандати отримують кандидати, що отримали більшість голосів у певному окрузі	Половину мандатів треба розподіляти за першою системою, за половину – за другою
	(N=216)	(N=403)	(N=164)
1. Забезпечує справедливе представництво у ВР інтересів нашого регіону (міста, району)	49,5	51,1	53,0
2. Сприяє розвитку усталених партій	24,5	13,2	22,0
3. Забезпечує справедливе представництво у ВР інтересів моєї соціальної групи	26,9	33,3	23,8
4. Забезпечує стабільність роботи парламенту	48,1	34,7	33,5
5. Сприяє формуванню стабільного Уряду	35,2	27,5	23,2
6. Сприяє відповідальності кандидатів перед виборцями	37,0	57,6	51,8
7. Найкраще забезпечує інтереси моєї етнічної, релігійної, мовної групи	3,7	8,9	13,4
8. Інші варіанти	0	0,5	0,6
9. Не визначились	3,7	4,2	6,1
10. Я не підтримую жодної системи	2,8	3,0	4,3

депутатів перед виборцями” (57,6%) і забезпечує “справедливе представництво у ВР інтересів регіону” (51,1%) меншою мірою “забезпечує стабільність роботи парламенту” (34,7%) і “справедливе представництво у ВР інтересів їх соціальної групи” (33,3%) та “стабільності Уряду” (24,5%). І ще менше “сприяє розвитку усталених партій” (13,2%).

Мотивація громадян, що схиляються до змішаної системи вибору 50:50, досить близька до мотивації вибору мажоритарних, а не пропорційних виборчих систем.

Таким чином, вибір громадян виборчих систем більшості та змішаних виборчих систем є досить раціональним, адже саме ці виборчі системи найкраще забезпечують зв'язок депутатів з виборцями та їх територіальними регіональними громадами. *А ось вибір пропорційних систем не зовсім раціональний, адже головні її переваги в сприянні саме партійній структуризації суспільства, забезпеченні справедливого представництва у парламентах інтересів різних соціальних груп (через відповідні партії) та сприяння стабільному формуванню Уряду (який спиратиметься на великі партії і блоки, а не окремих депутатів мажоритарників).*

Усе це свідчить про недостатній досвід знайомства громадян України з пропорційними виборчими системами (адже така система в Україні діяла тільки чотири роки) та не враховує переваг і недоліків усіх моделей пропорційної системи (адже жодних виборів в Україні за моделями регіональних чи окружних (як у Польщі) партійних списків чи партійних списків з преференціями не проводились).

Виборчі системи більшості, і пропорційні, і змішані, існують не як одна модель, а в безлічі модифікацій. Системи більшості насамперед *розподіляються на системи абсолютної більшості* (до яких, зокрема, належить добре відома в Україні виборча система з періоду 1990–1997 двотурова років система абсолютної більшості в одномандатних округах та маловідома українцям австралійська одностурова система “альтернативного голосування”) та система відносної більшості (яка теж буває не тільки у варіанті

наявності в Україні в 1998–2004 рр. та нині системи відносної більшості в одномандатних округах, а й у варіантах ірландської системи відносної більшості в багатомандатних округах чи японської системи обмеженого голосу в багатомандатних округах [2]. У нас немає можливості й потреби вивчати ставлення громадян України до всіх цих модифікаційних виборчих систем більшості, а тому досліджувалось лише ставлення прихильників цих систем (а не всіх громадян) до принципів відносної більшості та абсолютної більшості загалом.

Аналіз ставлення прихильників пропорційних систем теж вивчався тільки щодо основних її видів – системи загальнонаціональних партійних списків та системи регіональних списків.

Результати цього аналізу національних опитувань засвідчили, що відносна більшість прихильників пропорційних виборчих систем (*табл. 5*) – 40,6% віддає перевагу чинній на момент опитування системі розподілу депутатських мандатів за загальнонаціональними партійними списками, хоча і система регіональних списків (28,9%) та змішані варіанти партійних списків (20,3%) теж користуються значною підтримкою. І говорити про домінування якоїсь моделі пропорційної системи у масовій свідомості не доводиться.

Більше визначеними щодо моделі виборчої системи є прихильники принципів більшості (*табл. 6*). *Адже ті громадяни, які вважають, що депутатські мандати треба розподіляти між кандидатами, що набрали більшість голосів в окремих округах, схильються до принципу абсолютної більшості (понад 50%), який в Україні реалізувався за системою двотурового голосування в одномандатних округах (до 1997 р.), а тільки чверть підтримують систему відносної більшості, коли перемагає кандидат, що набрав більше голосів (не важливо скільки), ніж усі інші кандидати за системою одностурового голосування. Тобто серед прихильників мажоритарної системи в Україні та виборчих систем у країні загалом у 2008 р. найбільше було прихильників мажоритарної системи абсолютної більшості, адже в 2008 р.:*

Таблиця 5

Ставлення прихильників пропорційного розподілу мандатів між партіями та блоками до загальнонаціонального чи регіонального принципів пропорційного розподілу у різних регіонах України, % до тих, хто є прихильником пропорційних виборів (грудень 2008 р.)

Якщо Ви вважаєте, що всі чи частину депутатських мандатів треба розподілити пропорційно вибраним голосам, то цей розподіл робити пропорційно набраним голосам в Україні в цілому чи пропорційно набраним голосам у кожному регіоні окремо?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
1. Пропорційно набраним партіями (блоками) голосам у окремих регіонах (областях)	28,9	14,3	25,4	28,8	45,7
2. Пропорційно набраним голосам в Україні в цілому	40,6	36,5	50,8	33,1	39,5
3. Половину мандатів треба розподілити пропорційно в країні в цілому, половину – в окремих регіонах	20,3	36,5	9,8	29,7	9,9
4. Не визначились	7,3	11,1	9,0	7,6	1,2
5. Взагалі не цікавлюсь цим питанням	2,9	1,6	4,9	0,8	3,7

1) 13,3% усіх громадян України підтримували мажоритарну систему абсолютної більшості;

2) 7,8% – усіх громадян підтримували виборчу систему загальнонаціональних партійних списків;

3) 6,3% усіх громадян підтримували змішану виборчу систему 50:50, коли половина депутатських мандатів розподіляється за партійними списками, а половина – в округах за систем абсолютної чи відносної більшості;

4) 6,0% – усіх громадян підтримували виборчу систему відносної більшості голосів;

5) 5,6% – усіх громадян підтримували виборчу систему регіональних партійних списків;

6) 3,4% – громадян підтримували інші варіанти мажоритарних виборчих систем;

7) 2,2% – інші варіанти пропорційних виборчих систем;

Таблиця 6

Ставлення прихильників розподілу депутатських мандатів за принципом більшості до розподілу депутатських мандатів за системою відносної (простої) більшості та абсолютної більшості в окремих регіонах України, % до тих, хто є прихильником системи більшості (грудень 2008 р.)

Якщо Ви вважаєте, що всі чи частину депутатських мандатів треба надавати тим кандидатам, що отримали більшість голосів на певних територіях, то, на Вашу думку, ці мандати треба надавати тим, хто отримав просту більшість голосів порівняно з іншими чи тільки абсолютну більшість (понад 50%) голосів виборців?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
1. Потрібно депутатські мандати надавати тим, хто отримав просту більшість голосів	25,0	28,6	23,6	20,4	31,8
2. Потрібно депутатські мандати надавати тільки тим, хто набрав абсолютну більшість голосів	57,9	50,0	59,7	63,0	55,3
3. Не визначились	13,1	17,0	11,1	14,2	9,4
4. Взагалі не цікавлюсь цим питанням	4,0	4,5	5,6	2,5	3,5

8) 19,9% – не змогли визначитись щодо підтримки виборчих систем;

9) 36,0% – взагалі не цікавились цим питанням.[6]

Отже, хоча найбільшою підтримкою користується серед громадян України мажоритарна система абсолютної більшості (яка застосовувалась до 1997 р. на парламентських виборах), однак вона не користується підтримкою навіть і шостої частини виборців, а 55% громадян не мають жодних преференцій щодо виборчих систем загалом. Не адекватною є і мотивація щодо вибору виборчих систем.

Таким чином, питання про вибір конкретної моделі виборчої системи в Україні має прийматись експертами, а не населенням, виходячи з основних критеріїв, що сприяють або більшій пропорційності представництва основних груп інтересів у законодавчій владі, або сприянню більшій усталеності урядів при застосуванні пропорційних виборчих систем. На різних етапах розвитку українського суспільства пріоритетними можуть бути як одна, так і інша мета. І це можуть визначити тільки фахівці соціологи та політологи, а зовсім не громадяни, які не розуміються на перевагах та недоліках виборчих систем. Хоча і враховувати пріоритети масової свідомості громадян країни теж потрібно.

Література

1. Дані загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та компанією “Соціс” з 6 по 19 серпня 2002 р. // *Вибори–2002 в оцінках громадян та експертів.* – К. : Стилос, 2002.
2. *Кіс І.* Виборчі системи та їхні політичні наслідки / *І.Кіс* // *Нова політика.* – 1996. – №2.
3. *Вишняк О.І.* Вибори як інститут демократії. Виборчі системи. Виборчий процес / *О.І.Вишняк* // *Основи демократії : навч. посіб.* – К. : АйБі, 2002.
4. *Бекешкіна І.Е.* Чи потрібні партії народу / *І.Е.Бекешкіна* // *Політичний портрет України.* – 2003. – №26.
5. *Вибори–2006 в оцінках населення. Громадська думка у період виборчої кампанії 2007* // *Політичний портрет України.* – 2007. – №36/37.
6. *Результати національного опитування “Громадська думка – 2009. Омнібус”* // *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін.* – К. : ІС НАНУ. – 2009. – С. 514–515.

ВИБОРИ-2012: ДИНАМІКА РЕЙТИНГІВ І МОТИВАЦІЯ ВИБОРУ

У статті проаналізовано динаміку рейтингів та мотивацію вибору під час парламентських виборів 2012 року. Визначено основні чинники електорального вибору та резерви підвищення громадянської активності населення.

Keywords: *democratic society, public opinion, electoral choice, ideological and political orientation, awareness Voters.*

Ключові слова: *демократичне суспільство, громадська думка, електоральний вибір, ідейно-політичні орієнтації, поінформованість виборців.*

Ключевые слова: *демократическое общество, общественное мнение, электоральный выбор, идейно-политические ориентации, информированность избирателей.*

Загальна оцінка населенням України виборів як механізму демократичного суспільства

Вибори є ключовим механізмом демократичного суспільства. Саме через вибори громадяни можуть суттєво впливати як на відбір політичної еліти, якій на певний час народ делегує повноваження по управлінню суспільством, так і на вибір шляху розвитку країни та спосіб розв'язання найбільш актуальних соціальних проблем. Від того, наскільки дієвим є цей механізм, залежить міра демократичності суспільства. Отже, наскільки вибори набули демократичного змісту в українському суспільстві, яке переживає складні трансформаційні процеси? І чи справді наявний поступальний розвиток у демократичному напрямі від виборів до виборів?

Слід сказати, що загалом ставлення населення до виборів не є однозначним. З одного боку, громадяни України відповідально ставляться до участі у виборах. Об'єктивним свідченням цього є як стабільно високий відсоток участі

громадян у виборах, так і мотиви, що спонукають до голосування (*табл. 1*). Як свідчать дані, саме усвідомлення свого громадянського обов'язку є тим чинником, що спонукає більшість українських громадян витратити свій час на участь у виборах.

Як бачимо, за час, що минув від виборів 2002 р., зросла кількість тих, хто вважає участь у виборах громадянським

Таблиця 1

Причини участі громадян у виборах
(%, вказувати можна було не більше двох причин)

Причини участі у виборах	Вересень 2002	Вересень 2012
Участь у виборах – обов'язок громадянина	42	50
Я звик брати участь у виборах	19	17
Серед партій та блоків були такі, які мені подобаються	13	13
Участь у виборах – можливість вплинути на ситуацію в Україні	30	22
Не хотів, щоб моїм голосом скористався інший	31	29
Мені було цікаво узяти участь у цих “змаганнях” – хто перемає?	7	4
Інше	2	1
Важко відповісти	1	1

обов'язком. Особливо тішить зростання спонукального значення цього мотиву серед молодих виборців. Якщо в опитуванні 2002 р. молоді люди віком від 18 до 29 років як на основний мотив своєї участі у виборах вказали на побоювання, що їхнім голосом скористається хтось інший (37%), то цього року і для молодих виборців основним чинником, що рушив їх на виборчі дільниці, було усвідомлення свого громадянського обов'язку (51%).

Водночас громадяни – не лише ті, хто ухилився від участі від виборів, а й ті, хто прийшов на виборчі дільниці і зробив свій вибір, – не вірять у свою здатність шляхом виборів змінити життя на краще (*табл. 2*).

Як бачимо, громадяни не надто сподіваються, що вияв громадянського обов'язку зможе змінити їхнє життя на краще. Серед причин ухилення громадян від виборів велику вагу має те, що люди вже нікому не вірять – “ні правим,

Таблиця 2
Сподівання населення та те, що вибори до Верховної Ради
дадуть змогу поліпшити ситуацію в Україні (%)

<i>Сподівання на вибори</i>	<i>Серпень 2002</i>	<i>Серпень 2012</i>
Вибори дадуть змогу поліпшити ситуацію	29	24
Вибори нічого не змінять	42	54
Вибори лише погіршать ситуацію	6	5
Важко сказати	22	17

ні лівим, ні партійним, ні безпартійним” (21% серед тих, хто не брав участі у виборах).

До скепсису спонукає й той спосіб, у який вже звично проводяться вибори в Україні. Численні порушення, що їх фіксували під час виборів різноманітні громадські організації, зокрема Комітет виборців України, засоби масової інформації, представники різних політичних сил, передусім, звісно, тих, що не мали доступу до так званого адміністративного ресурсу, не пройшли й повз увагу пересічних громадян. З року в рік зменшується кількість тих, хто вірить у чесність проведення виборів. Від часу минулих парламентських виборів цей аспект ставлення до виборів різко зазнав змін на гірше.

Не дивно, що проведення виборів в Україні лише меншість опитаних (22%) визначила як “прояв демократичності політичної системи”; натомість більшість (58%) приєдналася до судження, що “проведення виборів в Україні покликане лише створити видимість демократії”. Водночас громадяни не схильні й до крайніх оцінок проведених виборів. Звісно, навряд чи можна було очікувати значної кількості тих, хто б вважав вибори–2002 “повністю демократичними” – подібну оцінку дали лише 6% опитаних. Але й “абсолютно недемократичними” їх вважає 28% опитаних. Переважала ж в опитуванні поміркована оцінка виборів як “частково демократичних” (51%).

Отже, сформулюємо суперечності у ставленні до виборів. Населення, з одного боку, позитивно ставиться до

виборів як таких, як додемократичного інституту, вважаючи своїм обов'язком брати участь у голосуванні – і на вербальному рівні, і на практичному. Водночас населення негативно сприймає реальність проведення виборів в Україні. Його не влаштовує: 1) нечесність проведення виборів; 2) те, що вони вирішально не впливають на зміну життя на краще; 3) те, що серед політичних сил часто громадяни не бачать тих, хто б виражав та обстоював їхні інтереси. Отже, з аналізу оцінки населенням виборів можна зробити такі практичні висновки: щоб вибори стали справді демократичними, слід: 1) добиватися чесності й справедливості проведення виборів; 2) добиватися, щоб вибори стали підмогою, за допомогою якої люди могли б справді впливати на ситуацію в країні.

Чинники електорального вибору

Головними чинниками вибору партії є програма, ідеї, пропозиції (37%) та лідери партій (26%). Існують певні відмінності у мотивації голосування за різні політичні сили. Так, вже стабільною є вирішальна орієнтація на лідера у виборців “УДАР” В.Кличка (67%), проте за останній місяць зросла вагомість програми та пропозицій (41%, у серпні – 29%). Цікаво, що схожою виявилася мотивація виборців таких різних партій, як КПУ та ВО “Свобода”: виборцям КПУ найбільше подобається програма їхньої партії (64%) та те, що ця партія виражає їхні інтереси (50%). Так само вважають і виборці ВО “Свобода”: орієнтація на програму (64%) та на те, що партія виражає їхні інтереси (35%). Істотно змінилася мотивація вибору у виборців ОО “Батьківщина”: у червні явно переважала орієнтація на лідера (51%), у серпні така мотивація ще дещо переважала (38%), а у вересні лише 12% виборців цієї політичної сили орієнтувалися при своєму виборі на лідерів, переважаючою стала мотивація на програму на пропозиції (34%) та на те, що ця партія виражає їхні інтереси (32%). є у мотивації орієнтація на лідера також у виборців “Батьківщини” (38%, у червні було 51%), хоча істотно виражені й інші дві мотивації: програма й пропо-

зиції (32%) та вираження інтересів виборців (30%). Відрізняється від решти мотивація виборців Партії регіонів: 46% орієнтуються на програму та пропозиції цієї партії, 25% обирають її тому, що вона має шанси на успіх, 21% голосуватимуть за неї, бо робили так і на попередніх парламентських виборах.

Більшість виборців (61%) голосують за певну партію тому, що вона їм подобається, проте 23% голосують за певну партію для того, щоб до влади не прийшли політики протилежного політичного табору (найбільше таких виборців серед прихильників ОО “Батьківщина – 35%).

Порівняно з попередніми парламентськими виборами 2007 р. зменшилася кількість тих, хто у своєму виборі орієнтується на “кольори” партій: якщо у липні 2007 р. готові були підтримати партію з “помаранчевого” табору 29%, то у вересні 2012 р. – 20%, за партію з “біло-блакитного” табору на попередніх виборах готові були проголосувати 34%, нині – 25%, натомість зріс відсоток тих, для кого цей поділ не має значення (з 19% до 24%) та тих, хто хотів би проголосувати за партію, яка не належить ні до “помаранчевих”, ні до “біло-блакитних” (з 4% до 16%).

Ті, хто хотів би на цих виборах підтримати партію з “помаранчевого” табору, найбільше ладні віддати голос за ОО “Батьківщина” (53%), частина – за “УДАР” (14%) та ОО “Свобода” (9%), 14% не визначилися, яка саме партія відповідає “помаранчевому” кольору. Для тих виборців, які хочуть підтримати партію з “біло-блакитного” табору, вибір однозначний: Партія регіонів (77%) і ще 8% – Комуністична партія, не визначилися 10%. Серед тих, хто хотів би підтримати партію, яка не належить ні до “помаранчевих”, ні до “біло-блакитних”, лідерство має партія “УДАР” – серед “нейтралів” за неї ладні проголосувати 33%, 22% – за КПУ, 6% – за ОО “Батьківщина”, 2% – за Партію регіонів і ще 19% “нейтралів” не визначилися.

При виборі партії найбільш вагомою для населення є така інформація: пропозиції партій щодо важливих для людей проблем (важливо і дуже важливо для 93% насе-

лення), минула діяльність партії та її представників (важливо і дуже важливо для 82%), з якими партіями ця партія буде об'єднуватися у майбутньому (важливо і дуже важливо для 80%), склад першої п'ятірки партії (важливо і дуже важливо для 70%), увесь список партії (важливо і дуже важливо для 60%), за владу ця партія чи проти влади (важливо і дуже важливо для 71%), фінансові декларації кандидатів (важливо і дуже важливо для 54%). Не є важливою для більшості населення інформація про приватне життя кандидатів (важливо – для 39%, не важливо – для 55%) та компрометуючі відомості про кандидатів у списку (важливо – для 40%, не важливо – для 51%).

У другій половині вересня, майже за місяць до дня виборів, знали про те, що половина депутатів обиратимуться у мажоритарних округах, 55% тих, хто збирається брати участь у виборах, ще 24% “щось про це чули”, а 18% не знали про це взагалі.

Серед тих, хто збирається йти на вибори, наприкінці вересня знали усіх кандидатів у окрузі 6%, багатьох – 13%, кількох головних – 31%, лише одного, за якого голосуватимуть – 11%, не знають нікого – 34% тих, хто братиме участь у виборах.

Лише 12% населення вважає, що виборча кампанія на округах ведеться дуже активно і конкурентно, 27% відповіли, що активно працює лише декілька кандидатів, у 12% – на окрузі активно працює лише один кандидат, а 30% вважають, що в них на окрузі ніхто активно не працює.

Серед тих, хто визначився із голосуванням за кандидата по мажоритарному округу, найбільше важила партійна належність кандидата (32%), ще вагомими чинниками були можливість у майбутньому розв'язувати проблеми округу (17%) та особистість кандидата (15%). Значна частина виборців – 34% – взагалі не змогли визначити, чому саме вони обрали того чи іншого кандидата.

Лише 18% населення зазначили, що той кандидат, за якого вони ладні проголосувати, працював на окрузі вже кілька років (найбільше таких виявилось серед виборців

Партії регіонів – 32%). Ще 8,5% населення зазначили, що обраний кандидат почав працювати на окрузі з цього року, але до початку виборчої кампанії, 12% – з початком виборчої кампанії, 12% зазначили, що обраний ними кандидат не працював і не працює на окрузі (найбільше таких виявилось серед виборців ОО “Свобода”), а майже половина населення – 49% взагалі нічого про активність депутатів на окрузі сказати не змогли.

Поінформованість виборців

Безумовним лідером у виборчій кампанії є телебачення: 46% населення отримують інформацію про партії з виступів представників партій у різних телепрограмах. Далі за рівнем впливовості на виборців йдуть: газетні публікації (23%), телереклама (22%), листівки та інші агітаційні матеріали партій (19%). Нові медіа за впливом на виборця істотно поступаються традиційним ЗМІ: новинні або політичні Інтернет-сайти є джерелом інформації для 8% населення, соціальні Інтернет-мережі – для 4%.

Існують відмінності у використанні джерел інформації про вибори залежно від віку: молодь більше використовує новинні Інтернет-сайти (14%) та соціальні мережі (10%), а от серед людей старших за 60 років цими джерелами інформації користуються лише 0,1%. Серед виборців різних політичних партій найбільше користуються новими медіа прихильники “УДАРу”, “Свободи” та Партії Наталії Королевської “Україна – вперед!” (14–17%), найменше – виборці Компартії та Партії регіонів (5–6%). Мешканці сіл теж менше користуються у виборчій кампанії Інтернет-сайтами (5,5%) порівняно з міськими жителями (9%), також до них менше доходять листівки та інші агітаційні матеріали (15%), ніж до городян (21%). А от обговорення з іншими людьми як джерело інформації на селі поширено більше (16,5%), ніж у містах (11%).

Більшість населення (55%) вважає, що у ЗМІ досить часто (40%) чи дуже часто (15%) представлені різні точки зору – як влади, так і опозиції. Натомість на думку 28%, це трапляється досить рідко (6%) чи досить рідко (23%).

Щодо міри представленості у ЗМІ точок зору влади і опозиції виявилися істотні відмінності серед виборців різних політичних сил. Виборці Партії регіонів схильні вважати, що опозиція дуже часто (23%) чи досить часто (50%) з'являється у ЗМІ. Такої ж думки дотримуються й виборці Комуністичної партії України (18% вважають, що точка зору опозиції зустрічається у ЗМІ дуже часто, а 46% – що досить часто) та виборці Партії Наталії Королевської “Україна–вперед!” (18% – дуже “часто” і ще 46% – що “досить часто”). Деяко переважають “оптимісти” і серед виборців “УДАРу”: 37% з них вважають, що точка зору опозиції зустрічається у ЗМІ досить часто і ще 10% – що дуже часто. А от думки виборців ОО “Батьківщина” та ГО “Свобода” поділилися: 44% виборців ОО “Батьківщина” вважають, що точки зору як влади, так і опозиції представлені у ЗМІ досить часто чи дуже часто і майже стільки ж – 42% – рідко й дуже рідко; серед виборців “Свободи” часто й дуже часто бачать у ЗМІ точки зору влади й опозиції 44%, а 45% вважають, що це трапляється рідко чи дуже рідко.

***Політична структурованість українського
суспільства. Ідейно-політичні орієнтації
електоратів партій та блоків***

Нагальність реформування політичного устрою України визнається усіма політичними силами. Однією з таких пропозицій є перехід до пропорційної виборчої системи та формування політичними силами, що перемогли на виборах, органів виконавчої влади. Проте такий напрям реформування політичної системи викликає значні заперечення, і як основний аргумент слугує політична неструктурованість українського суспільства. Проте чи відповідає дійсності це твердження? І взагалі, що вважати “політичною структурованістю”?

Політична структурованість суспільства може визначатися за такими параметрами:

1. Ідеологічна ідентифікація – ототожнення громадянами своїх політичних поглядів за певними ідеологічними напрямками.

2. Партийна ідентифікація – стабільне голосування на виборах за певні партії, чи принаймні партії одного ідеологічного спектру.

3. Структурування ідейних позицій.

Щодо структурованості суспільства за першим показником, кількість тих, хто не визначився зі своєю ідеологічною орієнтацією, щороку зменшується. У нашому опитуванні 34% опитаних не змогли визначитися, яка з ідеологічних течій їм найбільше найближча, з них 9% відповіли, що остаточно ще не визначили своєї позиції, 11% не розуміються у відмінностях ідеологій і ще 11% принципово не ідентифікують себе ідеологічно. Щодо другого критерію стабільної партійної ідентифікації, то важко її очікувати за умов лише других партійних виборів, коли, до того ж, у виборчих списках щоразу фігурують інші партії та блоки.

Проте ці критерії не є головними для визначення наявності політичної структурованості суспільства. Як відомо, славнозвісний Журден усе життя розмовляв прозою, не усвідомлюючи цього. В українському суспільстві люди не завжди ідентифікують ідеологічно свої погляди на право-лівій чи іншій шкалі, які є традиційними у політичній науці. Проте це не означає, що вони не мають певних позицій щодо основних соціально-політичних проблем і що їхні погляди не можуть бути віднесені до певних ідеологічно-політичних шкал.

На відміну від європейських партій, економічні погляди не є критеріями поділу політичної структури в Україні: більшість виборців майже усіх політичних партій, що мають шанси подолати виборчий бар'єр, дотримуються центристських поглядів, вважаючи, що потрібно поєднати державне правління і ринкові методи. Відрізняється лише електорат Комуністичної партії, де більшість вважає, що потрібно повернутися до планової державної економіки.

Основними структуроутворюючими чинниками у політичному просторі України є питання геополітичного вибору та мовне питання. Проєвропейська зовнішньополітична орієнтація характеризує електорати ВО "Свобода": 64% – за вступ України до Євросоюзу, 69% – проти приєднання України до Митного союзу з Росією, Білоруссю,

Казахстаном; ВО “Батьківщина”: 65% – за вступ до ЄС, 57% – проти вступу до Митного союзу, ”УДАР” – 69% – за вступ до ЄС, 47% – проти вступу до Митного союзу; Партії Наталії Королевської “Україна – вперед!”: 64% за вступ України до ЄС і 43% (деяка перевага) – проти вступу до Митного Союзу. Водночас серед виборців цих політичних сил переважає, хоча й різною мірою, негативне ставлення до вступу України в НАТО: ВО “Батьківщина” – 55% (“за” – 23%), “УДАР” – 49% (“за” – 17%), “Україна – вперед!” Н.Королевської – 63% (“за” – 18%), ВО “Свобода” – 42% (“за” – 36%).

Проросійська орієнтація, антиєвропейська і антинатовська орієнтація переважає у виборців Партії регіонів (69% – за приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, 49% – проти вступу України до ЄС і 77% – проти вступу до НАТО) та Комуністичної партії України (79% – за приєднання України до Митного союзу, 73% – проти вступу України до ЄС і 84% – проти вступу до НАТО).

Найбільш диференційованим є електорат політичних партій у питанні надання російській мові статусу офіційної. Абсолютна більшість виборців ВО “Свобода” (94%), ВО “Батьківщина” (85%), ”УДАР” (74,0%) та переважна більшість виборців “Україна – вперед!” Н.Королевської (53%) – проти надання російській мові статусу офіційної, а переважна більшість виборців Партії регіонів (67%) та Компартії України (62%) – за надання російській мові статусу офіційної в Україні. Але навіть серед виборців КПУ 30% – та ПР (27%) – проти офіційного статусу російської мови.

Ставлення виборців різних політичних сил до імпічменту Президентіві Віктору Януковичу теж є лінією політичного поділу: підтримують ідею імпічменту Президентіві виборці ВО “Батьківщина” (72%), ВО “Свобода” (74%), переважна більшість “УДАР” (47%, а 31% – не підтримують). Не підтримують ідею імпічменту виборці Партії регіонів (92%) та переважна більшість виборців Комуністичної партії (53% не підтримують, 27% – підтримують)

та “Україна – вперед!” Н.Королевської (50% не підтримують, 22% підтримують).

В електораті всіх провідних політичних партій, окрім Компартії України, переважають прихильники демократії як найбільш бажаного типу політичного устрою (від 60% – у ВО “Батьківщина” до 45% – у “УДАР” Віталія Кличка). І тільки у електораті Компартії України не значно переважають прихильники авторитарного режиму (36%) над прихильниками демократичного устрою. Але не мало прихильників авторитарного устрою є і серед виборців “УДА-Ру” та Партії регіонів (23%). Серед виборців “УДА-Ру” ще й багато тих, хто займає індивідуальну та невизначену позицію в питаннях демократії.

Більшість населення України – 54% – вважає, що діяльність партій в Україні повністю або переважно не відповідає демократичним стандартам, а на думку 29% – відповідає. Головну причину невідповідності демократичним стандартам громадяни вбачають насамперед у тому, що партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів (42%), що партії не дотримуються у своїй діяльності тих програм та цілей, які заявлені (38%), що партії фінансуються невідомо як, переважно – олігархами (34%) і що партії не мають реального зв’язку з громадянами (35%).

Водночас лише 6% громадян готові виділяти гроші на якусь політичну партію, якщо будуть певні, що ця партія виражає їхні інтереси (у 2009 р. готових фінансувати “свою” партію було більше – 10%). Середній щомісячний “внесок” тих, хто готовий давати кошти на партію, – 135 грн (у 2009 р. – 85 грн).

Громадська думка щодо діяльності громадських організацій під час парламентських виборів 2012 р.

Роль громадськості в українських виборах зумовлюється кількома причинами. Передусім майбутні вибори особливо яскраво виявили міру недемократичності нашого суспільства. Ситуація з дотриманням виборчого законодавства ускладнювалася тим, що влада була безпосереднім учасником виборчих перегонів, утворивши владний блок

“За єдину Україну!” і задалегідь “визначивши” результат, який цей блок має отримати у результаті виборів. Тому громадськість мала докласти максимальних зусиль для того, щоб вибори були чесними, прозорими і об’єктивними, а їх результати стали реальним волевиявленням народу. Саме з цією метою різні громадські організації, які займалися моніторингом виборів, об’єднали свої зусилля, утворивши Всеукраїнський громадський моніторинговий комітет, одним із фундаторів якого був Фонд “Демократичні ініціативи”. Звичайно, й поза межами цієї структури на виборах діяло чимало громадських організацій, які забезпечували різні ділянки виборчої кампанії. І однією з особливостей виборів–2002 було те, що діяльність громадських організацій стала справді помітною в суспільстві.

Про ефективність роботи громадських організацій під час виборів можна судити з різних позицій. Проте найбільш правильно можуть оцінити їхню діяльність ті, для кого вона, власне, була призначена, тобто пересічні громадяни України.

Загалом оцінка населенням важливості діяльності громадських організацій, які під час виборів опікуються тим, щоб вибори були чесними і прозорими, виявилася дуже високою: 47% населення вважають діяльність цих організацій “дуже потрібною”, ще 32% – загалом потрібною і лише 10% – не потрібною (11% своєї думки не визначили). Зазначимо, що визнання важливості діяльності громадських організацій під час виборів не залежить від статі, віку чи освіти і – що особливо важливо – від партійних симпатій. Ті, хто голосував за Партію регіонів, так само, як і інші, вважають діяльність громадських організацій по контролю за чесністю виборів дуже важливою або переважно важливою.

Цікавими виявилися уявлення населення щодо міри важливості різних напрямів діяльності громадських організацій під час виборів. Респондентам було запропоновано зазначити у списку напрямів діяльності громадських організацій ті з них, які вони вважають необхідними. І хоча кількість відповідей не обмежувалася (можна було зазна-

чати хоч і усі варіанти), визначилася система пріоритетів, які громадська думка розцінює як найбільш важливі. Отже, значущість різних напрямів діяльності громадських організацій в оцінці громадської думки виглядає так:

- фіксація порушень виборчого законодавства та прав виборців – 61%;
- контроль за підрахунком голосів – 57%;
- роз'яснювання виборцям процедури голосування – 30%;
- боротьба за рівний доступ усіх учасників вибору до ЗМІ – 20%;
- контроль за фінансуванням учасників виборчого процесу – 19%;
- допомога виборцям у аналізі виборчих програм – 18%;
- допомога виборцям у судовому оскарженні порушень їхніх виборчих прав – 14%;
- проведення незалежних соціологічних опитувань – 13%.

Як бачимо, населення вважає найбільш значущими ті напрями, які стосуються контролю за діяльністю влади. Це є наслідком значного рівня недовіри населення до влади, яке зафіксовано у численних соціологічних опитуваннях. Привертає до себе увагу й те, що значна частина виборців вважає за необхідне, щоб хтось роз'яснив їм процедуру голосування. Проте, можливо, “процедура” розуміється виборцями у більш широкому контексті, ніж просто опускання бюлетеня в скриньку.

Цікаво було дізнатися, наскільки громадяни готові особисто брати участь у роботі громадських організацій під час виборів. Таку готовність працювати добровольцем у тій чи іншій громадській організації висловили 25% опитаних, тобто кожний четвертий. Реально ж брали участь у такій роботі менше 3% опитаних. І хоча, зрозуміло, між намірами і діями існує велика дистанція, все ж можна визнати, що резерви для залучення громадян до діяльності громадських організацій великі.

ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕОРИИ ПАРТИЙ В СОЦИОЛОГИИ И СМЕЖНЫХ ДИСЦИПЛИНАХ

Рассматриваются определение партии и основные подходы к изучению теории партии.

Keywords: party, divergence, institutionalism.

Ключові слова: партія, дивергенція, інституціоналізм.

Ключевые слова: партия, дивергенция, институционализм.

Термин “партия” происходит от латинских слов *pars*, что означает “род” и *partio* – “делю”, “разделяю”.

С точки зрения этимологии термин “партия” понимается как часть общества, его орган, как группа людей, команда, сплоченная по какому-либо признаку (отстаивания интересов, выражения единомыслия, поддержки, достижения общих целей), отделяющая себя от других групп общества, стремящихся с помощью активной деятельности отстоять свои взгляды, позиции, интересы, добиться определенных целей.

Политические партии представляют собой сложный социально-политический феномен. Его сложность и противоречивость вытекают из сложности и противоречивости положения партий в обществе. Их деятельность одновременно в разных его сферах с широким охватом самых разнообразных социальных, этнических, конфессиональных групп населения характеризуется множеством параметров и объясняется многими причинами.

С точки зрения *исторического подхода*, политические партии образуются на определенном этапе развития общества, когда для их деятельности возникают более или

менее подходящие условия. При изменении условий партийной деятельности изменяются и внутренняя структура партий, и формы партийной борьбы. Для сторонников этого подхода наиболее важна периодизация истории партий, выявление определенных исторических эпох, границами которых служат значительные изменения в партиях и идеологиях, организации, месте и роли в обществе.

Сторонники исторического подхода видят в партиях явление историческое, преходящее. Они полагают, что с изменением социальной структуры общества, развитием средств коммуникации, ростом информированности населения политические партии, как борющиеся за власть организации, исчезнут. Э.Тоффлер, например, считает, что дивергенция классов на “множество более мелких групп” в скором времени приведет к замене политической системы, где центральную роль играют политические партии, системой децентрализованных общин. В них индивидуальные, групповые интересы будут реализовываться не в деятельности партий, а средствами массовой информации, высокоразвитой экономикой, сферой услуг, поставляющими “полностью готовый набор вкусов и предпочтений” [1].

Институциональный подход. Классический институционализм представляет политические партии, прежде всего как организации, подобные государственным учреждениям, которые действуют согласно законам и юридическим предписаниям. Политологи-институционалисты исходили из предположения о практически полном совпадении конституционных, правовых положений, касающихся прав и привилегий носителей государственных должностей, их реальных политических действий. Они стремились собрать необходимую информацию, точно и скрупулезно описать политические процессы, которые, на их взгляд, являлись функцией политических институтов. Результирующей силой, “производной параллелограмма сил”, и представлялась им искомая величина – политическое решение. Вместо построения теорий и от-

крытия закономерностей партийной борьбы, по мнению сторонников институционализма, следует исследовать прерогативы, роль партий в принятии государственных решений, и задача будет выполнена.

Этот подход сыграл свою, довольно значительную роль в зарождении теории партий. В настоящее время последователи и оппоненты институционализма – неoinституционалисты коренным образом изменили свой образ партии. Теперь партия для них не учреждение, а система определенных, сложившихся в данной среде отношений. Согласно воззрениям сторонников неoinституционального подхода, институционализированные, то есть закрепленные в поведении людей и признанные обществом, взаимоотношения в организациях, именующих себя партиями, и представляют собой политические партии.

Социологический подход означает исследование объективной реальности: общества, политической системы сил и партии с точки зрения интересов составляющих ее социальных групп, социальной структуры общества и исследуемого предмета, социальных статусов и ролей индивидов, составляющих эту группу или организацию. Этот подход органично связывает общество и его политическую систему, человека и политическую организацию, через которую реализуются социальные потребности. Для партологов он означает видение непосредственной связи партий с порождающим их обществом, его социальным полем, взаимодействием на нем различных социальных групп. Они и составляют социальную базу различных политических партий, чьи программы и другие документы выражают идеалы, интересы этих самых социальных групп.

Социологический подход предполагает изучение в первую очередь отношений людей: активистов, партийных функционеров, лидеров и рядовых партийцев или избирателей. Он привносит в методологию изучения партий социологические методы: опросы, тесты, интервью т.п. Их применение наиболее актуально и эффективно в период избирательных кампаний, а также для изучения популяр-

ности партий, рейтинговых лидеров, депутатов или кандидатов.

Среди известных партологов можно отметить приверженцев социологического подхода. Это М. Вебер, М. Дюверже, П. Бурдьё, Ж. Блондель, К. фон Бойме и др.

С выходом в свет работы “Политические партии” М. Дюверже (1951) классификация и типологизация партий обогатились новыми подходами и образцами. Во главу угла автор поставил организационный критерий, или, как он выражался, “структуру партий”. И был убежден, что в первую очередь не идеология создает определенную партийную структуру, а, наоборот, она задает тон всей ее деятельности, в том числе по созданию идеологии. Исходя из критерия структуры партийных организаций, Дюверже создает сразу несколько парных и один “четверичный” тип партий. Взяв за исходную характеристику партийную инфраструктуру, которая у современных партий значительно усложнилась и стала представлять собой “целый ансамбль малых базовых общностей, связанных координационными механизмами”, он рисует типы партий с прямой и непрямой структурой. Первый состоит непосредственно из местных, региональных организаций и комитетов, объединенных одним руководством. Новые члены, вступающие в партию с прямой структурой, обращаются в индивидуальном порядке прямо в ближайшую территориальную организацию или комитет. Второй тип включает, кроме указанных структурных частей, различные общественные организации: профсоюзы, кооперативы, страховые кассы, спортивные союзы и т. д. В партию с непрямой структурой можно вступить, став членом одной из этих общественных организаций. Если партии с прямой структурой чаще всего представляют собой централизованные организации, то с непрямой – федерации многих. При этом “прямые партии составляют правило, а не прямые – исключения: это означает, что первые распространены гораздо больше, чем вторые”, – утверждает исследователь [6].

Дж.Сартори предложил свою классификацию партийных систем в 1976 г. Эта классификация строится на трех основаниях. Первое из них — это наличие партии большинства, то есть наличие партии, у которой 50% плюс одно место в парламенте. По этому параметру Сартори различает двухпартийные и многопартийные системы. Второй параметр — это идеологическая дистанция, которую часто называют еще поляризацией, то есть то, насколько далеко идеологически отстоят друг от друга партии, присутствующие в данной системе. По этому основанию выделяются типы многопартийности. И третий параметр — это чередование у власти, то есть, сменяют ли партии друг друга у власти. По этому параметру Сартори отличает системы с доминирующей партией от всех прочих.

Вводя этот третий параметр, Сартори отступает от теоретической последовательности классификации, поскольку системы с доминирующей партией, по Сартори, могут быть как двухпартийными, так и многопартийными, а также принадлежать к различным типам многопартийности [7].

Психологический подход в теории партий помогает познавать эти организации, исходя из субъективного их видения индивидом, помещенным в определенные социально-политические условия или психологическую среду, а объективирование реальности осуществляется интегрированием многих субъективных мнений. В исследовании социальной реальности такой подход с середины XIX в. прослеживается в концепциях “психологии народов” (М.Лацарус, В.Вундт); “психологии масс” (С.Сигеле, Г.Лебон); “психологического инстинктивизма” (У.МакДугал).

Уже в то время были попытки исследовать партийный феномен исключительно психологическими методами. Так, немецкий теоретик Э.Ваксмут исходил из предположения, что корни партийной борьбы находятся в “необузданности”, изменчивости человеческих страстей. Борьба страстей, по его мнению, и является основным механизмом, определяющим партийное противостояние [2, p. 27].

Другой немецкий ученый, Ф.Паульсен, характеризовал партии как выразительниц психологических характеристик определенных социальных групп, в том числе их коллективной воли. “Воля власти есть душа всякой партии”, – утверждал он [5, р. 19]. В XX в. новый импульс исследования общества, политической сферы вообще и политических партий в частности с позиций психологизма был дан работами Г.Лассуэлла, Г.Айзенка, А.Понсонби, С.Лонга и др. [4]. Современный российский политический психолог А.Юрьев утверждает, что “партии – объединения психологически близких людей, связанных мотивом использования власти..”, что “партии формируются из политически сенситивных людей, которые чувствительны к влиянию власти, склонны предвосхищать ее перераспределение и способны структурировать ее механизмы” [3].

Кроме подходов, опирающихся на готовые разработки и принципы уже состоявшихся наук – юриспруденции, социологии, психологии, биологии, антропологии, экономики, для изучения партий применяют и современные междисциплинарные подходы: системный, синергетический, компаративистский. В большинстве исследований партологи используют несколько или все разнообразие подходов, добиваясь всестороннего рассмотрения предмета исследования.

На следующем уровне анализа – методы исследования. Как и в других дисциплинах, в партологии применяются:

- общенаучные методы: анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, противопоставление, сравнение, которое может быть пространственным и темпоральным; метод общего и особенного; классификация, типологизация, формально-логический, логико-диалектический метод и др.;
- общетеоретические методы: историко-сравнительный, компаративный, методы структурного, функционального, структурно-функционального анализа; системный, метод экстраполирования, моделирования и пр.;
- методы и подходы социальных наук. Символический интеракционизм, построенный на теории Дж.Мида и Ч.Ку-

ли, исходит из предположения, что любое сообщество, в том числе политическая партия, представляет собой совокупность взаимодействий индивидов, которые с помощью определенных символов (слов, жестов, знаков и т.д.), вступая в интеракции, “творяют” мир, создают определенный организационный, идеологический тип партии. Феноменологический метод, основанный на философии Э.Гусерля, социальной феноменологии А.Шюца, представляет сообщество (и партию) как совокупность феноменов, часть которых принадлежит субъективному миру индивида, другая вместе с соответствующими частями остальных феноменов, интегрируясь, составляет объективный мир партийной борьбы. Таким образом, партийная система представляется одновременно как объективная реальность, совокупность интегрированных субъективных картин и т.п.;

➤ методы политологии, т. е. исследования политических партий с помощью таких политологических теорий, как корпоративизм, элитизм, плюрализм, теории политических, избирательных систем, демократии, демократического транзита и др.;

➤ собственно методы исследования партий (партологии): изучение политических идеологий и классификация партий по идеологическому признаку; метод анализа партийных программ (мировоззрение политической партии, видение мировой и национальной политики, стратегия партии, тактические установки); метод анализа партийных уставов (партийная организация и ее принципы: членство, построение партии, методы внутрипартийной работы), анализ других партийных документов (платформ, заявлений, лозунгов, буклетов и брошюр, стенограмм съездов). И методы исследования действий партийных лидеров (социологические, психологические). Конечно, методы партологии не являются самостоятельными и полностью автономными по отношению к перечисленным, как сама партология не является самостоятельной наукой.

Для сбора данных партологи действуют, как и все политологи, применяя методы опроса, интервью, анализа документальных источников, в том числе контент-анализа, наблюдения (мониторинга), шкалирования и т.д.

Для обработки собранных данных применяются методы кодирования, построения таблиц, диаграмм, гистограмм, методы изучения взаимосвязей между переменными, математическое моделирование, построение, анализ переменных рядов и пр.

Таким образом, в теории партий, как и других разделах социологии и политологии, имеет место, с одной стороны, обилие методов исследования, но, с другой – при конкретном применении постоянно ощущается их недостаточность. Это противоречие партологи разрешают при помощи комплексного подхода с использованием всех возможных приемов, методов и вместе с тем тщательным подбором каждого приема исследования, сравнением достигнутого результата с исходной гипотезой, другими аналогичными результатами.

Литература

1. Тоффлер Э. Шок будущего / Э.Тоффлер. – СПб., 1997. – С. 242–246.
2. Wachsmuth G. Geschichte der Politischen Parteiungen / G.Wachsmuth // Geschichte der Politischen Parteiungen. – Braunschweig, 1853. – P. 27.
3. Юрьев А.И. Введение в политическую психологию / А.И.Юрьев – СПб., 1992. – С. 40–41.
4. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем / Б.А.Исаев. – СПб., 2008. – С. 41–53.
5. Paulsen F. Parteipolitik und Moral / F.Paulsen. – Dresden, 1900.
6. Дюверже М. Политические партии / М.Дюверже. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
7. Sartori J. Parties and Party Systems / J.Sartori. – N.Y : Harper and Row, 1976.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 316.42

*А.Малюк,
кандидат социологических наук*

ОБ ОСНОВНЫХ АСПЕКТАХ КРИЗИСА СОВРЕМЕННОГО МИРОВОГО КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО ПОРЯДКА

Статья представляет собой опыт применения методологии исследования долгосрочной исторической конъюнктуры к анализу современного глобального финансово-экономического кризиса. Показано, что долгосрочная историческая конъюнктура, породившая современный глобальный кризис, начала складываться на рубеже 1970-х годов. В это время мировая капиталистическая система столкнулась со структурным кризисом послевоенной модели капиталистического развития. В качестве политического и экономического ответа на возникновение структурного кризиса капитализма транснациональные капиталистические элиты избрали неолиберальную трансформацию послевоенного режима накопления. Ее основными элементами выступают рост эксплуатации и финансовализация процесса накопления, обобщенные Д.Харви в понятии “изымающее накопление”. Неолиберальная трансформация оказалась неспособной преодолеть структурный кризис капитализма и способствовала обострению его противоречий. В результате капиталистическая система столкнулась с новым проявлением структурного кризиса.

Keywords: *global crisis, capitalism, long-term historical conjuncture, globalization, neoliberalism Karl Marx.*

Ключові слова: *глобальна криза, капіталізм, довгострокова історична кон'юнктура глобалізація, неолібералізм, глобалізм, Карл Маркс.*

Ключевые слова: *глобальный кризис, капитализм, долгосрочная историческая конъюнктура, глобализация, неолиберализм, К.Маркс.*

Начало новой исторической эпохи, возвещенной началом мирового финансово-экономического кризиса, ставит проблему осмысления ее характера и возможных последствий для развития как мировой капиталистической системы, так и человечества в целом. Одним из методологических средств осмысления специфики отдельных фаз капиталистического развития является взгляд на них сквозь призму конъюнктурного подхода. Ибо каждая такая фаза характеризуется уникальной комбинацией социальных, экономических и политических и идеологических черт, определяющей ее специфику. Эта историческая конъюнктура является следствием сочетания в данных конкретно-исторических условиях процессов различного масштаба и длительности и как действующая причина определяет основные тенденции общественного развития в течение всей фазы [7; 13]. Историческая конъюнктура возникает на основе действия структурно-исторических тенденций развития капитализма, которые всякий раз действуют в новых исторических условиях [1]. Последние опосредуют их действие, что порождает различные конкретно-исторические формы их проявления.

Особенность и специфика нынешнего состояния современного – неолиберального – мирового капиталистического порядка (МКП) заключается в том, что оно характеризуется наложением кризисных тенденций различного масштаба и длительности. Из указанных тенденций, которые будут определять ход процессов и событий в среднесрочной перспективе, следует выделить:

- мировой финансово-экономический кризис (политико-экономический аспект кризиса МКП);
- кризис проекта неолиберального глобализма (политико-идеологический аспект кризиса МКП);
- кризис гегемонии США и становление полицентричной геополитической системы (геополитический аспект кризиса МКП).

Эти три взаимосвязанные аспекта нынешнего глобального кризиса являются результатом противоречий, которые вызревали на протяжении тридцати лет существования и эволюции неолиберальной конфигурации МКП.

Что касается текущего мирового финансово-экономического кризиса, то он не является кратковременной, хотя и глубокой рецессией. Его сущность заключается в том, что он представляет собой распад основной несущей конструкции, на которой основывался неолиберальный МКП. Таковой выступал неолиберальный экономический режим, который может быть назван финансово-спекулятивным, поскольку основой процесса накопления капитала здесь выступает экспансия финансового капитала. Переход к этому финансово-спекулятивному режиму накопления привел к значительным структурным изменениям в мировом капитализме и породил ряд существенных диспропорций в мировой экономике. Одним из следствий финансово-спекулятивного режима накопления стал гипертрофированный рост финансового сектора по сравнению с так называемой реальной экономикой. Как отмечает американский марксист-экономист П.Суизи, если в 1970-х гг. сохранялась старая структура экономики, включавшая в себя производственную систему, обслуживаемую финансовым придатком, то к концу 1980-х годов она уступила место новой структуре, в которой значительно разросшийся финансовый сектор достиг высокой степени независимости и “расселся сверху лежащей в его основе производственной системы” [12, р. 8].

Показателем этого процесса может служить рост прибылей, извлекаемых посредством финансовых операций. В начале 1980-х годов в США на финансовый сектор приходилось 8% суммарной корпоративной добавленной стоимости и 5% прибылей корпораций (после вычета налогов). Но уже к 2007 г. доля финансовых корпораций в корпоративной добавленной стоимости удвоилась, составив 16%, а доля в корпоративной прибыли возросла в восемь раз и достигла 41 % [15, р. 33].

Это было прямым результатом того, что накопление капитала оказалось связанным не столько с производительным сектором или предоставлением ему финансовых услуг, сколько с куплей-продажей активов, для чего в огромных количествах привлекался ссудный капитал.

Постоянный приток дешевого кредита стал основным источником роста стоимости активов и объемов финансовых операций. Как отмечает Р.Уэйд, новая банковская система, возникшая в 1980-х годах, отличалась от прежней тем, что выдача займов предприятиям перестала быть ее главной задачей, а чистая прибыль (разница между процентами, выплаченными вкладчикам, и процентами, полученными от заемщиков) перестала служить основным источником доходов; им стала торговля финансовыми активами. Банки все в большей степени ориентировались на предоставление кредитов для таких операций в финансовом секторе, как арбитражные сделки, представляющие собой получение прибылей из разницы цен между различными сегментами рынка [15, р. 32]. Экономическая роль государства также была преобразована в соответствии с требованиями финансовой экспансии – его задачей стало обеспечение ликвидности и предотвращение обвала рынков путем предоставления массивных и более дешевых кредитов, чем занимались Федеральная резервная система США и центральные банки других стран. Таким образом, возводилась гигантская финансовая пирамида, связанная с созданием серии мыльных пузырей бумажных активов, каждый из которых был больше предыдущего (торговля акциями, “новая экономика”, спекуляции с недвижимостью). А вместе с экспансией кредитного рынка росли и долги. В результате совокупный долг США вырос с отметки 160 % ВВП в конце 1970-х гг. до 350 % ВВП в 2007 г. [10, р. 7, 9]. В апреле 2008 г. совокупный долг США составлял около 53 трлн долларов, что приблизительно равнялось мировому ВВП [4]. В то же самое время долги домохозяйств возросли с 50 % ВВП в 1980 г. до 67% ВВП в 1997 г. и 100% ВВП к 2007 г. [10, р. 8]. И, конечно, наиболее быстрыми темпами росли долги финансового сектора (с 22% ВВП в 1981 г. до 117% ВВП в 2008 г. [6]), поскольку долговой механизм использовался прежде всего для финансирования операций на самом финансовом рынке, а не для увеличения производительного капитала. Эти данные свидетельствуют о той решающей роли, ко-

торую финансовый капитал и долговая экономика стали играть в процессе накопления капитала в последние тридцать лет. И, конечно, следует напомнить, что дешевый кредит и рост долгов был основой потребительского бума в США в последние десятилетия. Как неоднократно отмечал Маркс, кредитная система – это то средство, с помощью которого капитал стремится преодолеть пределы, достигнутые его развитием. Она способствует ускорению развития материальных производительных сил и созданию мирового рынка, но в то же время интенсифицирует противоречия системы, делая их насильственный взрыв в форме кризисов более разрушительным.

Этот кризис-трансформация режима накопления охватил всю капиталистическую систему и породил целый ряд новых финансовых институтов и огромную массу новых финансовых инструментов. Данные, характеризующие колоссальное превышение стоимости торговли иностранной валютой над стоимостью мировой торговли товарами и услугами, гигантское накопление финансовых ресурсов в руках финансовых институтов типа хеджинговых, пенсионных и взаимных фондов, страховых компаний, инвестиционных банков, компаний финансового менеджмента, взрывной рост фондовых рынков весьма ярко характеризуют масштабы и роль стратегии увеличения капитала посредством чисто кредитно-денежных манипуляций и сделок. По данным профессора Лондонской школы экономики Р.Уэйда, страховые компании развитых стран обладали в 2006 г. финансовыми активами, составляющими около 14 трлн долларов, а активы пенсионных фондов оценивались в 13 трлн долларов. Для сравнения, сумма кредитов, выданных Всемирным банком за все время его существования, не достигает 1 трлн долларов [14, p. 117].

Размеры спекуляций всеми видами финансовых инструментов – акциями, фьючерсами, деривативами, валютой – потрясает воображение. Фондовые биржи и торговля валютой превратились в гигантские казино, в которых рост количества и стоимости сделок оставляет далеко по-

зади трансакции, связанные с реальной экономикой. Например, в 1975 г. на Нью-Йоркской бирже ежедневно продавалось 19 млн акций. К 1985 г. их количество выросло до 109 млн, а в 2006 г. уже составляло 1600 млн акций стоимостью 60 млрд долларов. Ежедневная торговля на мировых валютных рынках, осуществляемая с целью получить прибыль из колебаний стоимости национальных валют, достигла за время неолиберальной глобализации фантастических масштабов. В 1977 г. она составляла 18 млрд долларов ежедневно, а в 2006 г. – 1,8 трлн долларов в день. Это означает, что каждые 24 дня объем торговли валютой в долларах достигал уровня всего мирового ВВП за год. В то же самое время годовая стоимость мирового экспорта товаров и услуг составил 6,6 трлн долларов или 25 млрд долларов в день [10, р. 17]. В 2010 г. ежедневный оборот на мировых валютных рынках, по данным Банка международных расчетов, составлял около 4 трлн долларов [3, р. 6].

Масса деривативов (производных финансовых инструментов) к 2006 г. составила 283 трлн долларов, превышая шесть совокупных мировых ВВП [10, р. 19]. При этом деривативы составляли лишь часть спекулятивной горы, равной двенадцати совокупным мировым ВВП. Их рост лавинообразно продолжался в последующие годы, превысив к 2008 г. 600 трлн долларов (это сумма, уже в десять раз превышающая мировое производство). Если к этому добавить остальные виды финансовой спекулятивной деятельности (торговля акциями, фьючерсами, валютой и т.д.), объем глобальной спекулятивной массы составит фантастическую сумму, превышающую 1 квадриллион долларов – почти двадцать мировых ВВП [5]. К середине 2008 г., когда, по данным Банка международных расчетов, объем деривативов достиг 684 трлн долларов [2], по некоторым оценкам, гипертрофия финансового рынка достигла точки насыщения. В этих условиях достаточно было начаться обрушению спекулятивного рынка недвижимости США, чтобы обрушить всю систему в целом.

Установление режима финансово-спекулятивного накопления привело к тому, что мировая капиталистическая экономика стала напоминать пирамиду, перевернутую основанием вверх. В ней масса фиктивного капитала, представляющего собой претензию на доход, источником которого в конечном итоге является прибавочная стоимость, многократно превосходит возможности производительного капитала извлечь эту прибавочную стоимость из эксплуатации живого труда. Никогда ранее в истории капитализма не накапливалась такая спекулятивная масса, будь то в абсолютных величинах или в отношении к мировому ВВП. В результате капитализм окончательно приобрел паразитический характер. И это является существенным качественным отличием неолиберального экономического режима от предшествовавших ему. Именно указанное несоответствие между огромной массой накопленного фиктивного капитала и реально производимой прибавочной стоимостью, необходимой для удовлетворения его претензий, является в настоящее время фундаментальной проблемой мировой экономики. Ее разрешение потребует разрушительной перестройки структуры мирового капитализма и демонтажа структур накопления и власти, на которых основывался неолиберальный финансово-олигархический капитализм. Следствием будет длительное депрессивное развитие капитализма, во многом аналогичное тому, которое он переживал в период 1914–1945 гг.

Следует отметить, что хотя кризис ударил в первую очередь по финансовой системе, жизненному центру неолиберального режима накопления, финансовые спекуляции – не столько причина, сколько проявление глубинных противоречий мировой капиталистической системы (МКС). Подлинные истоки современного финансово-экономического кризиса – в структурном кризисе послевоенной модели развития капитализма, выразившейся в фундаментальном кризисе перенакопления капитала, с которым капитализм столкнулся на рубеже 1970-х годов. Установление финансово-спекулятивного режима накопления,

осуществленное правящими классами центра МКС под гегемонией финансовой олигархии США, преследовало цель преодолеть этот фундаментальный кризис капитализма и сохранить господствующее положение США. В течение тридцати лет строительство финансовой пирамиды приносило свои плоды. Но теперь отсрочка закончилась, и неразрешенные противоречия вновь стучатся в двери.

Неспособность обеспечить накопление капитала посредством расширенного воспроизводства на устойчивом базисе является причиной того, что неолиберализм основывается на модели, которую Д.Харви назвал изымающим, или обездоливающим, накоплением [8; 9]. В то время как накопление на основе расширенного воспроизводства происходит посредством присвоения вновь созданной стоимости, обездоливающее накопление строится на присвоении уже созданной стоимости не только прибавочного, но и необходимого продукта, доходя до изъятия у непосредственных производителей необходимых средств существования. Посредством основанных на Вашингтонском консенсусе шоковой терапии и программ структурных адаптаций МВФ-ВБ подобное изъятие общественного продукта, экспроприация эксплуатируемых, было осуществлено атлантическими элитами в 1980-х годах в Латинской Америке и государствах Африки. Следствием этого стало разрушение местных “средних классов” и погружение этих регионов в нищету, “потерянное десятилетие”, как его называли в Латинской Америке. В 1990-х то же произошло в Восточной Европе и на пространстве бывшего СССР, где изъятие сопровождалось исторически беспрецедентным разрушением производительного капитала, деиндустриализацией и падением научно-технического потенциала, скатывание региона на положение периферии МКС. Обездоливающее накопление строится главным образом на принуждении, с использованием множества техник, варьирующихся от манипуляций на фондовой бирже и организации долговых кризисов до превращения в объект купли-продажи всевозможных природных ресурсов и открытого вооруженного захвата целых террито-

рий и стран. Финансиализация представляет собой один из способов накопления капитала путем его присвоения, а не создания прибавочной стоимости.

Финансиализация предполагает накачку спекулятивных биржевых пузырей, осуществляемую с помощью эмиссии ничем не обеспеченного доллара. Фактически это означает, что США, чьей национальной валютой являются доллары, обладая монополией на производство мировой валюты, занимая привилегированное положение в мировой финансовой системе, могут скупать реальные ресурсы, товары, услуги, производимые другими странами за цветную бумагу. Взамен реального богатства, передаваемого этими странами в распоряжение транснационального финансового капитала, США экспортируют инфляцию. Благодаря этому инфляция в самих США удерживается на низком уровне, в то время как в странах, следующих монетаристским рецептам, она находится на высоком уровне. Но далее происходит то, что значительная часть валютной выручки указанных стран возвращается в США и вкладывается в облигации казначейства США. Таким образом, реальное богатство этих стран обменивается на долговые обязательства США, которые снимают фактически две шкуры с периферии мировой экономики. Вот что поддерживает спекулятивные рынки 1980–2000-х, спекулятивный рост богатства и уровень потребления в США и, одновременно, позволяет ликвидировать в периферийных странах “избыточные” производственные мощности, оказывающие давление на мировую прибыль, открывает доступ к природным ресурсам деиндустриализированных стран и закрепляет их периферийный статус. Ибо, по мнению многих специалистов, экспорт долларовой инфляции убивает стимулы к накоплению промышленного капитала, консервирует состояние деиндустриализации и индустриально-технической отсталости. Кроме того, неолиберальное изымающее накопление вносит существенный вклад в депопуляцию периферии МКС. Профессор социологии Сорбонны, вице-президент комитета советников Совета по правам человека ООН Жан Циглер заявил

в интервью немецкой газете “Junge Welt” (16.11.2012), что неолиберальная экономика убивает людей гораздо эффективнее, нежели германский фашизм. По его словам, если германскому фашизму на уничтожение 56 млн человек потребовалось шесть лет, то неолиберальному экономическому порядку это с легкостью удастся чуть больше чем за год с помощью искусственно создаваемого голодомора. В своей книге, французское издание которой носит название “Массовое разрушение – геополитика голода”, а немецкое – “Дадим им поголодать. Массовое разрушение в третьем мире”, он говорит о голоде как об “оружии массового поражения”, которое используется доминирующими мировыми финансовыми центрами против народов третьего мира ради получения прибыли. В то время как планета с легкостью может обеспечить продовольствием 12 млрд человек, в мире каждый день от голода и отсутствия доступа к чистой воде умирает 37 тыс. человек. И это не вызывается какими-либо объективными причинами, если не считать таковыми организацию экономической системы. “Для народов Юга третья мировая война уже началась”, – говорит профессор Циглер. Основными механизмами создания искусственного голодомора, оказывающими влияние на весь мир, он считает создание транснациональными монополиями, вступающими в картельный сговор, биржевого продовольственного спекулятивного пузыря, искусственно вздувающего цены на продовольствие, рост производства биотоплива, долговую удавку стран третьего мира и продвигаемую ВТО политику свободной торговли, разрушающей сельское хозяйство третьего мира [11; 16; 17].

Крах неолиберального режима накопления нанес сокрушительный удар по легитимности англо-американской модели экономического развития, воплотившейся в политике неолиберального глобализма. Это произошло спустя всего семнадцать лет после разрушения Советского Союза, распропагандированного как триумф и показатель жизненной силы глобального капитализма. Фактически мы наблюдаем идеологический крах неолиберального

МКП, основанного на идее превосходства системы “свободного рынка” над другими типами хозяйственных систем. В настоящее время неолиберальная идеология уже неспособна убедить массы людей во всем мире в том, что капитализм – наилучший способ решения социальных проблем. Социальные и экономические катастрофы, вызванные движением по пути неолиберального глобализма, подрывают доверие к системе в целом. Это, безусловно, разрушает легитимность мирового капиталистического порядка и легитимность власти его имперского центра, включая институты глобального экономического правления (МВФ, ВБ, ВТО).

Что касается последнего, уникальность нынешней исторической конъюнктуры состоит в том, что мировая экономика достигает дна и вступает в депрессию именно в тот момент, когда гегемония США – имперского центра и главной движущей силы установления неолиберального МКП – сталкивается с наиболее серьезными вызовами за весь период после победы Запада в холодной войне.

Соединенные Штаты утрачивают гегемонию как в экономическом, финансовом, культурно-идеологическом, так и военно-политическом отношении.

Прежде всего Соединенные Штаты утрачивают первенство как ведущая промышленная держава мира. В то время как в 1945 г. на США приходилось 50 % мирового промышленного производства, в настоящее время их доля в мировом промышленном производстве составляет 22 % и продолжает снижаться. Весьма показательным для этого процесса является банкротство корпоративного гиганта “General Motors”, а также плачевное финансовое состояние крупнейшего индустриального центра, автомобильной столицы Соединенных Штатов, выступавшего символом их промышленной мощи, – Детройта.

Собственно говоря, гегемония США в период неолиберального МКП, установление которого служило целям ее удержания, основывалась на их беспрецедентной военной мощи и на спекуляции мировой резервной валютой – долларом США. Именно то обстоятельство, что США явля-

ются держателем мировой валюты, позволяет им поддерживать дефицит платежного баланса и финансировать свой огромный долг.

Между тем ухудшение позиций американского капитализма в МКС подрывает способность США удерживать свое финансовое доминирование. Последнее все больше ставится под вопрос и все сильнее обозначается тенденция к образованию в мировой экономике протекционистских блоков закрытых валютных зон и перевод межгосударственной торговли на расчеты в национальных валютах.

С другой стороны, обозначилась тенденция “имперского перенапряжения сил” – кризис военно-политического аспекта гегемонии США. Политика строительства Американской империи, как показывают неудачи США в Ираке и Афганистане, а также противостояние США с левыми и национально-популистскими режимами Латинской Америки, терпит провал. При этом отсутствуют признаки того, что США собираются добровольно отказаться от реализации агрессивного глобально-имперского проекта, о чем свидетельствует агрессия НАТО против Ливии, а также спонсирование США салафитско-ваххабитского наступления против Сирии. Тем не менее, как показывает убийство посла США в Бенгази, терпит провал вся американская стратегия реформирования “Большого Ближнего Востока” посредством использования международных салафитско-ваххабитских структур. “Перенапряжение сил” свидетельствует о фундаментальном разрыве между целями американского империализма и недостаточности для их достижения одного огромного военного потенциала, находящегося в его распоряжении. Кризис неолиберального МКП в данном случае проявляется в том, что американоцентристская геополитическая система трансформируется в полицентрическую. Ныне это открыто признается в докладе Национального разведывательного совета США “Глобальные тенденции до 2030 года: альтернативные миры”. Учитывая ситуацию экономической депрессии, это означает, что нас ожидает весьма конвульсивный период исторического развития.

Таким образом, суммируя все сказанное, можно говорить, используя термин А.Граммши, об органическом кризисе неолиберального МКП. Это кризис, охватывающий основные политико-экономические и идеологические структуры данного порядка. Одновременно он предполагает глубокую перестройку господствующих институтов и идейных систем. Таким образом, органический кризис неолиберального МКП означает начало нового периода истории, содержанием которого будет процесс слома в ходе острой социально-политической борьбы старых экономических, политических, идеологических структур и способов мышления и выбор обществом нового пути развития.

Но и это еще не все. Органический кризис неолиберального капиталистического порядка взаимодействует с долгосрочными кризисными тенденциями капитализма (экологический, энергетический, продовольственный, урбанистический кризисы и кризис занятости), ведущими к резкому сокращению социальных, экономических и экологических резервов экспансии капитализма как исторической системы. Непосредственным результатом этого взаимодействия будет то, что долгосрочные кризисы будут сильно затруднять действие обычных механизмов вывода капитализма из экономической депрессии. В итоге наложение долгосрочных и среднесрочных кризисных тенденций исторического капитализма делает его нынешнюю фазу развития потенциально наиболее опасной фазой в истории человеческой цивилизации вообще.

Литература

1. Малюк А. Теоретико-методологические проблемы исследования современного глобального кризиса / А.Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №4. – С. 22–50.
2. *Bank for International Settlements*. OTC Derivatives Market Activity in the first half of 2008 [Электронный ресурс] / Bank for International Settlements. – Режим доступа : <http://www.bis.org/press/p081113.htm>9. (2008)
3. *Bank for International Settlements*. Triennial Central Bank Survey. Report on global foreign exchange market activity in 2010.

[Электронный ресурс] / Bank for International Settlements. – Режим доступа : <http://www.bis.org/publ/rpfx10t.pdf> (2010).

4. *Beinstein J.* The Collapse of the Center of the World [Электронный ресурс] / J.Beinstein. – Режим доступа : http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=43 (2009).

5. *Beinstein J.* Seven Faces of the Crisis [Электронный ресурс] / J.Beinstein. – Режим доступа : http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=56 (2009).

6. *Brooks M.* The Economic Crisis and the Poor Countries [Электронный ресурс] / M. Brooks. – Режим доступа : – <http://www.marxist.com/economic-crisis-and-poor-countries.htm>. (2009).

7. *Callinicos A.* Epoch and Conjuncture in Marxist Political Economy / A.Callinicos // International Politics. – 2005. – Vol. 42. – P.353–363.

8. *Harvey D.* A Brief History of Neoliberalism / Harvey D. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 247 p.

9. *Harvey D.* New Imperialism / D.Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – X, 253 p.

10. *Magdoff F.* The Explosion of Debt and Speculation / F.Magdoff // Monthly Review. – 2006. – November. – P. 1–23.

11. *O’Neill S.* Hunger is a ‘Weapon of Mass Destruction’, says Jean Ziegler [Электронный ресурс] / S. O’Neill – Режим доступа : axisoflogic.com/artman/publish/printer_64266.shtml. (2012).

12. *Sweezy P.* Economic Reminiscence / P.Sweezy // Monthly Review. – 1995. – May. – P. 1–11.

13. *Rosenberg J.* Globalization Theory: A Post Mortem / J.Rosenberg // International Politics. – 2005. – Vol. 42. – P. 2–74.

14. *Wade R.* Choking the South: World Finance and Underdevelopment // New Left Review. – 2006. – № 38. – P. 115–127.

15. *Wade R.* The First-World Debt Crisis of 2007–2010 in Global Perspective/ R.Wade // Challenge. – 2008. – Vol. 51. – № 4. – P. 23–54.

16. *Ziegler J.* ‘We let them starve’ [Электронный ресурс] / J. Ziegler. – Режим доступа : <http://www.guardian.co.uk/world/poverty-matters/2012/oct/05/jean-ziegler-africa-starve> (2012).

17. *Ziegler J.* ‘Für die Völker des Südens hat der dritte Weltkrieg längst begonnen’ [Электронный ресурс] / J.Ziegler – Режим доступа : <http://www.jungewelt.de/2012/11-16/053.php?sstr=Ziegler> (2012).

УДК 316.32

*Н.Толстых,
кандидат социологических наук*

СОЦИАЛЬНОЕ ИСКЛЮЧЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Рассмотрено влияние глобального экономического кризиса на ситуацию социального исключения в современном мире. Статистические данные свидетельствуют, что глобальный кризис вызвал снижение уровня жизни и рост безработицы как в экономически развитых, так и развивающихся странах. Основной вывод состоит в том, что для преодоления кризиса и его последствий требуется переход мира на новую модель развития, в центре которой будет находиться человек и его всестороннее развитие.

Keywords: *standard of living, social and economic development, social exclusion, unemployment, informal employment, inequality, global economic crisis.*

Ключові слова: *рівень життя, соціально-економічний розвиток, соціальне виключення, безробіття, неформальна зайнятість, нерівність, глобальна економічна криза.*

Ключевые слова: *уровень жизни, социально-экономическое развитие, социальное исключение, безработица, неформальная занятость, неравенство, глобальный экономический кризис.*

Распространение и углубление глобального экономического кризиса сопровождается резким снижением благосостояния населения как в экономически развитых, так и развивающихся странах. Социальные последствия этого кризиса по-разному проявляются в каждой стране, но он, несомненно, играет роль важнейшей причины ухудшения жизни людей по всему миру, делает невозможной ликвидацию наиболее жестких форм глобальной нищеты. Для

социолога глобальный экономический кризис является прежде всего синонимом неустойчивого состояния общества, разрушения его социальной и экономической основы, роста социального неблагополучия.

Сегодня уже очевидны особенности переживаемого миром кризиса, отличающие его от более ранних экономических потрясений. Во-первых, его глобальный характер. Кризис затронул все страны, хотя и в разной степени. Во-вторых, в долгосрочной перспективе показала свою социальную и экономическую неэффективность неоллиберальная модель общественного развития. Жесткие рыночные принципы оказались ненадежной основой для решения сложных задач обеспечения достойных условий жизни для большинства населения планеты. В-третьих, произошло перенесение кризисных явлений из экономической и финансовой областей в гуманитарную сферу. Современный кризис носит системный характер.

Резкое ухудшение в результате углубления глобального экономического кризиса материальных условий жизни людей, как традиционно относимых к незащищенным категориям, так и достигших в докризисный период относительного достатка, делает необходимым обращение к теоретическим концепциям, которые описывают и объясняют возникновение угрожающих ситуаций в сложных системах, к которым относится общество. Одним из таких социологических понятий, широко используемых в публицистической и научной литературе, является понятие социального исключения (*social exclusion*), которое появилось в обществоведческом дискурсе в начале 1970-х гг. во Франции для описания положения социальных групп, оставшихся на обочине в период экономического роста. Следующим этапом возросшего обращения к нему стало время оценки социальных результатов либерализации экономики и сокращения бюджетных расходов на социальную сферу в таких ведущих странах мира, как США и Великобритания в конце прошлого века, среди которых наиболее очевидными были углубление социально-эконо-

мического неравенства и увеличение численности уязвимых социальных групп. С этого времени социальное исключение занимает ведущее место в исследованиях социальных проблем в Великобритании, а позднее и Европейском Союзе. Глобализация на изломе веков поставила вопрос о социальном исключении в планетарном масштабе – на обочине развития в современном мире остаются целые регионы, такие, как, например, Африка к Югу от Сахары, углубляется неравенство между странами и внутри стран, на фоне растущего глобального богатства пятая часть человечества лишена минимальных средств для удовлетворения насущных потребностей.

Под социальным исключением в современной социологической науке понимают, как правило, частичное или полное вынужденное устранение индивидов или социальных групп из участия в жизни общества. Как процесс, социальное исключение представляет собой возведение барьеров, не позволяющих человеку участвовать в экономической, политической, культурной жизни общества; это отсутствие действенных механизмов восходящей мобильности и адаптации человека к социальному окружению и социальным сетям. Социальное исключение как ситуация, в которую попадает человек, является следствием безработицы, неполной занятости, неэффективности программ государственной помощи безработным, малообеспеченным и уязвимым слоям населения.

Ситуация социального исключения, его масштаб и формы обусловлены тенденциями, сложившимися в докризисный период. Мир проиграл борьбу с сегодняшним кризисом еще тогда, когда не решился на быструю ликвидацию глобальных социальных проблем или снижение их остроты путем некоммерческой передачи незначительной части имеющихся у процветающих стран средств – продуктов питания, знаний и технологий – бедным странам. Вместо этого для оказания помощи бедным странам были задействованы финансовые механизмы, не обеспечивающие поступление средств в необходимом размере и втянув-

шие их в долговую ловушку. В предкризисный период размер помощи, выделяемой богатыми странами бедным, был ниже заявленных ими значений и сокращался так же, как сворачивались и социальные программы и в самих богатых странах, несмотря на экономический рост. Сейчас происходит наращивание внутренних и внешних долгов как в богатых, так и развивающихся странах, отказ от выплаты которых может привести к глобальной финансовой катастрофе. Крах глобальных финансов, роль которых трансформировалась из дополняющего регулятора движения средств в экономике к самодовлеющей машине производства сверхприбыли и спекулятивного капитала, таким образом, не только разрушит глобальные финансовые рынки и систему международных расчетов, но и обескровит программы борьбы с лишениями.

Господствовавшая среди экономистов в докризисное время так называемая теория «просачивания богатства» вниз по социальной лестнице основывалась на тезисе, согласно которому улучшение жизни для всех обязательно наступит и уже происходит, но постепенно и медленно. Чем быстрее будет накапливаться богатство, чему способствует его концентрация в руках наиболее оборотистых бизнесменов и капиталистическое накопление, тем вероятнее оно будет спускаться на нижние этажи социальной лестницы. В этом контексте социально исключенными были слои населения, которых поток, а скорее, ручеек богатства не достигал или же достигал в последнюю очередь. Как видно теперь, ощутимого перераспределения и распространения богатства не произошло. Степень глобального неравенства накануне кризиса достигла небывалых размеров, что сделало наступление кризиса неизбежным. По данным международной статистики, в 2007 г. 20% самого богатого населения мира получали 70% глобального дохода, в то время как на долю находящихся на противоположном полюсе 20% приходилось только 2%. Международные эксперты также отмечают, что высокая степень неравенства ведет еще к большему неравенству, порождая

замкнутые круги макроэкономической и социальной нестабильности [1]. Все большая часть населения в разных странах накануне кризиса, несмотря на либерализацию кредитной политики, не могла обеспечивать рост потребления из-за снижения производителями социальных расходов, что вело к сокращению зарплат, на которые потребители могли приобретать товары.

Глобальный экономический кризис резко обострил социальные проблемы. Следствием сокращения производства стало увеличение численности безработных и ухудшение условий занятости в большинстве стран мира. По данным Международной организации труда, в 2010 г. насчитывалось 205 млн безработных, что на 27,6 млн превышало показатель 2007 г. Уровень глобальной безработицы в эти годы составил 6,2% и 5,6% соответственно. Наибольший прирост безработных наблюдался в экономически развитых странах и странах с переходной экономикой. В третьем квартале 2010 г. безработица в США достигла 9,6%. В 2009 г. в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, не входящих в Европейский Союз, и СНГ составляла 10,4% рабочей силы. Также эксперты отмечают рост численности частично занятых [2]. В конце 2011 г. уровень безработицы в Европейском Союзе составил 9,8% численности рабочей силы [3]. Преодоление кризиса в сфере труда в этих странах предполагает модернизацию экономики и ее повторную индустриализацию, необходимую после перенесения значительной части рабочих мест в регионы с дешевой рабочей силой, повышение роли инновационных отраслей экономики, развитие новых форм организации производства.

Сокращение потребления в мире и снижение численности туристов из богатых стран может повлечь за собой сокращение спроса на рабочую силу в развивающейся части мира. Кроме того, условия занятости там принципиально отличаются от принятых стандартов в сфере труда экономически развитых стран. Отличительная черта рынков труда в развивающихся странах – преобладание на-

селения, безвозмездно работающего в семейном бизнесе и занятого индивидуальной трудовой деятельностью, что рассматривается экспертами как уязвимая занятость. В 2011 г., согласно оценкам, приведенным в Докладе о достижении целей тысячелетия за 2012 г. [4], в развивающихся регионах на уязвимую занятость приходилось около 58% всех работающих. Этот показатель был лишь незначительно лучше, чем два десятилетия назад, когда таких работников было 67%. Значительное сокращение уязвимой занятости и улучшение условий труда в развивающемся мире будет возможным только при условии восстановления роста глобальной экономики, преодоления пропасти отставания от ведущих экономик и реализации программ содействия достойной занятости в развивающемся мире.

По данным упомянутого Доклада, мировому сообществу удалось досрочно достичь поставленных целей сокращения нищеты, но это достижение стало результатом усилий, предпринятых в докризисный период, и не может быть устойчивым в условиях хронического экономического кризиса. Доля населения, живущего менее, чем на 1,25 долл. США в день, сокращалась во всех развивающихся регионах, и снизилась с 47% в 1990 г. до 24% в 2008 г. В абсолютном выражении численность живущих в нищете людей сократилась с более чем 2 млрд до менее чем 1,4 млрд. Также сокращалась доля городского населения, живущего в трущобах, однако в абсолютном выражении она за рассматриваемый период увеличилась, поскольку рост городского населения в развивающихся странах опережал темпы улучшения санитарных условий. Согласно сделанным в Докладе прогнозам, в 2015 г., даже на фоне определенных успехов в борьбе с нищетой и неблагоприятными условиями жизни, почти один миллиард человек будет жить менее чем на 1,25 долл. США в день. По мнению его авторов, подрывает успех в сокращении нищеты и сдерживает прогресс в ключевых областях человеческого развития неравенство между странами и регионами, а также внутри самих этих стран.

Во второй половине XX в. в экономически развитых западных странах значительно выросло благосостояние, однако приход третьего тысячелетия был отмечен там отступлением перед бедностью. Сегодня в ведущей экономике капиталистического мира, США, 15% населения, или около 46 млн человек, живут ниже официально установленной черты бедности. Но если рассматривать бедность как ситуацию, в которую могут попасть граждане в случае потери работы или здоровья, что, в свою очередь, ведет к потере трудоспособности, то риску бедности, по мнению американских экспертов, подвержены 43% американцев, или 127,5 млн человек. Именно столько американских граждан не имеют накоплений или ликвидных активов, которые позволили бы им поддерживать уровень жизни выше официальной установленной границы бедности более трех месяцев в случае потери работы [5]. Риск оказаться в бедности или ситуации социального исключения в 2011 г., по официальным статистическим данным Европейского Союза [6], были подвержены 119,6 млн человек, или 24,2% населения европейских стран. Европейский Союз ставит цель сократить к 2020 г. численность такого населения на 20 млн человек.

Стандарты достойной жизни и определяемые как бедность условия жизни количественно несопоставимы и качественно различны в экономически развитых европейских странах и развивающемся мире. Но отметим общую для них особенность. В стратегиях их развития предусматривается не преодоление нищеты и бедности в целом, а лишь незначительное по сравнению с общими масштабами этих явлений сокращение. Отметим, что сегодня в мире существуют все необходимые возможности для устранения материальных лишений при условии сокращения социального неравенства внутри стран и на глобальном уровне. Причина сохранения массовой бедности при наличии возможностей для ее преодоления заключается в том, что в господствующей неолиберальной модели экономики не заложен принцип социальной ответственности, который мог бы сдерживать бизнес в погоне за прибылью

и обеспечивать рост потребления всех слоев общества, а не только наиболее платежеспособной его части. Для преодоления кризиса необходима новая модель развития, которая должна строиться вокруг искоренения нищеты и воспроизводящих ее причин, гарантии безопасных условий и достойной оплаты труда, раскрытия творческого потенциала человека.

Стремительный переход к рыночным отношениям в постсоциалистических восточноевропейских странах и государствах бывшего Советского Союза повлек за собой рост безработицы и появление значительной численности людей, испытывающих материальные лишения. Это было особенно болезненным после длительного существования в этих странах социальной системы, в основе которой было не только провозглашаемое, но и реализуемое стремление к социальному и экономическому равенству. Оно проявлялось в бесплатном здравоохранении и образовании, в широком доступе населения к фондам общественного потребления. Неоспоримым свидетельством высокого уровня жизни в этих странах в дореформенный период было преодоление опасных социальных болезней и неграмотности, наличие возможностей восходящей мобильности для значительной части людей.

Глобальный экономический кризис будет способствовать усилению тенденций, снижения благосостояния населения Украины, сложившихся за время рыночных реформ. По данным официальной статистики, в 2008 г. среднедушевые доходы ниже прожиточного минимума имели 17,8% домохозяйств Украины, в 2010 г. таких домохозяйств было уже 24,3% [7, с. 397]. Можно с высокой степенью вероятности прогнозировать увеличение числа домохозяйств с низкими доходами в результате сокращения бюджетных расходов на социальную сферу и массового увольнения работников на предприятиях ориентированных на экспорт отраслей из-за снижения мирового спроса на их продукцию.

В настоящее время все меры, предпринимаемые правительствами развитых стран и стран с переходной эконо-

микой, так или иначе предполагают сокращение социальных затрат, вынужденный в условиях сокращения производства отказ от активной политики стимулирования занятости и сохранение невысокой степени перераспределения доходов. Решение проблем финансового сектора отвлекает необходимые средства и в то же время углубляет социальный кризис, который переходит в хроническую форму.

Возникший в экономике кризис распространился и на гуманитарную сферу. Создание эффективных систем здравоохранения и образования требует длительного времени и постоянного внимания государства. Глобальный кризис сопровождается резким сокращением бюджетных расходов на социальную сферу. В условиях высокого риска безработицы может снижаться ценность образования. Ухудшение здоровья населения, широкое распространение стрессов, которые сопутствуют социальным и экономическим потрясениям, могут иметь долгосрочные неблагоприятные последствия, которые приведут к деградации человеческого и социального потенциала, необходимого для выхода из кризиса. Поэтому антикризисные стратегии не могут включать в себя сокращение выделяемых на гуманитарную и социальную сферу расходов.

Большинство экспертов прогнозируют дальнейшую стагнацию глобальной экономики, допуская, однако, ее медленное и неравномерное восстановление, но в отношении социальной сферы прогнозы отличаются еще более осторожным оптимизмом. В настоящее время можно говорить о явных и латентных угрозах социальному развитию мира, появившихся в результате углубления глобального кризиса и перехода его в хроническую форму с волнами обострения. Социальные последствия глобального кризиса могут также сказаться, а позже и проявиться для значительной части населения мира как хроническая безработица, нищета и сопутствующее им состояние социальной апатии, без преодоления которых выход из глобального кризиса не представляется возможным.

Ошибочность теории накопления богатства наиболее успешной частью человечества, которая все больше напоминает закрытый клуб для избранных, сегодня признается не только радикальными критиками капитализма, но и многими неолиберальными экономистами. Единственно возможным выходом из такой ситуации стало бы обращение к другой концепции развития – постепенного и равномерного продвижения всего человечества к ликвидации крайних форм нищеты и обеспечения возможностей для всестороннего раскрытия человеческого потенциала. Но в настоящее время при всей очевидности необходимости реализации такой политики она остается благим пожеланием, поскольку требует переустройства коренных принципов организации экономики и общества в глобальном масштабе.

Литература

1. *Breaking the cycle of exclusion and crisis* [Electronic resource] – Mode of access : [http://unctad.org/en. PublicationsLibrary/uxiiipb2012d5_en.pdf](http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/uxiiipb2012d5_en.pdf).
2. *Global Employment Trends 2011* [Electronic resource]. – Mode of access : [http:// ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—dcomm/—publ/documents/publication/wcms_150440.pdf](http://ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—dcomm/—publ/documents/publication/wcms_150440.pdf).
3. *Basic figures on the EU. Spring 2012* [Electronic resource]. – Mode of access : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-GL-12-001/EN/KS-GL-12-001-EU.PDF.
4. *The Millennium Development Goals Report 2012* [Electronic resources]. – Mode of access : <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2012/English2012.pdf>
5. *Working Poor: Almost Half Of U.S. Households Live One Crisis From The Bread Line* [Electronic resources] – Mode of access : http://www.huffingtonpost.com/2012/01/31/working-poor-liquid-asset-poverty_n_1243152.html.
6. In 2011, 24% of the population were at risk of poverty or social exclusion [Electronic resources] [http:// epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-03122012-AP/EN/3-03122012-AP-EN.PDF](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-03122012-AP/EN/3-03122012-AP-EN.PDF).
7. *Статистичний щорічник України–2010 / за ред. О.Г.Осауленка. – К., 2011.*

УДК 338.28(477)

*О.Панькова,
кандидат социологических наук*

УКРАИНА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КООРДИНАТ: ДИАГНОСТИКА СОСТОЯНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Проанализировано состояние украинского общества с позиций человеческого развития, определены тенденции изменения индекса развития человеческого потенциала Human Development Index (HDI) ПРООН, составлен рейтинговый портрет Украины по данным международных сравнений, по результатам Европейского социального исследования 2005–2007–2009–2011 (ESS), выявлены сильные и слабые стороны Украины, барьеры и резервы роста.

***Keywords:** concept chelovecheskoho development, post index chelovecheskoho CAPACITY development, security, antropokryzys, educational, kultural, social, people capital.*

***Ключові слова:** концепція людського розвитку, індекс розвитку людського потенціалу, безпека, антропокриза, освітній, культурний, соціальний, людський капітал*

***Ключевые слова:** концепция человеческого развития, индекс развития человеческого потенциала, безопасность, антропокризис, образовательный, культурный, социальный, человеческий капитал.*

Одним из главных приоритетов развития человечества является обеспечение безопасного полноценного будущего планеты и грядущих поколений. Решение этой сложной задачи требует новых подходов в реализации положений Декларации тысячелетия, в обеспечении устойчивого развития каждой страны и человеческого сообщества в целом.

Сегодня, особенно в странах постсоветского пространства, проблемы сохранения и развития человеческого потенциала становятся первоочередными приоритетами национальной безопасности в связи со значительной его утратой в период системных трансформационных изменений. Создание благоприятных условий для развития человека становится главным залогом национального успеха, прогресса и процветания. Это приводит к поиску новых идей, форм, методов государственного управления, новому осмыслению происходящих процессов.

Поворот к проблемам человека в странах мирового сообщества в течение последних нескольких лет обусловлен рядом причин. Одна их основных – изменение приоритетов развития человечества в целом. Концепция человеческого развития сменила так называемые “классические” теории экономического развития, которые базировались на показателе валового национального продукта, рассматривали человека только в качестве движущей силы экономического развития и провозглашали экономический рост главной целью общественного прогресса. Сквозь призму этой концепции формируется новое понимание категории “развитие”, которое выходит за рамки наращивания объема материальных благ и услуг и фокусируется на обеспечении нового качества жизни человека, которое призвано раскрыть возможности для реализации его потенциалов, для расширения вариантов выбора. Такой концептуальный поворот направлен на решение проблем свободы и взаимной ответственности и личности перед обществом, и общества перед личностью ради прогрессивного развития.

Вторая причина актуализации проблемы человека – нерешенность социальных проблем, что особенно актуально для стран бывшего постсоветского пространства. Это обусловлено прежде всего снижением качества населения, в том числе: качества демографического, психофизиологического, репродуктивного, социокультурного, трудового, смысложизненного, мотивационного, “энергичного”, человеческого потенциалов. Значительное распространение при-

обрели такие негативные явления, как депопуляция населения, снижение его “воли к жизни”, духовная энтропия, маргинализация, дегуманизация общественных отношений (политических, экономических, нравственных), гламуризация публичной сферы, высокий уровень поляризации и дифференциации доходов, низкий уровень конкурентоспособности страны и уровень жизни населения, коррупционность, криминогенность, распространение наркотизации, алкоголизации, суицидальности, ксенофобии и др. [1]

Эти признаки являются отражением системного разрушения общественного порядка, стержневых общепризнанных духовно-нравственных ценностей и социальных норм, которые пронизывают всю социальную ткань общества, формируя и продуцируя его целостность. Снижение показателей развития человеческого потенциала (ИРЧП), социального самочувствия населения, крайне низкий уровень доверия к основным государственным институтам, высокий уровень аномичной деморализованности, тревожности, социального цинизма показывают состояние социального здоровья общества и свидетельствуют о наличии глубокого антропокризиса – как такого состояния общества и условий его функционирования, которые не способствуют, а препятствуют общественному и человеческому развитию, процветанию страны и нации.

Целью статьи является определение положения Украины в системе международных координат в контексте человеческого развития по результатам международных рейтингов, сравнительных межстрановых исследований.

Исследовательские задачи обусловлены необходимостью выявить те ресурсы и внутренние резервы страны, которые способны стать основой для ее процветания, проследить динамику изменения значений Human Development Index (HDI) с 1990 по 2011 г., составить обобщенный портрет Украины по международным рейтингам с позиций развития человеческого потенциала.

Развитие человеческого потенциала в Украине, анализ его состояния и методики измерения являются актуальным

направлением научных исследований различных научных школ Украины социально-экономической направленности. Это отражено в научных работах С.Пирожкова и А.Власюка, Э.Либановой, Е.Гришновой, Л.Заяц, А.Колота, В.Оникиенко, Л.Семив, Т.Кирьян, А.Курило, Л.Лисогор, В.Антонюк, О.Новиковой, Л.Шамилевой, Н.Кизим, Л.Шаульской, А.Ревенко, Л.Михайловой, Л.Бестелесной, В.Близнюк, Ю.Пахомова, И.Бондар, Б.Кваснюк, А.Поручник, И.Гнибиденко, Д.Богини, В.Куценко и др.

В отечественной социологической науке этой направленности необходимо отметить работы Н.Паниной, Н.Шульги, Е.Злобиной, Е.Головахи, Л.Бевзенко, Н.Соболевой, Ю.Саенко, В.Пилипенко, Т.Петрушиной, В.Резника, Е.Суименко, М.Паращевина, А.Ручки, Л.Хижняк, А.Арсеенко, Н.Толстых, В.Смакоты, Т.Загороднюк, О.Демкива и др., в которых рассматриваются различные социально-экономические, морально-психологические, ценностно-нормативные, поведенческие аспекты, связанные с человеческим развитием в Украине на микро- и макро- уровнях. Значительный методологический вклад в развитие теории человеческого потенциала сделан российскими исследователями – Т.Заславской, Н.Римашевской, И.Соболевой, Б.Юдиным, Ю.Левадой, В.Колесовым, Ю.Корчагиным, С.Балабановой, В.Радаевым, Р.Рывкиной и др.

Оценить состояние человеческого развития в Украине позволяют результаты международных сравнений ПРООН, которые позволяют отследить динамику изменения индекса Human Development Index (HDI) в Украине и странах постсоветского пространства, увидеть позиции Украины в системе международных координат.

Индекс развития человеческого потенциала (Human Development Index – HDI) включает три составляющих:

1. Здоровье и долголетие, измеряемые показателем ожидаемой продолжительности жизни при рождении.
2. Доступ к образованию, измеряемый уровнем грамотности взрослого населения и совокупным валовым коэффициентом охвата образованием (средняя продолжительность обучения (в годах) и ожидаемая продолжительность обучения (в годах)).

3. Достойный уровень жизни, измеряемый величиной валового внутреннего продукта (ВВП) на душу населения в долларах США по паритету покупательной способности (ППС).

По индексу развития человеческого потенциала в международных сравнениях [2] Украина перманентно перемещается из группы стран с высоким уровнем человеческого развития в группу стран со средним его уровнем и наоборот. На протяжении 1992–1999 гг. Украина последовательно теряла свои позиции по ИЧР, но темпы падения этого показателя последовательно сокращались. Это прежде всего связано с глубокими трансформационными процессами во всех сферах жизнедеятельности общества, с экономической стагнацией, которая вылилась в более чем двукратное уменьшение ВВП на душу населения, в резкое и продолжительное ухудшение условий жизнедеятельности людей, что повлекло значительное сокращение продолжительности жизни, обусловило снижение показателя ИЧР в Украине и соответствующее ухудшение рейтинга страны.

Если в 1992 г. наша страна была на высоком рейтинговом месте – 45-м и относилась к группе стран с высоким уровнем человеческого развития, то в течение трех лет – к 1995 г. резко снизила свои позиции и переместилась на 102-е место, перманентно меняя свои рейтинговые позиции – в 2000 г. заняла 78-е место. С этого года показатели ИЧР стали колебаться. В Докладе 2002-го года наша страна оказалась на 80-м месте, 2004-го – на 70-м, 2007-го – на 76-м месте из 177 стран мира. Ее стабильно опережают Казахстан, Российская Федерация, Беларусь. В 2009 г. в связи с мировым финансово-экономическим кризисом Украина заняла по индексу развития человеческого потенциала 85-е место среди 182 стран. В 2010 г. рейтинг Украины повысился до 69 места, а в 2011-м произошли негативные изменения по этому показателю – страна оказалась на 76-м месте, опустившись на 7 позиций.

Доклад о человеческом развитии 2011 ПРООН вносит новый важный вклад в глобальный диалог по этой проб-

леме. Особое внимание уделяется условиям обеспечения устойчивого развития, которое предполагает такое отношение к ресурсам планеты, которое обеспечивает достойное существование нынешним и будущим поколениям. Его основой выступают равные возможности, моральная, социальная, правовая справедливость, расширение доступа основной массы населения к более высокому качеству жизни. Особое внимание уделено экологическим факторам, которые являются важной составляющей социального прогресса. В Докладе определены направления деятельности людей, местных сообществ, отдельных стран и международного сообщества в целом для достижения экологической устойчивости и равенства возможностей.

Международные сравнения фиксируют стабильные тенденции лидерства стран – членов ОЕСР по человеческому развитию. В 2011 г. Норвегия (0,943) признана самой благополучной страной в мире. Высокие показатели по индексу развития человеческого потенциала закрепляются также за Австралией (0,929), Нидерландами (0,910), США (0,910), Новой Зеландией и Канадой (по 0,908). В десятку постоянных лидеров рейтинга — стран с очень высоким уровнем развития входят также Ирландия, Швеция и Германия. Для этих стран характерна высокая ожидаемая продолжительность жизни при рождении (82–79 лет), высокий уровень образованности (ожидаемая продолжительность обучения составляет в среднем более четверти жизни человека), очень высокие значения показателя валового национального дохода на душу населения (47 557–35 166\$).

В странах постсоветского пространства значение индекса развития человеческого потенциала – различное. Украина находится в числе стран со средним уровнем человеческого развития, так же как и Россия, Казахстан, Армения и Азербайджан. В 2011 г. произошло снижение рейтинговых позиций по ИЧР во всех странах бывшего СССР, кроме Литвы, Латвии и Грузии. Обратные процессы – ощутимые изменения к лучшему наблюдаются по показателям ИЧР в Литве и Латвии – они впервые вошли

в число стран с очень высоким уровнем человеческого развития. В 2011 г. ко второй группе стран – с высоким уровнем человеческого развития примкнула Беларусь (65-е место). Она сохраняет лидирующие позиции на протяжении нескольких последних лет среди всех стран СНГ. Затем следуют Россия (66-е место), Казахстан (68-е место), Грузия (75-е место).

Все другие государства бывшего СССР включены в группу стран со средним уровнем развития человеческого потенциала. Динамика изменения рейтинговых мест 2010–2011 гг. выглядит следующим образом: Туркменистан (с 87-го места в 2010 г. переместился на 102-е в 2011 г.), Молдова (с 99-го места переместилась на 111-е), Узбекистан (с 102-го переместился на 115-е), Кыргызстан (со 109-го – на 126-е), Таджикистан (с 112-го – на 127-е) [3; 4].

В структуре показателей ИЧР “сильным звеном” Украины являются достаточно высокие образовательные показатели – по уровню грамотности населения, по показателям реальной и ожидаемой продолжительности обучения. Гораздо хуже выглядит Украина по экономическим и демографическим показателям – валового национального дохода и продолжительности жизни.

Эксперты ПРООН определили, что ожидаемая продолжительность жизни в Украине – 68,5 лет; в среднем в нашей стране надо потратить 11,3 лет на обучение, уровень жизни оценен показателем в 6,175 тыс. долл. ВВП на душу населения, уровень грамотности взрослого населения составляет 99,7%. Значение ИРЧП Украины за 2011 г. составляет 0,729.

По данным ООН, население Украины будет резко уменьшаться. Так, в 2011 г. оно составило 45,2 млн человек, на 2030 г. прогнозируется уже 40,5 млн. Городское население составляет 69,1%, средний возраст – 39,3 года. По индексу гендерного неравенства (0,335) Украина заняла 57-е место из 146 стран.

Показатель валового национального дохода на душу населения в этом году впервые введен в доклады ПРООН. Почти для всех стран мира по экономическому содер-

жанию он максимум на 1–2% отличается от величин более привычного для нас показателя ВВП и используется преимущественно Всемирным банком, расчеты которого были включены в доклад. Согласно представленному выше рейтингу Украина по этому показателю относится к группе стран со средним уровнем дохода на душу населения, в 2011 г. он составил 3000 \$ (показатель дает представление о количестве произведенных товаров и услуг, приходящихся в среднем на одного жителя государства, или, иными словами, о том, сколько получил бы каждый житель страны, если бы весь годовой национальный доход был распределен между всеми гражданами страны поровну [5]). Самый высокий ВНД на душу населения в Катаре 107 тыс. 721 долл. и Лихтенштейне — 83 тыс. 717 долл. Украина по этому показателю занимает лишь 100-е место. И наш уровень этого (как и ВВП) наиболее обобщающего показателя экономического развития стран существенно ниже — на 39% среднемирового. Через 20 лет после обретения Украиной государственной независимости ее ВВП составляет 68% от уровня 1990 г. А общемировой показатель ВВП за эти же годы почти удвоился.

По сравнению с другими странами в числе отстающих находится Украина по показателям продолжительности предстоящей жизни — на 123-м месте. Сейчас этот показатель гораздо ниже уровня 1965–1966 гг. — тогда средняя продолжительность жизни составляла 71,6 года, в 1989–1990-м — 70,7 года, в 2011 г. — 68,5 года. Наиболее высокие показатели продолжительности жизни в Японии — 83,4 года. Продолжительность жизни от 80 лет и выше наблюдается в 24 странах мира, от 75 до 80-ти — в 34, от 70 до 75 — в 55 странах. Причем эти показатели значительно выше, чем в Украине, не только в развитых, но и во многих развивающихся странах. Так, в Гренаде и Конго средняя продолжительность жизни, соответственно, составляет 76,0 и 72,3 года. Наш нынешний показатель продолжительности жизни даже чуть ниже, чем в Бангладеш (68,9 года) и Непале (68,8 года) [6].

Международный имидж Украины, во многом определяется рейтинговыми позициями страны в межстрановых

сравнениях, которые показывают состояние различных сфер ее жизнедеятельности. Среди целого спектра показателей мы остановимся на тех, которые ориентировочно отражают основные характеристики человеческого развития, принятые ПРООН: состояние экономики; состояние здоровья населения (по демографическим характеристикам), образовательные характеристики. Для более комплексного портрета Украины в межстрановых сравнениях автор включила показатели имиджевых характеристик страны, оценки социальных условий в контексте сохранения и развития человеческого потенциала.

Портрет Украины в международных рейтингах с позиций человеческого развития, уровня и качества населения выглядит следующим образом (*табл.*).

Результаты европейского социального исследования [14] позволяют выбрать соответствующие показатели и оценить условия для развития человеческого потенциала среди стран-участниц межстрановых сравнений на основе субъективных мнений населения.

Всесторонний анализ состояния условий жизнедеятельности населения Украины представлен Е. Головахой, А. Горбачиком в результатах Европейского социального исследования [14, с. 114–117]. Авторы делают неутешительный вывод – в связи с низким уровнем социальной активности населения Украины, самыми худшими в Европе показателями доверия к главным государственно-политическим институтам, показателями удовлетворенности жизнью, состояния экономики и демократии отношение Западной Европы к Украине – крайне осторожное. ЕС нет необходимости включать в свой состав большую по территории и населению, но экономически неразвитую и нестабильную страну с условиями жизни, далекими от европейских стандартов. Социально-бытовые условия жителей Украины значительно отстают от условий в государствах ЕС (в Украине – 4,3 балла (по шкале от 0 до 10 баллов), тогда как в Польше – 6,4, в Португалии – 7,0, в Словакии – 7,1; в странах Западной Европы – более 8 баллов). Только в Украине оценка бытовых условий находится в

Таблица

Человеческое развитие

Результаты международных рейтинговых сравнений	
76-е место в мире (из 182 стран)	по ИРЧП – индексу развития человеческого потенциала – это интегральный показатель уровня развития человека в стране с точки зрения состояния здоровья, получения образования и фактического дохода.
Здоровье	
1-е место в мире	по детскому алкоголизму
1-е место в Европе	по распространению ВИЧ среди взрослых. Ежегодные показатели заболеваемости ВИЧ в Украине увеличились с 2001 по 2011 г. более чем в два раза; по распространенности ВИЧ среди беременных женщин. В 2011-м этот показатель составлял 0,55%.
5-е место в мире	по количеству употребляемого алкоголя на душу населения (более 15,6 литра алкоголя в год). Больше, чем в Украине, пьют только в России, Венгрии, Чехии и Молдове.
Демография	
27-е место в мире	по количеству населения – 45 453 282 чел. (на 1 ноября 2012 г.). По темпам уменьшения населения Украина – среди лидеров.
Экономика	
73-е место в мире (из 144 стран)	по рейтингу глобальной конкурентоспособности 2012–2013.
122-е место в мире (среди 198 стран)	по показателю ВВП (валового национального продукта) для сравнения: Россия – на 66-м месте (9,900 \$), Беларусь – на 91-м (5,750 \$), Грузия – на 130 (2,690 \$). Украина относится к группе стран со средним уровнем дохода на душу населения [7]. Необходимо добавить, что валовый внешний долг Украины увеличился до 126,883 млрд долл. на 1 апреля 2012 г. со 126,236 млрд долл. на 1 января этого года. Валовый внешний долг Украины к концу 2012 г. может достигнуть уровня 71–72% от ВВП (по прогнозу инвестиционной Dragon Capital. Украине в этом году предстоит погасить 57 млрд долл., большая часть из которых будет рефинансирована новыми займами, лишь небольшая часть – выплачена (Dragon Capital [8]).

Розділ 3

Продолжение таблицы

163-е место в мире (из 183-х стран)	В рейтинге по уровню экономической свободы в числе стран с несвободной экономикой [9]. Беларусь – на 153-м, Россия – на 144-м. По показателям, имеющим прямое отношение к развитию человека, в стране из 100 возможных баллов Украина набрала лишь 30 баллов – по показателям свободы труда, свободы бизнеса.
Образование	
Академический рейтинг “Топ-200 Украина” [10]	флагманами в сфере высшего образования в Украине остаются Национальный технический университет Украины “Киевский политехнический институт”, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Донецкий национальный университет (ДонНУ), демонстрирующие стабильно высокие показатели по всем направлениям своей деятельности согласно данным ЮНЕСКО (СЕПЕС) и центра “Євроосвіта”.
В пятерке самых сильных вузов (среди 18-ти лидирующих) из Восточной Европы и бывшего Советского Союза – по рейтингу QS World University Ranking 2011/12	по количеству программ двойных дипломов в итоговый рейтинг вошли Киевский политехнический институт (КПИ) и Донецкий национальный университет (ДонНУ) [11].
В числе 5% лучших университетов мира по рейтингу Webometrics	В глобальном информационном пространстве Киевский политехнический институт (КПИ) – в корпорации Microsoft сейчас работают свыше 500 выпускников КПИ) и Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко.
Социальные условия	
10-е место в мире (из 217 стран)	по числу заключенных на 100 тыс. населения – 334 (при норме 70–80 человек для развитых стран и 141 – в мире) по данным Лондонского королевского колледжа. Лидеры – США (1-е место), Китай (2-е место). На 3-м месте – Россия, 4-м – Бразилия, 5-м – Индия.
1-е место в мире	по экорискам – ядерным отходам на душу населения

Продолжение таблицы

Имиджевые характеристики	
134-е место в мире (из 180)	по уровню коррупции.
40-е место в мире (среди 50 стран)	в рейтинге мировой репутации, составленном Нью-Йоркским институтом репутации (The Reputation Institute). Украина в этом рейтинге находится между Боливией (39-е место) и Израилем (41), а также опережает Китай (43) и Россию (45). Лидеры рейтинга репутации – Канада, Швеция и Австралия. Замыкают список рейтинга Иран (49) и Ирак (50).
71-е место в мире (среди 142-х стран)	по индексу процветания Беларусь – на 54-м, Россия – на 66-м, Грузия – на 93-м [12]
100-е место в мире (среди 151 стран)	по индексу счастья (Грузия – на 54-м, Узбекистан – на 55-м, Беларусь занимает – 103-е место, Россия – 122-е) [13] (индекс составлялся по трем основным параметрам: удовлетворенность граждан своим уровнем жизни, продолжительность жизни и экологическое благополучие. Исследователи суммировали показатели удовлетворенности жителей каждой страны и среднюю продолжительность их жизни в соотношении с количеством потребляемых ими природных ресурсов.

кругу отрицательных значений, поэтому украинская семья тратит в среднем в течение дня значительно больше времени на домашнюю работу, чем среднестатистические семьи в государствах ЕС.

Повышенные бытовые нагрузки, связанные с домашней работой украинцы в большей степени, чем другие европейцы, совмещают с основной работой и с уходом за детьми, больными, недееспособными и престарелыми. Именно в Украине семья до сих пор остается главным, а во многих случаях единственным ресурсом выживания людей, нуждающихся в социальной поддержке, наиболее важным жизненным приоритетом. Это свидетельствует о сохране-

нии традиционных ценностей, о неэффективности системы государственного управления, особенно в социальной сфере, о крайне низкой способности социальной политики отвечать на потребности населения. Это значительно снижает возможности для развития человеческого потенциала и личности, и общества в целом, к преобладанию сохранительных практик в противовес достигательным.

Институциональное недоверие населения, правовой нигилизм, крайне низкая социальная активность населения, социальная апатия создают благоприятную почву для развития коррупции, которая укореняется в сознании и деятельности не только политической и экономической элиты, но и в массовом сознании. Ценностное сознание большинства населения Украины до сих пор базируется преимущественно на традиционализме и консерватизме, не претерпев существенных изменений за годы независимости. Такое положение свидетельствует о значительных барьерах на пути к оздоровлению, обновлению системы социальных отношений.

В целом оценка условий жизнедеятельности и обрисованный нами портрет Украины в международных сравнениях свидетельствует о том, что барьеров для развития человека, для утверждения высоких европейских стандартов значительно больше, чем возможностей для роста, созидания, достойной жизни, социального оздоровления. Это яркое проявление существующего антропокризиса, результатом которого является деградация человеческого потенциала, сокращение человеческого капитала, истощение человеческих ресурсов.

Поэтому проблема человеческого развития, его сохранения и воспроизводства являются не просто актуальной, но и жизненно важной в контексте обеспечения социальной, национальной безопасности страны, защиты национальных интересов, личной безопасности человека. Обращаясь к началу нашей статьи о векторах развития стран в контексте человеческого развития, представленная нами статистическая и социологическая информация, с одной стороны, подтвердила вектор догоняющего развития, с

другой – показала резервы и ресурсы роста Украины, которые нуждаются в их сбережении и преумножении. Обрисованный нами портрет Украины показывает, что, несмотря на приобладание кризисных трендов, связанных со значительными деформациями основных сфер жизнедеятельности украинского общества, сильным звеном остается образовательный, интеллектуальный, культурный капитал. Этот сегмент является базой для дальнейшего развития и раскрытия потенциальных возможностей украинского общества. Важно не потерять этот ресурс, сохранить и развить его. К подобного рода выводам приходят отечественные социологи [15].

В коллективной научной работе специалистов отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины презентован опыт эмпирического анализа поведенческих стратегий населения как фактора модернизации (ред. Е.Злобиной, 2012 г.) по результатам международного сравнительного исследования ESS и всеукраинского мониторинга Института социологии НАН Украины. С позиций человеческого развития нас будут интересовать те авторские позиции, которые касаются анализа взаимообусловленности различных видов капиталов и их качества. Так, Е.Злобина акцентирует внимание на значимости культурного капитала в модернизационных процессах, который аккумулирует знания, умения и навыки человека, обеспечивает успешность социальных взаимодействий, раскрывает роль Болонской системы в повышении общего уровня культурного капитала. Автор обращает внимание на необходимость усиления качественных характеристик человеческого капитала (образовательного, квалификационного опыта) и инвестирования в него для достижения благосостояния, личной свободы, социальной мобильности индивида как важной составляющей социальной рефлексии модернизации в Украине. Ведь успешность страны во многом определяется тем, насколько быстро растет количество высокообразованных людей, владеющих современными коммуникационными, профессиональными, практическими навыками, но, к сожалению, при доста-

точно высоком его накоплении в период обучения он, как правило, не используется, не поощряется активность и самостоятельность студентов, а творческий потенциал молодых специалистов остается неиспользованным в процессах модернизации [15, с. 7–8].

Н.Соболева определяет социальный капитал как нематериальное богатство нации, воплощенное в доверии и отражающее духовную и моральную атмосферу в стране, качество социальных отношений и способность общества к самоорганизации и интеграции. Социальный капитал украинского общества остается нереализованным из-за крайне высоких показателей институционального недоверия, поэтому, на сегодняшний момент, выступает барьером нематериального характера, который влияет на уровень и условия развития человеческого потенциала Украины.

Автор утверждает, что прямая корреляционная зависимость между уровнем доверия и социально-экономической динамикой не фиксируется (к подобным выводам приходят в своих исследованиях О.Вишняк, Р.Инглхарт) и допускает возможность существования обширного социального капитала украинского социума, который еще не реализован и выступает скорее в виде потенциального капитала. Поэтому крайне важным является поиск способов и механизмов активизации этого значимого ресурса, ведь социальный капитал открытого типа является “термометром” здоровья общества [15, с. 89–90, с. 97].

М.Паращевин, измеряя уровень культурного капитала населения Украины на основе результатов того же европейского исследования, обосновал, что украинское население владеет достаточно высоким объемом культурного капитала [15, с. 43] по формальным признакам и незначительно отличается от соответствующих показателей развитых европейских стран. Так, как минимум 89% населения имеют среднее образование; 58,7% – неполное и полное высшее; по продолжительности получения образования в течение жизни Украина незначительно, но все же опередила Польшу, Францию, Швейцарию и Россию

(средние баллы 10,9–12,64, в Украине – 12,7). Фиксируется высокий уровень восходящей социальной мобильности (у респондентов от 22 до 35 лет более высокий уровень образования, по сравнению с их родителями), но фактором риска для сохранения и развития культурного капитала является то, что он практически не пополняется в течение жизни. Украина (8,4) отстает по этому показателю от России (11,1), от Польши в 2,5 раза, от Франции – в 3,5 раза, Великобритании и Германии – почти в четыре раза.

Л.Бевзенко удалось рассмотреть как через систему обмена капиталов (социального, человеческого, культурного, экономического, символического) можно получить выгоды, блага, достигнуть успеха в условиях модернизации [15, с. 139–149]. Ею была зафиксирована тенденция увеличения значимости человеческого (ресурс здоровья), культурного и личного капиталов. Для населения Украины базовыми ресурсами успешности выступает социальный капитал, локализованный в рамках семейных отношений – влиятельные родственники, богатые родители, происхождение из семьи с высоким социальным происхождением. Хотя его значимость в динамике с 2009 по 2012 гг. несколько снизилась, но он остается ключевым ресурсом развития и успешности, социально-статусной мобильности. Для стран же Запада базовыми ресурсами успешности и развития выступают интеллект, образование, способности.

Таким образом, Украина на сегодняшний момент имеет больше барьеров, чем резервов для роста человеческого развития. Диагностика состояния показала наличие глубокого антропокризиса, причины и следствия которого не устраняются и не являются предметом государственного социального управления. Сильными сторонами украинского общества являются образовательный, культурный, личный человеческий капитал, который на текущий момент недооцениваются, не включены в полной мере в процессы модернизации. В системе международных координат по человеческому развитию Украина занимает среднее неустойчивое положение со значительными колеба-

ниями в сторону ухудшения рейтинга. Низкий уровень и невысокая продолжительность жизни остаются устойчивыми факторами риска для развития человеческого потенциала Украины. Отсутствие долгосрочной стратегии развития страны усугубляет существующее положение. Сложившаяся ситуация требует целенаправленной государственной и региональной политики, ориентированной на формирование условий и возможностей для развития и процветания украинской нации, для преодоления системного антропокризиса, для сохранения и развития человеческого потенциала страны ради ее будущего.

Литература

1. *Системный анализ современных антропопроцессов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.oprk.ru/article/31/>
2. На основе этого показателя государства ранжируются по четырем категориям стран: 1 – страны с очень высоким уровнем ИРЧП; 2 – страны с высоким уровнем ИРЧП; 3 – страны со средним уровнем ИРЧП; 4 – страны с низким уровнем ИРЧП.
3. *Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: Лучшее будущее для всех* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/download/ru/>.
4. *Доклад о развитии человека 2010. Статистические таблицы показателей развития человека* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/development/hdr/2010/hdr_2010_indicators.pdf
5. *ВВП стран мира – 2012. Валовый внутренний продукт на душу населения* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://autoconsultant.com.ua/news/view/5493/>
6. *Ревенко А. Украина в мировых координатах человеческого развития // Зеркало недели. Украина. – 2011. – 11 ноября. – №41* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zn.ua/ECONOMICS/ukraina_v_mirovyh_koordinatah_chelovecheskogo_razvitiya-91367.html
7. *ВВП стран мира – 2012. Валовый внутренний продукт на душу населения* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://autoconsultant.com.ua/news/view/5493/>
8. *Топ-тема: Экономика Украины: перспективы и угрозы. Валовый внешний долг Украины в 2012 г.* [Электронный ре-

сурс]. – Режим доступа : <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/valovyi-vneshnii-dolg-sostavit-72-vvp-v-2012-126352>

9. *Рейтинг* стран мира по уровню экономической свободы // Центр гуманитарных технологий и развития человека Экспертно-аналитический портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom/index-of-economic-freedom-info>

10. Показатель формируется на основе агрегированного показателя деятельности вуза по четырем комплексным критериям: экспертное оценивание представителями рынка труда деятельности учебного заведения и его академическая репутация, качество научно-педагогического потенциала, качество обучения, международное признание, присутствие в глобальном информационном пространстве (в т.ч. на основе учета рейтинга Webometrics) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zn.ua/EDUCATION/akademicheskii_reyting_universitetov_top_200_ukraina-103116.html.

11. *Два украинских* вуза пробилась в мировой рейтинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://delo.ua/education/dva-ukrainskih-vuza-probilis-v-mirovoj-rejting-164049/>

12. Индекс составляется на основе 79 показателей, объединенных в восемь категорий, отражающих основные аспекты жизни общества и параметры общественного благосостояния: экономика, предпринимательство, управление, образование, здравоохранение, безопасность, личные свободы, социальный капитал (вычисляются средневзвешенные значения). Показатели базируются на статистическом анализе, социологических исследованиях и экспертных оценках участников опроса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index/info>

13. *Всемирный* индекс счастья: самая счастливая страна в 2012 году // Центр гуманитарных технологий и развития человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2012/06/15/4437>

14. *Головаха Є.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 120 с.

15. *Поведінкові* стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / за ред. О.Злобіної. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 160 с.

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ОСВІТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЕЛИКИХ ВЛАСНИКІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто демографічні та освітні характеристики великих власників України. Емпіричним шляхом з'ясовано, що більшість українських капіталістів народилися у великому місті, натеper перебувають у віці від 41 до 60 років, мають інженерно-технічну кваліфікацію. Соціальна верства великих власників виявилася однією з найосвіченіших соціальних груп суспільства: абсолютна більшість (96,4%) має вищу освіту, більше п'ятої частини (22,3%) здобули додаткову вищу освіту, п'ята частина (19,6%) здобули науковий ступінь кандидата наук, а 5,1% – доктора наук.

Keywords: *large capital owners, demographic and educational characteristics.*

Ключові слова: *власники великого капіталу, демографічні та освітні характеристики.*

Ключевые слова: *владельцы крупного капитала, демографические и образовательные характеристики.*

Соціальні та економічні перетворення в нашій країні, в основі яких лежав процес перерозподілу власності, викликали трансформацію у всіх сферах життя. У результаті цього з'явилася нова соціальна верства – власники великого приватного капіталу, яка стала активним соціальним суб'єктом у соціально-економічному та політичному житті пострадянської України. Дослідження ролі великих власників у перехідному суспільстві пов'язано з необхідністю вивчення соціального портрета цієї соціальної верстви. Одними з найважливіших ознак соціального портрета є соціальні-демографічні та освітньо-кваліфікаційні характеристики. Тому метою цієї статті є емпіричне вияв-

лення демографічних та освітніх особливостей групи великих власників України.

Опис даних. Емпіричну базу сформовано на підставі біографій власників великого капіталу в Україні, які наявні у довіднику “Хто є хто в Україні” [1] та інших довідниках. Додаткові біографічні дані бралися з інших джерел, зокрема інтерв’ю та офіційних публікацій у ЗМІ. На першому етапі були відібрані виключно громадяни України, більшість з яких протягом 10 років входили до різного роду рейтингів найбагатших людей України. Ці рейтинги склали авторитетні журнали – “Кореспондент”, “Фокус”, “Форбс”. Крім цього, було взято до уваги рейтинг найбагатших людей у кожній з областей України, який було опубліковано у спеціальному випуску “Регіональні князьки та корольки” тижневика “Коментарі” [2]. Час збирання інформації: червень-липень 2012 р. Було сформовано вибірку із 337 осіб.

Виклад результатів. Насамперед проаналізуємо статеві та освітні показники. Як з’ясувалося, статевий розподіл свідчить на користь чоловіків: абсолютна більшість (97,3%) великих власників – це чоловіки, і лише 2,7% – жінки. Результати дослідження виявили, що середній вік українського капіталіста становить 51 рік. Утім, якщо згрупувати аналізовані біографії по вікових когортах, то більшість українських капіталістів на даний час перебувають у досить продуктивному віці (*табл. 1*). Очевидно, що формування соціальної верстви вже завершилося, оскільки на зорі структурних перетворень більшість підприємців перебували у віці 30–50 років, тому тепер, через 20–25 років, ці люди зосереджені у двох вікових когортах: від 41 до 50 років – 39,8% та від 51 до 60 років – 32,9%. Тоді як у “молодшій” віковій групі від 31 до 40 років знаходяться 11%, у “літній” групі віком від 61 років і старше – 16,4%.

Аналіз біографічних даних щодо місця народження майбутніх багатіїв у цілому окреслив регіональний характер походження їхньої більшості (*табл. 2*). Більшість великих власників народилися у великих містах України – 8,6% у Києві та 36,2% у місті з населенням понад 250 тис.

Таблиця 1

**Вікова структура соціальної верстви
великих власників в Україні**

<i>Вікові когорти</i>	N	%
Від 31 до 40 років	37	11,0
Від 41 до 50 років	134	39,8
Від 51 до 60 років	111	32,9
Від 61 і старше	55	16,4

осіб. Крім цього, з'ясувалося, що у невеликих містах народилося 15,7%, у селах – 21,7%. Водночас 17,8% великих власників народилися за межами України (12,5% – у місті, 5,3% – у селі). Треба зазначити, що місце народження в радянські часи не завжди визначало подальшу долю людини. Територіальні переміщення сімей кваліфікованих працівників, особливо військовослужбовців, будівельників, інженерів, переїзди до родичів тощо суттєво впливали на процес соціалізації дітей. Беручи до уваги доволі однорідну поселенську структуру у Радянському Союзі, можна стверджувати, що загалом у місті народилися 73% великих українських власників, тоді як на селі – 27%.

Для порівняння зазначимо, що серед російської бізнес-еліти група народжених у Москві підприємців від початку структурних перетворень була доволі чисельною. Сформувавшись на базі московської молоді номенклатури, вона продовжувала діяти в центрі до тих пір, поки можливості простої концентрації фінансового капіталу не були вичерпані. Тільки після серпневої кризи 1998 р. та з приходом до влади “пітерської” групи склад верстви великих

Таблиця 2

Місце народження великих власників

<i>Місце народження</i>	N	%
У Києві	29	8,6
У місті з населення понад 250 тис. осіб в Україні	122	36,2
У невеликому місті в Україні	53	15,7
У селі в Україні	73	21,7
За межами України, в місті	42	12,5
За межами України, в селі	18	5,3

підприємців змінився: у ньому помітно збільшилася частка регіоналів, натомість частка народжених у Москві скоротилася протягом 1993–2001 рр. з 36,7% до 25,3% [3, с. 340]. І все ж, навіть скоротившись, частка народжених у російській столиці капіталістів помітно випереджає частку народжених в українській столиці великих власників. Це може побічно свідчити про меншу частку, ніж у Росії, номенклатурного походження великих українських власників.

У громадській думці панує стереотип, що більшість представників великого бізнесу походять зі Сходу України. І дійсно, якщо взяти походження за областями України, то найбільше великих власників зосереджено у трьох областях: Донецькій – 44 особи, у Київській (разом з Києвом) – 34 та у Дніпропетровській – 26 осіб. Однак якщо згрупувати всі області в регіони¹, то регіональний розподіл свідчить у цілому про іншу тенденцію походження великих власників (табл. 3). Виявилось, що найбільше власників великого капіталу зосереджено в Центральному регіоні – 28,5%, далі йде Східний регіон – 21,4%, Південний – 17,2% і та Західний – 15,1% Решта (17,8%), як зазначалося, народилися за межами України.

Таблиця 3

Регіональна структура місця народження в Україні великих власників України

<i>Регіон</i>	N	%
Захід	51	15,1
Центр	96	28,5
Південь	58	17,2
Схід	72	21,4
Народжені за межами України	60	17,8

¹При викладі результатів використовувався такий регіональний поділ країни: *Захід* – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька; *Центр* – м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська (без Києва), Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; *Південь* – АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Схід* – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Як свідчить аналіз біографій, соціальна верства великих власників формувалася з достатньо освічених людей (табл. 4). Майже всі (96,4%) великі власники в Україні мають вищу освіту, лише 1,5% мають середню освіту та

Таблиця 4
Рівень освіти власників великого капіталу в Україні

	N	%
Середня	5	1,5
Середня спеціальна	4	1,2
Перша вища освіта	324	96,4
Друга вища освіта	75	22,3
Науковий ступінь кандидата наук	66	19,6
Науковий ступінь доктора наук	17	5,1
Немає даних	3	0,9

1,2% – середню спеціальну. Більше п'ятої частини українських капіталістів мають додаткову вищу освіту. Високий освітній рівень вигідно вирізняє українських капіталістів першого покоління. Наприклад, у США подібної частки з вищою освітою серед бізнес-еліти досягнуто у ХХ ст. більш ніж за 50 років: з 1900 по 1964 р. частка американських топ-менеджерів з вищою освітою зросла з 40% до 96% [4, с. 164].

Однак примітним є те, що п'ята частина (19,6%) великих українських власників здобули науковий ступінь кандидата наук, а 5,1% – доктора наук. Утім, як свідчить американське дослідження, якщо в 1900 р. у США лише 7% топ-менеджерів володіли науковим ступенем, то в 1950 р. – 20%. А в 1964 р. приблизно 38% з 1000 топ-менеджерів 600 найбільших нефінансових американських компаній мали наукові ступені [5, р. 98–99]. І хоча тут йдеться не про великих власників, а про керівників компаній, враховуючи те, що українські великі власники переважно продовжують керувати своїм бізнесом, дане порівняння можна вважати загалом коректним.

Якщо взяти тип населеного пункту, у якому великі власники здобули вищу освіту, то для переважної більшості відібраних капіталістів проходили навчання у великих

містах – 28,6% у Києві та 57,8% у місті з населенням понад 250 тис. осіб. І лише 4,7% навчалися у невеликих містах. За межами України навчалось близько 10% українських капіталістів.

Результати дослідження дають можливість проаналізувати конкретний перелік вищих навчальних закладів (ВНЗ), які закінчили великі власники (*табл. 5*).

Суттєвого переважання якихось конкретних ВНЗ загалом не простежується, якщо не брати до уваги 5,3% великих власників, які закінчили Київський національний університет ім. Т.Шевченка. Якщо взяти до уваги місцезнаходження вищого навчального закладу, то 29,3% великих власників закінчили ВНЗ м. Києва та Київської області, 11,8% – донецький ВНЗ м. Донецька та Донецької області, 11,5% – ВНЗ м. Харкова та Харківської області, 10% – ВНЗ м. Дніпропетровська та Дніпропетровської області та 6,2% – ВНЗ м. Львова та Львівської області.

Часто набута ще в радянські часи освіта та професійна кваліфікація у ринкових умовах стають недостатніми. Потреба в ґрунтовних економіко-фінансових, правових чи вузькоспеціалізованих знаннях часто виникає у випадку, коли великий власник виходить на новий для нього рівень економічних відносин або ж набуті ним нові активи належать до незнайомої для нього галузі. У зв'язку з цим він хоче самостійно орієнтуватися у багатьох аспектах бізнесу, який йому належить. Тому найчастіше друга вища освіта є юридичною чи економічною. Згідно з результатами дослідження 22,3% українських капіталістів здобули другу вищу освіту (*табл. 4, 6*). Серед вузів, у яких великі власники виявили бажання покращити свою кваліфікацію, вирізняються Національна академія державного управління при Президентові України, Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Міжрегіональна академія управління персоналом та Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана.

Характер вищої освіти майбутніх великих власників загалом визначався ще радянською структурою зайнятості, коли найбільш затребуваною спеціальністю була квалі-

Таблиця 5

**Перелік навчальних закладів, де великі власники
здобули першу вищу освіту**

<i>Вищі навчальні заклади (ВНЗ)</i>	N	%
Київський національний університет ім. Т.Шевченка	17	5,3
Київський політехнічний інститут	8	2,5
Київський інститут народного господарства (КНЕУ)	12	3,7
Київський інженерно-будівельний інститут	9	2,8
Київський автомобільно-дорожній інститут	3	0,9
Національна академія внутрішніх справ України (м. Київ)	8	2,5
Українська сільсько-господарська академія (м. Київ)	7	2,2
Київський технологічний інститут харчової промисловості	7	2,2
Інший київський ВНЗ	23	7,2
Донецький державний університет	9	2,8
Донецький політехнічний інститут	11	3,4
Донецький інститут радянської торгівлі	7	2,2
Інший донецький ВНЗ	11	3,4
Комунарський гірничо-металургійний інститут (м. Алчевськ)	5	1,6
Дніпропетровський державний університет	4	1,2
Дніпропетровський металургійний інститут	11	3,4
Дніпропетровський гірничий інститут	5	1,6
Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут	5	1,6
Інший дніпропетровський ВНЗ	7	2,2
Харківський політехнічний інститут	4	1,2
Харківський державний університет	6	1,9
Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого (м. Харків)	8	2,5
Інший харківський ВНЗ	19	5,9
Львівський національний університет	4	1,2
Львівський політехнічний інститут	10	3,1
Інший львівський ВНЗ	6	1,9
Запорізький ВНЗ	7	2,2
Одеський ВНЗ	10	3,1
Інший український ВНЗ	49	15,3
Російський ВНЗ	22	6,9
ВНЗ у країнах СНД	3	0,9
ВНЗ у Центрально-Східній Європі	2	0,6
ВНЗ у Західній Європі	2	0,6

Примітка: Наведені назви ВНЗ можуть бути застарілими, оскільки в масиві даних були застосовані ті назви, які зазначалися у біографіях.

Таблиця 6**Перелік навчальних закладів, де великі власники
здобули додаткову вищу освіту, N=82**

<i>Вищі навчальні заклади (ВНЗ)</i>	N	%
Київський національний університет ім. Т.Шевченка	6	7,3
Національна академія державного управління при Президентові України	9	11,0
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана (Наргосп)	3	3,7
МАУП	5	6,1
Вища партійна школа при ЦК КПУ	1	1,2
Інший київський ВНЗ	13	15,9
Донецький ВНЗ	11	13,4
Дніпропетровський ВНЗ	1	1,2
Харківський ВНЗ	9	11,0
Львівський ВНЗ	3	3,7
Одеський ВНЗ	2	2,4
Запорізький ВНЗ	2	2,4
Інший український ВНЗ	9	11,0
Інше	8	9,8

фікація інженера (*табл. 7*). Серед великих власників виявилось найбільше людей, які отримали інженерно-технічну спеціалізацію – 46,6%. Утім, за віковою структурою виявилось, що зі зниженням віку зменшувалася кількість тих, хто отримав інженерно-технічну освіту: від 61 років і старше – 67,3%, від 51 до 60 років – 55,0%, від 41 до 50 років – 35,1%, від 31 до 40 років – 21,6%. Майже п'ята частина (19,2%) здобули загальноєкономічну (економіка підприємства, менеджмент, маркетинг) спеціалізацію. Фінансово-економічну (фінанси, банківська справа) спеціалізацію отримали 13,4% великих власників.

Потрібно зазначити, що подібна структура освітньо-кваліфікаційної спеціалізації існує у сучасній Росії, коли близько половини бізнес-еліти отримали інженерно-технічну освіту [3, с. 341]. Схожі прояви відбувалися у ХХ ст. в країнах Заходу. Наприкінці 1960-х років більше половини американських та європейських топ-менеджерів мали технічну освіту, частка осіб з гуманітарною освітою була вищою у Європі (17%), ніж у США (6,5%). Водночас част-

Таблиця 7

**Освітньо-кваліфікаційна спеціалізація власників
великого капіталу України**

<i>Освітньо-кваліфікаційна спеціалізація</i>	N	%
Економічна (фінанси, банківська справа)	44	13,4
Юридична	51	15,5
Сільськогосподарська	14	4,3
Інженерно-технічна (будівництво, гірництво, металургія, електротехніка)	153	46,6
Бізнес, менеджмент, маркетинг	63	19,2
Сфера обслуговування	11	3,4
Соціально-гуманітарна (історія, філософія, соціологія, політологія, психологія, філологія)	24	7,3
Природнича (фізико-математична, хіміко-біологічна)	13	4,0
Медична	7	2,1
Військова справа, спецслужби	8	2,4
Спортивна	8	2,4
Творча (музикант, співак, художник, митець тощо)	2	0,6
Інше	1	0,3
Немає даних	44	2,7

ки великих бізнесменів, які закінчили школу бізнесу або мали вищу економічну освіту, була майже однаковою по обидва боки Атлантики – у США (32%) і в Європі (31%) [4, с. 166]. Домінування інженерно-технічної кваліфікації бізнес-еліти на Заході з часом також дещо зменшилося. За даними дослідження, проведеного у США в 1952 р., менше третини топ-менеджерів спеціалізувалася у бізнесі та економіці і лише п'ята частина з них продовжила вивчення цих дисциплін на вищих курсах. Водночас більшість топ-менеджерів вивчали інженерні та природничі дисципліни. Натомість уже у 1970-х роках більше половини топ-менеджерів при підготовці спеціалізувалися або в економіці, або в науці про бізнес, при цьому понад чверть з них вивчали проблеми управління в спеціалізованих школах бізнесу [4, с. 165]. Таким чином, особливість сучасної української ситуації (як і всієї пострадянської) полягає в тому, що вітчизняні власники великого капіталу за рівнем своєї освітньої кваліфікації перебувають на тій стадії розвитку, яку великий бізнес західних країн минув понад півстоліття тому.

Висновки. Узагальнюючи соціальний портрет, можна стверджувати, що великий власник України є чоловіком близько 50 років з вищою освітою, який народився у великому місті й має здебільшого інженерно-технічну кваліфікацію. Більшість українських капіталістів натеper продуктивного віку – від 41 до 60 років. Соціальна верства великих власників виявилася однією з найосвіченіших соціальних груп суспільства: абсолютна більшість (96,4%) має вищу освіту, більше п'ятої частини (22,3%) здобули додаткову вищу освіту, п'ята частина (19,6%) – науковий ступінь кандидата наук, а 5,1% – доктора наук. Майже третина представників великого бізнесу здобула освіту у Києві. Той факт, що майже половина українських капіталістів здобули інженерно-технічну освіту пояснюється тим, що саме інженери за фахом були працівниками виробничої сфери. Саме вони орієнтувалися в ліквідності певної продукції, могли оцінити перспективу та цінність певних радянських підприємств. Тому інженерно-технічна кваліфікація давала змогу відтворити технологічний ланцюжок виробництва у ринкових умовах.

Література

1. *Хто є хто в Україні* [9000 біогр. довідок про держ. та громад. діячів / уклад. та ред. Ю.Марченко, О.Телемко]. – К. : К.І.С, 2007. – – 1136 с.
2. *Регіональні князьки та корольки* // Коментарі. – 2008. – 2 травня – 16–17 (123). – С. 2–31.
3. *Крыштановская О.* Анатомия российской элиты / Крыштановская О. – М. : Захаров, 2005. – 384 с.
4. *Вайнштейн Г.* Социологический портрет руководителя корпорации (обзор) / Г. Вайнштейн // Буржуазия развитых капиталистических стран : Реферативный сб. / АН СССР. Институт научной информации по общественным наукам – М. : Ин-т научной информации по общественным наукам АН СССР, 1977. – Ч. 1: Структура, социальный облик, организации / К.Ю.Львунина и др. (подгот.) ; Ю.А.Борко и др. (отв. ред.). – С. 149–187.
5. *Levinson H.* The Exceptional Executive: A Psychological Conception / Harry Levinson – Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1970. – 297 p.

УДК: 316.334.2 : 316.752   *Т.Петрушина,*
доктор социологических наук

А КРЕАТИВНЫ ЛИ МЫ? К ВОПРОСУ ОБ ИННОВАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Инновационная культура рассматривается в качестве разновидности экономической культуры населения как основного субъекта хозяйственной деятельности. Теоретический анализ инновационных аспектов, присущих ценностям экономической культуры, ее показателям, функциям и факторам формирования, автор дополняет эмпирическими данными социологических исследований, позволяющих дать некоторые оценки инновационной культуре украинских граждан.

Keywords: *innovation culture, economic culture, creativity.*

Ключові слова: *інноваційна культура, економічна культура, креативність.*

Ключевые слова: *инновационная культура, экономическая культура, креативность.*

Необходимость поиска ответов на многочисленные вызовы современной, все более усложняющейся реальности, нахождение неординарных решений бесконечных кризисных ситуаций в различных сферах социальной жизни предъявляет особые требования к интеллектуальному потенциалу населения, его креативным способностям и инновационной культуре в целом. Эти же составляющие социального потенциала развития определяют перспективы становления информационного общества или общества знаний как нового качества организации общественной жизни. Поэтому интерес социальных исследователей к проблемам инновационной культуры обусловлен не только научными ценностями познания, но и практической вос-

требованностью формирования механизма реализации и наращивания этого потенциала.

Для понимания сущности инновационной культуры, составляющих ее элементов, конкретных показателей и факторов развития необходимо четкое осмысление этой особой разновидности культуры, ее взаимосвязи с экономической культурой общества, отражающей сложное взаимодействие экономики и культуры как относительно самостоятельных подсистем жизнедеятельности человеческого общества. Теоретическому анализу сущности инновационной культуры, прежде всего инновационной культуры в сфере экономики, являющейся материальным базисом общества и сферой, с которой в первую очередь ассоциируются сами понятия инноваций, инновационной активности в шумпетеровском понимании, посвящена данная статья. Кроме теоретического анализа, автору хотелось на основе данных имеющихся социологических исследований показать степень выраженности тех или иных составляющих инновационной культуры у граждан современной Украины, которая переход к инновационному развитию провозгласила в качестве приоритетной стратегии формирования конкурентоспособного, экономически развитого государства.

Понятие “культура” применимо к любому социальному субъекту, процессу или явлению. Это качественная характеристика их внешней формы проявления. Культура как бы “разлита” во всей социальности и определяет способ ее существования. Она характеризует качество и уровень социальности, которую автор рассматривает как фундаментальную философскую и социологическую категорию, отражающую человеческий субстрат жизнедеятельности и взаимодействия людей. Культура как внутренний регулятор поведения человека в той или иной сфере социальной жизни представляет собой совокупность определенных знаний, умений по их применению и нормативно-ценностных стереотипов поведения.

Отражая особенности конкретной сферы своего проявления, она приобретает специфические характеристики, позволяющие идентифицировать ее в качестве особой разновидности культуры, присущей именно этой сфере социальной жизни: политическая, экономическая, потребительская культура, культура семейных отношений, организации досуга, физическая, духовная культура и т.д. В зависимости от выбранного критерия (а их может быть множество) строятся различные типологии. Так, по креативности мировосприятия и отношению к устоявшемуся “порядку вещей”, готовности к переменам и способности воспринимать нововведения различают инновационную и традиционную культуру поведения. И хотя понятие инновационной культуры, как и понятие инноваций, применимо к любой сфере человеческой жизнедеятельности, в первую очередь оно относится к сфере материального производства, экономической жизни общества и его экономической культуре. Не случайно в Законе Украины об инновационной деятельности термин “инновационная культура” определяется как “составляющая инновационного потенциала, которая характеризует уровень образовательной, общекультурной и социально-психологической подготовки личности и общества в целом к восприятию и творческому претворению в жизнь идеи развития экономики страны на инновационных началах” [1]. Поэтому в данной статье инновационная культура анализируется в качестве разновидности экономической культуры населения как основного субъекта экономической деятельности или инновационного аспекта экономической культуры.

Экономическая культура, как и культура вообще, включает различные материальные (средства и продукты материального производства), деятельностные (умения людей и технологии) и духовно-интеллектуальные составляющие (ментальность и базирующуюся на ней система ценностей, экономические знания и информацию). Поскольку материальные и деятельностные компоненты в значитель-

ной мере являются воплощением и проявлением духовной и интеллектуальной составляющих экономической культуры, можно утверждать, что ядром экономической культуры выступает экономическое сознание как совокупность представлений, понятий и знаний человека о процессах и явлениях экономической жизни. Глубинной основой культуры общества, безусловно, является его менталитет, определяющий социально-психологические установки и предрасположения индивидов (социальных групп) “действовать, мыслить, чувствовать и воспринимать мир определенным образом” [2, с. 176]. Следовательно, экономическая культура, как специфический вид культуры, представляет собой совокупность экономических знаний, умений (навыков) по их применению, поведенческих стереотипов и ценностей, регулирующих поведение людей в экономической сфере.

Экономическая культура диалектически сочетает в себе два начала – новаторское и традиционное. Если экономика предполагает преимущественно инновационность и свободу выбора, то культура – стабильность и определенность норм. Поэтому экономическая культура как результат их взаимодействия имплицитно содержит в себе традиционное, передающееся из поколения в поколение, и новое, создающееся в процессе творческой деятельности. Акцент на инновационности означает доминирование творческого, динамического вектора развития экономической культуры. Инновационные аспекты могут присутствовать абсолютно во всех содержательных элементах экономической культуры, ее показателях, функциях, факторах формирования.

Так, среди наиболее существенных факторов социогенеза экономической культуры с точки зрения инновационных моментов следует выделить экономический, ментальный, идеологический, образовательный, научный и информационный факторы. Поскольку экономика составляет материальную основу бытия социума, от качества этой

основы во многом зависят качество сооружаемого на нем, в том числе всей культурной, по П.Сорокину, “суперсистемы” общества. Благодаря функциональному взаимодействию производительных сил – средств производства и рабочей силы – создаются новые продукты, новые знания и умения, новые средства производства, которые закладывают основы будущей экономической культуры. Помимо производительных сил к экономическим факторам относятся экономические отношения. Последние можно разбить на три группы: технико-экономические (возникают непосредственно в процессе производства и требуют адекватной технической и производственной культуры), организационно-экономические (связаны с определенной организационной и управленческой культурой) и социально-экономические отношения (возникают по поводу отношений собственности и определяют институциональную систему экономики). Соответствующие этим сферам инновации (технические, технологические, организационные, управленческие, социальные и пр.) влияют на формирование инновационной экономической культуры по принципу прямых и обратных связей.

Возможности развития инновационной культуры, как и перспективы развития экономической культуры в целом, во многом зависят от матрицы культурных ценностей, заложенных в менталитете народа. К ним относятся ценности образования, восприятие новых идей, готовность идти на риск во имя достижения поставленных целей, морально-нравственные ценности и др. Не менее важную роль в формировании инновационной культуры призвана играть разрабатываемая в обществе стратегия инновационного развития и, главное, наличие руководителей, действительно заинтересованных в этом развитии и способных его реализовать. Речь идет о “творческом меньшинстве”, способном, по А.Тойнби, увлечь общество в новом направлении. Неслучайно упадок цивилизаций британский ис-

торик и социолог связывал с ограниченностью созидательных способностей этого творческого меньшинства и, как следствие, утратой преданности ему со стороны большинства [3, с. 127].

Инновационное развитие объективно невозможно без активизации образовательного и научного факторов. Именно эти составляющие интеллектуального потенциала становятся сегодня стратегическим ресурсом развития общества. Порожденные интеллектом человека информационно-коммуникационные технологии, оказывая мощное воздействие на его знания и ценностные установки, превращаются в самостоятельный фактор формирования инновационной экономической культуры людей.

Экономическая культура в силу своего статуса и происхождения призвана выполнять экономические и социальные (социокультурные) функции. Если экономическая функция заключается в ее роли как факторе экономического развития, то социальные включают в себя мировоззренческую и регулятивную функции. Это в полной мере относится и к инновационной культуре как ее разновидности. Более того, некоторые исследователи, например, Т.Заславская и Р.Рывкина, отдельно среди функций экономической культуры (к которым они также относят трансляционную и селективную функции) выделяют инновационную функцию. Понятно, что трансляция накопленного социального опыта, ценностно-нормативных стереотипов поведения, передача их от одних поколений к другим составляет жизненную силу культуры, обеспечивает ее сохранность и возможность дальнейшего развития. Развитие экономической культуры предполагает как селекцию уже сформированных культурных форм – выбор наиболее действенных и перспективных, отказ от устаревших, малоэффективных и негативных элементов, так и создание новых ценностей и норм, модификацию имеющихся в соответствии с вызовами времени. Думается, однако, что эти важные аспекты функционирования экономической

культуры представляют собой не ее функции, а, скорее, закономерности развития.

Экономическая культура, как и культура вообще, обладает уникальным свойством всепроникаемости и имеет бесконечное число форм проявления. Поэтому об уровне экономической культуры можно судить по разнообразным показателям социально-экономического развития. Помимо этих опосредованных индикаторов возможна качественная и количественная оценка ее уровня на основе данных социологических исследований. Качественный подход к оценке экономической культуры нацелен на выявление преобладающих ценностей, присущих в той или иной степени различным социальным группам. Количественный способ измерения возможен как по каждому из партикулярных ценностных параметров, так и как обобщенно-интегральная оценка, отражающая общий уровень экономической культуры. Об инновационной культуре можно аналогично судить по статистическим показателям инновационности экономики и, кроме того, по целому ряду качественных и количественных социологических показателей, характеризующих инновационные аспекты и элементы экономической культуры.

Прежде чем перейти к оцениванию инновационной культуры населения современной Украины, определим основные составляющие ее содержания. Понятно, что они как бы повторяют структурные элементы экономической культуры, выделенные либо непосредственно по критерию креативности, либо по их роли в осуществлении инновационной активности. К основным элементам экономической культуры ее исследователи относят, как правило, стереотипы потребления, нормы и образцы социального взаимодействия хозяйствующих субъектов, организационные формы осуществления экономической деятельности, ценностно-мотивационное отношение к труду и богатству, степень восприимчивости к зарубежному опыту и др. [4, с. 69]. Логично, что к элементам инновационной культуры,

помимо соответствующих знаний и способностей людей к инновационной активности в целом (что очень трудно измеряемо), следует отнести такие ценностные регуляторы и поведенческие стереотипы, как креативность, ценности образования и постоянного повышения профессионально-квалификационного уровня, заинтересованность в содержательно интересной работе, готовность к риску, восприимчивость новых идей и т.п.

Поскольку специальных исследований, целенаправленно посвященных изучению инновационной культуры, в Украине не проводилось, оценить уровень ее развитости в целом пока невозможно. Можно оценить лишь отдельные ее параметры, которые анализировались в ряде социологических опросов. Так, интересные результаты дал анализ ценностных ориентаций населения Украины в рамках Европейского социального исследования (ESS, N=1931, 2011). Респондентам предлагалось 21 описание людей, характеризующее конкретные ценности (семь из которых в большей или меньшей степени можно рассматривать как ценностные параметры инновационной культуры населения: креативность, чувство свободы и независимости в решениях, стремление к разнообразию, строгое соблюдение принятых правил, традиционализм, стремление к безопасности и любовь к риску). Каждое из них респондент должен был оценить применительно к себе по 6-балльной шкале (1 – очень похож, 2 – похож, 3 – довольно похож, 4 – немного похож, 5 – не похож, 6 – совсем не похож).

Судя по модальному критерию наиболее типичными (из числа выделенных инновационных и “антиинновационных” ценностей) для украинских граждан являются ценности традиционализма, склонность к соблюдению принятых правил, стремление к безопасности, а также чувство свободы и независимости в решениях. Креативность, стремление к разнообразию и любовь к риску (как суть инновационные характеристики) им не свойственны.

Использование методики Ш.Шварца* – расчет центрированных значений средних показателей ценностных индексов – позволил выделить приоритетные и неприоритетные ценности в общей структуре ценностных приоритетов населения Украины. По критерию приоритетности к ценностным приоритетам относятся традиционализм и стремление к безопасности. Их центрированные значения (средние показатели ценностных индексов) составили, соответственно, -0,6 и -0,5. Ценность свободы и независимости в решениях замыкает ряд приоритетных ценностей, тяготея к общей средней оценке значимости ценностей (-0,3). На уровне средней оценки значимости находится строгое соблюдение принятых правил (0,0), а креативность, стремление к разнообразию – на уровне ниже среднего (соответственно, 0,5 и 0,6). Наименее значимой ценностью среди жителей Украины является любовь к риску (1,3). То есть и по методике Ш.Шварца креативность, стремление к разнообразию и любовь к риску относятся к неприоритетным ценностям украинских граждан.

Ряд признаков инновационной культуры населения оценивался в рамках экспертного опроса по проблемам экономической культуры населения, проведенного отделом экономической социологии ИС НАНУ (N=623, 2004). Понимание того, что внедрение нововведений в экономическую практику является важным фактором роста и развития хозяйства, как и способность к коллективной творческой работе в период научных испытаний и разработок,

---

*Методика Ш.Шварца предполагает применение процедуры центрирования для “очищения” содержательных показателей средних от влияния индивидуальных реакций респондентов, в соответствии с которой от среднего значения для каждой ценности отнимается средняя оценка по всем показателям, получившая название *mrat*. Это позволяет определить степень приоритетности той или иной ценности в ценностной иерархии респондентов: отрицательные величины ценностных индексов означают, что значимости соответствующих ценностей выше общей средней значимости ценностей (*mrat*), а положительные, наоборот, свидетельствуют о том, что значимости этих ценностей ниже общей средней.

а также в период их внедрения в производство получили среднюю оценку по 5-бальной шкале (соответственно, 3,3 и 3,2 баллов). “Однако, как видно из оценок экспертов, в нашей стране более успешным будет внедрение “чужих” инноваций, чем осуществление полного инновационного цикла, предусматривающее трудный путь разработки новых идей, проведение испытаний и разработок” [5, с. 245]. Именно готовность к копированию и адаптации “чужих” инноваций с учетом местных условий получила наивысшую оценку (3,5), а готовность к риску и материальным потерям во время внедрения инноваций для получения прибыли в будущем – наименьшую оценку (2,8). Кроме того, фактором, препятствующим выбору в пользу собственного инновационного развития, может стать сравнительно низкая открытость информации и недостаточный обмен новыми идеями в творческих коллективах (2,8).

Теоретически особое место в структуре ценностей инновационной культуры должна занимать ценность интересной работы. Однако, по данным мониторинговых исследований социальных изменений украинского общества, проводимых ИС НАНУ с 1994 г. (N=1800), интересная работа, интеллектуальное развитие относятся не к доминантным и не к субдоминантным ценностям населения, а к ценностям среднего уровня важности, индексы которых находятся в интервале 3,5–4,0 баллов по 5-балльной шкале. И хотя ценность “интересная работа” за все годы наблюдений остается в группе приоритетных ценностей, динамика ее индекса носит волнообразный характер. В 1991–1994 гг. он был на уровне 3,9 баллов, к 2000 г. вырос до 4,3 баллов, затем снизился в 2006 г. до 4,1 балла и вновь начал расти [6, с. 205]. Еще менее значимой эта ценность представлена в реальной жизни украинских граждан. По данным ESS 2011 г., интересная работа является наименее важным, если не сказать не важным, мотивом трудовых усилий занятого населения Украины. Его в таком качестве отметили лишь 4% опрошенных граждан (для сравнения

мотив получения большей зарплаты или служебного продвижения выбрали 26%). При этом четверть и более населения четырех европейских стран из 26 принявших участие в исследовании (Швейцария, Франция, Нидерланды и Норвегия), указали, что главным мотивом их трудовых усилий является то, что они имеют интересную работу.

В целом в трудовой мотивации населения Украины наблюдается определенный сдвиг в сторону прагматизма по сравнению с социальной мотивацией. Наиболее значимыми ценностями при выборе работы являются высокий доход (заработная плата) и надежность работы, а наименее важной – “возможность проявления инициативы” (ее индекс по 5-бальной шкале составил 3,6 баллов, средний балл по всем странам – 3,9). В большинстве обследованных европейских стран эта инновационная ценность выражена в большей мере. Ценность “хорошие возможности повышения квалификации” выражена на среднем уровне значимости (4,0 баллов, средний уровень по всей группе стран-участниц ESS – 3,9). Важно, что потребность в постоянном освоении нового, как и разнообразие в работе, которые являются однозначными атрибутами инновационной культуры, украинские граждане, по данным этого исследования, относят к реальным характеристикам своих трудовых практик.

Даже этот краткий анализ существующих фрагментарных социологических показателей инновационной культуры населения, разбросанных по разным исследованиям и носящих случайный, несистемный характер, позволяет оценить ее уровень скорее как невысокий. Современный житель Украины не похож на креативного, стремящегося к разнообразию и любящего риск человека. Для него характерны традиционализм и стремление к безопасности. Ценность “интересная работа” относится к ценностям среднего уровня важности, и то в нормативно-идеальной структуре ценностей. В качестве реального мотива трудовых усилий она выражена весьма слабо. Другие, доступ-

ные для анализа инновационные ценности (значимость повышения квалификации и проявления инициативы) выражены на среднем и ниже среднего уровне. Вместе с тем наличие инновационных атрибутов в трудовых практиках украинских граждан, как и зафиксированная в их экономическом сознании готовность к адаптации заимствованных инноваций на фоне понимания важности внедрения инноваций для экономического развития страны, свидетельствует о наличии определенного социального потенциала инновационного развития экономики. Поэтому весьма актуальным является дальнейшее исследование социокультурной составляющей этого потенциала, в том числе инновационной культуры как совокупности необходимых знаний, умений их креативного применения и ценностей инновационной активности.

Литература

1. Закон України про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/433-15>
2. *Словарь* современной западной философии. – М., 1991.
3. *Нуреев Р.* Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики / Р.Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С.126–146.
4. *Экономические субъекты* постсоветской России (институциональный анализ) / под ред. Р.М.Нуреева. – М., 2001.
5. *Экономическая культура* населения Украины / под ред. академика НАН Украины В.М.Вороны, д.филос.н., проф. Е.И.Суименко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
6. *Ручка А.* Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А.Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. д.ек.н. В.Вороны, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 201–215.

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ПОШИРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМСТВА

У статті розглядаються відмінності між корпоративною та організаційною культурою. Визначаються проблеми, пов'язані з прагненням штучного поширення корпоративної культури без урахування специфіки організаційної культури. Визначено причину управлінських конфліктів на першому етапі керівної діяльності. Запропоновано напрями розв'язання поставленої проблеми.

Keywords: *corporate culture, organizational culture, development, difference, cultural distance, conflict management.*

Ключові слова: *корпоративна культура, організаційна культура, розвиток, відмінності, культурна дистанція, конфлікт, управління.*

Ключевые слова: *корпоративная культура, организационная культура, развитие, различия, культурная дистанция, конфликт, управления.*

Актуальність теми. Сучасне підприємство дедалі гостріше стикається з проблемою відповідності характеристик корпоративної культури, організаційної культури та особистої культури працівників (у тому числі культури управління керівника). Існування невідповідності зазначених культурних особливостей, на нашу думку, призводить не тільки до деградації організації, а й взагалі ставить під сумнів її існування. Відповідно на увагу заслуговує пошук моделей узгодження організаційної та корпоративної культури організації з системою культурних цінностей керівника, зокрема стилем управління, специфікою розподілу повноважень, системою санкцій тощо. На сьогодні

корпоративна культура виступає як певна стійка система норм, яка виявляється часто суттєвим бар'єром У здійсненні ефективного лідерства керівником, організаційна культура якого має розбіжності з системою корпоративних норм та правил. Це відбувається внаслідок того, що такий лідер є, по суті, за межами культурного поля організації, внаслідок чого унеможлиблюється ефективне лідерство.

З іншого боку, питання вивчення соціологічної думки щодо організаційної культури є актуальним з огляду на те, що мінливі зовнішні умови функціонування підприємства вимагають постійної адаптації підприємства до змін, що відбуваються. При цьому характер таких змін може вступати в дисонанс із корпоративними цінностями (культурою), що заглиблюватиме характер кризових процесів у організації. На цій підставі ми вважаємо, що в сучасній теорії соціології управління питання вивчення корпоративної культури та можливостей впливу на неї з метою трансформації для адаптації до поточних вимог є важливим науковим завданням.

Дослідженню питання зв'язку соціології та корпоративної культури присвячена кандидатська дисертація українського соціолога Я.Слабко [1]. Питань організаційної культури тією чи іншою мірою торкалися українські науковці Ю.Пачковський, В.Пилипенко, Є.Суїменко, М.Туленков, однак теоретизуванням щодо організаційної культури як одного з напрямів специфічних соціологічних теорій у сучасній соціологічній думці достатньо уваги не приділяється.

При розгляді механізму функціонування культури як інструменту регулювання трудової поведінки виникає низка суперечливих процесів. Частково ці процеси охарактеризовані Є.Суїменком та Т.Єфременко. Як зазначають ці автори, взаємодія економіки та культури відбувається в умовах певного конфлікту "егоїстичних" економічних вимог та загальносоціальних інтересів культури [2, с. 50]. Більше того, такі егоїстичні вимоги, як складова корпоративної культури об'єктивуються та інституціоналізуються

у вигляді корпоративної культури окремої трудової групи (підприємства). При цьому егоїстичні мотиви на рівні корпоративної культури мають тенденцію до інтеграції та виступають як певний “спільний знаменник”, який забезпечує єднання індивідуальних егоїстичних мотивів. При цьому обізнаність у нормах корпоративної культури автоматично не забезпечує ефективності в системі загального управління, адже не відповідатиме окремим аспектам організаційної культури трудової групи.

Відповідно існують потреби в пошуку соціальних механізмів розвитку організаційної культури підприємства. Особливо остання думка стосується періодів змін в організації, адже зміни корпоративної культури (а особливо культури організації) не можуть відбуватися зі швидкістю, з якої організація має адаптуватися до зовнішніх умов. Також це стосується індивідуальних культурних особливостей кризи менеджерів та інших працівників, перебування яких у компанії є ситуативним.

При розгляді питання управління корпоративною культурою постає питання щодо її гнучкості та варіативності. У цьому також ми пропонуємо розрізняти культуру корпоративну та культуру організаційну. Якщо перша формується як результат зовнішнього впливу, то друга виникає природно, у процесі унормування повсякденних практик членів трудової групи.

З метою продовження аналізу доцільним є уточнення відповідних дефініцій. У найбільш широкому розумінні організаційна культура – це система цінностей і норм, що поділяються співробітниками соціальної організації і визначають їхню організаційну поведінку. А.Логвиновим організаційна культура розглядається як основа інформаційного рівня організації, розглядається як соціокультурний простір і єдиний культурний комплекс, що складається з культурних форм і системних зв'язків між ними й такий, що має визначений семантичний і соціальний потенціал [3, с. 34].

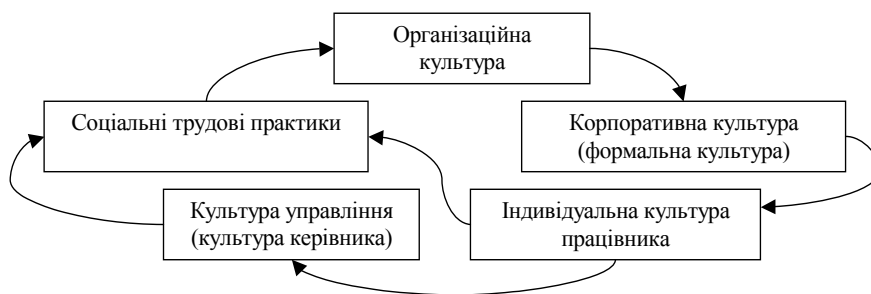
Нами організаційна культура розглядається не як штучне утворення, а як феномен, що виник природно.

Він є результатом унормування значної кількості практик членів трудової групи у системі задекларованих принципів (норм, цінностей) корпоративної культури. За Економічним словником [4], культура організації – це сукупність найбільш важливих положень діяльності організації, зумовлених її місією і стратегією розвитку і сукупності, що знаходять вираження в соціальних нормах і цінностях, таких, що поділяються більшістю працівників. Така культура є набагато стійкішою за культуру корпоративну (і в окремих випадках така культура може розглядатися як своєрідна контркультура для корпоративної культури). З іншого боку, організаційна культура виступає своєрідним фільтром корпоративної культури в окремій трудовій групі.

Деякими авторами висловлюється думка про наявність зв'язку між національною культурою і культурою організації (зокрема, О.Данилова та М.Тарарухіна [5]). Втім, зазначена теза є актуальною лише частково. Подібної думки й В.Ядов [6, с. 128], який зазначає, що відмінність культурних цінностей на підприємствах і в організаціях значною мірою залежить від позиції менеджменту, але більшою мірою визначається національними традиціями. На наш погляд, для етнічно однорідної країни може йтися більшою мірою про специфічну культуру місцевості. У такому контексті відмінності матимуть, скажімо, організаційна культура великого та малого міста тощо. Однак організаційна культура як феномен функціонує порівняно автономно, через що її розвиток відбувається в процесі циклічного самовідтворення. Загальна схема такого розвитку може бути представлена у вигляді кола (*рис.*).

З метою побудови ефективного механізму формування та розвитку культурних цінностей доцільно визначити параметри культури, які впливають на поведінку людей у процесі трудової взаємодії.

Розглядаючи загальну структуру елементів культури, А.Кудішіна посилається на Дж.Хакслі [7, с. 504], який виокремлює:

Рис. Процес формування організаційної культури

- ментифакти: мова, релігія, фольклор, традиції;
- соціофакти: політичний устрій, система освіти, структура родини;
- артефакти: тип виробництва, засоби комунікацій, житло, система землекористування та ін.

Для економічного суб'єкта, в якому формується організаційна культура, запропонований перелік видається неповним. Так, можна констатувати, що економічні процеси (в тому числі рівень конкуренції, стадія життєвого циклу, галузь діяльності підприємства) не можуть бути виключені з аналізу процесу формування.

Розглядаючи відповідні елементи культури в процесі виробництва, можна констатувати, що сам по собі процес культурної асиміляції корпоративної, організаційної та управлінської культури в межах організації значною мірою залежатиме також від поточних завдань, особливостей ділових партнерів, інвесторів та конкурентів. За будь-яких умов головним чинником культурної асиміляції виступає соціальний контроль, який керівництвом поєднується із контролем інституційним, а для персоналу він виступає як виключно соціальний контроль (щоправда, з обмеженим колом санкцій).

Практичними механізмами формування, трансляції та асиміляції організаційної культури на підприємстві можуть бути:

- природне поширення (асиміляція), пов'язане з поступовою передачею соціокультурних норм і цінностей безо-

середньо в процесі інтеракцій, пов'язаних із трудовим процесом (культурний досвід);

- штучне, добровільне поширення, пов'язане з перенесенням досвіду більш успішної та економічно продуктивної системи культурних норм і цінностей, яке виникає в процесі логічного усвідомлення переваг нових норм;

- штучне, недобровільне поширення норм і цінностей певної організаційної культури (як існуючого підприємства, так і взагалі сформованих теоретично) через систему зовнішніх санкцій;

- безсистемне поширення окремих норм і цінностей, взаємно неузгоджених, при цьому легких для ідентифікації.

Два названі останні підходи є доволі поширеними, адже розглядаються як об'єкти інструментального впливу та можуть бути легко використані в системі управління. При цьому не враховується факт існування організаційної культури. Відповідно штучне втручання в таку культуру відбувається, по суті, насильницьким шляхом, що зумовлює виникнення ефекту відторгнення та появи культурних бар'єрів (фільтрів). На наш погляд, відповідний конфлікт культур становить для організації найбільшу загрозу під час зміни стратегії управління та (або) зміни керівника.

Значний внесок у дослідження механізмів управління культурним розвитком організації голландського економіста Ф.Тромпенаарса. Він регламентує організаційну культуру компанії за ринками, технологіями і національними перевагами працівників та керівників. Важливими аспектами, при визначенні типу корпоративної культури є:

- взаємовідносини між робітником та організацією загалом;

- ієрархічна структура управління;

- загальні уявлення кожного співробітника організації про її майбутнє [8].

Вазначимо, що взаємовідносини між робітником та організацією можна поділяти на три підвиди: між робітником та трудовою групою; між робітником і керівництвом та між групами робітників (керівників) в організації. При

цьому залежно від специфіки таких взаємовідносин буде різним за характером вплив на корпоративну культуру. Загальні уявлення про організацію формуються передусім через інтерпретацію власних взаємин із організацією (відповідно до зазначених рівнів комунікацій).

Організаційна культура як система унормованих інтересів організації та корпоративні стандарти (культура), що висувають певні вимоги до організації створюється, виходячи з інтересів компанії, часто мають розбіжності. Відповідно будь-які вимоги не завжди адекватні інтересам працівників. Основною цінністю, яка закріплює таку культурну норму, виступає причетність до колективу та загроза втратити роботу (наявний рівень доходу). В такому разі корпоративна культура стає штучною, відірваною від соціального простору, чим вступає в певну суперечність з тлумаченням культурної норми як певної динамічної системи.

У разі якщо на етапі влиття керівника у новий колектив цінності корпоративної культури і цінності організаційної культури, що історично склалися, мають суттєві розбіжності, такий керівник, по суті, починає з ролі ізгоя, що ускладнює формування його авторитету. До того ж фактично не існує соціальних механізмів його адаптації до умов даного колективу, окрім примусу (адже використання інституту соціального контролю у даному випадку є неможливим). По суті, маємо системний конфлікт норм, цінностей та інтересів, який у разі високого рівня (стійкості) організаційної культури може виявитися неподоланним. З іншого боку, дії керівника, спрямовані на штучну підміну соціальних механізмів поширення бажаних норм і цінностей економічними (з допомогою матеріальних покарань та заохочень), мають, на нашу думку, тимчасовий вплив. Більше того, за зниження інтенсивності інституційного контролю імперативи нової культури втрачатимуть цінність і відбуватиметься “відкат” до старих норм та цінностей (можливо, в дещо трансформованому вигляді).

Слід також звернути увагу на ще одну особливість організаційної культури (передусім на промисловому підприємстві-

стві). Особливостями такої культури є її залежність від безпосередніх виробничих умов певної групи працівників, системи соціальної стратифікації, що існує на підприємстві. Тому недоцільним є встановлення жорстких принципів градації поведінки на культурну/некультурну, обмежившись визначенням продуктивності (адекватності) культури певного типу.

В такому разі стає можливим підійти до розв'язання актуальної проблеми створення механізму адаптації (зближення) культурних цінностей у процесі адаптації індивіда до роботи в певному колективі. Ми вважаємо за доцільне на всіх етапах розвитку та соціалізації працівника коригувати його ціннісне ставлення до праці. На наш погляд, можливим є встановлення системи жорстких та гнучких цінностей і норм трудового процесу. Відповідно жорсткі норми та цінності мають визначати загальне ставлення до праці, гнучкі – забезпечувати максимальне урахування специфіки трудового процесу в системі норм та цінностей окремого індивіда (як керівника, так і працівника). Особливо важливою така діяльність є в середовищі потенційних носіїв трудового потенціалу (молоді в процесі трудового становлення та формування).

Розглядаючи принципи побудови можливої системи управління культурним розвитком працівника, необхідно зазначити, що вона має базуватися на попередніх оцінках і визначенні дистанції культурних відмінностей. Встановлення відповідної дистанції особливо важливо при здійсненні управління трудовою групою стороннім менеджером-іноземцем. З метою зменшення зазначеної дистанції на підприємстві має відбуватися (вибудовуватися) поступова технологія зближення культур. До того ж навіть сам факт усвідомлення культурних відмінностей менеджера даватиме змогу їх враховувати в процесі розробки управлінських рішень.

Культурні цінності не можуть зазнавати радикальних змін, особливо протягом незначного терміну часу. Також значна частка культурних елементів визначається індивідуальними цінностями працівника та безпосередніми умовами трудової діяльності, що унеможливорює жорсткість

у регламентації поняття “культури” стосовно усіх аспектів трудової діяльності. Хоча тут варто зазначити, що зовнішній прояв тих чи інших культурних особливостей працівника можна забезпечити через систему культурних норм праці.

Основним напрямом подальших досліджень у цьому контексті має бути створення конкретних інструментальних заходів діагностування та подолання культурної дистанції учасників трудового процесу.

Таким чином, використання запропонованої методики дасть змогу підприємствам активізувати роботу по управлінню персоналом на безконфліктній основі шляхом коригування трудової поведінки через систему культури праці.

Література

1. Слабко Я.Я. Функціонування організаційної культури персоналу сучасних промислових підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук за спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Я.Я.Слабко; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
2. Экономическая культура населения Украины / [В.М.Ворона, Е.И. Суименко и др.]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
3. Логвинов А.М. Эволюция организационной культуры крупных промышленных предприятий России во второй половине XX – начале XXI вв. : автореф. дис. док. социол. наук. спец. 22.00.06 / Логвинов А.М. ; Алтайский гос. ун-т. – Красноярск, 2007.
4. Словарь по экономике и финансам. Глоссарий.ру / <http://slovari.yandex.ru/glossary>
5. Данилова Е. Российская производственная культура в параметрах Г.Хофштеда / Данилова Е., Тарарухина М. // Мониторинг общественного мнения. – 2003. – № 3. – С. 53–64.
6. Социология труда: Теоретико-прикладной толковый словарь / отв. ред. В.А.Ядов. – СПб. : Наука, 2006. – 426 с.
7. Кудишина А.А. Гуманизм – феномен современной культуры / Кудишина А.А. –М. : Академ. проект, 2005.
8. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Хайек Ф. ; под ред. У.У.Бартли ; пер. с англ. Е.Осиновой. – М. : Изд-во “Новости” при участии изд-ва “Catallaxy”, 1992. – 304 с.

СТАН ЗЕМЕЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Розглядаються проблеми зайнятості сільського населення та характеризуються сучасні тенденції ефективності використання трудового потенціалу селян в умовах ринкових трансформацій. Здійснено оцінку наслідків земельної реформи та з'ясовані причини низької ефективності інституту приватної власності. Висвітлено сучасні проблеми формування ринку земель в Україні, завдання земельної реформи, яка передбачає перерозподіл земель для подальшої передачі їх у власність, формування багатокладної економіки на селі й забезпечення раціонального використання та охорони земельних ресурсів.

Keywords: *sharing, farm, farmers, law, State reform, land relations, land market.*

Ключові слова: *розпаювання, селяни, закон, державне реформування, земельні відносини, ринок землі.*

Ключевые слова: *паи, крестьяне, закон, государственное реформирование, земельные отношения, рынок земли.*

На сучасному етапі формування соціально орієнтованої економіки європейського типу в Україні особливої актуальності набуває проблема соціально-економічного розвитку села. Забезпечення функціонування та розвитку соціальної сфери є одним з головних завдань реформування аграрного сектору. У сільській місцевості проживає близько третини населення України, зайнята п'ята частина працівників, сконцентровано майже чверть виробничих фондів. Тому невідкладним завданням є не тільки досягнення рівня економічного розвитку провідних країн, а й значне підвищення життєвого рівня населення як основ-

ного елементу соціально-економічної системи будь-якої держави.

Розвиток сільського господарства в нашій країні відбувається в умовах постійних змін аграрної реформи. Запорукою раціонального використання є формування ефективної системи управління землекористуванням. Але враховуючи відсутність глибоких теоретико-методологічних засад системи управління землекористуванням її розвиток обмежується екстенсивним способом використання земельно-ресурсного потенціалу. Земля – довгостроковий і нерухомий ресурс. Головні її властивості не змінюються з часом, а якщо і змінюються, то дуже повільно, тому землю вважають ресурсом із необмеженим строком використання. Порівняно з іншими ресурсами вона не зношується в процесі виробництва сільськогосподарської продукції. Але з іншого боку, земля як загальний просторовий базис є обмеженим просторовим ресурсом, диференційованим за якістю та місцем розташування. Однією із найважливіших її характеристик як засобу виробництва є ґрунтова характеристика, саме тому, що земля має унікальну властивість – родючість. Відтак, досить актуальним є питання про земельне реформування.

Підвищення ефективного використання потребує відповідного вдосконалення механізмів управління земельними ресурсами з боку державних органів, тобто державної підтримки як загалом у аграрному секторі, так і у сфері управління земельними ресурсами. Його роль особливо зростає, виходячи із завдань земельної реформи, яка передбачає перерозподіл земель для подальшої передачі їх у власність, формування багатуокладної економіки на селі і найголовніше – забезпечення раціонального використання та охорони земельних ресурсів як найважливішого національного багатства.

Проблеми регулювання земельних відносин у сільському господарстві висвітлюються у працях багатьох вчених, таких як П.Саблук, В.Юрчишин, Л.Бойко, М.Федоров, О.Никонов, Е.Крилатих, Г.Гуцуляк та В.Лапа.

На різних етапах розвитку суспільства було зроблено значний внесок в удосконалення земельних відносин, зокрема такими особистостями, як П.Столипін, О.Чаянов, М.Туган-Барановський. Їх ідея полягала в тому, що тільки вільний селянин, який не зазнає ніякого примусу або утиску чужої волі, який володіє землею і сам обирає спосіб господарювання, зможе себе проявити певною мірою як справжній господар землі. До цього селяни прагнули протягом усіх земельних реформ, які проводились, починаючи зі скасуванням кріпосного права у 1861 р. [1, с. 62].

На сучасному етапі тривають дослідження цього питання. Так, М.Федоров у своїй монографії визначає організацію і механізм здійснення земельної реформи, а також напрями удосконалення економічного, правового регулювання земельних відносин. І.Буздалов розглядає питання недосконалості законодавства щодо регулювання земельних відносин [1, с. 64]. Низький рівень організаційної діяльності в аграрній сфері за кількісними та якісними критеріями підтверджується також висновками незалежних організацій. Зокрема, згідно з дослідженнями Інституту конкурентного суспільства, Міністерством аграрної політики України реалізується лише п'ята частина регуляторних актів [2].

Започаткований указами Президента України процес реформування КСП та наділення селян землею і майном не тільки кардинально змінив виробничу інфраструктуру, а й соціальну основу сільського устрою. Сьогодні власники землі й майна потребують допомоги у розв'язанні проблем майнових та земельних відносин. На даний час, у зв'язку з підвищенням орендної плати на землю і майно, власники реформованих підприємств скуповують майнові паї, тому виникає багато актуальних питань щодо селянського майна.

Розпаювання земель добробуту селянам не принесло. І не зміцнило економіку держави. Як засвідчив час, проводилося воно, скоріше, не для блага, а для оббирання селян. Завдано величезних матеріальних і моральних збитків, адже

на тлі розпаювання розквітла спекуляція, повсюдно ігнорувалися закони.

Пропоновані у земельній реформі перетворення не мали радикального характеру, головним їх завданням був перерозподіл земель різного призначення, адже до цього часу земля належала виключно державі. Результатом прийняття різних нормативних актів стало надання землі у довічне спадкоємне володіння громадянам, у постійне володіння колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, установам та організаціям, а також у користування (постійне чи тимчасове) певним суб'єктам ринкових відносин з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання. Монополію держави на земельну власність було збережено. Право продажу землі не було надано нікому, в тому числі й самій державі. Водночас держава та землекористувачі набули права надання землі в оренду [2].

Ще одним кроком у напрямі реформування земельних відносин стало прийняття уже Верховною Радою незалежної України у 1991–1992 роках низки законів, що уможливлювали певні зміни в земельних відносинах. Це такі закони України, як “Про форми власності на землю”, “Про селянське (фермерське) господарство”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство” та “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі”, а також нова редакція Земельного кодексу України та Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок”. У результаті ухвалення цих нормативно-правових актів виникла принципово нова ситуація стосовно власності на землю:

— на рівні закону було проголошено запровадження поряд з державною колективною та приватною форм власності на землю;

— власність на землю перестала бути монополією держави — земля надавалася на безоплатних засадах громадянам для ведення селянського (фермерського) господарства, присадибної ділянки, ділянки під будівництво, а

також колективним сільськогосподарським підприємствам для ведення товарного виробництва;

— у державній власності залишилися всі землі України, за винятком переданих у колективну та приватну власність; держава могла передавати землі у приватну та колективну власність і надавати їх у тимчасове та постійне користування, у тому числі в оренду [3, с. 30].

Після 1992 р. Верховна Рада практично не приймала законодавчих актів, котрі мали б на меті реформування сільськогосподарського виробництва (аж до жовтня 2001 р., коли було ухвалено новий Земельний кодекс України). Подальший розвиток подій був пов'язаний з указами Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. та “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям” від 8 серпня 1995 р. Згідно з цими документами:

— паюванню підлягають угіддя, передані у колективну власність;

— право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, у тому числі пенсіонери;

— у разі виходу власника земельної частки з колективного сільськогосподарського підприємства за його заявою здійснюється відведення земельної ділянки на місцевості;

— власники земельних ділянок можуть добровільно: створювати на базі належних їм земельних ділянок спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, спілки, інші підприємства та організації. Земельні ділянки можуть бути передані у спадок, подаровані, обміняні, здані під заставу, надані в оренду або продані громадянам України без зміни їх цільового призначення [3, с. 35].

Ухвалення законодавчих актів дало змогу розпочати процес реформування аграрного сектору.

З метою створення саме такої системи Верховною Радою і Президентом України, з порівняно невеликим інтервалом у часі, було прийнято ряд винятково важливих законодав-

чих актів, з усієї сукупності яких особливе місце посідають Закони України “Про селянське (фермерське) господарство”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про особливості приватизації майна в агропромислому комплексі”, “Про фіксований сільськогосподарський податок”, Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки”, Закон “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років”, Земельний кодекс України. Ці та інші правові акти закріпили положення про відмову держави від монопольного володіння і розпорядження землею, визнання приватної власності на землю і надання їй рівноправності з іншими формами власності, створення умов для становлення і розвитку індивідуально-селянського (фермерського) укладу тощо. Правові положення набули важливого соціально-економічного значення, оскільки вони сприяли формуванню нової психології селянина, який відчув себе господарем у здійсненні соціально-економічних перетворень у продовольчому секторі економіки [3, с. 41].

Незважаючи на прогресивну спрямованість розробленого і прийнятого законодавства, зміни в земельних відносинах на селі, відбуваються повільно.

Припинення державної монополії на землю, її приватизація зумовили необхідність прискорення процесу паювання колективних земель. Ці важливі питання були вирішені Указами Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” та “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям”.

Ними було передбачено паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств після перетворення їх на колективні сільськогосподарські під-

приємства з видачею кожному членові цих сільськогосподарських утворень сертифіката про право на земельну частку (пай). Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” був завершений процес паювання земель і реформування колективних сільськогосподарських підприємств зі створенням на основі приватної власності на землю таких сільськогосподарських виробничо-господарських формувань, як: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю; приватно-орендні підприємства, селянські (фермерські) господарства, сільськогосподарські кооперативи та ін [3, с. 45].

Важливе місце в комплексі правових заходів, спрямованих на соціальний розвиток села, посідають заходи з приватизації державного майна, які здійснюються відповідно до Законів України “Про приватизацію майна державних підприємств”, “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”, “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”. Усі ці та інші нормативні акти (постанови Кабінету Міністрів України, відомчі акти) визначають порядок та особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі.

Свого часу при перетворенні колгоспів у радгоспи та інші державні підприємства, передача майна відбувалась на безоплатній основі. У процесі приватизації радгоспів та інших державних підприємств майно передавалось на цій же правовій основі. Робилося це з метою відшкодування колишнім колгоспникам вартості раніше переданого ними майна державі, що було важливим чинником забезпечення життєдіяльності сільського населення, надання їм реального права на придбання частки майна внаслідок приватизації та реформування державних підприємств.

Отримавши також свої земельні паї, селянські сім'ї можуть нарешті визначитись щодо форми господарювання (фермерське господарство, приватно-орендне, кооператив, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство чи щось інше). Передача землі у власність селян є реальною передумовою розвитку підприємницької діяль-

ності на селі й успішного її поєднання з виконанням підприємцями широкого кола соціальних функцій по наданню допомоги сільському населенню, передусім уразливим його верствам: інвалідам, пенсіонерам, дітям. Формування зазначених підприємницьких структур на селі пов'язано також з наданням належних побутових і соціально-культурних послуг приватним підсобним господарствам і забезпеченням робочими місцями сільського населення.

Проте є й інший аспект приватизації, що, на жаль, частіше замовчується. Правда про суть приватизації, її соціально-економічні наслідки, про те, кому і навіщо вона потрібна. Усе зведено до того, що приватний власник керується особистими інтересами і, ніби, краще господарює, ніж власник колективний чи державний. Але в переважній більшості чесні працівники отримують лише заробітну плату, а в олігарха все перетворюється на незліченні багатства. Тому саме селяни завдяки своїй трудовій діяльності створюють реальний продукт, забезпечуючи добробут країни і щоб не повторились скрутні часи, коли навіть хліб був дефіцитом.

Реформатори ж переконують у необхідності приватизації, замовчуючи про двійстий характер праці – приватний та суспільний. Коли суспільне виробництво становило механічну суму індивідуальних господарств, то перевагу мав приватний характер праці. Кожен виробник може виробляти лише те і стільки, що як і скільки потрібно суспільству. З розвитком продуктивних сил суспільний характер праці посилюється, а приватний послаблюється.

Власність на землю як продукт природи має зовсім інший зміст, ніж власність на продукти праці. Вона пов'язана не із затратами праці, а із закріпленням землі за її користувачем і виражає лише його відношення до неї.

Перетворення землі на приватну власність має і ще один негативний вплив, бо товар породжує спекуляцію з метою отримання якомога більше прибутку. Саме спекуляція є досить поширеною на даний момент, від неї потерпає передусім споживач, який змушений оплачувати товар, ціна на який явно завищена.

Але, з іншого боку, реальний власник зможе забезпечити найбільш ефективне і водночас раціональне, а не хижацьке використання землі. Чим більше реальних власників, тим краще, бо при цьому створюються можливості широкої конкуренції – могутньої сили, у збільшені виробництва продукції – її здешевлення. А також впаде ціна на землю, оскільки буде велика її пропозиція на ринку.

Потрібно зазначити, що адміністративним шляхом боротись з виснаженням землі неможливо, орендар знайде десяток способів у обхід будь-якого закону, і лише справжній реальний власник не виснажуватиме землю.

Продаж селянам земельних сертифікатів потрібно не забороняти, а навпаки, упорядкувати й узаконити, що сприятиме залученню інвестицій і концентрації виробництва, полегшить реальний розподіл землі. Для того щоб земля давала більший врожай, потрібно здійснювати активну інноваційну політику. Інноваційний розвиток передбачає використання коштів, отриманих від тих-таки інновацій, на повторні інновації, тобто забезпечує безперервність інноваційного процесу та нарощування його масштабів у перспективі.

Ми вважаємо інноваційний розвиток тим стрижнем, який може забезпечити для аграрного сектору необхідні умови для швидкого оновлення та економічного зростання.

Отже, для ефективного використання сільськогосподарських угідь у процесі управління земельними відносинами необхідно скасувати мораторій на продаж сільськогосподарських земель та формування земельного ринку. Земля повинна бути товаром, але ринок землі має стати цивілізованим, регульованим законодавчо, ефективним, який має принести дохід як власникові землі, так і державі.

Розмірковуючи, доходимо висновку, що реформування відносин власності полягає не стільки у забезпеченні множини форм власності чи її розподілу, скільки в створенні умов для найбільш ефективного регулювання процесом землекористування. Для цього земельні об'єкти, з одного боку, необхідно виокремити, ідентифікувати як

об'єкти власності, а з другого – визначити суб'єктів власності. При цьому основний суб'єкт власності на земельні ресурси – держава в особі органів державно-виконавчої влади повинна бути наділена правами, що забезпечують ефективне здійснення її повноважень. Земельні ресурси відповідно до законодавчо закріпленої процедури потрібно передавати конкуруючим суб'єктам власності, виходячи з економічних, екологічних і соціальних обмежень та рівня орендної плати.

У сфері організації комплексного управління земельними ресурсами держава повинна виступати головним регулятором процесів раціонального й ефективного використання землі. Необхідною передумовою цього є наявність єдиного органу, що забезпечує координацію й управління реалізацією процесу реформування земельних відносин.

Однією з основних причин повільного розвитку земельних відносин в Україні є недостатньо розвинута й суперечлива законодавча база, що регулює права й обов'язки державних органів та учасників цивільного обороту нерухомого майна, земельних ділянок у населених пунктах. Для цього необхідно мати не тільки Земельний кодекс України, а весь комплекс пов'язаних з ним нормативно-правових актів, що забезпечують гарантії прав власності на землю і захист інтересів суспільства в цілому.

Література

1. *Соціальна сфера села України: регіональний аспект* / [Амбросов В.Я., Білокін І.В., Гнибіденко І.Ф., Булавка О.Г.]. – К. : НДУ, 2003. – 605 с.
2. *Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999–2010 роки* : проект // Економіка АПК. – 1999. – №6. – С. 15–17.
3. *Земельна реформа в Україні у 2001–2002 роках* : звіт інформаційно-ресурсного центру “Реформування земельних відносин в Україні за 2001–2002 роки”. – К., 2003. – 160 с.

УДК 316.422.42

О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ: ЧАС РІВНОВАГИ

Стаття ґрунтується на результатах трьох спеціалізованих досліджень, присвячених проблемам і здобуткам реформування відносин власності на землю, виконаних Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України у 2010–2012 рр. на замовлення Проекту “Видача державних актів на право власності на землю в сільській місцевості та розвиток системи кадастру”.

Keywords: *land market, land shares owners, farmers and managers of agricultural enterprises, representatives of local self-government, trust, and lease relationships.*

Ключові слова: *ринок земель, власники земельних паїв, фермери та керівники сільськогосподарських підприємств, представники місцевого самоврядування, довіра, орендні стосунки.*

Ключевые слова: *рынок земель, владельцы земельных паев, фермеры и руководители сельскохозяйственных предприятий, представители местного самоуправления, доверие, арендные отношения.*

Слід зазначити, що наші висновки базуються на виключно анкетних даних. Таким чином, вони є аналізом відповідей, наданих учасниками дослідження. Беручи до уваги обмеженість ресурсів, що неминуче супроводжує будь-яке соціологічне дослідження, ми не претендуємо на те, щоб давати об’єктивну оцінку чинності відповідей. У випадках, де відповіді суперечать очікуванням, ми намагаємось пропонувати деякі пояснення. Іноді самі респонденти були невпевненими щодо точного визначення кількостей або значень. Вони подавали, наприклад, приблизні підрахунки обсягів орендної плати, які, мабуть, базувалися на суміші практичного досвіду й “емоційної

інтуїції”, оскільки точно визначити вартість послуг чи продукції, отриманої в рахунок орендної плати, часто не можливо. Ця інтуїція здебільшого відображала, як респонденти оцінювали можливе скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення та запровадження ринку земель.

Таким чином, запропонована робота є відображенням знань і уявлень власників земельних паїв, голів фермерських господарств та керівників сільськогосподарських підприємств, представників місцевого самоврядування, у тому вигляді, як вони надавали цю інформацію дослідникам.

Землі сільськогосподарського призначення: володіння та використання

Земля як приватна власність набувалася респондентами переважно в результаті паювання земель сільськогосподарських підприємств, але не тільки. Найчастіше нинішні власники набували належні їм земельні паї як члена колективних сільськогосподарських підприємств – загальна кількість їх становить 61%. Їх, звісно, було значно більше на початку процесу, але час вносить свої корективи – власники, котрі набули свої земельні паї в результаті успадкування, уже вийшли за своєю чисельністю на друге місце і загалом їх уже 28%. Майже 15% власників отримали свої земельні паї як працівники соціальної сфери, причому частки тих, хто отримав із земель запасу та земель колективних сільськогосподарських підприємств, практично ідентичні. Кількість покупців земельних паїв видається незначною у відносному виразі, близько 1%, водночас у абсолютних цифрах у масштабах України чисельність їх не така вже й незначна. Уважний читач вочевидь звернув увагу на те, що сума відсотків шляхів набуття паїв перевищує 100%. Так сталося тому, що відбувається певний рух паїв, зумовлений передусім демографічними причинами, як наслідок, наявні власники, що набули їх різними шляхами та мають не один пай, передусім через успадку-

вання паїв. Усе ж найчастіше власники мають у особистій власності один земельний пай – так відповіли 80% власників. На другому місці за частотою згадувань – два земельні паї (14%). Чим більша кількість паїв належить особисто респондентам, тим меншою є їх кількість. Три паї мають 2% власників, скільки ж мають чотири і більше паїв. Є також випадки, коли у власності знаходиться менше одного паю – так відбувається тоді, коли пай успадковується більше ніж однією особою. Це не є поширеним у межах 0,1% загальної чисельності власників паїв, але фіксується дослідженням.

Середній розмір земельного паю у межах країни становить 3,72 га, водночас існують суттєві регіональні відмінності. Найбільші середні розміри земельних паїв – на Сході (5,98 га), найменші – на Заході (1,87 га). Середня площа земельних паїв у розпорядженні сімей (домогосподарств) власників паїв відрізняється від середніх розмірів земельного паю окремого приблизно у 1,5 раза і становить 4,52 га. Залежно від регіону є певні відмінності, але варіюються вони незначно. Можна сказати, що в розпорядженні одного середнього сільського домогосподарства України перебуває півтора земельних паї.

Практично всі власники паїв, які проживають у сільській місцевості, мають у своєму розпорядженні також присадибну ділянку. Відсутність такої ділянки може вважатися швидше винятком, а не практикою. Серед усіх власників земельних паїв у сільській місцевості мають присадибну земельну ділянку 97%.

Оскільки три четверті власників паїв передали їх у оренду фермерським господарствам або сільськогосподарським підприємствам, можна оцінити їх землекористування. Площі землекористування фермерських господарств та підприємств мають певну динаміку змін, оцінити яку можна з даних *табл. 1* та *табл. 2* відповідно.

Водночас, оцінюючи ці дані, слід мати на увазі, що не всі вони однаково надійні – на частину запитань не всі респонденти дають відповіді; така специфіка соціологіч-

них досліджень – не можна змусити респондента відповідати на запитання, якщо він цього не бажає. Найчастішими і найповнішими є дві категорії відповідей – про загальне землекористування фермерського господарства чи підприємства та площу сільгоспугідь. Надалі, коли починається уточнення цих даних за категоріями земель, кількість відповідей зменшується. Саме цим викликані такі розбіжності, наприклад, між загальними площами та площами орендованих земель, коли загальна площа менша за площі орендованих земель.

Насправді, відповідь на запитання про площі орендованих земель давалися дещо рідше, а на запитання про загальну площу – практично всіма респондентами. Саме тому найнадійнішими є показники загальної площі та площі сільгоспугідь. Інші показники мають відносно меншу надійність, але оскільки така ситуація притаманна всім трьом дослідженням (не деталізувала площ приблизно однакова кількість фермерів та керівників підприємств), то вони цілком придатні для порівняння в динаміці. Слід мати на увазі, що показники дослідження 2012 р. оперують даними за 2011 р., 2011 – за 2010, 2010 – за 2009 р.

Площі землекористування фермерських господарств зазнають певних змін, і ці зміни полягають у зменшенні як загальних площ землекористування, так і площ орендованої землі. Не можна сказати, що це скорочення різке, але все ж є відчутним. Не виключено, що тут ми спостері-

Таблиця 1

Площа землекористування фермерських господарств
(у середньому, га)

Показник	Всього			У тому числі рілля		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Землекористування	227,47	236,52	185,47	234,81	216,16	174,71
Загальна площа	227,47	236,52	185,47	234,81	216,16	174,71
Площа сільгоспугідь	223,03	190,14	168,29	228,40	188,16	182,52
Площа власної землі	18,95	42,93	16,66	18,50	21,44	18,08
Площа орендованої землі	286,83	309,09	252,19	301,48	323,04	244,47

гаємо певні наслідки заяв вищих посадових осіб держави про скасування мораторію та запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення [1], аж поки Верховна Рада не подовжила його існування до 2016 р. [2]. Втім, прогнозувати існування мораторію до зазначеної дати не доводиться, оскільки не виключено, що політичне рішення про скасування мораторію може бути прийнятим раніше цієї дати.

За результатами опитування власників паїв дослідники відзначили скорочення кількості респондентів, що здали свої паї в оренду порівняно з минулими дослідженнями і висловили гіпотезу про те, що власники паїв не продовжують ті договори оренди, термін котрих закінчився, очікуючи, що ж буде далі і як розвиватиметься ситуація. Схоже, що ця гіпотеза знаходить підтвердження передовсім у динаміці площ землекористування фермерських господарств. Те саме можна сказати про площі землекористування сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 2

**Площа землекористування
сільськогосподарських підприємств (у середньому, га)**

Показник	Всього			У тому числі рілля		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Землекористування						
Загальна площа	1196,42	1319,14	1263,87	1321,72	1229,80	1220,54
Площа сільгоспугідь	1221,05	1127,98	1064,78	1356,93	1159,67	1029,62
Площа власної землі	243,27	123,45	334,75	249,28	138,96	89,91
Площа орендованої землі	1273,32	1354,71	1251,45	1299,32	1294,36	1312,03

Спостерігається незначне зменшення площ землекористування і у сільськогосподарських підприємствах. Найрізкіше ця тенденція виражена щодо ріллі; інші показники не мають такого зменшення. Єдиний показник, котрий має тенденцію до зростання, – площа власної землі підприємства (але не ріллі). Отже, основу сільськогосподарського виробництва й у фермерських господарствах, і в сільсько-

Таблиця 3

**Джерела оренди земель
сільськогосподарського призначення (площа, га)**

Статус орендодавця	Фермери			Керівники		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Члени (засновники, акціонери) підприємства	187,81	156,64	29,24	585,26	817,04	226,36
<i>З них є працівниками підприємства</i>	74,58	72,32	200,29	293,96	565,06	643,77
Держава (сільська рада/районна/обласна адміністрація)	68,47	104,42	81,48	277,44	605,72	535,02
Інші приватні особи	324,75	332,31	241,61	1292,61	1118,20	1119,47
<i>З них є працівниками підприємства</i>	175,75	23,52	49,25	298,86	160,90	239,89

господарських підприємствах продовжують становити орендовані землі. У кого ж орендують виробники ці землі? Відповідь на запитання – у табл. 3.

Джерел оренди не так багато, фактично весь їх перелік наведено у таблиці. Чітко виділяються такі тенденції: дедалі менше орендодавців з-поміж засновників (акціонерів) підприємств. Тут можливі всього дві причини: демографічна – засновники вибувають з їх числа за природними причинами та оптимізація структури власників підприємств через перереєстрацію. Таким чином, зменшується кількість засновників з метою посилення ролі тих власників, котрі продовжують залишатися серед засновників. Адже не секрет, що під час реорганізації підприємств не поодинокі випадки, коли членів колективних сільськогосподарських підприємств у повному складі включали до засновників, хоча ніяких функцій з управління вони не виконували. Тому така тенденція цілком зрозуміла та закономірна. До того ж схоже, що працівником підприємства можна бути винятково в тому випадку, коли пай передано в оренду тому ж таки підприємству, і з часом роль саме цього джерела оренди зростає. Головним же

орендодавцем і для фермерських господарств, і для сільськогосподарських підприємств є приватні особи, передусім пенсіонери, котрі не є працівниками цих виробничих структур. У таблиці їх показники виділені жирним шрифтом. Отже, оренда у приватних осіб – загальна і найбільш поширена практика. Але і тут ми спостерігаємо зниження показників обсягів оренди впродовж часу досліджень.

За роки досліджень значно зросла роль держави як орендодавця – це демонструють і фермерські господарства, і підприємства. Не виключено, що, насправді, ця роль змінилася не так сильно – змінилися умови використання державних земель. Просто раніше у багатьох випадках можна було користуватися державними землями без підписання відповідних угод.

Динаміка розмірів орендної плати, що її сплачують фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства різним категоріям орендодавців, наведена в *табл. 4*.

Постійне підвищення орендної плати є доконаним фактом, про що свідчать дані таблиці. Оскільки головними орендодавцями для фермерських господарств і підприємств є приватні особи, котрі не є їх працівниками, то вони і цікавлять нас передовсім. Власники земельних паїв, відпо-

Таблиця 4

Розмір орендної плати (грн за 1 га)

Статус отримувача / Статус платника	Фермери			Керівники		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Члени (засновники, акціонери) підприємства	412,3	522,26	576,45	424,4	550,59	539,05
<i>З них є працівниками підприємства</i>	456,8	560,72	646,65	451,9	452,48	562,17
Держава (сільська рада/ районна/обласна адміністрація)	221,5	377,58	633,47	348,4	419,94	2022,8 7
Інше сільськогосподарське підприємство	442,4	586,67	494,29	543,3	803,82	547,67
Інші приватні особи	420,7	548,72	707,27	442,6	572,98	761,30
<i>З них є працівниками підприємства</i>	353,7	627,14	467,00	341,6	528,08	468,05

відно до угод оренди, щорічно повинні отримувати орендну плату в обумовленому обсязі. Про отримання орендної плати заявили 95,2% опитаних власників земельних паїв (90,8% – у дослідженні 2011 р. та 83,8 % – у дослідженні 2010 р.) респондентів. Отже, спостерігаємо позитивну динаміку у сплаті орендних платежів і її фактичне наближення до стовідсоткової оплати. І саме щодо них спостерігається досить потужна позитивна динаміка зростання розмірів орендної плати, причому вона однаково зростає й у фермерів, і у підприємств. Водночас незначний розрив у розмірах орендної плати спостерігається за увесь час досліджень – фермери хоч і незначним чином, але все ж стабільно сплачують трохи меншу суму орендних платежів, аніж сільськогосподарські підприємства. У цілому рівень орендних платежів, на який вказали голови фермерських господарств та керівники сільськогосподарських підприємств, практично збігається з оцінками рівня орендної плати, що на нього вказали власники земельних паїв, – 610 грн за гектар угідь.

Отже, оренда земель сільськогосподарського призначення є основою у стосунках власників земельних паїв і сільськогосподарських товаровиробників. Ці стосунки демонструють стійку тенденцію до упорядкування та суттєвого зростання обсягів орендної плати.

Ринок земель сільськогосподарського призначення: погляд на проблему потенційних учасників

Оскільки приватизація земель сільськогосподарського призначення є докінченим фактом, постає питання про реалізацію прав приватної власності на такі землі, і передусім права на купівлю-продаж. Суспільна думка схиляється до того, щоб купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення у Україні не була запроваджена, як це впливає, наприклад, з даних опитування Центру Разумкова [2]. Але варто пам'ятати, що землі сільськогосподарського призначення уже знаходяться у приватній власності тієї частини громадян України, що набули цю власність як

члени колективних сільськогосподарських підприємств та працівники соціальної сфери села або спадкоємці власників паїв, і загальна кількість їх становить майже 7 млн осіб. Інакше кажучи, далеко не всі громадяни України є власниками земель сільськогосподарського призначення або учасниками земельних відносин як сільськогосподарські товаровиробники. У цьому сенсі видається цікавим ставлення власників землі до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення та фермерів і керівників сільськогосподарських підприємств як таких, що будуть безпосередньо задіяними у процесі. Дані про ставлення до запровадження ринку землі зацікавлених сторін. Крім того, варто також визначитися із мірою неприйняття запровадження ринку земель.

Найпоширеніше ставлення до запровадження ринку землі *власників земельних паїв* – негативне, оскільки загальна кількість противників становить 53,4% (табл. 5). Водночас 46,6% власників земельних паїв можна віднести

Таблиця 5

**Ставлення до купівлі-продажу
сільськогосподарських земель (% опитаних)**

	<i>Власники ділянок</i>	<i>Фермери та керівники підприємств</i>	<i>Представники місцевого самоврядування</i>
Вільна купівля-продаж, незалежно від громадянства	3,7	5,9	2,4
Землі можуть продаватися і купуватися лише жителями громади, де ці землі розміщені	12,5	8,1	9,4
Вільна купівля-продаж тільки для громадян України	19,4	17,9	16,6
Я за ринок земель, коли будуть створені належні умови, а вони на сьогодні не створені	11,0	23,6	22,8
Землі с/г призначення не можуть бути предметом купівлі-продажу	53,4	44,5	48,8

до прихильників ринку земель (як суму усіх тих, хто не вказав на неприйняття ідеї запровадження ринку), хоч і мають певні вимоги до його функціонування.

Попри те що прихильники вільного, без обмежень ринку землі становлять лише 3,7%, ще майже 43% власників земельних паїв хоча і висувають свої умови щодо можливості існування ринку, але все ж є його прихильниками. Найпоширеніша вимога прихильників ринку земель – необхідність створення належних умов для його існування або тих чи інших обмежень. Водночас дані досліджень засвідчили, що не існує суттєвих відмінностей у ставленні до запровадження ринку земель за ознаками статі – і жінки, і чоловіки за відповідями на це розподілися практично однаково. А от залежно від віку респондентів існують певні розбіжності. Найчастіше противниками ринку землі є представники старших вікових груп, але й серед них – понад 40% прихильників існування ринку земель. Дані досліджень демонструють чітку та однозначну тенденцію – чим молодші респонденти, тим ліберальнішу позицію посідають вони щодо купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

Дані щодо ставлення *керівників сільськогосподарських підприємств та фермерів* до запровадження ринку сільськогосподарських земель, що перебувають у приватній власності, засвідчують, що противників запровадження ринку земель серед них менше, аніж серед власників земельних паїв, і кількість прихильників переважає кількість противників.

Рано чи пізно мораторій на купівлю-продаж земель буде скасований, і актуальним стане питання про способи розпорядження земельними паями. Правда, слід мати на увазі, що скасування мораторію не приведе до необхідності одразу приймати рішення щодо розпорядження, оскільки земельні паї у значній частині випадків перебувають в оренді, термін дії котрої для багатьох власників паїв буде тривати певний, часом значний, проміжок часу. Таким чином, зміни у способах розпорядження, якщо вони відбу-

ватимуться внаслідок скасування мораторію, будуть відтерміновані й розпочнуться після закінчення діючих угод оренди.

Загалом власники паїв переважно обиратимуть з чотирьох способів розпорядження належними їм паями: здати в оренду, обробляти самостійно, продати та подарувати. Причому перші два способи розпорядження дозволяє й чинне законодавство. Скасування мораторію відкриє шлях до двох наступних. Але цими новими можливостями мають намір скористатися не так багато респондентів – про них заявили близько 1/4 опитаних (сума кількості тих, хто має намір продати або подарувати пай: відповідно 13,4% та 10,2%). Найпоширенішим способом розпорядитися своєю землею, який мають намір використати респонденти, продовжує залишатися оренда – 56,2%. Ще 13,6% вказали на наміри обробляти свою землю самостійно.

Скасування мораторію, окрім нових можливостей щодо розпорядження земельними паями, відкриває можливість до нарощування обсягів земельних ресурсів у власників паїв через купівлю паю (паїв) або здійснення інших цивільно-правових угод. Серед власників земельних паїв хотіли б збільшити розміри землеволодіння 16% опитаних. Зрозуміло, що існує дистанція між бажанням збільшити розміри землеволодіння та реальною реалізацією цього бажання, але все ж однозначно можна стверджувати, що жителі сільських громад перестали бачити себе виключно у ролі продавців земель сільськогосподарського призначення – частина їх бачить себе у ролі покупців.

Стосовно фермерів і керівників підприємств, то найчастіше планована дія одразу після скасування мораторію – відсутність дій. Вони вважають за необхідне оцінити загальну картину і лише з часом вдаватися до певних дій. На другому місці за частотою намірів у цей же період – залучення до складу засновників нових членів; на третьому – отримання земельних паїв у власність шляхом їх обміну. Стосовно ж планів дій через кілька років після скасування мораторію, то найчастіше вони говорять про

плани “купити частину орендованих нині паїв” – 31,9% та “залучити до складу засновників частину власників земельних паїв” – 19,5%.

Отже, якщо оцінювати наведені показники намірів власників паїв та агробізнесу, то слід зробити висновок, що “земельний бум” не намічається – відносно невелика частина власників паїв планує позбутися їх, а далеко не кожен бізнесмен у сфері сільськогосподарського виробництва планує купувати земельні паї після скасування мораторію.

Чи існує взагалі принципова необхідність купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення? Стосовно земель, що знаходяться у приватній власності, то вона необхідна хоча б в силу реалізації самих принципів приватної власності. Обов’язковою рисою приватної власності є можливість володіння, використання та розпорядження власністю. Заборона (або неможливість) розпорядитися власністю свідчить або про відсутність реального права приватної власності й існування її як декларативної, або про порушення права власності.

Правовий аспект проблеми надзвичайно важливий, але він не єдиний. Існує також економічний бік питання. Держава може надати допомогу тільки у вигляді нормативних актів, що сприятимуть розвитку галузі. Але власність, у тому числі земельна, повинна використовуватись як фінансовий інструмент [3].

Противники запровадження ринку земель наполягають на тому, що земля належить українському народу. Ця теза закріплена у Конституції [ст.13] і видається за визначальну в земельних відносинах[4]. Але ж Конституція говорить про землю України як про територію держави і йдеться про те, що територія держави належить народу України і не може бути продана або передана у власність будь-якій іншій державі. Таке твердження беззаперечно і запитань не викликає. Стосовно ж земельної реформи “земля” – це не територія, а основний засіб виробництва, і виступає як власність, котра, правда, має певні особливос-

ті. У такому сенсі земля як власність буде не територією, власністю буде родючий шар ґрунту з визначеними на місцевості межами. Наприклад, поклади корисних копалин все одно будуть власністю держави, навіть якщо знаходяться вони на землях, що перебувають у приватній власності. Землі сільськогосподарського призначення можуть використовуватися виключно для сільськогосподарського виробництва без зміни цільового призначення. Якщо уявити, що білоруський фермер купить певну кількість сільськогосподарських угідь в Україні, то “земля” як територія все одно буде власністю українського народу і не перейде у власність народу білоруського, але “земля” як засіб виробництва дійсно належатиме іноземцю.

Постулат “земля завжди належатиме українському народу” не безсумнівний, зокрема, і тому, що ми уже жили в країні, де все належало народу. Очевидно, що земля як засіб виробництва повинна мати конкретного власника чи власників – державу в особі конкретних структур, сільськогосподарське підприємство або приватну особу (об’єднання приватних осіб), виходячи з принципу економічної доцільності та відповідності нормам права.

Література

1. Уряд хоче скасувати мораторій на продаж землі з 1 січня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/finance/17jan2011/morator.html>
2. Про внесення змін до Земельного кодексу України: Закон України від 20 листопада 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5494-17>
3. Національна безпека і оборона. – 2012. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucps.org/ukr/journal.php>
4. Конституція України від 28.06.1996 Відомості Верховної Ради України. – 1996.– № 30. – Ст. 141.

УДК 316.422

*М.Сакада,
кандидат філософських наук*

ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ АГРОРЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються актуальні проблеми соціального захисту селян у сфері земельних відносин в умовах проведення земельної реформи в Україні. На основі результатів соціологічного дослідження пропонуються шляхи оптимізації соціальних практик захисту сільського населення.

Keywords: *rural sociology, social protection, sociological diagnostic, optimization, the land reform, information campaign.*

Ключові слова: *аграрна соціологія, соціальний захист, соціологічна діагностика, оптимізація, земельна реформа, інформаційний захист.*

Ключевые слова: *аграрная социология, социальная защита, социологическая диагностика, оптимизация, земельная реформа, информационная защита.*

Аграрна і земельна реформи в українському селі, які проводяться понад 20 років, боляче сприймаються і досить неоднозначно оцінюються сьогодні в сільському соціумі.

Йдеться, зокрема, про надзвичайно руйнівний характер реформ, які відкинули агропромисловий комплекс в Україні на декілька десятиліть назад, кардинально змінили загалом усталені життєві перспективи сільського населення щодо реалізації своїх базових життєвих і господарських інтересів на засадах приватної форми господарювання. Набутий віковий досвід українським селянством у багатьох сферах життєдіяльності, зокрема в землекористуванні, значною мірою в умовах реформування не використовується.

Як виявилось в ході реформування українського села, влада занадто переоцінила свої фахові, фінансові, управлінські, організаційні, психологічні та ідеологічні можливості в реалізації реформаторських задумів на селі. Всі визначені раніше владою три етапи проведення земельної реформи не наблизили реформаторів до отримання бажаних позитивних результатів. Для об'єкта реформування в більшості випадків цілі й завдання реформаторів стали міфічними і далекими від втілення в життя. Серед багатьох питань у ході реалізації земельної реформи найпріоритетнішими виявилися проблеми ставлення сільського населення до приватної власності на землю та купівлі – продажу землі сільськогосподарського призначення.

Вазначимо, що перші дії влади щодо заохочення інтересу українського селянства до впровадження земельної реформи базувалась на рішеннях прийнятої 18 грудня 1990 р. Верховною Радою Постанови “Про земельну реформу”. Ця постанова в результаті призвела до руйнації колективних форм господарювання колгоспів і радгоспів. Звичайно ж, втілення в життя прийнятої парламентом постанови для сільського населення було великою несподіванкою, оскільки з селянами щодо цього питання ніхто не радився. Наслідком цієї недолугої реформи стало тотальне знищення українського села. Постановою передбачалось протягом якихось трьох місяців, тобто до березня 1991-го провести інвентаризацію земель усіх категорій та передати їх у приватну і колективну власність. За словами В.Клюя, “це було безумство”, ... змушувати серед зими проводити переоблік майже 40 млн га сільгоспугідь... Тим паче, що чинна тоді Конституція України передбачала, що “правовий режим власності” ухвалюється тільки законом. Отже, постанова в такому разі антиконституційна [1]. 30 січня 1992 р. був підписаний Закон України “Про форми власності на землю”. У березні того ж року Верховна Рада ухвалила Постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію земель” і Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство”.

Наголосимо, що при введенні в дію зазначеної постанови і закону також не враховувалася думка селянства. З липня 1994 р. процеси агрореформування АПК України значно прискорились. У листопаді 1994 р. вийшов земельний Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. Зазначимо, що і на цей раз влада не радилась з селянством.

1996 р. позначився тим, що була ухвалена Конституція України, яка проголошувала землю загальнонародною власністю. Отже, подальші кроки реформування земельних відносин суперечили статтям прийнятої Конституції. Протягом 1996 р. було здійснено роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб. На 1 січня 1997 р. документи на землю отримали всі колективні господарства. Водночас розпочався другий етап – формування списків майбутніх власників землі. Селянам були видані сертифікати на право власності на земельні паї. 23 квітня 1997 р. був виданий другий Указ – “Про оренду землі”. А 3 грудня 1999 р. – третій “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”.

Нав’язані реформи згори, як свідчить історичний досвід, часто-густо вносять деструктив у процеси реформування різних сфер життєдіяльності людей саме з причин, коли нерідко недооцінюється реформаторами роль людського чинника. Саме на цю обставину вказував свого часу К.Поппер у своїй праці з соціології, конкретизуючи зміст поняття “соціальна інженерія”. Соціальна інженерія, стверджує він, повинна бути “поступовою”. Це означає, що вона починається при існуючих інститутах, вивчає, в яких відносинах вони працюють неефективно, дошкудляючи, або не в змозі полегшити людям різного роду незручності або муки, які можна усунути, а потім проводити реформи, щоб змусити їх функціонувати краще [Цит. за: 2, с. 297].

Саме на цю обставину звертає увагу В.Борщевський, ставлячи запитання: “Чому псевдоліберальні реформи

1990-х років обернулися затяжною економічною кризою, наслідки якої до цього часу визначають тенденції функціонування вітчизняних ринків та низьку ефективність української економіки? Саме тому, що тогочасні реформатори абсолютно не враховували існуючої специфіки інституційного середовища. Вони не мали часу та бажання опанувати всі нюанси теорії ринкової економіки, а тому були свято переконані, що достатньо лише провести швидку приватизацію та лібералізувати ціни, як “усе стане на свої місця”. Їм і на думку не могло спасти, що інститути, сформовані для обслуговування адміністративно-планової економіки, виявляться абсолютно не придатними для забезпечення ефективного функціонування ринків. Як наслідок – замість дбайливого господаря – власника ми отримали фактичну приватизацію держави, її майна та ресурсів “червоним директором”, укупі з партноменклатурою та криміналом... І сьогодні нам пропонується аналогічний сценарій щодо запровадження ринку земель... Адаже агрохолдинги після завершення земельної реформи стануть повноправними власниками майже всіх сільськогосподарських угідь держави...” [4].

Отже, перші кроки впровадження земельної реформи в українському селі свідчили про те, що за важливими напрямками життєдіяльності сільського населення вона проводилася методом проб і помилок. І чим далі заглиблювався процес реформування у виробничу і соціальну інфраструктуру АПК України, тим більше виникало суперечностей, сумнівів, організаційної недбалості, формалізму, психологічних конфліктів у середовищі сільського соціуму.

Але від вибраної провальної стратегії реформ не могли відновитися ні уряд, ні Верховна Рада, ні політична еліта, ні представники аграрної науки, які стояли біля витоків реформ і, які, на нашу думку, за логікою речей, повинні б були забезпечувати науковий супровід процесу реформ, прогнозувати можливі варіанти соціальних ризиків при втіленні їх у практику. Постає риторичне запитання: а якою ж була поведінка селян до перших кроків реформ?

Спочатку вони не розуміли, що робиться. У подальшому у селян виникла зневіра щодо впроваджуваних реформ, але вони були спостерігачами й надалі і не брали активної участі в процесах реформування, оскільки з ними влада не вела ніякої роз'яснювальної роботи про суть і необхідність впровадження даної земельної реформи у такий спосіб. Серед селян був поширений вислів “що було, те бачили, що буде, те побачимо”.

Водночас земельна реформа набирала обертів. Важливим, але майже недослідженим урядовим документом, який активно сприяв руйнації традиційних родинних і моральних цінностей, культивованих віками в середовищі сільського соціуму, став декрет Кабінету Міністрів від 26 грудня 1992 р., №15–82, який став каталізатором впровадження приватизації земель, які перебувають у особистому користуванні громадян. А це – майже 16 млн земельних ділянок площею 3,4 млн гектарів. Ці землі – сьогодні у вільному ринковому обороті. Їх купівля–продаж відбувається за ринковими цінами. Державі необхідно лише стежити, щоб ці процеси вкладалися у правові рамки, “відшліфувати” чинне законодавство [3]. Було зрозуміло, що запровадження процесу приватизації землі в особистому користуванні селян дасть змогу стимулювати їх інтерес до процесів розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, які утворились адміністративним шляхом у процесі реорганізації колгоспів і радгоспів.

Саме цей декрет започаткував капіталізацію села. Це дало можливість висіяти “вірус приватної власності” на порозі селянина–господаря. Приватизована земля, на якій стоїть будинок і земля, яка раніше надавалась селянинові в користування для ведення сільського господарства, стали вартісною нерухомістю для господаря, який міг її продати в разі життєвої необхідності, передати за заповітом або дарчою потенційним спадкоємцям тощо. Приватизована присадибна ділянка та будівля істотно вплинули на взаємини між батьками та дітьми, між самими дітьми. Ідеї приватної власності почали домінувати в поведінкових

стереотипах членів родини. Зона прояву в певних членів сім'ї традиційних, християнських, морально-психологічних цінностей, які впливають на формування таких особистих рис характеру, як людяність, милосердя, співчуття, доброта, стала звужуватися; і навпаки, почали культивуватися цінності, які формують риси характеру егоїстичних і прагматичних орієнтацій, які властиві принципам ринкової економіки.

Ймовірно, причиною руйнації традиційних сімейних цінностей, у даному випадку, є також людський чинник, зокрема, поведінка батьків щодо передачі ними свого спадку конкретним спадкоємцям (заповіт, дарча тощо) на свою нерухому власність. Кожний потенційний спадкоємець не хоче бути ошуканим і прагне в ідеалі отримати більшу частину спадку. За радянських часів передача у спадок батьками своєї нерухомості спадкоємцям (дітям, рідним та ін.) відбувалася за спрощеною схемою. Сільська рада визначала права спадкоємця майже безкоштовно і в стислі терміни. І раніше траплялися непоодинокі конфлікти між батьками і дітьми щодо визначення батьками спадку для дітей, але вони не були масовими. За умов же капіталізації села відносини між батьками і дітьми значно ускладнились. Серед рідних і близьких людей виникає багато непорозумінь, які нерідко вирішуються в судах.

Така ж ситуація виникає у багатьох пореформених селах в Україні, але з інших причин. Так, селянин-пайовик, який одним із перших отримав державний акт на право володіння виділеною часткою земельного паю і встиг його продати із зиском на перших етапах проведення земельної реформи, став об'єктом заздрощів у середовищі сільської громади з боку тих, хто не зумів цього зробити. Такий стан справ не консолідує сільську громаду, а скоріше сприяє руйнації морально-психологічного клімату між мешканцями села.

Найкритичніші періоди агрореформування українського села припали на 2001 і 2002 рр. У цей час в керівництві країни не було спільного бачення щодо подальшого

розвитку України. У парламенті склався тривкий баланс між політичними силами умовно ідеологічного правового і лівого спрямувань.

Кульмінацією подій стало прийняття Верховною Радою України багатостраждального і далеко недосконалого, суперечливого Земельного кодексу України 25 жовтня 2001 р. Головною дійовою особою при голосуванні в парламенті був В.Медведчук, який вів засідання парламенту, будучи першим заступником голови Верховної Ради. Водночас В.Медведчук був лідером СДПУ(о). Очолювана ним партія напередодні виборів прагнула заручитись підтримкою широких верств сільського населення.

Прийнятий Земельний кодекс набував чинності 1 січня 2002 р. Кожна з політичних сил розробляла свою стратегію щодо участі в майбутніх виборах. Так, СДПУ(о) йшла під гаслом “2002-й рік соціал-демократії в Україні”. В.Медведчук, лідер СДПУ(о), звернувся до виборців з такими словами: “Я хочу заявити, що Земельний кодекс України дав право власності 11 мільйонам громадян уже з 1 січня .... Я й сьогодні можу підтвердити, що земля не належить іноземним громадянам, що це відповідає передусім інтересам українського народу та селян, які століттями працювали на цій землі. Сьогодні вперше – ще з 1917 року, коли їм обіцяли, в 2001 році – вони цю землю отримали у власність. ...Земельний кодекс – це історична подія в Україні .... Я вже взяв на себе відповідальність за ухвалення Земельного кодексу. І це коштувало зусиль парламенту. Земельний кодекс ухвалював не Медведчук, а парламентська більшість 232 голосами”.

Зауважимо, що прийнятий, а, за висловом О.Мороза, “продавлений” у стінах парламенту Земельний кодекс України узаконив приватну власність на право володіння землею. Науковий аналіз цього законодавчого документа ще й досі не отримав належної правової оцінки у середовищі науковців, законодавців, широкого загалу сільського населення з погляду його руйнівного впливу на характер земельної реформи та соціального захисту

селян у сфері земельних відносин. Законодавчі новели, які були задекларовані в цьому кодексі парламент модернізує уже всьоме. Можна лише здогадуватися про якість цього Земельного кодексу України, який весь час зазнає модернізації.

Багаторічний соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ відстежував ставлення сільського населення до приватної власності на землю та ставлення його до купівлі-продажу землі (табл. 1, 2).

Таблиця 1
Динаміка ставлення сільського населення до приватної власності на землю за оцінками сільських респондентів (%)

Позиції	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
	N=708	N=583	N=586	N=584	N=588	N=575	N=588	N=572	N=635	N=586	N=648
Скоріше негативно	15,5	26,2	26,1	40,0	38,8	26,0	32,4	54,6	51,2	49,2	56,2
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,7	17,0	24,4	23,9	22,6	27,1	25,2	20,8	20,7	24,3	24,2
Скоріше позитивно	61,8	56,8	49,5	36,1	38,6	46,9	42,4	24,6	28,1	26,4	19,7

Таблиця 1 фіксує дві протилежні динамічні тенденції в масовій свідомості опитаних на рівні стабілізації нейтрального показника “важко сказати, негативно чи позитивно”. Водночас простежується різке зростання рівня показника “переважно негативного”, винятком 2002 р., що пояснюється тим, що в цьому році набрав чинності Земельний кодекс України, якому, очевидно, селяни повірили. Впадає в око різке зниження показника за позицією “скоріше позитивно” майже утричі – відповідно 61,8% – 19,7%.

Таблиця 2

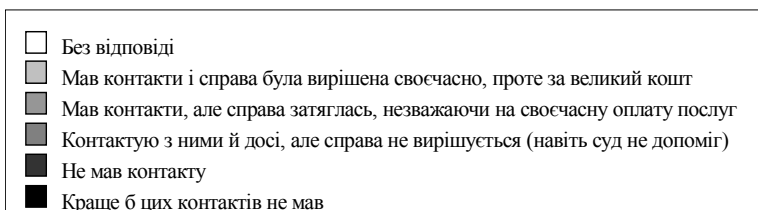
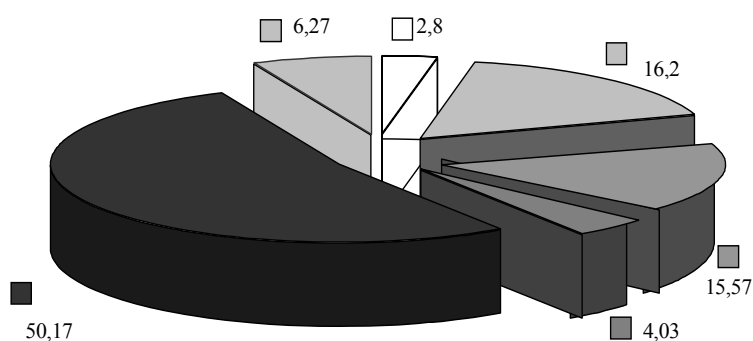
Динаміка ставлення сільського населення до купівлі-продажу землі (%)

Позиції	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012
	N=583	N=586	N=584	N=588	N=572	N=635	N=635	N=648
Так	35,5	36,0	28,6	25,5	18,5	29,3	22,5	20,5
Ні	48,5	44,0	54,8	56,8	66,3	55,4	63,0	64,4
Важко відповісти	16,0	20,0	16,6	17,7	15,2	15,3	14,5	15,1

Таблиця 2 зафіксувала дві протилежно динамічні тенденції, причому стартовий моніторинг зафіксував, що більше третини (30,5%) підтримують ідею купівлі-продажу землі, прикінцевий моніторинговий показник за цією позицією становить (20,5%). Як бачимо, зменшилась частка серед опитаних тих, хто майже на порядок не підтримує ідею купівлі-продажу землі. Простежується нейтральність показника за позицією “важко відповісти” від стартового до прикінцевого моніторингу за всі роки опитування. Водночас спостерігається наростання тенденції рівня показника опитаних, які виступають проти купівлі-продажу землі – відповідно стартовий і прикінцевий показники (48,5%) і (64%). Як бачимо, проблема щодо купівлі-продажу землі оцінюється в сільському соціумі неоднозначно, що може свідчити про те, що при певних діях влади орієнтації сільського населення можуть схилитись, як в один, так і в другий бік. Отже, поспішні непродумані рішення влади у сфері земельних відносин вкрай небезпечні й нагадують зимову ковзанку, на якій може підсковзнутися будь-яка влада.

Проведені Інститутом соціології НАНУ соціологічні дослідження з широкого спектра земельної реформи, зокрема щодо соціального захисту сільського населення в сфері

земельних відносин, свідчать про те, що держава за роки реформ не спромоглася забезпечити цей захист навіть на мінімальному рівні, а в більшості випадків – він вкрай дефіцитний.

Рис. Розподіл відсотків відповідей на запитання “Якщо Ви приватизували свою присадибну ділянку, чи мали ділові контакти з приватними фірмами з виготовлення документів у цій справі?” (%)*

Як видно, досить проблемним і складним залишається питання соціального захисту селян щодо приватизації своїх присадибних ділянок, які селяни приватизують через систему різних приватних фірм, які виготовляють земле-впорядну документацію. Впадає в око те, що більше по-ловини опитаних сільських респондентів (50,17%) не звер-таються за послугами до приватних фірм. На сьогодні це

* Дослідження проведене Інститутом соціології НАН України у 2010 р.

становить близько 5 млн громадян. Про це наголошує начальник відділу розгляду звернень та прийому громадян Держкомзему Ю.Чурпіта. Водночас 16,2% респондентів вказали, що вони мали контакти із приватними фірмами і справа була вирішена своєчасно, проте за значні кошти, 15,6% опитаних констатували, що мали контакти, проте справа затяглася, незважаючи на своєчасну оплату послуг; 4,03% вказали, що контактують з ними й досі, але справа не вирішується (навіть суд не допоміг); 6,3% опитаних засвідчили, що краще б цих контактів не мали (*рис.*).

Як бачимо, виготовлення землепорядної документації для приватизації присадибної ділянки пов'язано з корупційною діяльністю чиновників землепорядних організацій. За словами голови Держземагенства України Сергія Тимченка, на сьогодні заборгованість, а це близько 330 тис. держактів накопичувалася ще з 2003 р. Для чого? Черга – це механізм для здирництва чиновниками грошей у громадян України. Отримує держакт тільки та людина, яка відвідала кабінети і роздала гроші [5].

Варто зазначити, що держава не веде ніякої роз'яснювальної роботи щодо доцільності селянам приватизувати присадибні ділянки. Автору на власний досвід довелось приватизувати за заповітом матері присадибну ділянку і будинок. На перших порах започаткованої приватизації це були відносно не великі кошти – близько 300 грн. Запроваджений у дію Земельний кодекс України з 1 січня 2002 р. різко підвищив розцінки за виготовлення землепорядної документації за приватизацію присадибної ділянки та будинку – близько 9 тис. грн. Переважна більшість селян, заплативши великі кошти за приватизацію присадибної ділянки та будинків, роками чекають на отримання права власності на приватизовану нерухомість (по п'ять–шість років). Такими є реалії соціального захисту селян щодо приватизації присадибних ділянок.

Актуальною, за даними нашого дослідження, продовжує бути проблема розмежування земельних паїв у натурі,

про це свідчать відповіді респондентів на запитання “*Чи розмежований Ваш земельний пай у натурі?*”. Отримано такий розподіл: без відповіді – 2,8%, розмежований пай – 50,2%, не розмежований – 13%, державного акта на землю не отримав – 18%, важко сказати – 16%. Отримана картина відповідей свідчить про суперечливість їхніх оцінок щодо розпаювання земельних паїв у натурі.

Враховуючи ситуацію, що Держкомзем України не виготовив розмежувальних знаків, як обіцяв ще до кінця 2011 р. виготовити і передати в районні земельні управління, то справа з розмежуванням земельних паїв між власниками залишається незавершеною, а подекуди набирає неабиякої соціальної гостроти, бо породжує земельні спори між ними. Отже, у більшості випадків не розмежовані земельні паї селян не можуть бути використані ними для ведення власного господарства.

Парламент минулого скликання, відчуваючи відповідальність за впровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, вирішив винести це чутливе питання для українського суспільства на обговорення на парламентських слуханнях 23 березня 2011 р. На них були запрошені фахівці аграрії, політики, представники уряду, господарники, журналісти.

Варто спинитись на окремих інноваціях щодо впровадження механізму ринку землі. Виконувач обов’язків міністра аграрної політики та продовольства України М.Безуглий констатував, що є багато підтверджень, що у земельній сфері все не так, як це мало бути зроблено політиками у попередні роки... З метою узагальнення суспільної думки формування власного переконання в об’єктивності наступних кроків була суттєво інтенсифікована робота Державного агентства земельних ресурсів. За участю громадських організацій нами були створені наукові робочі групи з розробки окремих законопроектів, проведені соціологічні дослідження опитування власників паїв та їх потенційних покупців. З 8 тисяч 41 опитуваного лише – 8,7%

Розділ 3

хочуть продати пай, 35,5% хочуть здати землю в оренду, 21,5% – передати землю у спадок, 11% – обробляти самостійно. Інші не визначились або планують змінити напрям використання земельної ділянки. Із загальної вибірки чисельністю понад 15,5 тисяч опитаних осіб тільки

Таблиця 3

Хто проводить роз'яснювальну роботу у Вашому районі (області) із земельних питань? (Проставте в дужках оцінку цієї роботи: найвищий бал – 5, найменший – 0, коли жодна робота не проводилася) (%)

	1	2	3	4	5	Робота не ведеться
Власники паїв N=8041						
Районна державна адміністрація	6,02	8,18	6,47	6,12	4,29	68,92
Сільська рада	4,19	7,50	11,40	15,58	11,95	49,37
Керівники та спеціалісти сільськогосподарського підприємства	3,42	4,07	6,19	4,54	3,98	77,80
Сільськогосподарські дорадчі служби	2,97	3,16	3,06	2,72	1,22	86,87
Інші особи	1,68	1,58	1,53	1,46	1,19	92,56
Телебачення, радіо	4,07	6,27	8,37	7,28	5,21	68,81
Газети, журнали	3,71	5,70	7,61	7,20	5,46	70,43
Важко відповісти	15,30					
Покупці паїв N=7675						
Районна державна адміністрація	7,93	7,10	6,59	7,28	5,63	65,46
Сільська рада	4,10	8,61	12,53	13,24	10,83	50,68
Керівники та спеціалісти сільськогосподарського підприємства	3,21	5,32	6,33	5,04	3,66	76,44
Сільськогосподарські дорадчі служби	3,39	3,88	4,26	2,89	1,77	83,80
Інші особи	2,98	2,36	2,31	1,36	1,41	89,59
Телебачення, радіо	4,36	5,93	9,09	8,13	4,59	67,90
Газети, журнали	4,35	5,67	7,62	7,78	5,59	68,99
Важко відповісти	14,10					

26,5% потенційних покупців і 31% власників паїв вважають, що необхідно заборонити їх продаж. Як видно із наведених соціологічних даних, вимальовується досить суперечлива картина щодо термінового впровадження ринку землі. Вона доповнюється відповідями опитаних щодо проведення роз'яснювальної роботи з боку виконавчої влади різних рівнів та інших організацій серед селян-пайовиків із земельних питань (*табл. 3*).

Дані свідчать про низький рівень поінформованості з земельних питань сільського населення, як у групі власників паїв, так і в групі покупців паїв. Отже, висновок напрашується такий. На всіх етапах проведення земельної реформи влада не радилася із селянами щодо пекучих проблем земельної реформи, вона не проводила й донині не проводить системної роз'яснювальної роботи серед широкого сільського загалу.

Зробимо висновок. Соціальний захист сільського населення за умов агрореформування в Україні у сфері земельних відносин з багатьох життєво-важливих позицій у пореформеному селі має ознаки інформаційної незахищеності селян, вони часто-густо не поінформовані про суть реформаторських намірів влади у сфері земельних відносин. Влада, головним чином, агітувала сільське населення в процесі проведення земельної реформи абстрактними гаслами на кшталт "селяни будуть ефективними господарями на своїй землі". Водночас влада всіляко критикувала колективну форму господарювання на селі. За двадцять років земельної реформи селяни, вочевидь, переконалися, які влада створила умови та законодавчу базу для ефективного господарювання селянина на своїй землі. Соціальний захист селян у сфері земельних відносин законодавчо не забезпечений, має ознаки нецивілізованості, забюрократизованості, заполітизованості, конфліктності.

Саме на необхідності розв'язання цих нагальних вузлових проблем соціального захисту сільського населення у сфері земельних відносин наголошували учасники пар-

ламентських слухань. Більшість промовців категорично висловили свою незгоду щодо впровадження механізму купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Парламент минулого скликання, виходячи із політичної доцільності (наближались парламентські вибори 28 жовтня 2012 р.), прийняв рішення про продовження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення до 2016 р [6].

Література

1. *Ничипоренко М.* Книга для Президента / М.Ничипоренко // Сільські вісті. – 2012. – №125 (18865). – 25 жовтня.
2. *Комфорт М.* Открытая философия и открытое общество / Комфорт М. – М. : Прогресс, 1972.
3. *Борщевський В.* Незасвоєна історія про псевдоліберальні реформи / В.Борщевський // День. – 2013. – №11. – 23 січня.
4. *Науково-експертне обговорення земельної реформи* // Голос України. – 2008. – № 190 (4440). – 7 жовтня.
5. *Тимченко С.* Кожний день зупинки – це не один, а три кроки назад : Інтерв'ю // Дзеркало тижня. – 2011. – №36. – 8 жовтня.
6. Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практик його реалізації. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2922-vi>

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ В ІРЛАНДІЇ

Розглянуто основні особливості ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів у країні-реципієнті Ірландії. Зроблена спроба означення відмінностей між вертикальною та горизонтальною трудовою міграцією. Визначено основні три цикли ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів, що перебувають у динамічному русі.

Keywords: *Ukrainian labor migration, vertical migration, horizontal migration, value orientations.*

Ключові слова: *українська трудова міграція, вертикальна міграція, горизонтальна міграція, ціннісні орієнтації.*

Ключевые слова: *украинская трудовая миграция, вертикальная миграция, горизонтальная миграция, ценностные ориентации.*

Українська трудова міграція має тривалу історію й розвиток, який відбувається не лінійно, а циклічно. Сьогодні науковці виділяють уже “четверту хвилю” українських зовнішніх міграцій, яка розпочалася на початку 1990-х років і триває донині [2, с. 1]. Особливою рисою “четвертої хвилі” української трудової міграції є її перехід із вертикальної міграції до горизонтальної, циркулюючої міграції [7, р. 5]. Власне, вибір Ірландії для аналізу ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів є не випадковим – вона найчастіше репрезентується як країна-реципієнт саме горизонтальної міграції.

Метою статті є визначення особливостей ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів у Ірландії як країні-реципієнті, що відображає динамічний перехід із вертикальної до горизонтальної міграції.

Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

1) проаналізувати наявні наукові дослідження української трудової міграції, її риси і перспективи статистики та динаміки;

2) на основі аналізу обраних наукових доробків, визначити поняття “українська трудова міграція”, а також “ціннісні орієнтації”, на які й опиратимемося у цій статті;

3) завдяки вторинному аналізу експертних і глибинних інтерв'ю, здійснених у Ірландії, визначити специфічні риси, подібності й відмінності української трудової міграції в цій країні;

4) синтезувавши та підсумувавши емпіричну базу даних, визначити основні напрями для майбутніх досліджень у рамках обраної тематики.

Вивчення української трудової міграції, її рис, перспектив, умов виїзду, адаптації, інтеграції, реінтеграції тощо є міждисциплінарним предметом дослідження. Зокрема, дослідженням української трудової міграції займаються як наукові (Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ, Інститут народознавства НАНУ, Інститут соціології НАНУ та ін.) та державні установи (Державна служба статистики України), так і представники третього сектору (Західноукраїнський центр “Жіночі перспективи”, ЛМГО “Лабораторія соціальних досліджень у Львові”, Український центр соціальних реформ, Фонд “Open Ukraine” та ін.).

Якщо громадські організації здійснюють дослідження української трудової міграції відповідно до напрямку своєї діяльності (найпопулярнішими є такі: правовий, гендерний та напрям соціального захисту), то серед науковців актуальним є дослідження соціально-демографічних характеристик мігрантів (В.Бойков, Е.Лібанова та ін.), причин виїзду, умов перебування, процесів адаптації та перерієнтації, творення соціальних мереж трудових мігрантів (Р.Віллер, О.Іванкова-Стецюк, І.Марков Р.Себейтес, М.Шульга та ін.). Важливою віхою у дослідженні міграції як процесу є теоретико-методологічні та методичні розроб-

ки як вітчизняних, так і науковців із близького та далекого зарубіжжя (М.Батіста, Ж.Зайончковська, І.Молодікова, В.Мукомель, Л.Рибаковський та ін.).

Спільними темами, якими останнім часом найчастіше займаються як науковці, так і представники третього сектору, є правовий захист трудових мігрантів (Г.Селещук, Комісія у справах мігрантів УГКЦ тощо) та фемінні дослідження міграції (Ж.Зайончковська, Л.Карачуріна, С.Одинець, Д.Полетаєв, Е.Тюрюканова та ін.).

Проте наявні дослідження трудової міграції, зокрема української, з одного боку, зосереджуються на міграції як на явищі, а не процесі. З другого боку, міграція досліджується у країнах-реципієнтах передусім вертикальної міграції (здебільшого це такі країни-реципієнти, як Італія, Іспанія, Греція, Польща, Росія та ін.), тоді як про горизонтальну міграцію почали лише частково згадувати [3], і ця тема потребує подальшого багатостороннього аналізу.

Зокрема, у цій статті ми хочемо з'ясувати особливості ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів, як засвідчив первинний аналіз емпіричних даних [1], в умовах горизонтальної циклічної міграції.

Тому надалі використовуватиметься таке означення: *трудова міграція* – це просторове переміщення населення задля пошуку роботи та працевлаштування з одержанням за це відповідної винагороди різного характеру. Вертикальна міграція – це міграція населення із країни-донора до країни-реципієнта із зміною статусу, соціального становища трудового мігранта. Тоді як горизонтальна міграція – це міграція населення без змін статусу та соціального становища трудового мігранта, здебільшого цей тип міграції відбувається у напрямі країна-реципієнт ! інша країна-реципієнт.

При означенні терміна “ціннісні орієнтації” й визначенні особливостей їх прояву серед українських трудових мігрантів у Ірландії опиратимемося на теорію постматеріалізму Р.Інглегарта [5, с. 156], а саме на припущення, що процес індустріалізації в сучасному світі приводить до

змін, певних зрушень у ціннісних орієнтаціях, які набувають дедалі частіше постматеріального характеру: зростає важливість сім'ї, розвивається громадянська позиція, людина стає основною цінністю в суспільстві, питання духовності залишається актуальним та важливим тощо. Тому *ціннісні орієнтації* – це вибір особистістю певних матеріалістичних і постматеріалістичних (матеріальних і духовних) цінностей як об'єктів, що формують її цілеспрямовану діяльність, спосіб життя.

Досягнення мети статті передбачає опертя на вторинний аналіз емпіричної бази Фонду Інституту народознавства НАНУ, що складається із семи експертних інтерв'ю із представниками громадського, правозахисного сектору, духовенства Ірландії тощо та шести інтерв'ю з, власне, українськими трудовими мігрантами.

В Ірландії, за офіційною статистикою, перебуває приблизно 3,5 тис. українських трудових мігрантів (експертні дані вказують на цифру понад 10 тис.) [3, с. 48]. Українська трудова міграція в Ірландії характеризується гендерним співвідношенням – 45% жінок та 55% чоловіків [3, с. 48], що є збалансованим і відмінним від цілком “жіночої” міграції у Греції чи Італії та “чоловічої”, наприклад у Росії. За експертними даними, понад 65% українців, які працюють в Ірландії, мають вищу чи неповну вищу освіту [3, с. 48]. Українські трудові мігранти є вихідцями з усіх куточків України, не відзначаючись певною регіональною репрезентацією, а також особливостями ідентифікації серед виділених двох генерацій мігрантів [3, с. 53]:

1) *старша генерація*, яка перебуває в Ірландії сім-дев'ять років, і для них це є країна переважно горизонтальної міграції (країною-реципієнтом вертикальної міграції були Кіпр, Іспанія, Росія, Аргентина та ін.);

2) *молодша генерація* – це висококваліфікована молодь, яка перебуває на еміграції із сім'єю, має перспективи отримати ірландське громадянство, більшість отримує освіту в коледжах Ірландії і водночас не є прив'язаною до конкретного місця, відчуваючи себе “громадянином

світу”. Наступними потенційними країнами-реципієнтами горизонтальної міграції для цієї групи є Канада, США та Австралія [1, с. 452].

Можна припустити, що українська трудова міграція – це соціальна група, яка є так званим буферним носієм ціннісних орієнтацій, що перебуває на точці “між” ціннісними орієнтаціями представників країни-донора, з якої вони походять, та країни-реципієнта, де вони перебувають.

Загалом, вторинний аналіз якісних емпіричних даних дає змогу визначити “хвилеподібні цикли”, стану ціннісних орієнтацій серед українських трудових мігрантів у Ірландії. На сьогодні можна говорити про стрімкий перехід до третього циклу ціннісних орієнтацій.

Перший цикл ціннісних орієнтацій збігається із моментом прийняття рішення про трудову міграцію та першим періодом перебування на міграції, і який триває в окремо взятих випадках, від кількох місяців до одного–двох років перебування в країні-реципієнті. Цей цикл характеризується насамперед матеріалістичними цінностями:

“Причина виїзду – гроші, так як у всіх...”; “З голоду вмирати? Тому виїхала. Заробити на прожиття хотіла...”; “В Україні страшний безпорядок. Ціни на продукти однакові, а зарплати – ні” [1, с. 344; с. 358; с. 394].

Перший період перебування у еміграції є стандартним для більшості мігрантів – пошук робочого місця і працевлаштування. Перше робоче місце розглядають також лише із погляду можливості заробити та забезпечити першочергові потреби, незважаючи на умови праці та додаткові можливості:

“Працювали з 7 до 24-ої, без вихідних. 1,5 євро за годину, утричі менше ніж стандартно” [1, с. 356].

Покращення матеріального становища – це першочергова та основна причина прийняття рішення про трудову міграцію та виїзд. Тому й не дивно, що перший цикл визначається матеріалістичними ціннісними орієнтаціями.

Поступово матеріальне забезпечення як цінність починає поєднуватися із бажанням покращення умов праці,

заробітної платні, кваліфікації, самореалізації тощо. Перехід до другого циклу ціннісних орієнтацій відбувається насамперед через здобуття нових знань із сфери законодавства країни-реципієнта, навичок у професії мігранта, досвіду “життя” у новому суспільстві, комунікації з різними категоріями людей та збільшення соціального капіталу загалом:

“У сільському господарстві дуже експлуатують. Сервіс – “треба”, нічого не питали... Працювали в теплицях з небезпечними хімікатами. Умов у теплицях ніяких не було. Потім у депо перейшла” [1, с. 346].

З’являється поняття важливості формування соціального статусу і цінність родини: “В Україні завжди думаєш, де гроші взяти. Та в Ірландії думаєш про роботу, гроші. Але коли почав гроші заробляти, то думаєш про дітей більше, престижнішу роботу, працювати над статусом” [1, с. 331].

Поштовхом до зміни праці є ознайомлення, цілеспрямоване чи ні, із правовими можливостями та передбачуваними аспектами соціального захисту: “Спочатку ніхто не знав англійської. І з роботою було легше до вступу в ЄС. Люди бояться захищати свої права. Колись про стан “work permit” міг дізнатися тільки роботодавець, зараз і мігрант може” [1, с. 339].

Власне, отримані трудовими мігрантами певні знання, а також досвід змінюють умови та можливості для них, формуючи, таким чином, третій цикл ціннісних орієнтацій, що спостерігається сьогодні найяскравіше.

Для наочності й подальшого аналізу третього циклу наведемо кілька типових цитат українських трудових мігрантів про ставлення до теперішнього їхнього життя в еміграції:

“Мені країна подобається, тут не думають про матеріальні речі, тут усе простіше, і добрий народ. Хочеться спокійного життя. Хочеться після роботи бути з сім’єю, після робочого дня не думати про роботу. Тут не так зациклені на роботі, грошах”.

“Люди В Україні – гарматне м’ясо. Слава Богу, що я тут”;

“Ірландія – країна, яка дбає про свого мешканця. Держава виділяє гроші на садок, школу, проживання”;

“В Україні всі дбають про гроші, а не про людей... В Ірландії в суді найперше дивляться на тебе як на особистість і ситуацію, що склалася, а не на статус”;

“Вдячний Ірландії, що відкрила ці можливості для мене. Хочу робити те, що мені цікаво, а не те, що мені треба” [1, с. 333; с. 345; с. 361; с. 374; с. 375].

Отже, третій цикл ціннісних орієнтацій вказує на пройдений та, загалом, успішний процес адаптації до життя в новому суспільстві країни-реципієнта. Передусім в ієрархії цінностей виділяється особистість зі своїми потребами, зацікавленнями та можливостями. Проте сімейна сфера не є другою плановою, тому що не існує паралельно у країні-донорі трудового мігранта (як у більшості представників із вертикальної міграції), а перебуває поруч на еміграції. Тому респонденти часто вказують на так званий поділ свого життя на публічну та приватну сфери, які мають існувати паралельно, не “торкаючись” одна одної.

Поміж тим, що трудові мігранти виявляють громадянську позицію, звертаючись у суди, утворюючи профспілкові організації, все ж таки важливість соціального захисту залишається актуальною. Проте соціальний захист де-юре в Ірландії існує й де-факто, і передбачає формування культури “легальних відносин” між державою та громадянином, мешканцем країни тощо, таким чином з’являється цінність легальних правових відносин та розуміння важливості їх дотримання та розвитку.

Незважаючи на те, що третій цикл ціннісних орієнтацій характеризується чітким проявом постматеріалістичних цінностей серед українських трудових мігрантів, потрібно підкреслити, що ціннісні орієнтації формуються через:

– об’єктивні обставини – законодавство країни-реципієнта, умови праці, соціальний захист, наявність установ

для інформаційного забезпечення, громадських об'єднань як української спільноти, так і центрів емігрантської допомоги тощо;

– суб'єктивні обставини – особисті навички, мотивація та стимул, локалізовано здобутий статус, освіта, наявний соціальний капітал тощо.

Динамічний характер циклів ціннісних орієнтацій українських трудових мігрантів, у цьому випадку в Ірландії, вимагають скрупульозного моніторингу динаміки, з відповідним урахуванням суб'єктивних та об'єктивних обставин. Також тут потрібно брати до уваги той факт, що трудова міграція у Ірландії, що виступає в загальному образі як країна горизонтальної міграції, є “відкритим” об'єктом дослідження для науковців. Більше того, країни горизонтальної міграції дедалі частіше стають країнами-транзитної міграції, тому особлива увага дослідників має бути звернена на перспективні країни міграції. На цей час українські трудові мігранти такими назвали США, Канаду та Австралію, проте це коло постійно розширюється.

Отже, ціннісні орієнтації українських трудових мігрантів у Ірландії характеризуються хвилеподібним характером, що наразі перебуває на третьому циклі. Чітко можна простежити плавний перехід від вітально орієнтованих цінностей у першому циклі, що охоплює період виїзду із країни-донора до країни-реципієнта і перший період трудової міграції, до циклу із яскравими характеристиками постматеріальних цінностей (акцент на особистості з її інтересами та бажаннями, важливість саморозвитку та реалізації, роль сімейних відносин, формування громадянської позиції тощо). При аналізі циклів формування ціннісних орієнтацій трудових мігрантів незалежно від країни-реципієнта потрібно враховувати суб'єктивні та об'єктивні обставини, які стають чинниками динамічних змін у цих циклах. Однак це завдання подальших наукових розвідок.

Література

1. *Архів* Інституту народознавства НАН України. Фонд “Польові матеріали”. Ф. 1. – Оп. 2. – 2008. – 575 с.

2. *Марков І. Г.* Українська трудова міграція кінця ХХ – початку ХХІ століть: динаміка етносоціального процесу: Автореф. дис. канд. іст. наук спец. : 07.00.05 / І.Г.Марков; НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича ; Інститут народознавства. – Л., 2012. – 19 с.

3. *На роздоріжжі.* Аналітичні матеріали комплексного дослідження / [Марков І., ерм. Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О. та ін.] : за ред. І.Маркова. – Львів, 2009. – 244 с.

4. *Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації* : зб. матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація) / Міжнародний благодійний фонд “Карітас України”. “BrainNetworking”. – Львів : Друкарські куншти, 2010. – 380 с.

5. *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : учеб. пособ. для студентов экон. направлений и специальностей / Иноземцев В. Л. – М. : Логос, 2000. – 302 с.

6. *Шульга Н.А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Шульга Н.А. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

7. *Vertovec S.* Circular migration: the way forward in global policy? / S.Vertovec // IMI Working papers. – University of Oxford, Year 2007, paper 4. – 54 p.

КАТЕГОРІЯ СПОЖИВАННЯ: КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Досліджено специфіку категоризації процесу споживання в контексті економічного та соціокультурного теоретичних підходів; проаналізовано потенціал їх використання при аналізі споживання; запропоновано авторське визначення споживання; розглянуті допоміжні концепти, які спроможні поєднати та підсилити пізнавальний потенціал економічного та соціокультурного підходів до дослідження споживання. Запропоновано як ключові допоміжні категорії застосовувати такі, як стиль життя, спосіб споживання і стиль споживання.

Keywords: *consumption, consumption style, way of consumption.*

Ключові слова: *споживання, стиль споживання, спосіб споживання.*

Ключевые слова: *потребление, стиль потребления, способ потребления.*

Складна природа феномену споживання, який проявляється одночасно в економічному, соціальному й культурному вимірах, щоразу потребує уточнення контексту дослідження. Традиційною методологічною передумовою для визначення і використання категорії споживання є вибір поміж двома дослідницькими перспективами, перша з яких пов'язана з використанням економічної, а друга – соціокультурної моделі споживання.

Перш ніж споживання стало предметом власне соціологічного аналізу, його концептуалізація відбувалась у межах економічної моделі, згідно з гіпотезою первинної споживчої вартості. За цією гіпотезою, споживання є водночас формою економічної активності людини на ринку і матеріальним процесом, заснованим на людських потребах.

Змістовно споживання пов'язується з використанням, витрачанням або привласненням благ, а об'єктом дослідження виступає homo economicus – раціональний суб'єкт, який має чітко визначені потреби і споживає через егоїстичне прагнення до максимізації користі. Можливості споживання в межах концепції “суспільства добробуту” (welfare state) розглядаються як критерії прогресу соціуму й асоціюються з потенціалом людського розвитку.

Інституціональні та економічні зміни в сучасних постмодерних суспільствах призвели до того, що споживання почало відігравати головну роль у процесі економічного відтворення, підпорядковуючи собі виробництво, розподіл і обмін. Категорія споживання вийшла за межі економічної сфери, за межі розуміння споживання як матеріального й утилітарного процесу, спрямованого на задоволення потреб – у сферу соціокультурну. Відповідно актуалізується проблема побудови нового категорійного простору, пошуку допоміжних категорій, які спроможні поєднати та підсилити пізнавальний потенціал економічного та соціокультурного підходів до дослідження споживання.

У 80-х роках минулого сторіччя з'являється нова галузь досліджень – соціологія споживання, в якій феномен споживання постає як процес усвідомленої активності по конструюванню власної ідентичності. В основі цієї дослідницької орієнтації закладені принципи “розуміючої соціології” М.Вебера, в якій центральною категорією виступає дія, якій індивід надає суб'єктивного змісту. Хоча характер, форма й особливості споживання значною мірою визначаються станом економіки і рівнем розвитку виробництва, проте навіть при задоволенні базових, біологічних потреб – споживання зумовлено системою цінностей, яка існує в даній культурі й задає норми споживання. Наприклад, у суспільстві, де панує система цінностей, яка проголошує помірність, марнотратство, орієнтація на розкіш, нестриманість у споживанні засуджуватимуться, тому відповідний спосіб життя не зможе вкорінитися і стати панівною моделлю поведінки.

Подальші дослідження споживання зближуються з соціальною психологією і культурологією, увага концентрується на культурному значенні споживання, поступово окреслюється *соціокультурна* модель споживання. Так, К.Кемпбелл у авторській концепції споживання звертає увагу на те, як саме поширення цінностей гедоністичної етики сприяло революції в сфері споживання, а П.Бурдьє обґрунтовує ідею, що характер споживання визначається символічним, або культурним капіталом, яким володіє індивід.

Почнемо з огляду визначень категорії споживання, які найчастіше зустрічаються в науковій літературі. Зазначимо, що в більшості сучасних енциклопедичних видань з соціології поняття споживання або зовсім не наведено, або ж трапляється визначення на основі марксистської або економічної парадигм [1].

У радянській традиції споживання мало статус філософсько-соціологічної категорії, аналогічної за рівнем абстракції категорії виробництва, і розглядалось як сфера суспільно-виробничої раціоналізації. Споживанню приділялось значно менше уваги порівняно з виробництвом, зазвичай споживання розглядалось як віддзеркалення виробництва. Підкреслювалась роль формальної раціоналізації й “розумного” споживання, характерним було твердження, що споживання відбувається не “тому що”, а “для того, щоб”: “споживання – не витрачання, а засіб для підтримання життя і напрям для розвитку людини, який забезпечує соціальне відтворення” [2, с. 37]. Саме ці ознаки зафіксовано у визначенні, яке надає Велика радянська енциклопедія: “Споживання – це використання суспільного продукту в процесі задоволення потреб, завершальна фаза відтворення” [3, с. 437–439]. Ідентичність між виробництвом і споживанням була закріплена ще К. Марксом, який розглядав споживання як “другий тип виробництва”, під час якого відбувалося не лише знищення продукту, а й формування і розвиток сил людини. К.Маркс також ввів поняття *товарний фетишизм*, який

є однією з форм відчуження і відбувається через “ототоження суспільних і культурних функцій предмета з природними властивостями речі”. Тобто фетишизм – це свого роду “злиття символу і речі” [4, с. 723]. Таким чином, товарний фетишизм проявляється в тому, що речі виробляються не для задоволення реальних, природних потреб людини, а заради задоволення потреб соціальних. Товарний фетишизм досягає свого апогею в капіталістичному суспільстві, коли більш значущою стає мінова, а не споживча вартість товару. Мінова вартість, своєю чергою, визначається конкретними соціальними відносинами в суспільстві. Як форма економічної активності й елемент системи економічної взаємодії споживання здійснюється через *споживчу діяльність* і *споживчу поведінку людини*.

Відповідно споживання можна розглядати як певний аспект діяльності людини, як “особливий процес, який охоплює окремі процеси поведінки: вибір товару або послуги, купівлю, використання, ремонт і розпорядження” [цит. за: 5, с. 7]. Це визначення, запропоноване К.Кемпбелом, широко використовується в теорії споживчої поведінки.

В.Тарасенко наголошував на необхідності розглядати споживання у двох значеннях – у вузькому значенні *як процес*, а в широкому – як *сферу* задоволення потреб, у якій відбувається перебіг процесів споживання і діяльність споживача, що безпосередньо забезпечують задоволення його потреб [6, с. 43]. Споживання виконує ряд прямих функцій: задоволення маси потреб людей, соціальних груп, відтворення людини як носія суспільних відносин, стимулювання суспільного виробництва, виведення із суспільного обігу визначеної частини матеріального багатства, стабілізацію сфери повсякденного життя тощо [6, с. 81].

У Міжнародній енциклопедії споживання визначається як “утилізація товарів і нематеріальних послуг з метою безпосереднього задоволення потреб” і виступає як “первинна мета, яку намагається виконати економічна система” [7, р. 201]. У цьому визначенні споживання виступає швидше як економічна категорія.

Епоха, коли категорія споживання була монополізована економістами, давно минула, залишивши нам розроблений понятійно-категоріальний апарат для вивчення економічного аспекту споживчої поведінки. При дослідженні економічного змісту процесу споживання, наприклад при вивченні процесів розподілу споживчих благ або диференціації споживання за типами, необхідними показниками виступають якість і рівень життя. *Якість життя* можна визначити як сукупність об'єктивних і суб'єктивних якісних характеристик життєдіяльності індивіда в економічній і соціокультурній сфері, а *рівень життя* – як сукупність кількісних характеристик його матеріального добробуту.

Дуже часто економісти, визначаючи зміст поняття споживання, наголошують на його поділі на *виробниче споживання*, яке відбувається через використання ресурсів під час виробництва, і *невиробниче*, або *кінцеве споживання* благ задля задоволення життєвих потреб. У соціологічному аналізі ми розглядаємо лише неvirобниче споживання, тобто особисті потреби і кінцеве споживання продуктів, товарів і послуг.

Наведемо ще декілька базових уточнень змісту категорії, які розкривають розбіжності при розгляді споживання з економічної та соціологічної позицій.

По-перше, споживання стосується не всіх благ, а лише тих, у які вкладені людські зусилля, саме це відрізняє споживчі блага від чистих продуктів природи. У соціологічному контексті доречно говорити про споживання очищеної питної води, проте недоречно – про “споживання” атмосферного повітря або краєвиду за вікном [8, с. 7].

По-друге, для того щоб бути предметом споживання, блага не обов'язково повинні мати предметне втілення і підпорядковуватися відносинам грошового обміну. Протягом останніх двох десятиріч світова динаміка споживання послуг значно перевищує динаміку споживання товарів, тобто предметне втілення споживання набуває дедалі більш вторинного характеру.

По-третє, соціологічна категорія споживання стосується задоволення не всіх потреб людини, а лише тих, які мають певну здатність до грошового обміну. Наприклад, під час творчої діяльності людина задовольняє свою потребу в творчості, проте категорія споживання тут буде недоречною. Споживання завжди пов'язано з витрачанням вартості, в цьому і є відмінність споживання від виробництва, розподілу, обміну.

Незважаючи на спроби економістів врахувати вплив соціальних факторів на споживання, через введення до аналізу різноманітних ефектів у споживанні (“ефект долучення до більшості”, “ефект Веблена”, “ефект сноба” тощо) – культурна і знакова складова соціальних впливів не може бути описана економічними категоріями, так само не можуть бути пояснені індивід, його стратегії і моделі споживання. Тобто всебічний розгляд споживання неможливо здійснювати поза культурним контекстом. У зв'язку з цим доречним тут може бути таке визначення споживання, наведене російськими авторами В.Афанасьєвським і С.Красновим: “Споживання – це визначений культурними нормами спосіб задоволення потреб індивідів, а також дії, що слугують цій меті” [9, с. 51]. Ту ж ідею знаходимо у Дж. Мак Крекена, який дуже чітко визначає значення культурного виміру споживання в сучасному суспільстві: “У західних розвинених суспільствах культура достатньо глибоко пов'язана, і багато в чому навіть залежить від споживання. Якби не було споживання, сучасні розвинуті суспільства втратили б головний інструмент відтворення своєї культури. Значення товарів, які споживаються, і створення значень у процесі споживання є важливими атрибутами конструювання реальності. Без споживання процес самоідентифікації та соціальної ідентифікації в цій культурі неможливий” [10, с. 3]. З цієї цитати видно, що вже не тільки споживання визначається культурою, а й сама культура пов'язана зі споживанням так, що дослідники говорять про виникнення культури, заснованої на споживанні.

У найбільш узагальненому вигляді проаналізувати споживання з погляду соціальних і культурних основ можна, звернувшись до схеми, яку пропонує Ф.Котлер [11]. Він вказує, що найбільший вплив на поведінку споживача справляють фактори культурного рівня: культура, субкультура і соціальне становище споживача. Культура виступає першопричиною, яка визначає потреби і поведінку людини. Надалі вона залежить від факторів соціального порядку, таких як референтні групи, родина, соціальні ролі й статуси. Особливо значний вплив справляють численні референтні групи, а також той бажаний колектив, до якого людина прагне належати. Всі ці фактори впливають на людину трьома шляхами. По-перше, індивід стикається з новими для себе проявами способу і стилю життя. По-друге, референтна група впливає на ставлення індивіда до самого себе, оскільки він, як правило, намагається долучитися до колективу. По-третє, група підштовхує індивіда до комфортності.

Поділяючи позицію Ф.Котлера, ми вважаємо необхідним доповнити її з соціологічної точки зору. Споживання, стаючи домінуючим соціальним процесом, починає виконувати не лише функцію використання благ задля задоволення потреб, а функцію конструювання ідентичності. Водночас споживання само по собі стає соціокультурним фактором, який впливає на формування ідентичності. Розгляд соціокультурних чинників вимагає дослідження повсякденності з характерним для неї світом споживчих практик і стилів.

Спроби прояснити поняття споживання в соціологічному ключі робить В.Ільїн, використовуючи для цього синтез діяльнісно-конструктивістської методології (П.Бурдье, Є.Гідденс) і драматургії І.Гофмана: “Споживання – це процес використання, який має характер дискурсу” [5, с. 11]. Тут споживання постає як простір стилю життя, вибору й самопрезентації. Споживання конструє ідентичність і слугує здійсненню соціальної комунікації і значущих соціальних порівнянь.

Підсумовуючи, хочемо запропонувати власне узагальнене визначення: споживання – це соціальна діяльність, яка зумовлена системою суспільних цінностей і норм і спрямована на задоволення потреб. Таке узагальнене розуміння потребує введення уточнюючих концептів – *змісту та форми споживання*. Зміст споживання визначають як детермінований “культурними цінностями і нормами, більш-менш стандартний для кожної культури набір благ, які слугують для задоволення культурно визнаних потреб” [4, с. 48], під формою споживання розуміють “опосередкований культурними нормами і принципами спосіб задоволення потреб” [4, с. 49].

Аналіз наведених визначень споживання дає змогу спостерігати модифікацію категорії, набуття нею нових рис, отже, можна констатувати, що споживання необхідно розглядати як комплексний і водночас економічний, соціальний і культурний феномен. Якщо для відтворення економічного змісту категорії існує розроблений понятійно-категоріальний апарат, то введення до аналізу соціокультурних чинників щоразу вимагає розкривати контекст і досліджувати повсякденність із характерним для неї світом споживчих практик і стилів.

Проблематика способу і стилю життя детально розроблена й у вітчизняній традиції. Починаючи з 1960-х, удосконалювалась теоретико-методологічна база досліджень способу і стилю життя, науковцями Інституту соціології НАН України досліджується, зокрема, і проблематика стилів споживання. В узагальненому вигляді спосіб і стиль життя зазвичай розглядаються як типові форми життєдіяльності людей. Поняття *спосіб життя* описує установлені форми життєдіяльності індивіда, а *стиль життя* – форми життєдіяльності, які індивід обирає в межах свого способу життя [12].

Спосіб життя охоплює всі аспекти соціального життя людини, і одним з них є *спосіб споживання* – як сукупність форм споживчої поведінки, нав’язаних соціокультурним полем. Останнє нав’язує адекватний спосіб споживання за кількома напрямками [13].

Перший напрям – це *ресурси споживання*. Вони нерівномірно розподілені, тому споживча поведінка груп і спільнот різняться насамперед через платоспроможність.

Другий напрям – це *програми споживання*, інакше кажучи, цінності, норми та пов'язані з ними обмеження споживання. В одних полях програма жорстка, в інших – більш м'яка, толерантна. У першому випадку відступ від програм споживання загрожує серйозними негативними наслідками для статусу. М'які програми не загрожують серйозними наслідками і мають скоріше рекомендаційний характер.

Ще одним напрямом, за яким нав'язується спосіб споживання, є мова споживання або сукупність правил інтерпретації споживчих практик за допомогою *знаків* і *символів споживання*. Простір кожного стилю споживання неоднорідний.

Слід зазначити, що якщо раніше стиль споживання індивіда значною мірою визначався його належністю до соціальної групи, то в даний час стиль споживання стає дедалі більш індивідуалізованим. Ця закономірність, зокрема, розглядається в М.Фезерстоуном у роботі “Consumer Culture and Postmodernism” [14]. Автор демонструє, як в окремих суспільних сферах стиль життя дедалі більше корелює з індивідуальністю споживання, стилістичною самопрезентацією і творчістю. Пропонуючи практично необмежену свободу вибору кожному індивіду, стиль споживання перетворюється на стиль життя, стає основним способом соціальної ідентифікації та самовираження.

Основу стилю життя становлять сукупність практик споживання і практик проведення дозвілля. Стили споживання пов'язані з соціально-класовою структурою суспільства: смаки перетворюють фізичні властивості споживчих благ на символічний вираз класових позицій і стають основою, яка породжує різні стилі життя [8, с. 11]. Таким чином, стилі життя різних груп і спільнот різняться не тільки споживанням, а й характером проведення дозвілля. У результаті дозвілля стає однією з характеристик стилю споживання.

П.Бурдье вважає, що соціальний простір можна подати як простір стилів і виділити в цьому просторі три *зони споживання*. Перша зона – це благородні види споживання, пов’язані з унікальністю і високим капіталом. Друга зона – це вульгарні типи споживання, вони характеризуються доступністю і поширеністю, це також зона для обмежених ресурсами груп. Третя зона – це “претензійні” споживчі практики, які виникають через невідповідність амбіцій і можливостей [15, с. 542]. На думку П.Бурдье, стиль життя формується з практик, що впливають з сукупності смаків і схем сприйняття. Останні базуються на габітусі – системі пов’язаних між собою потреб, схильностей, уподобань, які допомагають освоювати і пояснювати навколишній світ. Так стиль життя стає символічною системою, яка розкриває значення соціальних і особистісних характеристик стилю споживання. На рівні групи чи спільноти формується споживчий габітус, який протікає у стилі споживання.

У західній соціології стилі споживання аналізуються за допомогою категорії дискурсивного поля. У центрі, як ядро, перебувають найбільш радикальні представники стилю. Далі розходяться колами групи, які слідує вже істотно “відредагованому” стилю, адаптованому до особистісних особливостей. На периферії стильового простору – ті, хто запозичує лише окремі, як правило, зовнішні й другорядні символи стильової належності; тут нерідко зустрічається змішання і чергування стилів життя і стилів споживання [16; 17].

Сучасний британський теоретик споживання П.Ерл зазначає, що кінець ХХ ст. характеризується нестабільністю, стрімкими змінами в усіх сферах суспільного життя, що ускладнює соціальні умови, в яких доводиться діяти індивіду. У зв’язку з цим на його думку, в даний час під *стилем життя* слід розуміти сукупність дій, які здійснює індивід для досягнення своїх цілей, враховуючи що індивід живе в такій соціальній ситуації, коли нестабільність, невизначеність і плюралізм стають нормою.

Через це споживання виступає головною детермінантою стилю життя: “стиль життя завжди визначається стандартами матеріального благополуччя, поглядами і смаками, яких дотримується група, а на побутовому рівні стиль життя простежується через товари, які люди споживають” [18, с. 4].

Підсумовуючи наш контекстуальний аналіз, зазначимо, що зростання ролі споживання в соціальних відносинах привело до змін у самих цих відносинах, що, своєю чергою, викликало оновлення дослідницького інтересу до категорії споживання. Економічний підхід поступився соціокультурному, проте не втратив пізнавального потенціалу. Соціологічні дослідження споживання потребують як застосування економічних категорій (рівень, якість життя тощо), так і використання категорій, що прояснюють знаковий і символічний зміст споживання і уточнюють контекст дослідження. Найбільш інтегральною з погляду можливості її застосування при узагальненому осмисленні феномену виступає категорія стилю споживання.

Література

1. Див., напр.: *Российская социологическая энциклопедия* / под общей ред. академика РАН Г.В.Осипова, 1998; *Большой толковый социологический словарь* / сост. Д.Джери, Дж.Джери. – М., 1999. – Т. 2 ; *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. – М., 2004.
2. *Донченко Е.А.* Потребление и развитие личности (социально-психологический анализ) / Донченко Е.А. – К., 1982.
3. *Большая Советская Энциклопедия.* – М., 1975. – Т. 20.
4. *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983.
5. *Ильин В.И.* Поведение потребителей : учеб. пос. / Ильин В.И. – Сыктывкар : Сыктывкарский ун-т, 1998.
6. *Тарасенко В.И.* Социология потребления: методологические проблемы / Тарасенко В.И. – К. : Наук. думка, 1993. – 166 с.
7. *Encyclopedia International.* – N.Y., 1967. – V.5.

8. Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы / В.В.Радаев // Социологические исследования. – 2005. – № 1. – С. 5–18.
9. Афанасьевский В. Потребление как феномен культуры / В.Афанасьевский, С.Краснов // Философия культуры : межвузовский сб. науч. ст. – Самара, 1995. – С. 46–54
10. McCracken G. Culture and Consumption / McCracken G. – Bloomington : IN, 1990.
11. Котлер Ф. Основы маркетинга / Котлер Ф. – М. : Изд-во Вильямс, 2007. – 656 с.
12. Шульга М. Стили споживання, властиві жителям України / М.Шульга // Стили життя: панорама змін / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 416 с. – С.345–364.
13. Ильин В.И. Социология потребления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consumers.narod.ru/>
14. Featherstone M. Consumer Culture and Postmodernism / M.Featherstone. – London : SAGE, 1991.
15. Бурдьё П. Различение: социальная критика суждения (фрагменты) / П.Бурдьё ; пер. с фр. О.И.Кирчик // Западная экономическая социология : Хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В.В.Радаев; пер. М.С.Добряковой и др. – М. : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 680 с. – С. 537–565.
16. Социология потребления // Corrigan P. The sociology of Consumption / пер. Горелов В. // Хрестоматия к курсу лекций “Социология потребления” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://consumers.narod.ru/book/corrigan.html>
17. Singh P. Consumer Culture and Postmodernism in Postmodern Openings, Year 2, No. 5, Vol. 5, March, Year 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://postmodernopenings.com/wp-content/uploads/2011/04/6-Consumer-Culture-and-Postmodernism.pdf>
18. Earl P. Lifestyle Economics: Consumer Behavior in a Turbulent World / P.Earl. – New York : St. Martin’s Press, 1986.

УДК 316.442

*С.Стукало,
кандидат філософських наук;
С.Оксамитна,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ПРЕСТИЖНОСТІ ПРОФЕСІЙ І ЗАНЯТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті йдеться про основні тенденції оцінювання престижу професій і занять упродовж 1994–2012 років серед дорослого населення України. На основі даних низки репрезентативних досліджень Інституту соціології НАН України виявлені суттєві зміни престижу професій висококваліфікованої розумової праці, сфери обліку, торгівлі та обслуговування, а також занять фізичної праці. Аналізуються також поселенські відмінності оцінок престижу професій мешканцями великих, середніх, малих міст і сіл.

***Keywords:** prestige of occupations, dynamics of prestige of occupations, settler differences of prestige of occupations.*

***Ключові слова:** престиж професій і занять, динаміка престижу професій і занять, поселенські відмінності престижу професій і занять.*

***Ключевые слова:** престиж профессий и занятий, динамика престижа профессий и занятий, поселенческие отличия престижа профессий и занятий.*

Історія досліджень престижності професій і занять в українському суспільстві за кілька років сягне півстолітнього рубежу. Однак про таку тривалість традиції говорити можна лише умовно, адже зовсім різними виявилися два основні періоди цієї історії. У вітчизняній соціології традиція вивчення престижності професій бере початок з 1970-х років минулого століття. Це були періодичні, зазвичай щоп'ять років, опитування випускників загальноосвітніх шкіл Києва з метою виявлення динаміки оціню-

вання престижності і привабливості близько п'ятдесяти професій і занять розумової та фізичної праці [1; 6]. Останнє опитування серед випускників шкіл відбулося 1995 р., проклавши зв'язок між радянським і пострадянським періодом досліджень [2], що залишало сподівання на продовження традиції у пострадянській вітчизняній соціології. Проте цього не сталося, і наші знання про престижність професій і занять серед молоді, яка навчається і стоїть на порозі вибору професійної освіти й заняття, зупинилися у часі й соціальному просторі середини 1990-х років.

Символічно, але за рік до завершення першої частини історії дослідження престижу професій і занять в українському суспільстві (серед випускників шкіл) у вітчизняній соціології відбулося започаткування іншої традиції, значно більше наближеної до загальносвітової — про престиж професій запитувати доросле населення країни. Хоча говорити ми можемо про досить своєрідне долучення вітчизняної соціології до практики репрезентативних опитувань дорослих щодо оцінювання престижності професій і занять, яка склалася у соціології загалом, насамперед західній. Відмінність стосується як методики опитування та підрахунку індексів престижу, так і кількості професій, які пропонувалися респондентам для оцінювання. На відміну від характерних для західних досліджень переліків професій і занять чисельністю щонайменше у кілька сотень, вітчизняні дослідники змушені були обмежитися переліком з 31 професії, не маючи надалі змоги його розширити.

Отже, у пострадянський період традиція вивчення престижності професій продовжується в дослідженнях Інституту соціології НАН України. Опитування респондентів щодо престижності професій та занять проводились у 1994, 1999, 2007 та 2012 р. [2; 3; 4; 5]. Вибіркові сукупності репрезентували доросле населення України (віком від 18 років). Розмір вибірки становив від 1200 до 1800 осіб.

Для оцінювання престижності ряду професій та занять респондентам ставився блок запитань: *“Який престиж, повагу, на Ваш погляд, мають у суспільстві перелічені нижче професії/заняття?”*. У переліку професій і занять містилося 31 найменування — різні за рівнем кваліфікації й освіти професії як розумової, так і фізичної праці, а також заняття сфери обслуговування. Індекси престижності професій та занять розраховувались як зважені середні арифметичні в континуумі від +1 до -1. Відповідям респондентів щодо міри престижності кожної професії у суспільстві надавалися такі ваги: +1 – дуже високий престиж; +0,5 – високий; 0 – середній; -0,5 – низький; -1 – дуже низький.

Основні тенденції оцінювання престижності професій і занять упродовж 1994–2012 рр.

Майже двадцятилітній період дослідження престижності професій і занять в українському суспільстві загалом характеризується як доволі складний і драматичний час переходу від соціалістичного до капіталістичного укладу економіки, від тоталітарного до демократичного політичного режиму, що супроводжувався глибокою економічною кризою і політичною нестабільністю. Зміст і динаміка уявлень про престижність професій були невід’ємною складовою трансформації ціннісно-нормативних уявлень індивідів, динаміки громадської думки і суспільної свідомості загалом на тлі тих соціально-економічних процесів, які відбувалися у суспільстві. Перше опитування дорослого населення щодо оцінювання престижності професій і занять відбулося 1994 р., коли соціально-економічна криза в країні ще набирала обертів, а дорослі працездатні громадяни вже добре знали, що таке втрата роботи, а іноді й професії, скорочення виробництва, закриття підприємств, але й створення нових на засадах приватної підприємницької діяльності. Наступне дослідження 1999 р. відбувалося в один з найтяжчих для країни років кінця минулого століття, коли скорочення зайнятості, безробіття, тривала

невиплата заробітної плати сягнули небачених раніше масштабів. На цьому тлі 2007 р. видається значно кращим щодо соціально-економічного становища і добробуту населення, можливостей набуття чи втрати зайнятості. Також значно збільшилися можливості здобуття не лише базової, а й повної вищої професійної освіти завдяки триваючій експансії останньої, суттєвому зростанню кількості вищих начальних закладів у країні. Останнє дослідження престижності професій і занять відбулося 2012 р., коли вітчизняна, як і світова економіка та ринок праці, поволі долали наслідки глибокої кризи 2008–2009 рр. Які ж тенденції характерні для уявлень дорослого населення про престижність професійних занять протягом цього майже двадцятилітнього періоду? Спробуємо відповісти на це основне дослідницьке питання, умовно розділивши усі наведені у *таблиці 1* заняття на три групи.

Професії і заняття висококваліфікованої розумової праці, включаючи управлінську. Протягом двадцяти років відбулося загалом зростання престижності, різної міри й інтенсивності, таких висококваліфікованих занять розумової праці, як міністр, депутат, вчений, викладач вищого навчального закладу, журналіст, актор, інженер, художник. Достатньо масовій і вкрай необхідній професії вчителя притаманна стабільність оцінок престижності з тенденцією до зростання за даними 2012 р., коли оцінка престижності вперше змінилася з негативної на позитивну. Така ж тенденція характерна й для оцінок професії військовослужбовця.

Поступове зменшення престижності за тривалий період спостережень характерне лише для заняття підприємницькою діяльністю. Для оцінок престижності інших висококваліфікованих професій і занять притаманні різноспрямовані коливання. Так, престижність професії банкіра (керівника банку), а також адвоката/юриста характеризується зростанням наприкінці 1990-х років і поступовим зменшенням упродовж 2000-х років. Протилежне характерне для оцінок заняття директора заводу — падіння

Таблиця 1

**Динаміка престижності професій і занять в Україні,
1994–2012 рр.**

Професія / заняття	1994 р.		1999 р.		2007 р.		2012 р.	
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг
Міністр	0,721	2	0,752	2	0,770	1	0,812**	1
Депутат	0,455	6	0,585	3	0,653**	3	0,698*	2
Керівник банку	0,727	1	0,758	1	0,708**	2	0,695	3
Директор заводу	0,576	3	0,539	4	0,584**	4	0,656**	4
Адвокат, юрист	0,440	7	0,517	5	0,483*	5	0,439**	5
Вчений	0,245	10	0,289	10	0,343**	7	0,413**	6
Викладач вищого навчального закладу	0,160	13	0,310	9	0,316	8	0,382**	7
Лікар	0,333	8	0,362	7	0,281**	10	0,346**	8
Підприємець	0,506	4	0,367	6	0,369	6	0,314**	9
Журналіст	0,240	12	0,259	11	0,308**	9	0,283	10
Актор	0,073	17	0,098	13	0,254**	11	0,256	11
Бухгалтер	0,288	9	0,194	12	0,152**	13	0,181*	12
Комерсант	0,465	5	0,335	8	0,244**	12	0,165**	13
Фермер	0,146	14	0,064	14	0,023*	14	0,153**	14
Агроном	0,091	16	-0,111	18	-0,115	20	0,073**	15
Інженер	-0,147	29	-0,127	19	-0,007**	19	0,050**	16
Художник	-0,019	21	-0,054	16	0,001**	15	0,044*	17
Військово-службовець	-0,039	24	-0,062	17	-0,017*	16	0,041**	18
Вчитель	-0,030	23	-0,032	15	-0,047	17	0,040**	19
Ветеринар	-0,046	26	-0,160	22	-0,170	22	-0,014**	20
Медсестра	-0,060	27	-0,135	20	-0,185**	23	-0,110**	21
Будівельник	-0,013	20	-0,274	27	-0,068**	18	-0,115**	22
Перукар	-0,008	19	-0,215	24	-0,153**	21	-0,156	23
Телемеханік	0,111	15	-0,195	23	-0,218	25	-0,180**	24
Водій	-0,026	22	-0,225	25	-0,214	24	-0,206	25
Майстер-годинникар	-0,066	28	-0,323	28	-0,350	30	-0,241**	26
Продавець	0,242	11	-0,136	21	-0,254**	26	-0,241	27
Швачка	-0,044	25	-0,367	30	-0,322**	27	-0,273**	28
Офіціант	0,063	18	-0,241	26	-0,324**	28	-0,289*	29
Слюсар	-0,164	30	-0,367	29	-0,334	29	-0,305*	30
Механізатор, тракторист, комбайнер	-0,170	31	-0,379	31	-0,401	31	-0,307**	31

Примітки: професії та заняття упорядковано за зменшенням індексу престижу в 2012 р.;

знак “*” означає, що відмінності середніх статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знак “**” — на рівні $p = 0,01$;

відмінності середніх престижності професій та занять у 2012 р. розраховувались щодо 2007 р., у 2007 р. — щодо 1999 р.

престижності наприкінці 1990-х років і суттєве зростання протягом 2000-х. Оцінкам престижності професій лікаря і ветеринара притаманні переважно незначні коливання.

Належним до цієї групи професіям і заняттям притаманні найвищі номінальні значення збільшення індексів престижності упродовж 1994–2012 рр. Безумовним рекордсменом є депутат. Оцінка престижності цього заняття, яке практикують лише кілька сотень обраних індивідів серед населення багатомільйонної країни, упродовж згаданих років зростає на 0,243 бала. Набагато більше позитивних емоцій викликає чітка тенденція до зростання оцінок престижності значно масовіших занять кваліфікованою розумовою працею, як-от викладач вищого навчального закладу (збільшення оцінки на 0,222 бала), інженера (0,197 бала), актора (0,183 бала), вченого (0,168 бала). Оцінки чотирьох професій, а саме інженера, вчителя, художника й військовослужбовця, з негативних змінилися на позитивні порівняно з 1994 р.

Професії і заняття сфери обліку, торгівлі та обслуговування. До цієї групи ми віднесли такі професії і заняття, як бухгалтер, медсестра, комерсант, продавець, офіціант, телемеханік та майстер-годинникар. Загалом для всіх перелічених занять характерна тенденція зменшення оцінок престижності, хоча міра й інтенсивність різні. Поступове падіння престижності, іноді з певними коливаннями, притаманне професіям бухгалтера, медсестри, телемеханіка, майстра-годинникаря. Падіння престижності двох останніх занять, як і, очевидно, істотне кількісне зменшення володарів таких професійних вмінь, легко пояснити поступовою, але масовою заміною телевізорів вітчизняного виробництва на значно надійніші іноземного виробництва, а механічних вітчизняних годинників — на дешеві електронні та значно якісніші механічні, виробництва інших країн.

Три інші заняття цієї групи відзначаються значно істотнішим зменшенням оцінок престижності. Йдеться про комерсанта, продавця й офіціанта. Ці заняття встановили

своєрідний рекорд падіння оцінок престижності упродовж майже двадцяти років. Найбільшою мірою це притаманне заняттю продавця, для якого на тлі стабільного істотного зменшення оцінок престижу відбулася не лише зміна знаку оцінки з позитивної на негативну, а й номінального значення оцінки на протилежну: з 0,242 у 1994 р. до -0,241 у 2012-му (загальне зменшення на 0,483 бала). За результатами першого дослідження 1994 р. продавець мав 11-й ранг з 31-єї професії, серед яких були й заняття висококваліфікованою розумовою працею. За даними дослідження 2012 р., ранг престижності продавця опустився до 27-го, а оцінка престижності залишається вищою лише за оцінки професії швачки, офіціанта, слюсаря і механізатора. Нічого дивного, адже на початку 1990-х років заняття торгівлею для багатьох чоловіків і жінок виявлялося чи не єдиною можливістю матеріально забезпечити і прогудувати себе і сім'ю. Проте це достатньо швидко відійшло в минуле, і наразі заняття продавця, очевидно, стало значно менш прибутковим, масовим і нестабільним. Престижність професії офіціанта також істотно зменшувалася, змінивши оцінку з позитивної (0,063) у 1994 р. на негативну (-0,289) у 2012 р. (загальне зменшення на 0,352 бала). Стабільне зменшення оцінок престижності притаманне заняттю комерсанта. За даними 1994 р., це заняття мало п'ятий ранг (значення індексу 0,465), випереджаючи за престижністю такі професії, як адвокат, лікар, депутат, вчений, викладач, журналіст. Проте, за даними дослідження 2012 р., всі названі професії випереджали за оцінкою престижності, заняття комерцією, ранг якого знизився до 13-го.

Професії і заняття фізичної праці. До цієї групи нами віднесені такі заняття, як фермер, будівельник, водій, швачка, слюсар і механізатор/тракторист/комбайнер. Для чотирьох з названих шести занять (водій, швачка, слюсар, механізатор/тракторист/комбайнер) характерна однакова тенденція — суттєве зменшення оцінки престижності за

даними 1999 р. з наступними більш чи менш значними коливаннями. Оцінки престижності професії будівельника після значного зниження наприкінці 1990-х років зазнавали певного зростання, хоча до рівня 1994 р. не повернулися. Престижність заняття фермерством характеризується близькістю оцінок за даними 1994 і 2012 рр. та їхнім зменшенням упродовж проміжного періоду.

Таким чином, у ретроспективі двох останніх десятиліть найпомітнішими виявилися такі тенденції динаміки оцінок престижності професій і занять серед дорослого населення країни. По-перше, збільшення діапазону оцінок престижності як у бік позитивних (до +1), так і негативних (до -1). Якщо у 1994 р. найвище оцінювалася престижність заняття директора банку (0,727), то у 2012 р. ієрархію престижності занять очолив міністр з індексом 0,812. Натомість професія механізатора/тракториста/комбайнера за період спостереження хоча й не змінила свого останнього 31-го рангового місця, але індекс її негативної престижності істотно зріс від показника -0,170 у 1994 р. до -0,307 у 2012 р., проте максимум негативного оцінювання припадав на проміжні 1999-й (-0,379) і 2007-й (-0,401) роки. По-друге, досить чітко виявилася загальна тенденція збільшення престижу професій і занять кваліфікованої розумової й управлінської праці, так само як протилежна тенденція зменшення престижності праці фізичної та у сфері обслуговування. Це привело до значно більшого впорядкування ієрархії престижності за умовним поділом на професії і заняття розумової, рутинної нефізичної і фізичної праці. Про достатньо суттєві зрушення у ранговому впорядкуванні оцінок престижності 31-ї професії і заняття у проміжку між 1994 та 2012 рр. свідчить і значення рангового коефіцієнта кореляції Кендала, яке становить 0,61, що можна вважати помірно високим на тлі, наприклад, значень коефіцієнта кореляції 0,89 між рангами оцінок престижності в 2007 і 1999 рр. та 0,91 у 2012 р., порівняно з 2007 р.

Динаміка оцінок престижності професій і занять протягом 2007–2012 рр. Поселенські відмінності

На тлі доволі високого коефіцієнта рангової кореляції оцінок престижності професій і занять, за даними досліджень 2007 та 2012 рр. (0,91), упродовж цього періоду спостерігалось збільшення кількості професій та занять, які, за оцінками українців, мали позитивне значення індексу престижності. Якщо у 2007 р. п'ятнадцять професій і занять мали престижність вище середнього, то у 2012 р. — вже дев'ятнадцять (*табл. 1*). І, навпаки, кількість професій та занять, що мали негативне значення індексу престижності, зменшувалась (відповідно 16 і 12).

Зазначені загальні тенденції стабільного збільшення чи зменшення оцінок престижності професій і занять у проміжку двадцяти років, а також характерні для певних часових періодів коливання оцінок виявляються через статистично значуще зростання чи зменшення оцінок престижності протягом коротшого періоду між кожними послідовними дослідженнями. Так, у 2012 р. порівняно з 2007 р. статистично значуще зросла престижність 21 професії та заняття. Це стосується таких занять, як міністр, депутат, директор заводу, вчений, викладач вищого навчального закладу, лікар, інженер, художник, військово-службовець, вчитель, ветеринар, бухгалтер, фермер, агроном, медсестра, телемеханік, майстер-годинник, швачка, офіціант, слюсар, механізатор/тракторист/комбайнер. Для більшості занять висококваліфікованої розумової і управлінської праці це вияв загальної тенденції стабільного поступового зростання престижності упродовж усього періоду спостережень, а для більшості перелічених занять фізичної праці — вияв зазначеної вище тенденції коливань на загальному тлі зниження престижності порівняно з 1994 р.

У 2012 р. порівняно з 2007-м статистично значуще зменшилася престижність чотирьох професій та занять, а саме адвоката/юриста, підприємця, комерсанта і будівельника.

Статистично значуще не змінилась престижність шести професій та занять, до яких належать керівник банку, журналіст, актор, перукар, водій і продавець. Отже, порівняння результатів досліджень 2012 та 2007 рр. засвідчує суттєві зрушення в оцінюванні престижності професій та занять дорослими громадянами країни. У 25 професій з 31-ої статистично значуще змінились значення індексів престижності, серед яких індекси 21-ої зросли, а чотирьох — зменшились.

Загалом сфера зайнятості країни локалізована у численних, різних за кількістю мешканців, наявністю виробничих галузей містах і селах. Звичайно, найбільшою мірою різняться міське і сільське середовище, оскільки існує ціла низка занять, які можна практикувати, мешкаючи або в місті, або в селі. Внутрішньо диференційованим щодо можливостей професійного навчання, зайнятості й оплати праці залишається міський простір загалом, адже, незважаючи на певну подібність міського середовища країни, різні за розмірами міста надають відмінні можливості здобуття професійної освіти, пошуку відповідної зайнятості чи роботи загалом з певним рівнем оплати праці. У різних типах поселень про якісь професійні заняття у індивідів може складатися уявлення переважно опосередковано через засоби масової інформації та мережі спілкування, а в інших — через безпосереднє знайомство чи спілкування з людьми відповідних професій та особистий досвід зайнятості. Переважна більшість професій і занять з наведеного вище переліку становлять типові чи більш-менш поширені в міському середовищі. Переважно сільськими можна вважати такі професії, як агроном, фермер, механізатор, тракторист, комбайнер.

У таблиці 2 відображена ієрархія оцінок престижності професій та занять населенням поселень, різних за типом і розмірами, за даними опитування 2012 р. Міста за розмірами угрупувалися так: “невеликі міста” — міста з чисельністю мешканців до 99,9 тис., “великі міста” — міста з населенням від 100,0 тис. до 499,9 тис. осіб, “найбільші міста” — міста з населенням від 500,0 тис. осіб.

Якщо порівняти ранги індексів престижності професій і занять серед мешканців виокремлених типів поселень, то коефіцієнт рангової кореляції Кендела між оцінками престижності в найбільших містах і оцінками престижності у великих містах становить 0,89, у найбільших містах і невеликих містах — 0,90, у найбільших містах і селищах міського типу — 0,89. Ще вище значення (0,95) коефіцієнт рангової кореляції має у разі порівняння оцінок престижності між мешканцями найбільших міст і сіл. Це свідчить про дуже подібне ієрархічне впорядкування професій та занять в уявленнях мешканців як усього урбанізованого простору країни, незалежно від розміру міст, так і сільської місцевості.

Не вдаючись до детального аналізу представлених у таблиці 2 даних, наведемо лише найзагальніші тенденції. Щодо престижності семи професій і занять (міністр, керівник банку, адвокат/юрист, підприємець, журналіст, актор, офіціант) не виявлено статистично значущих відмінностей в оцінках мешканців різних типів поселень. Престижність більшості інших професій мешканці найбільших міст схильні оцінювати статистично значуще нижче, ніж мешканці менших за розміром міст і сіл. У найбільших містах меншою залишається кількість професій і занять, індекс престижності яких має позитивне значення, тобто оцінюється як середній і вище. Нижче середнього продовжують оцінюватися за престижністю такі кваліфіковані заняття, як вчитель, інженер, військовослужбовець, хоча за даними для країни загалом індекси престижності цих занять подолали середню межу, змінивши значення з негативного на позитивне.

Таким чином, стрімкі соціальні зміни, характерні для українського суспільства упродовж останніх двох десятиліть, зумовлюють суттєві модифікації уявлень про престижність різних професій і занять, тобто поглядів на нормативну соціальну стратифікацію. Проте порівняно невелика кількість пропонованих для оцінювання професій і занять накладають певні обмеження на можливості вітчиз-

Таблиця 2

Престижність професій та занять
в оцінках мешканців різних поселень, 2012 р.

Професія/ заняття	Тип і розміри поселення																	
	Найбільші міста		Великі міста		Невеликі міста		Селища міського типу		Села		Україна в цілому							
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг						
Міністр	0,810	1	0,792	1	0,833	1	0,817	1	0,812	1	0,812	1						
Депутат	0,657	3	0,705	2	0,734*	2	0,592	4	0,725*	2	0,698	2						
Керівник банку	0,695	2	0,699	3	0,680	3	0,675	3	0,709	3	0,695	3						
Директор заводу	0,657	4	0,660	4	0,666	4	0,755**	2	0,619	4	0,656	4						
Адвокат, юрист	0,454	5	0,436	6	0,427	5	0,486	6	0,425	5	0,439	5						
Вчений	0,330	7	0,485**	5	0,407*	6	0,527**	5	0,397	7	0,413	6						
Викладач вищого навчального закладу	0,339	6	0,398*	7	0,356	7	0,445**	7	0,401**	6	0,382	7						
Лікар	0,290	9	0,374**	8	0,322	8	0,422**	8	0,360*	8	0,346	8						
Підприємець	0,282	10	0,324	9	0,322	9	0,286	10	0,332	9	0,314	9						
Журналіст	0,271	11	0,310	10	0,302	10	0,336	9	0,248	10	0,283	10						
Актор	0,296	8	0,260	11	0,229*	11	0,280	11	0,239	11	0,256	11						
Бухгалтер	0,167	13	0,234*	12	0,152	14	0,153	16	0,185	12	0,181	12						
Комерсант	0,215	12	0,148*	14	0,180	12	0,208	12	0,123**	14	0,165	13						
Фермер	0,111	14	0,166*	13	0,179*	13	0,167	14	0,154	13	0,153	14						
Агроном	-0,071	20	0,128**	16	0,081**	15	0,167**	15	0,104**	15	0,073	15						
Інженер	-0,010	16	0,120**	17	0,009	19	0,099**	20	0,059*	16	0,050	16						
Художник	0,009	15	0,095*	19	0,062	16	0,121*	19	0,007	19	0,044	17						

Продовження таблиці 2

Професія/ заняття	Тип і розміри поселення												Україна в цілому	
	Найбільші міста		Великі міста		Невеликі міста		Селища міського типу		Села		Україна в цілому			
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг		
Військовослужбовець	-0,049	18	0,100**	18	0,033*	17	0,176**	13	0,032**	18	0,041	18		
Вчитель	-0,064	19	0,133**	15	0,033**	18	0,131**	17	0,034**	17	0,040	19		
Ветеринар	-0,031	17	0,013	20	-0,051	20	0,131**	18	-0,037	20	-0,014	20		
Медсестра	-0,182	22	-0,096**	22	-0,139	22	-0,106	21	-0,054**	21	-0,110	21		
Будівельник	-0,198	23	-0,098**	23	-0,107**	21	-0,137	22	-0,069**	22	-0,115	22		
Перукар	-0,177	21	-0,091**	21	-0,195	25	-0,139	23	-0,161	23	-0,156	23		
Телемеханік	-0,241	24	-0,122**	24	-0,188*	23	-0,141**	24	-0,181*	24	-0,180	24		
Водій	-0,253	26	-0,133**	25	-0,191*	24	-0,221	28	-0,223	26	-0,206	25		
Майстер-годинникар	-0,248	25	-0,185*	26	-0,282	27	-0,205	27	-0,253	27	-0,241	26		
Продавець	-0,320	28	-0,237	29	-0,251**	26	-0,178**	25	-0,202**	25	-0,241	27		
Швачка	-0,346	29	-0,193**	27	-0,294	28	-0,194**	26	-0,281*	30	-0,273	28		
Офіціант	-0,307	27	-0,271	31	-0,294	29	-0,307	30	-0,279	29	-0,289	29		
Слосар	-0,384	30	-0,227**	28	-0,326	31	-0,315	31	-0,283**	31	-0,305	30		
Механізатор, тракторист, комбайнер	-0,418	31	-0,266**	30	-0,306**	30	-0,299**	29	-0,261**	28	-0,307	31		

Примітки:

професії та заняття впорядковано за зменшенням індексу престижності в цілому по Україні; знак "*" означає, що відмінності середніх статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знак "***" — на рівні $p = 0,01$; статистичні відмінності індексів престижу професій та занять серед населення поселень розраховувались щодо мешканців найбільших міст.

няної соціології щодо використання оцінок престижності як складової комплексних індексів соціальної нерівності, а також як цілком самостійного виміру соціальної стратифікації. Отже, повноцінного долучення до загальноприйнятих у світовій соціології за методикою та масштабом (кількістю професій і занять) досліджень престижності професій у вітчизняній соціології наразі не відбулося, що могло б свідчити про суттєві обмеження не лише щодо міри нашого знання про престижність широкого кола професій і занять в українському суспільстві, а й щодо можливості використання змінної престижності для вимірювання певних характеристик соціальної структури та стратифікованості суспільства. Наразі ж ситуація є не такою песимістичною. Після майже півстолітньої історії національних і порівняльних міжнаціональних досліджень престижності професій і занять у різних за рівнем соціально-економічного і політичного розвитку країнах у соціології досягнуто консенсусу щодо значної подібності оцінок престижності, дуже високої кореляції між оцінками престижності як між різними країнами, так і у міжчасових проміжках. Це явище дістало в соціології назву “константи Треймана”, яку американські дослідники вважають, ймовірно, єдиною виявленою соціологами універсалією, і не лише в галузі соціальної стратифікації, а й соціології загалом [8; 9]. Найважливіше полягає у створенні Д.Трейманою разом з колегами Стандартної міжнародної шкали престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale (SIOPS)) як одного з основних інструментів вимірювання статусу зайнятості, прийнятого і рекомендованого для застосування у міжнародних дослідницьких проєктах [7]. Основою для визначення індексу престижу за шкалою (SIOPS) код Міжнародної стандартної класифікації занять (ISCO), наявність якого як ознаки професійної належності респондента останнім часом вважається обов’язковою для масивів емпіричних соціологічних даних, насамперед міжнародних порівняльних досліджень, до окремих з яких долучилася й Україна (ESS, ISSP). Це уможливило

застосування міжнародної шкали SIOPS до емпіричних даних щодо українського суспільства та побудови тих індексів і показників його стратифікованості, де ця шкала вважається прийнятною чи необхідною для використання.

Література

1. *Войтович С.А.* Динамика престижа и привлекательность профессий / Войтович С.А. – К. : Наук. думка, 1989. — 132 с.
2. *Макеев С.А.* Социальные идентификации и идентичности / Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.
3. *Оксамитна С. М.* Престиж професій і занять в українському суспільстві / С.М.Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. — 2002. — Т. 20 : Соціологічні науки. — С. 39–47.
4. *Оксамитна С.* Ієрархія престижності професій і занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. — К. : ІС НАНУ, 2007. — С. 170–179.
5. *Оксамитна С.* Престиж професій і занять у соціальному просторі міста / С.Оксамитна, С.Стукало // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В.Ворони, д. с. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 429–435.
6. *Черноволенко В.Ф.* Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи / Черноволенко В.Ф., Оссовский В.Л., Паниотто В.И. – К. : Наук. думка, 1979. – 214 с.
7. *Ganzeboom H.* Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations / Harry Ganzeboom and Donald Treiman // Social Science Research. — 1996. — Vol. 25. — Issue 3. — P. 201–239.
8. *Hout M.* What we have learned: RC28's contributions to knowledge about social stratification / Michael Hout, Thomas A.DiPrete // Research in Social Stratification and Mobility. — 2006. — Vol. 24. — No. 1. — P. 1–20.
9. *Treiman D.* Occupational Prestige in Comparative Perspective / Donald Treiman. — New York : Academic Press, 1977. — 360 p.

УДК 316.32 (477) “20”   *А.Беленок,
А.Бова,
кандидат социологических наук*

ПОКОЛЕНИЯ ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ: ДИНАМИКА СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРИЕНТАЦИЙ

В статье анализируется поколенческая динамика социально-экономических ориентаций населения Украины за годы посткоммунистических трансформаций (1994–2012 гг.). Рассматриваются вопросы социализации собственности и вызревания синтезного строя как общемировые тенденции общественного развития. Выявляются предпосылки для минимизации мировоззренческого раскола поколений постсоветской Украины.

Keywords: *generation, socialism, capitalism, socio-economic orientations, synthesis growth.*

Ключові слова: *покоління, соціалізм, капіталізм, соціально-економічні орієнтації, синтезний устрій.*

Ключевые слова: *поколение, социализм, капитализм, социально-экономические ориентации, синтезный строй.*

Основы современной экономической системы Украины (капиталистическое предпринимательство с большой долей государственно-коррупционного вмешательства) были заложены в процессе социальной революции 1990–1991 гг., хотя отдельные ее предпосылки складывались и в предшествовавшие исторические периоды. Заложенный в те годы и окончательно закрепленный в 1992–1996 гг. экономический и политический курс (массовая ваучерная приватизация, ведущая начало с 1992 г., программа радикальных экономических реформ Л.Кучмы 1994 г. и, наконец, легитимизация передела собственности в Конституции Украины 1996 г.) граждане, тем не менее, распознали не сразу. Иллюзии трудящихся относительно возможности

процветания в капиталистической экономике обеспечили “дымовую завесу” для прикрытия экспроприации нуворишами общенародной собственности, созданной трудом нескольких поколений советских людей. На проведение так называемый большой приватизации согласия народа на референдуме, как того требовала действовавшая Конституция СССР, получено не было. Явочным порядком были ликвидированы социальные права на труд и обеспеченную старость, бесплатное здравоохранение, образование и жилье. Вот уже два десятилетия Украина находится в состоянии глубочайшего системного кризиса, затронувшего все сферы общественной жизни, ее граждане столкнулись с прогрессирующей бедностью и тотальным бесправием человека труда.

Говоря об идейных взглядах различных возрастных групп населения, необходимо прежде всего осмыслить позиции, которые занимают их представители по наиболее острым проблемам украинского социума. Среди таких ключевых для будущего Украины проблем отчетливо выделяется проблема выбора социально-экономического строя. Рассмотрим поколенческую динамику ориентаций взрослого населения Украины на тот или иной тип социально-экономического строя за 1994–2012 гг.

Чтобы избежать поспешных и необоснованных суждений об идейно-политических и социально-экономических ориентациях населения Украины в ходе реформ Кравчука–Кучмы–Ющенко–Януковича, а также о реальном и прогнозируемом поведении различных социальных групп, следует учитывать данные Мониторинга общественного мнения, проводимого Институтом социологии НАН Украины с 1994 г. на репрезентативной общенациональной выборке. Результаты многолетних социологических исследований позволяют выявить, как влияют на общественное мнение объективные социально-экономические условия (а, стало быть, и проводимая в стране политика), и как воздействует на массовое сознание того или другого поколения “дух времени”, в атмосфере которого происходила его социализация.

Поколенческая проблематика поднималась в работах классиков социологии – М.Вебера, П.Сорокина, К.Мангейма. Исследованиями межгенерационных отношений в зарубежной социологической науке занимались также С.Айзенштадт, Д.Белл, М.Мид, Т.Парсонс, П.Бурдьё, Г.Шуман и Ж.Скотт, П.Нора, Т.Шанин и другие ученые. Черты сходства и различия в ценностных ориентациях разных поколений, вопросы их преемственности и конфликта всесторонне рассмотрены в работах российских ученых И.Кона, Ю.Левады, Б.Дубина, В.Семеновой, В.Чупрова, Е.Шестопаля, Н.Головина и др. Метод когортного анализа в социологии применяли Х.-П.Блоссфельд, И.Хьюинк, М.Ценгле, М.Науэн и др., а в демографии классическими считаются эмпирические работы Б.Урланиса. Поколенческий (когортный) анализ нашел отражение также в трудах украинских социологов: И.Прибытковой, В.Тихоновича, Е.Злобиной, Н.Соболевой, И.Мартынюка, Т.Петрушиной, С.Оксамитной и др.

К началу XXI в. понятие “поколение” стало признанным идентификационным маркером, а образы различных поколений – устойчивыми смысловыми конструктами.

Глубоко раскрывал смысл понятия “поколение” И.Кон. Им выделено несколько значений данного понятия: 1) Люди, произошедшие от общего предка (генеалогическое поколение); 2) Сверстники, то есть люди, родившиеся приблизительно в одно и то же время; 3) Современники, то есть одновременно живущие люди разного возраста; 4) Отрезок времени от рождения родителей до рождения их детей; 5) Современники как люди, сформировавшиеся в определенных исторических условиях, под влиянием каких-то значительных событий, и объединенных общностью исторической судьбы и переживаний [1, с. 209].

Для социологического анализа поколений важными представляются временные рамки социализации определенных возрастных групп, которые приходятся на особо значимые периоды отечественной истории. В этом смысле говорят о “поколении индустриализации”, “детях войны”,

“поколения оттепели”, “детях застоя”, “поколения перестройки” и “поколения независимости”, чья юность пришлась на годы становления дикого капитализма. Вот почему распространенное в социологических анкетах деление респондентов на три группы: до 30 лет, 30–60 и старше 60 лет не отражает, по нашему мнению, всей ценностно-мировоззренческой палитры населения. Фиксируя наличие в социуме поколений, “впитавших” разные воспитательные идеалы, ценности разных идеологических систем, социологи говорят о разрыве поколений, о конфликте между поколениями, о “потерянном поколении” и др.

“Советская история может быть представлена как последовательность смены “доминантных” поколений в различных общественных слоях. В каждый значимый период (такowymi можно считать, например, приблизительные десятилетия: 1918–1929 гг., 1930–1941, 1945–1953, 1953–1964, 1965–1985 гг.) наиболее активна определенная поколенческая группа (когорта), обычно соотнесенная с какой-то другой” [2, с. 7]. В соответствии с типологией Ю.Левады, в отечественной истории XX в. можно выделить шесть поколений: 1) поколение “революционного перелома” (1905–1930 гг.), оно представлено людьми, родившимися в 90-е гг. XIX в.; 2) поколение “сталинской мобилизационной системы” (1930–1941 гг.), это люди, родившиеся около 1910 г.; 3) поколение военного и непосредственно следующего за ним послевоенного периода (1941–1953 гг.), это те, кто родились в 1920–1928 гг.; 4) поколение “оттепели” (1953–1964 гг.), это лица 1929–1943 гг. рождения; 5) поколение “застоя” (1964–1985 гг.), это родившиеся в 1944–1968 гг.; 6) поколение “перестройки и реформ” (1985–1999 гг.), оно представлено теми, кто родились примерно с 1969 г. [3, с. 41–44].

В соответствии с возрастным структурированием общества когорты по годам рождения представляют собой последовательные ряды поколений. Известный социолог В.Семенова выделила: 1) околовоеенное поколение (рожденные в 1920–1940-е гг., условное время реализации –

1950–1960-е гг., на момент публикации им 60–80 лет); 2) доперестроечное поколение (время рождения 1940–1960-е гг., условное время реализации – 1960–1980-е гг., им от 40 до 60 лет); 3) поколение переходного периода (время рождения – 1960–1970-е гг., условное время реализации – 1990-е гг., им от 30 до 40 лет); 4) послеперестроечное поколение (время рождения – после середины 1980-х гг., условное время реализации – 2000–2010 гг., на момент публикации им от 18 до 25 лет – “молодежь” [4, с. 88–89]. Таким образом, возрастные когорты – это не только и не столько статистические группы, сколько большие социокультурные массивы людей, рожденных приблизительно в один исторический период, внутренний мир которых сформирован одними и теми же историческими событиями и имеющих близкий набор ценностей, схожий социальный опыт и особенности восприятия мира (ментальность).

В *старших возрастных группах* преобладают люди, ощущающие себя обманутыми дважды. Во-первых, морально – у них отняты те идеалы и жизненные ориентиры, в которые они верили; во-вторых, материально – поскольку старт рыночных реформ состоялся на финише их трудовой деятельности, их трудовые накопления обесценились, а пенсии не давали возможность обеспечить достойную жизнь. *Средние возрастные когорты* несут сегодня главную производственную и общественную нагрузку, но 20 лет назад, в период их молодости, выпавший на перестройку и трудные для народного большинства 1990-е годы, они извели тотальное недоверие к официальным структурам, слом профессиональных карьер и сокращение жизненных стандартов. *Самая младшая возрастная группа* состоит из людей, для которых адаптация к новым экономическим, политическим и социокультурным реалиям постсоветской Украины уже не является актуальной, поскольку эти реалии представляют для них естественную жизненную среду.

“Более молодые когорты сейчас переживают формативный период, и, в соответствии с идеями К.Мангейма,

эти когорты могут создать в будущем собственное поколение, а могут примкнуть к старшим, образовав единую с ними генерацию: это будет зависеть от скорости и интенсивности социальных преобразований” [5]. Именно по этой причине мы в своем исследовании не рассматриваем тех, кому сейчас меньше 23 лет.

Мы совместили два основных подхода для анализа поколений, принятых в современной социологии. Первый (*межпоколенческий*) концентрируется на сравнительном анализе разных поколений и рассматривает то, что происходит в обществе с хронологическим процессом смены поколений. Вторым (*внутрипоколенческий*) – помогает ответить на вопрос, что происходит с одним поколением во временной перспективе, как проявляется на поколении “эффект времени”.

Принятая нами возрастная стратификация позволяет выделить в структуре населения шесть когорт (поколений) с 10-летним интервалом. Каждой когорте присвоена та или другая заглавная буква латинского алфавита: 1) рожденные в 1930–1939 гг. (F); 2) рожденные в 1940–1949 гг. (E); 3) рожденные в 1950–1959 гг. (D); 4) рожденные в 1960–69 гг. (C); 5) рожденные в 1970–1979 гг. (B); 6) рожденные в 1980–1989 гг. (A). Распределение респондентов по выделенным возрастным группам достаточно для анализа. Нами использовалась техника “конвертации” данных массовых опросов, содержащих параметры социализации, в так называемый квази-лонгитюдный дизайн (Н. Головин). Наше методическое допущение состоит в том, что, например, репрезентативно представленная 10 лет назад группа 40-летних и нынешняя репрезентативная группа 50-летних – это статистически одна и та же группа (когорты).

Для составления картины социально-экономических предпочтений граждан Украины нами рассмотрена доля сторонников разных идейно-политических течений в составе различных возрастных групп населения. При этом мы опираемся на анализ ответов респондентов на следующие

ций вопрос мониторинга: *“Одни политические силы хотят, чтобы Украина выбрала путь социализма, другие – капитализма. Как Вы лично относитесь к этим силам?”*. Респондентам предлагалось выбрать одну из альтернатив: 1) “Поддерживаю сторонников социализма”; 2) “Поддерживаю сторонников капитализма”; 3) “Поддерживаю и тех, и других, лишь бы они не конфликтовали”; 4) “Не поддерживаю никого из них”; 5) Другое; 6) Трудно сказать. Каждый из двух первых вариантов ответов является собой чистый социально-экономический тип. “Его значение заключается, главным образом, в том, что он позволяет лучше ориентироваться в океане мнений, “привязывая” сторонников тех или иных политических лидеров и программ к определенным моделям общественного устройства. С некоторой степенью условности можно сказать, что “поле выбора” сводится к двум альтернативным моделям будущего: либо социализму советского типа в той или иной модификации, либо капитализму западного типа (с безоговорочным признанием права частной собственности, включая право собственности на землю). Разумеется, капиталистическая модель также может принимать разнообразные формы. Несмотря на упрощенность такой схемы, именно она отражает альтернативный характер будущего” [6, с. 50].

Несмотря на то, что мы не являемся сторонниками “бинарного мышления”, смена общественного строя, происшедшая в 1991 г., рассматривается нами в рамках дихотомии “социализм–капитализм”, ибо вектор трансформаций за последние 20 лет передается этой формулой в целом верно.

Наши исследования подтверждают эту мысль. Проведенные Институтом социологии НАН Украины опросы населения с 1994 г. по 2012 год и последующий статистический анализ показали следующую картину (табл.). На протяжении проведения мониторинга фиксируется статистически значимая связь (V Крамера) между выбором того или иного политического строя и возрастной категорией.

**Ориентации “Поддерживаю
сторонников социализма”**

Просоциалистически настроены в большей степени – две старшие возрастные группы (F и E, то есть 1930-х и 1940-х гг. рождения), начинавшие в 1994 г. с 26–27% поддержки социализма и продемонстрировавшие в 2012 г. (последнем году мониторинга ИС НАНУ) 40–41% уровень поддержки социализма. Причем в течение рассматриваемого периода самая старшая группа (F), как правило, демонстрировала большую поддержку социализма (исключение – 2011 г.).

В следующей возрастной когорте (D), то есть среди людей 1950-х годов рождения, показатель уровня поддержки за анализируемый период несколько повысился – с 20,9% до 26,5%. Все годы измерений цифры поддержки колебались примерно в этих пределах (от 16,3% в 1996 г. до 28,8% в 2011 г.), исключая неожиданный всплеск поддержки в 2006 г. – 32,8%.

Поколение 1960-х годов рождения (возрастная группа C) медленно наращивало поддержку социализма от 11,7% в 1994 г. до 18,5% в 2012 г. (правда, цифры поддержки в течение анализируемого периода колебались то в одну, то в другую стороны).

Возрастная группа B (люди 1970-х годов рождения) оказывала еще меньшую поддержку социализму, чем предыдущая группа C (1960-х годов рождения). Прирост поддержки социализма с ее стороны за годы наблюдений был незначительным (с 11,5% в 1994 г. до 14,0% в 2012 г.), флуктуации с течением времени – меньшими.

Самая молодая возрастная группа A (1980-х годов рождения), с 2005 г. демонстрировавшая минимальную поддержку социализма относительно других возрастных групп, к 2012 г. сравнялась по уровню поддержки социализма с группой B (1970-х годов рождения) – 14,0%.

Итак, за 18 лет социологических замеров зафиксирован рост ориентаций на социализм во всех возрастных группах,

Таблица

Динамика отношения возрастных групп респондентов к общественному строю в украинском социуме (%)¹

Годы опросов / Возрастные когорты	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	r-б Кендикта	
<i>За социализм</i>																					
1980-1989 гг.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12,1a	12,1a	12,5a	11,8a	9,3a	14,9a	9,7a	11,4a	14,0a	0,03	
1970-1979 гг.	11,5a	9,7 a	9,4a	6,0a	11,3a	9,6a	11,1a	10,3a	15,8a	11,6a	13,1a	16,9a	13,8a	12,8a,b	15,2a	11,0a	14,2a	14,0a	14,0a	0,48*	
1960-1969 гг.	11,7a	11,9a	10,3a	13,4b	13,7a	16,0a,b	14,8a,b	16,3a,b	19,2a,b	15,5a	17,6a,b	16,0a,b	17,4a	21,4b,c	22,2a,b	19,6b	17,4a	18,5a,b	18,5a,b	0,61*	
1950-1959 гг.	20,9b	17,7a,b	16,3a	18,5b,c	23,2b	19,3b	20,9b,c	20,7b,c	26,2b,c	26,3b	26,1b,c	24,5b	32,8b	25,1b	23,8c	27,1b,c	23,0b,c	28,8b	26,5b	26,5b	0,54*
1940-1949 гг.	26,1b	25,2b,c	25,7b	24,3c,d	28,8b,c	29,1c	26,5c,d	29,8c,d	34,0c,d	41,9c	34,9c,d	36,8c	36,5b,c	31,8b,c	36,4d	38,4c,d	33,9c,d	36,1b	40,9c	40,9c	0,67*
1930-1939 гг.	27,0b	33,6c	33,6b	28,9d	35,4c	39,9c	37,6d	37,7d	43,9d	44,0c	43,0d	39,0c	47,7c	37,4c	40,9d	43,3d	40,1d	32,1b	41,2c	41,2c	0,4*
<i>За капитализм</i>																					
1980-1989 гг.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16,5a	14,2a	13,9a	12,7a	15,4a	11,0a	10,7a,b	9,6a	8,6a	-0,83*	
1970-1979 гг.	21,2a,b	24,1a	21,7a	22,9a	19,9a	18,6a	31,3a	19,4a	16,8a	17,2a	18,2a	16,3a	15,6a	14,1a	12,5a,b	11,2a	15,9c	9,8a	10,5a	10,5a	-0,78*
1960-1969 гг.	21,5b	18,9a,b	20,7a	14,7a,b	14,3a,b	14,8a,b	19,9b	13,8a,b	13,8a	13,5a,b	15,3a	12,2a	15,5a	11,7a	12,9a,b	12,1a	11,8a,b	10,8a	11,0a	11,0a	-0,69*
1950-1959 гг.	12,4a,c	14,1b	11,0b,c	8,7b,c	12,0b,c	11,0a,b	17,8b	16,1a	12,8a	8,4b,c	10,8a,b	10,6a	9,6a	12,1a	12,3a,b	6,9a	13,3b,c	7,2a,b	7,5a	7,5a	-0,29
1940-1949 гг.	11,8a,c	11,5b,c	14,4a,c	6,8c	6,1c	10,2b	12,7b,c	8,3b	12,7a	5,6c	6,3b	9,5a,b	10,0a	3,8b	7,8a,b	6,4a	6,2a,b	4,6a,b	5,1a	5,1a	-0,47*
1930-1939 гг.	7,7c	5,9c	5,6b	6,6c	6,8c	3,4c	7,7c	6,9b	4,7b	4,1c	5,2b	4,2b	8,4a	3,6b	6,1b	7,0a	4,5a	3,3b	4,1a	4,1a	-0,26
<i>Поддерживают и тех, и других</i>																					
1980-1989 гг.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18,4a,b	28,4a	22,0a	20,1a	22,6a	15,5a	27,6a	26,8a,b	19,7a	19,7a	0,07
1970-1979 гг.	16,8a	20,2a	18,8a,b	15,6a	18,8a	21,4a	16,1a	17,7a	16,8a	22,2a,b	21,7a,b	27,0a	26,0a	23,9a	23,1a	23,3a	23,6a	28,3b	22,3a	22,3a	0,53*
1960-1969 гг.	24,6a	22,6a	16,9a,b	18,1a	21,0a	22,5a	23,0a	21,3a	18,9a	30,0b	21,6a,b	30,2a	24,6a	24,8a	25,2a	21,1a	25,7a	27,4a,b	23,2a	23,2a	0,36*
1950-1959 гг.	26,2a	20,6a	23,3b	17,7a	20,2a	24,6a	16,4a	18,7a	17,7a	28,0a,b	24,6b	26,7a	23,2a	26,2a	22,8a	19,9a	24,1a	19,4a,b	21,4a	21,4a	-0,02
1940-1949 гг.	27,8a	17,2a	16,0a,b	17,1a	21,7a	21,4a	18,3a	17,1a	14,8a	19,5a	19,0a,b	21,1a	17,7a	19,5a	25,2a	20,1a	24,3a	21,4a,b	14,8a	14,8a	0,11
1930-1939 гг.	27,0a	15,4a	12,7a	19,0a	16,7a	16,1a	18,6a	16,7a	17,0a	19,9a	14,7a	23,1a	16,4a	19,5a	14,6a	13,4a	22,6a	17,6a	18,2a	18,2a	0,03

¹ В таблице не отображены ответы "другое", "трудно сказать".

Продолжение таблицы

Годы опросов Возрастные когорты	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	f-b Кендалла
	Не поддерживают никого																			
1980–1989 гг.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	26,2a	18,1a	25,1a	35,4a	31,0a,b	23,0a,b,c,d	28,6a,b	36,0a	35,7a	0,44
1970–1979 гг.	25,5a	23,7a	28,6a	27,9a	25,3a,b	28,6a	22,8a	27,7a	26,7a	30,6a	26,1a	24,7a	24,0a,b	31,5a,b	33,7b	27,3c,d	30,8b	33,9a	30,6a,b	0,33*
1960–1969 гг.	22,9a,b	25,8a	27,6a	25,8a	28,3b	25,2a,b,c	19,9a	26,3a	24,4a	20,1b	27,2a	18,1a	24,6a	30,0a,b	26,0a,b,c,d	22,5a,b,c,d	24,0a,b,c,d	32,4a	26,6a,b	0,06
1950–1959 гг.	20,1a,b	26,8a	28,1a	29,7a	24,9a,b	25,7a,c	22,9a	23,6a	22,6a	22,3a,b	20,1a	19,1a	18,0a,b	23,9b	22,3a,c	26,5b,c,d	21,6a,b,c,d	29,7a	23,5b	-0,20
1940–1949 гг.	14,3b	24,2a	22,3a	30,5a	22,4a,b	16,1b	19,0a	21,5a	18,6a	17,2b	20,4a	14,9a	20,5a,b	30,9a,b	18,4c	15,1a	18,1a,c	24,9a	21,0b	-0,06
1930–1939 гг.	19,9a,b	22,4a	22,8a	21,2a	16,3a	17,8b,c	16,8a	22,8a	21,3a	17,2b	18,9a	15,5a	14,0b	24,6a,b	25,3a,b,c,d	16,6a,b,c,d	15,8c	25,2a	18,9b	-0,06
N	1506	1530	1538	1569	1596	1592	1543	1518	1506	1527	1733	1737	1720	1726	1749	1699	1691	1622	1652	
V Крамера	0,12*	0,13*	0,14*	0,14*	0,14*	0,15*	0,14*	0,13*	0,13*	0,17*	0,13*	0,13*	0,13*	0,12*	0,13*	0,12*	0,12*	0,12*	0,12*	0,12*

Примечание. Каждая подстрочная буква обозначает набор категорий возрастных групп, для которых пропорции значимо не различаются между собой на уровне статистической значимости $b=0,05$. Расчеты сделаны с учетом поправки Бонферони, с помощью которой z-критерий корректируется на множественность сравнений. Напрямом, из первого столбца таблицы можно сделать вывод, что ответы респондентов относительно выбора социальнотического пути развития украинского общества возрастные категории населения 1970–1979 годов рождения и 1960–1969 годов рождения не отличаются в генеральной совокупности. Также не обнаруживается статистически значимой дифференциации в ответах представителей соответствующих трёх возрастных категорий, родившихся в 1930–1959 гг. В свою очередь выбор социальнотической альтернативы каждой из трех возрастных категорий, принадлежащих к среднему и старшему поколениям (1950–1959, 1940–1949 и 1930–1939 годов рождения) статистически значимо отличается от ответов более молодых возрастных категорий населения (1980–1989 и 1970–1979 годов рождения).

Коэффициенты корреляции V Крамера и ф-b Кендалла статистически значимы по крайней мере на уровне статистической значимости: * – $a=0,05$.

хотя и в разной степени (у самых старших возрастных групп – в большей мере).

Исходя из значения коэффициента корреляции Кендалла (ф-б), изменения численности сторонников социализма в возрастных группах с годом проведения опроса наиболее стремительно растет число сторонников социализма среди родившихся в 1940–1949 и 1960–1969 гг. В самой старшей возрастной категории также увеличивается число сторонников социализма, однако меньшими темпами, поскольку в этой категории населения изначально поддержка социализма была высока.

Ориентации “Поддерживаю сторонников капитализм”

Минимальный уровень поддержки капитализма наблюдается в двух старших возрастных группах (F и E) – 4,1% и 5,1% в 2012 г. соответственно. Причем максимум прокапиталистически настроенных в этих группах за рассматриваемый период составлял 8,4% (2006 г.) и 14,4% (1996 г.) соответственно. Самые “некапиталистически ориентированные” граждане – среди возрастной когорты F (1930-х годов рождения).

В возрастной группе D (лица 1950-х годов рождения) показатель поддержки капитализма также понизился с 12,4% (1994 г.) до 7,5% (2012 г.), причем за рассматриваемый период были годы и всплеска прокапиталистических настроений – на рубеже веков (2000–2001 гг.) – соответственно 17,8% и 16,1%.

Очень показательна динамика политических ориентаций представителей поколения 1960-х годов рождения (группа C). Начиная с 21,5% поддержки капитализма в 1994 г., они подошли к 2012 г. с 11,0% уровнем его поддержки. Причем если в 1990-е годы в этой возрастной группе наблюдался перевес прокапиталистических настроений (за исключением 1999 г.), то, начиная с 2001 г., *наоборот*, доля просоциалистически настроенных граждан стабильно булшая (в 2012 г. – 18,5% против 11,0% прокапиталистически настроенных).

Вдвое снизилась поддержка капитализма за рассматриваемый период в группе В (1970-х годов рождения) – с 21,2% в 1994 г. до 10,5% в 2012 г. Неожиданный всплеск поддержки капитализма был зафиксирован лишь в 2000 г. (31,3%). Потом, после серии различных колебаний, она снизилась.

Вопреки расхожим домыслам политтехнологов, что молодежь Украины, мол, естественным образом вписывается в сложившуюся антисоциалистическую систему, выбранную в свое время, чего греха таить, старшими поколениями, четкую позицию поддержки капитализма заявляют в 2012 г. лишь 8,6% представителей самой младшей возрастной когорты (А) – 1980-х годов рождения, что почти вдвое меньше показателя 2004 г.

В обобщенном виде “чистая поддержка капитализма” невелика во всех возрастных группах, а в соотносительном плане минимальна в группе F (1930-х годов рождения), а максимальна в группе С (1960-х годов рождения). За годы наблюдений поддержка капитализма снизилась примерно вдвое, а в абсолютных значениях она больше всего упала в группах 1960-х и 1970-х годах рождения – на 10,5% и 10,7% соответственно.

В четырех возрастных группах обнаруживается отрицательная статистически значимая связь между долей сторонников капитализма среди разных возрастных категорий и годом опроса. Существенно уменьшилась численность людей, выбирающих капиталистический путь развития общества среди родившихся в 1980–1969 гг. В 2006, 2009 и 2012 гг. сравнение относительных частот (долей) всех возрастных групп по указанной альтернативе не обнаруживает их статически значимого отличия в генеральной совокупности.

***Ориентации “Поддерживаю и тех,
и других, лишь бы они не конфликтовали”***

Мы полагаем, что в данной формулировке речь идет о непротиворечивом соединении положительных черт социализма и капитализма, то есть некоем *синтезом* (син-

тетическом) строе (социализированном капитализме или рыночном социализме, с тем или другим соотношением социалистических и капиталистических начал).

Итоговая поддержка “третьего пути” в 2012 г. колеблется вокруг отметки $20 \pm 3\%$ во всех возрастных группах (исключение представляет лишь группа Е, то есть лица 1940-х годов рождения, там таковая составляет всего 14,8%).

Ориентация на смешанное общество за период социологических измерений уменьшилась в самой старшей возрастной группе F (1930-х годов рождения) с 27,0% до 18,2%, а также в группе Е (1940-х годов рождения) – с 27,8% до 14,8% – это максимальный спад; в группе D (1950-х годов рождения) – с 26,2% до 21,4% поддержки; в группе С (1960-х годов рождения) – с 24,6% до 23,2% поддержки. Причем в группе D пик интереса к “третьему пути” наблюдался в 2003 г. (28,0% приверженцев такой точки зрения), а в группе С – в 2003 г. (30,0%) и 2005 г. (30,2%).

В отличие от других возрастных групп, в группе В (лица 1970-х годов рождения) поддержка синтезного строя несколько выросла с – 16,8% в 1994 г. до 22,3% в 2012 г., пройдя через всплески поддержки в 2005 г. (27,0%) и в 2011 г. (28,3%). В самой молодой возрастной группе А (1980-х годов рождения) поддержка “и тех, и других” претерпевала флуктации от 28,4% в 2005 г. до 15,5% в 2009 г. и опять поднялась до 26,8% в 2011 г. В конечном итоге процентная доля склоняющихся к такой точке зрения в 2012 г. (19,7%) едва превышает в этой возрастной группе долю приверженцев “третьего пути” в начальный для этой когорты год наблюдений (18,4% в 2004 г.).

В целом численность людей, выбирающих альтернативу “поддерживаю и тех, и других, лишь бы не конфликтовали” среди разных возрастных групп существенно не меняется. Несколько возрастает численность “синтетического” строя среди представителей возрастной категории 1970–1979 годов рождения. За всю историю социологиче-

ского мониторинга численность сторонников “и тех, и других” среди различных возрастных групп не отличалась в генеральной совокупности за исключением 1996, 2003–2004 и 2011 гг.

Позиция “Не поддерживаю никого”

В 2012 г. таким образом высказался примерно каждый пятый представитель одной из двух старших возрастных групп – F (люди 1930-х годов рождения) и E – (люди 1940-х годов рождения) – 18,9% и 21,0% соответственно; этой же точки зрения придерживается примерно каждый четвертый респондент из возрастных когорт D (1950-х годов рождения) и C (1960-х годов рождения) – 23,5% и 26,6% соответственно.

Не поддерживает никого в 2012 г. 30,6% представителей когорты B (1970-х годов рождения) и 35,7% – когорты A (1980-х годов рождения).

Таким образом, такая точка зрения больше свойственна двум младшим возрастным группам. С движением в сторону более старших поколений она плавно убывает. За период наблюдений представленность этой нигилистической по отношению к современному состоянию украинского социума точки зрения в самой старшей возрастной группе F (1930-х годов рождения) держится на самом низком уровне, несколько увеличилась в возрастных группах D (1950-х годов рождения), C (1960-х годов рождения) и B (1970-х годов рождения) и значительно возросла в группе E (1940-х годов рождения) – с 14,3% до 21,0% и группе A (1980-х годов рождения) – с 26,2% до 35,7%.

Среди возрастной категории 1970–1979 годов рождения увеличивается численность тех, кто не поддерживает никого. В 1995–1997, 2000–2002, 2004–2005 и 2011 гг. среди возрастных групп численность тех, кто не поддерживает никого, была одинакова в генеральной совокупности.

Мы полагаем, что приверженцы данной точки зрения – это, скорее всего, разочаровавшиеся как в командно-адми-

нистративной модели социализма (или, если речь идет о молодежи – напуганные мифами о ней), так и в “диком капитализме” украинского образца.

Пока простые труженики находятся в экономическом угнетении и унижении, пока есть возможность паразитического обогащения для “хозяев жизни” через ростовщическую банковскую систему, нужна не косметическая корректировка курса реформ, а коренное изменение стратегии социально-экономических преобразований. Потенциал ограничен на предприятиях в условиях конкурентной среды постоянно присутствует фактор риска. Социальное обеспечение работников в таких условиях зачастую рассматривается постсоветскими предпринимателями как ненужные затраты, стоящие на пути извлечения максимальной прибыли, тогда как при более полном контроле государства над этой сферой права человека на труд, отдых, медицинское обслуживание и пенсионное обеспечение гарантированы самим социально-экономическим строем.

В нынешней конкретно-исторической ситуации невозможно требовать, чтобы все приватизированное госимущество – бесплатно или за мизерную плату – было немедленно отобрано, а то и деприватизировано. Решение должно зависеть от того, насколько успешно на приватизированном предприятии распоряжаются бывшим казенным имуществом. Критерием подобной деприватизации мог бы служить объем инвестиций, скорость обновления техники, масштаб инноваций, содержание социального пакета и т.д.

В настоящее время в индустриально развитых странах Запада, наряду с государственным и частным секторами экономики с середины 1960-х годов XX в. существует и развивается третий сектор – *общественная экономика*, основой которой является кооперативное движение, а также движение в поддержку собственности работников на средства производства. Суть общественной экономики заключается в том, что она сочетает в себе элементы пред-

принимательства, с одной стороны, и коллективной собственности – с другой. Именно идея трудового народного самоуправления была на рубеже 1980–1990-х годов реальной альтернативой системе всеобщего бюрократического контроля в экономике зрелого СССР, но, к сожалению, драматические перипетии политической борьбы того времени не позволили ей осуществиться.

Ныне социализация собственности стала одним из важнейших социально-экономических феноменов в эволюции института собственности современных обществ. В условиях развитого разделения труда частная собственность может быть трудовой персонифицированной и реализовываться в виде ассоциированной, или долевого собственности работников в рамках системы ESOP (Employee Stock Ownership Plan). Основная идея этой программы, обозначенная ее разработчиком американским инвестиционным банкиром Л.Келсо в 1970-е годы, не потеряла актуальности и в наше время: передать работникам акции их компаний, сделать рабочих и служащих совладельцами предприятий, на которых они работают. В Испании в последней трети XX в. сложилась федерация групповых предприятий “Мондрагона”, которая представляла собой фактически минигосударство самоуправляющихся трудовых коллективов. Кооперативы, входящие в федерацию базировались на двух основополагающих принципах “синтетического” социализма: “первый: “Кто не работает, тот не владеет!” (и соответственно – “владеют все, кто работает”). И второй: “Продукт труда – частная собственность его создателя!” Прибыль делится между работниками, а та её часть, которая вкладывается в развитие производства, записывается на индивидуальные счета работников (остается их собственностью), дает им проценты (как если бы они положили свои деньги в банк) и изымается ими при уходе с предприятия. И – полная внутренняя демократия, опирающаяся на принцип “один человек – один голос” [7, с. 368]. На сегодняшний день “возможность работников госсек-

тора участвовать в управлении, капитале и прибыли своих предприятий в рамках как трудовых прав работников, так и прав собственности (в качестве акционеров, пайщиков, дольщиков своего предприятия) законодательно закреплена более чем в 80 странах мира” [8, с. 86].

На постсоветском пространстве за возможность для каждого работника стать собственником активов своего предприятия, иметь независимый от зарплаты доход, активно выступали академик Св.Федоров и его последователи. Эксплуатация, то есть отчуждение прибавочной стоимости у ее непосредственного производителя, при такой организации дела практически исключается. Материальным стимулом в труде становится время (возможность распоряжения временем при условии выполнения планового задания) и/или творческий характер труда. Труд, как бы он ни был тяжел, никогда не будет восприниматься как подневольный, если будет содержать в себе элементы добровольности, самореализации, творчества.

Таким образом, результаты анализа данных, характеризующих состояние и динамику массового сознания за 1994–2012 гг., подтверждают гипотезу о различиях в идеологических ориентациях людей, относящихся к разным возрастным когортам. Действительно, возрастной (поколенческий) фактор играет существенную роль в идейно-политической дифференциации современного украинского общества. Разные когорты по-разному воспринимают социальную реальность, те или другие исторические события, которые застают их представители в разном возрасте и неодинаковом социальном положении.

Статистически значимые различия между социально-экономическими ориентациями разных поколений в целом подтверждают адекватность выделенного нами критерия дифференциации возрастных когорт. К тому же выделенные возрастные когорты не являются гомогенными, в том числе и по идеологическим ориентациям.

Разумеется, ориентируясь на фактор возраста, от других социальных признаков можно абстрагироваться лишь

условно. Реальная картина социально-экономических воззрений населения многомерна: возрастные характеристики пересекаются с другими социально-демографическими параметрами, закладывая основы более дробной дифференциации, более сложной социальной структуры общества. Возрастные когорты в Украине находятся при этом в динамическом состоянии, связанном с той или другой мерой их социального включения–исключения, освоения новых стратегий поведения, усвоения новых образцов и ценностей.

Идеалом большинства граждан Украины является, судя по результатам многолетних социологических замеров, аналог государства всеобщего благоденствия, органически сочетающий, с одной стороны, активную его роль в экономике, сильную систему социальной защиты населения, а с другой – невмешательство государства в частную жизнь граждан, их конституционно зафиксированные права.

Последовательно рассматривая социально-экономические ориентации различных возрастных когорт, начиная с родившихся в 1930-е годы, можно констатировать некоторое увеличение доли сторонников капитализма. В установках на тот или иной тип социально-экономического строя представителей старших и средних возрастных когорт обнаруживается больше сходства, чем различий. Ценностная матрица средних и старших возрастных когорт – во многом общая, генетически относящаяся к социалистическому проекту устройства общества. Это свидетельствует о сохранении, по крайней мере на данном этапе, “просоветского”, “просоциалистического” единства большинства населения Украины. Сравнение двух Украин – зрелой советской и постсоветской скорее работает не в пользу капиталистического строя, особенно его неолиберальной модели. Однако для большинства молодых людей, не имеющих живой памяти об СССР, негативное отношение к капитализму связано скорее не с тем, что эта молодежь является идеологическим противником рыночной экономики

и связанных с ней понятий (прибыль, частная собственность, конкуренция и т.д.), а с тем, что от их функционирования она не получила ожидаемых дивидендов.

Рассмотрение социально-экономических сдвигов, которые произошли в украинском обществе за последние 20 лет, и их отражения в массовом сознании, убедительно свидетельствует: противостояние социализма и капитализма, включая его неолиберальную модель, еще далеко от завершения. Ныне мы являемся свидетелями того, что социализм, очищенный от ошибок прошлого, может возрождаться в качестве реальной альтернативы господствующей идеологии либерализма и финансового капитализма. Вместе с тем, прокапиталистическим предпочтениям противостоят, помимо социалистической системы ценностей, также и реформистские воззрения, подразумевающие социализацию капиталистической системы, но не ее радикальный слом. Реализация концепции нового синтезного строя, вобравшей в себя как позитивный опыт семи десятилетий советского периода истории, так и лучшее из международного опыта, может и должна сыграть решающую роль в объединении граждан Украины в борьбе за достойный выбор своего будущего и будущего последующих поколений.

Итак, важный фактор, определяющий расхождения социально-экономических ориентаций населения – это возрастные различия, за которыми стоят, главным образом особенности экономической культуры поколений – с доминированием советских ценностей у старших и с либеральным акцентом у младших. По-видимому, именно семантическая ось “социализм–капитализм” (с рядом промежуточных их форм) является информативным индикатором, используя который можно зафиксировать различия в установках, ценностных ориентациях и социальных характеристиках членов различных возрастных когорт на протяжении социально-экономических трансформаций последних двух десятилетий.

Перспективы дальнейших исследований мы усматриваем в изучении потенциала и востребованности тех или других поколений в 1990-е, 2000-е и 2010-е гг., фиксации исторической памяти всех без исключения поколений, представленных в новейшей биографии страны.

Литература

1. *Кон И.* Понятие поколения в современном обществоведении / *И.Кон* // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – Л. : Наука, 1979.

2. *Левада Ю.* “Человек советский”: проблема реконструкции исходных форм / *Ю.Левада* // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – №2.

3. *Левада Ю.* Поколения XX века: возможности исследования / *Ю.Левада* // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. *Ю.Левада, Т.Шанин.* – М. : НЛО, 2005.

4. *Семенова В.В.* Современная концепция и эмпирические подходы к понятию “поколение” в социологии / *В.В.Семенова* // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. *Ю.Левада, Т.Шанин.* – М. : НЛО, 2005.

5. *Пушина Л.* Социальная ответственность как характеристика поколений современного российского общества / *Л.Пушина* // Электронный ресурс. – Режим доступа : www.isras.ru/files/Files/congress2012/part57.pdf

6. *Рывкина Р.* Возрастные различия в оценках будущего / *Р.Рывкина, Ю.Симагин* // Социологический журнал. – 1996. – №3/4.

7. *Белоцерковский В.* Путешествие в будущее и обратно: Повесть о жизни идей / *Белоцерковский В.* – М. : РГГУ, 2003.

8. *Букреев В.* Есть ли будущее у государственной собственности в России? (к 20-летию радикальной “перестройки” / *В.Букреев, Э.Рудык* // Альтернативы. – 2008. – № 4.

УДК 316.334.55+314.727   *И.Прибыткова,*
доктор экономических наук

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ГОРОДА В СИСТЕМНОЙ ПАРАДИГМЕ

Обсуждается необходимость пересмотра традиционных представлений о городе и поиска новых его определений, отражающих суть современных урбанизационных процессов и форм городского расселения. Автор приводит аргументы в поддержку представлений о современном городе как системе взаимосвязанного расселения. В качестве одной из основных системообразующих связей, объединяющих город с другими населенными пунктами в единый функционально-пространственный организм с имманентным ему специфическим образом жизни, рассматривается регулярная трудовая маятниковая миграция рабочих и служащих в пределах систем взаимосвязанного расселения. Анализируется экономическая функция трудовой маятниковой миграции, предложена и апробирована система показателей для измерения ее размеров, структуры, динамики, интенсивности. Сделан вывод об усложнении социально-пространственных поселенческих структур и разнообразии форм городского расселения, динамике их трансформации.

Сформулировано представление о трудовой маятниковой миграции как социально-информационном процессе с пространственной характеристикой и рассмотрена ее роль в формировании социумов – территориальных общностей людей – в пределах систем взаимосвязанного расселения. Утверждается, что трудовая маятниковая миграция представляет собой канал реализации социальной мобильности населения, ведущей к его социальному расслоению.

Keywords: *sity/town, urban civilization, urban mode of life, systems of interconnected settlements, labour balancing commuting, socium.*

Ключові слова: місто, міська цивілізація, міський спосіб життя, системи взаємопов'язаного розселення, трудові маятникові міграції, соціум.

Ключевые слова: город, городская цивилизация, городской образ жизни, система взаимосвязанного расселения, трудовая маятниковая миграция, социум.

Город предрасположен к постоянным изменениям: он соответствует той форме цивилизации, отражением которой является. Городская цивилизация индустриального периода по мере развития промышленности и усовершенствования транспортных средств вызвала к жизни постоянно увеличивающуюся притягательную силу и поглощающую способность больших, а впоследствии и менее значительных экономических центров. Они стягивали все более значительные массы населения страны, стали стремительно расширяться, ломая старые административные границы, присоединяя к старинному ядру городской территории предместья и обрастая отростками-щупальцами вдоль основных транспортных артерий. Это сопровождалось ростом ежедневных массовых перемещений жителей этих территорий в центральный город, а со временем – и в обратном направлении – так называемых *трудовых маятниковых миграций*. Эволюция доиндустриального города завершилась появлением и развитием интегрированных сельско-городских поселенческих структур, формированием в их пределах новых территориальных общностей людей. Здесь осуществляются суточные, недельные, месячные и годовые циклы их жизнедеятельности, всех жителей объединяет общность повседневной жизни.

Каждой форме городской цивилизации отвечает соответствующее представление о городе. Однако в разных странах и в разные времена представления о том, что считать городом, не совпадают. При попытках уточнить понятие “город” большинство исследователей сталкиваются с трудностями согласования предложенных ими концепций. Широко распространено мнение, что и само это понятие уже устарело. Все чаще обсуждается необходимость пере-

смотра традиционных представлений и поиска новых определений города, которые отражают суть современных урбанизационных процессов и форм городского расселения. В научный оборот вводятся понятия *агломерации, метрополитенского ареала, конурбации, мегалополиса, системы взаимосвязанного расселения*. Наиболее точным определением, отражающим рост и развитие устойчивых связей, объединяющих город с другими населенными пунктами в единый целостный социально-пространственный организм с имманентным ему специфическим образом жизни, является *система взаимосвязанного расселения*.

В терминах общей теории систем научное объяснение сущности этого феномена опирается на три взаимосвязанных постулата:

➤ целостность системы взаимосвязанного расселения определяется совокупностью ее материальной, энергетической, информационной и коммуникационной составляющих [1, с. 23; 2; 3, с. 22; 4, с. 11];

➤ коммуникационная составляющая объединяет все системообразующие связи, которые осуществляют функции передачи и обмена веществом, энергией и информацией между всеми без исключения элементами системы расселения [4, с. 12, 28];

➤ трудовая маятниковая миграция населения обеспечивает перенос и обмен информацией и энергией в пределах системы взаимосвязанного расселения и представляет собой одну из основных системообразующих связей, обуславливающих ее формирование и развитие в качестве целостного функционально-пространственного организма [5, с. 57].

Развитие последнего постулата позволило выявить и описать основные функции трудовой маятниковой миграции – экономическую и социальную. Нами была предложена политэкономическая интерпретация трудовой маятниковой миграции как обмена деятельностями и способностями, совершающегося в общественном производстве и составляющего его существенную сторону. Кроме того, было введено представление о трудовой маятниковой мигра-

ции как социально-информационном процессе с пространственной характеристикой и рассмотрена ее роль в формировании социумов-территориальных общностей людей в пределах систем взаимосвязанного расселения. Было сформулировано представление о трудовой маятниковой миграции как о канале реализации социальной мобильности населения, ведущей к его социальному расслоению.

Экономическая функция трудовой маятниковой миграции и ее измерение. Экономические функции трудовой маятниковой миграции заключаются в перераспределении трудовых ресурсов между отдельными сферами приложения труда, их отраслевых и территориальных перегруппировках и, в конечном счете, обеспечении количественного и качественного соответствия между совокупностью и структурой рабочих мест, с одной стороны, и наличными трудовыми ресурсами и структурой их квалификации – с другой, *в пределах систем взаимосвязанного расселения.* Достижение этой цели опосредуется перемещением работников к месту приложения труда. Такое перемещение называется трудовым, а совокупность единичных трудовых перемещений, объединенных общностью направления, определяемого точками входа и выхода, – *трудопоток*. Таким образом, в экономическом аспекте трудовая маятниковая миграция, обеспечивающая соединение рабочей силы со средствами производства и достижение более полного соответствия личного и вещественного факторов производства, представляет собой движение рабочей силы в форме территориального и межотраслевого перераспределения трудовых ресурсов, а также профессионально-квалификационного продвижения кадров. Смена профессии, места труда и сферы его приложения отражает изменение положения маятниковых мигрантов в системе общественного разделения труда; их перемещение между социальными группами сопровождается изменением их положения в социальной структуре общества.

Количественные закономерности функционирования и развития трудовой маятниковой миграции проявляют-

ся в форме эмпирических статистических закономерностей, выявление и исследование которых осуществляется с помощью статистических приемов и показателей (суммарных, относительных и средних величин, статистических коэффициентов и т.п.). Эти показатели служат основой обобщенной количественной характеристики трудовой маятниковой миграции. А ее количественный анализ предполагает определение размеров, соотношения составляющих ее потоков, интенсивности и темпов развития, роли в формировании трудовых ресурсов в местах выхода и входа маятниковых мигрантов.

Количественное измерение трудовой маятниковой миграции осложняется в значительной степени тем обстоятельством, что маятниковые мигранты составляют крайне разнородную статистическую совокупность, охватывающую ряд взаимосвязанных структур населения. Поэтому невозможно измерить маятниковую миграцию одной какой-либо величиной. Очевидно, что количественный анализ этого процесса следует осуществлять с помощью ряда характеристик. При этом каждый из показателей должен вычисляться по отношению к той совокупности, где происходят исследуемые миграционные события. Считаю необходимым подчеркнуть этот тезис особо, так как исчисляемые рядом исследователей показатели трудовой маятниковой миграции не всегда отвечают этому необходимому требованию, в результате чего они дают неадекватное представление о характере развития этого процесса. Имеется, в частности, в виду предложенный польским исследователем С. Левиньским *показатель поездок на работу R* [6, с. 716]:

$$R = \frac{P + W}{M} \times 100 \quad (1)$$

где P – число лиц, приезжающих регулярно (ежедневно/еженедельно) на работу в город;

W – число лиц, выезжающих регулярно (ежедневно/еженедельно) из города в другие населенные пункты;

M – численность экономически активного населения, живущего и работающего в городе.

Лица, приезжающие на работу в город, не входят в совокупность экономически активного населения, живущего в городе, поэтому показатель поездок на работу следует квалифицировать как некорректный.

Показатель поездок на работу, предложенный С.Левинским, был некритически использован советскими исследователями в ряде работ [7, с. 160; 8, с. 172; 9, с. 113; 10, с. 114], где он незначительно модифицирован и получил новое название *коэффициента общей маятниковой подвижности*. Так, в частности, символом M обозначена не совокупность всех экономически активных жителей города, а лишь та ее часть, которая объединяет лиц, работающих непосредственно в городе. Новое содержание показателя M еще больше затушевывает смысл показателя R , ибо ни P , ни W теперь не входят в совокупность M .

Такой методический подход к оценке общей маятниковой подвижности следует признать некорректным также потому, что с помощью показателя R , отнесенного к отдельному городу, нельзя оценить трудовую маятниковую миграцию, всегда протекающую в системе взаимосвязанного расселения и играющую активную роль в процессе ее формирования и развития. Оценку общей маятниковой подвижности можно произвести только для системы взаимосвязанного расселения в целом; для отдельного города можно рассчитать лишь ее *частный (территориальный) коэффициент*.

Показатели, которыми характеризуются совокупности единиц, в статистике называются *обобщающими*. Их первоначальная форма – это абсолютные величины, на основе которых впоследствии можно исчислить относительные и средние величины. Абсолютные величины отражают либо уровни, характеризующие состояние процесса на определенном моменте, либо результаты его развития за конкретный период [11, с. 160, 161]. Так, численность маятниковых мигрантов отражает размеры маятниковой миграции на определенный момент, а их прирост – результат динамики этого процесса за конкретный период времени.

Количественный анализ трудовой маятниковой миграции начинается с определения ее размера. Эта операция производится в соответствии с членением контингента маятниковых мигрантов на совокупность ежедневно выезжающих за пределы населенного пункта и на совокупность приезжающих туда работников из-за его пределов. Разность между числом ежедневно приезжающих и выезжающих работников составляет *сальдо маятниковой миграции* (или нетто-миграцию), а их сумма – *валовую маятниковую миграцию* (или объем маятниковой миграции).

Таким образом, абсолютные размеры трудовой маятниковой миграции характеризуются четырьмя показателями: числом ежедневно приезжающих работников, числом ежедневно выезжающих работников, величиной сальдо (нетто-) маятниковой миграции и размерами валовой маятниковой миграции. Эти показатели характеризуют общие размеры маятниковой миграции. В ходе анализа возникает необходимость получения числовых характеристик отдельных совокупностей маятниковых мигрантов, выделенных по различным признакам (например, по возрасту, полу, социальному статусу, месту жительства, по направлению поездок и т.п.).

При исчислении относительных величин сравнивают, как правило, две абсолютные величины. Однако можно сравнивать и относительные, и средние величины. В результате этих расчетов получают числовую меру соотношения двух сопоставляемых статистических показателей. В зависимости от задач, стоящих перед исследователем, могут быть применены относительные показатели *структуры, сравнения и интенсивности развития*.

Показатель *структуры* представляет выраженную в процентах относительную часть в целом. Он может быть использован для характеристики структуры совокупности трудовых маятниковых мигрантов по возрасту, полу, образованию, квалификации, социальной принадлежности, месту жительства и т. п. При расчете показателя *сравнения* за базу сравнения принимается какая-либо одна часть совокупности, а все остальные выражены отноше-

нием к ней. Этот показатель может быть использован при сравнении прямых и обратных потоков маятниковой миграции. Показатели *интенсивности развития* исчисляются путем сопоставления объемов совокупностей, находящихся в определенной связи друг с другом. В отличие от других относительных величин они – не отвлеченные, а именованные числа, выражающие количество единиц совокупности, стоящей в числителе отношения (в ее измерителях), на единицу совокупности в знаменателе [11, с. 171, 173].

Для получения меры интенсивности миграционных и демографических процессов необходимо сопоставить события определённого рода с численностью той совокупности населения, которой они генерированы. Исчисление интенсивности трудовой маятниковой миграции существенным образом отличается от определения интенсивности других социально-демографических и миграционных процессов, которые, за исключением стационарной миграции, происходят всегда в пределах одной конкретной совокупности населения, по отношению к которой и измеряется интенсивность. Стационарная миграция связывает две совокупности: население района выхода и население района вселения. Трудовая маятниковая миграция объединяет уже три разнородных, но взаимосвязанных совокупности населения, каждая из которых определяется различным сочетанием места жительства и места приложения труда. Это – рабочие и служащие, живущие в данном населенном пункте и работающие за его пределами; рабочие и служащие, работающие в данном населенном пункте и живущие за его пределами; рабочие и служащие, живущие в данном населенном пункте и работающие в нем.

Показателем, характеризующим интенсивность трудовой маятниковой миграции независимо от направления потоков ежедневно перемещающихся в системах взаимосвязанного расселения контингентов рабочих и служащих, является *общий коэффициент маятниковой подвижности населения*. Он служит относительной мерой общего числа маятниковых перемещений населения, происходящих в данной системе расселения. Общий коэффициент маят-

никовой подвижности (P) исчисляется в расчете на 1000 рабочих и служащих, проживающих в пределах системы взаимосвязанного расселения:

$$P = \frac{W}{N} \times 1000, (2)$$

где W – общая величина всех перемещающихся в системе расселения маятниковых мигрантов;

N – общая численность рабочих и служащих, проживающих в системе расселения.

Одни и те же маятниковые мигранты выступают одновременно в различных ипостасях: как жители той или иной территориальной единицы системы взаимосвязанного расселения, либо как рабочие и служащие, занятые в сфере приложения труда других единиц. Поэтому, будучи отнесены к различным совокупностям населения, они характеризуют разные процессы. Так, отношение числа выезжающих трудовых маятниковых мигрантов к величине контингента проживающих в местах выхода рабочих и служащих является *мерой их подвижности*. Та же самая численность трудовых маятниковых мигрантов, отнесенная к величине занятых в сфере приложения труда в местах их входа, характеризует *степень их участия в формировании контингентов рабочих и служащих в местах входа*.

Отношение числа занятых в сфере приложения труда той или иной территориальной единицы, входящей в систему взаимосвязанного расселения, к численности проживающего в ней экономически активного населения (рабочих и служащих) отражает *степень сбалансированности трудовых ресурсов и рабочих мест* в этой единице.

Введем следующие обозначения:

R_a – численность рабочих и служащих, живущих и работающих в населенном пункте t ;

R_t – численность рабочих и служащих, выезжающих ежедневно из t на работу в другие населенные пункты;

R_s – численность рабочих и служащих, приезжающих ежедневно в t на работу из других населенных пунктов;

K_t – частный (территориальный) коэффициент подвижности рабочих и служащих, проживающих в t ;

L_t – показатель участия маятниковых мигрантов, ежедневно приезжающих на работу, в формировании контингентов рабочих и служащих в t ;

M_t – показатель сбалансированности рабочих мест и числа проживающих в t рабочих и служащих.

С помощью этих символов запишем следующие отношения:

$$K_t = \frac{R_t}{R_a + R_t} \times 1000, \quad (3)$$

$$L_t = \frac{R_s}{R_a + R_s} \times 1000, \quad (4)$$

$$M_t = \frac{R_a + R_s}{R_a + R_t} \times 1000. \quad (5)$$

Показатели K_t , L_t и M_t , исчисленные в расчете на 1000 рабочих и служащих, могут быть использованы и для характеристики трудовой маятниковой миграции в пределах страны, области, района, городской и сельской местности.

Структура потоков трудовой маятниковой миграции рабочих и служащих в Украине. Трудовые ежедневные поездки рабочих и служащих имеют повсеместное развитие на территории Украины и не могут рассматриваться как процесс, связанный только с большими и крупными городами. Ежедневные массовые межпоселенные перемещения работников от мест жительства к местам приложения труда осуществляются практически во все городские поселения страны наряду со встречными передвижениями трудоспособных контингентов из этих городских поселений в сельскую местность и другие города. В 1980-х годах в пределах Украины перемещались ежедневно около 2 млн рабочих и служащих – маятниковых мигрантов: из них в городской местности страны – 1814 тыс. чел., в том числе в пределах городов – областных центров – 817,4 тыс., других городских поселений – 996,7 тыс. рабочих и служащих. Объемы трудовой маятниковой миграции в пригородных зонах крупных и крупнейших городов

во много раз превышали размеры трудовых перемещений населения в пригородных районах малых и средних городов. Тем не менее суммарный объем трудовой маятниковой миграции в городах – областных центрах на 180 тыс. человек меньше, чем в других поселениях страны.

Основным контингентом, формирующим потоки рабочих и служащих, направленные в города, были сельские жители. Их размеры возросли в 1960–1985 гг. в 2,7 раза, достигнув к началу 1986 г. более 1,7 млн человек. Увеличились и относительные размеры сельского населения, постоянно занятого в различных отраслях городского хозяйства: их удельный вес вырос в 3,7 раза и составил на 1 января 1986 г. 19,4%. Иными словами, к этому времени в украинских городах работал каждый пятый сельский житель трудоспособного возраста.

Наиболее значительный источник формирования потоков трудовой маятниковой миграции, направленной в города – областные центры, – сельская местность области, жители которой составляют 60,4% контингента работающих в них маятниковых мигрантов. Жители других городских поселений области, а также других областей, совершающие регулярные трудовые поездки в областной центр, составляют в сумме 39,6%. Во всех остальных городских поселениях области доля трудовых мигрантов – городских жителей и жителей других областей невысока и составляет 10,5%. Основная масса приезжающих регулярно на работу в эти города рабочих и служащих – сельские жители области (89,5%).

Поток маятниковых мигрантов, направленный из городов-областных центров, распределяется следующим образом: основная его часть (58,1%) приходится на городские поселения области; в сельскую местность выезжают 22,6% и почти столько же (19,3%) – в другие области. Иные пропорции сложились для других городских поселений области: здесь выше удельный вес рабочих и служащих, работающих в сельской местности и других областях (соответственно 33,7% и 21,2%), и ниже доля лиц, трудящихся в областном центре (45,1%).

Таким образом, наиболее интенсивный обмен рабочими и служащими – маятниковыми мигрантами происходит между городскими поселениями области и ее сельской местностью. Что касается городов – областных центров, то если в прямых потоках трудовой маятниковой миграции преобладают сельские жители (60,4%), то в обратных потоках наиболее ощутимую долю составляют рабочие и служащие, выезжающие в другие городские поселения области (58,1%). Этот вывод подтверждается и анализом структуры потоков трудовой маятниковой миграции в сельской местности: 57,8% выезжающих из сельской местности работников направляются в городские поселения области и лишь 31,9% – в областные центры. Вместе с тем

Таблица 1

Структура потоков трудовой маятниковой миграции рабочих и служащих в системах взаимосвязанного расселения в Украине, 1981 г. (%)*

<i>Направления потоков трудовой маятниковой миграции рабочих и служащих</i>	<i>Структура потоков трудовой маятниковой миграции рабочих и служащих в</i>		
	<i>городах – областных центрах</i>	<i>других городских поселениях области</i>	<i>сельских поселениях области</i>
ПРЯМЫЕ ПОТОКИ – всего	100,0	100,0	100,0
в том числе рабочие и служащие, регулярно приезжающие на работу из:			
городов – областных центров	-	5,9	15,8
других городских поселений области	18,2	-	76,1
сельских поселений области	60,4	89,5	-
других областей	21,4	4,6	8,1
ОБРАТНЫЕ ПОТОКИ – всего	100,0	100,0	100,0
в том числе рабочие и служащие, регулярно выезжающие на работу из:			
городов – областных центров	-	45,1	31,9
других городских поселений области	58,1	-	57,8
сельских поселений области	22,6	33,7	-
других областей	19,3	21,2	10,3

*Рассчитано автором по данным учета рабочих и служащих по месту работы и месту проживания, проведенного ЦСУ СССР по состоянию на 1 июля 1981 г.

76,1% рабочих и служащих, приезжающих на работу в сельскую местность, – жители городских поселений области и только 15,8% – жители областных центров (*табл. 1*).

В целом по стране в городской местности в 1960–1980-х годах преобладала прямая трудовая миграция. В городах-областных центрах число выезжавших ежедневно на работу в другие населенные пункты составляла 12,4% прямого потока, в других городских поселениях – 33,0%.

Существенно росла интенсивность трудовой маятниковой миграции. Если в 1971 г. в пределах Украины ежедневно перемещались с трудовыми целями 82 из 1000 рабочих и служащих, то в 1981 г. – уже 97. Выросли и частные (территориальные) коэффициенты подвижности рабочих и служащих: в городской местности с 12% до 25%, в сельской – с 251% до 297%. Таким образом, подвижность сельского населения с трудовыми целями более чем на порядок была выше, чем в городе. Возрос и коэффициент участия маятниковых мигрантов в формировании контингентов рабочих и служащих: если в 1971 г. 77 из каждой тысячи рабочих и служащих, занятых в городских поселениях, составляли маятниковые мигранты, то в 1981 г. эта величина достигла 96; в сельской местности коэффициент участия увеличился с 29 до 38% (*табл. 2*).

Отношение численности постоянно проживающих рабочих и служащих к численности фактически занятого в общественном производстве в городской и сельской местности отражает степень сбалансированности в них трудовых ресурсов и рабочих мест. Анализ данных свидетельствует, что в 1971–1981 гг. в Украине быстрыми темпами развивался процесс перераспределения трудовых ресурсов из сельской местности в городскую за счет растущей трудовой маятниковой миграции. Темпы прироста рабочих мест в украинских городах в 1971–1981 гг. были выше темпов прироста их трудовых ресурсов. Дефицит рабочей силы в городских поселениях восполнялся за счет приезжающих ежедневно маятниковых мигрантов из других населенных пунктов. Динамика коэффициента сбалансированности численности рабочих и служащих, живущих и работаю-

щих в сельской местности Украины, подтверждает этот вывод.

Таким образом, наиболее характерными чертами эволюции урбанизационных процессов в Украине в XX ст. являются переход от экстенсивной к интенсивной форме их развития, усложнение социально-пространственных поселенческих структур и разнообразие форм городского расселения, динамизм их трансформации. Одну из основных системообразующих функций, обеспечивающих формирование и развитие современных систем взаимосвязанного расселения, осуществляет трудовая маятниковая миграция городского и сельского населения, абсолютные и относительные размеры которой, по данным последних измерений (1991 г., 1996 г., 2001 г., 2005 г.), не уменьшаются. Сами же маятниковые мигранты выполняют функции олицетворенного источника “экспресс-информации” весь-

Таблица 2

Количественные характеристики трудовой маятниковой миграции рабочих и служащих в городской и сельской местности Украины (%)*

<i>Коэффициенты</i>	<i>1971</i>	<i>1978</i>	<i>1981</i>
Общей маятниковой подвижности рабочих и служащих	82	88	97
Территориальной подвижности рабочих и служащих в			
городской местности	12	17	25
сельской местности	251	289	297
Участия в формировании контингентов рабочих и служащих в			
городской местности	77	86	96
сельской местности	29	34	38
Сбалансированности контингентов рабочих и служащих, живущих и работающих в			
городской местности	932	924	926
сельской местности	1296	1360	1368

* Рассчитано автором по данным учета рабочих и служащих по месту работы и месту проживания, проведенного ЦСУ СССР по состоянию на 1 июня 1971 г., 1 июля 1978 г. и 1 июля 1981 г.

ма разнообразного характера. Они оказывают существенное воздействие на формирование и повсеместное распространение городского образа жизни. Трудно, однако, представить, что город как феномен вдруг когда-нибудь исчезнет. Скорее всего роль города и представление о нем будет изменяться вместе с развитием цивилизации.

Литература

1. Лаврик Г.И. Методологические основы районной планировки / Г.И.Лаврик, Н.М.Демин. – М. : Стройиздат, 1975. – 97 с.
2. Гордон Л. А. Человек после работы / Л.А.Гордон, Э.В.Клопов. – М. : Наука, 1972. – 367 с.
3. Розенфельд А.И. Критерий компактности при оценке решений демоэкосистемы / А.И.Розенфельд, Г.И.Лаврик // Количественные методы в проведении научных исследований по градостроительству. – К., 1973. – С. 20–26.
4. Прогнозирование систем населенных мест : Методологические рекомендации / под ред. Г.И.Лаврика и Н.М.Демина. – К. : КиевНИИПградостроительства, 1972. – 57 с.
5. Прибыткова И.М. Маятниковая миграция населения: сущность, функции, тенденции развития / И.М.Прибыткова // Экономическая география : материалы VI съезда Географического общества СССР. – Л., 1975. – С. 55–58.
6. Lewinski S. Dojazdy do pracy jako element typologii miasta / S. Lewinski // Przegląd geograficzny. – 1966. – Т. XXXVIII. – з. 4. – с. 715–725.
7. Город и маятниковая миграция населения. – Мн., 1973. – 186 с.
8. Иванова Т.Д. Опыт использования теоретических моделей для прогнозирования маятниковой миграции / Т.Д. Иванова // География и математика. – Тарту, 1974.
9. Миграционная подвижность населения в СССР. – М. : 1974.
10. Хорев Б. С. Особенности маятниковой миграции населения в пригородных зонах небольших и средних городов / Хорев Б.С., Смолина Т.К., Соминская Н.Г. – М., 1971. – С. 114–124.
11. Рязов Н.Н. Общая теория статистики / Н.Н.Рязов. – М., 1979. – 344 с.

МОРФОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ МІСТА ЛЬВОВА

Розглядаються теоретичні та методологічні підходи до вивчення соціального простору. Авторка аналізує термінологію, яка використовується для позначення диференційованого простору міста, зокрема вживання поняття “соціально-екологічний ареал”. Також обґрунтовується доцільність використання системного підходу в дослідженні міського простору. Особливу увагу автор приділяє методології аналізу морфологічної структури соціального простору, акцентуючи на альтернативних методах збору інформації. Подаються результати дослідження простору Львова методом аналізу адресної передплати періодичних видань.

Key words: *social space, socio-ecological habitat, post periodicals' subscription analysis.*

Ключові слова: *соціальний простір, соціально-екологічний ареал, метод аналізу адресної передплати преси.*

Ключевые слова: *социальное пространство, социально-экологический ареал, метод анализа адресной подписки прессы.*

Тема соціального простору міста є надзвичайно актуальною у час динамічних перетворень, що відбуваються у сучасному світі. Більшість трансформацій здійснюються у центрах суспільного життя, містах. Проаналізувавши принципи розселення та функціонування міських спільнот, можна краще зрозуміти процеси, які відбуваються у місті, пояснити перемоги та невдачі міського управління, спрогнозувати подальші тенденції урбаністичного розвитку та майбутніх соціальних змін загалом.

Стрімкий процес урбанізації, під знаком якого пройшло ХХ ст., уже з кінця століття почав набувати нових рис.

З набуттям незалежності Україна стала суб'єктом міжнародного співтовариства і, природно, долучилася до тих процесів, що відбуваються у світі, насамперед глобалізаційних. Українське суспільство особливо загострено переживає урбанізаційні процеси на сучасному етапі.

Аналіз міст пострадянського простору спонукає подвійний інтерес. Через відсутність ринку нерухомості у радянський період міські функції, що виникали, були просторово закріпленими, законсервованими в межах відведених для них зон. Квартали розвивалися, облаштовувались, але не змінювали свого значення. Населення також практично не брало участі у виборі місця проживання. А отже, формувалися вимушені територіальні скупчення, часто за професійною ознакою.

Після розпаду СРСР загальний процес лібералізації призвів до перебудови і міського простору [1]. Він став менше контрольованим, більше підпорядкованим динамічним змінам.

Існує різноманіття теоретичних підходів щодо аналізу урбаністичного простору та процесів, які відбуваються у ньому. У сучасній соціогуманітарній науці дослідники дедалі частіше застосовують міждисциплінарні, комплексні підходи щодо вивчення феномену міста, це дає змогу більш цілісно дослідити його з багатьох ракурсів та створити більш повну картину процесів, що відбуваються у міському просторі [2]. Попри недосконалість понятійного апарату та нерозробленість чітких методів аналізу, найбільш вдалою концепцією для комплексного вивчення міста є системний підхід, згідно з яким міста – складна система взаємодії підсистем, прагнуть за мінімальної затрати сил забезпечити біологічне, соціальне, економічне і соціальне просування [3, с. 166].

Місто належить до простору, створеного людиною, воно набуло статусу головної території, де відбуваються події суспільного значення. З одного боку, місто розглядається як цілісна система поєднання простору та суспільства, з другого – як сукупність підсистем, що взаємодоповнюють чи вступають у конфлікт між собою.

Процес розвитку міст прискорює дедалі глибший і детальніший розподіл праці, що індивідуалізує діяльність людини і вводить її у складну систему взаємодії в межах міста. Шведські урбаністи Х.Альманн і В.Вільям-Ольссон визначають місто як агломерацію, що відрізняється внутрішньою диференціацією, зазначаючи, що нема міста там, де всі займаються однією і тією ж працею [4, с. 38]. Р.Парк також наголошує на важливому значенні індивідуалізації та диверсифікації завдань у творенні міського середовища [5]. Натомість О.Яницький розглядає місто як соціально-просторову цілісність, у якій проходить взаємодія соціального та просторового середовища [6]. М.Межевич, своєю чергою наголошує на аналізі міста як спільноти людей [7, с. 27].

Отже, у визначенні поняття “місто” можна наголосувати, з одного боку, на соціально-просторовій цілісності, а з другого – на внутрішній диференціації, що є наслідком глибокого індивідуалізованого розподілу праці.

Соціологічна традиція системного підходу вивчення міста має ряд серйозних досягнень. У її межах склалося таке уявлення про місто як сукупність просторового і соціального. Соціологи у тлумаченні цього зв'язку звертають увагу насамперед на розгляд специфічного “міського” начала в його протиставленні сільському. Основним завданням є аналіз соціальної складової, її аспектів, що об'єктивно являють собою нові порівняно з селом умови життєдіяльності й “реакцію” індивіда на ці умови [7, с.36].

Проблематикою соціального простору займався ряд відомих дослідників, таких як Е.Дюркгайм, Ф.Знанецький, М.Хальбвакс, вчені Чиказької соціологічної школи та ін. Попри значні напрацювання у даній сфері, концепція соціального простору все ще залишається недостатньо глибоко розробленою, із недостатньо розвинутою методологією.

Соціальний простір не слід ототожнювати з географічним, це насамперед простір співжиття територіальних спільнот, що залежать, з одного боку, від практики взаємовідносин (конкуренції чи взаємодопомоги), з другого – від

існуючих колективних уявлень. Як зазначає А.Ягельський, “соціальний простір – це простір дійових осіб, ієрархічна сукупність групових просторів, що визначаються контактами і відносинами між людьми” [8, с. 306]. М.Межевич у визначенні соціального простору звертає увагу на міський спосіб життя, який і є визначальним фактором, що відрізняє міське середовище від сільського [7, с. 28].

Вагомий внесок у вивчення міського простору зробили дослідники Чиказької школи соціології, фундатори нового напрямку – екологія людини. Об’єктом аналізу напрямку є не окрема людина, а спільнота, її зв’язок з іншими людьми, у якому центральне місце займає простір [5].

Отже, соціальний простір міста – це територія міста, на якій відбувається взаємодія спільнот, індивідів, яким характерний міський спосіб життя та яких об’єднують колективні уявлення. Соціальному простору властива як цілісність, так і внутрішня диференціація.

Для дослідження соціального простору міста слід розділити його на менші складові, територіальні одиниці, проаналізувати соціальну морфологію міста. А.Ягельський пропонує з такою метою провести класифікацію з виділенням усередині міста територіальних одиниць, найбільш однорідних за сукупністю вибраних характеристик населення, а інколи й властивостей матеріального середовища [8, с. 301].

Р.Парк, аналізуючи розселення локальних спільнот у місті, для виокремлення територіальних одиниць користується поняттям “ареал” за аналогією до поширення рослинного та тваринного світу [5]. Продовжує вживання цього терміна для позначення поширення спільнот у соціальному просторі А.Ягельський, котрий обґрунтовує вживання поняття “соціально-екологічний ареал” для “позначення певної визначеної групи населення, що обмежена територією та характеризується суспільними зв’язками і позицією в соціальній ієрархії міста” [8, с. 307]. Проте варто зауважити, що суспільні зв’язки є не завжди чітко вираженими, а статус громади часто залишається невизначеним.

Теоретичною основою “соціально-економічного ареалу” є поняття “природна територія” за Г. Зорбахом (Zorbauch, 1926) та поняття “соціального ареалу” (Shevsky E., Williams M., 1949). Природна територія характеризується соціальною однорідністю населення, чіткою своєрідністю забудови та інших проявів ландшафту. Соціальний ареал відображає територіальне розселення населення, враховуючи такі фактори, як соціально-економічний статус сімей; демографічний процес урбанізації сім’ї, з врахуванням її соціальних зв’язків і внутрішньо міських міграцій; етнічна специфіка.

Об’єднавши характеристики обох понять А.Ягельський обґрунтовує доцільність вживання терміна “соціально-екологічний ареал”. Соціально-екологічні ареали не відповідають рівнозначно формально згрупованим територіальним одиницям, а враховують характеристики населення і роль цього населення в соціально-економічній системі міста. Ареалам не завжди притаманна просторова неперервність [8, с. 303–305].

Отже, соціально-екологічний ареал об’єднує населення міста на певній території за соціальними характеристиками та соціальним статусом у місті. Слід зазначити, що такі територіальні одиниці відзначаються гомогенністю за їх соціальною роллю, проте вважати їх цілковито однорідними не можна. Тим більше імовірна глибока поляризація соціальних і економічних умов життя населення, що належить до різних ареалів.

Р.Парк наголошує на постійному зростанні чисельності населення міст, що приводить до соціального відбору і сегрегації населення, а також утворення різноманітних соціальних груп та природних соціальних ареалів у межах міста. Великі міста проявляють низку морфологічних властивостей, що не зустрічаються в менших за розміром популяційних скупченнях [5].

Іншим чинником, що значно вплинув на зміни у міському просторі, була стрімка індустріалізація протягом ХХ ст., що спричинило посилення відмінностей між окремими районами великих міст.

Отже, міський простір не є єдиним у межах території міста, між деякими його одиницями з'являються бар'єри й обмеження на взаємне перетинання меж представниками чужих груп. Р.Парк зазначав, що географічні бар'єри і фізичні дистанції значущі для соціології лише там і тоді, коли вони визначають умови, за яких актуально підтримуються комунікація та соціальне життя.

Сегрегація населення виникає насамперед на основі мови і культури, матеріального й майнового стану, а також на основі раси. Хоча існує і диференціація на основі професійних інтересів, культурного рівня тощо.

Основною метою системного аналізу міського простору є зібрати якомога більше даних, що відображають як місто загалом, так і його складові, виокремити територіальні одиниці, що показують соціальний простір міста, охарактеризувати процеси, що відбуваються у просторі, спрогнозувати тенденції подальшого розвитку.

Сучасні дослідження, що фокусуються на мапуванні й вимірюванні різноманітності міського соціального простору пріоритетно фокусуються на етнічності. Польська дослідниця А.Пекут виокремлює етнічні ареали, де проживають мігранти, зазначаючи відмінності між вибором для проживання мігрантів з Заходу і мігрантів зі Сходу [*детальніше 9*]. Р.Парк, аналізуючи розташування спільнот, зокрема етнічних, відзначає, що місто має тенденції набувати форми ряду концентричних кіл: райони, що розташовані на різних відстанях від центру, характеризуються різними рівнями мобільності населення [*5*].

Відомим є комплексне дослідження міста Брюссель, що дало змогу охарактеризувати тенденції розвитку міського простору [*10*]. Російські дослідники О.Вендіна і К.Аксьонов також аналізують два найбільших російських міста та виокремлюють ареали проживання спільнот, обґрунтовуючи модель розвитку Москви та Санкт-Петербурга [*11*].

Наразі таке дослідження вимагає детальної статистичної інформації на якомога нижчому територіальному рівні.

Для аналізу Брюсселю і Варшави використовувались статистичні дільниці збору інформації, що дало змогу проаналізувати міський простір, розбивши його на понад 100 одиниць аналізу.

Офіційна статистика в Україні не надає такої детальної інформації, адже Держкомстат акумулює дані по великих міських районах, які лише частково відповідають плану і структурі міста. Такі дані не дають змоги побачити внутрішніх міських відмінностей. Безумовно, неповнота інформації значно знижує її цінність, що спонукає пошук додаткових її джерел. Так, О.Вендіна, К.Аксьонов використовують дані адресної передплати преси, що дає змогу детальніше розглянути міський простір та виокремити ареали проживання спільнот. Даний метод використовується і автором статті для характеристики простору міста Львова.

Варто зазначити, що метод аналізу адресної передплати преси має ряд вад, які слід враховувати при розгляді результатів. Першою проблемою є визначення видань, за якими слід мацувати простір міста. У сучасних реаліях інтенсифікації інформаційного простору, коли паперові джерела дедалі активніше замінюють на електронні, картина передплати може бути дещо викривленою та неповною.

Для створення карти міського простору слід аналізувати передплату найбільш індикативних видань, що дають змогу побачити соціальні відмінності в межах міста. Проте на практиці не завжди вдається виокремити популярні видання, які б вдало характеризували їх цільову аудиторію як відмінну від решти населення.

Попри недосконалість методу, його використання разом із іншими даними дає змогу проаналізувати міський простір на детальному рівні, що неможливо зробити використовуючи офіційну статистику.

Після розпаду Радянського Союзу відбулася зміна форм господарювання, а разом із цією зміною змінилася і роль держави у виборі місця проживання для населення. Розподіл і надання соціального житла в українських реаліях,

особливо львівських, став швидше рідкістю, аніж звичним явищем. Таким чином, населення, з одного боку, отримало свободу у виборі місця проживання, з другого – практично втратило право “просити” це місце у держави.

Слід зазначити, що хоча ринок житла став відкритим і люди отримали можливість зміни місця проживання, значна частина населення була не в змозі втілити свої преференції через брак матеріальних ресурсів. Як наслідок, у Львові все ще залишилися певні “робітничі”, “військові” ділянки, де значна частина населення отримала житло від того чи того відомства й проживає протягом тривалого часу.

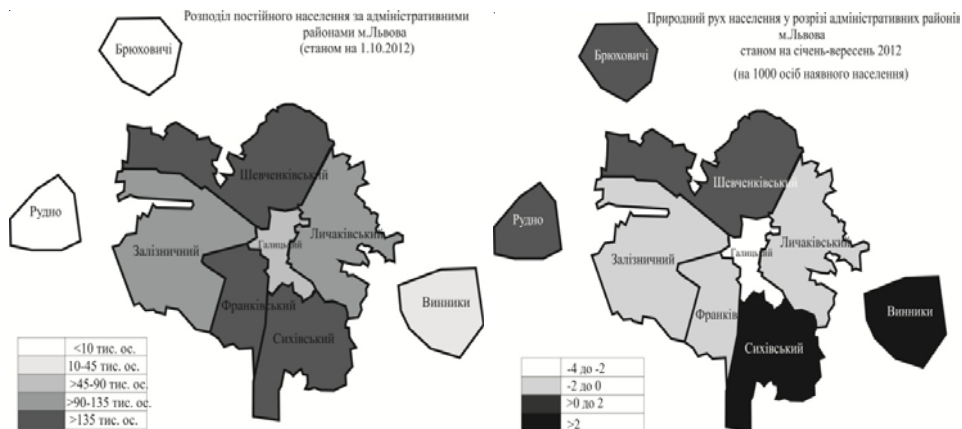
У соціальній морфології міста у пострадянський період відбуваються певні зміни. Зокрема, роль промисловості була практично зведена до мінімуму, скоротилися темпи житлового будівництва, зросла кількість торговельних площ, змінилися функції приміських територій тощо [12].

Чисельність населення міста Львова скоротилася з 791 тис. осіб у 1989 до 732 тис. осіб у 2011 р. [13, с. 333]. Місто Львів сьогодні розділений на шість адміністративних районів, окрім цього, до міського підпорядкування входять місто Винники і селища міського типу Брюховичі та Рудно. Згідно з даними Держкомстату найбільш чисельними є Сихівський, Франківський та Шевченківський райони, найменш чисельним є центральний – Галицький район та приміські селища (*картодіаграма 1, зліва*).

Аналізуючи природний рух населення у розрізі районів міста, варто відзначити найвищий приріст населення у Сихівському районі та у м. Винники, дещо менший у Шевченківському, Брюховичах та Рудно [14]. Натомість найгірша демографічна ситуація спостерігається у Галицькому районі. Природне скорочення населення спостерігається також у Залізничному, Франківському та Личаківському районах (*картодіаграма 1, справа*).

Варто зазначити, що Сихівський район – досить новий, територію приєднано до Львова у середині ХХ ст. Сьогодні це один із найбільших житлових районів Львова, окрім

Картодіаграма 1. Розподіл постійного населення за адміністративними районами м. Львова (станом на 1.10.2012) – зліва. Природний рух населення у розрізі адміністративних районів м. Львова на 1000 осіб (станом на січень-вересень 2012) – справа

Дані Держкомстату у Львівській області. Опрацювання: А. Рішко.

цього, тут порівняно з іншими районами за часів незалежності активно відбувається житлове будівництво.

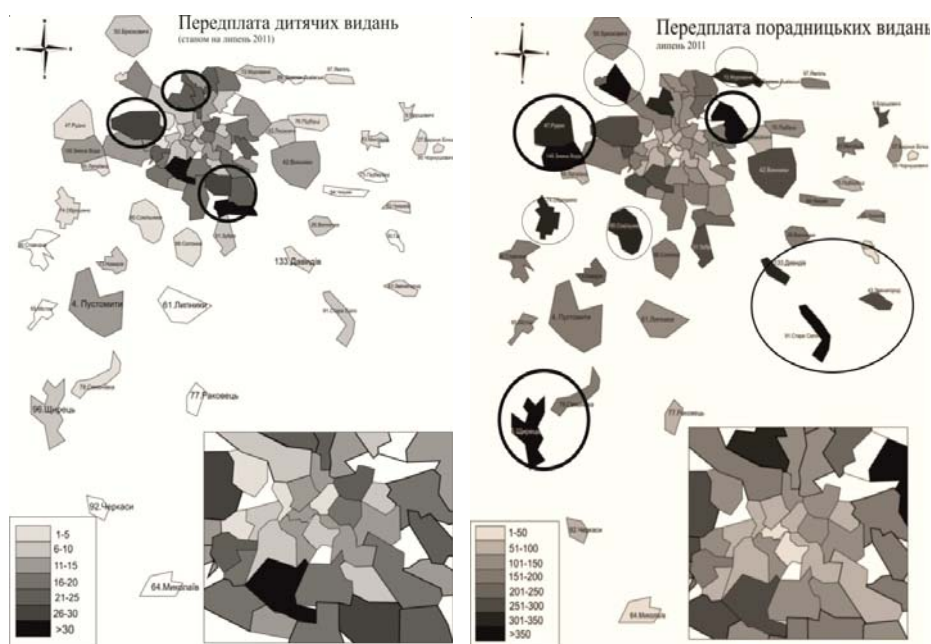
Проаналізувавши карту передплати дитячих видань¹ (картодіаграма 2), можна виокремити ареали проживання молодих сімей, “дільниць приросту населення міста”. Таких основних можна виділити три. Перша дільниця знаходиться на півдні міста у Сихівському районі, який був охарактеризований вище, а саме частина масиву “Сихів” та “Новий Львів”. Другою такою дільницею є частина на заході міста, на межі Залізничного та Шевченківського району, дільниця “Рясне-2”. Це ще один масив із новою щільною забудовою. Третя дільниця, де проживають молоді сім’ї, належить до Шевченківського району, це терито-

¹До дитячих видань увійшли “Ангелятко”, “Зернятко”, “Колосок”, “Барвінок” (щомісячна передплата), “Барвінок” (річна передплата), “Малятко” (піврічна передплата), “Малятко” (річна передплата).

рія вулиць Топольної, Мазепи та Щурата, так звана Індія. Район отримав таку назву за своє бандитське минуле та легкодоступність наркотичних речовин на вулицях. Ця територія також забудована висотними будинками, “блоками” кінця ХХ ст. На карті можна виділити ще одну територію, де активно передплачують дитячі видання – частина Франківського району, проте оскільки назагал у цьому районі від’ємний приріст населення, то вносити її до ареалу проживання молодих сімей з дітьми є недоцільним.

Отже, ареал проживання молодих сімей із дітьми розташовується на окраїнах міста, у житлових масивах висот-

Картодіаграма 2. Передплата дитячих видань (зліва), передплата порадицьких видань (справа) у м. Львові та навколишніх територіях. Станом на липень 2011 р.

Дані Укрпошти у м. Львові. Опрацювання: А. Рішко.

ної блокової забудови та розділяється на три основних ділянки: Сихів та Новий Львів, Рясне-2, Індія.

Іншими виданнями, які можна вважати індикативними, є порадицька² преса, а саме газети порад народної медицини. Цільовою аудиторією таких газет і журналів є переважно представники старшого покоління нижчого та іноді середнього соціального статусів. Розглядаючи карту передплати порадицьких видань (*картодіаграма 2*), можна стверджувати, що ареалами проживання їх цільової аудиторії є переважно приміські зони та села 30-кілометрової зони навколо Львова. Попри стрімкий процес урбанізації приміських територій, там залишається значний відсоток мешканців старшого покоління. Цікавим феноменом є села, одразу за межею міста, наприклад Зимна Вода. Зовнішній вигляд села кардинально змінився за останні 20 років. Сьогодні проживають на його території і попередні сільські мешканці, і нові мешканці котеджних містечок.

В умовах інформаційного буму і тотальної електронізації передплати видань кожного року скорочуються, особливо на новинні видання. Незмінними споживачами залишаються представники старшого покоління, часом середнього, що звикли до паперового носія. Найбільше передплатників у місцевих газет “Експрес” та “Високий Замок”. Оскільки розподіл передплат цих двох видань на мапі є дуже схожим, до аналізу пропонується мапа передплат “Експреса”³ (*картодіаграма 3*).

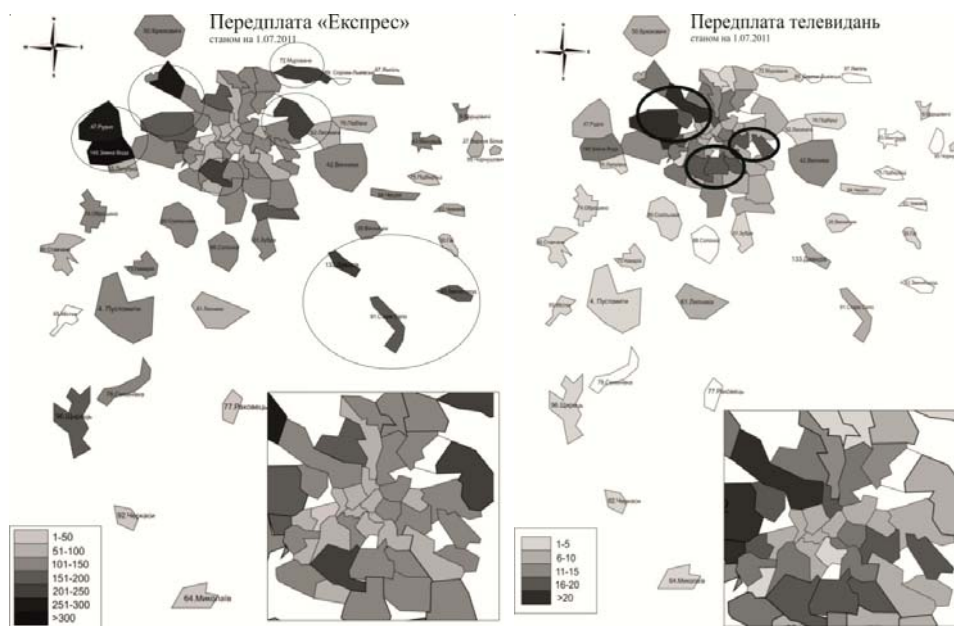
Передплачують “Експрес” активніше на околицях міста та селах довкола Львова. Проте ареали не перетинаються із передплатниками дитячих видань, а практично збігаються із місцями проживання передплатників порадицьких видань. Це ще раз підтверджує означений вище ареал проживання представників старшого покоління.

---

² До порадицьких видань увійшли “Порадицький”, “Порадицька”, “Добрий лікар”, “Добрий господар”, комплект “Добрий лікар” та “Добрий господар”.

³ Експрес – усі видання і передплати газети “Експрес”.

Картодіаграма 3. Передплата газети “Експрес” (зліва), передплата телевидань (справа) у м. Львові та навколишніх територіях. Станом на 1.07.2011 р.

Дані Укрпошти у м. Львові. Опрацювання: А. Рішко.

Телевидання⁴ частіше передплачують на ближній периферії, частково – околицях міста. Натомість передплати інтелектуальних видань⁵ надають перевагу мешканці центральної частини міста (картодіаграма 4). Такий розподіл свідчить про те, що мешканці з вищими інтелектуальними вимогами у центральній частині міста зустрічаються частіше.

Цікавим є розподіл передплатників російськомовної газети “Сегодня”⁶. Вони переважно розташовуються у

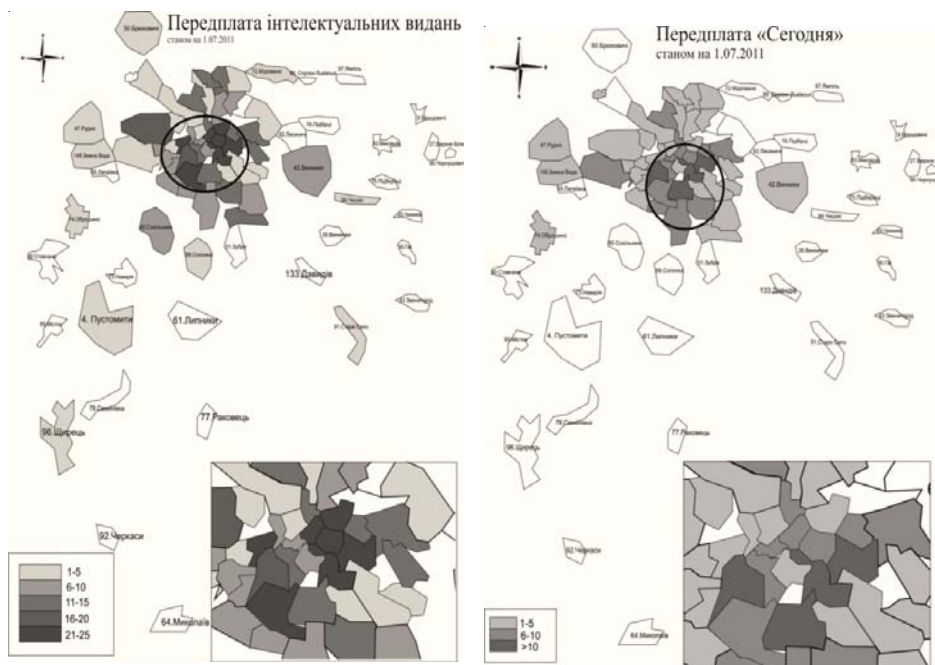
⁴ До телевидань увійшли “Телегазета”, “Телеекспрес”, “Теленеделя”, “Телегид”.

⁵ Інтелектуальні видання: “Критика”, “Український тиждень”, “Країна”, “Контакти”.

⁶ “Сегодня” – усі випуски газети “Сегодня”.

близькій і далекій периферії на півдні міста (*картодіаграма 4*). Половину цієї території займає колишнє військове містечко, де у 1960-х отримували місце для проживання військові з різних куточків країни і Союзу загалом.

Картодіаграма 4. Передплата інтелектуальних видань (зліва), передплата газети “Сьогодні” (справа) у м. Львові та навколишніх територіях. Станом на 1.07.2011

Дані Укрпошти у м. Львові. Опрацювання: А. Рішко.

Отже, використовуючи метод аналізу передплат періодичних видань, вдалося окреслити ареали проживання певних соціальних груп львів'ян і мешканців навколишніх територій. Так, можна стверджувати, що найбільш популярними серед молодих сімей є ділянки висотних

блокових забудов, а саме Новий Львів та Сихів, Рясне-2, Індія. Представники старшого покоління переважно проживають на периферії і у селах навколо Львова. Натомість львів'яни з інтелектуальними зацікавленнями переважно проживають у центрі міста. Безумовно, для окреслення чітких соціально-екологічних ареалів необхідно акумулювати більше статистичної інформації. Проте й здійснений аналіз дає змогу підтвердити гіпотезу про розвиток міста Львова за схемою кіл, яку запропонував Р.Парк.

Центр та периферія мають помітні відмінності – у зовнішньому вигляді та соціально-демографічних характеристиках. Так, центральна частина міста – територія проживання більш заможних з більшими інтелектуальними перевагами, натомість на периферії проживають назагал бідніші мешканці. Щодо демографічних показників – центр невпинно старіє, натомість периферія відтворюється із додатним приростом населення.

Підсумки. Дослідження соціального простору є надзвичайно важливим етапом аналізу процесів розвитку міста. Адже населення творить життя міста. Після розпаду Радянського Союзу у соціальній морфології міст відбулися значні зміни, насамперед розвинувся ринок житла, до цього практично закритий. Розселення мешканців перестало бути під контролем влади, а стало результатом їх можливостей та переваг.

Для аналізу соціального простору міста найбільш релевантним є використання системного підходу, що розглядає місто як систему загалом та складові підсистеми. Також у рамках такого підходу наголошена цілісність розгляду просторового і соціального вимір.

Поняттям “ареал” окреслюють територіальні одиниці, що характеризуються спільними соціодемографічними характеристиками. Додатково А.Ягельський пропонує ввести концепт складового природного середовища і розширити термін до “соціально-екологічного ареалу”. Ареалам не обов'язково притаманна просторова неперервність та суцільна однорідність, проте соціальні спільноти, що

проживають у їх межах, повинні мати спільні характеристики та соціальний статус.

Для виокремлення соціально-екологічних ареалів використовуються статистичні дані територіальних одиниць найнижчого рівня. На жаль, в Україні офіційні статистичні дані збираються лише для великих районів міста, що часто є штучно створеними та не відображають реальної картини соціального простору міста. Тому використовуються різноманітні альтернативні методи, як, наприклад, аналіз адресної передплати преси, де одиницями є територія поштового відділення, до якого приписаний мешканець. Метод має ряд вад, серед яких неврахування скорочення популярності друкованої преси, проблема визначення індикативних видань тощо. Проте такий аналіз дає змогу окреслити територіальні ареали проживання мешканців з подібними соціодемографічними характеристиками.

Місто Львів характеризується перехідним етапом еволюції системи розселення, коли частина населення все ще проживає у попередніх місцях розселення за радянського періоду, інша, мобільніша змінила помешкання згідно зі своїми перевагами і можливостями. Львів характеризується циркуляційною схемою розвитку, де населення центральної частини міста є найбільш заможним та з вищим соціальним статусом, натомість на околицях проживають представники старшого покоління та в окремих ділянках висотної забудови – молоді сім'ї. Також центр міста поступово старіє, натомість у нових житлових масивах спостерігається приріст населення.

Література

1. Хорев Б. Мировой урбанизм на переломе / Хорев Б., Бездежнев В., Быков Н. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 110 с.
2. Чернявская О. Социальное пространство: обзор теоретических и интерпретаций / О.Чернявская // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – №5. – С. 329–335.

3. *Костровицкий А.* Вопросы социоэкологии городов и характер этой дисциплины в Польше / *А.Костровицкий* // Новые идеи в географии. Географические аспекты экологии человека / ред. д.геогр. н. Ю.В. Медвеков. – М. : Прогресс, 1979. – С. 160–175.

4. *Боже-Гарнье Ж.* Очерки по географии городов / *Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж.* – М. : Прогресс, 1967. – 424 с.

5. *Парк Р.* Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / *Р.Парк* // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – №1. – С. 11–18.

6. *Яницкий О.* Социология города / *О.Яницкий* // Социология в России. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 696 с.

7. *Межевич М.* Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты / *Межевич М.* – Л. : Наука, 1979 – 176 с.

8. *Ягельский А.* Большие города Польши как социально-экономические ареалы / *А.Ягельский* // Новые идеи в географии. Географические аспекты экологии человека / ред. д. геогр. н.-Ю.Медведков. – М. : Прогресс, 1979. – С. 300–320.

9. *Piekut A.* Visible and Invisible Ethnic ‘Others’ in Warsaw: Spaces of Encounter and Places of Exclusion / *A.Piekut* // Chasing Warsaw Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990. – eds. Grubbauer M., J. Kusiak – Campus. Frankfurt, New York, 2012. – P. 189–212.

10. *Corijn E.* Building the capital of Europe as a heterotopia / *Corijn E.* // Brussels-l’Europeenne, capitale de qui. ville de qui, Les Cahiers de la Cambre – Architecture. Bruxelles, La lettre Volïe. – 2006. – №5. – P. 46–60.

11. *Вендина О.* Москва и Санкт-Петербург: реорганизация городского пространства как индикатор изменения модели развития / *О.Вендина, К.Аксенов* // Проблемы прогнозирования. – 1999. – №5. – С. 103–120

12. *Посацький Б.* Простір міста і міська культура (на зламї ХХ–ХХІ ст.) / *Посаський Б.* – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. – 208 с.

13. *Статистичний щорічник України.* – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2011 – 559 с.

14. *Оперативна інформація про економічне і соціальне становище міста Львова за січень-жовтень 2012 року.* – Львів : Держ. служба стат. України, 2012 – 20 с.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

УДК 316.334

*Л.Бевзенко,
доктор социологических наук*

ОСНОВНЫЕ ИДЕИ ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОЙ САМООРГАНИЗАЦИИ И КРИЗИСНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Автор излагает свой взгляд на социальные технологии сквозь призму самоорганизационной модели социальной динамики. Представлено краткое содержание основных понятий, на которые опирается эта модель: социальной энтропии, социальной бифуркации и социальной аттрактивности. Показано, как эти понятия могут работать в случае выстраивания технологических решений с опорой на самоорганизационное видение процессов социальных изменений.

Keywords: *crisis social technologies, social self-organization, social entropy, social bifurcation, self-organization social structures.*

Ключові слова: *кризові соціальні технології, соціальна самоорганізація, соціальна ентропія, соціальна бифуркація, самоорганізаційні соціальні структури.*

Ключевые слова: *кризисные социальные технологии, социальная самоорганизация, социальная энтропия, социальная бифуркация, самоорганизационные социальные структуры.*

Любая технология, включая и социальную, в основе своей имеет определенное представление об объекте, который становится предметом воздействия, предусматриваемого

этой технологией. В той или иной мере эти представления черпаются из различных социальных теорий, и адекватность теорий отражается на успешности технологий.

В этой статье мы коснемся вопроса теоретического оснащения тех социальных технологий, которые работают с кризисными состояниями социальных объектов. При этом возможны варианты как поиска технологий избегания кризиса, “оттягивания” социального объекта от кризисной черты, так и наоборот, использования кризиса в целях развернуть процессы, с этим объектом связанные, в желаемую для технолога сторону.

В качестве моделей, с нашей точки зрения, наиболее адекватно отражающих особенности кризисных состояний, их нестабильность, нелинейность, вариативность развития посткризисных событий, выступают нелинейные, социосоорганизационные модели социальных изменений. На данный момент существует много вариантов таких моделей, ниже мы будем исходить из того, что был предложен в работе [1]. В данном случае мы будем говорить о макросоциальных объектах (обществе в целом), хотя основываясь на этом же подходе можно говорить и о микроуровне (личностной динамике), кризисных процессах и технологии работы с ними на этом уровне [3].

Что радикально различает линейные и нелинейные системы? Одно из самых ярких различий особенно важных для поиска технологических решений – *неаддитивность результирующей нескольких воздействий*. Для линейной системы сумма причин приводит к сумме следствий. В нелинейном случае причинность – вообще большая проблема. Последствия от наложения нескольких воздействий могут не только не оказаться суммарными, но и прямо противоположными ожидаемым (при перенесении на эти объекты линейных мыслительных схем) и к тому же непредсказуемыми в этой своей противоположности. Скажем, линейность любого механизма, например автомобиля, – поворот руля и нажатие педали акселератора дают поворот на увеличенной скорости, и нелинейность организма – таблетки, назначаемые пациенту от двух разных болезней, в результате могут дать непредсказуемый эффект.

Если мы соглашаемся рассматривать социальные объекты не в качестве аналогов простых механизмов, а в качестве сложных, нелинейных динамических системных объектов, то должны быть готовы увидеть в них проявление законов самоорганизации, присущих таким объектам.

Используемая ниже модель – результат адаптации общей абстрактной схемы поведения нелинейных систем к системам социальным. Данный методологический ход легитимизирован, с нашей точки зрения, всеми прецедентами использования системных подходов к моделированию социальных явлений (Т.Парсонс, П.Сорокин, Н.Луман, Р.Мертон и др.). Но в данном случае речь идет о нелинейных системных моделях.

Самый общий *корпус понятий*, которыми оперирует общая нелинейная теория, описывая системные эффекты, порожденные нелинейностью, достаточно велик. Ниже мы будем использовать только три основных и одно вспомогательное понятие из всего этого набора. Это понятия *энтропии*, *бифуркации*, *аттрактора*, которые в социальном приложении превращаются в понятия социальной энтропии, социальной бифуркации и социального аттрактора, а также понятие случайной *флуктуации*, к которому нужно очень внимательно присмотреться именно в контексте разговора о социальных технологиях.

Как же работают нелинейные законы в социальных системах, как проявляются самоорганизационные механизмы социального изменения? Необходимо предварительно оговорить один момент.

Хотя самоорганизационные процессы имеют место везде, где есть для того основание в виде нелинейности среды и условия в виде критических ее состояний, в случае социальных систем все же надо выделять *организационные и самоорганизационные механизмы системных (социальных) изменений*. При этом к первым относят те, что уже хорошо описаны в теориях организаций как механизмы создания социальных структур (социального порядка), основанном на сознательном целеполагании и проекте, а ко вторым – механизмы появления социальных структур,

возникающих спонтанно, как бы в результате самоактивности социальной среды, часто уходящей от сознательного контроля. Кризисные состояния – это состояния активизации именно самоорганизационных механизмов.

Работа с названными выше общими понятиями предполагает необходимость придать каждому из них социальную окраску. Первое понятие – системная энтропия, которое будет рассматриваться как *социальная энтропия*. В случае социальных интерпретаций, обращение к понятию энтропии оказывается важным в первую очередь потому, что именно оно позволяет сопоставить события, происходящие на макросоциальном уровне (и связанные со стабильностью – нестабильностью всего общества), и на микроуровне, уровне отдельного индивида и его связей с другими индивидами.

Хотя в общем случае, энтропия – это мера несвязанности, несогласованности между элементами системы, непредсказуемости их поведения, но вопрос о том, как определить эту несвязанность в случае социальных систем, очень непростой. В этом уникальность и отличие социальной системы от любых других. Если предсказуемость или непредсказуемость поведения молекулы можно фиксировать однозначно, то в случае человека нужно говорить об уровне фиксации. Это может быть уровень:

- поведения, реальных действий;
- понятийно-словесных представлений о себе и мире вокруг себя, которые предшествуют действиям и репрезентируют уровень осознанного выбора;
- образно-чувственных представлений, формирующих мотивацию к действию, не всегда четко осознаваемую;
- уровень переживаний, находящийся на границе осознанного и неосознаваемого, мало поддающихся дифференцированной фиксации, но, тем не менее, влияющих на реальное поведение и на ту картину социального порядка, которую мы и наблюдаем на макроуровне.

Непредсказуемость какого уровня указывает на рост социальной энтропии? Где начинается социальный хаос? Там, где наблюдается непредсказуемость поведения членов

общества, или там, где социальный мир хаотизируется на уровне их переживаний?

Как видно, переход от уровня к уровню сопровождается снижением сознательного контроля над мерой хаотизации как со стороны самого субъекта, так и со стороны внешнего наблюдателя, который захотел бы эту хаотизацию зафиксировать. И чем ниже мы будем опускаться по этой лестнице, тем в большей мере такая фиксация энтропии (хаоса) будет относиться к сфере действия самоорганизационных механизмов, поскольку не поддается сознательной и целенаправленной регуляции с помощью механизмов организационных. Уровень переживаний оказывается наиболее значимым, поскольку с ним связаны не управляемые сознательно импульсы к действию, которые и лежат в основе спонтанных механизмов социальной самоорганизации.

Если посмотреть при этом на проекцию таких переживаний на уровень социального поведения, то это означает рост неустойчивости связей между членами общества, разрыв старых отношений, недолговечность вновь создаваемых контактов. (Но, подчеркнем, не формально поддерживаемых отношений, а затрагивающих уровень переживаний.) Увеличение числа членов общества, испытывающих чувство одиночества, покинутости, недоверия ко всем, потерянности и неостребованности – признаки индивидуального проявления общесистемного энтропийного роста. Но при этом чувство независимости, свободы, готовности полагаться только на себя, самостоятельности – тоже признак несвязанности с другими, и рост числа таких людей в обществе тоже признак возрастания энтропийных показателей. Здесь появляется некое смысловое расхождение в привычном понимании социального хаоса с тем, которое связано с понятием социальной энтропии, объясняющее, почему как бы приветствуемые самостоятельность и ответственность вдруг оказываются признаком энтропийного роста на системном уровне.

Социальная энтропия, социальный хаос – это не и хорошо, и не плохо. (Хотя и принято говорить о хаосе только

в негативном ключе, но речь, как правило, идет о том хаосе, который уже ярко проявляется на уровне поведения). В этом случае ничто не может оцениваться однозначно, и это очень важно с точки зрения социальных технологов. Важна мера их присутствия в социальной системе. Почему они так неоднозначны?

Обратимся к такому важному понятию, как *энтропийный коридор*. Условно говоря, есть тот энтропийный диапазон, в рамках которого хаос – это позитивно, это двигатель истории и прогресса, эволюционного развития. Вне этого коридора все наоборот – хаос, это путь к разрушению и системным бифуркациям, путь к революциям и кризисам [2]. Для социального технолога это особенно важно. Если цель – вывести на кризис (надеяться на управляемый хаос), то тогда целесообразны одни приемы, если же – избежать кризиса, то совсем другие. Коридор этот находится, условно говоря, в диапазоне энтропийных показателей 0,2 – 0,4 (где 0 – полный порядок, 1 – полный беспорядок). (Цифры, конечно, условны, но дают возможность наглядно представить ситуацию).

Как правило, биографии тех, кто вносит наибольший вклад в социоэнтропийные показатели общества, оказываются биографиями маргиналиев. Маргинальными не в смысле культурной пограничности (Парк), а в смысле пребывания на социальных экстремумах. Это может быть как маргинальность гения, так и бомжа. На макроуровне имеет значение – концентрация в обществе таких маргиналиев.

Как следует из понятия энтропийного коридора и вытекающего отсюда представления о допустимой и, более того, необходимой мере энтропии для нормального развития общества, эта мера составляет не менее 20% маргинальности. (Не маргиналиев, а именно маргинальности, потому что она размыта по всему социальному пространству – определенную долю маргинальности несут в себе очень многие члены общества.) В эту маргинальность входят и уникальные личности, и “социальное дно”. Но, соответственно, нельзя допускать выхода этого показателя

за пределы, условно говоря, 40%, поскольку в этом случае набирается критическая масса маргиналиев, и у них появляется потенциал самоорганизации и возможности.

Индивидуальный вклад каждого человека в общесистемные энтропийные показатели исключительно биографичен. Названные признаки – автономизация, одиночество, самостоятельность, чувство покинутости, чувство собственной уникальности и чувство невостребованности и неприкаянности, чувство отчужденности и чувство незащищенности – все это биографические признаки индивидуального вклада в общесоциальные энтропийные показатели.

В таком понимании социальная энтропия может выглядеть как интегральная характеристика, которая позволяет строить *полифакторную модель социального изменения*. В зависимости от конкретной ситуации в стан маргиналиев может толкать и политическая принадлежность, и социальная обездоленность, и конфессиональная принадлежность, и даже национальность, цвет кожи, нетрадиционная сексуальная ориентация – все это в определенных условиях может стать фактором маргинализации. Общесистемные энтропийные показатели – результат наложения этих факторов в проекции на интегральное переживание человеком своего места в данном обществе. Доминирование какого-то фактора ситуативно, важной является результирующая “энтропийная картинка”. К.Маркс в своих моделях социальных изменений придавал решающее значение экономическому фактору, М.Вебер – культурному, сейчас на передний план все больше выходит религиозный фактор. Полифакторность энтропии объясняет тот, казалось бы, парадоксальный факт, что в бедных странах часто люди чувствуют себя счастливее, чем в богатых (чувствовать себя несчастным, как видно из сказанного выше, означает пребывать в зоне повышенной социальной энтропии). Скорее всего, здесь имеем дело с ситуацией, когда интегральное наложение культурных, религиозных, экономических, климатических и прочих факторов в результате не ведут к повышению социаль-

ной энтропии на уровне глубинных переживаний и не становятся причиной отчуждения, недоверия и маргинализации.

Таким образом, для социального технолога, желающего работать с показателем социальной энтропии, значимым должен стать уровень переживаний, который, к сожалению, плохо отслеживается эмпирически. В переживании на субъективном уровне отражается и интегрируется воздействие всех факторов, влияющих на состояние социальной системы – экономических, политических, культурных, экологических, религиозных и даже климатических. Фиксация социального дрейфа в сторону предельно допустимых с точки зрения ухода от кризиса энтропийных состояний начинается именно с обнаружения тенденций отчуждения, недоверия, ослабления солидарности на этом уровне. Опасность состоит в том, что нестабильность, кризис, созревая на уровне ненаблюдаемых переживаний, только в точке бифуркации приводит к резким качественным изменениям на уровне наблюдаемого поведения.

Как же влияет уровень социальной энтропии, выходящей за пределы энтропийного коридора, на ход изменения в том или ином обществе (социальной системе)? Нас, таким образом, будут интересовать не эволюционные изменения, а те, которые возникают в ситуации критической нестабильности и носят спонтанный, незапланированный, самоорганизационный характер.

Следующее понятие – *точка социальной бифуркации*. В терминах уже очерченного выше это означает предельное значение социальной энтропии. Проще говоря – состояние общества, в котором появляется критическая масса тех, кто переживает свою неуместность в этом обществе, неспособность выстраивать жизненную траекторию из-за непредсказуемости, неопределенности социальной ситуации, причем это фиксируется не столько сознательно, сколько на уровне переживания.

Точка социальной бифуркации – это точка быстрых и спонтанных социальных перемен. Происходит это с необходимостью, присущей всяким закономерным процессам,

но в данном случае, – процессам нелинейным. Необходимость здесь принимает не привычное для нас значение неотвратимости и предсказуемости, как в классических линейных моделях, а значение необходимости вариативной. Определенно можно утверждать – быстрых перемен не избежать, а вот точно предсказать, какими они будут, нельзя – возможны, как говорится, варианты.

На вариативности и вариантах необходимо остановиться отдельно в виду особой важности этого для реализации социальных технологий. В принятой нами терминологии это будет разговор о *социальной аттрактивности*. Это не любые задуманные варианты (как допускает линейная модель – сначала решим что будем строить, а потом это построим, сделаем). Эти варианты уже содержатся (как скрытые возможности) в той социальной среде, где они должны и могут возникнуть. В этом непривычность обращения с нелинейными объектами, трудно воспринимаемыми мышлением, натренированным на объектах простых, линейных. Принять мысль о том, что не все в нашей власти, а тем более – что власть исходит от какой-то чуть ли не мистической силы, заключенной в самой сути системы – тяжело. Но именно так необходимо думать, исходя из нелинейных представлений. И здесь нет никакой мистики – это нелинейные закономерности. Соответственно такое мышление и способность так думать в среде адептов нелинейных подходов принято называть нелинейным мышлением [4, 5].

Есть еще один важный момент – изначально нельзя говорить о разной вероятности реализации возможных сценариев выхода на новые порядки. Все предзаданные средой новые порядки есть, в принципе, равновероятными. Выбор в пользу осуществления одного из сценариев решает в какой-то момент *случайность, малая флуктуация*. Она и выталкивает систему на одну из возможных траекторий дальнейшего развития. Это означает выбор в пользу одного из возможных *системных аттракторов*, а значит одного из возможных будущих социальных порядков.

Далее речь пойдет об *аттрактивных структурах, системных аттракторах, о том, какой вид они принимают в социальной среде*. Это наиболее важный момент предлагаемой модели – в смысле потенциала использования в различных социальных технологиях, и в смысле подведения теоретического фундамента под уже активно работающие технологические приемы.

Задача реконструкции самоорганизационной картины социального изменения – в части отыскания формата аттрактивности в социальной среде – оказывается для нас достаточно тонкой. Любая нелинейная среда способна к порождению самоорганизационных структур определенного, присущего только этой среде, вида. Это могут быть волны в воде, кристаллы в минералах, языки пламени в огне, барханы в песчаной пустыне, шестигранные ячейки Бенара в кипящей жидкости и т.д. Каковы же эти наиболее общие формы, которые могут представлять самоорганизацию в социальной среде и предстают перед нами как определенные структуры, упорядочивающие социальное пространство на самоорганизационном уровне? Отыскивая ответ на этот вопрос, следует исходить из того, что это не будет что-то новое и неизвестное до сих пор. Необходимо обнаружить эти структуры и обозначить их как самоорганизационные, придав тем самым новый смысл, как самим этим социальным формам, так и ситуации их возникновения.

Путь, которым мы шли, состоял в следующем. Исходя из набора характеристик, которым в общем виде соответствуют самоорганизационные структуры в любой среде, мы отыскивали в социальной среде такие, которые этим характеристикам удовлетворяют. Вот набор этих характеристик:

- имманентность среде, существование в среде в виде потенци, предзаданности;
- способность к спонтанному возникновению под действием определенных условий, не предполагающих предварительное проектирование, хотя и не исключающих инициирование;

- притягательность для элементов среды и тем самым способность к самодотраиванию в случае возникновения;
- невозможность быть созданными искусственным образом;
- невозможность быть разрушенными, способность к восстановлению и самовоспроизведению;
- способность быть структурой более высокого локального порядка по отношению к окружающей среде;
- способность представлять как целостное системное образование, характеризующееся ритмической согласованностью жизненной активности его составляющих.

В результате анализа оказалось, что названным требованиям в социальной среде отвечают *структуры трех типов*:

- 1) действующая направленная толпа;
- 2) *структуры игрового типа* (члены социальной системы, объединенные общим игровым взаимодействием);
- 3) *структуры мифологического типа* (социальные формы, возникающие на основе взаимодействия, обусловленного общим мифологическим пространством).

Развернутую аргументацию, демонстрирующую наличие указанных свойств у структур названного типа, можно найти в [1]. Эта аргументация опирается на работы авторов, занимавшихся проблемами толпы, игры, мифа – Лебона, Тарда, Московичи, Хейзинги, Гадамера, Юнга, Элиаде и др.

Здесь следует решительно развести наше понимание *понятий толпы, мифа, игры* с тем, которое сейчас очень распространено, благодаря активному использованию этих слов в публицистике. Нередко такое использование носит оценочный, причем преимущественно негативный характер. Для нас толпа, игра, миф – нейтральные понятия, позволяющие увидеть лики социальной самоорганизации. Предлагаемая модель говорит лишь о природе этих феноменов и механизме функционирования, который работает независимо от того, какие ярлыки навешиваются на эти явления.

Всякая самоорганизация – это путь к уменьшению энтропии, путь к созданию новых социальных связей, а вме-

сте с этим – путь к отказу от ряда индивидуальных степеней свободы. Парадоксально, но в случае добровольного отказа субъективное чувство внутренней свободы даже усиливается (примеры любви, дружбы здесь наиболее ярки и показательны).

Под толпой, как самоорганизационной социальной структурой, здесь понимается множество людей, в какой-то момент переставших быть просто совокупностью индивидов и слившихся в единый поток, людей отказавшихся от практически всех степеней свободы за исключением той, которая совпадает с движением всей толпы.

Миф и игра в публицистическом понимании чаще всего означают ложь, имитацию, нечто, противостоящее реальности. Для нас, миф – это не противоположность реальности, а способ ее упорядочения на уровне действий и взаимодействий, мотивация которых находится в сфере мифопоэтического сознания. И миф, и игра тоже ограничивают наши степени свободы, но это ограничение добровольно и притягательно (аттрактивно!).

Таким образом, имея в виду, что социальная аттрактивность чаще всего (в случае достаточно устойчивых и достаточно масштабных структур) реализует себя в форме игры или мифа, мы можем сказать, что в послебифуркационный момент социальная самоорганизация выходит на социальную поверхность в виде мифологически обусловленного порядка. Если учесть, что к наступлению бифуркационных состояний организационные порядки, социальные институты, в частности, как правило, уже нежизнеспособны, то можно утверждать, что самоорганизация в виде олицетворяющего ее мифа или набора игр является ведущей формой упорядочения в момент социальных сломов, каковыми и являются все социальные революции, масштабные протесты, кризисы самого разного генезиса.

Последующая стабилизация порядка, возникшего самоорганизационно, идет через усиление организационного начала, наращивания его на тело актуализированного бифуркацией мифа или набора постбифуркационных игр

(экономических, культурных, политических), а также одновременно через перетягивание интегральной упорядоченности в организационную сторону. Баланс между двумя механизмами создания социального порядка – организационным и самоорганизационным – залог того, что система будет колебаться вокруг условного центра устойчивости, не покидая энтропийного коридора, не наращивая хаос до опасных пределов и нового кризиса, но и не застревая в тисках излишней заорганизованности. Перекос в сторону какого-то одного из механизмов – источник очередного нарастания энтропии. В этом случае все повторяется, и миф, вышедший в доминирующую позицию в точке бифуркации в качестве самоорганизационной основы социального порядка, начинает утрачивать свою силу, обнаруживает неспособность удержать на орбите своих бывших adeptов. Они переходят в оппозицию к нему, в стан социальных маргиналиев, откуда и “подымает голову” новый потенциальный порядок в виде другого или нескольких иных мифов.

Что касается *случайностей и флуктуаций*, влияющих на выбор варианта развития событий в точке бифуркации, то ими могут быть как отдельные люди, так и их поступки (вспомним продавца фруктов в Тунисе, давшего своим самосожжением толчок развернувшимся после этого революционным событиям), а также явления несоциального характера, например, погода, стихия может оказаться той случайностью, которая срывает общество в водоворот революций.

Для социального технолога флуктуация – самый эффективный механизм. Это подобно тому, как сдвинуть лавину одним толчком пальца, столкнув с вершины горы камешек, который потом потянет за собой лавину. Проблема заключается в том, что в социальном пространстве это далеко не так очевидно, как в случае с лавиной. Хотя если не знать, что условия созрели, что лавина уже нависла, и не щелкнуть по нижнему камешку, ничего не произойдет. Уметь управлять этой случайностью, сдвигающей

лавину в нужную сторону – самое большое искусство социального технолога, выполняющих работу в сложных условиях бифуркационной вариативности.

Подводя итоги, следует сказать: самоорганизационный взгляд на социальные процессы позволяет успешно реализовать социальные технологии в периоды социальных кризисов, для чего необходимо:

1. Определить уровень *социальной энтропии* (находится ли она в энтропийном коридоре или вышла за его пределы). Для технологий, стремящихся удержать систему в эволюционном коридоре, важно первое, для технологов, ищущих революционных решений, – второе.

2. Если энтропия достигла предельных значений, то необходимо работать с системой как с такой, что находится в бифуркационном состоянии, учитывая, что теперь ее будущее зависит от тех новых мифологических и игровых порядков, которые зададут ее структуру после точки бифуркации.

3. Чрезвычайно важным для социального технолога является знание того, какие мифы и игры могут быть востребованы обществом после бифуркации и которые бродят в глубинах коллективного бессознательного и уже готовы вырваться наружу. Как правило, они редко привносятся извне, большинство из них укоренены в исторической памяти народа. (Смена “советского мифа” множеством вдруг воскресших из небытия национальных и религиозных мифов – яркая тому иллюстрация.)

4. Найти технологическую возможность энергетически усилить какой-то из этих желаемых мифов (например, оснастив харизматическим лидером). Управление флуктуацией – это наиболее тонкая технология.

Конечно же, представленная схема дает только самую общую картину, и многие технологически важные вопросы здесь задеты только вскользь. Так, не раскрыто, каким образом фиксировать уровень социальной энтропии, как выходить на работающие аттракторы. Действительно, это операционально слабо обеспеченный момент, но технологии и призваны работать в ситуации неполноты

знания, сочетая знания научные с интуициями технологов. Самоорганизационный подход может быть весьма полезен для составления “дорожных карт” технологических проектов, работающих с ситуациями кризиса. Адекватность таких “карт”, с нашей точки зрения, позволяет избежать ошибок на начальных этапах поиска технологических стратегий, в частности тех ошибок, которые являются следствием линейных представлений о социальных объектах. Самая распространенная среди этих ошибок – уверенность в том, что можно произвольно поставить цель для таких объектов и идти к ней. Нелинейные представления позволяют понять, что возможные направления посткризисного изменения латентно уже присутствуют в объекте. Технологически верное решение – распознать их и выйти на наиболее желаемый или, как минимум, постараться уйти от кризиса, если приемлемых вариантов не находится.

Литература

1. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Бевзенко Л.Д. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.
2. *Седов Е.А.* Информационно-энтропийные свойства социальных систем / Е.А.Седов // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №5. – С.92–101.
3. *Бевзенко Л.Д.* Стили жизни переходного общества / Бевзенко Л.Д. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2008. – 144 с.
4. *Добронравова И.С.* Синергетика: становление нелинейного мышления / Добронравова И.С. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
5. *Князева Е.Н.* Синергетика: начала нелинейного мышления / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №2. – С.38–51.

УДК 316.77+316.33

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ “THE SURVEILLANCE SOCIETY”

Досліджуються новітні інформаційно-комунікаційні технології сучасного суспільства як аспект сучасної модернізації, що впливає на реалізацію системи сучасного контролю в суспільстві. Аналізуються нові можливості та особливості технологізованого нагляду в сучасному суспільстві, розглядаються певні стратегії його реалізації.

Keywords: *newest technologies, Internet, technological facilities, social control.*

Ключові слова: *новітні технології, Інтернет, технологічні засоби, соціальний контроль.*

Ключевые слова: *новейшие технологии, Интернет, технологические средства, социальный контроль.*

Поняття “The Surveillance Society” було введено в науковий обіг Г.Марксом ще у 1985 р. і пов’язувалось з посиленням впливу комп’ютерної техніки на буденне життя людини [1]. “Surveillance” у перекладі з англійської означає нагляд, стеження, спостереження. Тобто таке суспільство можна означити, як “наглядаюче”, “стежаче”, “спостерігаюче”.

Актуалізація феномену “наглядаючого суспільства”, пов’язана з подальшим бурхливим розвитком новітніх технологій, стала однією з основних ознак сучасного суспільства. Сьогодні людство вже не вбачає свого комфортного життя без Інтернету, комп’ютерної техніки, засобів мобільного зв’язку, GPS-навігації тощо, які увійшли в кожен сучасний дім.

Стосовно бачення впливу новітніх технологій на сучасне життя існує дві прямо протилежні позиції їх сприйнят-

тя. Від безапеляційного критичного несприйняття можливості такого впливу до повної ейфорії стосовно революційної зміни всього буття завдяки їх появі. Обидві точки зору демонструють небажання мислити критично. Причому в обох випадках це, як правило, не аналітичні дослідження, не прогнози, а просто упередження. Нові революційні технології, поза сумнівом, приведуть до зміни самих основ життя суспільства, культури і економіки. Але це не розв'яже усіх наших проблем. Було б наївно сподіватися на це. Розвиток означає, що ми радикальним чином розв'язуємо одні проблеми, одночасно стикаючись з масою інших. Ми можемо жити довше і бути здоровішими й вільнішими людьми і здійснити більше із задуманого. Але фундаментальний конфлікт між класами і групами людей не збирається зникати, набуваючи дедалі хитромудріших та малозрозумілих форм.

Ще декілька років тому дослідники писали як про майбутні суспільні зміни про вплив інформаційних технологій на світ та зауважували, що писати про майбутнє дуже складно, тому що його ще не існує. І зауважували, що найліпше, що вони можуть зробити, це спробувати здогадатись. Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології грали в ході історичного процесу, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів поточної революції, – зазначають А.Бард, Я.Зодерквіст [2]. Вони вказують на те, що, по-перше, нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних контурів. Головною рушійною силою цього процесу є тривала революція у сфері інформаційного менеджменту, дигіталізація та надзвичайно стрімкий розвиток електронних мереж. Неминучим наслідком цього є радикальні зміни в інтелектуальному місці існування, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку. По-друге, нова парадигма нагадуватиме за своїми властивостями швидше рідину, ніж тверду структуру. З'являться не просто нові соціальні норми, саме уявлення про норму стане іншим [2].

Сьогодні вже можна зазначити, що ці передбачення стають безперечною реальністю функціонування сучасного світу.

Розвиток нових технічних засобів у різних сферах людського буття ставить питання ймовірності впливу цих технологічних здобутків і на контрольну систему суспільства, пропонуючи нові контрольні можливості сучасному суспільству.

Кожен телефонний дзвінок, дія з кредитною картою, клацання мишею, послання електронною поштою, відеокамера в місцях торгівлі та електронний ключ готельного номера збирають і передають особисті відомості, які дедалі більшою мірою збираються, порівнюються, сортуються та зберігаються невідомим і, ймовірно, невпізнаним підрозділом державної служби безпеки і тими, хто хоче щось продати. Як зазначав Г.Рейнольд, “обізнані про обстановку, послуги, що ґрунтуються на місцезнаходженні, діючи через посередників (агентів), ще більше збільшать кількість інформації, яка надходитиме від громадян незабаром. Кількість інформації, що повертається до нас, також зростає із загрозливою швидкістю, і це випробували на власному досвіді усі, кому доводиться витратити час на видалення непрошеної комерційної електронної пошти (так званого спаму)” [3, с. 262–263].

Вирішення питань приватності сьогодні ускладнює добровільне прийняття технологій, які відкривають стороннім доступ до особистих відомостей. Наскільки користувачі мобільних телефонів обізнані, що для визначення їх місцезнаходження зовсім не потрібно комусь дзвонити? Для цього достатньо включити певний пристрій. Чи будуть користувачі мобільних і всюдисущих технологій мати в розпорядженні можливість приховувати, видавати або продавати свої особисті дані або знати, хто стежить за ними?

Багато десятиліть люди боялися застосування засобів спостереження з каральною метою з боку тоталітарної держави, згадайте “Старшого Брата” Дж.Оруелла [4].

Проте Оруелл не врахував можливості того, що обчислювальні й комунікаційні технології підштовхнуть споживача заради зручності до добровільної поступки приватності.

Так, Д.Лайон, проникливий дослідник “наглядаючого” суспільства, зробив таке спостереження щодо дії ідеології споживання (консюмеризму) на ставлення до загального нагляду: “Багато що змінилося з часів Оруелла, і виникло таке явище, як масове споживання. Лише меншість, так звані ізгої, чиє становище не дає змоги їм вільно брати участь у споживанні, наразі відчують на собі усю тяжкість нагляду, що виключає і карає. Всякий, охочий осягнути природу сучасного нагляду, повинен це мати на увазі. Оскільки основна загроза, за Оруелом, виходила від держави, нинішній нагляд за споживачем ставить низку нових питань, що чекають відповіді. Дуже переконливе уявлення про те, що в нинішніх умовах ідеологія споживання сама по собі виявляється істотним засобом підтримки громадського порядку, залишивши все інше, не пов’язане зі споживанням, на відкуп давнішим видам нагляду і контролю” [5, р. 111].

Якщо коли-небудь мільйони людей стануть жити, одягнувшись в оснащені датчиками натільні комп’ютери, само населення може стати колективним наглядачем – “Старшим Кожним”. Стів Манн припускає, що співтовариства користувачів натільних комп’ютерів спостерігатимуть, попереджатимуть і допомагатимуть один одному, створюючи віртуальні “мережі безпеки” для добровільних об’єднань людей за інтересами [6].

Соціолог Г.Маркс, який першим описав “наглядаюче суспільство”, зазначав, що разом з удосконаленням комп’ютерної техніки руйнуються останні перешкоди на шляху до загального нагляду [1]. Маркс зауважує, що зростаючі можливості комп’ютера по складанню досьє на людину, складаючи воедино ледве помітні, цілком нешкідливі уривки відомостей про угоди, стан здоров’я, купівельні звички і демографічні дані, утворюють особливий різно-

вид “інфостеження”, відмінний від звичайних способів нагляду за допомогою звуко- чи відеозаписів, своєю доступністю завдяки комп’ютеризації та визнає, що комп’ютери якісно змінюють саму природу нагляду, спрощуючи, розширюючи і поглиблюючи його [7].

Проблеми технологізації контролю “наглядаючого суспільства” та її імовірних соціальних наслідків останнім часом привертають дедалі більшу увагу науковців [8–11].

Технічні засоби контролю, якими насичене сучасне суспільство, дедалі більше колонізують та документують усі сфери соціального життя, стандартизуючи контрольні технології сучасного світу. Це широкий всебічний процес раціоналізації, професіоналізації та спеціалізації контрольних засобів суспільства, що стає наслідком сучасного модернізаційного світового процесу. Характеризуючи нові особливості соціального контролю, пов’язані з можливістю залучення новітніх технічних засобів комунікації, можна констатувати певні особливості його реалізації. Як зазначає Г.Маркс, процес контролю стає більш м’яким, витонченим та менш помітним, проте пронизує усі сфери буття людини, порушуючи й сферу приватності особи.

Сучасний соціальний контроль можна означити скоріше як маніпуляцію, аніж як фізичний або соціальний примус. Стаючи більш прихованим, вмонтованим у сучасні повсякденні інформаційно-комунікаційні пристрої, контроль здійснюється без відома та згоди з його об’єктами. Сьогодні агенти контролю дедалі більше можуть контролювати життя людини та дізнаватись те, чого вона й сама про себе не знає та реалізовувати вплив на життєві можливості та запити особистості, про який вона й не підозрює.

Сучасний соціальний контроль стає більш широким та охоплює набагато більшу площину, аніж у середині ХХ ст., продовжуючи експансію, яка почалась з індустріалізаційних процесів. Контроль стає більш інтегративним, аніж будь-коли до цього, долаючи традиційні та організаційні кордони (наприклад, між агентами рівня уряду,

банків, страхування, охорони здоров'я, освіти, телекомунікацій, маркетингових організацій тощо).

Використання технічних засобів стає дедалі масовішим, що, безперечно, знижує вартість контролю за одиницю інформації, роблячи його менш затратним та масовим. Дедалі більше об'єктів і сфер піддають інспектуванню та контролюванню, змінюючи традиційну націленість на особу специфічного "підозрюваного" (в порушенні певних норм, вимог тощо) на категоричне підозрівання усіх. Так, відеокамера або металічний детектор захоплює інформацію стосовно усіх, хто підпадає у їх поле зору.

Контроль також стає більш інтенсивним, інспектуючи не тільки поверхневі видимі шари, а проникаючи в глибші прошарки захисної поверхні. Сучасні засоби контролю долають межі відстані, темряви, фізичні та часові бар'єри – фактори, які донедавна традиційно захищали як свободу особи, так і її злочини. Сьогодні можна легко зберігати, реанімувати, об'єднувати інформацію з різних місць і в різних формах (наприклад, візуальну, слухову, друковану, числову тощо), що давало змогу за потреби здійснювати глибокий аналіз та знаходити потрібні взаємозв'язки дій та подій об'єкта контролю.

Сьогодні контроль може бути віддаленим та детериторіальним і мати певні буфери між його суб'єктами та об'єктами. Контроль і безпосереднє знання про поведінку об'єкта контролю більше не обмежується безпосередньою реальністю взаємодії його агентів та їх прив'язкою до певного фізичного місця події.

Сучасний соціальний контроль набуває кардинальних змін і в своєму найбільш екстремальному прояві – в позбавленні волі осіб, що порушили певні норми соціальної поведінки в суспільстві. Він дає змогу здійснювати безперервний нагляд (що сьогодні відчуває на собі й лідерка опозиційних сил Ю.Тимошенко), широке використання комп'ютерних досьє, чіпування покараних тощо.

Можна зазначити, що використання сучасних технологій певним чином навіть контрастує з традиційними підхо-

дами реалізації соціально-контрольних функцій у суспільстві. Сучасні – попереджувальні та попередні відгуки контролю контрастують з традиційними – реактивними формами контролю, коли контрольні санкції активізувалися тільки після того, як певне порушення або злочин вже мало місце. Технічний наголос контролю дає змогу реагувати не тільки на реального, а й на потенційного порушника. Таким чином, контрольні зусилля сьогодні націлюються на запобігання та завчасне втручання й упередження ймовірної загрози.

Так, Г.Маркс, розвиваючи тему технологізації сучасного контролю, запропонував цікавий аналіз традиційних способів реалізації соціального контролю в суспільстві з урахуванням імовірності впровадження технологічних контрольних засобів. При цьому він виділив шість основних соціально-технічних стратегій контролю [12]:

1. *Стратегія переміщення (Target or facility removal)*. Основною метою цієї стратегії є реалізація логіки упередження. Рух у напрямі безготівкового суспільства – один із прикладів реалізації даної стратегії. Людину, яка має малу кількість готівки, навряд чи є сенс грабувати, меблі вбудовані в стіну, навряд чи можна викрасти – аргументує Г.Маркс.

2. *Стратегія девальвації (Target devaluation)*. Ця стратегія має на меті скорочення або повне знецінення потенційної цілі порушника. Коли знецінення отриманого робить його непривабливим для імовірного злочинця. Наприклад, продукція, що самоліквідується, як деякі автомобільні радіо, або вибух пакетів з фарбою при пограбуванні банківських сейфів. Телефони, комп'ютери, авто, рушниці, які потребують біометричної ідентифікації задля можливості їх використання, що унеможлиблює їх використання сторонніми та знецінює витрати крадія на їх отримання.

3. *Стратегія ізоляції (Target insulation)*. Це найдревніша стратегія, яка передбачає фізичне ізолювання цілі у той чи інший спосіб – стіни, рови, загорожі, охорона,

броя, які в сучасних технологічних умовах трансформуються в сучасні огорожі, подекуди непомітні неозброєному оку, у вигляді пін-кодів, паролів тощо.

4. *Стратегія послаблення та виведення з ладу (Offender weakening or incapacitation)*. Ця класична стратегія націлена на фізичну або моральну дезактивацію супротивника (порушника). Відомі з давніх часів покарання, наприклад, відрізання пальців або руки кradіям тощо, які створюють у суспільстві негативні асоціації зі здійсненням певних небажаних форм поведінки. Сьогодні трансформуються в сучасні пристрої громадянського захисту – електронні, хімічні, звукові, які стримують або блокують порушника. Наприклад, датчики GPS, які запобігають можливості використання автомобіля та телефону. Або анти-папараці пристрої, які фіксують присутність цифрових камер та блокують їх.

5. *Стратегія ексклюзії (Exclusion)*. Коли потенційний порушник традиційно відсторонюється від можливості здійснення певних соціальних дій вигнанням, тюремним ув'язненням, введенням комендантської години. Наприклад, неможливість купівлі тютюнових або алкогольних напоїв до досягнення повноліття тощо. Сучасним технічним прикладом може бути електронний контроль або пристрій реєстрації і контролю місцезнаходження та переміщення, заснований на GPS-фіксації.

6. *Ототожнення порушника/порушення (Offense/offender/target identification)*. Ця стратегія реалізується, коли фактично неможливо перешкодити порушенню фізично, або це дуже дорого. І надає можливість переконатись, що це дійсно мало місце і, можливо, хто ж відповідальний за це та де він знаходиться. Таким чином, мета реалізації даної стратегії – документувати порушення та ідентифікувати порушника, для якої активно використовуються сучасні технічні засоби контролю – особистісні коди, електронне маркування, камери спостереження, ІТ-адреси користувачів тощо.

Зрозуміло, що вищезначені стратегії мають умовно-теоретичні межі поділу, ототожнюючи шість ідеальних

типів, що можуть переплітатись і поєднуватись в рамках реалізації системи соціального контролю. Слід зазначити, що ці стратегії не завжди можуть охоплювати усі наявні форми функціонування соціального контролю в новому технологічному суспільстві. Тому доцільно виділити певні загальні релевантні засади такого вимірювання. Пропонуючи класифікацію релевантних вимірів соціального контролю, Г.Маркс, наприклад, виділяє такі загальні засади його вимірювання: видимість або невидимість; відкритість або прихованість щодо використання контрольних практик у суспільстві; управління доступом зсередини або зовні щодо системи; акцентування на індивідумі, організації або мережі; центрування на фізичному тілі, свідомості або навколишньому середовищі; довіра машинам або людям чи і тим, і іншим; нормативний або ненормативний вплив, що підпадає під кримінальне або цивільне право, політику або звички; витрати на тактику та помилки; надійність і обґрунтованість та шляхи їх визначення; присутність або відсутність демократичного прийняття рішень; конфліктність/неконфліктність між суб'єктом та агентом контрольного впливу.

Суспільство наглядно як зазначає Г.Маркс, стає всезнаючим і всюдисущим, використовуючи широкий та різноманітний спектр технічних засобів реалізації соціального контролю [12].

Використання технічних засобів контролю у світовій практиці стає буденністю сучасного життя. Технічні засоби активно включаються в традиційні способи реалізації соціального контролю в суспільстві, і Україна не залишається осторонь цих процесів. Так, МВС за результатами тендеру 2012 р. уклало угоду з ТОВ “Беніш Джі Пі еС Україна” на постачання обладнання для системи електронного контролю на 19,18 млн гривень. Придбано 856 електронних браслетів по 6,888 тис. гривень і таку ж кількість мобільних контрольних пристроїв по 13,776 тис. гривень. Крім того, придбано 28 комплектів устаткування й інструментів для надягання, зняття й активації електронних

браслетів по 1,869 тис гривень. А також стаціонарні пульти моніторингу по 295 гривень, просторові бази даних по областях та містах. Програмне забезпечення для диспетчерів цієї системи коштує 3,936 тис. гривень за одне робоче місце [13].

Українська влада намагається дедалі активніше використовувати здобутки нової доби контролю для відстеження, викриття та подальшого покарання порушників, викритих у мережі Інтернет. Так, повідомляється, що податкова планує перевіряти сторінки українців у соцмережах. Зокрема, податківців цікавлять повідомлення про нові покупки (телефонів, машин, ноутбуків) і дорогий відпочинок. Вони пояснюють, що немало українців живуть не відповідно до своїх статків, чваняться цим у мережі, а платити податки забувають. Податкова може запитати і перевірити, де українці беруть гроші на техніку. Передусім це стосуватиметься тих, хто має нульову зарплату.

Податківці стверджують, що вже давно навчилися шукати онлайн, хто і чим володіє. “Використовується інформація з відкритих джерел – телебачення, Інтернету”, – пояснив заступник директора департаменту оподаткування фізичних осіб ДПС С.Наумов. Люди самі роблять публічною інформацію про свої прибутки в соцмережах. І якщо хвалитися покупками українці люблять, то про гроші розповідають неохоче. Проте відповідати доведеться, стверджують податківці, тому що часто українці, і не лише в Інтернеті, применшують прибутки. Сторінка податкової міліції в Facebook функціонує ще з квітня 2012 р. і набрала майже 4 тис. друзів [14].

Активне долучення владних і державних структур до реалізації контрольних функцій за допомогою новітніх технологій викликає сьогодні активний супротив як окремих громадян, так і громадських структур та організацій, які вказують на втручання держави в особистісний простір людини.

Проте, враховуючи той факт, що контрольні органи отримують сьогодні необмежені можливості реалізації

контролю внаслідок інтенсивної технологізації суспільства, слід також розуміти і про особливості його реалізації в новому технологічному світі. Природа технологічного контролю така, що він, по-перше, надає контрольні можливості як владним структурам, так і тим, кого вони намагаються контролювати. І по-друге, особливості реалізації такого контролю ще не вивчені і його реалізація може мати непередбачувані наслідки, про які ані контролери, ані підконтрольні навіть не здогадуються.

Не слід забувати, що одним із головних феноменів технологізації контролю в сучасному суспільстві можна означити факт розширення імовірної кількості суб'єктів контролю. Сьогодні кожен агент контролю може знайти саме той аспект контролю, який його цікавить та відповідає реалізації його безпосереднього соціального інтересу. І саме масштабна поширеність технологічних засобів реалізації контролю сьогодні долає контрольну монополію держави, влади, офіційних загальноприйнятих у традиційному суспільстві суб'єктів реалізації соціального контролю.

Література

1. *Marx G.T.* The Surveillance Society: The Threat of 1984 Style Techniques / Gary T. Marx // *The Futurist*. – 1985. – № 19(03) June. – P. 21–26.
2. *Бард А.* Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
3. *Рейнгольд Г.* Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; пер. с англ. А. Гарькавого. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
4. *Оруэлл Д.* 1984. Скотный Двор / Дж. Оруэлл ; пер. с англ. В. Гольдышева, Л. Беспаловой. – М. : АСТ, 2008. – 361 с.
5. *Lyon David.* The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society / David Lyon. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1994. – 270 p.

6. *Mann S.* “GlassEyes”: The Theory of EyeTap Digital Eye Glass / Steve Mann // IEEE Technology and Society. – Fall 2012. – Vol. 31. – №.3. – P.10–14.

7. *Marx G.T.* Undercover: Police Surveillance in America / Gary T. Marx. – University of California Press, 1988. – 280 p.

8. *Gandy O.* The Panoptic Sort: Towards a Political Economy of Information / O. Gandy. – Colorado : Westview Press Boulder, 1993. – 220 p.

9. *Gibbs J.* Control Sociology Central Notion / J. Gibbs. – Urbana : University of Illinois Press, 1989. – 504 p.

10. *Graham S.* Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places / S. Graham, S. Marvin. – Routledge : London, 1996. – 434 p.

11. *Marx G.T.* The Engineering of Social Control: The Search for the Silver Bullet / Gary T. Marx. – In Hagan J and Peterson R (eds.). – Stanford : Crime and Inequality. Stanford University Press, 1995. – P.225–246.

12. *Marx G.T.* Technology and Social Control: The Search for the Illusive Silver Bullet / Gary T. Marx // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/gtmarx/www/techsoccon.html>

13. *МВС витратило на контроль 20 мільйонів* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://businessua.com/derzhavni-zakupivli/mvs-vitratilo-na-kontrol-20-milioniv.html>

14. *Налоговики* научились следить за доходами украинцев в соцсетях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.from-ua.com/news/1139049b72ffb.html>

ТЕХНОЛОГИИ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: СИМУЛЯЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО

В предлагаемой статье анализируются виртуальная реальность как вид симулякров и их место в жизни современного общества.

Keywords: virtual reality, simulacra, the Internet.

Ключові слова: віртуальна реальність, симулякри, Інтернет.

Ключевые слова: виртуальная реальность, симулякры, Интернет.

В конце 1990-х годов на передний план выходит специфически новая форма передачи и восприятия данных, связанная с использованием электронных технологий. Информационное пространство современного общества значительно отличается от того, что окружало человека в 1970–1980-х годах, главным образом, тем, что в жизнь людей входит виртуальная реальность. Как правило, этот термин в нашем сознании связан с компьютерной сферой. В наш обиход вошли такие понятия, как “виртуальная корпорация”, “виртуальные деньги”, “виртуальная демократия”, “виртуальное обучение” “виртуальная игрушка” “виртуальная студия” и т.п. Подобные факты свидетельствуют о том, что проблема, связанная с распространением виртуальных технологий, выходят за рамки специальных наук и становятся проблемой, требующей как философского, так и социологического изучения. Глубина проникновения виртуальности в социальную и индивидуальную жизнь позволяет нам говорить о так называемой виртуализации общества. Можно утверждать, что на сегодняшнем этапе информационные технологии постиндустриального общества начинают выступать в своей виртуальной роли.

Актуальность данной проблемы определяется переломным моментом в существовании современного социума, что выражается в процессах изменения способа существования человека и общества. Человек концентрирует и выражает усложнение отношения возможного (виртуального) и действительного (реального). Сегодня все более заметным становится процесс разрастания области виртуального и увеличения степени его влияния на реальную жизнь. Современная эпоха характеризуется усилением роли фундаментальной науки и увеличением мощностей современной компьютерной техники и технологий, следствием которых является рост многообразия социальных, экономических, политических, культурных процессов, нарастание количества путей решения проблем и путей выхода из складывающихся ситуаций. В каждом моменте настоящего заключен целый “пучок” разнообразных вариантов будущего. Данный процесс проявляет себя в формировании нового виртуального, симультанного мира. Мира и другой реальности, в котором каждый играет ту роль, которую выбирает лично.

Виртуальная реальность рассматривается преимущественно как явление постмодерного общества. Можно полагать, что человек и раньше мог попасть в мир виртуальной реальности, например, погружаясь в созерцание картины, кинофильма или увлеченно читая книгу. Но его активность была ограничена позицией зрителя (читателя, слушателя), он был пассивен. Сегодня системы виртуальной реальности дают нам возможность включиться в действие как бы в реальных условиях, во всяком случае, с точки зрения нашего восприятия. Все это стимулировало возрастание потребностей в новых информационных технологиях и необходимость их тщательного изучения с позиции разных наук.

Обозначенная трансформация в информационном образе постмодернистской культуры требует детального анализа понятия “виртуальная реальность”. Осуществим небольшой экскурс в историю данного понятия.

Термин “виртуальный” происходит от понятия “virtus”, который использовался в средневековой христианской

философии для обозначения актуальной действующей силы. С помощью этой категории схоласты пытались ответить на вопрос “как абсолютные сущности реализуются во временных, частных событиях?” Фома Аквинский с помощью понятия виртуальности решал одну из ключевых проблем средневековой философии – каким образом сосуществуют реальности разного уровня, например, душа мыслящая, душа животная, душа растительная [1, с. 848–849]. Не углубляясь в специфику средневековой схоластики, можно сказать, что термин “виртуальный” использовался тогда для концептуализации событий, существующих во временной и частичной форме, а также для объяснения связи общей абсолютной сущности с активностью единичных предметов. Затем интерес к проблематике подобного рода угас, и “виртуальность”, не получив концептуального статуса, надолго выпадает из области рассмотрения философии. В дальнейшем термин “виртуальная реальность” воскрешают физики – он начинает применяться для обозначения мнимых элементарных объектов, так называемых виртуальных частиц. Также понятие “виртуальный” можно связать с распространенным в модальной логике понятием “возможный мир”. В общем, к концу 1970-х годов термин “виртуальность” еще не связывался ни с электронными, ни с информационными технологиями. Об этом свидетельствует истолкование, которое можно найти в словаре иностранных слов 1979 г. издания: “Виртуальный – возможный, такой, который может или должен появиться при определенных условиях”.

Позже Жарон Ланье применяет название “виртуальная реальность” для обозначения нового компьютерного продукта. Данный концепт получает широкое распространение в качестве маркетингового ярлыка и понятия массовой культуры. Во многом это связано с тем, что термин оказался весьма запоминающимся ввиду необычного сочетания слова “реальность” со словом “виртуальный”, что ассоциируется с чем-то воображаемым, мнимым. Это заметное выражение оказалось настолько популярным, что превратилось в расхожую метафору, довольно далекую от науч-

ного понятия. Вместе с тем лавинообразно увеличивается область распространения “виртуальной реальности”, что превращается, чуть ли не в символ современной действительности, указывает на настоятельную необходимость концептуальной разработки данного явления. Однако осуществить адекватный анализ виртуальной реальности возможно только в контексте тех культурных, технологических и мировоззренческих трансформаций, которые имеют место в сегодняшнем мире. Современное общество является информационным, его мировоззрением становится постмодернизм. Как следствие, для более полного анализа понятие “виртуальности” следует изучать, используя средства постмодернистских теорий. В частности, для раскрытия сущности “виртуальной реальности” можно использовать теории симулякров, которые активно разрабатываются в рамках постструктуралистской и постмодернистской парадигмы.

В числе первых, кто выделил термин “симулякр”, были – Платон, Демокрит и Лукреций. Начиная с латинских переводов Платона, понятие “симулякр” означало просто изображение, картинку, репрезентацию. Например, фотография является симулякром той реальности, что на ней изображена. Это не обязательно точная передача картинка, как на фотографии. Симулякрами могут быть картины, рисунки на песке, перевод реальной истории своими словами – все это симулякры.

В современном смысле термин “симулякр” ввел Жорж Батай. Также этот термин активно использовался такими философами, как Жиль Делез и Жан Бодрийяр, Жак Дерида и Пьер Клосовски. Эти ученые-постмодернисты не мыслили современный глобализированный мир без понятия симуляции. Мир симулякров, отображаемый постмодернистским мышлением и пропагандируемый СМИ, диктует человеку модель поведения, которая предусматривает искусственность.

Делез за основу своих построений принимает утверждение, что в современном мире оппозиция “модель-копия” более не имеет смысла. Делез утверждает: “Все стало симу-

лякром. Но под симулякром мы должны иметь в виду не простую имитацию, а скорее действие, в силу которого сама идея образца или особой позиции опровергается, отвергается. Симулякр – инстанция, включающая в себя различие как (не менее) различие двух расходящихся рядов, которыми он играет, устраняя подобие, чтобы с этого момента можно было указать на существование оригинала или копии” [2, с. 93]. В отличие от Платона, для Ж.Делеза симулякр уже не просто копия копии, ослабевающее подобие, а “деградирующая икона”. Симулякр – это фантазмагорический образ, лишенный подобия, в противовес иконическому образу. По Делезу, подобие симулякра представляет лишь внешний эффект, иллюзию, поскольку на самом деле настоящая его суть – в расхождении, становлении, вечном изменении и различии в самом себе [3, с. 336–337].

Более современное значение симулякру придает Ж.Бодрийяр: симулякр, в его понимании, – это изображение без оригинала, репрезентация чего-то, что на самом деле не существует. Бодрийяр, также как и Делез, считает, что симуляция начинается с утопии основного принципа репрезентации, который утверждает эквивалентность знака и реальности. Симулякр никаким образом не соотносится ни с одной реальностью, кроме своей собственной. Если функция знака – отображать, символа – представлять, то про функцию симулякра говорить не имеет смысла. В отличие от Делеза, который разрабатывал преимущественно онтологические аспекты симуляции, Бодрийяр сосредоточивает свое внимание на социальных сторонах этого явления и выдвигает тезис о “потере реальности” в постмодернистскую эру, на смену которой приходит “гиперреальность”. “Знаки” больше не обмениваются на “означаемое”, они замкнуты сами на себя. Самоподдержание социальной системы продолжается как симуляция, скрывающая отсутствие “глубинной реальности”, под которой Бодрийяр явно подразумевает проблемную картину мира Модерна [4, с. 12–13].

Бодрийяр утверждал, что современное общество основано на симулякрах: Диснейленд – более привлекательный,

чем естественная природа; модная вещь – лучше той, которая прекрасно функционирует; порнофильмы меняют сексуальность, мыльные оперы – любовь и т.д. [5, с. 311]. Современное общество, по Бодрийяру, теряет всякий глубокий смысл, заменяя его на простые, поверхностные симуляции. Наглядный пример – человек у компьютера, погруженный в виртуальный мир. Мир Интернета – типичное постмодернистское построение, Симулякр с большой буквы. Каким бы ни был человек в реальности, он может предстать в виртуальном мире в самом фантастическом образе, в том числе и в нескольких ипостасях одновременно, фрагментируя тем самым свою социальную идентичность.

Подводя итог рассмотрению онтологического статуса виртуальной реальности, есть основания охарактеризовать ее как организованное пространство симулякров – особых объектов, “отчужденных знаков”, которые в отличие от знаков-копий фиксируют не сходство, а различие с референтной реальностью [6, с. 50].

Бесспорно, симулякры или виртуальные объекты в разных видах всегда присутствовали в индивидуальной и социальной жизни. Но только сегодня они становятся неотъемлемыми характеристиками, во многом определяющими специфический постмодернистский пик информационного общества. Это и многое другое создало технические возможности для активизации ресурсов, которые до сих пор оставались незадействованными в рамках предыдущих социокультурных парадигм. Кроме этого, столь бурное развитие технологий виртуальной реальности вызвано реальными потребностями в условиях перехода от актуальных к виртуальным способам передачи и освоения информации. То есть мы можем отметить, что одной из причин виртуализации постмодерного общества является объективная потребность в переходе информационных технологий на новый качественный уровень, а также потребность человека в творчестве, в создании новой реальности, а именно, таких миров, по отношению к которым он был бы творцом.

Обзор возможностей освоения виртуальной реальности справедливо начать с компьютерной области, где “материализовалось” и долго оставалось нереализованным желание создавать альтернативные миры без ущерба для мира реального. Примечательно, что компьютерные VR-технологии позволяют реализовать самые фантастические желания человека, выполнение которых в реальной жизни было бы невозможным в силу действия физических или социальных законов. Речь идет не только о расширении границ творчества, но и о получении удовольствия от новых ощущений: например, человек может виртуально испытать наслаждение от полета – чувство, которое было доступно ему лишь в снах. Благодаря технологиям, продуцирующим виртуальную реальность, сознание индивидуума погружается в искусственный мир, который начинает восприниматься как подлинный. Пользователь входит в виртуальный мир, в котором возможна та жизнь, о которой он только мечтал, или реализовать те стороны своей личности, которые в реальности никогда бы не смог реализовать. Здесь налицо слияние субъекта и симулякра. То есть субъект обращается в собственный симулякр, при этом физически, телесно оставаясь в действительном мире: он ментально переходит в мир виртуальный, в пространство симулякров, где наделяется новым телом, которое не имеет ничего общего с реальной телесностью [3, с. 336].

Здесь имеет место расщепление сознания индивида, который одновременно ощущает себя в двух пространствах – за столом, в окружении компьютера и периферийных устройств, и в то же время в ином мире, чувствуя себя другим существом, движения которого видны на экране терминала и которыми можно управлять – эффект двойного присутствия, владение двумя самостями. Нельзя приуменьшать опасности, связанные с возможностью полного растворения пользователя в виртуальном мире, от чего предостерегают голоса скептиков и противников виртуальных технологий. Действительно, для подобных опасений есть основания. Новейшие программные и сетевые технологические разработки уже сейчас позволяют сде-

лать пребывание в виртуальной реальности настолько доступным и привлекательным, что “несовершенный” реальный мир с его рисками и тревогами сильно уступает симультанному фантазмагорическому миру, с его практически не ограниченными возможностями. Такое положение дел указывает на то, что мир информационного общества превращается в тотальную симуляцию, что, собственно, и отмечал Бодрийяр в своих социологических построениях.

Мы также должны рассматривать виртуальную реальность как сравнительно новую форму человеческой активности в трансляции и интерпретации новых смыслов и значений, то есть не только как форму, которая несет в себе потерю идентичности, но и как позитивную девиацию, которая создает новые возможности. Онтологический подход к процессам виртуальной реальности подразумевает анализ общих и частных тенденций её развития как феномена современной культуры. Виртуальная реальность гармонично включена в общественную и индивидуальную жизнь людей. Исследование взаимосвязи социально-культурной и виртуальной реальностей помогает выявить господствующие мировоззренческие установки и ценностные ориентиры современного общества.

По мнению многих современников, присутствие человека в виртуальной реальности вовсе не бессмысленно, оно направлено на участие в событиях, которые содержательны и предметны. Человек как носитель сознания выступает онтологически необходимым элементом виртуальной реальности, что ведет к раскрытию и интерпретации заложенных в неё смыслов. Таким образом, осмысление виртуальной реальности дополняет уже существующее знание о мире, социуме, человеке и развивает его в той мере, в какой осваивается сама виртуальная реальность.

Однако история внедрения технических средств в жизнь общества показывает, что люди всегда боялись подобных нововведений, опасаясь трансформации своей привычной жизни под их давлением (вспомним, что когда-то и паровоз воспринимался как “дьявольская машина”). В то же время, общество не так уж часто отвергало технологиче-

ские инновации, способные улучшить или изменить способы удовлетворения индивидуальных и/или социальных потребностей. Напротив, оно чаще всего ассимилировало их в свою жизнедеятельность, пытаясь регулировать проявление негативных последствий. Поэтому можно предположить, что, несмотря на свою потенциальную опасность, VR-технологии будут неуклонно продолжать развиваться и внедряться в жизнь человечества. Тем более, что возможности, которые они открывают во многих областях жизнедеятельности человека, фактически являются безграничными.

Таким образом, использование виртуально сконструированной реальности свидетельствует, что данный феномен занимает важное место в обществе постмодерна, и в дальнейшем его роль будет неуклонно возрастать. Симуляцию как таковую уже сейчас можно рассматривать в качестве специфической характеристики постмодернистского мироощущения. Вместе с тем виртуализация современного общества приводит к тому, что симультанная деятельность принимает значительные масштабы, что может сопровождаться нарушением устойчивости социальных структур и ощущением призрачности и нестабильности социального бытия.

Литература

1. *Аквинский Ф.* Сумма теологии // Аквинский Ф. Антология мировой философии. – М. : Мысль, 1969. – 849 с.
2. *Делез Ж.* Различие и повторение / Делез Ж. ; пер. с фр. — СПб. : ТОО ТК “Петрополис”, 1998. — 384 с.
3. *Делёз Ж.* Логика смысла / Делёз Ж. ; пер. с фр. Я.И.Свирицкого. – М. : Радуга, Екатеринбург “Деловая книга”, 1998. – 480 с.
4. *Бодрияр Ж.* Симулякри і симуляція / Бодрияр Ж. ; пер. з фр. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 230 с.
5. *Кравченко С.А.* Социология: парадигмы через призму социологического воображения / Кравченко С.А. – М. : Экзамен, 2002 – 511 с.
6. *Корсунцев И.Г.* Философия виртуальной реальности / Виртуальная реальность: Философские и психологические аспекты. Труды лаборатории виртуалистики. – М. : 1997. – Вып. 3. – 187 с.

СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОТЕСТ В АЛГОРИТМІ НЕОБМЕЖЕНИХ ПРОСТОРІВ

У сучасному світі дедалі більшого значення набуває екологія медіасередовища й інтерперсональних стосунків, що виникають у ньому. Активність суб'єкта цілеспрямованої (адресної) діяльності мас-медіа, процес сприймання їх продукції вимагає уваги, не тільки з погляду формування інтересів аудиторії на ґрунті індивідуальних чи соціальних потреб, а й тісно пов'язаний із соціальними та психологічними аспектами впливу на свідомість суб'єкта сприймання.

Keywords: *information space, communication, personality, communicative co-operation, mass-media, ecology of mediaenvironment.*

Ключові слова: *інформаційний простір, комунікація, особистість, комунікативна взаємодія, мас-медіа, екологія медіасередовища.*

Ключевые слова: *информационное пространство, коммуникация, личность, коммуникативное взаимодействие, масс-медиа, экология медиасреды.*

Традиційно вважалося, що чим глибша, об'єктивніша та достовірніша інформація передається засобами масової комунікації, тим ефективніший їхній вплив на аудиторію. Сьогодні ми кажемо, що ефект “спрямованого впливу” повинен перерости у “ефект взаємодії” свідомості комунікатора зі свідомістю аудиторії. Нові підходи до вивчення соціалізаційних і медіапсихологічних ефектів та тенденцій щодо впливу масової комунікації на свідомість і поведінку людини демонструють переакцентуацію з інтересів і цілей імперативно налаштованих медіа на інтереси та свідому поведінку критично налаштованої (а відтак, і найбільш свідомої та інтелектуальної) частини масової аудиторії ЗМК. Останнім часом поширюється думка про

антисоціалізаційний вплив мас-медіа, хоча за усталеним спектром функцій масової комунікації саме соціально-адаптаційна та, власне, соціалізаційна функція були притаманними впливу продукції мас-медіа і залишаються ними [9, с.156–158].

Розуміння проблем комунікативної взаємодії в інформаційному просторі завжди мало два аспекти: з погляду виробника інформації (сукупного комунікатора) і з погляду споживача (масової аудиторії). В останні десятиліття до цієї вже давно відомої і достатньо вивченої комунікативної діади додається ще точка зору “медіавласника”, або ж тієї інституції, яка його представляє. Особливо це стає відчутним у питаннях, що стосуються медіаменеджменту.

Основними проблемами медіакомунікативних взаємин убачаються такі:

а) *у структурі* соціокомунікативних зв’язків: *перенесення відповідальності* за нібито існуючі “ефекти мас-медіа” з працівників мас-медіа – на самих “споживачів”, адже рівень запитів аудиторій віддзеркалює як соціальний, так і пізнавальний інтелект суспільства;

б) *для аудиторій* – незворотний *перехід до реципієнто-центрованих* моделей комунікативної взаємодії між медійними системами та їхніми аудиторіями, де найголовнішим стає відповідність інтерпретативним та комунікативним запитам і можливостям аудиторій;

в) *для подолання “кризи віртуалізації”* – використання нових механізмів комунікативної взаємодії в інформаційному просторі, зокрема, *контaminaції суб’єктності* [8, с. 351], оптимізації *формування інформаційного поля* особистості за рахунок напрацювання навичок інформаційного пошуку та усвідомлення мети встановлення комунікативного контакту між суб’єктами комунікативної взаємодії; використання методів інтерактивності, нейтралізація антиномій комунікації.

Сутність проблеми “соціалізаційного протесту” лежить у двох площинах:

а) найактуальніше значення для медіакомунікації в сучасному світі набуває “екологія” медіасередовища й інтерперсональних стосунків, що виникають у ньому;

б) розуміння та визнання основними детермінантами міжкультурної комунікативної взаємодії, що виходять з принципів рівноправності: “усі ми різні, але ми рівні”, вільності й простоти доступу, зняття ідеологічних “заборон” і цензури тощо.

Чи є *медіаспільнота* дійсно спільнотою в соціологічному розумінні? Дискусії щодо цього питання ще тривають. Кожна медіаспільнота (аудиторія) володіє власним набором специфічних запитів й при цьому рівноцінних рішень у сфері інформаційного обміну, що стає ключем до розв’язання найбільш ґрунтовних проблем людського існування, через утворення унікальних самоцінних систем комунікативної взаємодії. Сучасні інформаційні технології змінили природу комунікативних відносин, суттєво розширили можливості та масштаби комунікативної взаємодії в інформаційному просторі, відповідно підпорядковуючи цим можливостям їхні цілі й результати. Саме це породжує новий тип взаємозв’язків, “згідно з яким інформаційні суспільства, що визначаються зовсім не якимсь центральним принципом, як це було з індустріальними суспільствами, підпорядковуються принципіві плинності й водночас відтворюють змінні форми стратифікації” [6, с. 160].

На відміну від власне філософських підходів до тлумачення соціального простору, де фундаментальні наукові принципи реалізму та раціоналізму піддаються критиці та удосконаленню з погляду епістемології, що базується, у цій площині, на принципах подвійності, або метафізичної невизначеності, які (за Г.Башляром) спиратимуться як на досвід, так і на розум, що має відношення “як до дійсності, так і до розуму” [3], що породжуватиме “реалізм, здійснений розумом”, соціологічні тлумачення соціального простору переважно реалізуються під впливом розвитку конструктивістських теорій соціального (зокрема феноменологічної) у межах постструктуралістської традиції [7, с. 36] або ж “структуралістського конструктивізму” П.Бурдьє [4]. У соціальному просторі, на думку останнього, існують і діють “агенти”, що виступають як актори або суб’єкти, котрі соціально конституювані як активні

і діючі. Так само в інформаційному просторі ми стикаємося саме з акторами (Ю.Габермас), що мають визначені координати “позицій агентів” відповідно певної інкорпорованої соціальної класифікації [10]. У нашому випадку це можна екстраполювати на відповідність внутрішній стратифікації медіаспільнот. Новим у нашій *теорії відповідності інформаційного поля* особистості є те, що на відміну від закладеного П.Бурдье розуміння соціального простору як системи раціонально сконструйованих “диспозицій”, як певних напруженностей, що виникають між заданими позиціями, ми розуміємо соціальний простір скоріше як “фігурацію” (Н.Еліас), яка вища за масштабами своїх конструктів та процесів, що відбуваються всередині; спираючись у цьому на думку Н.Еліаса, що фігурація – це соціальні процеси, в яких люди перебувають у взаємному сплетінні та взаємозалежності один від одного, унеможливаючи використання для пояснення цього терміна “система”: “поки ми не мислимо соціальні системи як системи, які складаються із людей, ми користуємось цим словом, знаходимося в безповітряному просторі” (Н.Еліас) [11, с. 30]. Пізнати сутність відповідності контенту інформаційного поля змісту свідомості особистості – з відповідними проявами “контамінації суб’єктності” [8] – неможливо без інтегрованого розуміння простору як середовища обміну інформацією, знаннями, відрефлексування певних переживань та комунікативних дій у рамках тих або інших статусів. Таким чином, “соціальний простір ніби поєднує ці два простори – агентів і практик – у їхній постійній і активній взаємодії” [7, с. 38]. Як зазначалося, поняття “фігурації” дає змогу нам виокремити інформаційне поле особистості із загального інформаційного простору, який залишається поняттям метарівня. Порівняно з тим, як соціальна реальність інституціалізує можливості та умови існування людей у соціальному просторі (суспільстві певного соціального типу), так і “фігуративність” інформаційного поля особистості природно привносить у нього відповідність тим інтересам і потребам особистості, які створюють його *контамінаційну структуру*.

Остання відбивається на змісті інформації та можливості контамінації суб'єктності [8, с. 351], яка, своєю чергою, зумовлена тим, чи буде інформація використовуватись лише для особистих потреб; чи інформація потрібна для виконання певних завдань у рамках статусних обов'язків; чи виникає потреба в інформації як компенсаторна (як компенсація дефіциту спілкування) або ж афіліативна (що включає бажання приєднання до певної групи). Всі три зазначені причини можуть коригувати контамінаційну сутність формування інформаційного поля особистості в бік або ж його індивідуалізації (інтраперсоналізації), або ж – міжособистісного спілкування (інтерперсоналізації).

У теорії відповідності інформаційного поля особистості не присутнє відбиття підпорядкованості та скерованості на обмеження доступу до інформації, пов'язане із соціально зумовленими бар'єрами – будь-то цензура чи інші заборони (крім офіційно зафіксованих в інформаційному законодавстві України). Адже ця теорія, на відміну від теорій (моделей) комунікації та теорій журналістики, охоплює саме діяльність індивіда (суб'єкта) щодо створення ним шляхом інформаційного пошуку певного змісту, що відповідає його особистим інформаційно-комунікативним потребам.

Усі теорії журналістики, які отримали визнання протягом ХХ ст., були теоріями метажурналістики, оскільки аналізували зовнішні зв'язки журналістики через комунікативні процеси із соціосистемою. Серед них: М.Маклюен, Г.Інніс, Н.Луман, Ю.Габермас, У.Еко, П.Бурдьє, Р.Дебре та ін. Саме зовнішні чинники журналістського процесу значно впливають на внутрішні. Саме це відображає думка М.Маклюєна, що медіа є певним “меседжем”[5]. Книгодрукування, за Б.Андерсоном [1], породило націоналізм і нову карту світу; Д.Бурстін запропонував теорію псевдоновин і псевдогероїв, які виникають лише завдяки медіа [13]. Раніше герой повинен був зробити свій подвиг у фізичному просторі, сьогодні він стає героєм виключно в інформаційному просторі. Ті персоніфіковані комунікатори, кого ми пов'язуємо з новаторськими ідеями в журналістиці, відносять себе до системи нових комунікацій-зв'язків

у соціумі – це і соціальні медіа, і виробництво контенту без прив'язки до інформаційних платформ владних структур тощо. Це все принципово порушує модель класичного журналістського процесу. Бо все це – зовнішні впливи на нього, а вони в класичній моделі не враховуються. Саме метажурналістика налаштована на розуміння таких зовнішніх впливів. Журналістика любить “ставити себе на п'єдестал” (Г.Почепцов), говорячи про себе як про четверту владу, хоча сьогодні її більш влучно визначати як “владу безвідповідальну”. Вона стала невід'ємною складовою соціальних процесів, останні “поставляють” основні політичні подразники; так саме завдяки телебаченню створюється в кожного споживача цієї візуальної інформації відчуття не глядача, а учасника події. Учасник, на відміну від глядача, отримує справжнє програмування своєї поведінки; відтак, запропонована модель “протести без опозиції” – сюди ж можна віднести і модель “протести інтелігенції” – не витримує реальної критики, оскільки проти державної оргструктури потрібна така ж оргструктура, але протилежно спрямована [17]. Отже, “соціальний протест” знову ж таки перетворюється на протест “соціалізаційний”. Індивід, роками призвичаєний споживати “те, що треба”, перетворюється на учасника та створювача подій (хоча б і віртуальних), на суб'єкта вибору “того, що хочу” чи “того, що потребую”. Коли ж він не знаходить ані першого, ані другого, виникає “парадокс невідповідності” інформаційного поля індивіда.

Вищезгадані зміни в позиціях акторів комунікативних взаємин вимагають суттєвих змін у самій медіасистемі. Проблеми сучасної медіасистеми не вичерпуються потребою “втримати аудиторію” будь-що; набагато складнішими перед метажурналістикою постають питання, суть яких полягає у викритті та винайденні шляхів розв'язання таких сучасних проблем медіасфери, як:

а) *невідповідність* рівня професійної майстерності подання матеріалів та сучасного рівня “медіаестетики” комерційним завданням телерадіокомпаній, пресових агенцій і видавництв, тощо – з одного боку, та запитам аудиторії – з другого;

б) *створення умов* для задоволення інформаційних потреб індивіда (що за відсутності так званого інформаційного імунітету можуть загрожувати розвиткові та становленню особистості самого індивіда);

в) *“флюїдизація”* наукового теоретизування навколо соціологічного вивчення проблем комунікативної взаємодії в інформаційному просторі та винайдення механізмів подолання “кризи віртуалізації”.

Названий вище *парадокс невідповідності* демонструє наявність кризи як внутрішньої (стосовно самих медіа-систем), так і зовнішньої, яка відбивається на змінах поведінки і типах включеності аудиторій в інформаційний простір, інструментів і механізмів задоволення інформаційних інтересів. Під загрозою втрати аудиторії більшість мас-медійних компаній вдаються до найбільш “дешевих” засобів впливу та утримання аудиторій. Це знижує затребуваність у висококваліфікованих кадрах, талановитих журналістах, ведучих, режисерах. Водночас, усвідомлюючи це, більшість журналістів вважають цей “непотріб” певним протестом щодо викликів соціальної системи в цілому, стан якої залишається кризовим і породжує спрощене ставлення до організації інформаційних процесів та комунікативної взаємодії між їхніми “акторами”.

“Флюїдизація наукової сфери” [6, с. 44] певною мірою постає вадою наукового осмислення соціальної реальності, що постійно змінює та додає нових напрямів – на кшталт “нової економіки”, “нової соціології” або “нових технологій”; постійно мобілізуються різноманітні дані й підходи суміжних наук, вводяться в обіг й швидко починають повторюватись “нові” концепти. Спостерігається дедалі ширше і проникаюче поле взаємодії, певні напрями взаємопроникнення між точними і соціальними науками, соціальними і гуманітарними тощо. Водночас виникає ситуація, коли запозичені “свіжі парадигми” лише виконують допоміжні функції на шляху не завжди вдалих спроб “охарактеризувати хаос” (особливо ця тенденція поширилася в постіндустріальних, постмодерних теоретизуваннях); звідти й виринають і поширюються, на думку

П.Коркюфа [14], численні нові види соціології. Використовуючи методи, запозичені в інших наук, наприклад в економіки та математики – теорія ігор або ж методи раціонального вибору, соціологія збагатилася можливостями аналізувати суспільство і як ціле, і в його окремих важливих проявах на рівнях індивідів та малих груп, не полишаючи увагою й верстви, когорти і спільноти. Тут необхідно згадати також “нову соціологію наук” Б.Латура і М.Каллона, що дедалі частіше називають радикальним конструктивізмом (яка втілює трохи “осучаснене” бажання перегляду класичної соціології, утвореної М.Вебером, К.Марксом, П.Бурдьє, Н.Еліасом, Р.Ароном, І.Гофманом та ін.). Втім, виникає спокуса “за фасадом логічно-аксіоматичного дискурсу “прибирати” все, з чого склалися великі моменти класичної соціології й навіть питання нашої епохи...” [6, с. 45]. Для функціонування за новими схемами сучасному економічно і соціально структурованому й одночасно глобалізованому й просякнутому “мережами” суспільству необхідні саме конструктивістські підходи, але вони обслуговують переважно лише економіку, юриспруденцію та політику, оминаючи поле діяльності тих галузей соціології, що стосуються так званого гуманітарного знання.

Якщо розглядати філософію постмодерну як “ідеологію попередження”, то певна апокаліптичність наукових пошуків дійсно може спокушати до заперечення гносеологічних засад наукової рефлексії. Щоб цього не сталося, позбавимось присутності “домінуючої течії” й розглянемо предмет як зону безкінечних можливостей застосування пізнавальних технологій та наукового рефлексування.

Аналізуючи трансформаційні процеси у сфері масмедіа, треба відзначити, що більшість підходів до наукової критики або теоретизування базуються на відкритому виборі так званого вільного ринку; відчутно великою є спокуса мислити суспільство-світ за допомогою опорних категорій економічного характеру, адже відповідно до такої концепції “залишаються тільки зв’язки, переговори та взаємодія, які завжди здійснюються в особливих

ситуаціях” [15, с. 130]. Аналогічну критику подає А.Матляр, підкреслюючи, що ми спостерігаємо некритичне використання термінів, що висуваються, чи повторно виносяться на світ; ми спостерігаємо, як зазначалося, “справжню дерегламентацію концептуальних універсумів, які слугують нам для позначення світу” [16, с. 351]. Одночасно зростає розуміння небезпек, що породжує “новий інформаційно-комунікативний комфорт”, що отримала людина завдяки мережевим технологіям. “Орієнтація на стереотипи свідомості та набір елементарних алгоритмів спілкування, в яких затребуваним стає не багатий світ почуттів, душі, інтуїції, інтелекту й духу, а серійність порожньої за змістом особистісної позиції призводить до атрофії здатності до внутрішнього діалогу” [2, с. 87]. Дійсно, згадуючи розгортання тенденцій раціоналізації суспільства, розкриті ще в працях Г.Зіммеля, М.Вебера, Ф.Тьонніса, ми можемо спостерігати як розширення просторів і можливостей соціальних відносин незмінно обертається їхньою формалізацією, нівелюванням суб’єктності сприйняття реальності, різноманіття поведінкових моделей та емоційно-особистісних проявів, переживань, настанов. Натомість набуває дедалі більшого значення переосмислення епістемологічних позицій наукового пізнання, парадигмі якого традиційно були притаманні: міждисциплінарний підхід, рефлексійність. Такими ж важливими видаються на тлі розуміння вагомості проявів індивідуальної “контамінованої” суб’єктності критерії оцінок та інтерпретацій контактів і в медіасередовищі. Поступово питання екології середовища поширюється на екологію нематеріального: на духовний світ, зміст інтелекту, мораль, віртуальне середовище та ін. З очевидною необхідністю з’являється нова філософська парадигма комунікативістики, в якій одну з центральних позицій займає *екологія медіакультури* [2] – тут світогляд зумовлює такі взаємовідносини медіакультури з людиною і з Землею як середовищем існування в різних аспектах – соціальному, психологічному, економічному, технологічному, медичному, які визначають оптимальні умови буття людини.

Сучасне суспільство переживає перехід від “суспільства прогресу” до “суспільства змін” [6]. Розглядаючи процес комунікативної взаємодії в інформаційному просторі як сукупність умов забезпечення комунікативного контакту з інформацією, якої потребує особистість, ступінь усвідомлення цієї потреби та здатність оцінити, сприйняти та засвоїти її зміст, доходимо висновку, що відповідність інформаційного поля особистості залежить від рівня розвитку особистості, її власних здібностей, рівня домагань тощо. Заперечення самореалізації людини та вдосконалення соціалізаційних позицій (набуття індивідом певних рис і навичок, необхідних для оптимального існування в соціумі) не приводить до поглиблення наукового бачення й просування в бік розуміння та пояснення процесів комунікативної взаємодії в мас-медійному просторі. Онтологічне бачення проблеми змушує відкрити горизонти наукового пізнання набагато ширше, ніж дозволяли собі автори та апологети постіндустріальної доби. Комунікативна “несвобода” як антипод свободи комунікації завжди, з класичною обов’язковістю, приведе до пошуків форм і засобів подолання певних штучних обмежень. Натомість вільний доступ до мережевого контенту, інтернаціональність присутності та контамінація суб’єктності в процесі формування індивідом власного інформаційного простору поступово змушують старі неповороткі підходи відступити і дати місце новим більш вільним і розкритим для співіснування комунікативним взаєминам, а відтак і новим комунікативним теоріям.

Література

1. *Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму* / Андерсон Б. ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001.
2. *Баркова Э.В. Экология медиакультуры в современном коммуникативном пространстве // Ценности и коммуникация в современном обществе.* – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургск. политехн. ун-та, 2012. – С. 86–96.

3. *Башляр Г.* Новый рационализм / Башляр Г. – М. : Прогресс, 1987.
4. *Бурдьє П.* Социология политики / пер. с фр. Г.А.Чередниченко ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993.
5. *Мак-Люэн Маршалл.* Галлактика Гуттенберга: Сотворение человека печатной культуры / Мак-Люэн М. ; пер. с англ. – К. : Ника-Центр, 2004.
6. *Мартен Д.* Соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. ; пер. з франц. Є.Марічева. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2005. – 302 с.
7. *Соболевська М.* Епістемологічний розрив як стимул розвитку сучасної соціологічної теорії / М.Соболевська // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАНУ, 2012. – Вип.4 (15). – С. 27–40.
8. *Суська, О.О.* Віртуальна свідомість як конструкт медіа-комунікативістики та медіа-психології / О.О.Суська // Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми : наук. зб. Ін-ту психології НАПНУ. – К. : Ін-т психології ім.Г.С.Костюка, 2012. – С. 345–352.
9. *Суська О.О.* Інформаційне поле особистості. Формування інформаційного вибору аудиторії в умовах сучасного соціокультурного середовища : монографія / Суська О.О. – К. : ДАКККіМ, 2003. – 188 с.
10. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Хабермас Ю. – СПб. : Наука, 2000.
11. *Элиас Н.* Общество индивидов / Элиас Н. – М. : Праксис, 2001.
12. *Arthur C.* Google and Twitter launch service letting Egyptians tweet by phone / C.Arthur // Guardian. – 2011. – February 1 // www.telegraph.co.uk
13. *Boorstin D.J.* The image. A guide to pseudo-events in America/ Boorstin D.J. – New-York, 1987.
14. *Corcuff P.* Les Nouvelles Sociologies / Corcuff P. – Nathan, 1995.
15. *De Munck J.* Pour une critique de la raison procedural in D.Mercure (dir.), Une societe monde? Les dynamiques sociales de la mondialisation / De Munck J. // De Boeck Universite et presses universitaires de Laval, 2001.
16. *Mattelart A.* Histoire de l'utopie planetaire / A.Mattelart // La Decouverte, 1999.
17. *The quality and independence of British journalism* // www.populationmedia.org

ЕЛЕКТРОННІ МЕДІА І НОВІ ФІГУРАЦІЇ СЕНСУ

Смислова трансмісія в сучасній культурі нерозривно пов'язана з медіа та медійним середовищем, яке ніяк не є виключно службовим, передатним, що забезпечує доставку смислів. Нові медійні системи мають креативний ресурс стосовно соціальних значень та змістів. У статті розглядаються ці властивості й атрибути медіа, що мають онтологічні гарантії, і трансформують нашу рефлексію й нашу тілесність. Авторка робить спробу позначити зміни культурного статусу медіа, які активно обговорюються сьогодні в медіа-теоріях.

Keywords: *media, new media, cultural order, the cultural status of the media, corporeality.*

Ключові слова: *медіа, нові медіа, культурний порядок, культурний статус медіа, тілесність.*

Ключевые слова: *медиа, новые медиа, культурный порядок, культурный статус медиа, телесность.*

Радикальні гіпотези Ж.Бодрійяра сьогодні більше ні в кого не викликають ідіосинкразії. “Вірусна, ендемічна, хронічна, панічна присутність медіа” [1, с. 16] стає базовою пресуппозицією більшості медіатеоретичних дискурсів. Коли ж і як мовчазні, позбавлені власного інтересу й волі технічні посередники стають зримими, набувають присутності ледве не з кожною спробою осмислити сучасне суспільне становище?

Примноження й прискорення комунікацій у другій половині ХХ ст., ущільнення медіального поля у результаті інтерференції та конкуренції різних систем посередників (аналогових і електронних), дало змогу Маклюену розвинути свою сакральну тезу про “медіума як послання”,

і тим самим на кілька десятиліть визначити порядок денний у дослідженнях соціальних комунікацій.

Всюдисущі медіа: від механічних розширень до ендотехнічного протезування

Медіа, за Маклюеном, досі ще є засобами, їхнє призначення є інструментальним. Як розширення органів чуття, комунікаційні технології надано нам на підмогу як помічників, що полегшують сприйняття, пізнання, спілкування, виробництво, контроль тощо. Але думка про те, що значення має лише те, як використовуються медіа, який смисл і з якою метою вони транслюють, – це “зашкарубла позиція технологічного ідіота”. Бо “зміст засобу комунікації є подібним до соковитого шматка м’яса, який приносить із собою злодій, щоб приспати пильність сторожового пса нашого розуму” [10, с. 22]. Про що це він? Медіум, у якому втілено певне висловлювання (“зміст”) – чи є цей медіум усним мовленням, текстом, живописом, фотографією, фільмом, танцем, екраном монітора – одночасно й паралельно з останнім створює своє власне висловлювання. Водночас актори, що створюють або сприймають повідомлення, нечасто усвідомлюють це висловлювання медіума й ніколи не можуть свідомо його контролювати. Це тихе висловлювання, майже шепіт медіа має, однак, величезну силу – здатність конфігурувати свідомість і досвід кожного з нас, “впливати на весь психічний і соціальний комплекс” [10, с. 5].

Новий засіб комунікації створює нову якість повідомлення і тим самим нову реальність. Під “новою реальністю” слід розуміти інший режим сигніфікації й логіку її продукування, “зміну форми досвіду, світогляду й самовираження” [9, с. 4]. Німецький теоретик медіа Д.Кампер зазначає: щойно медіум стає частиною соціокультурної практики, у той самий момент людина перестає бути самодостатньою й незалежною, вона вже не господар своїх власних звичок, способів виробництва і реалізації бажань. “Запущений механізм комунікації набуває автономності,

а правила користування ним – залізної логіки примусу” [4, с. 92].

У комунікативних засобах Маклюен убачає передусім технічні протези органів, які розширили їхню природну фізіологічну функцію. Будь-яке медіа – алфавіт, книжка або радіо, як зовнішня проекція людського чуття (зору, слуху, дотику тощо) – здійснює парадоксальну операцію: саморозширення й водночас самоампутацію. Такі грандіозні розширення чуттів утворюють самостійні замкнені системи, неспроможні до взаємодії одним з одним, але все одно здатні накинати нам параметри конструювання реальності: схеми її сприймання, патерни осмислення й зміни. Тут інструменталізм канадського теоретика щодо посередників є цілком суголосним до марксистського бачення техніки. Медіапротези лише доповнюють, удосконалюють чуттєвий потенціал, здатності живого людського тіла, вони вторинні й додаткові стосовно нього. Технологічні розширення людини – ці важкі комплекси предметів, тіл і технік цілком зримі, матеріальні й пов’язані в робочі системи на механістичних засадах. Вони є “проміжними ланками, розширенням, медіумами-посередниками природи, в ідеалі призначеними для того, щоб стати органічним тілом людини. У цьому “раціональному” баченні саме тіло – лише посередник” [1, с. 29]. Але це фрагментоване, протезоване тіло залишається точкою збирання своїх розширень, утримуючи й центруючи їх зрослою інтенсивністю. Воно інкорпорує механічні протези індустріальної епохи (друкарська машинка, телеграф, фотоапарат), підганяє під себе, примушує техніку підкорюватися природним, органічним законам.

Усе змінює поява електронних медіа. Маклюен проголошує настання ери розумної взаємодії всіх людських розширень, які потребують інтеграції так само, як і наші особисті почуття, що конституюють єдине поле досвіду. Попередні технології були частковими й фрагментарними, тоді як електрична – тотальна й інклюзивна. З виникненням електронних комунікацій людина здійснила само-

вбивчу самоампутацію – винесла за межі себе живу модель своєї нервової системи. Звідки така метафора? Очевидно, справа тут в інтегрованості й швидкості нової електронної моделі наших розширень. “Поки наші технології, такі як колесо, алфавіт або гроші були “повільними”, той факт, що вони являли собою окремі замкнуті системи, був прийнятним як соціально, так і психологічно. Інакше є тепер, коли зображення, звук і рух поширюються миттєво по всьому світу” [9, с. 10]. Цікаво, що, констатуючи радикальну зміну посередників – перехід від механічної до електричної ери, Маклюен не відмовляється від класичної моделі суб’єктивності. Незважаючи на майже тотальну ексклюзивність всіх своїх перцептивних і розумових здібностей, суб’єкт залишається вільним і транспарентним.

Бодріяр не поділяє маклюєнівського оптимізму. Він говорить про граничну точку, кінець, фінал можливого протезування, який кладе край людській суб’єктивності й тілесності. “Усе, що є в людській істоті – її біологічна, м’язова, мозкова субстанція, – оточує її у формі механічних або інформаційних протезів” [1, с. 46–47]. Якщо механічні розширення індустріальної епохи залишалися зовнішніми, езотехнічними стосовно людської сутності, то посередники електронної епохи перетворилися на внутрішні протези. “Ми живемо в епоху софт-технологій, у вік генетичного й ментального software”, – говорить Бодріяр. Сучасні езотехнічні електронні й цифрові протези заводять у точку неповернення, тотально колонізують суб’єктивність і тілесність, змушуючи визнати себе первинною моделлю, й тоді тіло розчиняється у своєму власному розширенні, “тоді настає кінець тіла, його історії, його перипетій” [1, с. 67].

Експортована в медіа цілковито вся людська чуттєвість утворює відтепер мегасистему, що складається з усіх посередників, апаратів, машин і абстрагує й віддаляє від нас реальність життєвого світу. Міра опосередкованості реальності засобами комунікації зростає, й “медійність людського ставлення до світу разом із супровідним для неї само-

вираженням медіа відіграє дедалі більшу роль” [2, с. 156]. Комунікаційні технології вже не є технічними посередниками, які транслюють щось відсутнє в них самих, таке, що тільки через них передається, проходить, але самі постають всепоглинаючим і всеосяжним середовищем – реальністю досвіду й свідомості [6].

Зрозуміло, медіа не розчиняють світ нашого безпосереднього тілесного досвіду, світ “протяглих субстанцій”, що мають високу щільність, обсяг і часом дають нам “здачі”. Але де той досвід, який ми могли б засвоїти без посередництва систем масової комунікації? Наш особистий досвід видається знеціненим, навіть “помилковим”, таким, що часто не відповідає нормам медіареальності. “Можна будь-скільки говорити про те, що все-таки “перша реальність” існує, але треба усвідомлювати, що вона існує на умовах “другої реальності”, які роблять її доповненням першої. Про ту реальність, у якій набувається наш досвід, ми знаємо дедалі менше” [12].

Ефекти сучасних медій – це ефекти зростання реального, примноження його образів, що дедалі посилюють блокаду реальності. Такий стан справ після Бодрійяра обговорюється як симуляція. Ідея симулякру проста: все, що ми намагаємося зрозуміти як вияв реальності, є тільки її образ, реальне приховує від нас Реальність. ЗМІ та нові медіа заперечують або нейтралізують реальність, заміщуючи її підробкою, зразками, що знаходяться з нею в “комбінаторній спорідненості” (Ж.Бодрійяр).

“Якщо всі об’єкти сигніфікації в соціальному світі будуть розділені на ті, що є реальними, і ті, які є лише репрезентаціями, то в рамках цих двох категорій уся історія може розглядатися в поняттях зростання частки об’єктів, які є лише репрезентаціями” [8, с. 45]. На думку С.Леша, визначальною засадою нової логіки реальності вже не є репрезентація, її місце посіла симуляція. Більше того, постмодерне реальне, що вірусно збільшує щільність своїх аудіовізуальних подібностей, є більш реальним, ніж сама реальність. Воно гіперреальне.

Жодний “діагноз нашого часу” не обходиться без розмірковувань про роль нових комунікативних технологій у продукуванні й підтримці соціального. У стані “пост”: – модерну, – соціальності, – Гутенберга медіа набувають унікального статусу, змінюючи нашу реальність і тим самим утверджуючи свою. Важко не погодитися з Б.Гройсом, який стверджує, що питання про медійний носій є новою формулою давнього онтологічного питання про субстанцію, сутність або суб’єкт, які, ймовірно, приховуються за картиною світу. “Теорія медіа – це продовження онтології в умовах нового погляду на світ” [3].

Продуктивність електронних медіа

Обговорювати медіа важко. Важко вловити сутність того, що прагне бути непомітним, що розчиняється в значеннях донесених ним висловлювань, що є прозорим для нашої “машини зору” й способів осягнення сенсу. Природа медіа парадоксальна. По-перше, посередник не самостійний, він виявляє себе лише в ситуації передання. Поза його процесуальністю про медіа говорити неможливо. По-друге, вони (медіа) репрезентують іншу онтологію, вони не є тим, посередником чого виступають, але водночас вони представляють, заміщують і дають йому буття. Посередник завжди існує й не існує, його реальність у тому, щоб бути не реальним, а видимістю реальності. “Чим є медіа, сказати неможливо, у медіативного немає онтології, воно ухиляється від хронологічної визначеності... Вони не існують, вони перебувають у становленні” (Д.Мерш).

Уникнути спокуси розглядати медіа з двох полярних перспектив – медійного фундаменталізму й медійної маргінальності – також нелегко. У першому випадку медіа стають “першоджерелом у виробництві світу... і тим самим займають порожнє місце, яке залишилося після розпаду новочасного поняття суб’єкта” [2, с. 67]. Медіаапріоризм наполягає на тому, що будь-яка реальність опосередковується медіа, нічого не дано нам безпосередньо. Щоразу суб’єкт має справу не з бажаною реальністю, а з посеред-

никами. Медіа інсталювано в нашу здатність розуміти світ у його даності, й бачимо ми не медіа, але медіями (В.Савчук). В іншій перспективі – медіа ідентифікуються винятково з матеріальними умовами реалізації семіотичного процесу. Очевидно, що така домінанта в аналізі медіа більше не є єдиною евристичною.

Ймовірно, варто розробляти концепт медіа, сконцентрувавшись на питанні про те, як можна розуміти передавання за допомогою медіа одночасно як “трансформацію або субверсію переданого”. “Медіа тоді “історична грамати́ка” нашого способу поводження з тим, що дистанційоване від нас” [2, с. 105]. Медіальне є продуктивним за своєю природою, воно не тільки дає виявитися тому, що для нього чуже, а й добудовує/доповнює сенс виявленого. Але природа й специфіка такої фігурації не є зрозумілою.

Як ми можемо наблизитися до розуміння цієї медіальної продуктивності? В епоху цифрової революції стає очевидним, що медіаносії є не просто трансляторами соціальних сенсів – вони беруть участь у їх виробництві. Медіа ніколи не були вторинними, вони завжди передорганізовували наші “форми чуттєвості”: простір і час, що й устанавлювало первинні матриці сприйняття реальності й приписування їй значень. Кожне медіа – радіо, книга, медіаплеєр – форматує базові перцептивні ґрати відповідно до своєї природи (М.Степанов). У такий спосіб медіа не доповнюють трансльовані ними “чисті” сенси, а швидше задають фонові кліше їх конституювання. Дотримуючись “осьових” для століття симуляції ідей Маклюєна, можна піти далі. Передорганізовуючи просторово-часову смислову перспективу, медіа виробляють і суб’єктивність, відповідну цьому локусу.

Подібно до людського тіла книга є формою збереження й передавання інформації, і подібно до людського тіла вона зберігає знаки в стійкому матеріальному субстраті. Друкування й ДНК у цьому розумінні мають більше спільного одне з одним, ніж із магнітними кодами, які можна легко стерти й перезаписати завдяки звичайній зміні

полярності. Люди та книги є й фізичними тілами, й простором репрезентації одночасно. “Маючи тіло, книжки й люди мають що втратити, коли дивитися на них тільки як на інформаційні схеми, зокрема стійку матеріальність, що традиційно позначала собою письмо, не менше ніж позначений нею наш досвід життя як тілесних творінь” [13, с. 69]. “Книжка – як ложка, молоток, колесо або ножиці”, – пише У.Еко. “Після того, як їх було винайдено, нічого кращого вже не вигадаєш” [5, с. 12]. Все так. Але з виникненням нових форм фіксації й передавання письма руйнується сакральний статус книги, що супроводжував її з моменту виникнення цивілізації. Те, що було центром європейської культури протягом більш як двадцяти століть – авторитетний текст, що несе одкровення, встановлює норму, надійно зберігає знання, – відходить на другий план. Із виникненням технологій електронної репрезентації текстів і читання з екрана змінюються процеси їх виробництва й поширення. “Під сумнівом опиняються всі категорії, що лежать в основі ідентифікації творів і принципу літературної власності, ...практики опису, зберігання та читання текстів” [14, с. 39]. Але не тільки вони. Цифровий формат презентації змінює спосіб продукування сенсу. Будь-який текст, залишаючись незмінним у своїй суті, набуває несподіваних значень і статусу, коли змінюються умови його об’єктивації.

Що відбувається з текстом, коли він втілюється не на стійкому матеріальному носії, а переміщується на екран? Що медіальність мінливого й нестабільного комп’ютерного образу додає в процеси осмислення вислову?

“Порядок дискурсів” у письмовій культурі, як стверджує Р.Шартъє, засновується на співвідношенні між типами медіальних носіїв (лист, книга, газета, журнал, афіша, анкета тощо), певними категоріями текстів і формами читання. Ця “своєрідна найдавніша осадова порода історії” [14, с. 74] зазнала в історії трьох ґрунтовних перетворень. Перше відбулося на світанку християнської ери, коли кодекс, тобто книга з аркушів і сторінок, з’єднаних під

однією палітуркою або обкладинкою, витісняє сувій – звичний для грецьких і римських читачів носій, що мав зовсім іншу структуру. Друга межа пролягає в XIV–XV ст., до винаходу Гутенберга, й пов’язана з появою “унітарної книги”. У такій книзі під однією палітуркою містяться твори одного автора або навіть один-єдиний твір. Третім переворотом є винахід усередині XV ст. друкарського верстата й набірнього шрифту. З цього часу книгодрукування – щоправда, аж ніяк не знищивши рукописного способу публікації, – стає головним технічним засобом відтворення письмових текстів і виготовлення книг.

Саме цей порядок дискурсів опиняється під сумнівом із появою електронного тексту. Зв’язок між типом носія, категорією тексту й практиками читання (фреймами розуміння, моделями приписування сенсу тощо) втрачено. Різні типи текстів, які в світі друкованої культури розподілялися між різними медіа, постають перед читачем на одному носії – комп’ютерному дисплеї. Тим самим створюється текстовий континуум, де відмінності жанрів уже не пов’язуються з їх матеріальною фіксацією на тому чи іншому носії й у тій чи іншій формі.

Нова форма тексту більше не потребує друкування (в поліграфічному розумінні слова), для неї є невідомою “унітарна книга” й чужою матеріальність кодексу. “На місце матеріальної книги приходять нематеріальні тексти, які не мають власного осередку розміщення; на місце лінійної послідовності, визначеної друкованим об’єктом, – щось прямо протилежне: вільне поєднання фрагментів, якими можна будь-як маніпулювати; на місце безпосереднього сприйняття твору як цілого, наочно представленого його об’єктом-носієм, – тривала навігація по текстових архіпелагах із розпливчастими в тумані берегами” [14, с. 78].

Перше, що варто зазначити, розмірковуючи про додаткові ефекти сенсу тексту, репрезентованого електронним носієм, – це його сумнівна матеріальність. Адже екран – це не сторінка, а поверхня, на якій відображено різноманітні, неповторні й легко змінні текстові одиниці. Віртуаль-

ний текст існує не тільки в двох вимірах, він має глибину, з якої на поверхню монітора виводяться тексти й зображення, що містяться в мінливому та флюїдному середовищі посередника. Екран – це тривимірний простір, екологія якого не сприймає стабільно закріплені, лінійні послідовності знаків. Відповідно до природи своєї медіальності цифрові посередники все перетворюють на образ. “Комп’ютер відновлює й підсилює смисл слова як образу” [13, с. 295].

Якщо текст стає постійно оновлюваним образом, а не тривким написом, можуть статися такі трансформації, коли буде вже немислимо вважати, що первинну основу для системних обмінів становили не інформаційні шаблони, а матерія чи енергія. К.Хейлз вважає, що нові технології репрезентації текстів реалізують нові моделі сигніфікації. Вони докорінно порушують взаємини означуваного й означника. Така флюїдність текстів, з якою користувач стикається в роботі з їхніми тілами під час їх взаємодії із системою, означає, що означники скоріше блимають, ніж плавають. Аби пояснити, що мається на увазі під блимаючими означниками, К.Хейлз звертається до Лаканового поняття плаваючих (floating) означників. Уявляючи мову як передусім друковану форму, а не електронний носій, Лакан цілком природно зосередився на присутності й відсутності як діалектиці інтересу. Формулюючи поняття плаваючих означників, він використав думку Ф. де Сосюра про те, що означники детермінуються рядами відмінностей і рядами різниць у відношеннях між собою, а не їхнім взаємовідношенням до означуваного. Цю картину він ще більш ускладнив, стверджуючи, що означуване не існує саме по собі, за винятком випадків, коли воно продукується означниками. Він уявляє означуване як неосязний для розуміння потік, що протікає під мережею означників – мережею, що сама ж і створюється завдяки безперервному ковзанню та переміщенню. Отже, на його думку, стрижнем процесу утворення значення є двічі підсилена відсутність: відсутність означуваних як речей у собі та відсутність сталих відповідностей між означника-

ми. “Інформаційні технології створюють те, що я називаю *блимаючі означники*, які характеризуються тенденцією до несподіваних метаморфоз, згасання та розсіювання. Блимаючі означники сигналізують про важливий стрибок у пласкій тектоніці мови” [13, с. 305].

Коли говорять про нові сенсові реєстри електронного тексту, зазначають його *нелінійність, відкритість, рухливість/нестабільність, фрагментарність, інтерактивність*. Для тексту-образу від самого початку є властивою перцептивна повнота, не властива його друкованим зразкам. Новий медіум повернув читачеві додатковий репертуар засобів вираження – графіку, шрифти, розміщення тексту, колір, водночас “несподівано відкрилися вади письма – його сліпота й глухота” [11, с. 112]. Друк – це акт самозречення перцепції, і електронний текст робить нас обізнаними про те самозречення в кожному моменті й усіма способами, які друк так намагається приховати. На думку Р.Ленема, під час перенесення тексту на цифровий носій у його інтерпретації виникає додаткова модальність. Тепер ми вже не можемо дивитися крізь текст, схоплюючи лише приховані за набором літер сенси, – виражальна інтерактивна поверхня змушує нас дивитися на себе. “Друк хоче, щоб пильний погляд ішов крізь і був увесь цей час несамосвідомим. Ми не мусимо помічати форми й розмір літер. Ми можемо підсвідомо реєструвати ієрогліфічні чи друкарські умовності, але ми не повинні бачити їх. Ніяких малюнків, ніякого кольору, чіткий порядок зліва направо та згори донизу, ніяких змін шрифту, ніякої взаємодії з текстом, ніякого перегляду. Перетворення на цифрову форму, сьогодні звичне для літер і форм, створює змішаний текст із зображень і слів, у яких “статичний і нерухомий” і динамічно мобільний стилі пізнання взаємодіють у новій бістабільній експресивності” [7, с. 159]. Таке коливання між спогляданням на виразну поверхню і спогляданням крізь неї видається автору найпотужнішою естетичною властивістю електронного тексту. “Як читачам, нам доведеться вчитися чергуванню між цими двома видами синтаксису – усним і візуальним” [7, с. 173].

Найрадикальніша відмінність між двома форматами репрезентації тексту – друкованою та електронною – полягає в тому, що, як зазначає Пітерс, *візуальні форми не є дискурсивними*. Вони подають свої складники не послідовно, а одночасно, отже, відносини, які визначають візуальну структуру, охоплюються в одному акті бачення.

Друк – рішення строгої абстракції та мінімізації. Усі нелінійні сигнали відфільтровуються. Під час читання рукописних або друкованих об'єктів значення кожного фрагмента будується, засновуючись на фізичній послідовності текстових елементів. Електронне ж читання засновується на логічних структурах, які встановлюють ієрархію полів, тем, рубрик, ключових слів. Відповідно, за першого способу читання сенс тексту витворюється у співвіднесенні з іншими текстами, вміщеними разом із ним, до або після нього, даючи тим самим змогу розшифрувати естетичний або інтелектуальний задум кожної публікації. Другий же спосіб ґрунтується на енциклопедичній системі знання або інформації, у рамках якої читач має справу з різними фрагментами, що не мають іншого контексту, крім їх належності до однієї тематики.

Електронний текст – це текст мобільний, мінливий, відкритий. Читач може не тільки висловити своє ставлення до нього на полях: він може втрутитися в його зміст, переміщуючи, скорочуючи, розширюючи, наново компонуєчи текстові одиниці, що перебувають у його розпорядженні. Друкований об'єкт однобічно накидає свою форму, структуру, розташування, аж ніяк не припускаючи будь-чиєї співучасті. На відміну від рукопису або друкованої книги, де читачеві дозволено в найкращому випадку вкласти свої рукописні позначки в пробіли, залишені переписувачем або складачем, цифровий текст припускає втручання читача.

Межа між писанням і читанням, автором тексту й читачем книги, чітко позначена в друкованому тексті, тут зникає, а їй на зміну приходить інша реальність: читачеві дано право стати одним із рівноправних творців колектив-

ного рукопису або, принаймні, скласти новий текст на основі довільно вирізаних і склеєних фрагментів.

Читач комп'ютерної епохи може за власною волею створювати оригінальні зібрання текстів, існування, структура й навіть оформлення яких залежать винятково від нього самого. Більше того, він завжди може втрутитися в саму тканину цих текстів, змінити їх, переписати наново, зробити своїми власними. Створюючи й модифікуючи текст, читач-автор може на власний розсуд розширити його смислові прочитання, визначаючи розмір і тип шрифту, його колір, змінюючи масштаб. “Змінити масштаб – означає цілковито перетворити дійсність, нічого однак при цьому не змінюючи. Зробити мистецтво зі змін масштабу – означає зробити нас свідомими перцепції відстані й умовностей, які її оточують, як умовностей процесу мислення, так і умовностей суспільних, що збираються навколо цієї перцепції” [7, с. 33]. Ця інтерактивність є цілковитою протилежністю канонічній пасивності.

Цілком імовірно, що це відкриває перед писемністю нові можливості – ті, про які не раз мріяв Мішель Фуко, уявляючи порядок дискурсів, де зникла б індивідуальна апропріація текстів і де кожен міг би залишити свій анонімний слід у пластах дискурсу, позбавленого автора.

Електронна репрезентація тексту радикально змінює поняття *контексту*, а відтак і сам процес конституювання сенсу. Фізичне сусідство різних текстів, переписаних або надрукованих в одній книзі або в одному періодичному виданні, поступається місцем рухомому включенню цих текстів у логічні конструкції, що організують бази даних і оцифровані книжкові колекції. Під впливом цього ускладнюється саме сприйняття твору як цілого. Читання з екрана – це, як правило, читання уривчасте, метою якого стає пошук за ключовими словами або тематичними рубриками необхідного фрагменту: статті в електронній періодиці, уривку з книги, будь-якої інформації на сайті; для цього не обов'язково знати весь текст, із якого цей фрагмент узято. У певному розумінні всі текстові одиниці в цифровому світі слугують наче базами даних, що скла-

даються з окремих елементів і жодним чином не передбачають загального сприйняття того твору або корпусу текстів, з якого їх запозичено. А сам віртуальний простір електронної репрезентації текстів сприймається населеним безліччю текстів, які втратили чіткі обриси.

Р.Шартъє впевнений, що електронні носії розширюють *також модальності виробництва, побудови і обґрунтування наукових дискурсів*. З погляду автора, електронний текст дає змогу доводити свою думку, не обов'язково застосовуючи лінійну, дедуктивну логіку. Він припускає відкриту, роздібнену, реляціоністську систему міркування, можливість якої зумовлюється використанням гіперпосилань. З погляду читача, згода або незгода з цим аргументом може відтепер обґрунтовуватися вивченням текстів (а також фіксованих або рухомих зображень, голосових записів або музичних композицій), що є об'єктом аналізу. Якщо справа є саме такою, то читач вже не зобов'язаний вірити автору на слово, він, своєю чергою, може наново пройти весь шлях дослідження або якусь його частину. “Перед нами найважливіше епістемологічне зрушення, що зумовлює глибокі зміни в прийомах доведення й у модальностях побудови й оцінки наукового дискурсу” [14, с. 101].

На тлі бурхливого розвитку цифрових технологій книга бачиться статичною, жорстколінійною, повільною. Друк запрошує нас дивитися на всесвіт крізь навмисно прозору й усталену чорно-білу поверхню словесних символів. Нові медіа задають зовсім інші формати сприйняття текстуальності – динамічні, інтерактивні й водночас швидкі. Царина перцепції “читача” стає значно багатшою й складнішою в електронному показі. Саме ці зрушення зумовлюють розширення предмета теоретизувань у медіастудіях. Процеси, за допомогою яких читач свідомо чи несвідомо наділяє текст якимось сенсом, залежать не тільки від семантики цього тексту, а й від матеріальних форм, у яких він публікується, поширюється та сприймається. В епоху цифрових медіа продуктивність посередників стає очевидною,

а теза Мак-Кензі “форми впливають на сенс” – беззаперечною.

Література

1. *Бодрийяр Ж.* Симулякри і симуляція / Бодрийяр Ж. – К. : Основи, 2004. – 230 с.
2. *Вульф К.* Антропология : История, культура, философия / Вульф К.; пер. с нем. Г.Хайдаровой. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 280 с.
3. *Гройс Б.* Медиумстановитися посланием / Б.Гройс // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 6 (32). <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/gr13-pr.html>
4. *Кампер Д.* Тело. Насилие. Боль : сб. ст. / Кампер Д. ; пер. с нем., сост., общ. ред. В. Савчука. – М. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2010. – 174 с.
5. *Карьер Ж.-К.* Не надейтесь забыть от книг / Ж.-К. Карьер, У.Эко. – С-Пб. : Симпозиум, 2010. – 336 с.
6. *Костенко Н.В.* Настичь реальное, когда медиа повсюду : онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа / Н.В.Костенко // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2010. – №1. – С. 3–15.
7. *Ленем Р.* Електронне слово: демократія, технологія та мистецтво / Ленем Р. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 376 с.
8. *Леш С.* Соціологія постмодернізму / Леш С. – Львів : Кальварія, 2003. – 344 с.
9. *Маклюэн Г.М.* Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / Маклюэн Г.М. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 432 с.
10. *Маклюэн Г.М.* Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Маклюэн Г.М.; пер. с англ. В.Николаева. – М. : Гиперборея, Кучково поле, 2007. – 464 с.
11. *Пітерс Д.* Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Пітерс Д. ; пер. з англ. А.Іщенко. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 302 с.
12. *Подорога В.* Событие и масс-медиа [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.podoroga.com/sobimass.html>
13. *Хейлз Кетрін Н.* Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / Хейлз Кетрін Н. ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 430 с. – (Серія “Зміна парадигми”; вип. 3).
14. *Шартье Р.* Письменная культура и общество / Шартье Р. ; пер. с фр. и послесл. И.К. Стаф. – М. : Новое изд-во, 2006. – 272 с.

УДК 316.774

А.Шульга,
кандидат социологических наук

МЕДИЙНЫЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ УКРАИНЦЕВ: ДИНАМИКА И ВЫВОДЫ

Статья посвящена анализу динамики предпочтений украинцев относительно различных масс-медиа. На основании того, как за последние годы изменилось среднее время, которое население уделяет просмотру телевизора, прослушиванию радио, чтению прессы и Интернета делается вывод, что, несмотря на изменения в пропорциях, телевидение по-прежнему остается лидирующим видом масс-медиа, а Интернет так и не получил среди населения Украины существенного распространения.

Ключові слова: мас-медіа, телебачення, радіо, друковані ЗМІ, Інтернет.

Keywords: mass-media, television, radio, press, Internet.

Ключевые слова: масс-медиа, телевидение, радио, печатные СМИ, Интернет.

Вопрос о том, какие именно виды средств массовой информации преимущественно выбирают граждане Украины и каким из них доверяют, является интересным не только с точки зрения политиков, ищущих способы получить или приумножить свой электорат на очередных выборах. Предпочтение тех или иных видов СМИ является одним из индикаторов того, в каком состоянии находится украинское общество и какие векторы его развития уже просматриваются.

Рассмотрим последовательно четыре вида медиа (телевидение, радио, печатные СМИ и Интернет) и попытаемся выделить социально-демографические особенности групп, которые предпочитают те или иные из них, а также выявим динамику изменения предпочтений украинцев относительно

этих СМИ. Анализ мы начнем с телевидения, поскольку оно лидирует во всех областях как СМИ, которые чаще всего выбирают в качестве источника информации. При этом нас будет интересовать, как много времени украинцы уделяют телевизору, какие категории населения более склонны к этому и интересуют ли их новости и политические программы¹.

Начнем с ответа на первый вопрос: сколько времени украинцы проводят перед экраном. Согласно данным Европейского социального исследования, сравнительное большинство опрошенных (около 40%) проводят в будний день перед телевизором более двух часов. Еще около трети смотрят телевизор от часа до двух. Несмотря на то, что в 2004 г.² доля тех, кто смотрит телевизор более двух часов, была значительно выше (55%), можно утверждать, что телевидение до сих пор пользуется огромной популярностью в качестве средства проведения досуга.

Это также подтверждают данные мониторинга Института социологии НАН Украины, согласно которым абсолютным лидером среди различных вариантов проведения досуга является именно просмотр телепередач (83%).

Анализ того, какие возрастные группы, сколько времени проводят перед телевизором, показывает, что большинство проводящих много времени перед экранами телевизоров – составляют люди старше пятидесяти лет – 56% (против 44%, среди умеренно смотрящих телевизор).

Возрастные отличия между теми, кто много смотрит телевизор, и теми кто проводит перед ним умеренное коли-

---

¹ Мы будем использовать данные Европейского социального исследования (ЕСС), поскольку оно позволяет не только увидеть, сколько времени респонденты уделяют тому или иному СМИ, однако, что также важно, сделать это в динамике. Для наших целей мы будем использовать данные 2-й волны ЕСС, проведенной в 2004 г., когда Украина впервые присоединилась к этому транснациональному исследованию и данные 5-й волны, проведенной в 2010 г. – последней из доступных для анализа.

² Согласно результатам второй волны Европейского социального исследования, проведенной в 2004 г.

чество времени, определяют их отличия и по другим характеристикам. В первую очередь речь идет об уровне образования: средний уровень образования среди первой группы заметно ниже, нежели у представителей второй³.

Еще больше различаются группы тех, кто уделяет внимание просмотру новостей и передач о политике. Среди тех, кто вообще не смотрит новости и политические программы, 45% составляет молодежь, среди старшего поколения – таких 25%. И наименьшее количество молодых людей среди тех, кто смотрит новости и политические программы более часа в день, всего 10%. В то же время старшее поколение составляет неоспоримое большинство – 68%.

Приведенные данные говорят о том, что старшие возрастные категории граждан Украины проявляют значительно больший интерес к новостям и политике, нежели молодежь. Отметим также и то, что по сравнению с 2004 г., количество интересующихся политическими новостями и передачами заметно уменьшилось. Так, доля украинцев, которые уделяют этому более часа в день, уменьшилась вдвое (с 32% до 15%), а доля тех, кто смотрит эти передачи до получаса в день, наоборот, выросла (с 25% до 42%). Итак, первым выводом может быть то, что, несмотря на некоторое уменьшение среднего количества времени, которое украинцы проводят перед экраном в обычный будний день, телевидение, без сомнения, является наиболее популярным среди украинского населения видом СМИ.

Согласно данным Европейского социального исследования, в отличие от телевидения, половина граждан Украины вообще никогда не слушает радио. По сравнению с 2004 г., эта группа увеличилась на 15%. Из тех, кто все

---

³ Такое значительное количество людей с невысоким уровнем образования можно связать с возрастными особенностями людей, проводящих много времени перед телевизором. Ведь существует довольно четкая связь между возрастом опрошенных и их уровнем образования: чем моложе – тем уровень образования выше и наоборот. Особенно, когда мы сравниваем старшее поколение и тех граждан Украины, чей возраст не превышает 30 лет.

же слушает радио, пятая часть в обычный рабочий день проводит у радиоприемников не более часа. От часа до двух радио слушают 11% соотечественников. От двух до трёх часов радио слушают около 5% респондентов. Показательно, что довольно значительная часть опрошенных слушает радио более трёх часов в день – 13% населения (в 2004 г. таких было 21%).

Возрастные особенности названных групп таковы, что: наименьшая доля молодежи представлена среди тех, кто никогда не слушает радио, и среди тех, кто слушает его более трёх часов в день. В данных группах более половины составляют представители старшего поколения. В то время как среди тех, кто слушает радио до получаса, и тех, кто слушает его от часа до двух часов, доля молодежи явно выше и одновременно меньше доля представителей старшего поколения. Что же до различий этих групп по типам поселения, то здесь можно проследить такую тенденцию: среди тех, кто не слушает радио или же слушает его не более тридцати минут в день, явно больше городского населения. Тогда как среди тех, кто слушает радио от часа и больше, явно больше жителей малых городов и сел.

Подобно телевидению, украинцы стали меньше времени уделять политическим новостям и при прослушивании радио. Доля тех, кто слушает такого рода передачи больше часа, уменьшилась с 27 до 16%, в то время как доля тех, кто уделяет им не более получаса в день, увеличилась с 38 до 48%. Увеличилась и доля тех, кто вообще не слушает по радио новости, посвященные политике (с 10% до 16%). Также можно выделить следующую тенденцию: чем меньше граждане Украины слушают политические программы и новости, тем больше среди них молодежи и наоборот, чем больше опрошенные слушают данные программы по радио, тем больше среди них представителей старшего поколения. В цифрах это наиболее ярко выглядит на примере группы респондентов, которые никогда не слушают новости и политические программы, и тех, кто уде-

ляет этому от часа до двух в день. Среди первых доля молодежи – 47%, а старшего поколения – 23%. Тогда как среди вторых эти цифры соответственно 8% и 63%.

Подобно возрастным особенностям выделенных групп можно констатировать похожую тенденцию и при анализе их финансового положения: чем больше украинцы слушают политические передачи по радио, тем меньше они склонны позитивно оценивать свой достаток. Так, среди тех, кто никогда не слушает новости и политические программы по радио, плохо или очень плохо свое финансовое положение оценивают 66%, а среди тех, кто слушает эти программы от часа до двух в день, их уже 83%.

И, наконец, по типу поселения прослеживается такая же тенденция, которую мы описали выше, описывая разные группы по прослушиванию радио в целом, а не конкретно политических программ и новостей: среди тех, кто слушает данные программы, больше, соответственно, представителей малых городов и сел.

Вторым промежуточным выводом, таким образом, является то, что по сравнению с телевидением украинцы намного меньше пользуются таким источником информации, как радио. В основном это старшее поколение, преимущественно сельских районов, где этот источник информации до сих пор довольно распространен. Кроме того, как особенность значительной части аудитории радиослушателей также следует отметить сравнительно невысокий уровень образования и плохое финансовое положение, которые коррелируют с возрастными особенностями данной группы.

Теперь рассмотрим, сколько времени уделяет население чтению газет и журналов в обычный будний день. Согласно данным пятой волны ЕСС, 38% граждан Украины вообще не читают газет и журналов. Подобно телевидению и радио, доля тех, кто уделяет время прочтению печатных медиа, существенно уменьшилась за последние годы. Так, доля украинцев, которые уделяют этому заня-

тию более часа в обычный будний день, по сравнению с 2004 г. уменьшилась вдвое (с 16% до 8). Кроме того, как уже было сказано, доля людей, вообще не читающих печатные газеты и журналы, составляет 38%, что на 10% больше, чем было зафиксировано во второй волне ЕСС. Эта группа является сравнительно наибольшей из всех респондентов. На втором месте группа тех граждан, которые уделяют чтению газет и журналов не более получаса в день – их 32%. На третьем месте группа тех опрошенных, которые читают печатные СМИ от получаса до часа в день – их 21%. Тех же наших соотечественников, которые уделяют газетам и журналам от часа в день и выше, – менее 9% от всех опрошенных. Если проанализировать выделенные группы по разным социально-демографическим характеристикам, то выяснится, что они существенно разнятся. По возрастному критерию наблюдается следующее: среди не читающих печатные СМИ молодежи (до 30 лет включительно) составляет 28%, тогда как представители старшего поколения (старше 50 лет) – составляют 45%. С увеличением времени чтения газет и журналов в обычный день возрастные пропорции групп также меняются. Среди тех, кто читает печатные СМИ до получаса в день, доля молодежи уже 18%, а старшего поколения – 47%. Когда же речь заходит о группе населения, которая читает газеты и журналы от получаса до часа ежедневно, то доля молодежи составляет всего 14%, а людей старше пятидесяти лет – уже 58%. Как видим, прослеживается четкая тенденция: с увеличением времени, затраченного на чтение газет и журналов в течение дня, доля старшего поколения возрастает, а молодежи, наоборот, – уменьшается. Четко прослеживается и тенденция в различии выделенных групп, если рассмотреть такую характеристику, как тип поселения. Среди тех, кто вообще не читает газеты и журналы, жителей больших городов 34%, а жителей села – 35%. Среди читающих периодическую печать не более получаса в день доля жителей боль-

ших городов уже 30%, а сельское население составляет 37%. И, наконец, среди тех граждан, кто читает газеты и журналы от получаса до часа, соответствующие пропорции: 27% против 40%. Приведенные данные свидетельствуют о том, что сельское население чаще выбирает периодическую печать как основной вид получения информации, нежели жители больших городов.

По сравнению с аналогичным показателем для телевидения, количество тех граждан, кто вообще не читает газеты и журналы, значительно выше (соответственно 7% против 38%). Вместе с тем, по сравнению с радио аналогичный показатель обращения к газетам и журналам в качестве источника получения информации заметно лучше (51% против 38% соответственно). Получается, что граждане Украины отдают предпочтение телевизору, нежели периодическим изданиям или радио. Эти СМИ делят соответственно второе и третье место.

Теперь рассмотрим, какое количество времени наши граждане уделяют чтению не просто газет, а чтению политических новостей и материалов. При этом стоит помнить, что 38% граждан Украины вообще не читают газет и журналов. Поэтому мы будем анализировать ответы только тех, кто уделяет чтению печатных СМИ хотя бы несколько минут в день и больше. Как свидетельствуют данные, абсолютное большинство – 67% опрошенных данной группы уделяют чтению политических новостей не более получаса, а 15% вообще не читают политические новости. Если сравнивать с 2004 г., то среднее время, которое украинцы уделяли политическим новостям в печатных СМИ, также существенно сократилось. Складывается интересная ситуация: абсолютное большинство граждан Украины или вообще не читают газеты и журналы, либо уделяют этому занятию очень мало времени. И даже среди тех, кто хоть сколько-нибудь времени уделяет чтению печатных СМИ, большинство не интересуются политическими сообщениями и материалы.

Их целевой аудиторией являются преимущественно люди старшего возраста с достаточно высоким уровнем образования. Тогда как молодежь фактически остается вне зоны действия этого способа информирования.

Интересным будет сравнение частоты обращения граждан Украины к газетам и журналам в качестве источника информации, а также и к другим видам СМИ – телевидению и радио. Как уже было отмечено выше, 38% граждан Украины вообще не читают газет и журналов, а группа тех, кто уделяет чтению газет и журналов не более получаса в день, составляет 32%. На третьем месте те соотечественники, кто читает печатные СМИ от получаса до часа в день, – 21%.

После анализа предпочтений украинцев относительно трёх основных видов СМИ, у нас остается последний вид – Интернет. По сравнению с 2004 г., когда Украина впервые приняла участие в Европейском социальном исследовании, количество тех, кто не имеет доступа к Интернету или на рабочем месте, снизилось с 72 до 50%. Значительно возросло и количество украинцев, которые пользуются им каждый день – с 2% до 15%. Однако более примечательно то, что доля украинцев, которые вообще никогда не пользовались Интернетом, за все эти годы осталась фактически неизменной – таких в стране около 19%. Выходит, что почти каждый пятый гражданин Украины не имел и не имеет доступа к всемирной сети. Если рассмотреть эту группу по социально-демографическим характеристикам, то, кроме вполне понятного перекоса по возрастному критерию (молодежь составляет всего 8%, а старшее поколение – больше 60%), следует выделить то, что почти треть из тех, кто никогда не пользовался Интернетом, составляют жители больших городов.

Уровень использования всемирной сети в Украине можно назвать довольно низким и по другой причине. В особенности, если сравнить частоту использования Интернетом в России. Хотя доли россиян и украинцев, которые не

имеют доступа к Интернету дома или на работе, фактически равны (на уровне 50%), однако по другим показателям наши страны довольно сильно отличаются. В первую очередь выделим долю опрошенных, кто никогда не пользовался Сетью. Как уже было сказано, в Украине эта доля осталась за последние восемь лет практически неизменной и очень весомой – около 19%, тогда как в России таких людей менее 5%. Еще одним показателем является количество россиян, которые пользуются Интернетом каждый день – их почти в два раза больше по сравнению с аналогичным показателем в Украине, где, как уже указывалось выше, их доля составляет 15%.

Уточнить эти данные позволят результаты мониторинга Института социологии НАН Украины за 2012 г. Они также подтверждают, что около половины украинцев не имеют Интернета дома и не имеют в нем потребности. Кроме того, эти данные позволяют ответить на вопрос: с какой целью украинцы пользуются Интернетом? Однозначного ответа нет, поскольку информационные, коммуникационные и развлекательные потребности, которые пользователи удовлетворяют в Сети, набирают фактически одинаковое количество ответов.

Таким образом, Интернет не только не получил существенного распространения среди населения, но и не стал для большинства тех, кто пользуется им, инструментом для получения информации о состоянии дел в стране. Возможностью поиска альтернативной информации и превращения из объекта в субъекта продуцирования смыслов пользуется сравнительно немногочисленная группа.

Какие же выводы можно сделать из нашего рассмотрения? Самым главным является то, что за все эти годы телевидение сохранило за собой статус наиболее популярного средства массовой информации. Оно также остается одним из наиболее популярных способов проведения украинцами своего досуга. Даже, несмотря на то, что по сравнению с 2004 г., среднее время, которое украинцы

проводят перед экранами, существенно уменьшилось. Также за эти годы уменьшилось среднее время на прослушивание радио и прочтение печатных СМИ. На основании этих данных логично было бы предположить, что среднее время использования украинцами Интернета резко возрастет. Однако, как было показано, этого не произошло. Более того, количество украинцев, никогда не пользовавшихся Интернетом, осталось практически неизменным, а масштаб украинской «интернетизации», по сравнению с аналогичным показателем в России, показывает всю свою незначительность. В результате подавляющее большинство населения в качестве основного источника информации использует телевидение, которое характеризуется односторонним влиянием, фактически присутствием субъект-объектных отношений. В то время как Интернет, главным достоинством которого является интерактивность и субъект-субъектные отношения, возможность присутствия и выражения огромного спектра смыслов по одним и тем же социальным процессам, существенно не увеличил свою долю среди граждан Украины. Даже, несмотря на то, что Интернет и по сугубо практическим причинам имеет преимущество перед телевидением, поскольку последнее уже давно в основном черпает оперативную информацию из него.

На основании динамики увеличения среднего времени, которое украинцы проводят в Сети, а также целей, которые они преследуют, используя Интернет, можно прогнозировать, что в ближайшее время ситуация в стране кардинальным образом не изменится. Главным инструментом формирования и корректировки смыслов в обществе и дальше будет телевидение. Поэтому вместо диалога будет преобладать монолог определенных и довольно немногочисленных групп с четкими интересами в экономике и политике.

ТРАНСЛЯЦІЯ СМИСЛІВ ПОСТМОДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАСОБАМИ РЕКЛАМИ: РЕЗУЛЬТАТИ ВІЗУАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується українська реклама на наявність характерних для постмодернізму ознак. Як основні такі ознаки ми обрали алегорію, карнавальність, іронію, залучення адресата до відгадування смислів. Визначено, що реклама, з одного боку, є носієм панівних у суспільстві смислів, з другого – є агентом, що має на меті змінити суспільну свідомість.

Keywords: *meaning of postmodern culture, advertising, visual research methods.*

Ключові слова: *змісти постмодерної культури, рекламні повідомлення, візуальні методи дослідження.*

Ключевые слова: *смыслы постмодерной культуры, рекламные сообщения, визуальные методы исследования.*

Сучасна людина занурена в рекламу, яка стала невід'ємним елементом її соціального життя. Щоб бути близькою споживачеві, реклама повинна "говорити" мовою часу, і у цьому розумінні реклама є носієм панівного стилю епохи. Більше того, реклама – своєрідне віддзеркалення суспільства. Згідно з англійським письменником Н.Дугласом ідеали нації можна легко визначити за рекламними повідомленнями.

Проблема ідеалів нації завжди була і є актуальною для України, особливо з часів отримання незалежності. Однак, яким чином можна дослідити не декларовані цінності та ідеали, а реальні, ті, що наявні в суспільстві на даний момент або, навіть, ще тільки з'являються? Відповіді на поставлене запитання можна за допомогою аналізу

каналів трансляції культурних смислів. У цій роботі для нас таким каналом виступатиме реклама, а смисли, які транслюються за допомогою цього каналу, – це змісти постмодерного культурного формату.

Щодо особливостей реклами як медіатора смислів. Основним компонентом реклами є не саме раціональні відомості, а, можливо, навіть, не підкріплений фактами знакосимволічний ряд, що формує думку, уявлення аудиторії про товар. Рекламні повідомлення містять систему культурних показників соціально значущих властивостей і відносин, формуючи в аудиторії не лише знання про утилітарні властивості товарів, а й уявлення про соціально значущі характеристики цих товарів, тобто характеристики, що мають значення в процесі соціальної взаємодії [10]. Саме завдяки тому, що реклама є носієм цих смислів і образів, можливий її соціологічний аналіз. Цю ідею можна простежити у Жана Бодрійяра [3–5]. У своїй роботі “Система речей” Ж.Бодрійяр стверджує, що якщо в товарі ми споживаємо сам товар, то в рекламі ми споживаємо його смисл [3]. Нас цікавлять особливі смисли, які транслює сучасна реклама, – постмодерністські.

Завданням цієї роботи є дослідження смислового наповнення української реклами на предмет наявності смислів, притаманних постмодерному культурному просторові. Результатом дослідження має стати відповідь на запитання: чи існують, власне, ці смисли в українському рекламному полі, якою є міра присутності характерних ознак постмодерністського бачення соціальної реальності.

Відповідно, об’єктом дослідження є рекламні повідомлення в українському рекламному просторі, а предметом – постмодерністські смисли, які містяться в цих рекламних повідомленнях.

Зазначений вибір об’єкта дослідження вимагає від нас позначення концептуальної рамки, крізь яку розглядатимемо феномен реклами. Такою рамкою для нас є погляд на рекламу як на соціальний інститут. Розглянемо це докладніше. До ознак соціального інституту зазвичай

відносять: 1) стійку соціальну потребу у функціях, які виконує інститут; 2) забезпечення соціальним інститутом типової поведінки в певних ситуаціях з метою підтримки необхідного рівня стабільності всередині соціальної системи; 3) упередження і стереотипи, продуковані соціальним інститутом, які стають частиною внутрішнього світу особистості, знаходять відображення в її ціннісних орієнтаціях і прагненнях; 4) чітке організаційне оформлення соціального інституту [7; 10].

Реклама має всі зазначені ознаки соціального інституту. Як соціальний інститут реклама виконує *ряд соціально важливих функцій*. А саме: економічну функцію – прискорення товарообігу, сприяння конкуренції та активізації суспільного виробництва; інноваційну функцію – надає зразки нових економічних, культурних та повсякденних практик; естетичну – реклама є дзеркалом моди та провідником у світі мистецьких подій. Крім зазначених, до функцій реклами відносять також освітню, психологічну, політичну, ідеологічну та ін. Проте з огляду на предмет дослідження нас цікавитимуть не явні, а скоріше латентні функції реклами, до яких належить функція трансляції культурних смислів.

Щодо другої характеристики соціального інституту, то це – забезпечення *типової поведінки покупців*, що підтримує рівновагу між виробництвом і споживанням. Але для нас більш важливим є те, що під безпосереднім впливом рекламних повідомлень відбуваються істотні зміни в психологічних характеристиках і поведінці цільових аудиторій.

Крізь рекламу в суспільство *проникають нові цінності*, що впливають на поведінкові настанови. Бренд, створений у тому числі й за допомогою рекламних повідомлень, використовує цінності, які є актуальними в суспільстві на даний момент і поступово трансформує їх у такі, які сприяють збільшенню інтенсивності споживання цього бренду. Причому апеляція спрямована до тих підсвідомих локалізацій цінностей, що не завжди контролюються свідомістю. За успішним брендом стоїть цінність, що зай-

має набагато більше і значуще місце в підсвідомості покупців, ніж вироблений під цим брендом товар. На цьому етапі реклама стає *симулякром*.

Звернення до поняття симулякру, що є одним із провідних у спробі сучасної культурології та філософії культури осмислити особливості доби постмодерну, дає змогу підійти ближче до нашого предмета дослідження – побачити в рекламі медіатора смислів та цінностей цієї культурної формації. З появою теорії постмодернізму термін “симулякр” став широко використовуватися соціальними теоретиками. Ним активно послуговувалися такі теоретики постмодернізму, як, наприклад, Батай та Бодрійяр. Симулякр можна охарактеризувати як образ відсутньої дійсності, правдоподібну копію, позбавлену оригіналу, самореференціальний знак або гіперреалістичний об’єкт, за яким немає ніякої реальності. І саме на такий образ, позбавлений свого означуваного, і перетворюється сучасна реклама.

Таким чином, ми можемо сказати, що сучасна реклама, будучи симулякром по своїй суті, сама є явищем постмодерної культури і вже самим фактом своєї присутності в символічному просторі нашого суспільства, привносить у нього постмодерністські смисли та цінності.

Але тут для нас важливе ще й інше. Суть визначення симулякра як точної копії, оригінал якої ніколи не існував, полягає в тому, що в цій якості симулякр є особливим способом комунікації, заснованим на реконструюванні в процесі комунікації конотативних смислів повідомлення. Симулякр, на відміну від поняття, може набути смислу лише в тому випадку, якщо окремі асоціативні й конотативні його аспекти, закладені в нього адресантом, будуть сприйняті адресатом. Суть же конотативних смислів абсолютно соціальна, тому що конотативний смисл не може існувати окремо від адресата (індивіда або соціальної групи), який у змозі його сприйняти.

Саме тому як матеріал для запропонованого нижче емпіричного аналізу ми відібрали рекламні повідомлення,

які були створені саме українськими рекламними агентствами і саме для українських глядачів та орієнтовані на наявне в цільових групах смислове поле, розраховуючи на те, що ймовірність сприйняття конотативних смислів буде особливо високою. Як метод емпіричного аналізу нами було обрано візуальний метод. Цей вибір потребує певної аргументації.

Візуальний аналіз набуває легітимності ще й завдяки розширенню поняття “текст”, під яким тепер розуміється вся соціальна реальність, текст символів, відносин, тіл, культурних артефактів. Як вважає Ф.Джеймісон, у постсучасному суспільстві відбувається втрата значення нарративної форми тексту, яка була характерною для суспільства модерну – довгі історії (романи) з розгалуженою сюжетною канвою, докладне висвітлення характеру героїв, їхніх життєвих цінностей тощо. Їм на зміну приходять інші тексти – переважно короткі за тривалістю (обсягом), які передбачають сприйняття “тут і тепер”, і вимагають мінімальної роботи по розкодуванню смислу [7]. Тексти постмодерну будуються на іншій підставі, ніж тексти модерну, – тут на перший план виходить не ціннісне наповнення, а краса змісту, гра реальності й ілюзії, новизна і незвичність.

Важливим моментом методологічного підґрунтя візуальної соціології є погляд на співвідношення зображення і реальності. В даному випадку вони не протистоять одне одному, а утворюють континуум різних феноменів – від фотографічного зображення як копії до повної фальсифікації, заміщення, винаходу нереального. Теоретично всі вони видаються соціологічно релевантними, незважаючи на удаване монопольне соціальне замовлення на “реальне” відображення соціальної реальності [12]. І в цьому розумінні реклама, будучи симулякром, не перестає бути об’єктом, цікавим для візуального дослідника.

Для візуальної соціології найбільш істотним є особливий різновид конотації (почуття, думки та асоціації, які викликає знак) образу – асоціації, продиктовані не індиві-

дуальними вподобаннями глядача, пов'язаними з його унікальним досвідом, а правилами культури, до якої він належить. Р.Барт, роботи якого можна вважати методологічним обґрунтуванням доцільності візуальних методів у соціокультурних дослідженнях, описував соціальну дійсність як знакову систему, мову, що просякнута міфологічним змістом і яка може захопити будь-який предмет, слово або зображення, зробити з нього носія особливого, вторинного сенсу. В "Основах семіології" він пише: "що ж стосується конотативного означуваного, то воно має всеосяжний, глобальний, розпливчастий характер: це – фрагмент ідеології", де ідеологія розуміється як сукупність міфологічних позначуваних (концептів). Таким чином, будучи вторинною семіологічною системою, міфологічний концепт може перетворити на повідомлення будь-який предмет. Для візуального зображення ця установка особливо актуальна, тому що воно є більш імперативним, ніж письмо, воно нав'язує своє значення цілком і одразу, без необхідності аналізувати його і дробити на складові частини. Це є важливим з огляду на предмет нашого дослідження – культурні смисли, закодовані у візуальних (рекламних) повідомленнях, є більш імперативними, ніж ті, що подаються у вербальному форматі.

Як зауважив Р.Барт, "у рекламі значення образу, безсумнівно, є навмисним: те, що позначено рекламним повідомленням, встановлено апріорі певними атрибутами продукту, і цей аспект значення має бути переданий настільки ясно, наскільки це можливо. Якщо образ містить знаки, ми можемо бути впевнені, що ці знаки будуть повними, оптимально сприйнятими" [2]. Реклама орієнтована на когось, якихось осіб, соціальні кола, різні середовища. Від точної реконструкції їх очікувань, упереджень, переконань, фобій, стереотипів залежить ефективність візуальної реклами, зорієнтованої на певні аудиторії. Тому автор рекламної фотографії цілеспрямовано прагне викликати передбачений резонанс серед споживачів "додатковими" значеннями, які він вклав у образ, у бажаному

йому напрямі. Інтерпретатор же фотографій намагається відтворити ці додаткові значення [1]. Саме цей аспект є дуже перспективним з погляду візуального аналізу. Бо якщо смисли відкриті для учасників діалогу, то вони відкриті й для дослідника також.

Невід'ємною складовою візуальної соціології як емпіричної дисципліни виступає її *методичний аспект*. Візуальні методи, як правило, опосередковані речами, візуальною практикою, що має місце у культурі, іншими словами, ці методи можливі тому, що візуальний образ фіксується за допомогою відповідних технічних засобів [11].

На відміну від мови, візуальність вбирає все, що дискурс не може поглинути і що тому схоже на “чорну діру в серці вербальної культури”. Образи безпосередньо пов'язані з референтами, і тому значення беруться з першоджерела. Якщо вербальний спосіб збереження і передачі наукового знання говорить понятійною мовою і в результаті веде до суто теоретичних висновків, то візуальність має причинно-наслідкові зв'язки лише в рамках певного контексту [9]. В нашому випадку таким контекстом виступає реальна соціокультурна ситуація, в якій працює українська реклама. І успішною має шанс бути саме те рекламне повідомлення, яке здатне провокувати бажані конотації.

Виходячи з цього, можна припустити: якщо в нашій рекламі містяться постмодерністські символічні прийоми, то можна очікувати, що це буде сприйнято адресатом. Подивимося докладніше на те, які саме елементи, притаманні постмодерному культурному формату, присутні в наших рекламних повідомленнях та розглянемо ознаки постмодерної культури, за якими будемо здійснювати аналіз емпіричного матеріалу.

Автором найбільш повної і базової таблиці, де сформульовані ознаки постмодернізму, на наш погляд, є І.Хассан [13]. Хоча ці характеристики не можуть бути вичерпними і остаточними, як робоча схема вони для нас цілком прийнятливі. Як постмодерністські ознаки Хассан виді-

ляє: невизначеність, алегорію, фрагментарність, тяжіння до деконструкції, колажів та цитацій; деканонізацію; іронію; карнавальність; маргінальність; сконструйованість; пародійність; звертання до гри, діалогу. Також до ознак постмодерністського тексту відносять полістилізм, віртуалізацію, міжтекстуальність та інтертекстуальність. Для того, щоб скористатися цими ознаками як одиницями аналізу рекламних повідомлень, зупинимось детальніше на деяких з них. (Таку роботу було пророблено щодо всіх ознак, ми ж тут подамо лише ті, які видаються найбільш суттєвими).

Характерною особливістю постмодерністських текстів можна назвати "*цитатність*" як постійне повернення до минулого, що вже колись відбулося, і до наявних в "архіві" текстів. Можна сказати, що в постмодернізмі йде пошук нового, яке народжується від діалогу зі старим. Нове смислове поле народжується в зіткненні з комунікативним полем минулого, при цьому використовується "авторитет" першоджерела [6]. У рекламі це можна простежити через цитації сюжетів казок чи популярних кінофільмів.

З цитатністю мислення пов'язано таке засадниче поняття постмодерністської естетики, як *інтертекстуальність*. На думку Р.Барта, інтертекстуальність не може бути зведена до проблеми джерел і впливів, вона являє собою загальне поле анонімних формул, походження яких рідко можна виявити, несвідомих чи автоматичних цитацій, що даються без лапок. Іншими словами, авторові тільки здається, що творить він сам, насправді ж, це культура діє за допомогою нього, використовуючи як своє знаряддя. Власне, через цю погодженість реклами з культурою виникає необхідність в адаптації сюжетів глобально поширеної реклами до національного культурного контексту. Наприклад, Барт в аналізі реклами пасти "Panzani", ґрунтуючись на туристичних стереотипах, виокремив поняття "італійськість". Він пише, що напевно, самі італійці побачать у цьому сюжеті мало італійського, але для

мешканців інших країн він буде “італійським”, через домінування у ньому зеленого, білого та червоного кольорів, пасти і помідора на першому плані. Близьким є поняття *міжтекстуальності*, суть якого полягає в тому, що культура й інтелектуальне життя є лише перетин текстів, який, своєю чергою, породжує нові тексти.

З інтертекстуальності й міжтекстуальності виокремлюється така властивість постмодерністських текстів, як *деконструкція* — знаходження в текстах опорних понять і метафор, що вказують на несамототожність тексту та ознаки його перегуків з іншими текстами. Тобто текст тепер не може існувати самостійно, а лише ґрунтуючись на тому, що було до нього, він ніби “вбирає” в себе інші твори, створюючи “нову” стару історію. Так, рекламний сюжет перестає бути самостійним, а набуває смислу лише в діалозі з оригінальною історією. У рекламних зразках це проявляється в тому, що автори часто використовують відомих персонажів коміксів, фантастичних фільмів та мультфільмів у рекламі і таким чином реклама стає наче продовженням історії про героя.

Світ уявляється постмодернізму складним, хаотичним, багатоманітним, тому кращий спосіб його засвоєння — *ігровий*, естетський. Звідси така характерна риса постмодерністської культури, як *іронія*, насміхання. На думку постмодерністів, у сучасну епоху все відносно: немає істини, немає реальності — лише іронія над реальністю. Яскравим прикладом цієї ознаки є випадки, коли реклама іронізує сама над собою, над самим фактом рекламування чогось.

Наступною рисою постмодерної культури слід назвати характерне для неї *бачення світу як хаосу*, позбавленого причинно-наслідкових зв'язків і ціннісних орієнтирів, світу “децентрованого”, нерегульованого. У рекламі це може виражатися у використанні у відеоряді численних “проходів” рекламних персонажів, наступні дії можуть ніяк не зв'язуватися з попереднім розвитком сюжету, зміст тексту іноді розбігається із зображенням. Або ще один прийом — споживачеві розповідається історія, що не має жодного

стосунку до товару, а сам рекламований об'єкт з'являється тільки у кінці. Часто в рекламній комунікації вживаються знаки-індекси, що якраз допускають показ частини замість цілого [6].

Ще одна ознака з таблиці Хассана – *маргінальність*. У креативі деякої частини сучасної реклами використовується маргінальний культурний хід, і особливо яскраво це проявляється в рекламі, що спрямована на молодь. У таких рекламних сюжетах балерини грають у баскетбол чи літні люди практикують моделі поведінки, що більш притаманні тінейджерам.

Наступна риса постмодернізму – *включення віртуалістики* в арсенал рекламного креативу. Віртуальна реальність формує сферу інакобуття, що забезпечує безперешкодні взаємопереходи реального і нереального без жодного опору з нашого боку. Віртуалістика сприяє розвитку постмодерністського “бачення”, формуючи новий погляд на реальність, де розмежування істинного і помилкового втрачає свою чіткість, час можна нібито обертати назад, завжди є можливість розіграти паралельні сценарії.

Звернення *до гри і діалогу* змушує залишати смисли відкритими. Це дає змогу глядачеві самому створювати нові смисли залежно від контексту й конотації. Подібна стратегія, звичайно, покладає на глядача більшу відповідальність, оскільки він повинен брати активну участь у сприйнятті та інтерпретації, а не пасивно сприймати.

Позначивши, як можуть виглядати в рекламних повідомлення названі ознаки постмодерністського поводження зі світом, застосуємо це уявлення до нашого дослідження. Візуальний метод аналізу має основні процедурні моменти, яким ми і намагалися слідувати. При візуальному аналізі змісту першим етапом є чітке визначення *дослідницького завдання*. Нагадаємо, що досліджувалося смислове наповнення української реклами на предмет наявності смислів, притаманних постмодерністському культурному простору.

Другий етап – вибір такого об'єкта, який, як очікується, надасть багатий візуальний матеріал для аналізу певної

проблеми. *Об'єктом*, що може дати нам потрібний візуальний матеріал, слугували рекламні роботи, які були продемонстровані в рамках одинадцятого Київського міжнародного фестивалю реклами. В конкурсній програмі фестивалю, що відбувався в Києві у 2010 р., роботи оцінювались у 14 номінаціях. Ми використали роботи, які були заявлені на конкурс українськими агентствами: реклама в пресі (press) та зовнішня реклама (outdoor) – у цілому 208 рекламних повідомлень. Окрім цього, є поділ і всередині цих груп на сегменти: продукти харчування, напої, товари і послуги, обладнання і техніка для дому, аудіо-та відеообладнання, офісне обладнання, здоров'я та краса, мода та інші споживчі товари, транспортні засоби та послуги, автосервіс, туризм і подорожі, розваги, культура і спорт, споживчі послуги, засоби і послуги зв'язку, банківські, фінансові та страхові послуги, будівництво та продаж нерухомості, а також реклама самих рекламних агентств та засобів масової інформації, корпоративна та іміджева реклама компанії, соціальна реклама та благодійність тощо. Аргументація на користь цього вибору пов'язана з третім методичним етапом.

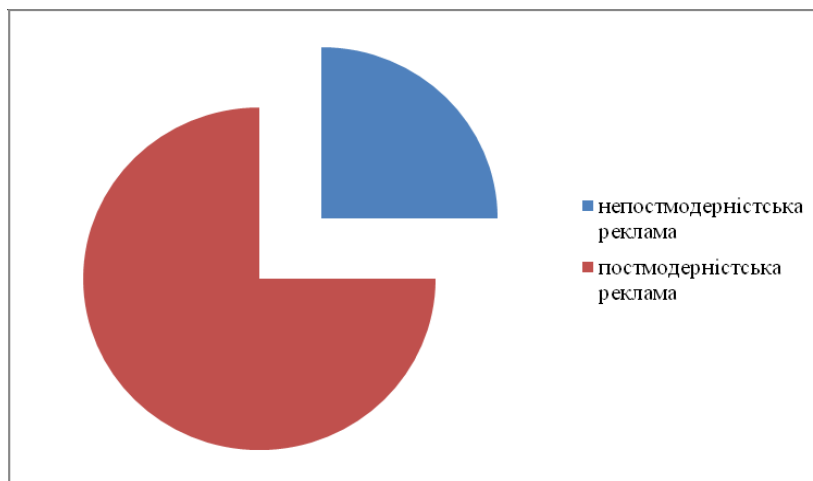
Третій етап – *вибір відеозразків* (зніmkів або інших відеоодиниць аналізу). З огляду на наше завдання нам були потрібні зразки, не поділені за напрямами-брендами, але обов'язково вітчизняного походження. Саме етап відбору зображень став причиною використання фестивального матеріалу, які легко класифікувати за напрямом (що саме рекламується) і за походженням (країна виробник) реклами. Ще однією причиною на користь матеріалів фестивалю як основного об'єкта дослідження стало те, що реклама в засобах масової інформації та інших носіях сегментована за цільовими групами, а на фестивалі реклами представлені рекламні повідомлення незалежно від того, хто їх адресат – тобто є можливість аналізувати рекламу в цілому, а не лише “цільову”. З усього масиву наявних фестивальних матеріалів нами було відібрано 208 зразків для аналізу, які представляли вітчизняний рекламний продукт і стосувалися різних напрямів рекламних повідомлень.

Наступні методичні кроки стосуються вже власне кількісного аналізу матеріалу. Вони ґрунтуються на: виділенні візуальних елементів, істотних з погляду поставленої проблеми або питання дослідження; фіксації частоти їх появи в ретельно відібраній колекції знімків; виконанні аналізу кількісних результатів. Предметом цього методу є зовнішні, візуально помітні, явні елементи зображення [12].

Четвертий етап – *встановлення протоколу кодування візуального матеріалу*. Цей етап вимагає виділення найважливіших з погляду проблеми елементів образу (змінних), яким потім присвоюють окремі категорії. Ці категорії повинні бути, по-перше, вичерпними, тобто охоплювати всі елементи зображення, і визнані важливими; по-друге, роз'єднувальними, тобто давати можливість однозначно ідентифікувати кожен елемент, без чітких меж між ними.

Ми аналізували рекламні повідомлення на предмет наявності таких постмодерністських ознак, як: алегорія; карнавальність; іронія, сарказм; залучення адресата до відгадування смислів; міжтекстуальність; ігровий стиль; сконструйованість, колаж; віртуалізація; інтертекстуальність; переплетення різних стилів; пародійність; одночасне існування в декількох площинах; фрагментарність; суміш жанрів. Треба визнати – під час аналізу рекламних сюжетів виникли труднощі з ідентифікацією та однозначністю інтерпретації зазначених параметрів, бо інколи неможливо чітко виокремити смисл з цілого. Тому зауважимо, що результати аналізу не претендують на абсолютну істину, а лише на виявлення загальних тенденцій.

П'ятий етап – *кількісний аналіз*, тобто визначення частоти появи кожної категорії у візуальному матеріалі. Ми використовували бінарний аналіз: є в зображенні дана ознака чи ні. Кожне зображення аналізувалось на наявність зазначених постмодерністських прийомів, тобто в рекламному повідомленні могло бути декілька постмодерністських ознак.

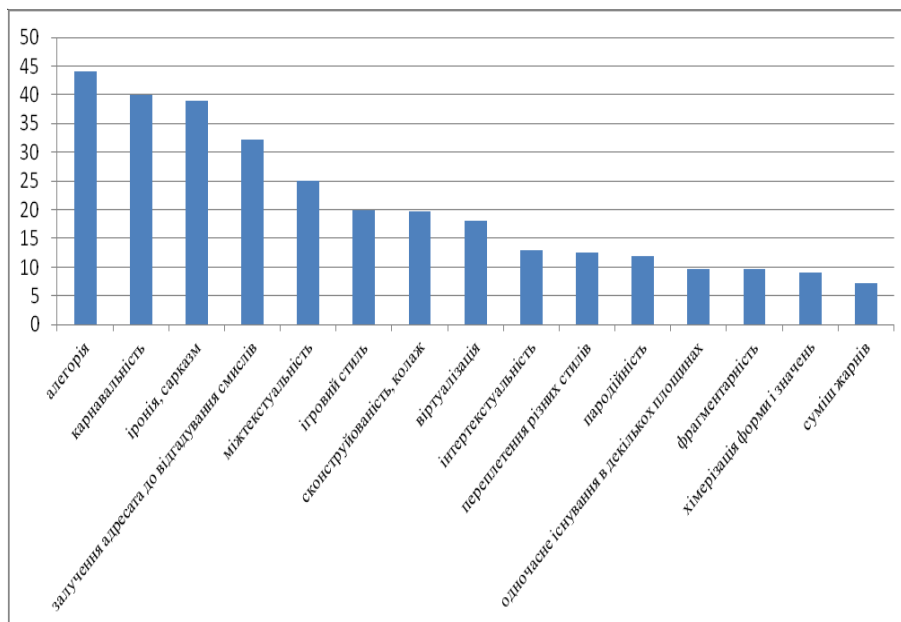

Рис. 1. Співвідношення кількості постмодерністської реклами до реклами, яка не використовує прийоми постмодернізму (%)

Нарешті, шостий етап – *формулювання висновків*: генералізації теоретичних узагальнень, що впливають з проаналізованого матеріалу. Тут можемо сказати таке:

➤ У рамках дослідження було виявлено, що з усього масиву проаналізованих рекламних повідомлень 75% проаналізованих зразків мають постмодерністські ознаки, відповідно у 25% таких ознак не виявлено (*рис. 1*).

➤ Серед зазначених 75% рекламних повідомлень, що містять постмодерністські ознаки, розподіл частоти цих ознак був таким. Найчастіше в проаналізованих рекламних повідомленнях використовувався такий прийом, як алегорія – 44%. Трохи менше – 40% повідомлень – містять карнавальність; іронію та сарказм використовували 39% розглянутих зразків. Актуальними для реклами прийомами є такі, як залучення адресата до відгадування смислів – це зустрічалося у 32,2% зразків. Ігровим стилем скористалися 20% авторів рекламних повідомлень. Колаж і сконструйованість є у 19,7% проаналізованої реклами, хімеризація форми і значень – у 19,1% випадках,

Рис. 2. Частота використання постмодерністських прийомів у рекламних повідомленнях (%)

прийом віртуалізації зафіксований у 18% проаналізованих зразків. Переплетення різних стилів у одному рекламному зображенні наявне у 12,5% випадків, а пародійність – у 12% реклами. Одночасне існування в кількох площинах відмічене в 9,6% випадків, а суміш різних жанрів – у 7,2% (рис. 2).

Таким чином, найуживанішим постмодерністським прийомом є алегорія (13% загальної кількості постмодерністських ознак, які використовувалися в рекламних роботах Київського міжнародного фестивалю реклами в категоріях press та outdoor), карнавальність – 12%, іронія та сарказм – 11%, залучення адресата до відгадування смислів – 9,6%, міжтекстуальність – 7,6%, колаж та сконструйованість – 5,9% тощо.

Цим відсоткам є певне пояснення. Реклама використовує ознаки, які допомагають їй успішно виконувати функ-

цію привертання уваги. Частим є такий рекламний сюжет, який вимагає від глядача не просто побіжного погляду, а “читання”, звідси і велика частка реклами, яка використовує алегорію та залучення до відгадування смислів. Спроби реклами асоціюватись зі святом та чимось приємним і радісним для глядача звертаються до такого прийому, як карнавальність, а намагання розсмішити або покращити настрій – до іронії. Сучасні технічні досягнення роблять широко доступними віртуалізацію, колажність рекламних сюжетів та можливість створювати химерні форми. Крім того, ці прийоми використовуються достатньо активно, через данину моді – вони роблять рекламу “сучасною”. У використанні різних стилів у одному рекламному повідомленні знаходить своє відображення культурна різноманітність, яка притаманна українському суспільству.

Отже, можна зробити висновок, що в українському рекламному просторі активно присутня реклама, яка є носієм постмодерністських смислів. Це означає, що, по-перше, частина української аудиторії вже готова до сприймання цих смислів, а по-друге, що серед смислового різноманіття, притаманного нашій культурі, присутні й елементи, що співзвучні постмодерністській культурі.

Література

1. *Барт Р.* Camera lucida [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/camera/index.php
2. *Барт Р.* Риторика образа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.libfl.ru/mimesis/txt/barthes4.php>
3. *Бодрийяр Ж.* Система вещей / Бодрийяр Ж. – М. : РУДОМИНО, 2001. – 218 с.
4. *Бодрийяр Ж.* Фотография или письмо света [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dironweb.com/klinamen/dunaev1.html>

5. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml

6. *Грицанов А.А.* Постмодернизм [Электронный ресурс] : Университетская электронная библиотека / А.А.Грицанов, М.А.Можейко. – Режим доступа : <http://www.infoliolib.info/philos/postmod/postmodernism.html>

7. *Емельянов А.В.* Визуальная культура и пространство удовольствия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik.udsu.ru/2003/sf/f03.pdf>

8. *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособ. для студентов вузов] / Иноземцев В.Л. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

9. *Круткин В.Л.* Визуальная репрезентация как антропологическая проблема [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik.udsu.ru/2003/sf/f01.pdf>

10. *Савельва О.О.* Социология рекламного воздействия: книга для аспирантов, магистров, специалистов, считающих, что проблема “Реклама и общество” существует / Савельва О.О. – М. : РИП-холдинг, 2006. – С. 283.

11. *Чудовська-Кандиба І.* Візуальне у дослідженнях культури / І.Чудовська-Кандиба // Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред. Н.Костенко, Л.Скокової. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – С. 96–119.

12. *Штомпка П.* Визуальная социология. Фотография как метод исследования / Штомпка П. – М. : Логос, 2007. – 200 с.

13. *Ihab Hassan.* Toward a Concept of Postmodernism (From The Postmodern Turn,1987) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www9.georgetown.edu/faculty/irvinem/theory/hassanpommo.pdf>

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

УДК 316.73

Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук

КОНЦЕПТ OMNIVOROUSNESS У ДОСЛІДЖЕННІ ДИНАМІКИ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК

У статті розглядається сутність концепту всеїдності, його розвиток і використання у дослідженні динаміки культурних практик і смаків у просторі культурного споживання, у вивченні гомології систем культурної і соціальної стратифікації в сучасних суспільствах. У зв'язку з цим проведено узагальнюючий аналіз результатів національних і крос-культурних проектів останніх десятиліть у цьому секторі емпіричних досліджень соціології культури, вирізнено можливості й обмеження кількісних і якісних підходів для розуміння зсувів, що відбуваються в просторі культурного споживання, в системах культурної репродукції.

Keywords: *cultural hierarchies, cultural practices, the dynamics of cultural consumption, homology of cultural practices and social class, omnivorousness.*

Ключові слова: *культурні ієрархії, культурні практики, динаміка культурного споживання, гомологія культурних практик і соціального класу, всеїдність.*

Ключевые слова: *культурные иерархии, культурные практики, динамика культурного потребления, гомология культурных практик и социального класса, всеядность.*

Актуальність проблеми. У сучасному суспільстві з його постіндустріальними, інформаційними, глобалізаційними трендами дедалі більшої ваги набувають культурні практики в полях дозвілля, медіа, культурного споживання.

Саме на їх основі часто відбувається самоідентифікація індивідів, пошуки і становлення властивого стилю життя, підтвердження традиційних або кристалізація інноваційних стратегій і тактик у приватних і публічних просторах суспільного життя – власне, репродукція культури повсякденному існуванні різних соціальних груп. У вивченні динаміки культурних практик соціологи різних країн впродовж останніх двох десятиліть широко використовують концепт “всеїдності” (omnivorousness) (Р.Петерсон), намагаючись зрозуміти, які зсуви відбуваються у структурах культурного капіталу і культурних ієрархіях, у зв’язках між класом, соціальним статусом і моделями культурного споживання. Ці пошуки, пов’язані в тому числі з відпрацюванням методологічних і технологічних аспектів, є недостатньо актуалізованими у вітчизняній соціології культури, а тому потребують їх додаткового висвітлення і аналізу, що і є завданням даної статті.

Гомологія соціальної і культурної стратифікації. Точкою відліку для даного напрямку емпірико-соціологічних досліджень у сфері культурних практик і культурного споживання слугують праці П.Бурдье, зокрема “Відмінності. Соціальна критика судження смаку” (1979) [1]. Запропонований ним концептуальний апарат пов’язує обсяги капіталів, габітус, смаки і культурні практики в цілісному стилі життя, який відповідає певній позиції в соціальній стратифікації. Культурні практики, смаки, культурне споживання, таким чином, відіграють важливу роль у динаміці соціальної і культурної репродукції, підтримуючи і відтворюючи класову структуру і культурні нерівності [див.: 2]. Бурдье запропонував *принцип гомології систем соціальної і культурної стратифікації*: “...практики, або блага, що асоціюються з різними класами в різних областях практики, організовані відповідно до структур опозицій, цілковито гомологічними між собою, внаслідок того, що всі вони гомологічні простору об’єктивних позицій між умовами існування класів” [3, с. 30]. Особливості культурного споживання прив’язуються

до місця, яке займає індивід у класовій структурі Франції того часу. Картографування соціального простору було побудоване на критеріях загального обсягу капіталів, що визначають клас, та вирізненню підкласів за структурою активів, тобто різних форм розподілу сукупного капіталу між окремими його видами. Таким чином, пише Бурдьє, маємо дві множини гомологічних позицій: підкласи, відтворення яких залежить від економічного капіталу, протиставляються групам, що мають відносно менший економічний капітал, і відтворюються за рахунок культурного капіталу [3, с. 26].

Ця схема передбачає існування в суспільстві культурних ієрархій, на кшталт висока культура vs популярна/масова культура. Бурдьє вирізняє в сфері культурного споживання опозицію між *благородними* (вже в силу своєї рідкісності) видами споживання, характерними для груп з найвищими обсягами економічного і культурного капіталів, і *вульгарними* (в силу їх доступності й поширеності), характерними відповідно для груп з низькими обсягами цих капіталів. Проміжне становище займають практики, що сприймаються як *претензійні* внаслідок невідповідності між амбіціями і можливостями [3, с. 30]. В англійській літературі частіше використовуються такі визначення: “highbrow” – буквально “високочола” культура, тобто елітні культурні продукти, зрозумілі інтелектуалам, снобам, яких так само стосується назва “highbrow”; “middlebrow” – середнього рівня культурні продукти, які цінують обивателі, середній клас, “lowbrow” – культурні продукти низького гатунку, які подобаються, відповідно, представникам нижчих верств населення.

Дискусії щодо поділів елітарна – масова культура, класична – популярна культура мають свою довгу історію [див. зокрема: 4; 5], у якій період гострого протиставлення цих модусів культури поступово змінився на розуміння їх взаємозв’язку і взаємодоповнюваності як двох форм суспільної практики. З’явилося навіть поняття “nobrow” як ознака сучасної культури, що існує поза ста-

рими ієрархіями смаку [6]. Після постструктуралістських, постмодерністських досліджень з їх розвінчанням усталених ієрархій, акцентуванням мінливості, плинності, полістилістичності соціокультурної реальності, індивідуалізації життєвих стилів (Ж.Бодрійяр, З.Бауман, Л.Іонін), вже не можна говорити про чіткі відповідності соціальної позиції і стилю культурного споживання. Розмиванню усталених соціокультурних ієрархій сприяє й бурхливий розвиток медіатехнологій, глобальне циркулювання різноманітних образів і текстів, що полегшує доступ до різноманітних культурних продуктів.

Тим не менше, перехід від метатеоретизування щодо цих соціокультурних змін до рівня наочної фіксації подібних зсувів, необхідність аналізу динаміки культурної репродукції породжує настійну необхідність у соціології пошуку емпіричних доказів, зокрема, щодо наявності чи відсутності гомології систем соціальної і культурної стратифікації, змін у моделях культурного споживання різних статусних груп. До речі, окрім Бурдье, ідеї щодо відповідності соціальної позиції і смаку висував і американський дослідник Герберт Ганс. У праці 1974 р. “Популярна культура і висока культура: аналіз і оцінка смаку” [7] він запропонував концепт “смакові культури”, вирізняючи декілька їх типів: висока (для еліти, орієнтована на “серйозну літературу та мистецтво”; верхньосередня, що тяжіє до попередньої, водночас активно використовує медійні продукти; нижньосередня (орієнтація на медійні продукти, характерна для службовців, кваліфікованих робітників); низька смакова культура – низькокваліфіковані робітники, споживачі інформації “другого гатунку”; квазінародна смакова культура – бідні, низькоосвічені верстви [8, с. 177].

Бурдье впроваджує відоме розрізнення між “смаками розкоші”, які властиві вищим верствам, великій буржуазії і до яких тяжіє дрібна буржуазія і “смаками необхідності”, якими обмежується існування нижчих, підлеглих класів – робітників фізичної праці. Модель споживання

кожного класу є гомологічною й зсередини завдяки уніфікуючій дії габітусу, тобто смаки, культурні практики є подібними в різних полях (літератури, мистецтва, спорту, харчування тощо). Високу культуру Бурдье, як відомо, пропонує відрізняти за ступенем легітимності [9], тобто якою мірою вона прийнята і схвалена спеціальними інституціями, які вирішують, куди саме має бути віднесений той чи інший твір, культурний продукт, яким чином його треба оцінювати. Такі процеси, як канонізація митців/авторів, приписування літературних/музичних/художніх творів до розряду “класики”, відбуваються не природним чином, а за допомогою спеціальних зусиль, заходів. Це конструктивістське бачення нині підтверджують і численні дослідження в річищі студій популярної культури, історичні розвідки інституціоналізації культури XIX ст., завдяки яким розподіл на високу й низьку культуру тлумачиться радше як політичний, а не естетичний, культурний [10].

Концепт культурно-всєїдного індивіда. У соціології новим імпульсом для перевірки ролі культурного капіталу у відтворенні соціальної структури став концепт культурної всеїдності (omnivorousness) американського дослідника Річарда Петерсона. У 1990-х роках на основі аналізу даних емпіричних обстежень він вирізняє нову тенденцію – представники вищого середнього класу надають перевагу не лише взірцям високої культури, як слід було б очікувати, а й виказують уподобання щодо продуктів популярної культури, від яких мали б дистанціюватися відповідно до свого вищого статусу [11; 12]. Тим самим ідея соціальної і культурної гомології була поставлена під сумнів. Соціологи різних країн починають на своєму матеріалі аналізувати дані різноманітних, переважно кількісних опитувань, проводять повторний аналіз баз даних, намагаючись перевірити тезу всеїдності, і часто знаходять їй емпіричне підтвердження: освіченіші, заможніші групи часто мають різноманітніші смаки і практики, які виходять за межі високої /легітимної культури [див.: 13].

Складніше було знайти пояснення цього феномена. Як зазначають британські дослідники, на сьогодні існують визначення всеїдності за обсягом/діапазоном занять і за їх композицією/змістом [14]. Перше визначення досить нейтральне, операціональне й означає, що, за даними опитувань, вирізняються групи респондентів, які виказують ширший набір культурних преференцій і практик, порівняно з іншими групами. Тоді різнобічності, різноманітності культурного споживання протистоїть однобічність, одноманітність: модель “omnivorous” vs модель “univorous”.

Але з самого початку Петерсон наголошував, що всеїдність є новою характеристикою вищих класів – менеджерів, бізнес-еліти. Композиція всеїдності, тобто змістовне її наповнення, базується на міксі продуктів елітної і популярної культури і може означати різні речі. Всеїдність не є, на думку автора концепту, бездумним, нерозбірливим поглинанням будь-яких продуктів культури. Радше, це краща обізнаність, орієнтація професіоналів, фахівців у різних полях культури і дозвілля, характерна для них як членів постіндустріального, інформаційного суспільства. Також можливо, що споживання популярної культури інтелектуалами, фахівцями в суспільстві постмодерну означає й іронічне ставлення до неї (наприклад, ідея “кемпу” С.Зонтаг). Дещо інший акцент, підтверджений дослідженнями: всеїдність – це нові способи конструювання вищими середніми класами соціального престижу, джерело репутації, підкреслення таким чином свого статусу [15; 14]. Інструментальний напрям у поясненнях всеїдності підкреслює її корисність як культурних знань, компетентності для покращення комунікації на робочому місці, організації праці між керівниками і персоналом [16].

Дещо інший напрям пояснень – всеїдність може означати відмову від снобізму, ексклюзивності смаків на користь їх інклюзивності/включення, а отже, демократичності, культурної відкритості, толерантності. Петерсон

вказує на всеїдність як еталон гарного смаку, маючи на увазі уподобання, які вийшли поза межі класових, вікових, етнічних, ґендерних, расових кордонів [13; 14]. Цей напрям соціальної значущості всеїдності підтверджують окремі дослідження, в яких доводиться, що всеїдні вказують ліберальніші погляди щодо расових і політичних питань, що є зв'язки між всеїдністю і мультикультурною компетентністю і толерантністю. Петерсон у своєму огляді простежує еволюцію досліджень всеїдності, вирізняючи три етапи: 1) серед інтелектуалів (*highbrow*) виділяли снобів і всеїдних; їм протиставляли “однобічні” низькостатусні групи (*lowbrow “slobs”*); 2) додається елемент широти, широкого діапазону занять, що передбачає можливість існування всеїдних серед різних груп, не лише вищого статусу; 3) серед всеїдних нижчих статусних груп вирізняються свої підтипи, наприклад, ексклюзивні та інклюзивні всеїдні [13].

Так, американська дослідниця Б.Брайсон виявила, що музична ексклюзивність/виключність зменшується зі зростанням рівня освіти [17]. Політична толерантність, як правило, збігається з музичною толерантністю, і навпаки, прорасистські орієнтації можуть формувати нетерпимість до певних музичних жанрів, виконавцями і прихильниками яких часто бувають представники етнічних груп небілого населення. Таким чином, люди можуть використовувати культурні смаки для встановлення символічних кордонів між собою і тими категоріями людей, які їм не подобаються [17, р. 884]. Толерантний музичний смак, між тим, має свої параметри ексклюзивності: ті жанри, фани яких менш освічені – кантрі, реп, важкий метал – відхиляються. Широке знайомство і обізнаність у музичних жанрах тісно пов'язані з вищим рівнем освіти. Культурна толерантність конституює *мультикультурний капітал*, який нерівно розподілений серед населення і свідчить про класово-ґрунтовану ексклюзивність. Таким чином, авторка пропонує складніші моделі ексклюзивної та інклюзивної всеїдності.

Всеїдність як культурна мобільність. Австралійський дослідник Майкл Емісон запропонував для інтеграції різних тлумачень процесів, що відбуваються в сучасному полі культурного споживання, застосовувати поняття “культурна мобільність” [18]. Йдеться про можливість вільного вибору індивідами тих чи інших культурних благ, руху в просторі пропозицій, у дивергентних сегментах культурних сфер, пов’язаних з високою/популярною культурою. Самі ці поділи не нівелюються, вони продовжують співіснувати, тоді як відходить у минуле приреченість споживати лише ті культурні продукти, які є поширеними, престижними в тій соціальній страті, до якої належить індивід, які є характерними для певного, досить уніфікованого стилю життя. Натомість для окремих соціальних угруповань, насамперед представників вищого середнього класу – менеджерів, управлінців, фахівців з високим рівнем освіти і доходів, затребуваними стають такі соціальні якості, як відкритість до *іншого*, толерантність, пристосовуваність до ситуації. Ці якості стають важливими елементами культурної компетентності в умовах соціальної мобільності, розширення кола соціальних зв’язків, середовищ, контекстів [18]. Можна згадати й ідеї Базиля Бернштейна щодо розширеного й обмеженого мовних кодів. Перший характерний для вищих, краще освічених верств населення; вміння перемикає коди залежно від контексту надає їм та їхнім нащадкам соціальні переваги, зокрема, у рамках системи освіти. Отже, всеїдність (ситуативна, контекстуальна прихильність до продуктів високої/середньої/низької культури) в такому разі можна тлумачити як елемент розширеного паттерну культурної компетентності і схильності до культурної мобільності.

Треба підкреслити, що важливими залишаються структурні впливи, не йдеться про можливість для представника будь-якої страти абсолютно вільно рухатися в просторі культурних форм, вибираючи ті, які до вподоби. Як свідчать дані емпіричних досліджень у австралійсь-

кому суспільстві, значна частина населення демонструє “культурно іммобільні” паттерни споживання, відповідні класовому становищу культурні практики і преференції. Низькостатусні групи, наприклад, робітники фізичної праці значно рідше опиняються в лавах “всеїдних” і набагато частіше – у лавах прихильників усталених, однобічних смаків, характерних для моделі “univorous” [18].

Тестування концепту всеїдності у британських дослідженнях соціальної стратифікації і культурного споживання. На впливовість концепту всеїдності опосередковано вказує його використання таким відомим дослідником соціальної стратифікації, як Джон Голдторп. Він разом із колегою Так Він Чаном був керівником дослідницького проекту “Соціальний статус, життєвий стиль і культурне споживання” (2004–2007 рр.) у рамках “Cultures of Consumption Programme” (2002–2007 рр.). Цей проект позиціонується як макросоціологічне порівняльне дослідження культурного споживання у семи країнах: Великій Британії, Чилі, Франції, Угорщині, Ізраїлі, Нідерландах і США. Міжнародна команда науковців, базуючись на аналізі даних національних опитувань, вивчала соціальні основи культурного споживання, зв’язки соціального статусу і культурного споживання та їх модифікації соціальним класом, освітою, доходом, віком та гендером.

У висновках за результатами проекту, які представлені у численних звітах, статтях і книзі “Соціальний статус і культурне споживання” (2010 р.) [19; 20; 21], підкреслюється, зокрема, по-перше, що соціальний статус і соціальний клас взаємопов’язані, але це не одне й те саме; статусний порядок, у веберівському розумінні, продовжує відігравати значущу роль у британському суспільстві; саме соціальний статус і освіта, а не соціальний клас дають змогу пояснити стиль життя та культурне споживання. По-друге, культурне споживання є соціально стратифікованим, але не за лінію “еліта – маса”. Замість цього існує диференціація між культурно всеїдними і культурно

однобічними (univores). Cultural omnivores – це ті, хто споживає як “високу” культуру, так і “популярну” культуру, тоді як культурне споживання cultural univores обмежується однією формою. Вказується, що відповідні зіставні результати були отримані в інших країнах, що брали участь у проекті. Дослідники наводять й загальне співвідношення двох груп (латентних класів) у британському суспільстві: 38% культурно всеїдних проти 62% культурно однобічних. Водночас наводиться аналіз за різними полями: театр (64% і 36% відповідно; музика – 70% і 30% відповідно). У полі образотворчого мистецтва вирізняється ще й додатковий, проміжний тип – “раусівоres”, споживачі, участь яких у візуальних мистецтвах є явно вищою, ніж univorous – вони відвідують музеї, галереї і виставки – але рідше, ніж всеїдні за частотою і діапазоном [21, р. 207]. Членство в тому чи іншому типі культурного споживання чітко структуроване. Жінки загалом набагато частіше, ніж чоловіки, мають шанси бути культурно всеїдними, літні люди – порівняно з молодими людьми. Наголошується, що в термінах соціальної стратифікації освіта, дохід і статус, а не соціальний клас, зумовлюють культурне споживання. Ці та багато інших змістовних результатів, зібраних у результаті проекту [19; 20; 21], цікаві в порівняльному аспекті й поряд з тим засвідчують, яку важливу роль у сучасній емпіричній соціології відіграє аналіз культурних практик і культурного споживання для розуміння соціальної і культурної стратифікації суспільства та їх динаміки.

В іншому проекті британських соціологів “Cultural Capital and Social Exclusion” (2003–2004 рр.), присвяченому вивченню соціальної й культурної стратифікації, також як одним з ключових концептів постає всеїдність. Результати проекту були викладені в монографії 2009 р. “Культура, клас, відмінності” [22], серед авторів якої, між іншими, Тоні Беннет, Алан Уорд, Елізабет Сільва – провідні фахівці в галузі соціології культури і культурних студій. Сама назва книги вказує, що важливим імпуль-

сом для проведення досліджень стала можливість застосування і перевірки класичних ідей Бурдьє щодо зв'язків між культурними смаками/практиками і класовими позиціями в сучасному британському суспільстві.

У висновках, які завершують детальний аналіз проблеми на основі використання кількісних і якісних технік, автори вказують, зокрема, що в сучасній Великобританії легітимна культура продовжує *мати значення*, але меншою мірою, ніж у Франції 1960-х і, ймовірно, у Великобританії 1960-х. Опозиція високочолої/обивательської культури, заснована на нормативності легітимної культури, зберігає свою цінність переважно для старшого покоління і вузьких кіл еліти [22, р. 251].

Як культурний капітал легітимна культура продовжує залишатися важливою для еліти, переважно як засіб конвертації в соціальний капітал і досягнення соціальної інтеграції в цих вузьких колах. Оперування категоріями легітимної культури не є характерним для всього середнього класу, отже, вона не утворює механізм розрізнення між ним і робітничим класом. Культура останнього теж не є специфічною лише для нього. Автори характеризують культуру робітничого класу як "невидиму", таку, що не створює основ для чіткої самоідентифікації, але ця невизначеність супроводжується певними сумнівами, відстороненістю, нерішучістю в описах її представників, отриманих в якісних даних. Це свідчить про збереження політичної значущості участі в культурі, хоча й немає чітких свідчень дистанціювання чи презирства представників середнього класу до культури робочого класу.

Культурні поділи і нерівності автори пов'язують не тільки з класовою належністю, а й з віком, статтю та етнічністю, які в сумі перехрещуються і накладаються. Отже, не можна всі відмінності пояснити лише дією класового габітусу, як робив це Бурдьє. Його приклад знаходження усталеного списку культурних практик, здатних формувати культурний капітал і приносити прибу-

ток його власниками, не вдалося повторити на прикладі сучасної Великої Британії [22, р. 259].

Кількісний аналіз із застосуванням *multiple correspondence analysis* дав змогу дослідникам індуктивно вирізнити три основні паттерни культурного смаку і практик, які важко пояснити як ексклюзивні, високо інтегровані та уніфіковані моделі класової поведінки, радше класи можна розглядати як силові поля, у параметрах яких смаки і практики індивіди варіюють, хоча і в межах норми [22, р. 254]. Аналіз свідчить, що в різних полях діють свої чинники, які утворюють опозиції: у полі музики – між прихильниками усталених жанрів і ентузіастами сучасних, інноваційних, комерціалізованих форм; у полі образотворчого мистецтва – між тими, хто відвідує галереї, виставки і тими, хто з інших, опосередкованих джерел отримує доступ до візуального; у полі читання – між читачами книжок і любителями журналів. Переважно структура культурного порядку змінилася і не так легко знайти в ньому логіку і певний інтегральний принцип.

Саме всеїдність автори вважають певною можливістю для накопичення, конвертації і прояву культурного капіталу, завдяки гнучкості й обертанню в різних культурних полях і різних їх секторах. Відкритість до іншого, до нового стала загальноприйнятою чеснотою в британському суспільстві, тоді як “фіксовані”, “статичні”, традиційні смаки часто тлумачаться як вузькі й обмежені, і, як наслідок, пов’язуються зі стилем життя робітничого класу. Але, всеїдність не є усталеним, уніфікованим типом, а, своєю чергою, поділяється на інші підтипи, наприклад, більш і менш інтелектуальні всеїдні за смаками. До того ж “відкритість” має свої рамки, які обмежуються переважно ареалом англomовних, британських та американських культурних форм, тоді як до етнічної культури інших народів (у тому числі представників етнічних меншин країни) спостерігається певне дистанціювання. Тим не менше, підкреслюють автори, етос всеїдності з його ліберальним і егалітарним забарвленням

став ключовим для британського середнього класу, одночасно підкреслюючи відмову від снобізму і санкціонуючи доступ до популярних, консьюмеристських, гедоністичних розваг [22, р. 257].

Дослідження всеїдності на американському ґрунті. Окрім досліджень піонера цього підходу Р.Петерсона і його колег, які робили свої висновки переважно на матеріалі вивчення музичних смаків (поле музики зостається одним із найпопулярніших серед дослідників всеїдності), можна згадати й розвідки 2000-х років інших науковців, із залученням ширшого набору показників. Так, у дослідженні динаміки залучення до мистецтва американського населення П.Дімаджіо і Т.Мухтара використали дані репрезентативних опитувань за період 1982–2002 рр. [23]. Аналіз засвідчив, що загалом за роки спостереження споживання продуктів високої культури серед населення США знижується, особливо відвідування концертів класичної музики, балету і театру. Автори ставлять запитання: чи означає це, що статус високої культури, елітного мистецтва як елементу культурного капіталу падає? Доказом цього *“сценарію кризи”* – дефляції цінності мистецтва як культурного капіталу – слугувало б зниження участі у високій культурі насамперед серед осіб з вищим рівнем освіти, жінок, жінок з високим рівнем освіти (саме серед них роль цих занять як елементу культурного капіталу для підтримання статусу є важливішою). Але темпи падіння серед цих груп не є відмінними порівняно з іншими групами. Отже, пояснювальна схема щодо зниження ролі високої культури у репродукції статусу для цих груп не працює. Зниження публічних практик відбувається й щодо відвідувань *“менш престижних”* закладів і заходів культури і дозвілля (виставки виробів традиційної культури, музичний театр, відвідування історичних місць). Пояснення, на думку авторів, можна знайти у зростанні конкуренції між домашніми і публічними культурними практиками, коли вибір часто робиться на користь перших, а також у змінах моделей сім’ї (збільшення частки

неповних сімей з дітьми), у зростанні рівня зайнятості серед жінок. Підтвердженням теорії всеїдності вони вважають збільшення за цей період часу відвідувань художніх музеїв і джазових концертів серед груп вищого статусу [23, р. 189–191].

Взагалі-то, вважається проблематичною наявність культурної ієрархії в США за опозицією висока – низька культура і важливість знайомства із взірцями першої еліти суспільства. Історична генеза розвитку культури і мистецтва відрізнялася від європейської і роль високої культури у підтриманні статусу вищих верств населення не була такою значущою. До того ж серед американської еліти багато бізнесменів, професіоналів з вищою технічною освітою, від яких ніхто не очікує близького знайомства з продуктами високої культури, для розуміння яких потрібні спеціальні зусилля і витрати часу. Дослідники підкреслюють, що як висока культура частіше функціонує так звана середня (middlebrow) культура, певні елементи якої здатні набути вищого статусу завдяки зусиллям “культурних посередників”, вплив яких медіатизований (наприклад, передача “Книжковий клуб” Опри Вінфрі на телебаченні) [24, р. 35; 25].

Так, одна зі спроб на основі даних маркетингового опитування населення США реконструювати логіку “Відмінностей” Бурдье і на основі аналізу відповідностей картографувати соціальний простір свідчить, за твердженнями дослідників, що лівий верхній квадрант, де зосереджуються індивіди з вищим рівнем культурного капіталу (порівняно із правим квадрантом), не так виразно насичена маркерами високої культури (як у випадку Франції 1960-х). Правий верхній квадрант, де зосереджуються багаті професіонали з технічною освітою, є більш ізоморфним тій картині, яку отримав свого часу Бурдье. Американські дослідники, як і британські, підкреслюють впливовість недооцінюваних Бурдье факторів статі і віку, які явно структурують поле культурного споживання [24, р. 47].

Інший проект вивчення динаміки музичних переважень американського населення за 1982–2002 рр. дозволив авторам висунути тезу про гетерологію (а не гомологію в сенсі Бурд'є) щодо еквівалентності соціальної структури і культурного споживання [26]. Цією тезою, треба думати, науковці хотіли підкреслити неоднозначність тлумачення всеїдності і необхідність чітко розрізняти два виміри: діапазон смаків і рівень смаку (висока/низька культура). Внаслідок аналізу змін взірця всеїдності у часі й когортних зсувів вирізнено чотири моделі: 1) всеїдні інтелектуали (висока культура, широкий діапазон смаків); 2) ексклюзивні інтелектуали/сноби (висока культура, вузький діапазон); 3) всеїдні з нижчим рівнем освіти (низька культура, широкий діапазон); 4) низькоосвічені пасивні (низька культура, вузький діапазон) [26, р. 437]. Підкреслюється, що у випадку першої групи структурні обмеження практично не спостерігаються, тоді як інші три моделі структуровані за такими вимірами, як належність до вікової когорти, соціальний клас, гендер, расова належність. Уточнюється теза щодо вищої представленості жінок серед всеїдних: серед вищих соціальних страт немає в середньому відмінностей між чоловіками і жінками, тоді як у непривілейованих класах спостерігаються гендерні відмінності у взірцях культурного споживання; отже, наголошують дослідники, треба враховувати складніші взаємозв'язки між соціальним класом і гендером. У цілому, як і у попередніх розвідках, акцентується необхідність побудови багатовимірних конфігурацій культурної і соціальної стратифікації.

Методологічні підходи до вивчення всеїдності: кількісне і якісне. Дослідження всеїдності в контексті динаміки культурних практик, як зазначалося, проводяться переважно на основі аналізу даних репрезентативних опитувань із застосуванням різних форм аналізу: кластерного, регресійного, аналізу відповідностей тощо. Це дає змогу будувати типології культурного споживання, картографувати соціокультурний простір. Власне,

відпрацювання кількісних методик аналізу із утриманням у фокусі проблеми стратифікації соціального і культурного простору і всеїдності, що дає можливість порівнювати висновки, отримані на матеріалі різних країн, можна вважати одним із важливих результатів цього напрямку емпіричних досліджень. Це позначається і на певного рівня інституціоналізації: відбулося оформлення Мережі досліджень культурних відмінностей і соціальної диференціації (Network for the Studies of Cultural Distinctions and Social Differentiation – SCUD), яка складається із дослідників з різних країн Європи [27]. Науковців цікавлять теми культурної легітимності і класової домінації, вимірів культурного капіталу, стилів життя і культурного споживання (в сенсі Бурдье), а також порівняльні й методологічні питання з особливою увагою до застосування багатовимірного аналізу відповідностей (multiple correspondence analysis), фахівці з якого входять до складу мережі. Власне, мережа об'єднує дослідників, які намагаються перевіряти концепцію Бурдье шляхом систематичного зіставлення з іншими соціологічними теоріями (наприклад, концепт індивідуалізації – Д.Белл, З.Бауман), а також через проведення крос-культурних досліджень і докладного вивчення кількісних і якісних методів, що застосовуються в рамках соціології культурного споживання. Мережа утворилася шляхом злиття двох спільнот дослідників: франко-норвезької, яка почала формуватися з 1998 р. з робочих груп на конференції “Дослідження соціального простору” в Кельні, та іншої, утворення якої почалося на зустрічі в Університеті Упсала в 2004 р., куди за запрошенням професора Ю.Гроноу приїхали 16 дослідників із Швеції, Фінляндії, Норвегії, Данії та Великої Британії, об'єднані спільним інтересом до вивчення культурного споживання і соціальних відмінностей. Обидві мережі почали співпрацювати, що привело до подальших публікацій і підготовки порівняльної європейської антології про культурні відмінності.

Неоднозначність, а часто і суперечливість отримуваних моделей культурної і соціальної стратифікації та взірців культурного споживання підштовхує дослідників даної проблематики звертатися до використання якісних методів. Власне, сам Бурдьє у “Відмінностях” дав приклад такого комбінованого аналізу, використовуючи і методи багатовимірної аналізу, і вільні інтерв’ю та проективні методики. Широко відомою стала праця французького науковця Бернара Лаїра [28], який саме на основі даних глибинних інтерв’ю доводить гетерономність культурних смаків і практик серед різних груп населення, підкреслюючи такі чинники, як особливості культурної соціалізації, контекстуальність розгортання культурних практик, наявність у родині дітей, вплив смаків партнера тощо. Дизайн емпіричного проекту дослідження “Культура, клас, відмінності”, про який йшлося вище, передбачав комбінування методів: проведення опитування, репрезентативного для населення Великої Британії (з урахуванням етнічних спільнот) і проведення серій фокус-груп та глибинних інтерв’ю з тими респондентами, які за даними репрезентативного опитування були визначені як “всеїдні” [22, р. 261].

Обмеження кількісного підходу до вивчення музичних смаків демонструє британський дослідник Марк Ріммер [29], який показує, по-перше, що в сучасному полі музики весь час відбуваються зрушення, певні жанри стають популярнішими, інші – маргіналізуються, відбувається перехрещення і гібридизація жанрів, їх інституціоналізація, просування чи відхід у небуття, а також їх диверсифікація, вирізнення все нових і нових різновидів певних жанрів. По-друге, важливими є процеси дигіталізації музики, її доступності завдяки новим способам поширення, а також новим способам прослуховування. Завантаження музичних файлів з Інтернету, купівля дисків через інтернет-магазини, як правило, супроводжується можливістю ознайомитися з рейтингами найпопулярніших музичних продуктів, побачити широкий діапазон пропо-

зицій, отримати рекомендації на кшталт “разом з цим товаром купують/скачують...”. Новітні музичні пристрої дають змогу мати у своєму розпорядженні величезний обсяг музичних записів і прослуховувати їх у випадковому порядку (ця опція є вбудованою) чи створювати персоналізовані підбірки творів. Отже, сучасні часи змінюють самі культурні практики прослуховування музики і характер вибору записів, стимулюючи зміну смакових режимів. Дійсно, в цьому контексті продовжувати говорити про усталені ієрархії жанрів лише на основі кількісних опитувань і приписувати смисли певним практикам прослуховування, пов’язуючи їх з культурним капіталом і соціальними відмінностями музики стає не так легко. Наприклад, якісні дослідження виявили, що декларації стосовно преференцій до класичної музики часто робили ті, хто розумів її як досить обмежений набір популяризованих творів класики, які часто можна почути на FM-радіо [30]. Необхідність розуміння того, якого значення слухачі надають своїм смакам і ролі музики в їхньому житті, яке місце займає музика в контексті соціальної взаємодії і соціокультурної репродукції, потребує звернення до більш чутливих способів отримання інформації та її аналізу.

* * *

Концепт всеїдності став одним із ключових у вокабулярі сучасної соціології культури і культуральної соціології, тестування якого на матеріалах кількісних і якісних досліджень допомагає краще зрозуміти ті соціокультурні зсуви, які відбуваються в соціальному і культурному просторах сучасних суспільств. Для вітчизняної соціології культури, соціології культурного споживання досвід досліджень всеїдності створює цікавий порівняльний контекст, який дає змогу краще зрозуміти динаміку культурних практик і її зв’язок з системою соціальної стратифікації, тим паче, що аналітичні розвідки в цьому напрямі проводяться, зокрема на основі даних моніторингу Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство” та інших репрезентатив-

них опитувань [31; 32; 33; 34], із застосуванням методів багатовимірної статистики [35; 36] і якісних підходів [37]. Результати аналізу підтверджують, що розмивання культурних ієрархій, співіснування форм високої, легітимної культури і популярної, масової культури, поява нових, інноваційних культурних форм і режимів споживання тим не менше не відміняє структурованості простору культури і продовжує надавати через культурні практики символічні засоби для конструювання нових соціальних порядків, важливе місце серед яких займають соціальний статус, вік, гендер, освіта, етнічна, мовна належність, професійна мобільність тощо.

Література

1. Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste / Bourdieu P. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1984.
2. Куценко О. Статус культурных неравенств в современной социологии // Новые социальные неравенства / Куценко О. ; под ред. С.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2006. – С. 43–72.
3. Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения / П.Бурдьє // Экономическая социология. – 2005. – Т.6, №3. – С.25–48.
4. Массовая культура: современные западные исследования / пер. с англ. отв. ред. и предисл. В.В.Зверевой ; послесл. В.А.Подороги. – М. : Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005.
5. Лютий Т. Культура масова і популярна: теорії та практики / Т.Лютий, О.Ярош. – К. : Ін-т філософії НАН України, 2007.
6. Сибрук Дж. Nobrow. Культура маркетинга. Маркетинг культури / Сибрук Дж. – М. : Ад Маргинем, 2005.
7. Gans Herbert J. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste / Gans Herbert J. – N.Y. : Basic Books, 1974.
8. Матусевич Е.В. Вкусовая культура / Е.В.Матусевич // Социология : Энциклопедия / сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко и др. – Мн. : Книжный дом, 2003.
9. Бурдьє П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка / П.Бурдьє // Отечественные записки. – 2005. – №2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2005/2/o-proizvodstve-i-vozproizvodstve-legitimnogo-yazyka>

10. Мукерджи Ч. Новый взгляд на поп-культуру / Ч.Мукерджи, М.Шадсон // Полигнозис. – 2000. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://art.photo-element.ru/analysis/popular_culture/popular_culture.html.

11. Peterson R. A. How musical tastes mark occupational status groups / R.A.Peterson, A. Simkus // M.Lamont, M.Fournier (eds.) *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – P. 152–186.

12. Peterson R. A. Changing highbrow taste: From snob to omnivore / R.A.Peterson, R.M.Kern // *American Sociological Review*. – 1996. – № 61(5). – P. 900–907.

13. Peterson R. Problems in comparative research: the example of omnivorousness / R.Peterson // *Poetics*. – 2005. – №33. – P. 257–282.

14. Warde A. Understanding cultural omnivorousness or the myth of the cultural omnivore / A.Warde, D.Wright, M.Gayo-Cal // *Cultural Sociology*. – 2007. – №1 (2). – P. 143–164.

15. Warde A. Consumption and the problem of variety: cultural omnivorousness, social distinction, and dining out / A.Warde, L.Martens, W.Olsen // *Sociology*. – 1999. – #33(1). – P. 105–127.

16. Erickson B. H. Culture, class, and connections / B.H.Erickson // *American Journal of Sociology*. – 1996. – №102(1). – P. 217–151.

17. Bryson B. Anything but heavy metal: Symbolic exclusion and musical dislikes / B.Bryson // *American Sociological Review*. – 1996. – V. 61. – P. 884–899.

18. Emmison M. Social Class and Cultural Mobility: Reconfiguring the Cultural Omnivore Thesis / M.Emmison // *Journal of Sociology*. – 2003. – №39(3). – P. 211–230.

19. Chan T. W. Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England / T.W.Chan, J.H.Goldthorpe // *European Sociological Review*. – 2007. – №23(1). – P. 1–19.

20. Chan T.W. The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance / / T.W.Chan, J.H.Goldthorpe // *Cultural Trends*. – 2005. – №14(3). – P.193–212.

21. *Social Status and Cultural Consumption* / Ed. Tak Wing Chan. – New York : Cambridge University Press, 2010.

22. Bennett T. et al. *Culture, Class, Distinction* / Tony Bennett, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, David Wright. – London, New York : Routledge, 2009.

23. DiMaggio P. Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Do trends in participation augur decline? / P.DiMaggio, T.Mukhtar // *Poetics*. – 2004. – №32. – P. 169–194.

24. *Friedland L. et al.* The Social Positioning of Taste and Civic Culture in the United States: Capital, Consumption, Communication, and Citizenship / Lewis Friedland, Dhavan V. Shah, Nam-Jin Lee, Mark A. Rademacher, Lucy Atkinson, Thomas Hove // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science.* – 2007. – № 611. – P. 31–50.

25. *Johnston Jose* Democracy versus Distinction: A Study of Omnivorousness in Gourmet Food Writing / Johnston Jose, Baumann Shyon // *AJS.* – 2007. – Vol. 113. № 1. – 165–204.

26. *Garcna-Blvarez E. et al.* Deconstructing Cultural Omnivorousness 1982–2002: Heterology in Americans' Musical Preferences / Ercilia Garcna-Blvarez, Tally Katz-Gerro, Jordi Lyppez-Sintas // *Social Forces.* – 2007. – № 86 (2). – P. 417–443.

27. Інформація розміщена за електронною адресою: <http://www.soc.aau.dk/forskning/scrud/about-the-network>

28. *Lahire B.* La culture des individus: dissonances culturelles et distinctions de soi / Lahire B. – Paris : Editions la Decouverte, 2004.

29. *Rimmer Mark.* Beyond Omnivores and Univores: The Promise of a Concept of Musical Habitus / Rimmer M. // *Cultural Sociology.* – 2012. – №6(3). – P. 299–318.

30. *Savage Mike, Gayo-Cal Modesto.* Against the omnivore: assemblages of contemporary musical taste in the United Kingdom / Savage Mike, Gayo-Cal Modesto // *Working Paper.* – 2009. – №72.

31. *Новые* социальные неравенства / под ред. С.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2006.

32. *Media.* Демократія. Культура / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008.

33. *Субкультурна* варіативність українського соціуму / за ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

34. *Ручка А.* Статусна стратифікація і культурне споживання / А.Ручка, Л.Скокова // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України.* – Х. : ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009.

35. *Костенко Н.* Медиа-классы или коды неравенства / Н.Костенко // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2003. – № 2.

35. *Костенко Н.* Пристрасті телевізійних аудиторій: поточні зміни / Н.Костенко // *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В.Ворони, М.Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 300–311.

37. *Смислова* морфологія соціуму / за ред. Н.В.Костенко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012.

ФУНКЦІЇ ДОВІРИ ТА НЕДОВІРИ У СКЛАДІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Стаття присвячена визначенню функцій довіри та недовіри у складі соціального капіталу. Відштовхуючись від різних наукових поглядів у виділенні складових соціального капіталу, автор пропонує власну структурно-функціональну модель соціального капіталу та обґрунтовує доцільність розгляду довіри та недовіри як його складових, розкриваючи їхні функції.

Keywords: *trust, distrust, social capital, social networks, structural elements, functional elements, structural-functional model.*

Ключевые слова: *доверие, недоверие, социальный капитал, социальные сети, структурные элементы, функциональные элементы, структурно-функциональная модель.*

Ключові слова: *довіра, недовіра, соціальний капітал, соціальні мережі, структурні елементи, функціональні елементи, структурно-функціональна модель.*

Сьогодні в соціології та інших суспільствознавчих науках значна увага відводиться проблемі соціального капіталу. Зокрема, наукові дискусії точаться навколо таких питань, як сутність природи соціального капіталу, виділення його складових, визначення будови його структури та виявлення чинників, які його формують. Наразі здобуток провідних теоретиків, які займаються проблемою соціального капіталу та суміжними з ним феноменами, дає підстави бути впевненим щодо наявності у його складі такого компонента, як довіра. Зокрема, на цьому наполягали П.Бурдье, Р.Патнем, Д.Гамбетта, Дж.Коулман, Ф.Фукуяма. Щодо визначення інших складових соціального капіталу серед вчених такої одностайності не спостерігалось. Наприклад, у міркуваннях Дж.Коулмана щодо

сутності соціального капіталу фігурують такі його компоненти, як довіра, взаємодопомога, зобов'язання, очікування, інформаційні канали і соціальні норми. На думку Р. Патнема, соціальний капітал містить норми взаємності/соціальні норми, мережі суспільної активності та соціальну довіру. Ф. Фукуяма вважає основними складовими довіру та спонтанну соціалізованість¹. А. Портес та Дж. Сенесенбреннер виокремлювали: ціннісні орієнтації, індивідуальну соціальну взаємодію, обмежену солідарність та вимушену довіру. А. Бруні вважає, що головними складовими соціального капіталу є взаємність, толерантність, довіра (у тому числі до політичних інститутів). Різноманіття компонентів, запропонованих цими вченими як складові соціального капіталу дає підстави вважати, що мережа контактів соціального суб'єкта функціонує на тих самих зв'язках, які підтримують різноманітні форми взаємодії у суспільстві, тому коло складових соціального капіталу є значно ширшим, ніж виділяють окремі дослідники.

Однак повернемося до роздумів щодо доцільності розгляду довіри як складової соціального капіталу. Отже, виникає питання, чому дослідники вбачали у структурі соціального капіталу саме довіру? Відповідь напрошується з огляду на саму сутність явища довіри. На думку Г. Заболотної, “передусім довіру слід розглядати як один з факторів, що підтримують стійкість та інтегрованість суспільства. Розгляд довіри у цій проекції вказує на її роль у конструюванні горизонтальних та вертикальних суспільних відносин. У першому випадку довіра бере участь у формуванні групових ідентичностей (усвідомлення спільної причетності до якого-небудь колективу, спільноти), нових відносин співробітництва і солідарності, різноманітних форм громадських асоціацій (суспільні та ініціативні рухи,

---

¹ Спонтанна соціалізованість – здатність індивіда швидко заводити нові знайомства, завдяки вмінню оперативного засвоєння норм та цінностей, притаманних тим чи іншим соціальним групам, організаціям.

політичні партії, клуби інтересів, етнічні асоціації, релігійні деномінації, групи взаємодопомоги та ін.). Хоча громадянські асоціації можуть бути побудовані з урахуванням різних організаційних принципів, членство в них визначається загальними уявленнями, добровільності в прийнятті визначених зобов'язань і взаємною довірою. Тим самим довіра сприяє відтворенню особливого феномена — соціального капіталу” [1, с. 69] .

Отже, за умов наявності довіри утворюється зв'язок між соціальними суб'єктами, який значною мірою детермінує їх взаємодію та кооперацію, тим самим формуючи соціальну мережу. Аргументом проти міркувань, що довіра є однією із основ (або власне основою), яка відповідає за утворення соціального капіталу, виступає твердження, що залежно від ситуації взаємодії зв'язок між суб'єктами може бути сформований і на основі розрахунку, і за умов примусу. Однак згідно з моделлю, запропонованою психологами Р.Левицьки, М.Стівенсоном и Б.Банкером існує три виміри довіри: 1) довіра, заснована на розрахунку 2) довіра заснована на знанні; 3) довіра, заснована на тотожності. До того ж, на відміну від примусу або розрахунку, довіра не лише зумовлює взаємодію, а й міцність зв'язку між суб'єктом соціального капіталу та його контактами. На етапі утворення зв'язку довіра сприяє формуванню відносин, далі ж — довіра вимагає свого підтвердження або спростування, що відбувається в ході подальших практик взаємодій. Якщо в соціальних суб'єктів немає спільних інтересів та справ, упевненості у надійності, позитивних очікувань від потенційних взаємодій, таке знайомство є номінальним, без практик взаємодії. Натомість, зростання і зміцнення довіри між індивідами розширює коло спільних справ, інтересів, а отже, і практик взаємодії. Так, дружні відносини виникають і формуються за умов взаємної обопільної можливості в тих чи інших питаннях покладатися один на одного, яка значною мірою залежить від того, є між суб'єктами довіра чи немає. Довіра закладає

підвалини для розвитку стосунків соціальних індивідів з малознайомих до приятельських, з приятельських до дружніх, з суто ділових до дружніх і т.д., або ж з приятельських до партнерських (наприклад, у випадку заснування спільного бізнесу). Індивід включає інших у свою соціальну мережу, визначаючи для себе деякі аспекти, в яких вони тією чи іншою мірою заслуговують довіри. У свою чергу, здатність індивіда викликати довіру є запорукою створення нових знайомств. Зрозуміло, що в мережу знайомств суб'єкта входять і ті особи, які не викликають довіри, — ці знайомства переважно номінальні, і такі особи свідомо не залучаються соціальним суб'єктом до регулярних практик взаємодії. Соціальна мережа — це статичне утворення, яке стає соціальним капіталом тоді, коли залучається довіра. Довіра сприяє утворенню зв'язків між індивідами і забезпечує стійкість цих зв'язків, що дає підстави вважати її базовим елементом соціального капіталу. Саме тому теоретики соціального капіталу зосереджують свою увагу переважно на цьому компоненті.

Останні напрацювання щодо визначення змісту поняття довіри значно різняться від тих положень, що існували колись. П.Гросс дійшов висновку, що класичне розуміння довіри вже застаріле для сучасної науки. На його думку, поняття довіри успадкувало з минулого таку свою головну слабкість: “Судження про його зміст зупинилися на старозавітному уявленні про довірчість (*Vertrautheit*). У світі, заснованому на довірчих відносинах, минуле визначає майбутнє. Тим часом, сучасний світ живе нововведеннями, і отже, ключовим стає питання про довіру до нового. По суті, йдеться про нову формулу довіри в світі, що змінюється, про такий тип довіри, який сприятиме інноваційному розв'язанню старих проблем” [2, с. 19].

Якщо раніше вчені вдовольнялися визначенням єдиного поняття “довіра”, то в сучасний період у середині самого поняття “довіра” нерідко пропонується класифікація, яка

визначає її зміст по-різному. П.Штомпка вважає, що довіра може бути особистісною, загальною, позиційною, інституціональною, комерційною, технологічною. М.Ендрес розмежовує рефлексивну та функціонуючу довіру: “Довіра як форма осягнення світу, тобто рефлексивна довіра, відображає соціальну реальність як сукупність процесів, пов’язаних з ризиком. При цьому йдеться про ситуативно обмежений тип довіри, котрий не можна прирівнювати до її загального типу. Відповідно, рефлексивна довіра передбачає калькуляцію ризиків, оцінку співвідношення користі й витрат, а також спроби контролю дій інших соціальних акторів” [3, с. 12]. А під функціонуючою довірою він розуміє “модус, який імпліцитно властивий соціальній дії, є його не артикульованою передумовою” [3, с. 12]. Тому розгляд сутності довіри в рамках власне поняття “довіра” породжує суперечності у її трактуванні. З огляду на те що довіру можна розуміти і як почуття, і як оцінку, і як передумову дії, більшість суперечностей випливає з того, що, викладаючи свої теоретичні міркування щодо довіри, дослідники не вказують контекст, у якому довіра розуміється. У зв’язку з цим, на нашу думку, довіру необхідно розглядати як соціологічну категорію, яка охоплює низку понять, що розкривають її сутність відповідно до форм виразу (почуття, настанова, орієнтація на дію, дія, позиція відносно інших об’єктів/суб’єктів); соціального виміру (мікро-, мезо-, макро-); типів об’єктів, до яких суб’єкт виражає довіру (персоніфіковані/неперсоніфіковані); сфер суспільного життя (економіка, політика та ін.).

Усвідомлення багатоманіття вимірів довіри та сучасних контекстів, які детермінують її сутність, спонукає до здійснення нових спроб її інтерпретацій. У зв’язку з цим ми пропонуємо розуміти довіру як оцінку суб’єктом того чи іншого об’єкта, яка в подальшому може стати дією. Відповідно, ця оцінка може бути різного характеру, оскільки і взаємодія між суб’єктами може мати як емоційне, так і

прагматичне забарвлення. Тому, на нашу думку, довіра — це позитивна морально-етична, емоційна і водночас прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позицій його надійності і відповідності очікуванням суб'єкта, яка орієнтує на дію, є імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації. Це визначення передбачає, що довіра може виступати оцінкою, на основі якої можлива подальша дія і взаємодія з іншими, тому довіра тут представлена і у рефлексивному, і у функціональному розуміннях.

Щонайкраще специфіку довіри як складової соціального капіталу розкривають функції, які вона виконує, будучи нею. Отже, згідно з загальною думкою, що довіра є одним із найважливіших чинників інтеграції, впливає, що і у складі соціального капіталу основною функцією довіри є утворення соціальних зв'язків, іншими словами, створення соціального капіталу. Тим самим довіра об'єднує індивідів між собою і створює умови для взаємодії. З втратою довіри, яка потенційно може призвести до значної моральної та матеріальної шкоди однієї із взаємодіючих сторін, взаємодія між суб'єктами може припинитися, оскільки об'єкт взаємодії зарекомендував себе як ненадійний, а отже, такий, що не викликає довіри. Судження про крихку та тендітну природу довіри, надзвичайно низьку ймовірність її повернення у разі втрати, неодноразово висловлювали представники різноманітних наукових галузей: психологи, соціологи, економісти тощо. Досить універсально описав ситуацію втрати довіри психолог В.Зінченко: “Довіра відіграє стосовно особистості формують роль. Втративши довіру в очах оточуючих, втрачаєш обличчя. Повернувши довіру, отримуєш лише шанс — не гарантію — її відновити. Тому психологічна культура довіри тісно пов'язана з культурою особистості й міжособистісних відносин. Я так багато говорю про особистість, тому що одним із головних критеріїв (поряд із її свободою) є флюїди довіри, які випромінюються від неї. Зга-

даємо відоме: “Я би з ним не пішов у розвідку”. Знову прислухаємося до мови: “Він втерся у довіру”, “Людина варта довіри”. Отже, “довіра” в деякому сенсі є синонімом “особистості” [4, с. 90]. Таким чином, постійні регулярні практики взаємодії підтримуються завдяки довірі, що дає підстави вважати наступною її функцією підтримання соціальних зв’язків.

Значний обсяг інформації соціальний суб’єкт отримує зі своєї соціальної мережі, тому що комунікативні практики індивідів переважно зосереджені в середовищі соціального капіталу. Інформаційне суспільство виробляє та розповсюджує за допомогою ЗМІ великі масиви інформації, які сучасний індивід фізично не в змозі досягнути самотійно. Як вважає А.Філіпов, задля економії часу індивід вибирає для себе позицію довіри або недовіри до інформації. Питання, в яких індивід не є експертом, спонукають його звертатися до знайомих, які, на його думку, є більш компетентними і авторитетними у даному питанні. Довіряючи їм, він приймає або їхню позицію, або ж деякі аспекти їхньої позиції. За рахунок довіри відбувається активний обмін інформацією, що дає підстави вважати його наступною функцією довіри. Також довіра створює умови для здійснення обміну іншими різноманітними ресурсами, як матеріальними, так і нематеріальними благами.

На основі довіри відносини між індивідами можуть виражатися не лише у практиках комунікації і взаємодії, а й набувати різноманітних форм взаємодопомоги, підтримки та ін. З одного боку, індивід може звернутися за допомогою до тих осіб, яким він довіряє у необхідному для нього питанні, з другого — отримати допомогу він може від осіб, які, своєю чергою, довіряють йому. Тому ще однією функцією довіри ми можемо вважати забезпечення допомогою та підтримкою (як соціальною, так і психологічною).

Отже, до основних функцій довіри як складової соціального капіталу ми можемо віднести: 1) утворення та підтримання соціальних зв'язків; 2) обмін благами матеріальної та нематеріальної природи, зокрема інформацією; 3) забезпечення допомоги, соціальної та психологічної підтримки. Подальше вивчення функцій, які виконує довіра у складі соціального капіталу, дасть змогу переосмислити її сутність та пояснити принципи функціонування соціального капіталу на мікро-, мезо- та макрорівнях соціальної реальності.

Логічно, що там, де існує довіра, є місце і для недовіри, оскільки в процесі взаємодії одна із сторін не завжди виправдовує очікування іншої, внаслідок чого виникає недовіра. Раніше в соціології феномен недовіри майже не досліджувався, за винятком хіба що робіт Р.Хардіна та окремих аспектів в теорії довіри П.Штомпки. Тим паче недовіра не розглядалася в контексті соціального капіталу. Але все ж таки виникає питання: якщо довіра є основою соціального капіталу (як вважає більшість вчених, залучених до роботи над цією тематикою), то що відбувається зі структурою соціального капіталу, коли у відносинах між суб'єктами виникає недовіра? За П.Штомпкою, недовіра є негативною ставкою суб'єкта на зміну ситуації у майбутньому. За умов упередженої негативної ставки суб'єктом відносно іншого або у разі невиправдання наданої довіри взаємодія може припинитися, але сама потреба у взаємодії на цьому не вичерпується, оскільки соціальний суб'єкт і далі потребує включення у соціальні відносини з іншими соціальними суб'єктами. Отже, в результаті припинення/обмеження взаємодії, викликаной недовірою залишається вільне місце як для потенційного нового суб'єкта взаємодії, так і для тієї ролі, яку він виконував. У зв'язку з цим виникає потреба у пошуку нового актора, який може це місце зайняти. Тому доцільно вважати, що недовіра — це негативна морально-етична, емоційна та прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого со-

ціального об'єкта з позицій його надійності й відповідності потребам індивіда, яка виступає стійкою настановою на обмеження або припинення взаємодії з даним об'єктом та водночас формує подібне ставлення до схожих соціальних об'єктів, і як наслідок, стимулює пошук нових більш надійних контактів.

Тому розуміння недовіри лише як відсутності довіри видається некоректним баченням, яке не враховує подальші ефекти від функціонування феномену недовіри. Знову ж таки, природу недовіри розкриватимуть її функції у складі соціального капіталу. Суб'єкт, який дотримується позиції недовіри, вдається до мінімізації ризиків у взаємодії, полишаючи ненадійні контакти у своїй егомережі як номінальні знайомства, які практично не передбачають практик взаємодії. Також недовіра спонукає соціального суб'єкта до активації контролю задля перевірки надійності контактів. Обмеження взаємодії з ненадійними контактами, безумовно, захищає суб'єкта взаємодії від ризиків, але водночас звільняє в його соціальній мережі місця, які займали ці індивіди, відповідно, соціальні ролі, які вони виконували в житті соціального суб'єкта зникають також. Деякою мірою це спонукає суб'єкта соціального капіталу до свідомого або несвідомого пошуку нових контактів, які б могли замінити попередні. Таким чином, недовіра, з одного боку, обмежує взаємодію соціального суб'єкта з іншими, а з другого — спонукає його до пошуку нових, більш надійних контактів, що веде до оновлення або розширення соціального капіталу. Незважаючи на те, що в науковому обігу довіра та недовіра здебільшого розглядаються як “дві дзеркальні протилежності”, у структурі соціального капіталу вони відповідають за формування останнього, але довіра формує нові контакти за рахунок готовності індивіда до кооперації, а недовіра — за рахунок потреби у заміні ненадійних контактів новими, більш надійними. У цілому недовіра виконує такі функції: 1) мінімізація ризиків у взаємодії; 2) перевірка надійності

контактів та їх селекція; 3) поновлення/розширення соціального капіталу.

Таким чином, у складі соціального капіталу довіра та недовіра мають значно більше спільного, аніж здається на перший погляд. Попри те, що недовіра є захисним механізмом, який обмежує взаємодію соціального суб'єкта з іншими, він також сприяє оновленню соціального капіталу, крізь залучення контактів у соціальну мережу.

Що стосується інших складових соціального капіталу, зрозуміло, що, по-перше, його формують компоненти, які відповідають за інтеграцію. Окрім довіри, такими елементами є солідарність й толерантність. За силою інтеграції солідарність поступається довірі, але все ж таки формує соціальний капітал типу “bonding”². Толерантність формує соціальний капітал типу “bridging”³. Важливим інтегруючим елементом, що зумовлює стійкість взаємодії, є взаємність.

У будь-якому суспільстві взаємодія координується певними правилами, нормами і т.д. Соціальний капітал як площадка взаємодії не є винятком з цього правила, тому соціальні норми також відіграють значну роль у його функціонуванні і входять до його складу як орієнтири поведінки, на які спираються суб'єкти у своїй взаємодії. Відповідно соціальні та культурні цінності також орієнтують соціальних суб'єктів у їхній взаємодії і також входять до соціального капіталу. Значною мірою взаємодію регулюють зобов'язання, які соціальні суб'єкти мають один перед одним. Відповідно, в процесі взаємодії формуються і соціальні очікування. Соціальні норми, соціальні та культурні цінності, зобов'язання та соціальні очікування регулюють взаємодію індивідів. В процесі взаємодії з інши-

---

² Bonding — зобов'язуючий соціальний капітал, що уособлений у зв'язках у середині соціальних груп, до яких входить і суб'єкт соціального капіталу.

³ Bridging — з'єднуючий соціальний капітал, сформований на основі зв'язків між різними соціальними групами.

ми соціального суб'єкта можуть спіткати певні загрози, що спонукає його до вироблення захисних механізмів. Як ми вже розглянули, саме до них відноситься недовіра. Однак відносини, насичені невеликим ресурсом довіри, нерідко супроводжуються контролем задля уважності та можливості оминати загрози. В деяких випадках взаємодія може бути пов'язана з певними загрозами, які суб'єкт усвідомлює, але продовжує інтеракцію, вдаючись до ризику.

Як відомо, особливу цінність соціального капіталу становить його здатність конвертуватися в інші форми капіталу, уособлені як у моральних, так і у матеріальних благах. Конвертації відбуваються шляхом взаємодопомоги та соціальної підтримки. Відповідно, цілі суб'єкта досягаються за умов його активності, зокрема соціальної і громадської, що потребує від нього виявлення його соціальної ініціативи.

Дж. Коулман щодо наявності тих чи інших елементів у складі соціального капіталу висловився так: "Він включає безліч складових, які характеризуються двома загальними властивостями: вони, по-перше, складаються із декількох соціальних структур, і, по-друге, полегшують визначені дії акторів всередині структури, будь-то індивід або корпорація" [5, с. 124].

З урахуванням основних підходів до структурування соціального капіталу в соціології нами сконструйовано структурно-функціональну модель, де структурними елементами пропонується вважати: соціальних акторів; кола спілкування суб'єкта соціального капіталу, організовані відповідно до соціальної дистанції між ним та його контактами; а також власне соціальну мережу контактів суб'єкта соціального капіталу. До функціональних елементів пропонується відносити: 1) інтегруючі: довіра, солідарність, толерантність, взаємність; 2) регулюючі: соціальні норми, соціальні та культурні цінності, зобов'язання, соціальні очікування; 3) захисні: ризик, контроль, недовіра; 4) ціле-

досягаючі: взаємодопомога, соціальна підтримка, громадська активність, соціальна активність, соціальна ініціатива. Разом ці елементи забезпечують функціонування соціального капіталу. В перспективі всі ці положення потребують детального розгляду та аналізу. Однак вже зараз назріла необхідність більш чіткого визначення складових соціального капіталу та тих функцій, які вони виконують. Якщо наразі довірі відведено окреме місце у роздумах щодо будови соціального капіталу, необхідно враховувати і наявність недовіри, яка, в свою чергу, також потребує теоретико-соціологічного обґрунтування, необхідного для більш вичерпного розкриття природи соціального капіталу та його структури.

Література

1. *Заболотная Г.М.* Феномен доверия и его социальные функции / Г.М.Заболотная // Вестник РУДН. Серия Социология. — 2003. — С.67–73.
2. *Гросс П.* Доверие в нестабильном мире / П.Гросс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: РЖ/РАН.ИНИОН. Центр социал. науч.-информ.исслед. Отд. Социологии и социал. Психологии. — М., 2010. — №2. — С.15–20.
3. *Эндресс М.* Функционирующее доверие — дорефлексивный или метарефлексивный ресурс / М. Эндресс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: РЖ/РАН.ИНИОН. Центр социал.науч.-информ.исслед. Отд. социологии и социал. психологии. — М., 2010. — №2. — С.15–20.
4. *Зинченко В.П.* Психология доверия / В.П. Зинченко // Вопросы философии. — 1998. — №7. — С. 76–92.
5. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001.— №3. — С. 122–139.

КУЛЬТУРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена розгляду теорії культуральної соціології Дж. Александера та порівнянню її з іншими підходами до вивчення культури в соціології. Окреслено відмінності концептуалізації понятійного апарату цієї соціологічної теорії. В контексті “висхідних” та “низхідних” зсувів розглядається проблема повернення до емпіричного та деактуалізації теорії. Розглянуті особливості визначення “слабкої” та “сильної” програм у дослідженні культури.

Keywords: *cultural sociology, upward shift, downward shift, strong program, weak program, sociology of culture.*

Ключові слова: *культуральна соціологія, висхідний зсув, низхідний зсув, сильна програма, слабка програма, соціологія культури.*

Ключевые слова: *культуральная социология, восходящий сдвиг, нисходящий сдвиг, сильная программа, слабая программа, социология культуры.*

Останнім часом у сучасній теоретичній соціології, передусім – американській теоретичній соціології, спостерігаємо так званий “культуральний поворот”, концепція якого активно розробляється Дж.Александром, Дж.Тернером, П.Штомпкою та іншими науковцями. Особливо помітні певні теоретико-методологічні зсуви під впливом досягнень постструктуралізму, постмодернізму, теорії наративу, семіотичних досліджень тощо. Незважаючи на те, що у світовій теоретичній соціології наразі ведеться критичне обговорення культуральної соціології *cultural sociology* (зокрема, згідно з зауваженнями Г.МакЛеннана, твердження культуральної соціології є дескриптивними тео-

ретичними реконструкціями, які не можна ні довести, ані спростувати [7, р. 13]) та культурального повороту як такого, не можна оминати увагою і той факт, що він певним чином модифікував ряд усталених способів концептуалізації та емпіричних досліджень у різних соціологічних напрямках.

Засновником культуральної соціології вважається Дж.Александр – видатний американський соціолог, професор Єльського університету, директор Центру культуральних досліджень. Передусім він став відомим у науковому співтоваристві своєю неофункціоналістською теорією, метою якої було обґрунтування збалансованого підходу до таких суперечливих дихотомій, як рівновага та зміни, згода та конфлікт, структура та агентство. Однак, як неодноразово підкреслював сам Александр, у аспекті дослідницьких можливостей, методологічного інструментарію неофункціоналізм не має права вважатися завершеною, повнокровною теорією, незважаючи на те, що в науковому співтоваристві цей підхід здобув широку підтримку.

1998 рік ознаменував нову віху в науковій розробці дослідника. Саме цього року він публікує свій “Неофункціоналізм та після нього”. Ця робота кладе початок розробці нових підходів; нових не лише концептуально, а і з позиції наявності принципово іншого теоретико-методологічного інструментарію, покликаного відповісти на потребу дослідження динамічної соціокультурної сфери, вивчення віртуальної реальності, дедалі більш складного продукування смислів за допомогою символів, знакових кодів та симулякрів. З цього часу Александр починає також розробку нової парадигми культуральної соціології. “Сильну програму” культуральної соціології він починає розробляти разом зі своїми аспірантами, які, спираючись на єдність наукових поглядів, створили Culture Club на базі Каліфорнійського університету. Дещо згодом, уже в Єльському університеті, Александр заснував Центр культуральної соціології (Center of Cultural Studies), який очолює разом з Роном Ейерманом та Філіпом Смітом.

Тут доцільно було детальніше окреслити відмінності концептуалізації понятійного апарату. Ми вважаємо доцільним використовувати саме назву “культуральна соціологія”, і тут дуже важливо відокремити її від ряду інших подібних за звучанням та визначенням понять. Так, ми маємо “соціологію культури” – найпоширеніший термін, який використовується з метою визначення спеціальної соціологічної теорії, тоді як культуральна соціологія є специфічною парадигмальною сферою соціологічного знання. Схожим чином її дефініціює і сам автор цього термінологічного концепту. У статті Танчера та Скокової ми знаходимо таке визначення культуральної соціології: культуральна соціологія – це вивчення колективних (інтерсуб’єктивних) смислів, що ґрунтуються на спільних моральних засадах, емоціях та цінностях та справляють домінуючий, формувальний (погляди, оцінки, ставлення тощо) вплив на індивідів та групи [3, с. 30]. У цій же статті культуральна соціологія окреслюється як нова гуманістична методологічна парадигма, що передбачає побудову моделей розуміння ціннісно-орієнтованого соціального світу, з’ясування його смислів, зокрема з огляду на національно-територіальну зумовленість і часову прив’язку; а також зіставність теорій, які можуть бути використані; неперервність фактами, досвідом, даними – лише історією [3, с. 30]. Проте, незважаючи на такий детальний розгляд, наданий цій темі згаданими науковцями, у вітчизняній соціології ця понятійна диференціація все ще залишається маловідрефлексованою та недостатньо концептуалізованою.

Соціологія культури тлумачить культуру як певний зовнішній елемент, відокремлений від домінуючого змісту. Вона пояснює її з “важких” змінних, як дещо “м’яке”, залежне, а не як дійсну незалежну змінну, зазначає Семашко [8, с. 836]. Незначна роль, яка відводиться культурі у соціології культури, ставить її на позицію “слабкої програми” (weak program), яку Александер, наслідуючи Гірца, називає “худим описом” (*thin description*) культури. Таким чином, Александер резюмує, що класичний період соціологічної теорії (до якого він відносить Дюркгайма,

Вебера, Парсонса, Маркса, Міллса та ряд інших) ознаменовано саме “слабкою програмою” [1]. Проте він не зупиняється на цьому і в сучасних теоріях культури також виокремлює чотири типи “слабкої програми”, до яких він відносить теорію “виробництва та споживання”, бірмінгемську школу праці М.Фуко і П.Бурдьє.

Повертаючись до дифініціювання понять, зазначаємо, що в обох випадках йдеться про дослідження культури, її динаміки, концептуальних та методологічних засобів, феноменів, кейсів, з метою встановлення певних взаємозалежностей між ними та суспільством у цілому. Незважаючи на загальну спрямованість, ці два конструкти є здебільшого відмінними версіями соціологічного підходу до вивчення культури. Адже соціологія культури, як і будь-яка теорія середнього рівня, дає можливість тлумачити культуру з позиції галузевої соціології, розглядаючи культурну компоненту в аспекті включеності її в суспільне життя. Таким чином, культура трактується як специфічний предмет соціологічного вивчення.

Першим кроком утвердження і становлення культуральної соціології, незважаючи на запеклу полеміку, вважається герменевтичний проект “рясного опису” (thick description), концепт якого ми зустрічаємо в роботі Поля Рікера (що вважається одним із послідовників Гірца). Культура тут трактується як рясний та складний наратив із витонченим рівнем впливу на соціальне життя. Так, Гірц постійно зазначає, що ми маємо прирівнювати суспільства до наративів, інтелектуальним центром яких виступає потреба пояснення змісту, концентруючи свою увагу на факті культурної автономії [5, р. 159]. Александром же визнання культурної автономії набуває чи не найбільш важливої якості його “сильної програми”.

Таким чином, він доповнює Гірца, який часто неоднозначно сприймав загальну теорію, тим не менш, активно імпліфікуючи її в тканину своєї теорії, поступово рухаючись до герменевтики універсального [2, с. 314]. Оскільки культура являє собою життєвий наратив, автономія культури та текстуальність соціального життя складають дві

“незмінних” змінних “сильної програми”, об’єднуючись із імперативом, який встановлює семіотичні механізми, за допомогою яких функціонує культура.

У випадку визначення культуральної соціології фактично йдеться про вивчення культури соціологічними засобами. Звідси і поділ дослідником сфери дослідження культури на “слабку” та “сильну” програми. Таким чином, припускаємо те, що культуральна соціологія може вважатися фундаментальним знанням про суспільство, адже тут соціальне починає інтерпретуватися крізь призму культурного, а соціум набуває характеристики “похідної” від культури.

У контексті культуральної соціології Александер активно розробляє проблематику смислів, занурюється в площину інтерпретативних актів, які керують поведінковими патернами індивідів. Осмислені дії формуються на основі культурного порядку. Саме тут можна простежити зв’язок науковця із його вчителем Т.Парсонсом щодо стосунків між матеріальними факторами та культурою, які в цьому контексті розглядаються не як протиставлення певного внутрішнього досвіду зовнішній детермінованості, а як співвідношення відмінних аналітичних рівнів спільного емпіричного світу [1, с. 35]. Бо згідно з концепцією Парсонса діячі інтерналізують смисловий порядок, який набуває ширшої якості, ніж набір соціальних інтеракцій, частиною якого вони, власне, і є, дія є одночасно символічною, соціальною і мотиваційною. Таким чином, адекватний аналіз емпіричної реальності можна провести лише за умови врахування взаємодії всіх трьох аналітичних систем.

Александер висловлює припущення, згідно з яким колективні смисли, засновані на моральному контексті та емоціях, активно впливають на індивідів та соціальні групи. Основним завданням культуральної соціології, на думку Александера, є виявлення внутрішньої культурної архітектури соціального смислу за допомогою аналізу понять кодової, нарративної та символічної дії. У дослідженні внутрішньої архітектури соціального змісту вчений спирається на соціологію Дюркгайма, структурну семіотику,

постструктуралізм, символічну антропологію, методи нарративу та деконструкції, тобто, в загальному, – на структурну герменевтику. Культура фактично відповідно до останньої розуміється Александером як життєвий текст, що базується на культурних кодах, моральних універсалах, символах, смислах та дискурсі [6, р. 14–15].

Загалом американські соціологи у своїх роботах певним чином зводять культуру до дії, але без матеріалістичного редукціонізму Бурдье. Александер же дотримується не стільки прагматистської, скільки герменевтичної традиції. Він переконаний, що герменевтика може вважатися найкращим шляхом просування культуральної соціології. Основою такого трактування є розуміння культури не тільки як нарративу (за Гірцем), а й як тексту, що підтримується різного роду знаками та символами. Містком між герменевтичним дослідженням Гірца та культуральною соціологією виступає нарративна теорія, і в цьому контексті не можна не згадати про Леві-Стросса, що долучив до розуміння автономії культури синтез лінгвістичного та соціологічного підходів. Сенси характеризуються певною автономією від соціальної детермінації, оскільки вони є похідними від знакової системи. Культура тут набуває характеристик тієї ж об'єктивної структури, що й матеріальний соціальний факт.

Александер не виключає інших способів трактування та розуміння культури. Ознакою “здорової” науки (*healthy science*) він вважає теоретичний плюралізм та активне обговорення. “Завдання” слабкої програми та її “необхідність” полягають у тому, щоб на основі розвінчання помилок редукціоністської соціології культури сформува-лася потужна та істинна культуральна соціологія. Таким чином, “сильну програму” культуральної соціології ми можемо дифініціювати як плюралістичну, проте вона не виключає незалежності та автономності інших соціальних факторів, і певним чином надати їй визначення міждисциплінарності та синтетичності, адже вона об'єднує одразу декілька наукових підходів.

Зрештою, суть теоретико-методологічного підходу Александера полягає в тому, що він дає змогу глибше зрозуміти

природу сучасного соціального життя та соціальних конфліктів, вивчати амбівалентність та парадокси віртуальної реальності, співвідношення відкритого та латентного, суті та перформансу, і досягає цього, як уже було зазначено, спираючись на багаж структурної герменевтики. Вчений та дослідник, крім класичного соціологічного теоретизування, активно залучається і до емпіричних розробок, вдало імпліфікуючи їх у тканину загального контексту своєї розробки.

Саме про повернення до емпіричного та розгляду його крізь призму епістемології та структурної герменевтики говорить нам науковець. Він зазначає, що наразі соціальна наука може розумітися як діалектика, яка коливається між слабкою та сильною герменевтикою. Александер, відмітивши факт оживлення теоретичного дискурсу, порушує вищою мірою дискусивне питання: що могло стати причиною відкидання теоретичного дискурсу?

Згідно з його позицією існує дві теорії: практична, що полягає в створенні так званого теоретичного повороту нових фреймів, у межах яких буйним квітом розквітлі емпіричні соціальні науки: він говорить про те, що ми стали свідками глибинної зміни настроїв та появи неясного передчуття завершення кризи теорії і з ним не можна погодитись, можливо, це відчуття розвинулося у зв'язку із новим соціальним ладом та, у будь-якому разі, професійні шляхи визначних теоретиків 60-х рухалися теренами цього зсуву в суб'єктивній орієнтації; та теоретична, адже теорія через свою масштабність та всеосяжність (йдеться про мета-наративи ХХ ст.) не змогла динамічно зреагувати на стрімкі зміни, що відбулися в соціальному просторі [4, р. 38].

Александер, розкриваючи своє розуміння епістемології, вводить поняття “висхідного” (*upward shift*) та “низхідного зсуву” (*downward shift*) [4, р. 23]. Перший окреслюється ним як повернення до “високої” теорії, другий же – як віддалення від неї. Безумовно, не можна сказати, що суттєве “віддалення” від теорії є цілковито негативним явищем, адже в результаті “низхідного зсуву” (*downward*

shift) виник цілий ряд дослідницьких програм, присвячених дослідженню рас, здоров'я, тіла, брендів, естетики та економіки, а в результаті ми отримуємо нове знання соціальних структур: від мереж до нормативного гетеросексуалізму, від радикальних постколоніальних режимів, та космополітизму до пам'яті тіла. Александер зосереджується на втраті дискурсивної здатності в процесі “низхідного зсуву”.

Введення науковцем таких термінів, як “висхідний” та “низхідний” зсуви також видається досить цікавим з позиції ієрархічно упередженої структури. Ми далекі від думки, аби вважати, що визначення Александера, надані вище згаданими “зсувами”, мають ієрархічний підтекст, хоча це і не виключено. Можливо, йдеться про занурення до глибинних структур та опрацювання дрібних деталей у той час, як теорія, так би мовити, з висоти пташиного польоту озирає простір соціальних перспектив. То, власне, про що мова? А мова про те, що в процесі низхідного зсуву була втрачена дискурсивна здатність.

“Низхідний зсув” повернув більшість науковців назад до емпіричного. Таким чином світ знову опинився на роздоріжжі між теорією та фактом. Це шлях у нікуди, тому, аби уникнути його, необхідно розглянути можливість впровадження культуральної соціологічної науки.

Теорія навряд чи суцільно відійшла на периферію, скоріше був втрачений уніфікований, абсолютний вид теорії як амбіційної кінцевої інстанції. Світ значень сучасної теорії, одержимий власними множинними мовами, власними творчими світилами. І тут, на нашу думку, логічно постає питання: а чи не означає це початок індивідуалістичної термінологічної кризи, де немає абсолютних референтів?

Світ теорії закрився соціально, економічно та культурно від світу, в якому творяться вимірюються та верифікуються соціальні факти. Особливо відчутно це в економічному аспекті, адже той “фінансовий голод”, який відчула теорія наприкінці 80-х, свідомо відокремившись від прибуткових сфер, значним чином відчутний і сьогодні.

Теорія свідомо відокремлюється від емпірії та фінансових потоків, таким чином намагаючись прикласти руку до свого величного повернення. Александер, безумовно, наголошує на вразливості домінуючої емпірії, яка не забезпечена теоретичним підґрунтям, проте важливо й те, що автор не заперечує значущості та непересічної ролі емпіричного у розширенні предмета сучасної соціологічної теорії. Завдяки цьому досліджуються нові для теорії об'єкти – від глобальності до людської тілесності. Сьогодні ж сучасну американську культуральну соціологію тлумачать як продукт власних теоретичних традицій цієї дисципліни і європейських напрямів.

Література

1. *Александер Дж.* Аналитические дебаты: понимание относительности автономии культуры / Дж.Александер // Социологическое обозрение. – 2007. – Т.6. – №1. – С. 17–37.
2. *Гирц К.* Интерпретация культур / Гирц К. – М., 2004. – 560 с.
3. *Танчер В.* Культуральна соціологія: “сильна програма” досліджень смислів соціального життя / В.Танчер, Л.Скокова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №4. – С.19–42.
4. *Alexander Jeffrey* Social Science as Reading and Performance: A Cultural-Sociological Understanding of Epistemology / Alexander Jeffrey and Reed Isaac // European Journal of Social Theory. – 2009. – №12 (1). – P. 21–42.
5. *Alexander J.C.* Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Sciences and Cultural Sociology / J.C.Alexander // Cultural Sociology. – 2008. – Vol. 2(2). – P. 157–168.
6. *Alexander J.C.* The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics / Alexander J., Smith P. // The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. – Oxford, 2003. – P.11–26.
7. *McLennan G.* The New American Cultural Sociology: An Appraisal / McLennan G. // Theory, Culture & Society. – 2005. – Vol. 22(6). – P.1–18.
8. *Semashko L.* Review of Jeffrey C. Alexander's book The Meanings of Social Life: a Cultural Sociology / L.Semashko Review of Books. – 2006. – Vol. 21 (6). – P.834–838.

РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ МЕТАФОРА?

Визначається сутність релігії як водночас соціального та індивідуального явищ; аналізується правомірність застосування до цього явища терміна “соціальний інститут”. Здійснено розгляд соціальних потреб, які задовольняє релігія, і змісту та динаміки соціальних функцій, які релігія виконує в суспільстві.

Keywords: *religion, institution, social needs, social functions of religion.*

Ключові слова: *релігія, соціальний інститут, соціальні потреби, соціальні функції релігії.*

Ключевые слова: *религия, социальный институт, социальные потребности, социальные функции религии.*

Релігія є однією з найдавніших форм як індивідуального світогляду, так і масової свідомості. У домодерні часи через релігійні категорії мислилося практично все – політичні й економічні відносини, правила повсякденної взаємодії, минуле і майбутнє соціальних спільнот, статика та динаміка природничих процесів. Релігія керувала мисленням усіх членів суспільства, незалежно від їх майнового та соціального статусу. Нерідко саме завдяки релігійним віруванням різні спільноти зберігали свою ідентичність в умовах загрози асиміляції чужинцями. Відповідно в соціальних науках склалася стала традиція розгляду релігії як одного з “центральных” соціальних інститутів. Зокрема, релігію, поряд із сім’єю, економікою, політикою та освітою визначають як один з п’яти базових соціальних інститутів [1, с. 149]. Водночас таке переконання поділяють не всі соціологи, і нерідко можна зустріти думку, що

не варто застосовувати поняття соціального інституту до релігії як форми світогляду (навколо якого “наростають” відповідні форми діяльності та організації/об’єднання), а скоріше з інституційного погляду мають аналізуватися самі ці організації/об’єднання та все, що з ними пов’язано.

Такі сумніви щодо інституційності релігії загалом, мабуть, пов’язані із множинністю та багатоманітністю реальних соціальних проявів того, що позначається терміном “релігія”, а також внаслідок припущення, що світоглядна складова релігії є скоріше індивідуальним феноменом, тоді як соціальними є лише групи та організації, які утворюються навколо цього світогляду. Відповідно метою цієї статті є аналіз можливості застосування поняття “соціальний інститут” до релігії як цілісного, і водночас багатолікого феномену.

Спочатку необхідно визначитися зі змістом понять “релігія” та “соціальний інститут”. Ці поняття, як і багато інших, у соціальних науках є неоднозначними, тлумачаться як вузько, так і широко, як змістовно, так і функціонально. Релігію визначають по різному, або ніяк не визначають, виходячи з того, що всім зрозуміло, про що йдеться. Можна зустріти прив’язки до священного, до віри у Бога, віри у надприродне, або визначення через те, які наслідки цей феномен має для спільноти або окремої людини (наприклад, інтеграція, компенсація, заспокоєння тощо).

На мою думку, релігію можна визначити як *форму світогляду, яка базується на системі уявлень про існування та діяльність надприродних істот або сил, до яких формується відношення різної міри усвідомленості, інтенсивності, емоційності, наслідком чого є формування певного комплексу соціальних практик, пов’язаних з цими відносинами*. Щодо кожної зі складових цього визначення зробимо кілька пояснень.

По-перше, щодо такого визначення можна дорікнути, що воно є недостатньо соціологічним, оскільки більше акцентується на релігії як внутрішньоособистісному феномені (форма світогляду), а такі базові соціальні характе-

ристики, як діяльність та практика, виступають як похідні, вторинні. Але, на мій погляд, прагнути дати суто “соціологічне” визначення релігії не потрібно. Остання є багатовимірним явищем, яке має колективний (соціальний), так і індивідуальний, психологічний характер. Воно існує як нерозривна єдність цих складових, і штучний їх розрив веде лише до неврахування якихось важливих сторін. Причому це стосується звуження в будь-який бік – чи то соціальний, чи то психологічний.

Проблеми з визначенням поняття “релігія” виникають саме внаслідок того, що часто таке визначення намагаються дати орієнтуючись на вузькі категорії. Безпосередні форми релігії є дуже багатоманітними, внаслідок чого “вузькі” поняття погано працюють. Згадаймо Е.Дюркгейма, який писав, що релігією є: “гуртова система вірувань та дійств щодо святих речей, цебто відокремлених, заборонених вірувань та діянь, які об’єднують в одну й ту саму моральну спільноту, названу церквою, всіх, хто до неї вступає”[2, с. 46]. Тобто насамперед робиться акцент на понятті “священного”, з подальшим наголосом на цілісну групу. Але, враховуючи розуміння святості як священного, таке визначення на сьогодні цілком підходить до, скажімо, нації чи держави. І така можливість проявляється у створенні формули “громадянська релігія”, запропонованої Р.Белла [див, напр., 3], або у приписуванні чи то релігійних рис, чи то власне характеру релігії, різним ідеологіям (скажімо, комуністичній). Відштовхування у визначеннях релігії від “священного” могло пасувати до опису релігій давніх суспільств, у яких “священне” справді стосувалося лише сфер релігійного, але не підходить для сучасних суспільств, в яких термін “священне”, “святе” застосовується і до цілком світських феноменів.

Тож варто спиратися на широке визначення, яке б охоплювало максимально можливий обсяг, звужуючи його залежно від потреб конкретного спеціалізованого дослідження. Скажімо соціолог у межах предмета своєї науки має аналізувати, як релігія впливає на діяльність людей,

груп, їх соціальні практики, на функціонування суспільства загалом, і як соціальні спільноти, норми традиції справляють зворотний вплив на зміст та характер релігійних вірувань.

По-друге, у запропонованому визначенні термін “вірування” (який часто асоціюється з релігією), свідомо замінений на термін “уявлення”. Це пов’язано з проблематичністю, з моєї точки зору, використання поняття віри, точніше, розведення в даному випадку “віри” та “знання”. Адже якщо звернутися до традиційних суспільств, то можна припустити, що наше потрактування ставлення, скажімо, давніх греків, до богів та інших особливих істот як віри буде не зовсім коректним. Зокрема, сказавши, що давні греки не вірили в богів, а *знали*, що вони є, чи помилимося ми? Цілковито можна стверджувати, що давні люди *знали* і *були впевнені* в тому, що є боги, є Олімп, де ці боги бенкетують тощо. Ми пов’язуємо знання з інформацією, яка є точною, достовірною, а віру – з інформацією, котра достовірною не є, яку приймають без доказів, обґрунтування. Але у всі часи люди бачили богів, говорили з ними (або принаймні слухали), завжди можна було знайти свідків, які безпосередньо стикалися з істотами, які були об’єктом релігійного культу (незалежно від того, було це насправді, чи лише витвором уяви). Більшою мірою це стосується давніх часів, але певною мірою справедливо і для сьогодення. Тому коректніше говорити про уявлення, які можуть мати форму і знання, і віри.

По-третє, слідуючи за традицією радянського релігієзнавства, у запропонованому визначенні релігія прив’язується до надприродного. Але треба відмітити, що така прив’язка є певною умовністю і використовується внаслідок відсутності точнішого терміна. Адже термін “надприродне” є певним підлаштуванням реальності під наукові уявлення, оскільки переважну більшість часу існування релігій об’єкти вірувань та культу не сприймалися як надприродні істоти. Тобто не проводилося поділу на “тут” і “там”, а скоріше мав місце поділ на відкриту і заборонену

для звичайних дій та практик сфери (те, що Е.Дюркгейм називав профаним і священним). Боги та демони жили поряд із людьми, можливо, були невидимими, часто сильнішими за людей, але вони були частиною світу, буквально “заходили в гості” до людей, безпосередньо їм наказували тощо. Термін “надприродні” для їх позначення почали використовувати вчені, які підходили до природи як до об’єкта дослідження, і для яких природа була лише те, що піддається чуттєвому пізнанню.

По-четверте, йдеться про надприродні сили та істоти, які певним чином діють, принаймні, у межах суб’єктивної реальності, і з якими у цих межах можливі більш чи менш усвідомлені відносини. Наголос на істотах та силах потрібен, аби запропонованому визначенню відповідали ті вірування, в яких немає богів, або навіть демонів (наприклад, шаманізм). Підкреслення діяльній природи цих істот та сил пов’язане із тим, що лише можливість їхньої діяльності викликає у людей потребу чинити якісь дії, спрямовані на ці істоти, або спрямовані на виконання певних вимог з їхнього боку (якщо вони існують, але нічого не роблять, ніяк не впливають на життя в цьому світі, то зникає сенс звернення до них).

Нарешті, відсилка до відносин з цими істотами та силами необхідна для того, аби відділити релігію від чистої магії. Звичайно, магичні елементи, зазвичай, присутні й у релігіях, але відмінність між релігією та магією якраз і полягає в тому, що дія магії є “механічною”. Магія є певною сукупністю ритуалізованих дій, пов’язаних із переконанням у можливості впливу на певні речі (події) самою цією сукупністю дій. Такий вплив можливий внаслідок існування глибинного взаємозв’язку між усіма речами в світі. У цьому випадку не обов’язкові переживання, емоційна причетність, відповідність якимось моральним вимогам. Результат тут отримується лише внаслідок правильності ритуалізованих дій, і не пов’язаний ані із чеснотами особи, яка здійснює ці дії, ані із метою, з якою вони здійснюються. Релігія ж з’являється тоді, коли виникає

емоційна причетність, коли людина (або колектив) *вступає у відносини*, бодай мнимі, уявні із певними істотами або силами. Ці істоти розглядаються як суб'єкт цих відносин. Елементи магії (більші чи менші) залишаються і тут, але вони вже обмежуються вольовими характеристиками іншої сторони відносин. Давні греки приносили жертви богам, аби отримати їх прихильність; але боги були вільні давати чи не давати цю прихильність. Результат не був напередзаданим. У випадку ж магії така передзаданість є. Події здійснюються внаслідок визначених стимулюючих дій, і думка тієї сторони, на яку здійснюється вплив, не важлива.

Зрозуміло, що визначена таким чином релігія є лише базисом і як така соціологічному дослідженню не підлягає. Соціологи мають досліджувати все те, що на основі цього базису надбудовується і стає фактором або наслідком соціального життя. А саме, які ідеї, норми та цінності, обґрунтовані релігійно, регулюють правила співжиття людей та умови співіснування груп і різних соціальних інститутів, та як ті організації, які створюються для підтримання відносин з релігійними об'єктами, вписуються в соціальне життя, якими є наслідки їх діяльності саме як організацій для всієї системи соціальних взаємодій в тій чи іншій спільноті.

Тепер звернемося до визначення того, що будемо розуміти під соціальним інститутом. У поняття соціального інституту (в західній традиції – інституції) вкладають хоча і схожий, але не ідентичний зміст. Крайноцями тут є або дуже широке потрактування цього феномену, в яких, по суті, втрачається якась специфіка, або фактичне “злиття” соціальних інститутів з соціальними організаціями. Прикладами першого є слова Н.Смелзер про інститут як “сукупність ролей та статусів, призначених для задоволення певної соціальної потреби” [4, с. 79], та Е.Гідденса – як про “практики, які мають найбільшу просторово-часову тяглість у межах тих чи інших спільнот” [5, с. 60]. Під подібні визначення підходить надзвичайно широке коло

феноменів (зокрема, ті ж самі соціальні організації), тож їх навряд чи можна використовувати практично. Прикладом другої крайнощі є пропонуване польським соціологом Я.Щепанським визначення соціальних інститутів як “систем закладів, у яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження для виконання суспільних і безособових функцій заради задоволення суттєвих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів груп” [6, с. 96–97].

Чимало визначень прив’язують зміст соціальних інститутів до соціальної дії, пов’язаної з виконанням якихось важливих завдань. Г.Спенсер писав, що будь-який соціальний інститут утворюється як стійка структура соціальних дій, яка виконує певні функції. З погляду інституційної соціології соціальні інститути передбачають “свідомо регульовану і організовану форму діяльності маси людей, відтворення повторюваних і найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, які передаються з покоління в покоління. Кожен соціальний інститут, що входить до певної соціальної структури, організовується для виконання тих чи інших суспільно значущих цілей та функцій” [7, с. 118]. В одному з російських підручників із загальної теорії соціології соціальний інститут визначається як “певна організація соціальної діяльності і соціальних відносин, яка здійснюється через внутрішню узгоджену систему доцільно орієнтованих стандартів поведінки, виникнення і групування яких у систему зумовлені змістом конкретного завдання, яке соціальний інститут вирішує” [8, с. 369]. У відомому українському підручнику із загальної соціології соціальний інститут визначається як “така організація соціальних відносин, що сформована для розв’язання основних соціальних проблем, це різновид соціетального “головного проекту”, що визначає, як саме суттєва діяльність має бути організована, спрямована і реалізована” [1, с. 149].

Нарешті, доволі популярною є прив’язка соціальних інститутів до цінностей та норм. Наприклад, П.Штомпка

говорить про інститут як “набір таких норм та цінностей, які регулюють ... особливо важливу та універсальну сферу людського життя: норм і цінностей, які стосуються правильних, достойних, порядних або заборонених дій та відносин ...” [9, с. 276].

Якщо спробувати виділити те спільне, що є у наведених визначеннях, то побачимо, що в більшості з них має місце наголос на тому, що це:

- комплекси (системи) норм (правил поведінки) та цінностей;
- комплекси, які регулюють життєдіяльність спільноти (причому регуляція не будь-чого, а якоїсь критично значущої сфери соціальних відносин);
- комплекси, які є “відповіддю” на існування “стратегічної” потреби;
- комплекси, які є сталими (можна сказати стабільними) у часі та просторі.

Тобто соціальний інститут можна визначити як зв’язну сукупність норм і цінностей, які здійснюють регуляцію важливої сфери соціальних відносин відповідно до поточних запитів (потреб) суспільства. У зв’язку із цим говорять, що кожен соціальний інститут має мету своєї діяльності (пов’язану з певною “вищою”, критичною потребою всієї спільноти), той чи інший набір соціальних функцій, спрямованих на реалізацію мети, певні соціальні організації, які безпосередньо реалізують ці функції (і в межах яких існує набір соціальних позицій і ролей), та систему санкцій.

Отже, для того, аби говорити про якийсь феномен як про соціальний інститут, необхідно визначити, чи відповідають його характеристики вищенаведеним характеристикам соціальних інститутів, а саме, чи є якась “стратегічна” суспільна потреба, яку він задовольняє, чи виконує він регулятивні соціальні функції через функціонування систем норм і цінностей, чи є виконання цих функцій тривалим у часі (зрозуміло, що має йтися про тривалість як мінімум протягом кількох століть).

Останні характеристики, вочевидь, є притаманними будь-якій релігії. Адже будь-яка релігія має систему (або принаймні набір) правил поведінки стосовно членів своєї та чужих спільнот, які базуються на певних “надприродно” мотивованих та обґрунтованих цінностях. У кожній релігії містяться вимоги (формальні та неформальні) до дії в тих чи інших ситуаціях, яких особи, які належать до цієї релігії, мають поважати і дотримуватися, під загрозою покарання як у потойбіччі, так і в “цьому” світі. Відповідно, релігія завжди виконує низку функцій, завдяки яким спільнота функціонує саме таким, а не іншим чином. У різних працях можна зустріти різний перелік таких функцій, серед яких назвемо функції інтегративну (в аналізі примітивних і давніх релігіях ця функція завжди виступає на першій план), збереження та відтворення соціальних зразків, ідентифікації та ідентичності, визначення мети та сенсу існування спільноти, легітимації існуючої системи, зменшення емоційної напруженості в умовах кризових ситуацій (по-іншому її можна назвати компенсаторною функцією), комунікативну.

Так само очевидно є надзвичайна тривалість виконання релігією цих функцій. Можливо, релігія є одним із найдавніших соціальних феноменів, принаймні якщо звернутися до наведеного на початку переліку базових соціальних інститутів, вона вочевидь, давніша за інститути економічні, політичні та освітні, і як мінімум давністю не поступається інституту сім'ї.

Єдиним проблемним питанням залишається, чи можна говорити про якусь саме загальносуспільну (а не особистісну) потребу, яку задовольняє цей феномен? І таке питання є не з легких. По-перше, можна припустити, що така потреба є не одна. По-друге, такі потреби є латентними, а не явними, що веде до того, що ми можемо лише висловлювати гіпотези, які навряд чи можна абсолютно переконливо довести. Адже не можна сказати, що люди чітко усвідомили певну потребу, і для реалізації цієї потреби створили релігію. По-третє, ці потреби можуть змінюва-

тися в часі, тобто в одні часи є перевага однієї потреби, в інші часи – іншої.

Ще з часів Е.Дюркгейма, Б.Маліновського, А.Редкліфф-Брауна ствердилися уявлення про те, що головною потребою, яку задовольняє релігія, є потреба інтеграції членів тієї спільноти, яка є носієм цієї релігії. З тих часів така точка зору часто зустрічалася з критикою, але навіть сьогодні таку точку зору приймають деякі сучасні соціологи. Наприклад, у вже згаданому українському підручнику із загальної соціології відмічається, що “інститут релігії презентує сукупність цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і згоду” [1, с. 149]. Зрозуміло, що за певних умов такий погляд є справедливим, і релігія дійсно за певних обставин виконує інтегративну функцію. Але, по-перше, така функція не є універсальною (в одних ситуаціях релігія інтегрує, в інших, навпаки, створює напруженість та розділення навіть у межах однієї спільноти), а по-друге, в подібному підході явно перебільшується роль релігії в інтеграції. А саме за такого підходу припускається, що спільноти можуть інтегруватися лише через релігію, що є, очевидно, неправильним для розвинених суспільств, і доволі сумнівним навіть стосовно “примітивних” суспільств. У примітивних суспільствах цілісність підтримується звичайною потребою виживання, коли члени спільноти свідомо або несвідомо відчують безпосередню залежність від спільноти, і розуміють, що поза цією спільнотою їм не вижити. І якихось додаткових засобів підтримки цілісності, інтеграції просто не потрібно.

Якщо виходити із запропонованого мною визначення релігії як відносин з надприродним, трансцендентним, то для розуміння сенсу цих відносин, мабуть, насамперед потрібно звернутися до проблеми безпеки. Адже у більшості випадків культово-ритуальна діяльність релігійних організацій та окремих людей пов’язані із бажанням заслужити милість тих сил, на які ця діяльність спрямовується. Люди завжди щось просили у богів, просили те, чого вони не мали, або те, що могли втратити. Людські

спільноти (так само, як окремі люди) постійно знаходяться під “дамокловим мечем” різноманітних загроз (стихійні лиха, голод, втрата свободи або знищення іншими спільнотами тощо). Тож звернення до об’єктів релігійних уявлень передусім є спробою закріплення безпеки.

Подібна точка зору хоча й є традиційною (оцінка релігії як наслідку людської недосконалості та страху з’являється вже в перших “світських” аналізах релігії у філософії XIX ст.), але достатньо добре відповідає емпіричним фактам. Наприклад, відомий сучасний соціолог Р.Інглхардт, намагаючись зрозуміти причини релігійної динаміки, пов’язує її саме із “екзистенційною безпекою”, яка визнається ним як критичний фактор, який впливає на релігійність.

Р.Інглхардт, спираючись на результати двадцятилітніх міжнародних порівняльних опитувань у межах програми “*World Value Survey*”, відзначає пряму залежність між безпекою та релігійністю, коли чим вищий рівень відчуття кожним громадянином своєї безпеки, тим менший рівень релігійності і тим більше руйнуються релігійні цінності, вірування та практики. Р.Інглхардт пише: “...Ерозія релігійних цінностей, вірувань і практик зумовлюється довготривалими змінами в екзистенційній безпеці, які пов’язані з людським розвитком і соціоекономічною рівністю, а також із культурним спадком і релігійними традиціями кожного суспільства” [10, с. 53].

Життя в бідних країнах є дуже вразливими щодо непередбачуваних ризиків. Бідні країни мають обмежений доступ до основних умов виживання, таких як чиста вода і гарна їжа, охорона здоров’я, освіченість і матеріальні статки. Також ці країни часто стикаються з проблемами забруднення навколишнього середовища, ґендерної нерівності й етнічних конфліктів, а також масою інших природних і соціальних проблем. Також для забезпечення особистої безпеки, крім власне рівня економічного розвитку, є стан соціоекономічної нерівності. Економічний розвиток, за якого всі вигоди узурпуються вузьким прошарком

людей, не формує масового відчуття безпеки. Розвинуті країни значною мірою позбулися як крайнощів бідності, так і суттєво зменшили невизначеність й щоденні ризики для виживання. Це, на думку Р.Інглхардта, пояснює меншу частку в розвинутих країнах віруючих як таких, та нижчі показники інтенсивності цієї віри. Відповідно ним прогнозується, що в довготривалій перспективі, внаслідок процесу людського розвитку (який веде до посилення відчуття “екзистенційної безпеки”), значущість релігії в людському житті поступово зменшуватиметься.

Другою ймовірною суспільною потребою, яку задовольняє релігія, є потреба сенсу. Адже так само як з проблемою сенсу власного існування стикаються окремі люди (які завжди шукали відповіді на запитання “Навіщо я живу?”), так само для масової свідомості постає питання сенсу існуючого в суспільстві порядку речей (запитання типу “Чому все в спільноті влаштовано саме так, а не інакше?”).

Ще однією надзвичайно важливою як для окремих людей, так і для людських спільнот (і тісно пов’язаною з попередніми двома потребами), є потреба порядку. Нормальне життя для більшості людей – це життя впорядковане. Відсутність порядку, стан невизначеності, нестабільності, сприймається як стан небезпеки. І якщо впорядкування відносин між людьми залежить від них самих, то на стан навколишнього середовища, на “космічні” процеси люди осмисленого впливу не мають. Тому процеси в природі сприймаються саме як хаотичні і ворожі спільноті. Релігія ж вносить у цей хаотичний світ порядок, описує цей світ як такий, що є впорядкований вищими силами. І як такий він постає як зрозумілий та передбачуваний.

Таким чином, для релігії загалом (а не лише для її організаційних форм) цілком коректним є найменування соціального інституту. Водночас можна поставити запитання, а чи можемо ми говорити про релігію як про соціальний інститут будь-якого суспільства, чи то давнього, чи то сучасного. Зважаючи на радикальні зміни, які сталися зі статусом релігії в модерних суспільствах, цілком

можна говорити про певні трансформації самої інституційної сутності релігії, оскільки змінилися як суспільні потреби, які релігія задовольняє, так і обсяг виконуваних нею функцій.

Цілком очевидним є факт, що функціонування релігії як соціального інституту зазнавало суттєвих змін протягом історії. Її функції змінювали свій обсяг у всі часи, залежно від міри інтеріоризації релігійних орієнтацій широкими масами, посилення чи послаблення державних утворень тощо. В європейських країнах і тих країнах, які обрали їх шлях розвитку за взірцем, найбільш масштабним такий зсув був після кардинальних соціетальних змін, пов'язаних з індивідуалізацією та технізацією людського життя після промислової революції та буржуазних революцій XVIII–XIX ст. Для характеристики такого стану релігії соціологи релігії використовують термін “секуляризація”, який у широкому сенсі означає втрату релігією своєї соціальної значущості і перехід переважно на особистісний рівень.

Зокрема, якщо говорити про зміни в потребах, які задовольняє релігія, то, по-перше, має місце “перехоплення” чималої частки задоволення цих потреб іншими, нерелігійними інститутами. Безпека і суспільства, і окремої людини стає переважно справою світських інститутів та установ, таких як наука, система охорони здоров'я, правоохоронні органи та держава в цілому. Водночас повністю втратити можливість задоволення цієї потреби релігія не може, оскільки створити умови повної безпеки нездатен жоден соціальний інститут. Більш стійкою виявляється прив'язка релігії до задоволення потреби у смислі, оскільки останній тісно пов'язаний з тим, що, так би мовити, виходить за межі феномену (інституту, поведінки), щодо якого визначається смисл. Саме по собі існування чи дії не мають сенсу. Осмислюючи щось, суб'єкт відповідає собі на питання “для чого щось існує?”, “для чого щось робиться?”. І найкраще кінцеві смисли для життя людини та існування суспільства пропонує саме релігія.

Так само залишившись як такі, змінили свій обсяг і соціальні функції релігії. Зокрема, це відбулося внаслідок того, що ці функції релігія почала ділити з іншими соціальними інститутами. Наприклад, у традиційних суспільствах такі функції, як збереження та відтворення зразка, визначення мети існування суспільства, легітимації релігія виконувала практично одноосібно. Вся система соціальних відносин мислилася та виражалася через релігію. Але поступово, мірою модернізаційних трансформацій, ці функції частково починали виконувати інститути освіти, науки та політичні інститути, які зрештою в модерних спільнотах перебрали ці функції переважно на себе. Легітимація та визначення загальносуспільної мети існування в сучасних модерних суспільствах здійснюється через ідеї “загального блага”, “загальної згоди”. Існуючі політичні та соціальні системи є легітимними тією мірою, якою вони відповідають мирським потребам та орієнтаціям громадян. Продукування та трансляцію знання майже виключно здійснюють світські наука та освіта.

Функцію інтеграції та пов’язану з нею функцію соціальної ідентифікації релігія в модерних суспільствах практично втрачає. Інтеграція тут відбувається переважно через ту ж саму систему освіти (через яку транслюється національна міфологія та ідентичність), через демократичні політичні установи (які вважаються найправильнішими та найсправедливішими). Ідентифікація індивідів також прив’язується передусім до світських політичних, територіальних, етнічних спільнот, а не до спільності по вірі.

Мабуть, єдиною соціальною функцією, яка збереглася за релігією в повному обсязі, є функція компенсаторна внаслідок того, що жоден світський інститут не може виконувати її у потрібних обсягах. Але й тут ця функція так само індивідуалізується, компенсуючи проблеми більше індивідуалізовано. Враховуючи це, можна ставити питання, чи не є загальною тенденцією для модерних суспільств зменшення соціальності тих функцій, які ре-

лігія виконувала і виконує, а відповідно певна її деінституціалізація?

Література

1. *Соціологія* : навч. посіб. / [Макеєв С.О., Чорноволенко В.П., Осовський В.Л. та ін.] ; за ред. С.О.Макеєва. – К. : Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана, 1999. – 344 с.
2. *Дюркгайм Е.* Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгайм ; [пер. з франц. Г.Філіпчук, З.Борисюк]. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
3. *Паращевін М.* Civil Religion. Теорії громадянської релігії у західній науковій думці / Максим Паращевін // Людина і світ. – 2002. – №10. – С. 29–32.
4. *Смелзер Н.* Социология / Нейл Смелзер ; [пер. с англ. З.П.Вольская]. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
5. *Гидденс Э.* Устройство общества: очерк теории структуризации / Энтони Гидденс ; [пер. с англ. И.Тюрина]. – М. : Академ. проект, 2003. – 528 с.
6. *Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии / Ян Щепанський ; [пер. с польск. М.М.Гуренко]. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
7. *Современная западная социология* : словарь / [сост. Ю.Н.Давыдов и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
8. *Социология.* Основы общей теории : учебник для вузов / отв. ред. академик РАН Г.В.Осипов, действительный член РАЕН Л.Н.Москвичев. – М.: Норма, 2003. – С. 369.
9. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества / Петр Штомпка ; [пер. с польск. С.М.Червонная]. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
10. *Inglehart R.* Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide / R. Inglehart, P. Norris. – 2nd edition. – Cambridge University Press. – 375 p.

УДК 316.74:37

*К.Ричка,
В.Смакота,
кандидат соціологічних наук*

ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ, ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИМІРУ

Проведено соціологічний аналіз процесів формування, диференціації та використання освітнього потенціалу суспільства, здійснено оцінку освітнього потенціалу населення України.

***Keywords:** educational potential of the population, educational level, economic development.*

***Ключові слова:** освітній потенціал населення, освітній рівень, економічний розвиток.*

***Ключевые слова:** образовательный потенциал населения, образовательный уровень, экономическое развитие.*

Дослідженням теоретичних і прикладних проблем освітнього потенціалу займалися Г.Бекер, Й.Бен-Порет (у рамках економічної теорії людського капіталу передусім вивчався зв'язок економічного зростання з освітнім рівнем населення), а також цілий ряд соціологів: Р.Капелюшников, О.Бутнік-Сіверський, В.Іноземцев, О.Комарова, О.Красовська, В.Гейць, які розглядали питання формування, виміру, функціонування освітнього потенціалу на пострадянському просторі.

Зокрема, О.Комарова, досліджуючи освітній потенціал, визначає його як єдність кількісних (роки навчання, загальна вартість навчання в усіх ланках освітньої системи) та якісних (знання, уміння, навички, гуманітарні властивості, ціннісно-мотиваційний потенціал, творчий потенціал, соціальний інтелект) характеристик населення, які

сформовані матеріально-технічною базою, кадровими та фінансовими ресурсами системи освіти. Особливості розвитку освітнього потенціалу України також досліджувала І.Каленюк, яка вважає, що освітній потенціал – це єдність матеріально-речових і неречових елементів системи освіти. В.Добреньков, А.Кравченко освітній потенціал суспільства визначають так: це накопичений поколіннями обсяг знань, їх якість і професійний досвід, які засвоєні населенням та відтворюються через систему освіти [1, с. 611].

У рамках досліджуваної теми освітній потенціал у соціологічному розумінні розглядатиметься як сукупність знань, умінь, навичок, здобутих людиною в процесі пізнавальної та освітньої діяльності, практичного досвіду та таких, що визначають гуманітарні характеристики, ціннісно-мотиваційний і творчий потенціал людини.

Розглянемо приклади математичного обчислення освітнього потенціалу суспільства. У першому випадку сумарний час, витрачений населенням на навчання, є кількісною характеристикою освітнього потенціалу (O_p), і визначається так:

$$O_p = \sum L_s \times N_s ,$$

де L_s – чисельність населення першого рівня освіти, N_s – кількість років навчання, необхідних для здобуття першого рівня освіти [2].

Також існує метод обчислення індексу освітнього потенціалу (EP), який пропонують М.Руткевич і В.Левашов:

$$EP = \frac{e_1 + e_2 + e_3}{3} ,$$

де e_1 – індекс загальної освіченості населення віком понад 20 років; e_2 – чисельність студентів на 10 000 осіб; e_3 – частка витрат на освіту в ВВП [3, с. 147–148].

Проте слід зазначити, що ототожнення освітнього потенціалу з сумарним рівнем освіти населення є небажаним: освітній потенціал як обсяговий показник має включати в себе характеристики майбутнього, часові характе-

ристики. Для цього треба дослідити специфіку його розвитку та функціонування в різних історичних реаліях. Дослідження освітнього потенціалу сучасного українського суспільства стають знаковими на тлі розуміння того, що він як відновлювальний та невичерпаний ресурс стає чи не головною цінністю у XXI ст. – часі розвитку “економіки знань”. Особливістю освітнього потенціалу України є багаторічна проблема його недовикористання в умовах економічної стагнації.

Поняття освітнього, соціального й людського потенціалу з’явилися у науковій думці недавно, і пов’язано це насамперед з розвитком суспільних наук та їх активним втручанням у пояснення економічних процесів. Соціальні науки наголошують на важливості не тільки економічного, а й суспільного розвитку і, головне, на покращенні якості життя у зв’язку з економічним зростанням, яке відображається не тільки у забезпеченні вітальних потреб людини, а й потреб більш високого рівня, тобто на якісному людському розвитку. Показником останнього і стає людський потенціал. Індекс розвитку людського потенціалу, який вимірюється ПРООН, починаючи з 1990 р., складається з таких показників, як довголіття та здоров’я, рівень життя та середня й очікувана тривалість навчання; із них тільки другий показник обчислюється безпосередньо через ВВП країни. Досягнення держави у сфері освіти визнаються одними з найважливіших чинників суспільного розвитку; країни з високою грамотністю населення характеризуються загалом вищими економічними показниками і меншою соціальною та економічною нерівністю (при цьому для розвинутих країн вища освіта виявилась важливішим чинником економічного зростання, тоді як початкова і середня освіта важливіші для економічного зростання в країнах, що розвиваються) [4, р. 15].

Таким чином, освіта стає важливою соціальною цінністю не тільки для конкретної людини, а й для суспільства загалом. З іншого боку, з’являється стабільний зв’язок (і соціально-економічні дослідження в різних країнах світу

демонструють це) загального рівня освіченості з рівнем життя населення [5]. За фіксованих додаткових змінних (прибуток, раса, соціальний статус та ін.) однозначно підтверджується кореляція освіченості з більшою успішністю на ринку праці, з громадською, політичною та соціальною активністю, з кращим здоров'ям, низьким рівнем злочинності; крім того, охоплення освітою одного покоління позитивно впливає на рівень освіти наступного [4, р. 13].

Цілком обґрунтованим є твердження про найбільший ризик безробіття і соціального відторгнення у осіб з низькою професійною кваліфікацією і низьким рівнем освіти [6, с. 145–186]. За даними Інституту демографії, вік та освіта виявляються головними чинниками соціальної адаптації в перехідному суспільстві: “Вища освіта (чи її здобування у даний момент) – важливий фактор зарахування до групи “ті, хто виграли” (за роки реформ. – *авт.*). Особи з вищою чи незакінченою вищою освітою становлять 42 % цієї групи, а серед членів групи “ті, хто програли”, таких 21 %. Ті, хто має середню чи середню спеціальну освіту, розподілилися приблизно однаково (по 50%), а відсутність середньої освіти – вірна ознака потрапляння до групи “тих, хто програли”. Дослідники роблять висновок, що освіта є процесом накопичення людського капіталу, що приносить дивіденди, тільки реалізуючись у праці, до того ж високоосвічені люди мають більше можливостей для трудової самореалізації, а отже, і для задоволення соціальних потреб” [7, с. 36].

За даними дослідження, проведеного Інститутом соціології НАНУ в 2012 р., для 66,4% опитаних виявляється важливим підвищення освітнього рівня, серед яких найбільша кількість респондентів з повною вищою освітою – 80,8%, а не важливим оновлення знань вважали 15,9% опитаних з початковою чи не повною середньою освітою, а також 5,2% – з повною вищою освітою. Таке прагнення до освіти, до знань у всьому світі визнано сьогодні одним з найважливіших елементів національного багатства. Але до цієї думки суспільство йшло поступово, і каталізатором

такого ставлення до отримання знань стали бурхливі процеси економічного зростання у XIX–XX ст. Саме вони змусили звернути посилену увагу спочатку на якість праці, зокрема – на рівень професійної підготовки робітників, який в індустріальну епоху не може визначатися тільки природними здібностями, а потребує навчання та трудового досвіду.

Справа в тому, що ще на початку XIX ст. більшості робітників підприємств було достатньо мати певний рівень технічної обізнаності та навичок, що забезпечував виконання простих операцій. У таких умовах освіти на рівні “елементарної” було цілком достатньо. Але з розвитком технічного прогресу вимоги змінюються: Т.Шульц та Г.Бекер доводять ефективність інвестицій у людський капітал (а отримання освіти необхідно розглядати як інвестиції, адже безпосередні витрати і не отримана заробітна плата відновлюються в подальші роки [4, р. 9]. Постіндустріальне виробництво, приходячи на зміну традиційному, зумовлює зростання обсягів і появу нових галузей, впровадження нових технологічних змін, що вимагає високої кваліфікації робітників та злагодженої системи підготовки й підвищення кваліфікації кадрів. “У епоху знань ніщо не вважається більшим для економічного успіху, ніж освітня кваліфікація робочої сили ... країні з високим відсотком випускників, що здобули вищу освіту, як правило, приписують більший інноваційний потенціал і більшу здатність рухатися у вищій сектор економіки з більшою доданою вартістю, ніж країні з нижчою часткою випускників” [4, р. 5].

Тому націленість на більш високий рівень освіти спостерігається серед більшості учасників ринку праці – як серед робітників, так і серед роботодавців. Отже, витрати суспільства на освіту зростали упродовж XX ст. майже в усіх країнах, демонструючи дедалі повніше охоплення населення навчанням, особливо на рівні обов’язкового шкільного, а також на рівні витрат на одного учня (зокрема, поступово зменшується наповнюваність класів). Згодом у багатьох дослідженнях було продемонстровано висо-

кий ступінь кореляції між роками навчання та доходами, і цей факт підтверджувався як для розвинутих, так і для тих, що розвиваються, країн світу (збільшення середньої грамотності на 1% дає підвищення ВВП на приблизно 2%). При цьому має місце ще одна закономірність: економічна віддача від грамотності тим вища, чим більше висококваліфікованих робочих місць у економіці [4, р. 5].

Поступово саме показник рівня освіти починає використовуватись у визначенні економічного, соціального, культурного потенціалу суспільства. У доповіді Національної аналітичної ради (National Intelligence Council) США під назвою “Глобальні тенденції у 2025 р. – світ, що змінюється” наголошується, що освіта стала “основною детермінантою економічних результатів і потенціалу країн світу у 2025 р., коли рівність можливостей і доступність середньої і вищої освіти стане одним з пріоритетних критеріїв успішності будь-якого суспільства і його інноваційного потенціалу” [15].

У розвинутих країнах введення обов’язкової загальної безплатної освіти відбулося ще наприкінці XIX ст. У Російській імперії на початку XX ст. налічувалося 28,4% грамотних (з них понад 2/3 були навчені тільки початкової грамоті); у 1962 р. Радянський Союз запроваджує загальну 8-річну, а у 1976 р. – загальну обов’язкову середню освіту [8, с. 451].

А вже наприкінці XX ст. освіта стає однією з найважливіших галузей людської діяльності. Нині в розвинутих країнах у цю галузь вкладають від 5 до 8 % ВВП (США вкладають в освіту 5,69% свого ВВП у 2006 р., Росія – 4,1%, Україна – 5,37% (у 2007 р.) [9].

Освіта сьогодні стала справою національного масштабу, тому що на її підґрунті формуються основні стратегії розвитку кожної країни, і тому принципи її функціонування закладаються на державному рівні. І хоча в сучасному світі багато розвинутих держав активно використовують практику “імпорту інтелекту” (і навіть існує припущення, що пошуки інтелекту перетворюються на окремий, найвигід-

ніший вид бізнесу), все ж національний освітній ресурс визнається гарантом стабільності як соціальних процесів, так і економічного розвитку. Класичним доказом важливості присутності та використання в державі національного освітнього потенціалу є приклад Японії, яка в середині минулого століття, з міркувань заощадження часу і ресурсів, у галузі промислового виробництва зробила ставку на придбання іноземних технологій. Проте вже в наступному десятиріччі промисловість стала зазнавати збитків через перекриття доступу до нових технологій, обмеження сфери експорту вироблюваної за ліцензіями продукції та ін. Тому вже наприкінці 60-х років поряд з масовим імпортом зарубіжної технології державою і монополіями був прийнятий курс на активний розвиток і зміцнення власного науково-технічного потенціалу [8, с. 462].

Україна має високий інтелектуальний, зокрема освітній, потенціал, потужність якого становить 137–138 млрд дол. США. А за відносною кількістю осіб з вищою освітою вона входить до першого десятка розвинутих країн світу [10, с. 71–72].

Глобальний індекс конкурентоспроможності України станом на 2012–2013 р. дорівнює 73 (місце серед 144 країн світу), при цьому якість інститутів суспільства знаходиться на 132-ому місці, охорона здоров'я та початкова освіта – на 62-ому, вища освіта та професійна підготовка – на 47-ому [16]. Отже, освітній потенціал є максимально розвинутим ресурсом суспільства, але питання його використання все ще залишається невирішеним.

Освітній потенціал населення України у 2002 р. дорівнював 15 967,5 млн людино-років навчання, а у 2010 р. – 183, 5 млн людино-років навчання. У його структурі частка освітнього потенціалу населення, якому на 2002 р. виповнилося 15–39 років, становила 47,7%, 0–14 років – 28%, 40–59 років – 18,4%, 60 років і більше – 5,9%. З часткових освітніх потенціалів п'ятирічних вікових груп найбільшим був потенціал вікової групи 15–19-річних, його частка в загальному освітньому потенціалі населення України становила 12,8% [2].

За роки останнього міжпереписного періоду освітній потенціал населення України зменшився на 5,3%. Невелике (на 0,6%) зменшення аналізованого показника мало місце й у міжпереписному періоді 1959–1970 рр. У 1989 р. порівняно з 1979 р. освітній потенціал населення України зріс на 23,2%, у 1979 р. порівняно з 1970 р. – на 25,2%. У динаміці склалася чітко виражена тенденція до зростання часткових освітніх потенціалів населення, якому на вихідну дату виповнилося 60 років і більше, і 40–59 років. Показник часткового освітнього потенціалу населення, якому на вихідну дату виповнилося 0–14 років, у динаміці, навпаки, характеризувалася тенденцією до зменшення. Значення часткового освітнього потенціалу населення, якому на вихідну дату виповнилося 15–39 років, коливалися незначною мірою, проте мала місце тенденція до зниження [2; 9]. Рівень освіти економічно активного населення України в термінах тривалості навчання на момент останнього перепису складав 11,5 років.

Однією з нерозв'язаних проблем української системи вищої освіти є її практична недоступність для сільського населення. Особи з вищою освітою серед міського населення становлять 46,2% (у 1989 р. – 40,5%), а серед сільського – 20,7% (у 1989 р. – 14,1%). Тих, хто не має навіть повної середньої освіти, серед міського населення – 18,9%, сільського – 41,8% (у 1989 р. – 29,7% і 60,6% відповідно).

Саморозвиток в Україні, на жаль, не є поширеним явищем; причинами цього, очевидно, слугують територіально-поселенський чинник, малорозвинутість місцевості (село), обмежений доступ до Інтернет-ресурсів. Водночас доволі значна незабезпеченість населення України перешкоджає реалізації великій масі населення, яка перебуває в скрутному матеріальному становищі, здобувати освіту та постійно оновлювати знання. Як приклад, багато батьків не в змозі надати бажаної освіти дітям, повсякденна заробітчанська праця поглинає людські цінності. Сукупність усіх наведених чинників утворює соціальні бар'єри, які стоять на заваді розвитку освітнього потенціалу в Украї-

ні [6, с. 145]. Такими бар'єрами в нашій країні є і соціальне походження, яке й досі відіграє значну роль у можливості отримання якісної освіти.

У моніторингу 2012 р. особи з початковою освітою найбільш важливими чинниками для досягнення високого соціального становища в нашій країні називали: впливових родичів (40,2% опитаних); заможних батьків (34,7%) і походження з сім'ї з високим соціальним становищем (33,7%). Тобто дані свідчать про наявність соціального обмеження в досягненні високого соціального статусу, оскільки основними названі не придбані, а отримані при народженні якості. Респонденти з середньою спеціальною освітою відзначають ті ж чинники досягнення високого соціального становища: впливові родичі (50,8%), заможні батьки (39,3%), походження з сім'ї з високим соціальним становищем (41,5%), хороше здоров'я (40,4%). Навіть респонденти з повною вищою освітою вважають названі чинники переважно вирішальними: впливові родичі – 51,8%, походження з сім'ї з високим соціальним становищем (45,6%), хороше здоров'я 41,7%. “Держава не ставить мету створити умови рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації й стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної... Одним із механізмів створення рівності можливостей... можна вважати запровадження нових інституційних правил вступу до ВНЗ за результатами складання тестів ЗНО. Проте умовність цього заходу очевидна, оскільки рівність можливостей запроваджується до молодих людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах здобуття середньої освіти [12, с. 446].

Така тенденція виникла на початку ХХІ ст. не тільки в Україні, і можна стверджувати, що вона не є випадковою, адже підрахунки демонструють, що “в сучасному світі людський капітал, інвестований у порівняно *невелику еліту*, має значення при створенні інформаційної основи технічного прогресу [13, с. 87].

Розвиток здібностей невеликої кількості дітей матеріально забезпечених батьків загрожує стати альтернативою обов'язковому загальному рівню освіти. Це явище відбувається в багатьох економічно розвинутих країнах світу, де відбір починається ще на етапі зарахування до школи, коли дошкільнят розподіляють на класи “більш здібних” та “менш здібних”, з відповідними курсами навчання. Це, звісно, набагато вигідніше для держави, аніж “тягти” всіх без винятку до певного загальнообов'язкового рівня, адже загальна середня освіта не забезпечує такого різкого економічного зростання, як у менш розвинутих країнах. Але визнаємо, що ця тенденція відбору найздібніших має риси освіти двовікової давнини, коли більша частина суспільства була обмежена в можливостях отримання бажаного рівня якісної освіти. Наразі діти вже на першому ступені знаходяться в нерівних умовах, і ці розбіжності в подальшому тільки поглиблюються. “Освітня експансія доби незалежності, зокрема, значне збільшення місць для навчання у ВНЗ не привело до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей порівняно нижче освічених батьків... Ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти...” [12, с. 456–457].

Як не парадоксально, у столітті, що зветься інформаційним, століттям знань та освіти, диференціація в можливостях отримання елементарної освіти залишається на рівні цілих регіонів. Поряд з успіхами освіти у XXI ст., не можна забувати, що кількість неписьменних у світі нині сягає 1 млрд осіб і продовжує збільшуватися. У Пакистані безграмотні становлять 70,4% населення, у Індії їх налічується 263 млн, у Китаї – 200 млн [8, с. 463].

Водночас дослідники ринку праці доходять висновку, що в Європі та США виникло явище “надмірної освіти”, яке характеризується зниженням віддачі від освіти (додат-

ковий рік навчання пов'язаний, у середньому, зі збільшенням заробітків на 5–15% ; при цьому плата за навчання у ВНЗ постійно зростає в усіх ВНЗ у світі) [4, р. 11–12].

Саме ідея “освіти заради матеріального достатку в майбутньому”, хоча і є виправданою в економічних розрахунках, але відображає останню як набір знань, корисних як фактор ринку праці. Але соціальна цінність освіти набагато більша: суспільна значущість потенціалу людського розуму вища за сукупність природних надр, кліматичних умов, туристичних принад. Таким чином, людський інтелект стає безпосередньою і головною продуктивною силою постінформаційної технологічної ери, а могутність сучасної країни передусім визначається кількісними та якісними показниками національного розуму. Тому навіть вища освіта перестає становити цінність сама по собі, а є лише сходинкою на шляху саморозвитку і формування себе як особистості.

Література

1. *Добреньков В.И.* Фундаментальная социология : В 15 т. Т 8: Социология и образование / В.И.Добреньков, А.И.Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2005.
2. *Хомра О.У.* Освіта населення України у демостатистичному вимірі / О.У.Хомра, Л.А.Москаленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr0&issue=2006_1.
3. *Докторович А.Б.* Социологический анализ и методика оценки развития интеллектуального потенциала / А.Б.Докторович // Социология и политология. Вестник Московского университета. Серия 18. – 2012. – № 1. – С. 147–148.
4. *Jerome Bredt and Carlye Sycz* // Education and Economic Growth : A Literature Review. Labour Market Research Unit Department of Education, Training and the Arts. Queensland Government Working Paper No. 50 July 2007.
5. *Морозюк Н.В.* Формування освітнього потенціалу сільських територій / Морозюк Н.В., Гончарук Г.В., Муж М.Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum /nvnu_eamb/2011_163_2/11mnv.pdf

6. *Арсенко А.* До питання щодо подолання соціальних бар'єрів на шляху інноваційного розвитку економіки України / А.Арсенко, Н.Толстих // Українське суспільство 1992–2012 стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 175–186.

7. *Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі : монографія* / [Бакіров В.С., Ніколаєвський В.Н., Кізілов О.І. та ін.] ; за ред. В.С.Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – 216 с.

8. *Кусжанова А.Ж.* Методология выбора национально-региональных стратегий развития образования / А.Ж.Кусжанова, С.П.Иваненков // Философия образования : сб. материалов конф. Серия “Symposium”. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – Вып. 23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/educphil/index.html>

9. www.statinfo.biz

10. *Данилишин Б.* Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення та їх використання / Б.Данилишин, В.Куценко // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 71–72.

11. *Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія* / за ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.

12. *Оксамитна С.* Новітня доба української освіти / С.Оксамитна, С.Стукало // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 20-х т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – 576 с.

13. *Мокир Дж.* Дары Афины: исторические истоки экономики знаний // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13. – № 4. Сентябрь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ecsoc.hse.ru

14. *Добреньков В.И.* Болонский процесс: привлекательные декларации и императивные инструкции / Добреньков В.И., Жирнов В.Д., Попков В.А. // Социс. – 2011. – №1. – С. 39.

15. <http://www.euedu.org/news/info/113>

16. <http://gtmarket.ru/news>, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-2011-2012>

УДК 304.444

О.Іваненко,
кандидат філософських наук

РЕФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДИЦИНИ: НА КОРИСТЬ ЧИ НА ШКОДУ УКРАЇНСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ

У статті йдеться про стан сучасної медицини в Україні та результати першого етапу реформування системи охорони здоров'я й удосконалення надання медичної допомоги, зокрема у сільській місцевості, а також про проблеми, що виникають у зв'язку із цими змінами.

Keywords: *medicare, reformation of the public health system, rural community, rural medicine, free medicine.*

Ключові слова: *медична допомога, реформування системи охорони здоров'я, сільський соціум, медицина на селі, безкоштовна медицина.*

Ключевые слова: *медицинская помощь, реформирование системы здравоохранения, сельский социум, сельская медицина, бесплатная медицина.*

Сьогодні вже стало аксіоматичним, що сільські території нашої держави разом з усіма сферами її життєдіяльності перебувають у тяжкій кризі. Невпорядкованість відносин між державою і селянством, хронічний бюджетний дефіцит сілрад, слабкість соціальної інфраструктури на селі, повільне проникнення на село структур сервісного типу та соціальної допомоги, застосування у сфері соціального захисту нижчих стандартів, аніж у містах, тіньовий продаж земель і приватне привласнення земельних ресурсів, слабе забезпечення села спеціалістами, зокрема, у галузі соціальної роботи та обслуговування, медичної допомоги тощо, бідність, депопуляція, трудова міграція, постаріння населення – ось далеко неповний перелік при-

чин, що призводять до занепаду сільських поселень і вимирання українського села. Розглянемо, наприклад, таку галузь, як медицина.

Державна медицина в Україні вже давно довела свою нездатність забезпечити гідний рівень медичних послуг своїм громадянам, а на селі й поготів. Недостатнє фінансування галузі, неефективне використання наявних ресурсів, обмежений доступ до якісних медичних послуг окремих груп населення, нерегульованість системи надання платних послуг, відсутність ліків для певних категорій хворих, недостатня укомплектованість і забезпеченість медичними кадрами, низька кваліфікація лікарського персоналу тощо – це лише деякі проблеми сучасної вітчизняної медицини. Результати опитування сільських мешканців АР Крим, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей 2011 р.* засвідчили, що у третині сільських поселень відсутні лікарні (32%), станції швидкої допомоги (38%), медичні амбулаторії (28%), аптеки (28%), навіть аптечні пункти (24%), кожне п'яте село (22,3%) не має фельдшерсько-акушерського пункту. На запитання про важливість і необхідність таких медичних закладів у селі у цілому позитивну відповідь дали понад 70% опитаних, а через недосконалість і занепад зазначеної сфери така сама кількість селян (78,6%) за оптимальну модель системи охорони здоров'я вважають таку, яка була у колишньому СРСР, тобто безкоштовну. І лише кожен п'ятий погоджується з ідеєю страхової медицини і тільки 0,5% опитаних згодні на платні медичні послуги. Цікавою видається і думка 19,5% селян стосовно того, що для багатих має бути платна медицина, а для бідних – безплатна.

Водночас рівень оплати праці у закладах охорони здоров'я є на третину нижчим за середній показник по економіці. І хоча в загальній структурі витрат частка заробіт-

---

* Опитування проводилося у травні–червні 2011 р. у АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій та Херсонській областях (N=1075 осіб, що репрезентують доросле сільське населення).

ної плати лікарів та медперсоналу зросла з 59% до 70%, у цілому по країні 6% працівників сфери охорони здоров'я отримують зарплату в розмірі прожиткового мінімуму (у межах 1000 грн станом на кінець 2011 р.). Найбільш оплачуваними на цей період були працівники авіаційного транспорту та фінансових установ, у яких розмір оплати праці удвічі–утричі перевищував середній по економіці.

До середини 90-х років ХХ ст. наша медицина вважалася однією з найкращих у світі, і на всіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоча воно було не зовсім однакової якості для всіх верств населення. На високому рівні медичні послуги якісно і безкоштовно отримувала лише партійна верхівка і члени її родин (для них працювали так звана Кремлівська лікарня, клініки 4-го управління МОЗ тощо). Розрядом нижче, але теж на високому рівні безкоштовно отримували послуги партійні та державні чиновники республіканського, обласного та районного (міського) рівнів. Крім цього, щороку їм виділялися спеціальні кошти на лікування/оздоровлення, а також безкоштовні путівки у найкращі оздоровниці СРСР для них самих та їхніх родин. Рядові громадяни ж безкоштовно мали ліжко в лікарні (по 5–10 хворих у палаті), скромне харчування, недорогі ліки й ординарне лікування. Дефіцитні (зазвичай імпорتنі) ліки треба було “діставати” за гроші, а також платити медперсоналу за особисту увагу та за операції кваліфікованим лікарям. Вартість путівок на санаторне лікування майже цілком оплачували профспілки, але отримати їх міг так само далеко не кожний і не завжди. Особливо низькою була якість медичних послуг для сільського населення.

Сьогодні медицина нормативно так само є безкоштовною. Це визначено низкою законодавчих документів, зокрема, постановою Кабінету Міністрів України №955 від 11 липня 2002 р. “Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги”, наказами №226 від 27 липня 1998 р. про “Тимчасові галузеві уніфіковані стандарти медичних техноло-

гій діагностично-лікувального процесу стаціонарної допомоги дорослому населенню в лікувально-профілактичних закладах України”, № 502 від 28 грудня 2002 р. “Про тимчасові нормативи надання медичної допомоги дитячому населенню в умовах амбулаторно-поліклінічних закладів”, № 507 від 28 грудня 2002 р. “Про нормативи надання медичної допомоги та показники якості медичної допомоги” тощо. Ці документи фіксують і гарантують галузеві стандарти якості надання медичної допомоги, якими визначено обсяги діагностичних, лікувальних та профілактичних процедур, що надаються в амбулаторно-поліклінічних і стаціонарних закладах для дорослого та дитячого населення (залишається незрозумілим, чому вони є тимчасовими, на який саме період їх встановлено, якщо вони тимчасові і т.д.). Також є постанова (№ 1303 від 17 серпня 1998 р. “Про впорядкування безоплатного та пільгового відпуску лікарських засобів у разі амбулаторного лікування окремих груп населення”), якою визначено категорії населення, перелік захворювань, при лікуванні яких рецептурні лікарські засоби рецептами відпускаються на пільгових умовах. У країні сформовано мережу аптек для пільгових категорій населення, які, за твердженням офіційного веб-сайту МОЗ України, “надають усі види фармацевтичних послуг населенню та лікувально-профілактичним закладам міста на *високому* (виділено нами. – І.О.) професійному рівні”. Зокрема, у столиці визначено 67 спеціалізованих аптек та 73 аптечних пункти об’єднання “Фармація”, розташованих у поліклініках і лікарнях, які безкоштовно надають лікарські засоби та медичні вироби за пільговими рецептами. В аптеках впроваджено *програму* механізованої обробки пільгових рецептів, яка забезпечує аналіз цінової характеристики виписаних лікарських засобів та їх призначення по кожному індивідуальному рецепту. Проте, як зазначено, *забезпечення* закладів лікарськими засобами відбувається *відповідно до бюджетного фінансування*.

Загалом, видатки на медицину в Україні є у 10–15 разів нижчі, аніж у Європі. Так, у 2011 р. витрати на охорону

здоров'я одного мешканця країни становили 920 грн, або 115 доларів США. У середньому у світі цей показник становить 478 доларів США, а у Європі – 1546 дол. “За рівнем державного фінансування охорони здоров'я наша країна перебуває на рівні країн з низьким рівнем доходу. І це, незважаючи на те, що за останні десять років витрати на охорону здоров'я зросли майже у шість разів. Якщо у 2002 р. загальний фонд зведеного бюджету на охорону здоров'я становив лише 6,5 млрд грн, то у 2011 р. витрати на охорону здоров'я вже перевищили 41,5 млрд грн”, – заявила голова Комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я Т.Бахтеєва [1].

У липні 2011 р. Верховна Рада України ухвалила два закони, які започаткували медичну реформу в Україні: №8602 “Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги” та №8603 “Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та м. Києві”. Першим з них передбачено враховувати потреби населення у медичному обслуговуванні, забезпечення його якості, своєчасності, доступності та ефективності, і при цьому передбачається, що існуюча мережа медичних закладів не може бути скорочена. Другий передбачає апробацію на базі пілотних регіонів основних підходів до реформування системи охорони здоров'я, їх моніторинг та оцінку для подальшого запровадження по всій території країни. Практична реалізація має починатися із структурної реорганізації первинної та екстреної допомоги, створення центрів первинної медико-санітарної допомоги (ЦПМСД) – лікувально-профілактичних закладів, які мають надавати хворим усіх вікових категорій кваліфіковану діагностичну, лікувально-реабілітаційну, швидку медичну допомогу як в умовах амбулаторно-поліклінічного закладу, так і вдома.

Однак реалізація медичного реформування на практиці призвела до того, що почали закриватися лікарні, полік-

лініки, амбулаторії, і найактивніше та найбільш масово – у сільській місцевості. Відповідно почали поповнюватися лави безробітних, у містах і селах розпочалося “реформатування” вузьких спеціалістів на сімейних лікарів, що є хибним кроком, оскільки передусім це передбачає спеціальну підготовку і відповідну освіту, на яку, наприклад, у інших країнах світу витрачається майже дев’ять років навчання, тоді як в Україні це робиться за півроку. Так, за даними МОЗ, 2011 р. з-поміж випускників вищих медичних закладів України у заклади охорони здоров’я пілотних регіонів на посади лікарів загальної практики – сімейних лікарів було направлено 126 осіб. 2012 р. у ці регіони до 2015 р. заплановано направити вдвічі більше спеціалістів, тобто 355 осіб. Також заплановано, що з 2012 р. у медичних ВНЗ та у закладах післядипломної освіти має проводитись перепідготовка відповідних кадрів за затвердженою МОЗ програмою очно-заочної форми навчання з використанням дистанційних методів підготовки, у тому числі через Інтернет, у зв’язку з чим тривалість очного циклу спеціалізації “загальна практика – сімейна медицина” має бути скорочена з шести місяців до чотирьох [2]. Як кажуть у таких випадках, без коментарів.

Теоретично реформування передбачає, що медична допомога має надаватися у потрібний час, у потрібному місці, у потрібному обсязі, відповідної якості і з мінімальними затратами для пацієнта. Однак насправді не все так як має бути. За нормативами відстань від амбулаторії до приписаних до неї сіл має бути не більше п’яти кілометрів. За свідченням селян, щоб дібратись до свого сімейного лікаря, наприклад, у село Носівка Гайсинського району, що на Вінниччині, із сіл, приписаних до амбулаторного пункту, доводиться долати відстань 10–20 км. Рейсові автобуси ходять двічі на день, але не у всі дні тижня, графіки їхньої роботи не збігаються із потребами хворих, власний транспорт є не у всіх селян, а також не у всіх є гроші, щоб винайняти машину і т.д. [3]. Крім того, майже в усіх регіонах України, у тому числі в пілот-

них, є заклади сімейної медицини (сімейні амбулаторії), які не мають жодного лікаря: так, у Дніпропетровській області, наприклад, таких закладів 30, у Донецькій 11, у Житомирській – 37 [4].

Безумовно, впровадження інституту сімейної медицини з лікарями, які обслуговують пацієнта і його родину тривалий час, які добре знають проблеми зі здоров'ям усіх членів родини тощо – слухна ідея. Але для реалізації цієї ідеї потрібний час і, безумовно, з урахуванням низки інших чинників, відповідної кваліфікації і професійної підготовки таких лікарів, забезпечення їх житлом, особливо у сільській місцевості, забезпечення транспортними засобами, спеціальним обладнанням, різноманітними приладами для огляду та контролю стану пацієнтів, інструментами, медикаментами тощо.

Зниження рівня кваліфікації медичних кадрів є серйозною проблемою для медицини, на що вказують як вітчизняні, так і міжнародні експерти, і який залежить від двох складових – об'єктивної (якості медичної освіти) і суб'єктивної (бажання і зацікавленості медпрацівників у підвищенні рівня своєї кваліфікації). Крім того, чималу роль у цьому відіграє міжгалузєва та трудова міграція серед кваліфікованих медпрацівників. Так, щорічно з України закордон виїжджає понад 6 тис. медиків [5]. Крім того, низьким є рівень підготовки молодих кадрів, що приходять у систему охорони здоров'я, так само як і рівень клінічно-практичної підготовки молодих спеціалістів, на що також вказують і фахівці, і управлінці галузі, і самі громадяни [6].

За визнанням МОЗ України, на рівні екстреної медичної допомоги також спостерігається гострий дефіцит кадрів. Так, 2011 р., наприклад, з-поміж випускників медичних навчальних закладів у заклади охорони здоров'я пілотних регіонів на посади лікарів станцій (відділень) швидкої та невідкладної медичної допомоги було направлено... 36 випускників. Крім цього, не визначено механізм закупівель медикаментів на перехідний період для новостворених центрів ПМСД.

Тобто, з одного боку, реформування медичної галузі об'єктивно є актуальним і прогресивним кроком, але те, як воно впроваджується, і та нормативно-законодавча база, яку створено нібито задля покращання, на практиці ще більше розширює проблемне поле й поглиблює ті проблеми, що і без цього є вкрай важкими для виконання. У цілому вся система охорони здоров'я країни не відповідає вимогам ВООЗ і не забезпечує конституційні права пересічного українця щодо рівного доступу кожного до якісного медичного обслуговування. Поліпшення становища у цій галузі очікувалось як результат медичних реформ, але поки що його так і не досягнуто. І допоки організаційно не буде налаштована робота новостворених закладів, допоки вони не будуть належно обладнані та забезпечені достатньою кількістю сімейних лікарів відповідної підготовки і кваліфікації, потрібними транспортними засобами тощо, покращення якості та доступності обслуговування чекати не варто. Реформування медичної галузі у такий спосіб як воно відбувається небезпечно подальшим занепадом системи, і навіть надмірне фінансування не покращить якість обслуговування. "Система охорони здоров'я потребує не тільки організаційних змін, а й змін у свідомості медиків та пацієнтів. Останні повинні вимагати якісніших послуг, а не розраховувати на добру волю лікаря через передавання йому винагороди у конверті" [7].

В аналітичній записці, представленій відділом соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України "Щодо поточного стану та подальших напрямів реформи фінансування та управління системи охорони здоров'я в Україні", зокрема, вказано на ті недоліки та ризики, що постали вже на першому етапі процесу реформування сфери охорони здоров'я. Так, маючи на меті об'єднання коштів для надання первинної медико-санітарної допомоги на рівні району або міста, спеціалізованої і швидкої медичної допомоги на обласному рівні і далі на державному рівні, відповідно до змін, внесених до статей 88 та 89 Бюджетного кодексу

України, виник ризик взагалі припинення фінансування сільської медицини через бюджети сільських та селищних рад, що призводить до загальної руйнації сільської медицини, яка наразі хоча й погано, але працює. Тобто вже на першому етапі реформування, зазначають автори записки, відбулося не покращання ситуації у вітчизняній сфері охорони здоров'я, а в окремих випадках – погіршення її стану, особливо на селі. Апробація з 2011 р. запропонованих змін у чотирьох пілотних регіонах це яскраво підтвердила. Політика пошуку “додаткових фінансів” усередині системи призвела до того, що відбулося необґрунтоване скорочення мережі закладів охорони здоров'я шляхом ліквідації, перепрофілювання, інших форм реорганізації, що суперечить нормам конституційного права громадян України на охорону здоров'я, а також стимулює зростання тіньового ринку медичних послуг, спонтанного розвитку платних медичних послуг, неконтрольованого ціноутворення на них, і загалом працює на користь і без того недосконалих фінансово-економічних механізмів забезпечення діяльності медичної галузі тощо [8].

Державні видатки, на думку аналітиків, хоча й зростають кожного року, але все одно залишаються мізерними (3–3,7% ВВП). І хоча цей показник є відносним, оскільки стосується лише державних видатків, без урахування фінансів Світового банку, Глобального фонду, безпосередніх кишенькових витрат самих громадян на придбання ліків або отримання стаціонарного, оперативного та іншого лікування (при стаціонарному лікуванні, наприклад, 85% вартості ліків сьогодні сплачується самим пацієнтом), сукупні видатки становлять 5,5–5,6% ВВП. А разом із неформальними платежами (хабарями, так званими вдячностями у конверті або у вигляді подарунків) за надання “безкоштовної” допомоги чи послуги у державних медичних закладах (які, за окремими даними, становлять 3–3,5% сукупних державних видатків на охорону здоров'я), показник реальних обсягів фінансування сфери охорони здоров'я, порівняно із суто державними видатками, є ще більшим (до 8% ВВП) [9].

Розділ 5

У межах реформаційних заходів у медицині запроваджено Закон “Про екстрену медичну допомогу”, що почав діяти з січня 2013 р. паралельно з постановою Кабміну про новий режим надання невідкладної допомоги. Уже перший місяць практичної їх дії виявив недолугість цих змін. На думку самих лікарів, останнє полягає у нереальності реалізації зазначених нововведень, особливо у сільській місцевості. Так, зменшення часу приїзду за викликом до 10 хвилин реально є неможливим через поганий стан доріг, пробки, відсутність адекватної навігації, а часто через відсутність номерів будинків, назв вулиць, а також самих пунктів невідкладної та екстреної допомоги, брак персоналу, обладнання, транспорту тощо.

Загалом в Україні вся структура системи охорони здоров'я є вкрай недосконалою. Окрім головного Міністерства

Таблиця

**Мережа лікувально-профілактичних закладів МОЗ України,
розташованих у сільській місцевості
(на кінець року, одиниць) [11]**

<i>Заклади</i>	<i>Роки</i>	2000	2005	2007	2008	2010	2011
Кількість лікарняних закладів		1007	707	645	612	543	333
та кількість ліжок у них		20 275	14 136	13 039	12 478	12 247	7586
Із загальної кількості лікарняних закладів:							
- центральні районні лікарні		6	6	6	6	6	6
- районні лікарні		25	30	29	29	28	22
- дільничні лікарні		943	658	598	566	497	301
- спеціалізовані лікарні		17	9	7	7	8	1
- диспансери		12	3	3	3	3	2
- інші заклади		4	1	2	1	1	1
Кількість самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік		2321	3056	3274	3366	3440	2956
Кількість станцій і відділень швидкої медичної допомоги		207	181	164	176	175	140
Кількість ФАПів		16 113	15 459	15 229	15 101	14 934	12 484

охорони здоров'я України, у країні діє низка паралельних медичних служб, підпорядкованих іншим міністерствам та відомствам, які фактично дублюють діяльність установ МОЗ і на фінансування яких витрачається 42,3% коштів державного бюджету – виділених загалом на медицину [10]. Крім того, існує диспропорція якості забезпечення медичними послугами міського і сільського населення, спостерігається стала тенденція зменшення кількості медичних закладів у сільській місцевості (табл.).

З наведених даних бачимо, що за десять років кількість медичних закладів, що діяли у сільській місцевості (ФАПи, спеціалізовані лікарні, станції ШД), значно зменшилася, а враховуючи те, що географічна віддаленість деяких населених пунктів разом із незадовільною якістю доріг і транспортного зв'язку взагалі позбавляє певну частку населення України медичної допомоги, то загалом ситуація виглядає катастрофічною.

В аналітичній записці відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України щодо вдосконалення сфери охорони здоров'я в умовах постаріння населення України вказано на низку проблем, пов'язаних із медико-демографічною ситуацією в Україні, а саме: *низький рівень народжуваності* (статистика вказує, що серед новонароджених лише 11% дітей є відносно здоровими, решта народжується з певними патологіями, частина з яких поповнює ряди інвалідів, кількість яких у країні сьогодні становить майже 3 млн); *зростання захворюваності* (60% дорослого і 20% дитячого населення). Серед дорослих пенсійного віку показники захворюваності, первинної інвалідності та смертності набагато вищі, аніж серед дорослих працездатного віку (у 2,3, 1,5 і 8 разів відповідно) [12]. 43% людей віком 60 років і старші потребують медичної допомоги (серед них 42% міського населення і 45% сільського), 41% потребують активного медичного нагляду та лікування, 9,7% – інтенсивного стаціонарного лікування з подальши-

ми медичними реабілітаційними заходами, 6,5% – постійної щоденної медичної та соціально-побутової допомоги (з них 4,3% проживають у містах і 9,5% – у селах).

За статистичними даними, тільки за п'ять років (2006–2010) рівень первинної захворюваності населення України зріс майже на 5% (з 68 962,8 у 2006 р. до 72 255,4 на 100 тис. населення у 2010 р.). Ще більшими темпами зростає поширеність хвороб: з 174 577,5 2006 р. до 186 786,5 на 100 тис. населення у 2010 р. (7,0%), що вказує на перехід їх у хронічну стадію і відповідно зростання потреби у медичній допомозі, при цьому дослідження основних причин смерті від найбільш поширених захворювань свідчить, що чверть випадків смертей (25,11%) можна було б уникнути [13].

У згаданій аналітичній записці також звернено увагу на те, що сьогодні спостерігається *зменшення кількості осіб передпрацездатного віку* (від 5 до 24 років), що також збільшує тягар демографічного навантаження на осіб працездатного віку. Водночас у країні спостерігаються: збільшення кількості *самотніх* людей похилого віку, які потребують різного роду сторонньої допомоги (за прогнозами, до середини сторіччя кількість таких людей зросте утричі), а також *недостатня розвинутість системи геріатричної допомоги* населенню; низький рівень *доступності* медичної допомоги для осіб похилого віку, при цьому для сільських мешканців ці показники набагато нижчі, ніж для міських; *недосконалість системи забезпечення ліками* осіб похилого віку. На відміну від України, у більшості європейських країн, наприклад, передбачено відшкодування вартості ліків для осіб старше 65 років. У вітчизняному законодавстві пільгове забезпечення ліками передбачено лише для декількох категорій пенсіонерів: ветеранів та інвалідів Великої вітчизняної війни, інвалідів I–III груп, дітей-інвалідів, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, малозабезпечених верств населення за рахунок коштів бюджетів місцевих органів

виконавчої влади тощо [14]. Проте й ці категорії людей не завжди можуть скористатися цими пільгами з низки причин: недостатнє фінансування чи загалом його відсутність, погана поінформованість громадян про власне право щодо пільг на ліки або через фізичну неспроможність хворого дістатися лікаря чи аптеки, передусім у сільській місцевості. Наше опитування сільських мешканців трьох південних областей та АР Крим, зокрема, показало, що потрібні ліки доступні лише третині селян (29,3%), тоді як більше половини селян (53,5%) здатна отримати лише незначну їх частину.

У результаті маємо ситуацію, коли частка прямих витрат населення разом із різними “неофіційними” тарифами на медичні послуги сягає 50% загальних витрат на охорону здоров'я в країні, на відміну, наприклад, від США або Франції, де ця частка не перевищує 13%, а у деяких скандинавських країнах (Швеція, Фінляндія) становить близько 5% загальних витрат на охорону здоров'я. У результаті, всупереч тому, що Конституція гарантує безкоштовне медичне обслуговування, в дійсності більшість громадян України позбавлені можливості лікуватися безкоштовно й вимушені витратити на це власні кошти.

У березні 2012 р. було затверджено законопроект про Загальнодержавну програму “Здоров'я 2020: український вимір” на період 2012–2020 рр., якою передбачається збереження та зміцнення здоров'я населення шляхом профілактики захворювань, а не їх лікування, мінімізацію чинників ризику захворювань, створення сприятливого для здоров'я середовища, оптимізація системи охорони здоров'я відповідно до реальних потреб населення, надання медичної допомоги шляхом пріоритетного розвитку первинної та екстреної медичної допомоги, диференціації стаціонарної медичної допомоги, удосконалення системи відновного лікування, паліативної допомоги та медичної реабілітації з переходом від фінансування закладів охорони здоров'я до надання медичної допомоги населенню [15].

Загалом, на нашу думку, проблеми медико-соціального характеру, що виникли і сформувалися в умовах постаріння населення, мають визначати загальний вектор державної політики на всіх етапах реформування системи охорони здоров'я в країні. Автори згаданої записки у результаті аналізу стану виконання нормативної бази та ступеня реалізації державних програм щодо поліпшення здоров'я та якості життя населення старших вікових груп дійшли висновку, що переважна більшість поставлених завдань так і не була вирішена, крім хіба що регіональних програм, які виявилися результативнішими за загальнодержавні [16].

Соціальні виклики, які постали перед Україною, пов'язані насамперед із демографічною кризою, постарінням населення, фінансовою неспроможністю діючої пенсійної системи, постарінням трудових ресурсів і кадровим дефіцитом у тих галузях економіки, які мали б стати рушієм економічного зростання країни, актуалізують низку першочергових заходів, серед яких, як вказують фахівці, підвищення і стимулювання народжуваності, зменшення випадків дострокової смертності, підвищення якості і престижності технічної та медичної освіти, розвиток безперервної освіти, приведення професійної підготовки відповідно до потреб ринку праці тощо. У перспективі в Україні варто було б змінити політику надання соціальних гарантій “з утримування бідних” на “стимулювання працюючих”, формування позитивного соціального клімату, що дало б змогу подолати утриманські настрої в суспільстві, а систему охорони здоров'я переорієнтувати з лікування на профілактику [17].

Наостанок зауважимо, що, попри все, Україну очікує порівняно стабільне соціально-економічне майбутнє, принаймні, на думку аналітиків, у найближчі чверть сторіччя. Йдеться про те, що в країні надалі триватиме зростання частки населення похилого віку, через що зростатиме демографічне навантаження на працездатне населення.

Країна надалі втрачатиме кваліфіковані кадри та інтелектуально-творчий потенціал. Зниження якості освіти спричинятиме до нестачі кваліфікованих спеціалістів у всіх галузях. Підсилюватиметься забруднення довкілля, оскільки масовий соціально-культурний поворот у бік “зелених цінностей” відбувається і надалі відбуватиметься надто повільно. Державотворці зосереджуватимуться на індустріальному векторі розвитку економіки та власних кишень. Прогресуюча урбанізація, де “сталевар перемагає фермера”, органічно вписуватиметься у цей контекст. До речі, ця тенденція стабільно утримується з часів масового будівництва соціалізму, коли аграрний сектор активно заміщувався індустріалізацією.

Посиляться міграційні процеси між великими містами та містами малими і селами, одні вимиратимуть, інші розростатимуться за рахунок можливих робочих місць та відносно вищої якості життя. Крім того, на думку аналітиків, а також з погляду сучасної медицини, розширення доступу до Інтернету та дедалі більше залучення широкого загалу до соціальних мереж у ньому впливатимуть на здоров’я нації, як фізичного, так і психологічного, розширюючи тим самим коло залежних від віртуального простору, а відтак поповнюючи лави осіб у стресовому стані. Усе це надалі загрожуватиме ситуацією, коли Україна, через свій низький людський капітал не зможе ефективно розпоряджатися й ефективно використовувати свій природний базовий капітал, яким володіє.

Таких безрадісних висновків дійшли аналітики сайту “Хвиля”, підсумувавши результати форсайту “Людський капітал України 2025”, дослідження, проведеного у червні – жовтні 2012 р. із залученням широкого кола експертів, підприємців та менеджерів вищої ланки з метою встановлення основних тенденцій трансформації людського капіталу України та найбільш ймовірних сценаріїв розвитку та стратегічних проектних ініціатив, що можуть стати фактором змін в умовах невизначеності шляхів економічного та політичного розвитку світу й України [18].

Література

1. *Відатки* на медицину в Україні в 10–15 разів нижчі за європейські [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/475928-vidatki-na-meditsinu-v-ukrajini-v-10-15-raziv-nijchi-za-evropeyski.html>
2. Офіційний Інтернет-ресурс МОЗ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/reform_answers.html
3. *Пархомчук Т.* Медична реформа: пацієнт швидше живий... поки що [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://20minut.ua/Новини-Вінниці/news/>
4. *Позитивний* досвід реформування галузі охорони здоров'я регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uiph.kiev.ua/uploads/regiony_reform_galuzi/kyiv.pdf
5. *Україна* – донор медичних кадрів для багатьох країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://health.unian.net/ukr/detail/223513>
6. Див. : *Україна* – донор медичних кадрів для багатьох країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://health.unian.net/ukr/detail/223513>; *Українська* освіта більше не влаштує іранців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vnz.org.ua/statti/1134>; *Освіта* на експорт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrbizn.com/headline/153-osvta-na-eksport.html>; *Кто* нас завтра буде лікувати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zn.ua/HEALTH/kto_nas_zavtra_budet_lechit-99247.html; *Кто* излечит українську медицину? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://debaty.org/article/medicina_deb/medicina_analitika/467.html
7. *Руських К.* Як вилікувати медицину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2012/09/28/337448/>
8. *Щодо поточного* стану та подальших напрямів реформи фінансування та управління системи охорони здоров'я в Україні : Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/717/>
9. *Медведовська Н.В.* Функціонально-організаційна система моніторингу стану здоров'я населення та особливості її функціо-

нування на регіональному рівні / Медведовська Н.В.// Інновації в медицині. – К., 2011. – Вип.7 (2). – С. 56”57.

10. *Щодо пріоритетних* напрямів вдосконалення вітчизняної сфери охорони здоров'я : Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/480/>

11. Див. : *Заклади* охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 році : Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>

12. *Чайковська В.В.* Геріатрична допомога населенню: виклики і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://family-doctor.com.ua/geriatriчна-dopomoga-naseleennyu/>

13. *Концепція* загальнодержавної програми “Здоров'я 2020: український вимір” на 2012–2020 рр. : проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zastupnik.at.ua/publ/zakonodavstvo/konceptija_zagalnoderzhavnoji_programi_quot_zdorov_ ja_2020_ukrajinskij_vimir_quot_na_2012_2020_rr/11-0-715

14. *Законодавство* України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>

15. *Про затвердження* Загальнодержавної програми “Здоров'я 2020 – український вимір” : законопроект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zastupnik.at.ua/publ/zakonodavstvo/konceptija_zagalnoderzhavnoji_programi_quot_zdorov_ ja_2020_ukrajinskij_vimir_quot_na_2012_2020_rr/1-1-0-715

16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/starinnya-ce44a.pdf>

17. Див. : *2025 рік*: нові демографічні виклики для України : матеріали круглого столу (20.01.2011, ІДСД ім. М.В.Птухи НАНУ, Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/stil.html>

18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.org/analytics/society/lyudskiy-kapital-ukrayini-2025-pidsumki-forsaytu.html>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В КИЄВІ

Вивчається мовна ситуація в столиці України за самооцінками опитаних киян. Дається визначення поняття рідної мови, як його розуміють кияни та громадяни України. Окреслюються деякі аспекти мовної ситуації: в яких осередках вжиткують певні мови спілкування, які мови частіше побутують у користуванні засобами масової інформації та іншим культурним продуктом. Описано, які зміни мовної ситуації в Києві спостерігають опитані кияни в різних осередках. Проаналізовані прогнози опитаних киян щодо подальших змін мовної ситуації в Києві. Наведені думки опитаних киян щодо необхідності державної підтримки певних мов, щодо легкості їх вивчення та функціональності. Описані самооцінки опитаних киян щодо їхньої мовної поведінки в певних ситуаціях.

Keywords: *language of intercourse, linguistic situation, linguistic preferences, the mother native language, bilingual.*

Ключові слова: *мова спілкування, мовна ситуація, мовні переваги, рідна мова, білінгв.*

Ключевые слова: *язык общения, языковая ситуация, языковые предпочтения, родной язык, билингв.*

Одним з найактуальніших для України є питання про те, коли її громадяни віднайдуть спільні цінності і заговорять спільною мовою, наповнюючи свою комунікацію загальними символами та смислами, породженими реальними важливими для громадян України подіями, а не трансльованою з інших країн реальністю, оцінками та думками. Соціальну актуальність “мовного” питання в Україні демонструють, зокрема, парламентські баталії навколо закону про мови, а також і вуличні протестні за-

ворушення, які стались проти перегляду мовного законодавства. Ці події спонукають до перегляду даних, отриманих під час опитування киян у 2009 р.

До тем, пов'язаних з мовою спілкування, у науковому контексті зверталися соціолінгвісти [1; 2; 6] та етнолінгвісти, соціальні психологи [5], журналісти та історики [7; 8], а також соціологи [3; 4]. Зроблено висновки про важливість мови у формуванні інформаційного та семантичного простору одномовних спільнот. Мова розглядається як засіб засвоєння та передачі культури, вірувань, цінностей та норм. Наголошувалось на важливості розгляду мовної ситуації в столиці як певного взірця, яким вона могла б бути для всієї країни. Відзначалася складність мовної ситуації в країні, болючість сприйняття “мовного питання” як для україномовних, так і для російськомовних громадян України. Загроза своїй мові сприймається громадянами болюче саме через те, що вона тісно пов'язана зі смисловими глибинами свідомості людини, і неповага до мови, загроза її нормальному обігу розцінюється як неповага до особистості та етносу.

Авторами проаналізована також певна невідповідність шкал вимірювання деяких показників мовних ситуацій у самооцінках громадян, неоднозначність трактування значення отриманих соціологічних даних [4; 3]. Підкреслена невідповідність вітчизняної мовної та інформаційної політики реаліям та викликам мовної ситуації [3].

Відомо, що Київ і за часів Російської імперії, і в радянський період був переважно російськомовним містом [8; 7], а українська мова упосліджувалась у результаті проведення політики цілеспрямованої русифікації.

Оцінка стану справ і змін мовної ситуації в столиці є цікавим питанням для соціологічного аналізу, адже столиця країни може умовно слугувати певним індикатором мовних змін у країні загалом. Гіпотетично ствердимо, що столиця або стає більш двомовною, або навіть поступово “українізується”. Припустимо також, що, спілкуючись, дивлячись телепередачі або читаючи, двомовні люди

(білінгви) не завжди звертають увагу на те, якою мовою вони говорять або сприймають інформацію.

Оцінку мовної ситуації в Києві дали 358 респондентів-киян, опитаних переважно на вулицях і в дворах будинків, а частково – у квартирах різних районів міста¹, опитування виконувалось як пілотне. 40% опитаних – чоловіки, 60% – жінки. Віковий розподіл вибірки такий: 45% респондентів молодші 30 років, старших 30 років допенсійного віку – 38%, пенсійного віку – 17% опитаних.

Опитуванням були охоплені респонденти широкого спектру професій та роду занять – від студентів або пенсіонерів до менеджерів, вчителів, юристів або машиністів чи приватних підприємців.

Більшість опитаних (54%) народилися не в Києві, а 46% з них – кияни від народження. 36% респондентів мають вищу освіту; частки тих, хто має неповну вищу та середню освіту, становлять 29% кожна; 6% опитаних мають неповну середню освіту.

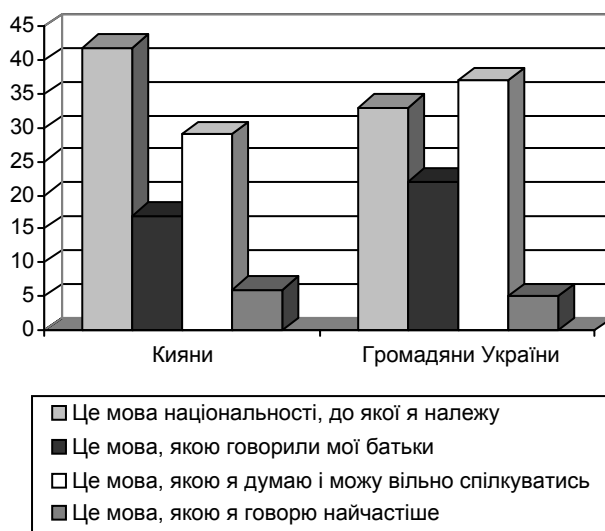
Мовні характеристики, звички та преференції опитаних киян

Опишемо розуміння опитаними поняття “рідна мова” і порівняємо їх з відповідями громадян України (рис. 1).

Відповідаючи на запитання про те, чим для них є рідна мова, респонденти – кияни найчастіше обрали відповідь “Це мова національності, до якої я належу” (42%). Понад чверть (29%) вважають, що рідна мова – це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися; 17% думають, що це мова їхніх батьків, а 6% вибрали визначення “Це мова, якою я говорю найчастіше”. Порівняємо ці відповіді з тими, які отримані за результатами “Омнібусу”. Найбільша частка (37%) тих громадян, хто вважає, що це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися. Третина громадян відповіли: “Це мова національ-

---

¹ Опитування виконане силами студентів, які проходили виробничу практику в Центрі соціальних експертиз Інституту соціології НАН України. Польовий етап проходив у січні–лютому 2009 р.

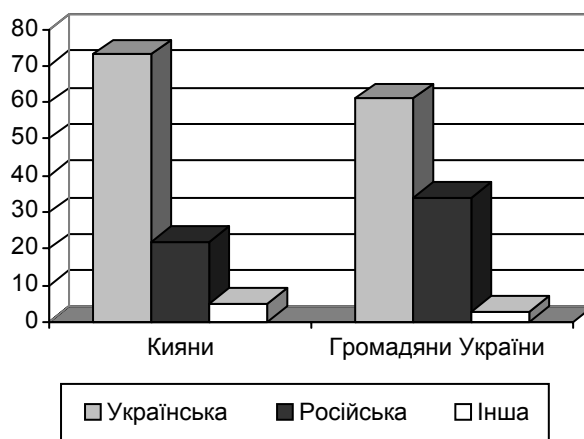
Рис. 1. Визначення смислу поняття рідної мови опитаними киянами та громадянами України² (%)

ності, до якої я належу”, п’ята частина (22%) – думають, що це мова батьків. Бачимо: опитані кияни частіше обирають визначення рідної мови як мови своєї національності, а громадяни України частіше вважають, що це мова, якою мислиш і вільно спілкуєшся.

Респонденти відповіли також на запитання щодо їхньої рідної мови та рідної мови їхніх батьків. Українську мову вважають рідною 73%, російську – 22% опитаних киян, і 5% вважають рідною іншу мову (рис. 2).

Порівняння даних опитування киян та даних “Омнібусу” засвідчує, що серед громадян України порівняно менша, ніж серед опитаних киян, частка тих, хто вважає рідною українську (61%), і порівняно більша, ніж серед киян, частка тих, хто вважає рідною російську (34%), і

² В ході “Омнібусу” Інституту соціології НАНУ 2011 р. було опитано 3200 респондентів у всіх областях України

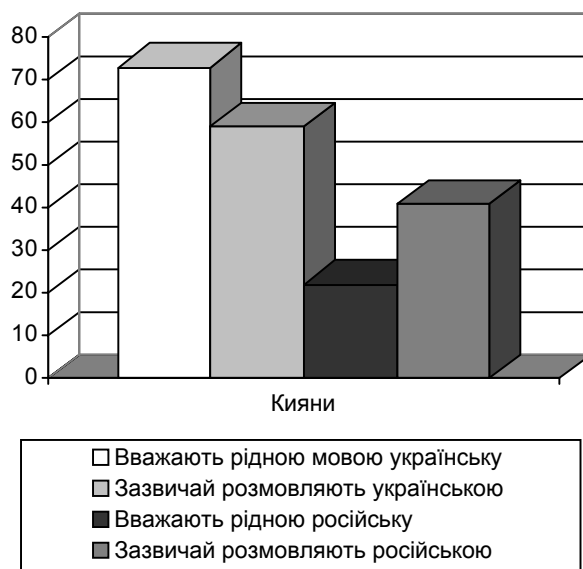
Рис. 2. Рідна мова опитаних киян та громадян України (%)

незначна (3%) частка тих, хто називає рідною іншу мову. Проте розмовляє зазвичай українською менша частка (59%) опитаних киян (рис. 3), ніж частка тих, хто вважає її рідною (73%).

Натомість частка тих, хто розмовляє в побуті російською (41%), майже вдвічі перевищує частку тих, хто вважає її рідною (22%).

Рідна мова і батька, і матері переважної більшості опитаних киян (72%) – українська. Ця частка збігається з часткою тих, хто вважає рідною українську. Російська мова є рідною для батька або матері у 27% та 26% опитаних відповідно. Лише 2–3% опитаних вказали, що рідною для їх батька або матері є (чи була) інша мова.

На запитання про рівень володіння мовами більшість (54%) респондентів відповіли (рис. 4), що однаково добре володіють і російською, і українською мовами; 30% опитаних вважають, що краще володіють українською, а 16% визнали, що краще володіють російською мовою.

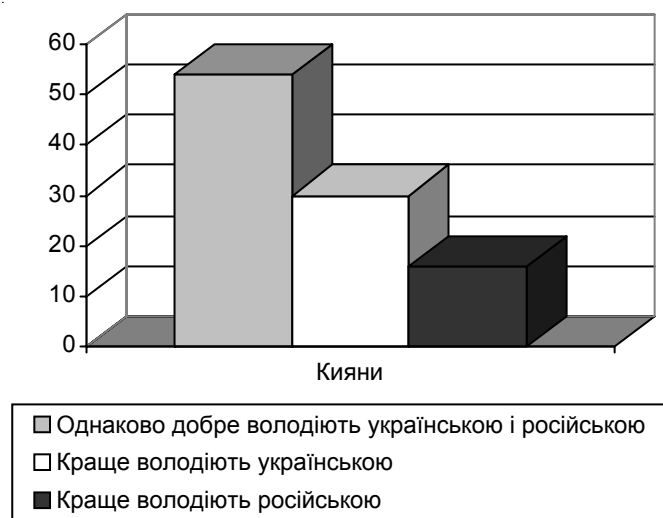

Рис. 3. Рідні мови та повсякденні мовні практики опитаних киян (%)

Опитані переважно білінгви: краще володіє однією з мов менша їх частина, ніж обома.

Мова отримання освіти респондентами переважно українська (75%), як і мова родинного спілкування – 66% опитаних (табл. 1).

Мовою опитаних для звернення до незнайомої людини дещо частіше була українська (51%), ніж російська (42%). Мова спілкування опитаних у державній установі (52%), у церкві (48%) та закладі культури (42%) також частіше українська, ніж російська (29–34%). З друзями та родичами респонденти майже однаково часто (39–36%) розмовляють українською, а також обома мовами, дещо рідше (25%) – російською. Зі співробітниками, лікарями, начальниками або викладачами, на роботі або заняттях найбільші частки опитаних (42–47%) варіюють мову спілкування.

Рис. 4. Рівень володіння мовами за самооцінками опитаних киян (%)

Отже, чим більш офіційне середовище, тим частіше опитані кияни обирають двомовність.

Розглянемо мови, якими послуговуються опитані для отримання інформації з ЗМІ та друкованих видань. Серед періодичних видань (у відповідях на відкриті запитання) найчастіше названі розважальні, такі як: “Yes!”, “Натали”, “Oops”, “Телепрограмма” тощо, і всі вони російськомовні. Дещо рідше називали “солідніші” ЗМІ: “Кореспондент”, “День”, “Україна молода” тощо – переважно російськомовні, але є й україномовні. Також часто згадані видання, які містять сенсаційні або скандальні матеріали (“Аргументы и факты”, “Бульвар” ін.) – вони російськомовні. Невелика частка видань присвячені здоров’ю або веденню господарства (“Здоровье”, “Дом. Сад. Огород” тощо) – ці видання також російськомовні. Подеколи видання спортивні: (“Футбол”, “Спорт” тощо) (російськомовні), інколи – гумористичні: “Крокодил” (російськомовний) або “Перець”

Таблиця 1
Мови спілкування опитаних у різних осередках (%)

Мовні осередки	Мови		
	Українська	Російська	Українська або російська ³
Освітні заклади	75	25	-
Родина	66	34	-
Державні установи	52	14	34
Незнайомі люди	51	42	7
Церква	48	23	29
Заклади культури	42	25	33
Друзі та родичі	39	25	36
Лікарі, начальники, викладачі	38	20	42
Робота або заняття	35	18	47
Співробітники	34	22	44

(україномовний). Рідко вказані обласні газети (“Сіверщина”, “Деснянська правда” тощо) – вони україномовні. Зрідка названі професійні або науково-популярні видання (“Все про бухгалтерський облік”, “Праця і зарплата” і т.ін.). Переважна (до 75-80%) частина вказаних друкованих видань – російськомовні, і лише не більше 20–25% україномовні. Попри це, з тих, хто відповів на запитання щодо доступності друкованої періодики тією мовою, яку обирає респондент (таких 247 осіб), 84% відповіли, що мають достатній доступ до видань тією мовою, якою вони би хотіли, і лише 16% вважають цей доступ недостатнім. Отже, наявний на ринку дефіцит україномовних періодичних видань перетворився на звичне явище для опитаних, і більшість з них не тлумачать цей факт як незручність.

У відповідях на відкриті запитання респонденти назвали ті телеканали, які вони зазвичай дивляться. Найчастіше вказані Інтер, 1+1, СТБ, НТН тощо. Другою чергою згадані розважальні (Діскавері, Спорт, М1, і т.ін.). Ще

³ Ця альтернатива не пропонувалась респондентам у запитаннях щодо отримання освіти та спілкування в родині.

рідше трапляються такі, як Наше кіно, Ентер мюзік тощо. Респонденти доволі часто (приблизно в чверті випадків) не могли точно згадати мову каналу; більшість з тих, хто назвали свої улюблені канали (67–70%) вважають їх українськомовними, хоча з переліку каналів видно, що значна частина їх російськомовна. Бачимо, що припущення про недостатню усвідомленість деяких мовних питань у респондентів підтверджується.

Частка тих, хто не надає переваги ні українській, ні російській мові при виборі книг або фільмів, сягає майже половини (табл. 2). Серед тих, хто обирає для себе виключно російську (31% та 36% для книг та фільмів відповідно), переважає частку тих, хто обрав українську (21% та 15%).

Таблиця 2

Мовні переваги опитаних щодо вибору книг та фільмів (%)

Культурний продукт	Мови		
	Українська	Російська	Українська або російська
Книги	21	31	48
Кінофільми	15	36	49

Можна пояснити це тим, що на українському книжковому ринку, а на ринку кінопродукції і поготів, українськомовний продукт представлений значно рідше і бідніше, ніж російськомовний.

На думку більшості опитаних (59–67%), у родинях, серед друзів, у церквах або релігійних установах та у видавництві періодики, а також на вулицях Києва за останні три роки змін у використанні мов не відбулося (табл. 3).

Помітили, що почастишало спілкування українською, від чверті до третини респондентів.

Мовних змін за останні три роки у виробництві і продажу книг за останні три роки половина опитаних не відмічає, 41% респондентів помітили зростання вжитку української мови, а 9% вважають, що зросло використання

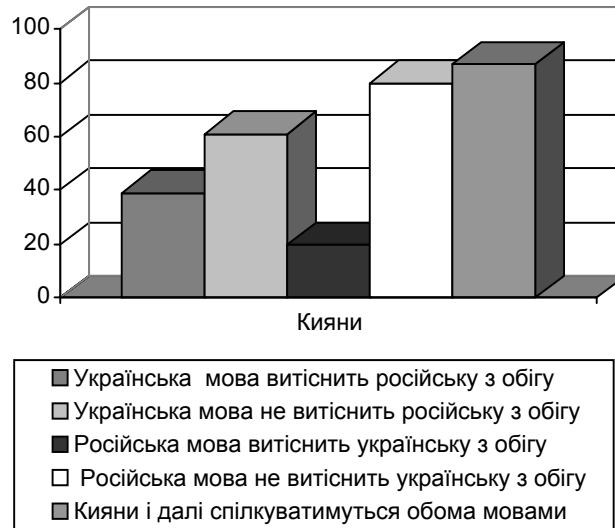
Таблиця 3
Мовні зміни в соціальних осередках (%)

Соціальні осередки	Зміни		
	Не змінилось	Почастішало використання української	Почастішало використання російської
Родина	64	29	7
Друзі	67	25	9
Церква або релігійні установи	66	30	4
Видавництво періодичних видань	60	31	9
Вулиці Києва	59	33	8
Видавництво і продаж книг	50	41	9
Заклади культури	41	54	5
Державні установи	43	51	6
Фільми в кінотеатрах	31	62	8
Передачі телеканалів	30	65	5

російської. Такі мовні осередки, як заклади культури, державні установи, кінофільми та телепередачі, на думку більше половини (51–65%) опитаних, стали більш україномовними. Частка тих, хто не помітив змін, менше – від 30% до 41%. Частка тих, хто відзначає зростання вжитку російської, не перебільшує 8%. За спостереженнями опитаних, частка українського мовлення поволі зростає в усіх осередках спілкування та у виданні книг.

Майже половина (48%) опитаних киян вважає, що у Києві необхідно організувати курси з поглибленого вивчення української мови. Вважають їх не потрібними майже чверть (24%) респондентів, а 28% не визначилися з відповіддю. Попри те, що більше половини опитаних (54%) зазначили, що однаково добре володіють обома мовами, а ще 30% вважають, що краще вони володіють українською, курси з поглибленого вивчення української мови, на їхню думку, потрібні.

Респонденти оцінили шанси української або російської мови бути витісненими з мовлення в майбутньому (рис. 5).

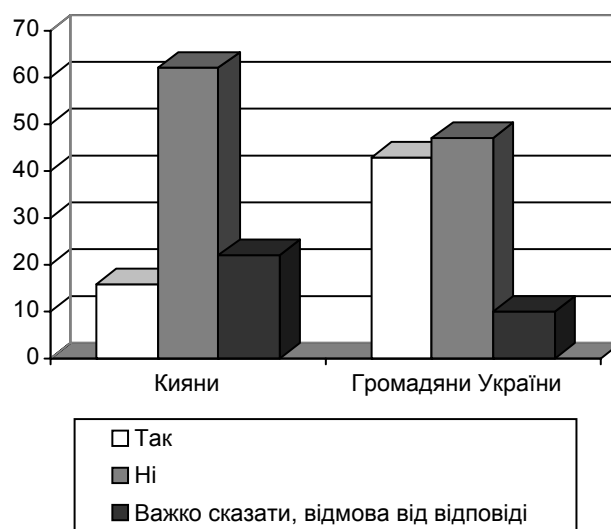
Рис. 5. Прогноз опитаних киян щодо подальших мов спілкування в Києві (%)

Вважають, що українська мова поступово витіснить російську, 39%, тоді як заперечують таку перспективу 61% опитаних. Тих, хто вважає, що російська витіснить українську з обігу, 20%, а тих, хто вважає, що цього не відбудеться, – 80%. Думають, що кияни і надалі користуватимуться обома мовами, 87% опитаних.

На запитання “Чи вважаєте Ви необхідним надати російській мові статус офіційної в Україні?” ствердно відповіли 16% опитаних киян (рис. 6), відповіли “Ні” 63%, а п’ята частина їх не визначилася з відповіддю.

Розподіл відповідей громадян України інший (“Омнібус”, 2011 р.). Вважають потрібним надати російській мові статус офіційної 43% громадян, а не вважають це потрібним 47%. Серед киян частка тих, хто заперечує таку необхідність, більша, ніж у цілому по країні.

На запитання про зміни у становищі української мови найбільша частка опитаних киян (48%) відповіла, що становище української мови за роки незалежності поліпши-

Рис. 6. “Чи вважаєте Ви необхідним надати російській мові статус офіційної в Україні?” (%)

лось; майже п’ята частина респондентів вважає, що її становище не змінилось; 14% опитаних відповіли, що воно погіршилось, а 8% респондентів вважають, що питання про становище української мови роздмухується штучно.

Попри те, що майже половина респондентів вважають, що становище української мови поліпшилось, майже три чверті їх упевнені, що вона потребує підтримки (табл. 4).

На запитання “Якою мовою краще спілкуватися Вашим дітям?” (рис. 7) більшість опитаних киян (67%) відповіли, що українською, 21% – що російською, і 13% обрали інший варіант.

Серед інших – переважно англійська, але зустрічаються і німецька та французька мови. Зрозуміло: ці респонденти планують виїзд своїх дітей за кордон.

Більше половини опитаних киян вважають найлегшою для вивчення і більш функціональною українську мову (табл. 5).

Близько третини опитаних упевнені, що такою є російська. Інші мови назвали 6–9% опитаних. Серед них –

Таблиця 4

Необхідність підтримки конкретної мови

Мова, що потребує підтримки	%
Українська	71
Російська	6
Жодна не потребує	13
Важко відповісти	9

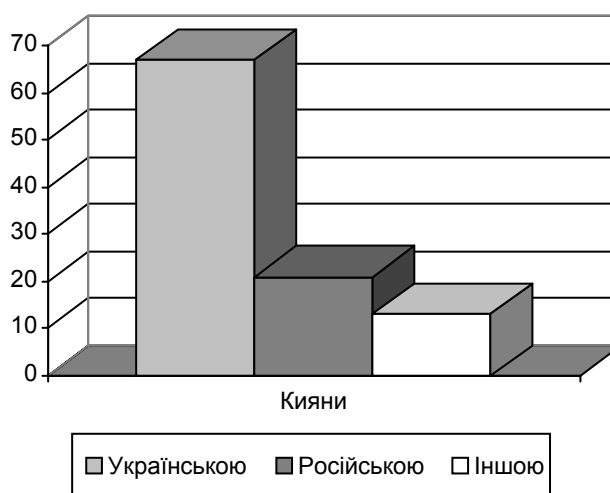

Рис. 7. “Якою мовою краще спілкуватись Вашим дітям?” (%)

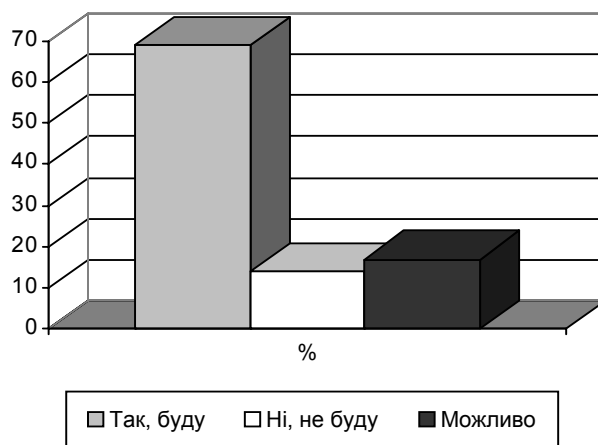
англійська, німецька, французька, іспанська, італійська і білоруська.

Насамкінець змодельємо ситуацію спілкування. Респондентів спитали про те, чи будуть вони спілкуватися тією ж мовою, якою спілкується гурт друзів, до яких вони щойно приєдналися (рис. 8).

Переважна більшість опитаних киян (69%) думають, що виявлятимуть у спілкуванні мовну гнучкість та чемність, переходячи на мову співбесідників. Лише 14% опитаних киян сказали, що не будуть переходити на мову співбесідників, а 17% вагаються, але думають, що таке можливо.

Таблиця 5
Оцінки легкості вивчення та функціональності мов (%)

Мови	Найлегша для вивчення	Найбільш функціональна
Українська	55	57
Російська	30	34
Англійська	9	-
Інша	6	9

Рис. 8. “Чи будете Ви спілкуватися тією ж мовою, що й Ваші друзі, коли Ви щойно до них приєднались, а розмова вже триває?” (%)

Підсумуємо. Визначення поняття рідної мови опитаних киян та громадян України дещо різне: перші частіше вважають, що це мова національності, і дещо рідше – що це мова мислення та вільного спілкування; другі – навпаки, дещо частіше відзначали, що це мова, якою думаєш і вільно спілкуєшся, і дещо рідше – що це мова національності. Наступним за частотою вибору є визначення “мова, якою говорили мої батьки”. Громадяни України частіше, ніж опитані кияни, обирали це визначення; зрозуміло, що ці визначення не суперечать одне одному за змістом.

Майже дві третини опитаних киян вважають рідною українську мову, і стільки ж їх мали україномовних і батька, і матір. Російську вважають рідною майже чверть опитаних, і дещо більше чверті мали російськомовних батька або матір. Але розмовляє у побуті українською менша частка опитаних (59%), ніж частка тих, хто назвав її рідною, а російською – майже удвічі більша, ніж частка тих, хто назвав її рідною.

Більшість освітніх закладів надають знання українською мовою, і більшість родин опитаних спілкуються українською. Українська переважає також і в державних установах, і в розмові з незнайомими людьми, і в закладах культури та в спілкуванні з друзями і родичами. Обома мовами опитані послуговуються в діловій комунікації.

Серед періодичних друкованих видань, яким віддають перевагу опитані кияни, домінують російськомовні; те ж стосується і телеканалів, і книг; це не дивно – адже на ринку російськомовний продукт переважає. Опитані не завжди правильно вказують мову телеканалу, отже, часом не звертають на це уваги. Мовні преференції опитаних киян при виборі книг або фільмів переважно свідчать про однакове ставлення до обох мов або (третина) переважання вибору російської.

На думку більшості, у родинях, серед друзів, у церквах або релігійних установах, у випуску періодичних видань, на вулицях Києва мовних змін не сталося; водночас частка тих, хто помітив у цих осередках почастищення вжитку української мови (більше, ніж удвічі), переважає частку тих, хто вбачає почастищення використання російської. На думку більше ніж половини опитаних, почастишло використання української в державних установах, закладах культури, фільмах у кінотеатрах та передачах телеканалів.

Опитані кияни частіше, ніж громадяни України назагал, не вважають необхідним надання російській мові статусу офіційної в Україні.

Хоча майже половина опитаних киян вважає, що становище української мови за роки незалежності поліпшилось, переважна більшість (дві третини) респондентів вва-

жають, що вона потребує підтримки. Майже половина опитаних вважає також, що в Києві потрібно відкрити курси з поглибленого вивчення української мови. Більше половини опитаних вважає українську мову найлегшою для вивчення та найбільш функціональною.

На думку переважної більшості опитаних киян, їх дітям краще спілкуватись українською. Вважають, що російською – близько п'ятої частини опитаних, а 13% назвали іноземні мови. Імовірно, останні респонденти планують виїзд дітей за кордон.

Переважна більшість опитаних переходить на мову своїх співбесідників, якщо розмова вже триває; це свідчить про певну мовну гнучкість респондентів.

За самооцінками опитаних киян, вони є білінгвами, і крім того, за їх оцінками, Київ є двомовним містом і залишатиметься переважно двомовним у майбутньому.

Література

1. Белл Р.Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Белл Р.Т. ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1980. – 318 с.
2. Брицин В.М. Соціолінгвістика // Українська мова: енциклопедія / Брицин В.М. ; ред. В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 631.
3. Вишняк О.І. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / Вишняк О.І. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 176 с.
4. Головаха Є.І. Зміни мовної ситуації в Україні / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна // Українське суспільство: моніторинг – 2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 274.
5. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология / Т.М.Дридзе, А.А.Леонтьев. – М. : Либроком, 2009. – 224 с.
6. Масенко Л.Т. Нариси з соціолінгвістики / Масенко Л.Т. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 242 с.
7. Панасюк Л.В. Мовне середовище Києва [Електронний ресурс]. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/P19_doc.pdf
8. Погрібний А.Г. Найперше з Києва питати (про мовну ситуацію в столиці) / Погрібний А.Г. – К. : Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 62 с.

СТРАТИФІКАЦІЯ ПРАКТИК ДОЗВІЛЛЯ

У статті на прикладі практик дозвілля населення Києва аналізується взаємозв'язок стилю життя і критеріїв соціальної стратифікації. Емпіричною основою стали дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2012, 2010 та 2008 роки. За допомогою порівняльного аналізу виявляються особливості дозвілля киян, конструюється стратифікована класифікація практик дозвілля та досліджується вплив різноманітних ресурсів на вибір занять у вільний від роботи час. Найбільшою мірою відрізняється дозвілля заможних і бідних, зайнятих і безробітних, представників престижних професій і з рівнем престижу нижче середнього, міських жителів і вихідців із сільської місцевості, освічених і неосвічених, ініціативних і пасивних.

Keywords: *leisure, lifestyle, social stratification.*

Ключові слова: *практики дозвілля, стиль життя, соціальна стратифікація.*

Ключевые слова: *практики досуга, стиль жизни, социальная стратификация.*

Традиція використовувати поняття стилю життя в дослідженні соціальної стратифікації має тривалу історію. Скажімо, М.Вебер розглядав стиль життя як певну характеристику статусних груп, сформованих у результаті нерівного розподілу статусної почесності. Остання, своєю чергою, може означати будь-яку якість, що оцінюється більшістю людей. Наприклад, проживання на певній вулиці, походження, харизма, формальна освіта чи діяльність. Поряд з цим бажання належати до певної статусної групи супроводжується рядом очікувань з боку оточуючих, тому кожному подібному колу людей властивий набір правил, принципів поведінки, певні “умовності”, яких необхідно дотри-

муватись [2, с. 96–105]. Тож, за М. Вебером, стиль життя – це характерна для певного кола осіб діяльність та щоденна практика, що відображає ідеологічні уявлення та переконання. Т.Веблен розглядає поняття стилю життя в сучасному для нього суспільстві як демонстративне споживання, покликане символізувати успіх та належність до обраних. Міркування Г.Зіммеля полягають у тому, що стиль життя – це прагнення людини до ідентичності та спосіб самовираження, зокрема тяжіння до збігу внутрішнього змісту особистості, її потреб та устремлінь, і зовнішньої соціально прийнятної форми їх реалізації [5, с. 78–80]. Тому безперечною є необхідність операціоналізації та включення індикаторів стилю життя в методики, спрямовані на визначення соціального становища індивіда. Поряд із тим постають питання, як саме стратифікуються позиції індивідів у просторі стилів життя і як цей простір перетинається з іншими вимірами соціальної нерівності [6; 8].

Стиль життя для П.Бурдьє, як похідна від габітусу цілісна сукупність преференцій та виборів, передбачає певні структури споживання, серед яких ним виділено три основні: харчування, культура та зовнішність (або представницькі витрати). Культурним практикам властиво змінюватись від благородних, вже в силу своєї рідкості й притаманності виключно групам, які володіють водночас найбільшим економічним та культурним капіталами, до вульгарних через їх доступність та поширеність і характерність для найбільш збіднілих груп. Згідно з поглядами П.Бурдьє символічний вираз класової позиції чи стиль життя має своєю підставою смак, що керує процесом перетворення речей в ознаки позицій [1]. М.Шульга опрацьовує категорію стилю життя як таку, що може одночасно або окремо зумовлюватися: традицією, свідомим чи несвідомим вибором одного з існуючих типів поведінки та бажанням самореалізації чи самоствердження [9].

Результати емпіричних досліджень, спрямованих на розв'язання цієї проблеми, зокрема отримані П.Бурдьє, які встигли стати класикою, свідчать, що культурні прак-

тики зумовлюються вихованням, рівнем освіти та соціальним походженням [4, с. 294]. Г.Мюллер серед факторів, що впливають на вибір життєвого стилю, звертає увагу на матеріальні й культурні ресурси, форму родини, характер улаштування домашнього і сімейного життя та ціннісні установки індивіда [10]. А.Ручка досліджував взаємозв'язок між належністю до певної соціально-професійної групи та обсягом культурного капіталу, і згідно з отриманими ним результатами об'єктивованій культурний капітал зумовлюється матеріальним станом, тоді як розподіл обсягу культурних практик серед професійних груп не має статистично значущих відмінностей [7]. Н.Коваліско засвідчує, що представники однієї страти обирають схожі практики, зокрема верхівці ієрархії властиве символічне споживання, дотримання високих стандартів життя та демонстрація досягнень, тоді як нижні страти задовольняють мінімальні потреби і обирають практики, спрямовані на виживання. Спираючись на цей факт, Н.Коваліско запропонувала використовувати порядок практик для визначення позиції індивіда в соціальному просторі на рівні з іншими критеріями соціальної стратифікації. У рамках розробленої концептуальної моделі "позиції & диспозиції & практики" порядок практик відображається рівнем їх інтенсивності, показник розраховується на основі усіх зазначених відповідей кожного респондента щодо тих видів занять, якими він займався протягом останнього року [3, с. 56–57].

Зважаючи на актуальність удосконалення підходів для визначення місця індивіда в соціальній структурі шляхом урахування відмінностей стилю життя, метою нашої статті є з'ясування, як саме стиль життя взаємопов'язаний і співвіднесений з іншими критеріями соціальної стратифікації, зокрема економічним, владним, соціальним, особистісним та критерієм визнання. У межах нашого дослідження зосередимось на дозвіллі киян, оскільки інфраструктура столиці задає різноманіття шансів і визначає можливість вибору неоднорідних зразків дозвілля. У цьому

пошуку на прикладі практик дозвілля населення Києва розглядаються особливості стилю життя обраної групи, конструюється стратифікована класифікація дозвілля згідно з його інтенсивністю й досліджується відношення вибору занять у вільний від основної й домашньої роботи час та критеріїв соціальної стратифікації.

Аналіз проводився на основі даних моніторингу Інституту соціології НАН України. Задля збільшення наповненості обраної групи, попередньо, три масиви даних за 2012, 2010 та 2008 роки було об'єднано, що загалом становить 5401 респондент, мешканці Києва становлять 5,4% (293 респонденти). Критерії соціальної стратифікації операціоналізовані так: до економічного зараховано матеріальний стан сім'ї, до владного – статус зайнятості для відображення рівня й наявності повноважень, як права впливати на дії інших та здійснювати контроль через накази та розпорядження. Критерій визнання представлений через престиж типів зайнятості. Заняття упорядковувались відповідно до рівня престижності професій, що належать до конкретного типу. Рівень престижу визначався через оцінки, що дані респондентами в рамках моніторингу 2012 р. Використовувалась 5-бальна шкала, де 1 означає дуже високий престиж професії, 2 – високий, 3 – середній, 4 – низький, 5 – дуже низький. Так, перша група включає професії з найвищим рівнем престижу, що відповідають таким типам зайнятості, як: професійний політик, керівний працівник та службовець держапарату, керівник підприємства, установи чи сільгосп підприємства. Середнє значення оцінок престижу професії міністра рівне 1,5, депутата – 1,7, керівника банку – 1,8, директора заводу – 1,9. Друга група об'єднує професії з високим рівнем престижу, це спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (вчений – 2,3, лікар 2,4, актор – 2,8), підприємці у великому, середньому, дрібному або індивідуальному бізнесі (підприємець – 2,5, фермер – 2,8, комерсант – 3). Далі йдуть професії з середнім рівнем престижу: спеціалісти технічного профілю (інженер – 3,1, агроном – 3,1), працівники

правоохоронних органів, військовослужбовці (військово-службовець – 3,1). Остання група професій з рівнем престижу нижче середнього містить категорії службовців з числа допоміжного персоналу (медсестра – 3,3, водій – 3,5, офіціант – 3,7), кваліфікованих робітників (телемеханік – 3,6, швачка – 3,7, майстер-годинникар – 3,7) та працівників сільгоспідприємств (механізатор, тракторист, комбайнер – 3,7). Соціальний критерій стратифікації зображується походженням респондента, зокрема відповіддю на запитання, в якому населеному пункті минула переважна частина дитинства. Крім того, в аналізі репрезентовані такі особистісні чинники, як рівень освіти й ініціативність, окреслена відповіддю на запитання, чи хотіли б Ви відкрити свою справу.

Загалом, найпопулярнішими видами дозвілля серед українців є перегляд телепередач (86%), читання газет (52%), відпочинок нічого не роблячи (44%), відвідини та прийом гостей (43% і 42% відповідно). Порівнюючи дозвілля киян та українців у цілому, перші частіше проводять свій вільний час за комп'ютером заради пошуку інформації, ігор тощо. Окрім того, більш популярними є такі види дозвілля, як прослуховування музики, читання художньої літератури, шопінг, виїзд за місто заради відпочинку на природі, заняття спортом (ранкова гімнастика, фізкультура, відвідування плавального басейну, заняття у спортивній залі, на стадіоні чи спортмайданчику), робота за сумісництвом та вивчення спеціалізованої літератури, перегляд відео- та відвідування кінотеатру. Набагато нижчі позиції у рейтингу за популярністю занять серед мешканців Києва, порівняно з іншими українцями, займають рибальство, мисливство, збирання грибів, крім того, заняття з дітьми, що включає спільне виконання домашніх завдань, ігри чи прогулянки. Хоча і серед жителів і Києва, і загалом України за цим заняттям проводить час однакова кількість опитаних (29% і 28% відповідно), упорядкувавши всі 36 практик за популярністю, заняття з дітьми для мешканців України займатиме сьоме місце, а серед киян – лише 12-е (табл. 1).

Таблиця 1
Відмінності практик у вільний від основної
та домашньої роботи час залежно
від місця проживання жителів України (%)

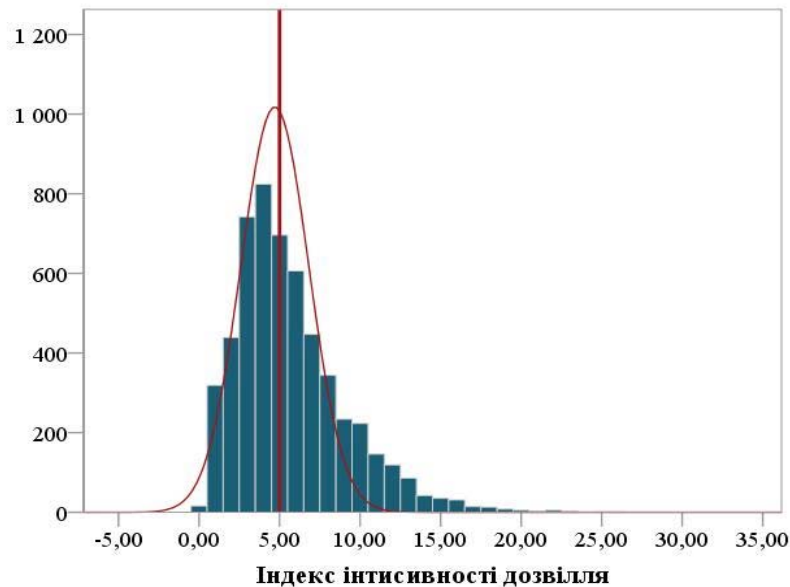
<i>Види практик, участь у яких фіксувалась за останній тиждень перед опитуванням</i>	<i>Київ, n = 293</i>	<i>Місто (понад 250 тис. осіб), n = 1706</i>	<i>Невелике місто, n = 1513</i>	<i>Село, n = 1861</i>	<i>Вся Україна, n = 5373</i>
Перегляд телепередач	84	85	87	86	86
Читання газет	60	51	53	52	52
Просто відпочинок, нічого не роблячи	46	47	44	41	44
Відвідування гостей	49	47	44	38	43
Прийом гостей	42	43	42	42	42
Прослуховування радіопередач	43	32	34	36	35
Заняття з дітьми	29	29	29	25	28
Прослуховування музики	39	30	28	20	27
Шопінг	34	31	28	19	26
Відвідування церкви	27	19	21	29	24
Заняття з комп'ютером	46	30	24	12	23
Читання художньої літератури	37	26	24	15	22
Відпочинок на природі	30	15	16	9	14
Ранкова гімнастика і фізкультура	24	17	13	8	13
Перегляд відео	20	13	11	7	11
Праця за сумісництвом	16	10	10	6	9
Вивчення літератури за спеціальністю	14	10	9	4	8
Настільні ігри	10	9	7	6	7
Біг, оздоровчі прогулянки	13	8	7	3	6
Рибальство, мисливство, збирання грибів	5	5	6	6	6
Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	10	6	7	3	5
Прикладна творчість	8	5	5	3	5
Відвідування клубів, дискотек	6	4	4	4	4
Написання листів	4	5	5	3	4
Громадська робота	8	4	4	4	4
Відвідування кінотеатру	17	5	3	2	4
Заняття в спортивній залі тощо	11	6	4	1	4

Продовження таблиці 1

Види практик, участь у яких фіксувалась за останній тиждень перед опитуванням	Київ, n = 293	Місто (понад 250 тис. осіб), n = 1706	Невелике місто, n = 1513	Село, n = 1861	Вся Україна, n = 5373
Відвідування бібліотеки	4	4	4	3	4
Відвідування театрів, концертів, музеїв тощо	9	5	3	1	3
Колекціонування, фотографування тощо	3	4	3	2	3
Відвідування спортивних видовищ	6	4	2	2	3
Художня творчість	3	3	4	1	3
Експериментальна подорож	3	2	2	1	2
Відвідування курсів, гуртків, студій	3	2	1	1	1
Участь у художній самодіяльності	1	1	1	1	1
Раціоналізаторство, конструювання	1	1	1	1	1

Для розгляду стратифікації дозвілля за його інтенсивністю використовувався адитивний індекс, що розрахований як сума всіх відповідей кожного опитаного. Обчислення індексу передбачає перевірку внутрішньої узгодженості обраних змінних за допомогою коефіцієнта б Кронбаха, перевірку відповідності форми розподілу нормальному виду за допомогою непараметричного тесту Колмогорова – Смирнова і значень асиметрії та ексцесу. Тож для 34 змінних коефіцієнт надійності (б Кронбаха) дорівнює 0,747. У статистичній літературі таке значення визнається вдалим. Чим ближче значення коефіцієнта до 1, тим більша узгодженість між усіма пунктами. Форма розподілу значень індексу приблизно відповідає нормальній кривій (оцінка за допомогою тесту Колмогорова – Смирнова свідчить про статистичну достовірність відмінності розподілу від нормального виду на рівні 0,001, утім, величини асиметрії й ексцесу не перевищують допустимі значення від -2 до 2) (рис. 1).

На наступному етапі значення індексу групувались у категорії, що відповідають типам інтенсивності дозвілля.

Рис. 1. Форма розподілу значень індексу інтенсивності дозвілля

Найбільш прийнятним вірогідно здається поділ розмаху на три рівні інтервали. Утім, зважаючи на значення асиметрії (1,2), що свідчить про зсув у бік менших значень, при діленні діапазону на три частини, до першого типу було б віднесено 82% респондентів. Тому найчисельніша категорія розділена на дві. Таким чином, класифікація респондентів залежно від інтенсивності дозвілля включає такі типи: перший – інертне дозвілля, що передбачає від одного до чотирьох видів практик; другий – помірне дозвілля, від п'яти до восьми видів практик; третій – активне дозвілля, від 9-ти до 16-ти видів різноманітних практик; і нарешті, четвертий тип – динамічне дозвілля, від 17-ти до 26-ти видів практик.

У цілому для України найчисельнішою є група респондентів, яким притаманний інертний тип дозвілля (табл. 2). Порівняно з усією Україною мешканці Києва вирізняють-

Таблиця 2

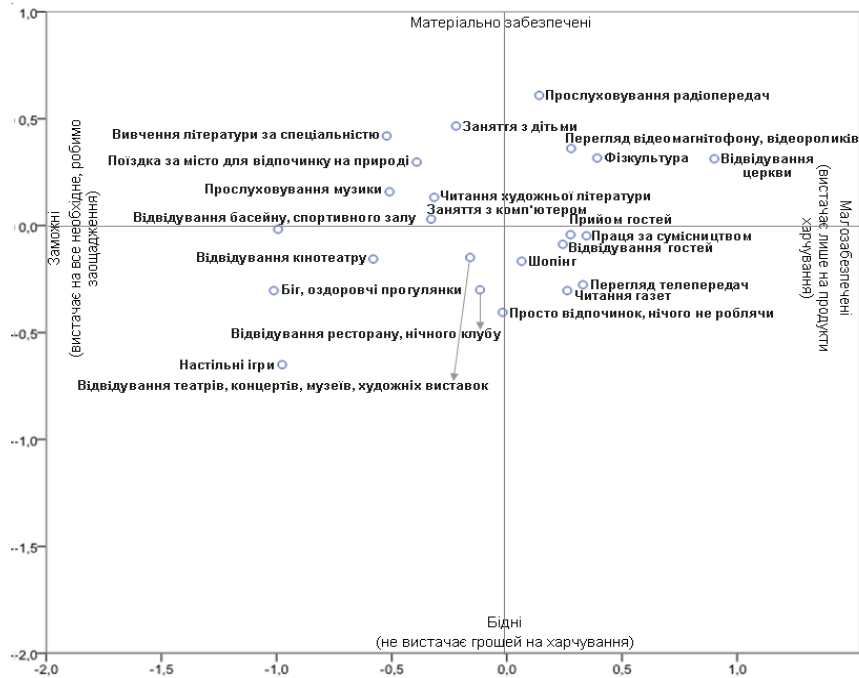
Класифікація дозвілля за інтенсивністю

Типи	Частота		%	
	Україна	Київ	Україна	Київ
Інертне дозвілля	2324	64	43,2	21,8
Помірне дозвілля	2093	120	38,9	41,0
Активне дозвілля	916	101	17,0	34,5
Динамічне дозвілля	52	8	1,0	2,7
Всього	5385	293	100	100

ся активністю дозвілля, якщо для України середнє значення індексу рівне 5,7, то для киян – 7,6. Крім того, категорія, представники якої віднесені до активного типу дозвілля, у Києві значно більша – 34,5%, поруч з 17% по всій Україні. Серед жителів столиці інертний тип дозвілля частіше приписується старшим віковим групам від 50 до 60 років, які мають середній, загальний чи спеціальний рівень освіти. Загалом, на інтенсивність дозвілля киян впливає матеріальне становище, статус зайнятості, престиж типу зайнятості, соціальне походження, вік та сімейний стан. Критерій незалежності χ^2 -квадрат свідчить про залежність змінних.

Подібно П.Бурдье для дослідження зв'язку між перевагами видів дозвілля та критеріями соціальної стратифікації було обрано метод аналізу відповідностей. З розгляду було виключено категорії тих видів занять, наповненість яких не перевищувала 30 респондентів. Усі рішення представлені у двовимірному просторі, де сингулярне значення осей перевищує 1, а відсоток поясненої інерції становить близько 80%. Останній є достатньо добрим показником якості. Винятком є рішення для дозвілля та рівня освіти, де відсоток поясненої інерції становить 60%. Отже, розглядаючи відношення між матеріальним станом та способи проведення дозвілля, зазначимо, що головна відмінність полягає в статках, які витрачаються на дозвілля. Тому практики, головним чином, поділяються на ті, які

Рис. 2. Карта відповідності між матеріальним станом сім'ї та практиками дозвілля

потребують матеріальних витрат, і ті, що ні. Заняття варіюються по головній горизонтальній осі, яка пояснює 62% інерції, від практик заможних киян до практик малозабезпечених. Вертикальна вісь розділяє дозвілля так чи інакше забезпечених громадян від вільного часу тих, кому не вистачає навіть на харчування (рис. 2).

Найбільш матеріально забезпечені кияни проводять дозвілля, піклуючись про фізичну форму, обираючи біг, оздоровчі прогулянки або відвідування плавального басейну, спортивного залу. До того ж відвідують кінотеатри, слухають музику, виїжджають на природу та вивчають літературу за спеціальністю. Менш забезпечені обирають заняття з дітьми, читання художньої літератури, заняття

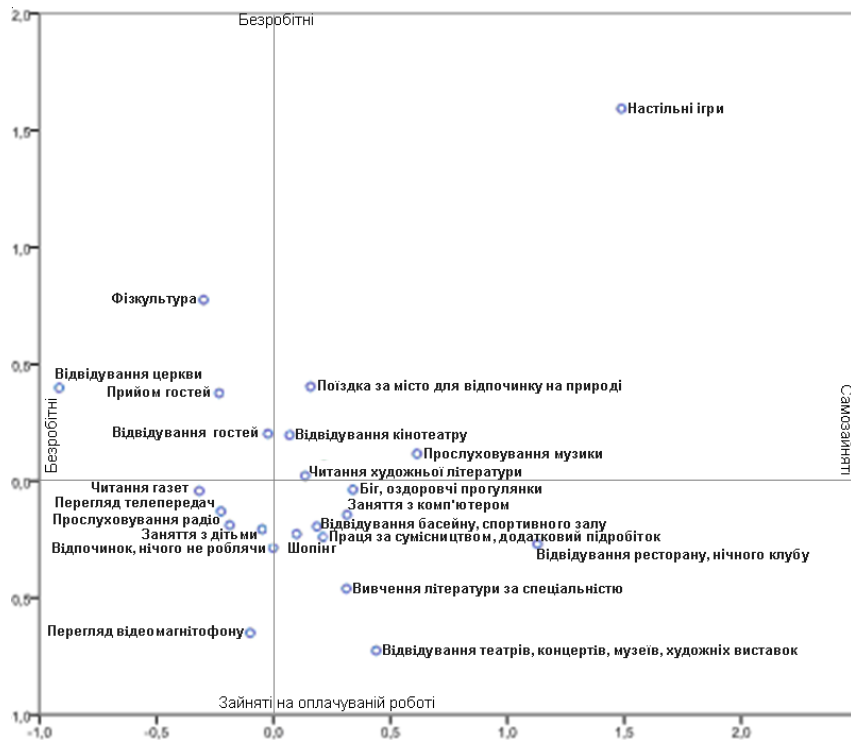

Рис. 3. Карта відповідності між рівнем повноважень та практиками дозвілля

з комп'ютером, похід до ресторану, театру, музею, на концерт, художню виставку, шопінг чи просто відпочинок нічого не роблячи. Малозабезпечені громадяни у вільний час гостюють, дивляться телевизор чи відео, читають газети, роблять фізичні вправи, відвідують церкву або працюють за сумісництвом. Про мешканців Києва, яким не вистачає на харчування, нічого не можна сказати, оскільки категорія віддалена від усіх видів практик.

У межах огляду подібності стилю дозвілля та статусу зайнятості ключовий фактор розбіжності припадає на наявність чи відсутність оплачуваної роботи.

До занять характерних для безробітних можна віднести відвідування церкви, прийом гостей, читання газет, пере-

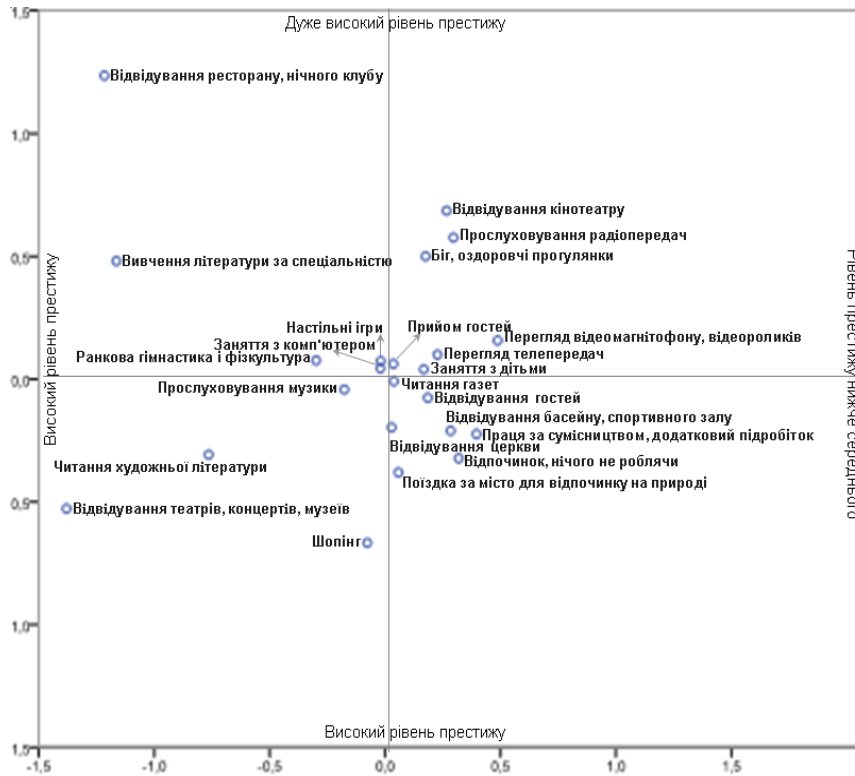

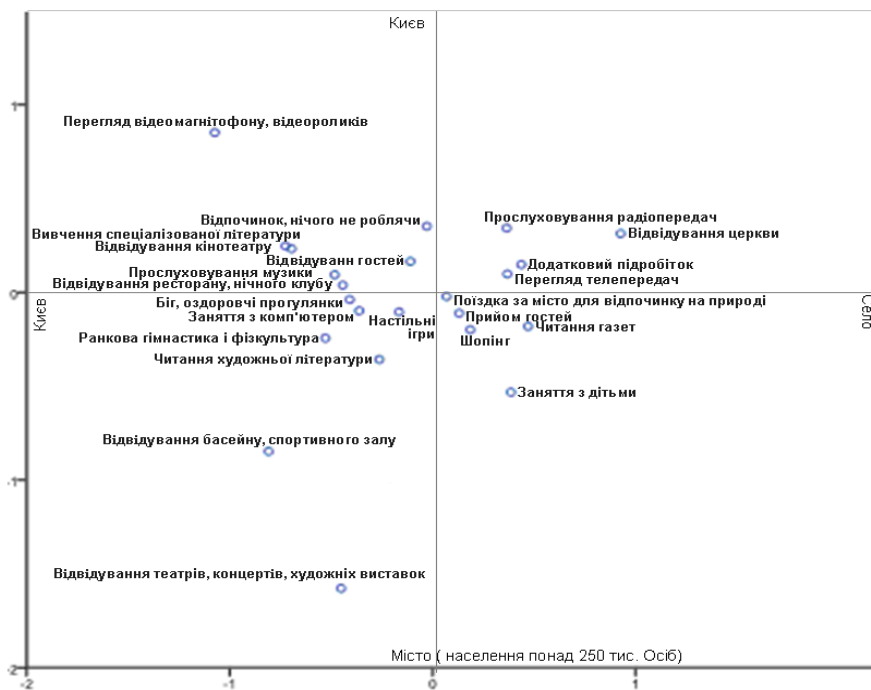
Рис. 4. Карта відповідності між рівнем престижу професії та практиками дозвілля

гляд телепередач. Більшість практик притаманні працюючому населенню Києва, а саме відвідування ресторанів, театрів, концертів, музеїв, художніх виставок, спортзалу, басейну, також оздоровчі прогулянки, шопінг, заняття з комп'ютером, вивчення літератури за спеціальністю і праця за сумісництвом.

Розміщення практик за критерієм визнання, головним чином, здійснюється між полюсами, що представлені заняттями, характерними для професій з високим рівнем престижу та професій з престижем нижче середнього рівня (горизонтальна вісь пояснює 50% інерції із 80%) (рис. 4).

У даному випадку, опосередковано, практики розрізняються за рівнем престижності. До найбільш престижних можна зарахувати лише невелику кількість занять, а саме відвідування ресторанів, клубів та вивчення літератури за спеціальністю. До менш престижних потрапили прослуховування музики, читання художньої літератури, візити до театрів, музеїв, відвідування концертів, художніх виставок та шопінг. До найменш престижних – праця за сумісництвом, відпочинок нічого не роблячи і перегляд відео.

Диференціація дозвілля за соціальним критерієм, зокрема соціальним походженням, переважно виконується між практиками тих, хто провів дитинство у Києві, і тих,

Рис. 5. Карта відповідності між соціальним походженням і практиками дозвілля (відповіді на запитання “В якому населеному пункті минула переважна частина Вашого дитинства?”)

переважна більшість дитячих літ минула у селі (горизонтальна вісь описує 65% інерції). Поряд з цим відмінність полягає також між заняттями киян та тих, хто зріс у місті з населенням понад 250 тис. осіб (частка поясненої інерції вертикальної осі – 22%) (рис. 5).

До практик вихідців із села головне зараховується відвідування церкви, до занять мешканців Києва, які переважну частину дитинства провели в місті з населенням понад 250 тис. осіб, – візити до театру, музею, на концерти, художні виставки, читання художньої літератури, відвідування басейну, спортивного залу. До дозвілля жителів Києва, дитинство яких минуло в столиці, віднесено такі

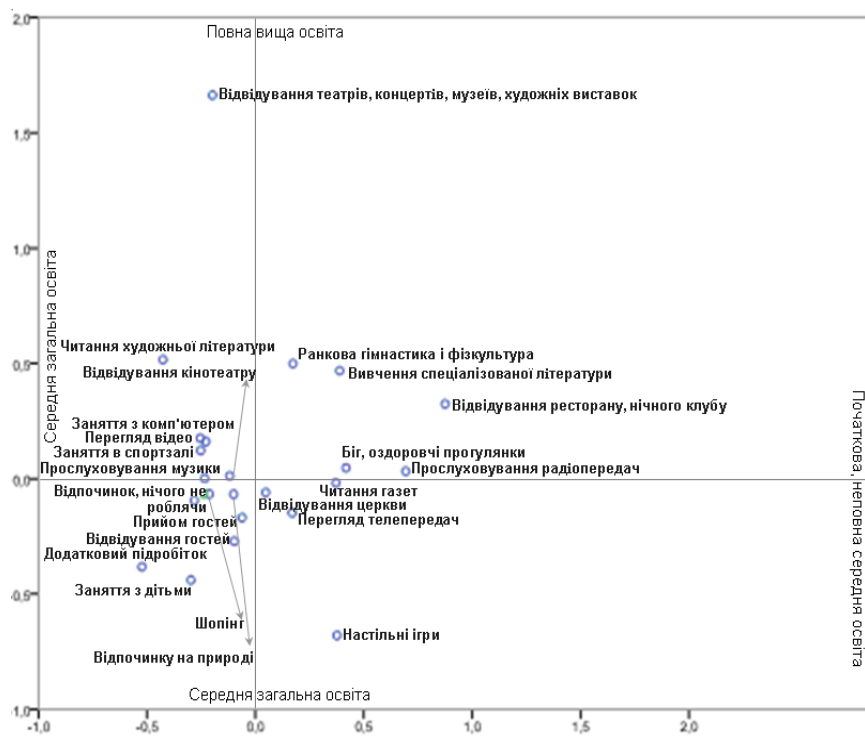

Рис. 6. Карта відповідності між рівнем освіти та практиками дозвілля

практики, як перегляд відео, відпочинок нічого не роблячи, прослуховування музики, вивчення літератури за спеціальністю, відвідування кінотеатрів.

Особистісні чинники так само впливають на вибір практик дозвілля, зокрема, він зумовлений, по-перше, наявністю чи відсутністю загальної середньої освіти, по-друге, наявністю чи відсутністю повної вищої освіти. Здебільшого у даному розрізі дозвілля різняться своїм культурним рівнем та мірою різноманіття (рис. 6).

Найбільша відповідність для групи із загальним середнім рівнем освіти виявилась для таких практик, як заняття з дітьми, праця за сумісництвом, додатковий підробі-

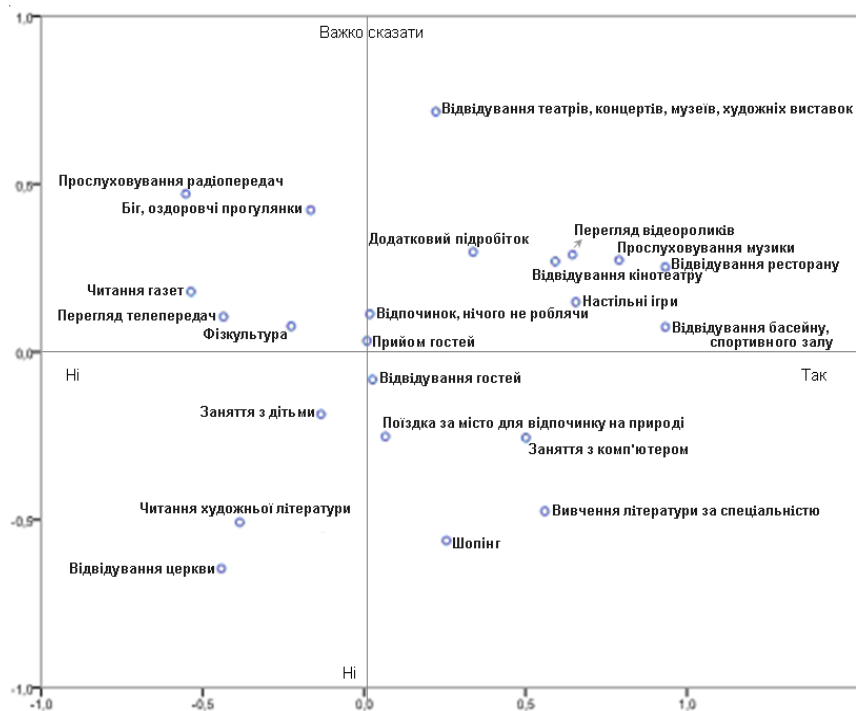

Рис. 7. Карта відповідності між ініціативністю та практиками дозвілля (відповіді на запитання "Чи хотіли б Ви відкрити свою справу?")

ток, гостювання, відпочинок на природі та просто нічого не роблячи. Походи до ресторанів, нічних клубів або прослуховування радіопередач головне властиво особам з початковим рівнем освіти. Жителям Києва з найвищим рівнем освіти більшою мірою притаманно на дозвіллі відвідувати театри, концерти, музеї, художні виставки, виконувати ранкову гімнастику, читати художню та спеціалізовану літературу.

У розрізі таких індивідуальних якостей, як ініціативність, життєдіяльність та водночас готовність брати на себе відповідальність, стилі дозвілля розміщуються між протилежностями, що різняться рівнем прагнення стати підприємцем або самозайнятим (рис. 7).

Жителі Києва, які зовсім не мають бажання відкрити власну справу надають перевагу відвідуванню церкви, читанню художньої літератури та заняттям з дітьми. Тим, хто не визначився, близькі такі практики дозвілля, як відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок. Особам, які прагнуть розпочати власну справу, властиво проводити вільний час відвідуючи ресторани, басейни, спортзали, кінотеатри, переглядаючи відео, розважаючись настільними іграми і слухаючи музику. Окрім того, у цьому випадку спостерігається явний розподіл на “чоловічі” й “жіночі” заняття, оскільки ініціативність і активність стосовно матеріальної незалежності та бажання відкрити власну справу більш характерне чоловікам. Критерій незалежності χ^2 -квадрат двовимірної таблиці для зазначених характеристик свідчить про статистично значущу відмінність між наявними й очікуваними значеннями.

Підсумовуючи проведений аналіз, зазначимо, що особливостями обраної для розгляду групи є те, що, по-перше, кияни більше зосереджені на професійній діяльності, оскільки поряд з іншими видами практик вони частіше проводять свій вільний час за заняттям з комп'ютером, роботою за сумісництвом та вивченням літератури за спеціальністю. Водночас як заняття з дітьми відходить на другий план. По-друге, значення адитивного індексу свідчать,

що жителі столиці ведуть значно активніше дозвілля, тип активного дозвілля для Києва становить 34,5%, поруч з тим, що для України цей тип становить 17% опитаних. Стосовно характеру пов'язаності стилю дозвілля та критеріїв соціальної стратифікації, то аналіз відповідностей дає змогу зробити ряд узагальнень, корисних для подальшого вивчення проблеми. Зокрема, найбільші розбіжності у манері проводити вільний час спостерігаються щодо особистісних критеріїв, як-от ініціативність та соціальне походження (значення інерції – 0,061 і 0,058 відповідно), менша диференціація згідно з матеріальним станом, статусом та престижем типу зайнятості (значення інерції – 0,045), найменша диференціація дозвілля відповідно до рівня освіти (значення інерції – 0,031). Втім, гранично вирізняється дозвілля заможних і бідних, зайнятих і безробітних, представників престижних професій і з рівнем престижу нижче середнього, міських жителів і вихідців із сільської місцевості, освічених і неосвічених, ініціативних і пасивних. Спостерігається схожість структур даних для економічного та владного критеріїв, відмінність преференцій полягає в обсязі витрат на дозвілля. Найменш забезпечені особи, які не мають оплачуваної роботи, обирають практики дозвілля, що не потребують матеріальних витрат (перегляд телепередач, гостювання), крім того, частіше відвідують церкву. Особи з середнім рівнем забезпеченості схильні обирати культурні види дозвілля, відвідування кінотеатрів, театрів тощо, тоді як матеріально забезпечені мешканці Києва скоріш вибирають відвідування плавального басейну чи спортивного залу. Аналізуючи дозвілля найманих працівників, відмітимо, що тим, хто не має повноважень, властиві практики за потребою: заняття з дітьми, вивчення літератури за спеціальністю, праця на додатковій роботі. Кияни, які мають повноваження, радше обирають розважальні види дозвілля (прогулянки, відвідування ресторанів, нічних клубів). Критерій визнання значною мірою диференціює стиль дозвілля, до переліку занять, що обирають представники професій

з високим рівнем престижу, відносяться лише декілька. Чим вищий рівень престижу професії, тим ексклюзивніші види дозвілля обирають їхні представники і навпаки, чим нижчий престиж, тим банальніші практики дозвілля. Група з найвищим рівнем престижу на дозвіллі відвідує ресторани, з високим – читає художню літературу, ходить по магазинах, у театри, музеї, із середнім рівнем престижу – гостює, ходить до церкви та дивиться телевізор. Так само, чим нижчий рівень освіти тим нижчий культурний рівень дозвілля (перегляд телепередач, гостювання), і чим вищий рівень освіти, тим вищий культурний рівень (читання художньої літератури, відвідування концертів, художніх виставок). Соціальне походження відбивається на виборі практик так: особи, які переважно більшість дитячих літ провели в місті з населенням понад 250 тис. осіб, обирають культурні практики, відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок, поруч з тим кияни, дитинство яких минуло у столиці, радше віддають перевагу відвідуванню ресторану, нічного клубу. Цей факт, очевидно, пояснюється тезою Г.Мюллера стосовно того, що верстви, які мають більші можливості, прагнуть меншою мірою до опанування культурних стилів і навпаки. Використання даного твердження так само правомірне для економічного та владного критеріїв.

Література

1. Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения / П.Бурдьє ; пер. с фр. О.Кирчик ; под ред. Н.Шматко, В.Радаев // Экономическая социология [Электронный журнал]. – 2005. – Т. 6, № 3. – С. 25–48. – Режим доступа к журн. : http://ecsoc.hse.ru/data/556/588/1234/ecsoc_t6_n3.pdf
2. Вебер М. Основные понятия стратификации / М.Вебер // Человек и общество : хрестоматия ; под. ред. С.А.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 85–106.

3. *Коваліско Н.* Теорія практик, практики і дослідження стратифікованих порядків / Н.Коваліско // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №2. – С. 49–63.

4. *Культура – суспільство – особистість* : навч. посіб. / за ред. Л.Скокової. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 396 с.

5. *Куценко О.* Трансляция социокультурных различий / О.Куценко, Ю.Сорока, В.Сема // Новые социальные неравенства / под. ред. С.А.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2006. – С. 73–115.

6. *Міняйло І.В.* Поняття стилю життя: можливість операціоналізації в рамках дослідження соціальної стратифікації / І.В.Міняйло // Наукові записки НаУКМА. – К. : Вид-чий дім КМ Академія, 2006. – Т. 58. – С. 80–85.

7. *Ручка А.* Дисперсія культурного капіталу в сучасному українському соціумі: порівняльний аналіз / А.Ручка // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 312–321.

8. *Шафир М.А.* Анализ соответствий: представление метода / М.А.Шафир // Социология: 4М. – 2009. – №28. – С. 29–44.

9. *Шульга М.* Стиль споживання мешканців України / М.Шульга // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 365–375.

10. *Muller H.* Sozialstruktur und Lebensstile. Der neue theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit / Hans-Peter Muller. – Frankfurt am Mein : Suhrkamp, 1997. – 435 s.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ МОДЕЛЕЙ ЛЮБОВІ В РАДЯНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ

Статтю присвячено розгляду соціокультурних моделей любові радянського періоду за їх відображенням у вітчизняному кінематографі. За допомогою аналізу найбільш репрезентативних кінострічок та відповідного соціального контексту доби досліджується генеза побутуючих моделей любові та визначаються чинники їх соціальної зумовленості. Показано, що формування уявлень про феномен любові тісно пов'язані з загальнокультурними та соціальними умовами конкретного історичного періоду.

Keywords: *the sociocultural model of love, the artistic reflection of the phenomenon of love, the transformation of the phenomenon of love, cinema.*

Ключові слова: *соціокультурна модель любові, художня рефлексія феномену любові, трансформація моделей любові, кінематограф.*

Ключевые слова: *социокультурная модель любви, художественная рефлексия феномена любви, трансформация моделей любви, кинематограф.*

Кохання є як важливою складовою життя окремої особистості, так і значущим феноменом у структурі соціальних зв'язків. Феномен кохання тісно пов'язаний з моральністю людини, впливає на гармонізацію особистості та її відносин з оточуючими. Існує думка, що саме наявністю кохання визначається повнота людського життя. Суспільної значущості феномен кохання набуває в нерозривному зв'язку з інститутом сім'ї. Адже від розуміння сутності любові людиною, місця цього феномену в її ціннісній ієрархії може залежати вибір партнера, мотивація до укладання

щлюбу та його тривалість. Мислителі різних епох приділяли значну увагу дослідженню феномену кохання, визначаючи його, зокрема, як соціальний феномен, що існує, крім інших його проявів, для задоволення екзистенційної потреби людини у єднанні з іншою та й з усім суспільством у цілому на основі духовної спорідненості, ствердження індивідуальності один одного, відкритості, взаємопідтримки та взаємного розвитку. Певна увага цим проблемам була приділена і в українській гуманітарній думці. Проте в полі вітчизняної соціології ця тематика не є достатньо дослідженою.

На кожному етапі свого розвитку людство формувало уявлення про належний тип любові, що було пов'язано з пануванням певних норм та цінностей у культурі та соціумі в конкретний історичний період. І сучасне розуміння цього феномену є соціокультурним конструктом, що сформувався в процесі тривалого осмислення сутності його. Тож і побутуючі нині в Україні моделі поведінки, нормативно-ціннісні уявлення у сфері любовних стосунків визначаються впливом цілої низки чинників, серед яких, окрім соціально зумовлених, найбільш значущими є чинники традиційної культури, у тому числі художньої, яка матеріалізує в образах уявлення різних прошарків суспільства.

Відомо, що мистецтво є важливим історико-культурним джерелом, що фіксує світобачення, світовідчуття певного соціального часу. Якщо політичні, економічні сфери соціального життя нотувалися істориками всіх часів, то до приватних міжособистісних стосунків не приверталась така увага й офіційних свідчень майже не лишилось. Але упродовж усього історико-культурного розвитку суспільства моделі взаємовідносин, у тому числі й любові, відображувались у філософській та, більшою мірою, художній рефлексії. Як стверджує автор роботи про сутність моделювання в мистецтві М.Синицький, “мистецтво повторює світ, подвоює його у художніх образах” [1, с. 138].

Одним із найбільш прикметних явищ художнього життя ХХ ст. є кінематограф, його становлення й утвердження

як нового виду мистецтва. Не менш вагомими тут постають також масштаби його споживання. Дані статистики, стверджують, що на рубежі 60–70-х середньостатистичні радянські громадяни ходили в кіно від 15 до 19 разів на рік та по 40–50 разів у середині 80-х [2].

Багато дослідників відзначають значний вплив кінематографа на формування соціально-культурного досвіду та загальної картини світу. Відзначається і здатність кіно відтворювати основні тенденції відповідного соціального простору і часу. Тож є всі підстави саме на прикладі кінематографа розглянути моделі любові, які побутували і утверджувалися за радянських часів для подальшого дослідження релевантності такого типу відносин та їх трансформації у наш час.

Розглядаючи соціокультурні моделі любові радянського періоду за їх репрезентацією саме у вітчизняному кінематографі, ми маємо можливість простежити їх трансформацію упродовж 70 років існування Союзу. Важливість такого розгляду полягає й у тому, що радянські фільми – це не просто, скажімо так, музейні експонати. Вони і зараз постають як активні складові художнього життя. Численні кінострічки цього періоду транслюються телебаченням та є відомими й затребуваними серед широких мас населення. Це підтверджується даними моніторингу Інституту соціології за 2003 р.: 63,6% (що становило переважну більшість) респондентів зазначили, що хотіли б переглядати саме радянські кінострічки, якби у них був вибір [3]. Тому ці фільми продовжують значною мірою визначити культурний контекст нашого часу.

Зазначимо, що в нашому аналізі ми свідомо не торкаємось фільмів випуску до 1930-х років, оскільки кіноспоживання на той час ще не було таким масовим, та й на сьогодні ці фільми не є популярними серед пересічних громадян, а їх демонстрація пов'язана зі значними технічними складнощами.

Щодо моделей любові, які відтворювалися в радянському кінематографі, то, зрозуміло, що вони формувалися в

руслі кардинальних політичних, економічних, соціально-культурних перетворень, які відбувалися в країні, особливо в перші десятиліття. Мабуть, уперше в історії мистецтва так послідовно розглядалося на державному рівні насамперед як дієвий механізм відтворення і втілення світоглядних цінностей, необхідних для побудови суспільства нового типу. Тож і любов на екрані значною мірою відтворювалася під кутом зору відповідності новим світоглядним установкам. Суто мелодраматичні історії, які панували на дореволюційних екранах, були майже відсутні в тридцяті роки. (Взагалі, радянська критика ставилася до мелодрами дещо погордливо, приклеївши до неї ярлик “низького” жанру). Однак кохання залишалось провідною темою сюжетів більшості фільмів. Інша річ, хто був носієм цієї любові – хатня робітниця, свинарка, поштарка, ткаля, пастух, тракторист та ін. Стрічки Г.Александрова (“Веселі хлоп’ята”, 1934 р., “Волга-Волга”, 1938 р., “Світлий шлях”, 1941 р.) та І.Пир’єва (“Багата наречена”, 1937 р., “Трактористи”, 1939 р., “Свинарка і пастух”, 1941 р.) постають знаковими для цього часу, де в образах головних кіногероїв закарбований соціальний оптимізм, віра в світле для всіх майбутнє. У їхніх долях відтворювався соціальний міф, рецепт досягнення успіху, суспільного визнання, щастя в особистому житті.

Саме у фільмах цих режисерів як найповніше постає нова художня форма моделі взаємин між закоханими. Сюжетна колізія побудована навколо відповідності кожного з закоханих закликам часу, його соціального пафосу. Звісно, що відданість праці, ставлення до неї як до справи свого життя, поставали як значущі риси характеру обранця чи обраниці героїв, визначали, чи гідні вони любові. Це була зовсім нова модель кохання, представлена в мистецтві. І як будь-яка художньо втілена модель, вона була певною мірою ідеальна. Значною мірою вона була ідеологічно навантажена, бо її ціннісна спрямованість була невід’ємною складовою доктрини побудови соціалістичного суспільства. Але історії радянських екранних “попелюшок”

30-х, які спочатку прагнули ствердити себе як особистості у праці, у творчості, своєю щирістю, безпосередністю і звісно наївністю продовжують приваблювати глядацьку аудиторію й сьогодні.

Тематику фільмів 40-х років визначила війна. На тлі голоду, холоду, втрат рідних і близьких саме любов постає провідною темою кінематографа. Адже в часи нелюдських випробувань любов рятувала від розпачу і безнадії, ставала джерелом віри в перемогу, в життя, спонукала до боротьби. Тож такі складові, як вірність і віра визначали модель любові у воєнні роки. У кінострічках тих років дружини, кохані жили очікуванням листів з фронту. Вони вірили у зустріч з коханими, зберігали вірність їм навіть тоді, коли приходили похоронки. Бійці на фронтах ще і ще раз пересвідчувались, що на них чекають і вірять в їхнє обов'язкове повернення. Можна казати, що ці фільми несли значне психотерапевтичне навантаження. “Жди меня и я вернусь, только очень жди” сприймалося як рятувнє заклинання. За цим формулюванням вибудовувався сюжет багатьох стрічок тих років: “Машенька”, 1942 р., Ю.Райзмана; “Два бійці”, 1943 р., Л.Лукова; “Чекай на мене”, 1943 р., Б.Іванова; “О шостій годині вечора після війни”, 1945 р., І.Пир'єва. Отже, вірність, відданість та готовність пронести свої почуття крізь відстань і час визначали змістовне та емоційне забарвлення моделі любові у 40-і роки.

Окремо треба сказати про те, що відтворені в кінотворах моделі любові задавали й певні поведінкові стратегії для закоханих. Великою мірою дошлюбні стосунки між закоханими ґрунтувались на засадах народної культури і моралі. У цілому модель любові, зображувана у радянському кінематографі цього періоду, постулювала благородні, щирі, романтичні взаємини. Стверджуються дружні, відкриті, рівноправні стосунки між партнерами. Для позитивних героїв не були притаманні хитрощі чи то флірт для завоювання об'єкта симпатії. Вияв прихильності зазвичай обмежується декларацією щирих віршів/пісень, запро-

шенням на танок або даруванням квітів. Зрідка можна зустріти зображення намірів чоловіка ненароком обійняти свою кохану. Поведінка ж дівчини завжди дуже стримана, сповнена самоповаги та демонстрації самостійності. Неприступність була водночас втіленням моральності й чеснот дівчини та перевіркою серйозності намірів юнака. Еротизація відносин у радянському кіно цього періоду підкреслено відсутня навіть тому, що закохані вкрай рідко залишаються наодинці, зізнання в любові зазвичай відбуваються публічно, тим самим демонструючи схвалення колективом цього союзу людей.

Хоча герої фільмів тих років, як правило, дорослі сформовані особистості, головним моментом зображуваної пристрасті міг бути лише поцілунок, який все ж намагалися завуалювати. Більше того, поцілунок міг відбутися лише між двома взаємно закоханими героями, причому в більшості випадків цьому мало передувати освідчення у коханні, що, своєю чергою, ще було й вираженням наміру одружитися. Загалом, зазначимо, що до початку 50-х не тільки в радянському, а й світовому кінематографі на еротичу було накладено табу. Але на відміну від західного, американського кіно в радянському воно проіснувало фактично до початку перебудови.

У фільмах же цього періоду відбувається ствердження моногамності любові – позитивні герої завжди впевнені в істинності та незмінності своїх почуттів саме до однієї особистості. Почуття зазвичай одразу розглядається в перспективі одруження. Слід зазначити, що послідовно проводиться думка щодо цінності міцної сім'ї та материнства, що підкріплюється зміною, а саме ускладненням шлюбо-розлучного процесу від 1936 р.

З другої половини 50-х років з'являється тенденція до певного послаблення цензурних рамок поведінки, що пов'язано з загальносуспільними змінами, які відбулись після XX з'їзду компартії. Відомо, що кінематограф дедалі більше звертається до людини, складнощів її становлення як особистості. І любов у колізіях пошуків героєм свого

місця в житті займає одне з провідних місць. Тому і з пропонуваними моделями любові не все так просто. Глядач разом з героями повинен пройти певний шлях, щоб визначитися зі своєю позицією, своїм ставленням до світу, до коханої людини. Тож часто в центрі уваги постає шлях морального самовдосконалення персонажа. Герої фільмів наче проходять випробовування любов'ю. Шлях від безтурботного, не обтяженого відповідальністю ставлення до життя та й до кохання, – до усвідомлення хибності цього шляху, який може призвести до втрат найдорожчого в житті, а також до визнання любові як вищої цінності.

Отже, модель любові багатьох фільмів 50 – початку 60-х років була представлена у фільмах, де герой або героїня повинні були пройти шлях подолання власної недосконалості, душевних лінощів, духовної незрілості. Герої крок за кроком підіймалися на якісно новий рівень стосунків зі світом, через усвідомлення відповідальності за власне життя, за долі тих, хто кого вони кохають. У цьому сенсі символічною є назва фільму режисера А.Зархі “Висота” 1957 р. Схожі історії “перевиховання” відображені, у таких популярних фільмах, як “Весна на Зарічній вулиці” (1956, М.Хуцієв), “Дівчата”, 1961 р. та “Непіддатливі”, 1959 р. (Ю.Чулюкін) та ін.

З кінця 50-х років у СРСР уперше починається відхід від ідеалізації любовного почуття та людей, які його переживають. Кінематографісти починають більше уваги приділяти реаліям життя, які впливають на поведінку героя. Життя тепер постає у своїй складності й неоднозначності. Визнається, що люди можуть бути слабкими, помилятися, навіть якщо люблять. Героїня фільму “Летять журавлі” (1957 р., М.Калатозов) не витримує випробувань розлукою і зраджує своєму коханню. Треба зазначити, що такий вчинок у фільмах 40-х років беззастережно осуджувався, однак тепер героїні ніби дають шанс для духовного порятунку, знов-таки через усвідомлення цінності справжньої любові. Знов-таки можна говорити про акт самозцілення, самоперевиховання, який повертає героїні якщо не коха-

ного, то віру в те, що вона була варта його кохання. Тож любовна історія у фільмах перестала бути гарантією Happy End.

У багатьох фільмах, починаючи з другої половини 50-х років, вже окреслюються інтимна близькість між чоловіком та жінкою, яка, крім того, може бути дошлюбною. Проте, зазначимо, що факт статевої близькості подається натяком, який є досить зрозумілим дорослому глядачу, а не зображенням еротичної сцени.

З 60-х років зміни, які відбуваються в соціальному бутті, в образі життя, визначають розширення простору приватного життя людини. Це, зокрема, стало наслідком масового житлового будівництва – мешканці гуртожитків отримали власні квартири. Відтепер, якщо немає бажання, можна не обговорювати своє приватне життя з сусідами по кімнаті, членами колективу. Кохання тепер остаточно стає власною справою людини. У кінематографі визріває почуттєва емансипація. Значного громадського резонансу набув фільм “А якщо це любов?” (1961 р., Ю.Райзман). Пафос стрічки був спрямований на засудження будь-якого втручання в почуття закоханих. За задумом авторів, ці почуття не можуть ставати ні предметом грубого тиску з боку батьків, тим більше предметом обговорення і втручання колективу.

Період так званої відлиги в кінематографі позначений тим, що його обличчям у 60-х стала молодь, а також інтелігенція: студенти, фізики, лікарі, вчені та ін. Звідси певний схематизм стосунків закоханих у фільмах ставав анахронізмом. Відходили в минуле і спрощене розуміння щастя, обстоювалося право кожної людини самій обирати свій шлях у житті, мати свій рецепт благополуччя. У цій площині прикметними для свого часу стали фільми: “Десять днів одного року”, 1961 р., М.Ромм; 1965 р. “Любити”, 1968 р., М.Калик; “Короткі зустрічі”, 1967 р., К.Муратова; “Мені двадцять років” та “Липневий дощ”, 1966 р., М.Хуцієв; “Ще раз про любов”, 1967 р., Г.Натансон; “Доживемо до понеділка”, 1968 р. реж. С.Ростоцький.

Ці фільми різні за своїм тематичним спрямуванням, художніми достоїнствами, але їх об'єднує інтелектуальна напруженість, якою позначене життя героїв. І в коханні кожний шукає свій шлях, керується тільки своїми поглядами у виборі супутника життя. Оскільки художній пошук того часу йшов у напрямі виявлення і зображення яскравої, неординарної особистості, то й модель кохання набуває чітко вираженої особистісної забарвленості.

Сімдесяті роки позначені новими соціокультурними явищами. Змінюються настрої людей, виникає певна криза ідеології, у суспільстві формуються думки про утопічність побудови комунізму. Відбувається переосмислення смислів буття людини, у новому світлі постають питання суспільних цінностей. Зазнає змін і модель любові. Для кінематографа “епохи застою” притаманне звертання до теми драматичного, нездійсненого кохання, нереалізованої людської долі.

У багатьох кінострічках цього періоду кохання змальовується не між молодими, а навпаки, зрілими людьми (30–40-літніми), які намагаються влаштувати своє життя, знайти істинну любов. У деяких випадках це самотні люди, але доволі часто – це ті, хто має або мав сім'ю (найчастіше розлучені). Популярною стає тема переосмислення свого життя через усвідомлення розчарування та інколи навіть розпачу від того, що не все склалось бажаним чином. Якщо раніше щасливий фінал радянського фільму зумовлювався єднанням закоханих і перспективою шлюбу, більшість кінострічок періоду “застою” розповідають вже про подружнє життя, яке не обов'язково виявляється щасливим.

Передвісником низки фільмів, які торкалися теми переоцінки власної долі, став фільм “Три тополі на Плющисі” (1967 р., Т.Ліознова). Головна героїня Нюра, за сюжетом вихоплена із потоку звичних буденних справ, починає усвідомлювати причини власного душевного дискомфорту – відсутність у стосунках з чоловіком того бажаного, світлого почуття, яке називають коханням. Перед героїнею

постає складна дилема. Саме тому, що колізії фільму тісно переплітаються з реальними життєвими ситуаціями, часто вкрай драматичними для її учасників, глядачам зрозуміло, що будь-яке рішення героїні завдасть величезних моральних втрат їй та її близьким. Тож життя поставало на екрані у всіх своїх складнощах і непрогнозованості. На цьому тлі пішли в небуття уявлення про вічну подружню любов, з єдиним супутником і невідворотність щасливого з ним співжиття.

У низці популярних фільмів 70 – початку 80-х років головними персонажами історій про кохання стають розлучені, досить зрілі одинаки або ті, хто перебуває у законному шлюбі, але закохується в когось іншого (“Приїжджа”, 1977 р., В.Лонський; “Дивна жінка”, 1977 р., Ю.Райзман; “Руське поле”, 1973 р., М.Москаленко; “Повторне весілля”, 1975 р., Г.Натансон; “Жінка, яка співає”, 1978 р.; “Будьте моїм чоловіком”, 1981 р., А.Сурікова; “Любов та голуби”, 1984 р., В.Меньшов; “Польоти уві сні та наяву”, 1983 р., Р.Балаян та ін.). Герої, переважно люди середнього віку, раптом усвідомлюють, що вони десь втратили себе, забули про свої надії і прагнення і знову починають пошук себе, свого місця в житті та справжнього кохання. Вони знов шукають людину, яка б їх розуміла, стала надійною підтримкою в житті. Часто вони шукають те, чого не мають у своїх родинях. Як результат – розпад сім’ї. Відмітимо, що такий стан речей фіксує і статистика. Як зазначає І.Кон, посилаючись на дані Демографічного енциклопедичного словника за 1985 р.: “середньорічна кількість розлучень на тисячу подружніх пар у Російській Федерації зросла з 6,5 у 1958–1959 до 17,5 у 1978–1979 рр. У людей з’явилася установка на можливу тимчасовість шлюбного союзу (поняття “серійної моногамії” в США і напівіронічний вираз “збігати заміж” у молодих радянських жінок). Привертає до себе увагу також зростання кількості одинаків, які з тих чи інших причин узагалі не вступають в зареєстрований шлюб. У СРСР кількість чоловіків 25–29 років, які не одружилися, зросла з 1959 по 1970 р. на 14, а в групі 30–39-річних – на 45 відсотків” [4].

Примітно, що з 70-х років досить типовим стає образ рішучої, вольової жінки, яка займає певну керівну посаду; чоловіки ж, навпаки, зображуються невпевненими в собі, безладними, інфантильними (найтиповіший приклад таких героїв Новосельцев та Людмила Прокоф'ївна з фільму "Службовий роман" (1977 р., Е.Рязанов). Сюди можна додати фільми "Старі стіни" з Л.Гурченко (1975 р., В.Трегубович), "Прошу слова" (1975 р., Г.Панфілов) з Інною Чуриковою та ін.

У культовому фільмі "Москва сльозам не вірить" (1979 р., В.Меньшов) знаходимо одразу три історії про кохання, а точніше, моделі любові, найбільш характерні для радянського кінематографа. Приклад найбільш типового "жіночого щастя" уособлює Тося – скромна, сором'язлива, працьовита дівчина, яка виходить заміж за простого, чесного, працьовитого хлопця, створивши міцну сім'ю та ставши матір'ю. Інша героїня – Люда, яка хоче отримати від життя все й одразу, в намаганнях знайти гідного, перспективного чоловіка, у результаті залишається самотньою, полишивши коханого, колись уславленого хокеїста, який не витримав випробування славою і став п'яницею. Та вона не полишає спроб швидко і комфортно влаштувати своє особисте життя і в соліднішому віці. Головна героїня Катя уособлює в собі риси сучасної жінки, яка спрямовує зусилля не на пошук принца чи просто чоловіка, який став би міцною опорою у вирі буднів, а сама вибудовує своє життя і себе як особистість. Тобто тут бачимо спорідненість або ж продовження в нових обставинах типу жінки та її образу дій, яка була притаманною героїням 30-х років. Катя, переживши зраду коханої людини, стає хазяйкою свого життя і покладається в ньому на свій розум, працьовитість, стійкість. І нагорода у вигляді знову набутого щастя у коханні знайшла нашу героїню.

Таким чином, найбільш характерні історії кохання періоду "застою" продовжують тенденцію виокремлення любові в самостійну сферу життя людини, яка вже не виноситься на розгляд колективу та не залежить від інших

сфер життя, що підкреслює наростання індивідуалістичних настроїв у ці часи. Типова модель любові попередніх періодів (поєднання любові та праці або морального самовдосконалення) вже не є домінантною, тепер історії кохання мають багато векторів розвитку. Дуже рідко зустрічаємо ідеалізовано щасливі пари закоханих, любов стає непередбачуваною і не обіцяє завжди щасливого фіналу. Часто герої фільмів постають розгубленими, не маючи визначених орієнтирів у сфері приватного життя, що є певним відголосом загальносоціальних настроїв населення, яке поступово втрачає віру в комуністичні ідеали, що і призводить до перебудови.

Перебудова (1985–1991 рр.) принесла багато змін у політичній, економічній сферах, та дуже значною мірою в соціально-культурній. Послаблення та зняття цензури, полегшення доступу до західних культурних продуктів, плюралізм думок та можливість їх вільного вираження вплинули не тільки на загальні соціальні настрої, а й на художню рефлексію моделей любові. Передусім треба відмітити вплив сексуальної революції, яка відбулась на Заході у 60-х роках, а в СРСР вже в середині 80-х та привнесла з собою розкріпачення поглядів на сексуальні відносини, перегляд сексуальних норм, санкцій.

Не можна стверджувати, що роки перебудови радянський кінематограф почав активно експлуатувати сексуальні образи персонажів або відверті сцени. Так, кількість зображень статевого компоненту любові збільшилась, але загалом вони не мали відкрито еротичного характеру. Найбільшим проривом у цьому став фільм “Маленька Віра” (1988 р., В.Пічул), у якому вперше в СРСР було неприховано зображено статевий акт, що спричинило численні дискусії. В інших же кінострічках зображення інтимної близькості, хоча й стало більш вільним, але кардинально не виходило за рамки радянської традиції.

У цей період неможливо виділити якусь домінуючу модель любові. Головне, відзначаємо плюралізм і рівноправність виявів цих соціальних відносин, які не діляться на

правильні та хибні, не ідеалізуються та не засуджуються. Наприклад, у фільмах “Зимова вишня” (1985 р., І.Масленніков) та “Забута мелодія для флейти” (1987 р., Е.Рязанов) головними героїнями є жінки, закохані в одружених чоловіків. І хоча їхні долі не можна назвати щасливими, але сюжетна лінія у фільмах розвивається так, що викликає у глядача симпатію та співчуття до них. Постійні адюльтери Геннадія у фільмі “Де знаходиться нофелет?” (1987, Г.Бежанов), навпаки, вносять комедійні акценти до фільму. Можливим стає зображення відносин любові між людьми з досить солідною віковою різницею, як у фільмі “Лялечка” (1989 р., І.Фрідберг) – любов учня до вчительки та, ще більш нетипово для минулих моделей любові ССРСР, сексуальні відносини між зовсім юною дівчиною-підлітком та дорослим чоловіком у фільмі “Асса” (1987 р., С.Соловйов). Також у фільмах “Лялечка” та “Прощай шпана замоскворіцька” (1987 р., О.Панкратов) знаходимо зображення нав’язливої, ревнивої любові, любові-жорстокості, головна мета якої підкорити, заволодіти об’єктом своєї пристрасті.

У цей час відбувається поширення ціннісних орієнтацій західного капіталістичного типу з акцентом на індивідуалізм і прагматизм, до яких, можливо, не було готове радянське суспільство. Такий дисонанс ціннісних орієнтацій відображається у фільмі “Забута мелодія для флейти”, коли головний герой постійно перебуває у ситуації вибору між веліннями серця та доцільністю вчинків для його кар’єри. У результаті він залишається з некоханою жінкою, союз, з якою, проте, є бажаним з погляду соціальної доцільності. Звісно, не можна стверджувати, що прагматичних орієнтацій у шлюбно-сімейних відносинах не було в роки Радянського Союзу, проте такої відкритої форми в художній культурі, без їх прямого, відвертого засудження, вони зазнають лише за перебудови.

Кульмінацію прагматичних взаємин зображено у фільмі “Інтердівчинка” (1989 р., П.Тодоровський), який зображує любов, яку можна купувати. Соціальне явище прости-

туції вважалось відсутнім у Радянському Союзі, тим паче не можливою була повія, ще й у ролі головної героїні. У образі Тетяни (валютної повії) зображується викривлене прагнення до життя західного типу, до грошей, красивого дорого одягу, до відриву від сірої буденності. Як і у фільмі “Забута мелодія для флейти”, у результаті героїня перебуває у полоні внутрішніх протиріч, оскільки виявляється, що забезпечене життя з некоханим чоловіком не приносить їй омріяного щастя.

Уперше у радянському кінематографі з’являється модель пристрасного кохання, у якому майже нівелюється духовний компонент у фільмі “Маленька Віра”. Якщо раніше статева близькість між героями була зумовлена тривалим часом пізнання один одного, духовною єдністю, то головні герої даного фільму опиняються в ліжку після знайомства та нетривалої бесіди. Зображені у фільмі відносини в принципі тримаються лишень на сексуальному компоненті, оскільки наявно досить багато сцен, де підкреслюється, що закоханим великою мірою і поговорити нема про що. Але відмітимо, що навіть за таких обставин відносини героїв закріплюються узами шлюбу, хоча і досить проблемного.

Однак лишаються і фільми, що зображують героїв, для яких головне – знайти справжнє кохання. Згадаємо Надю з популярного фільму “Найчарівніша та найпривабливіша”, 1985 р. та Павла з “Де знаходиться нофелет?”, 1987 р. (реж. Г.Бежанов).

Отже, гласність та зняття цензури в період перебудови розширило можливості відображення різних типів кохання в художній культурі. Однак таке розмаїття не стало запорукою того, що кохання шлях до щастя. Навпаки, вони засвідчують, що вкрай рідко це кохання виявляється щасливим. Зазвичай сам антураж фільму (особливо кінця 80-х) втілює доволі песимістичні, нігілістичні настрої. У відносинах любові герої не мають певної встановленої ціннісно-нормативної основи, що посилюється запереченням типово радянських моделей взаємин, як застарілих та апробація

спотворених, гіперболізованих моделей кохання західного типу. Більшою мірою, зображувані в кінематографі другої половини – кінця 80-х персонажі мають певні душевні протиріччя, що не дають побудувати здорових взаємин з іншою людиною. Не можна виділити певну модель, притаманну саме цьому часу, єдиний характерний для всіх них показник – це більш вільний дискурс сексуальності порівняно з минулими роками, яким, проте, не зловживається.

Таким чином, можемо простежити трансформацію моделей любові, зображуваних у радянському кінематографі. Найбільш поширеним також є укладання шлюбу як логічне продовження кохання. Перші моделі любові радянського кінематографа (30 – поч. 50-х років) відображають любов урівноважену, більш дружнього типу, без акцентуації на пристрасному компоненті (єдиним еротичним моментом у фільмі може бути лише доволі цнотливий поцілунок). Характерним також є те, що відносини любові постають між героями безсумнівних моральних чеснот, які, крім того, досягають певних професійних звершень. Зазвичай реалізація відносин любові має на увазі укладання шлюбу, який імпліцитно має бути щасливим та нерозривним. У період “відлиги” (сер. 50 – сер. 60-х років) зазначена модель любові суттєво не змінюється, але поступово окреслюється фізичний аспект відносин любові, який, проте, є результатом тривалої душевної симпатії персонажів. Певною відмінністю цієї моделі від попередньої є не стільки трудове, скільки моральне вдосконалення закоханих. Для моделей зазначених історичних періодів типовою є також відкритість відносин любові для оточуючого героїв колективу, який схвалює чи засуджує певні вчинки, дає поради, допомагає закоханим. У фільмах цієї доби знаходимо протиставлення “традиційної”, схвалюваної радянської моделі любові та більш вільних, сексуально розкутих відносин, які засуджуються. Виділення феномену любові у сферу приватного відбувається в період “застою” (сер. 60 – сер. 80-х років), коли такі відносини стають самоцінними і не залежними від інших соціальних

сфер. Моделі любові досить урізноманітнюються у цей період. Доволі популярною тематикою в цей час стає осмислення проблем шлюбу, який не обов'язково виявляється щасливим. Проте слід зазначити, що герої фільмів не вдаються до адюльтерів заради розваг або сексуальної різноманітності, це радше пошук людини, яка дійсно може бути "другою половиною". Найбільш радикальні зміни моделей любові відбуваються з настанням перебудови, що супроводжується більш відкритим зображенням сексуальних сцен. У кінофільмах поряд з більш традиційними для радянського кіно типами відносин втілюються моделі прагматичного та пристрасного кохання, які, проте, не мають щасливого звершення.

Відзначимо, що моделі любові, репрезентовані у радянському кінематографі, завжди мали соціальне підґрунтя, перебували у тісному зв'язку з загальносуспільними настроями та процесам. Ці фільми користувалися популярністю, а отже, відображали ціннісно-нормативні положення, уявлення про моделі відносин, зрозумілі пересічним громадянам, такі, що належали до їх картини світу. Простеживши генезу соціокультурних моделей любові часів СРСР за їх відтворенням у кінематографі, можемо в подальших дослідженнях повніше зрозуміти процеси, пов'язані з формуванням моделей любові, що відбуваються в соціокультурному просторі сьогодення.

Література

1. *Синицький А.М.* Мистецтво і моделювання / Синицький А.М. – К. : Мистецтво, 1973. – 258 с.
2. Див. : *Дондурей Д.Б.* Кинопрокат: жемчужина индустрии развлечений [Електронний ресурс] / Дондурей Д.Б. // Отечественные записки. – 2005. – №4. – Режим доступу : http://magazines.russ.ru/oz/2005/4/2005_4_25.html
3. *Українське суспільство* — 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с.
4. *Кон И.* Клубничка на березке. Сексуальная культура в России [Електронний ресурс] / Кон И. – М. : ОГИ, 1997. – 464 с. Режим доступу : <http://www.koob.ru/kon/strawberry>

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ОЧИМА МОЛОДИХ ЧИТАЧІВ

Розглянуто читацькі практики українського суспільства, зокрема молоді, а також зроблена спроба сформувати узагальнений образ сучасної української літератури за оцінками молодіжного сегменту читацької аудиторії. Під сучасною українською літературою розуміються твори, видані на території України в період з 1991 р. до теперішнього часу, написані українською.

Представлена сегментація молодіжної аудиторії за критерієм зацікавленості читанням. Критерії, які є ключовими при виборі художньої літератури молоддю, притаманні літературі зарубіжній, водночас українській відводиться роль національної, локальної. В неї є свої прихильники, і хоча вони і нечисленні, проте становлять якраз найактивнішу читацьку спільноту.

Key words: *readers audience, readers practices, modern Ukrainian fiction, fiction.*

Ключові слова: *читацька аудиторія, читацькі практики, сучасна література, художня література.*

Ключевые слова: *читательская аудитория, читательские практики, современная литература, художественная литература.*

Проблематика художньої літератури не є магістральною в соціологічних дослідженнях, але посідає помітне місце серед теоретичних та прикладних досліджень. У соціологічній теорії сформовано кілька базових підходів до її аналізу – соціоцентричний (найбільш притаманний саме соціологічному баченню художньої літератури як соціального інституту з певними притаманними йому структурою та функціями), текстоцентричний, що виник на ґрунті

текстологічних досліджень, що розвивались у другій половині ХХ ст., та культуроцентричний, що частково об'єднує надбання цих двох, а частково пропонує специфічне бачення, що базується на домінуванні культурних змістів над соціальними.

Книга і читання завжди посідали важливу роль у відтворенні культури, тому їм у різних галузях знання приділялась значна увага. Ще Р.Барт зазначав, що “ХХ століття може бути названим добою розмірковувань про те, що таке література” [1]. Але поступово така зацікавленість літературою, що досягла свого піку в середині попереднього століття, спадає. Новітні культурні трансформації суттєво змінюють статус художньої книги і читання, тому маємо констатувати, що вона поступається роллю домінуючого транслятора цінностей, смислів, ідентифікацій за умов зростання аудіовізуальних форм культури, розширення електронних комунікацій. З провідного культурного учасника вона поступово перетворюється на лише різновид медіа [2]. Відповідно до цих змін коригується і наукова рефлексія стосовно них.

За даними всеукраїнського опитування “Моніторинг українського суспільства”, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2007 р. ($N=1800$), найпопулярнішим жанром художньої літератури є детективи, історичні романи та романи про кохання. Сучасна зарубіжна й українська література істотно поступається їм за популярністю. Аналіз художніх уподобань українських читачів дає змогу виділити п'ять відмінних читацьких груп (кластерів). Трохи менше половини (40%) опитаних відповіли, що не читали художньої літератури протягом останнього року взагалі. Це досить помітний показник, наявність якого свідчить про зменшення ролі читання серед інших культурно-дозвіллевих практик. Наступним за обсягом є сегмент (26%), досить різномірний за літературними уподобаннями. Жанрами, що виділяються серед інших, є романи про кохання та гумористична література. Властивими для них є такі характеристики, як “актуальність” та “уявність” у

координатах актуальність/позачасовість та реалістичність/уявність. Цей кластер можна позначити як “*Нерозважливі читачі*”. Менший за обсягом сегмент становлять читачі детективів (16%), його можна зазвати “*Читачі-гедоністи*”. Наступні кластери об’єднують тих, хто, крім детективів, читає ще й історичні романи (11%), вони умовно названі “*Розважливі гедоністи*”, та прихильників історичних романів, поезії, російської та зарубіжної класичної прози (третій кластер – 7%). Останній кластер виявився найменшим і отримав назву “*Консервативні інтелектуали*”. Власне, на цей останній читацький сегмент і спрямована нечисленна книжкова реклама, різноманітні культурно-мистецькі події, на яких популяризуються українські та зарубіжні письменники та їхні твори, письменницькі автограф-сесії. Класична художня література, а також художня белетристика, як українська, так і зарубіжна, як бачимо, не входить до кластероутворюючих показників [3; 4].

Серед молодіжної читацької аудиторії (віком до 30 років) популярними жанрами є детективи, історичні романи, також романи про кохання та фантастика, інші жанри значно їм поступаються. Серед цієї аудиторії спостерігається більша прихильність до уявного вектору в літературі (романи про кохання, фантастика, фентезі), що зумовлено, скоріше, віком і притаманним йому деяким максималізмом. Розглянемо детальніше жанрові уподобання (табл., рис. 1).

На рисунку можна побачити розподіл читачів залежно від того “вектору” художньої літератури, який для них виявляється найближчим. Кореспондентний аналіз продемонстрував спрямованість молодих читачів “геть від реальності”, що багато в чому пояснюється молодіжним максималізмом та частково конфліктом із зовнішнім соціальним світом. А сучасна зарубіжна проза цікавить молодих читачів переважно через актуальність зображуваних тем, а також через те, що саме зарубіжна література, як правило, формує моду на стилі, жанри, літературні форми, а молодь

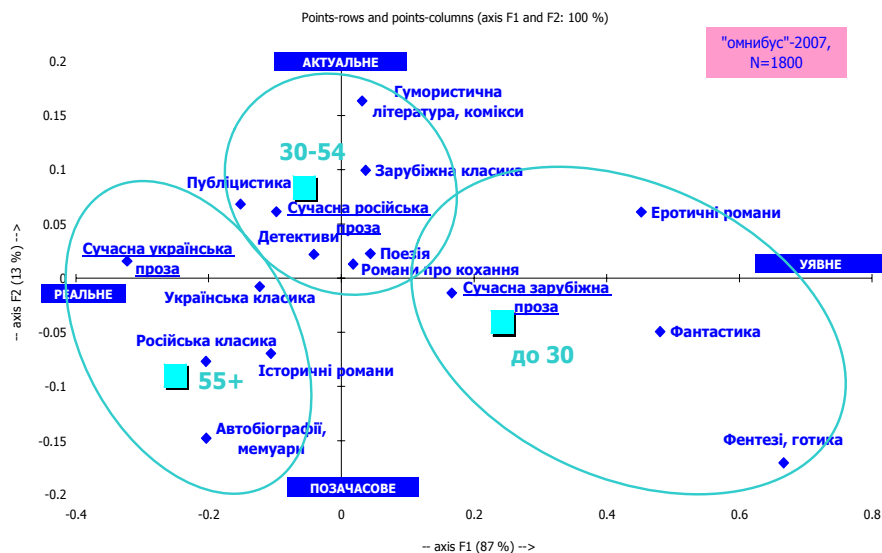
Таблиця

Читацькі преференції за віковими групами
 (“Моніторинг українського суспільства”, 2007 р. N=1800, %)

Види художньої літератури	Вікові групи			У цілому в Україні
	18–29	30–54	55+	
Детективи	29,5	33	21,6	28,6
Історичні романи	21,6	23,8	19,9	22
Романи про кохання	20,6	21,8	13,3	18,8
Гумористична література, комікси	8,6	10,9	4,7	8,4
Зарубіжна класика	7,2	9,5	4,5	7,3
Російська класика	6,5	7,6	7,3	7,2
Фантастика	13,2	7,3	2,2	7,1
Поезія	7,2	6,6	4	5,9
Автобіографії, мемуари	3,9	6,1	5,9	5,5
Сучасна російська проза	3,2	5,4	3,3	4,2
Сучасна зарубіжна проза	5,8	4,4	2,4	4,1
Українська класика	3,5	4,7	3,5	4
Публіцистика	3,5	4,4	3,1	3,8
Еротичні романи	4,4	3,5	0,7	2,8
Фентезі, готика	6	2,7	0,7	2,8
Сучасна українська проза	2,1	2,7	2,6	2,5
Не читав(ла) художню літературу протягом останніх 12 міс,	30,9	33,5	54,4	39,7

є найсприятливішою групою для засвоєння нових тенденцій, зокрема літературних.

Наступна вікова група (30–54 роки) виявилась найбільш різнобічною у літературних смаках. У ній, окрім прихильників перших трьох жанрів (детективи, історичні романи та романи про кохання), є актуальною гумористична література, зустрічаються поціновувачі зарубіжної та російської класики, а також мемуарів, автобіографій. Смаки цієї групи тяжіють до реалістичності (публіцистика, гумористична література) та сучасності. Також актуалізується

Примітки:

- 1) рівень значущості за $\alpha = 0,050$ дає змогу відкинути нульову гіпотезу про незалежність між рядками та стовпчиками. Іншими словами, спостерігається залежність;
- 2) показник χ^2 -квадрат ($df = 30$): 101,435 при критичному рівні значущості ($df = 30$): 43,770.

Рис. 1. Сегментація читацьких переваг за віковими групами та перевагами в літературі ("Омнібус", 2007 р. N=1800, correspondence analyses*)

рекреативна функція літератури як "засобу отримання емоцій", "літератури для задоволення".

Найстарша група читачів – від 55 років – обирає вітчизняну літературу – сучасну українську літературу та класику, а також російську класику, історичні романи, біографії та мемуари. Такий вибір свідчить про "спрямованість назад" погляду, який змушує звертатися до літератури, не детермінованої часом – історичних романів, класику, автобіографій мемуарів. Це також реалістична література, не обмежена теперішнім часом. Щодо сучасної української

літератури, то її вибір може бути зумовлений тим, що зацікавленість українською і російською класикою провокує читачів цікавитись і актуальним станом улюбленої літератури (зокрема, української), тими творами, що з'явилися нещодавно. Це єдина читацька група, для якої фактор актуальності не є суттєвим, а важливішим є критерій позачасності, культурно-часової універсальності. Для молодших вікових груп читачів визначальними є вектори “актуальність” та “уявність” (читачі до 30 років), або “актуальність” та “реальність” (30–54 роки). Як бачимо, з віком у читачів спостерігається перехід від актуальності до позачасовості та від уявлюваного до реалістичного.

У якісному дослідженні, проведеному для поглиблення даних, отриманих у репрезентативному всеукраїнському опитуванні, узяло участь 30 молодих читачів віком від 18 до 30 років, що належать до трьох різних читацьких груп, виділених за рівнем залученості до художнього читання та зацікавленості ним (“випадкові читачі”, “досвідчені читачі” та “читачі-експерти”). Наявність цих різних читацьких груп дає змогу спростувати поширену гіпотезу про те, що молодь здебільшого не цікавиться художнім читанням. Як побачимо далі, ця аудиторія не тільки залучена до літературного поля, а й відрізняється досить різноплановими літературними уподобаннями.

Молоді читачі були розподілені на три групи за рівнем зацікавленості літературою та читанням узагалі й українською літературою зокрема. Гіпотеза про домінування нереалістичних жанрів підтверджується тільки у “випадкових читачів”. Інші ж групи – “досвідчені читачі” та “експерти” продемонстрували зацікавленість реалістичними жанрами художньої літератури, до якої належать як сучасна українська, так і російська та зарубіжна літератури. Навіть більше – іноді представники молодіжного сегменту схильні критикувати сучасних авторів за “спотворення дійсності” у їхніх творах. Як відмічає один з учасників дослідження, “сучасні автори пишуть про наркоманію, проституцію, збоченців різних і не пишуть про

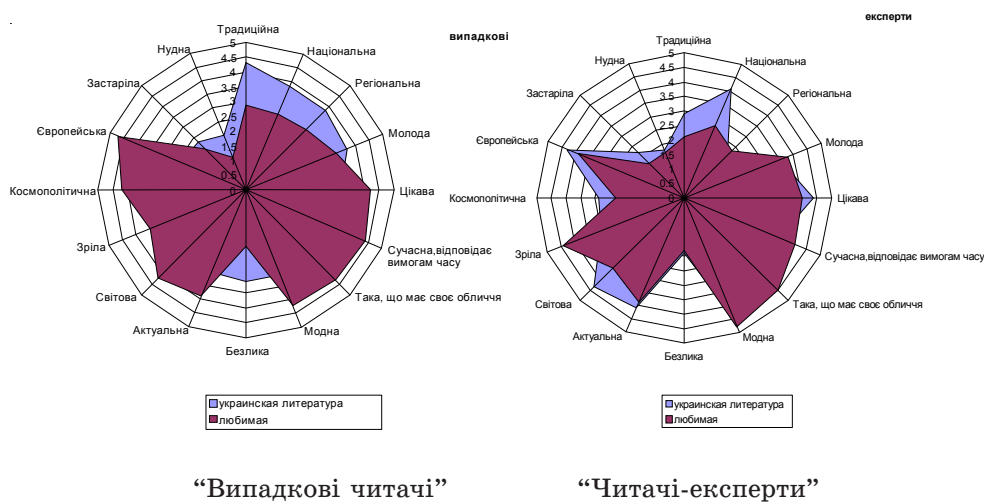

звичайне життя, звичайну молодь, яка працює, вчиться, нічого не вживає” [Ярослав, 20 років]. Звісно, реалістичність, як і актуальність та правдивість, доволі суб’єктивні критерії, але їх важливість у тому, що саме на них спираються молоді читачі при виборі художньої літератури. На прохання визначити, чому їм подобається той чи інший твір або автор, опитані молоді люди часто вживали епітети “модна”, “сучасна”, “актуальна”. Це властиве для всіх трьох груп читачів. Серед характеристик літератури також часто вживається епітет “цікава” як одна з ключових при виборі.

Українська література сприймається переважно як “традиційна”, “національна”, але при цьому й “цікава”, “молода”. Водночас улюблена література читачів (як правило, російська чи зарубіжна) наділяється іншими критеріями – “світова”, “європейська”, “має своє обличчя”, “сучасна”, “універсальна”, також і “цікава”, і “молода”. Якщо описувати літературу за шкалою національність/глобальність, то українська література буде максимально наближеною до полюсу “національність”, тоді як зарубіжна література, яку респондент читає найчастіше, наблизитиметься до “глобальності” (це можна побачити на *рис. 2*).

Значущими критеріями в оцінках є “сучасність”, “цікавість” та “молодість”. За цими критеріями, виходячи з кореспондентного аналізу, респонденти й обирають літературу для читання. Їм найбільше відповідає, на думку читачів, саме сучасна зарубіжна література, а українська література новітнього періоду часто сприймається як регіональна, що пояснює її затребуваність лише окремими колами молодіжної читацької аудиторії. Навіть читачі-експерти, що демонструють найвищий рівень зацікавленості та обізнаності в українській літературі, визначають її як “традиційну”, “національну”, але при цьому і таку, що “має своє обличчя”, “сучасна”, “зріла”, “актуальна”. У визначенні сучасної української літератури як національної збігаються оцінки трьох груп читачів – “екс-

Розділ 5

Рис. 2. Оцінка характеристик улюбленої та української літератури групами “випадкові читачі” та експерти”*

пертів”, “досвідчених читачів” та “випадкових”. В інших оцінках “досвідчені читачі” проявляють найпоміркованіші судження порівняно з представниками інших двох груп. Поєднання ключових характеристик (традиційна, але й сучасна, актуальна, має своє обличчя) важливе для формування узагальненого образу сучасної української літератури з погляду читачів.

Виділення в літературі таких компонентів, як “регіональність”, “традиційність” може свідчити про її етнічну визначеність і, навпаки, наголошення на таких критеріях, як “універсальність”, “глобальність” демонструє глобалізаційні тенденції і зміщення на периферію етнонаціональних критеріїв.

*На рисунку темним кольором позначена світова література, а світлішим – українська. Між цими двома групами фіксуються найбільші відмінності.

Оцінки художньої продукції залежать від загальної культурної компетентності респондентів. Специфіка освіти, регіон проживання також накладають відбиток на характер відповідей. Якщо “досвідчені читачі” демонстрували найстриманіші відповіді, “читачі-експерти” та “випадкові читачі” критичніше висловлювались з різних питань, і, як і передбачалось, їхні відповіді відрізнялись між собою найбільше.

Група “експертів” об’єднала найактивніших представників читацької аудиторії, до неї увійшли студенти вищих навчальних закладів і спеціалісти з вищою освітою, які активно цікавляться художньою літературою, а також початкуючі письменники, журналісти, редактори, організатори літературних фестивалів, тобто активні актори поля літератури і різних його субполів. Часто за умов трансформацій та відкритості меж поля в одній особі об’єднуються кілька ролей – письменник може бути одночасно і критиком, і співробітником книгарні, студенти гуманітарних спеціальностей виступають організаторами поетичних конкурсів та фестивалів. До цієї групи також залучені й активні учасники мистецьких заходів – їх “цільова аудиторія”. Деякими респондентами відмічалось, що середовищем сучасної української літератури є своєрідна “субкультура”, представників якої ми і виділили в окрему групу “експертів”. Вони або самі є акторами поля літератури, або наближені до них.

Група “досвідчених читачів” була найскладнішою для аналізу, оскільки її представники демонстрували максимально широкі літературні смаки та уподобання. Частково вони подібні до представників групи “експертів”, але відрізняються рівнем зацікавленості сучасною українською літературою в розподілі інтересів між сучасною українською та зарубіжною літературою. Остання, як правило, домінує у смаках читачів цієї групи.

До “випадкових читачів” були віднесені ті молоді люди, що не є активними споживачами літературної продукції.

Вони знайомляться з художніми творами або спонтанно, зацікавившись обкладинкою, рекламою, анонсами, або орієнтуються на поради друзів і найближчого оточення. Мова написання твору, як правило, не є вирішальним критерієм вибору. Здебільшого обирають для прочитання російську літературу, бо вона ширше представлена на книжковому ринку.

Мовою повсякденного спілкування для більшості опитаних є переважно російська, незалежно від регіону проживання. Кілька учасників дослідження відмітили, що спілкуються у побуті обома мовами, вільно переходячи з російської на українську і навпаки.

Щодо специфіки практик читання, то читають у вільний час, після роботи або навчання, у громадському транспорті, у чергах, “щоб не звертати увагу на навколишню ситуацію”, а також під час подорожей. З улюблених жанрів у “досвідчених читачів” та “експертів” переважають молодіжні романи, історичні романи та романи про кохання (цю категорію обирали частіше молоді жінки). Також був відмічений специфічний жанр – “постмодерний роман”. Популярними серед цієї групи читачів є оповідання та художня есеїстика. Як бачимо, за критерієм реалістичність/уявність тут домінує реалістичність художнього зображення, хоча на підставі всеукраїнського кількісного дослідження були отримані інші дані.

Для “випадкових читачів” цікавішими виявляються нереалістичні жанри – фантастика, фентезі, також вони приділяють увагу фаховій та навчальній літературі (це відмітили представники технічних спеціальностей). Якщо класифікувати літературу по країнах написання, то у вподобаннях досвідчених читачів домінує українська та російська сучасна література, далі – французька (М.Уельбек, Ф.Бегбедер, С.Брасм, А.Гавальда, М.Барбері) та англійська (Дж.Джойс, Дж.Фаулз, І.Уелш, І.Бенкс). Деякі респонденти згадали сучасну японську літературу (Харукі Муракамі, Тавара Маті та інших сучасних авторів), амери-

канську (Чак Поланік, Чарлз Буковські, Кен Кізі) та латиноамериканську літературу (Х.-Л.Борхес). З сучасних українських авторів найчастіше згадувалися – Ю.Андрухович, С.Жадан, О.Забужко, також – Ю.Винничук, Ю.Іздрик, М.Матіос, С.Поваляєва, І.Карпа, Л.Дереш та деякі інші автори. Деякі з читачів-“експертів” згадали ще й А.Дністрового, С.Ушкалова та деяких інших авторів – представників “третьої хвилі”.

Значна частина респондентів групи “читачів-експертів” відмітили сучасну українську літературу як улюблену, а також сучасну зарубіжну літературу – англійську, французьку або американську. Українську класику як улюблену літературу визначили тільки троє з опитаних. З найпривабливіших рис літератури були названі – актуальність, модність, відповідність часові. Актуальність як важливий критерій визначався всіма групами респондентів. На думку “експертів”, ці риси притаманні як українській, так і іншій улюбленій літературі, яку вони назвали, причому улюбленій більшою мірою. Водночас українській літературі притаманні традиційність, регіональність, так само – модність і актуальність. Тоді як “досвідчені читачі” вважали модність критерієм, притаманним для літератури зарубіжної, і меншою мірою – для української. “Досвідчені читачі демонструють дещо інші художні уподобання. Улюблені твори – це, здебільшого, твори зарубіжної та/або української класики (української відмічалось рідше), “золотий запас”, який завжди актуальний. Серед улюблених українських авторів були названі С.Жадан, Ю.Андрухович, Л.Дереш, М.Соколян, Т.Малярчук, О.Забужко, І.Роздобудько та деякі інші. Список фаворитів майже не відрізняється від того, що був названий представниками групи експертів, що свідчить про наявність авторів, які є визнаними серед різних груп читачів і виходить за рамки “субкультурної” популярності.

Специфіка української літератури, на думку молодих читачів, полягає в тому, що вона відносно молода, актуа-

льна, цікава, частково – епатажна, частково – традиційна. Серед улюблених літератур багатьма опитаними були названі російська, французька, британська і американська сучасна література, а саме твори, які видаються в серії “контркультура” (Ч.Поланік, І.Уелш, Ч.Буковські) та літератури постколоніальних країн – сербська, болгарська, румунська. Згадувалась і сучасна українська література, але її як улюблену називали рідше, ніж зарубіжну та літературу інших пострадянських країн. Для сучасних європейських літератур, на думку респондентів, характерні такі риси, як незалежність, актуальність, а також критичність. Деякі з цих характеристик стосуються також і української сучасної літератури – актуальність та критичність зокрема. Властивими для сучасної української літератури вважаються такі характеристики: молодіжна, сучасна, актуальна. “Випадкові читачі” частіше за інших відмовлялись охарактеризувати українську літературу в контексті зі світовою, що частково зумовлено недостатністю поінформованості з цього питання, частково – просто незацікавленістю самим предметом.

У “випадкових читачів” майже не присутнє таке поняття, як “улюблена література”, хоча є улюблені жанри. Серед улюблених творів представники цієї групи називали твори зі шкільної програми – російської або зарубіжної літератури, рідше – з української літератури. Двоє респондентів улюбленими назвали твори сучасної української літератури – це був останній роман Оксани Забужко “Музей покинутих секретів” та твір молодого автора “третьої хвилі” Любка Дереша “Культ”.

Більшість респондентів відмітили, що сучасна літературна мова “простіша” порівняно з класичною літературною, маючи на увазі передусім наближеність мови сучасних українських творів до побутової, розмовної. Деякі респонденти, обізнані з найбільш скандально відомими романами, відзначили, що сучасна література допускає сленг і ненормативну лексику, чого раніше у трьох не було.

Як визначила одна з респонденток, така література має свою цільову аудиторію, але далеко не всі читачі зможуть такий твір адекватно оцінити: “...Вони [ці твори] розраховані на специфічну аудиторію, тобто не кожен оцінить книжку такого типу і не кожен отримає задоволення. Деякі вважають, що їх принижують, але є аудиторія, якій це дуже подобається” [Олена, 19 років]. Така позиція є найбільш поширеною серед цієї групи читачів.

Загалом молоді читачі є для сучасних авторів цікавою “нішею” та цільовою аудиторією для поширення своїх творів, оскільки всупереч усталеному стереотипові про не читаючу молодь або її зацікавленість лише нереалістичними художніми жанрами (фантастикою, фентезі etc.), молодь виявляється досить активним читацьким сегментом, який водночас віддає перевагу не українській, а зарубіжній літературі. Як демонструють результати дослідження, імідж літератури залежить від поєднання маркетингових та естетичних характеристик, а також від рівня відповідності творів критерію “сучасності”, який для представників молодіжної читацької аудиторії є провідним.

Література

1. *Третьяков В.* Понятие литературы — 35 лет спустя : (О двух номерах журнала “New Literary History” [Электронный ресурс] / В. Третьяков // НЛО. — 2008. — № 93. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/93/tr32-pr.html>.

2. *Дубин Б.* Литература и медиа? Литература как медиа. Литература в поле медиа / Борис Дубин // Иностранная литература. — М., 2008. — № 9. — С. 262–266.

3. *Українське суспільство 1992–2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2010.

4. *Українське суспільство 1994–2005.* Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2005.

МОДЕЛІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ОБРАЗІВ ПСИХІЧНО ХВОРИХ ЛЮДЕЙ І РЕАКЦІЇ НА НИХ СОЦІУМУ В ПОПУЛЯРНИХ КІНОСТРІЧКАХ

У статті аналізуються трансльовані у кінострічках образи психічно хворих та реакція на них оточуючих. Запропоновано класифікацію моделей репрезентації психічно хворих людей та пов'язаних з ними сценаріїв соціальних реакцій, здійснено порівняння з виявленими у попередніх дослідженнях стереотипами та виокремлено прийоми зображення, спрямовані на збільшення чи зменшення соціальної дистанції.

Key words: *stigma, stereotypes, image of mentally ill people, model of representation, social reaction.*

Ключові слова: *стигма, стереотипи, образ психічно хворого, моделі репрезентації, соціальна реакція.*

Ключевые слова: *стигма, стереотипы, образ психически больного, модель репрезентации, социальная реакция.*

Психічні захворювання є доволі поширеними у світі. Зокрема, в Україні у 2010 р. зафіксовано близько 4651,2 випадків розладів психіки на 100 тис. населення [1]. За прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я, до 2020 р. поширення такого психічного розладу, як депресія зросте до 5,7 % загального показника хвороб, і стане другою провідною причиною втрачених з інвалідністю років життя [2]. Відповідно зростає важливість проблеми стигматизації та дискримінації людей з психічними захворюваннями. Джерелом формування відповідних стереотипів є масова культура, у тому числі кіно, яке “може забезпечити надзвичайно ефективно залучення людей до переживань персонажів, тем та концептів”[3].

Велика кількість досліджень соціальних репрезентацій психічно хворих у мас-медіа пов'язана з так званим антипсихіатричним рухом та дискурсом антистигми. З'являється низка досліджень [3; 4], що розглядали негативні стереотипи у всіх ЗМІ, у тому числі побіжно в деяких кінострічках. Також існують окремі дослідження зображення психічно хворих у дитячих програмах [5], у новинах, друкованих джерелах [6; 7] та у телесеріалах [8].

Дослідження, які мають справу безпосередньо з соціальними репрезентаціями психічно хворих у кінострічках, не мають чітких критеріїв відбору фільмів та їх аналізу і не концентрують увагу на тому, як аналізовані зображення можуть впливати на глядачів та самих психічно хворих. Так, аналіз Ж.Ціммерман зводиться переважно до групування кінострічок за схожістю сюжету [9]. Д.М.Веддінг, Бойд та Р.Немец розглядають кіно крізь призму можливості навчання майбутніх психіатрів та соціальних працівників, тому концентрують увагу на симптомах захворювання та їх проявах у героїв кінострічок [10]. Психоаналітичну перспективу аналізує у своїй статті В.Улибіна [11].

У більшості досліджень увага зосереджується на відтворенні у продукції ЗМІ негативних стереотипів, поширення яких у масовій свідомості підтверджується кількісними дослідженнями, зокрема й в Україні [12]. Проте бракує саме соціологічного аналізу зображення образів психічно хворих та реакцій на них соціуму. Це визначило мету нашого дослідження – виокремити моделі образів психічно хворих людей та сценарії соціальної реакції на них у популярних кінострічках і визначити особливості впливу трансльованих моделей на формування ставлення соціального оточення до цієї групи стигматизованих. Загальну мету було конкретизовано у таких завданнях: 1 – виокремити групи ознак, які приписують психічно хворим людям, та сценарії соціальної реакції на них з боку оточення; 2 – визначити як трансльовані у кінострічках образи пов'язані з зображуваною соціальною реакцією.

Теоретичним підґрунтям дослідження є ідеї соціального конструктивізму, зокрема, теорія стигматизації (І.Гофман) та теорія соціальної репрезентації (С.Московічі).

За Гофманом, стигма – це “певна ознака, через яку індивід неспроможний до повноцінного соціального життя” внаслідок утворення протиріччя між “справжньою ідентичністю” особи зі стигмою та тією “віртуальною соціальною ідентичністю”, яка їй приписана оточенням. Це зумовлено тим, що “оточення схильне приписувати людині довгий ряд недоліків, на основі одного вихідного недоліку” [13, с. 1–6]. У нашому випадку таким вихідним недоліком є психічна хвороба, а в основі процесу стигматизації лежать стереотипи, які циркулюють у полі соціальних репрезентацій [14, с. 251–252].

Найповніший спектр з 10 стереотипів щодо психічно хворих було виокремлено у дослідженні телесеріалів у прайм-тайм [8]. Для аналізу представленості у кінострічках з цього переліку нами було відібрано стереотипи, які безпосередньо стосуються взаємодії індивіда з соціальним оточенням, а саме: небезпечність, агресивність, невартість довіри, асоціальність, економічна безпорадність та соціальна виключеність.

Методом дослідження було обрано якісний контент-аналіз. Матеріалом для аналізу стали фільми, номіновані на премію Оскар у категорії “Кращий фільм” упродовж останніх 25 років (усього 139 кінострічок). Відбір здійснювався на основі двох критеріїв: 1 – наявності серед головних героїв психічно хворої людини (про що зазначено у описі фільму) та 2 – реальності відтворюваних подій (з вибірки були виключені фантастичні фільми). Всього зазначеним критеріям відповідали 11 кінострічок: “Фатальне тяжіння” (Fatal Attraction, 1987), “Людина дощу” (Rain Man, 1988), “Пробудження” (Awakenings, 1990), “Повелитель припливів” (The Prince of Tides, 1991), “Мовчання ягнят” (The Silence of the Lambs, 1991), “Форрест Гамп” (Forrest Gump, 1994), “Краще не буває” (As Good as it Gets, 1997), “Ігри розуму” (A Beautiful Mind, 2001), “Години” (The Hours, 2002), “Авіатор” (The Aviator, 2004), “Чорний лебідь” (Black Swan, 2010).

Як категорії аналізу використовувалися:

1) *артикуляція стигми* – як критерій для визначення зміни соціальної реакції щодо психічно хворого персонажа до стигматизації та після неї;

2) *образ психічно хворого*, який будувався на основі фіксації узгодженості/неузгодженості поведінки персонажів з відібраними стереотипами (безпечність, вартість довіри, наявність соціального оточення тощо);

3) *соціальна реакція оточуючих*, яка передбачала фіксацію як емоційних реакцій, так і реакцій у вигляді позитивних чи негативних санкцій. Ця категорія майже не була представлена у попередніх медіадослідженнях, хоча трансльовані моделі поведінки є важливим фактором формування ставлення до психічно хворих людей.

Результати дослідження дали можливість виокремити три моделі зображення психічно хворих у кінострічках:

- з *негативним* контекстом (ретранслюють переважно негативні стереотипи стосовно психічно хворих та сприяють їх подальшій стигматизації);
- із *суперечливим* контекстом (показано неоднозначне ставлення до психічно хворих);
- з *позитивним* контекстом (зображується толерантне ставлення до психічно хворих).

Розглянемо сутнісні характеристики виокремлених моделей та їх поєднання з трансльованими соціальними реакціями.

Модель з негативним контекстом представлена у фільмах “Мовчання ягнят” та “Фатальне тяжіння”.

Артикуляція стигми. Представлена у стрічках по-різному і, очевидно, впливає на сприйняття. У “Мовчанні ягнят” обидва головні персонажі одразу представлені крізь призму стигми психічно хворого маніяка-вбивці, і навіть звичайні дії (прямий погляд у очі, скорочення дистанції при розмові) вже сприймаються оточенням як прояв небезпечної поведінки. Головна героїня “Фатального тяжіння” спершу постає як приваблива жінка без будь-яких проявів психічних розладів. Проте з моменту, коли головний герой радить їй звернутися до психіатра, навіть нор-

мальне бажання зв'язатися з ним, коли вона дізнається, що в них буде дитина, сприймається як поведінка одержимої хворобою жінки.

Образи психічно хворого формуються на основі як підкріплюваних, так і заперечуваних негативних стереотипів сприйняття психічно хворих.

До *підкріплюваних* належать стереотипи *агресивності та небезпечності*. Зустрічаються у багатьох проявах, включаючи небезпечні дії, спрямовані *на себе* (героїня “Фатального тяжіння” ріже собі вени), *на власність* (вона ж ламає машину головного героя та вбиває кролика, що належить його дочці), *на інших* (вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень психічно хворими маніяками). Небезпечність персонажів в цій групі фільмів подається як майже демонічна, з підкреслено перебільшеними можливостями (зв'язаний по руках і ногах психічно хворий маніяк втікає, попри надзвичайні заходи охорони). Стереотип небезпечності підсилюється зображенням нездатності поліції впоратися з персонажами, яких не можуть затримати або утримати під вартою. Саме цим виправдовується застосування жорстких санкцій. Також підкріплюється стереотип про психічних людей як таких, що *не варті довіри*.

Водночас *не підкріплюється* стереотип *економічної безпорадності*, персонажі добре соціально інтегровані, мають освіту, професію, житло.

До стереотипів, *представлених суперечливо*, належить стереотип *асоціальності*. З одного боку, всі герої здатні вільно взаємодіяти в соціумі, з другого – близьке соціальне оточення відсутнє. Такий механізм зображення психічно хворої людини як “ізолюваної всередині соціуму” підкріплює стереотип асоціальності. Більше того, він певним чином легітимізує подальші жорсткі соціальні санкції стосовно таких персонажів, адже глядачеві не потрібно переживати за близьких психічно хворої людини.

Соціальна реакція оточуючих. Емоційна реакція оточення після артикуляції стигми зводиться переважно до страху та огиди. На рівні ж санкцій допустимими вважа-

ються найбільш жорстокі (від довічного ув'язнення у камері без вікон до вбивства), що підкріплює стереотип необхідності *соціального виключення*.

Модель з суперечливим контекстом представлена стрічками, де персонажі зображені як творчі особистості. Ця модель може бути двох типів за ознакою спроможності жити з хворобою та долати її (переважання позитиву над негативом) чи неспроможності впоратися з хворобою (домінування негативу над позитивом).

Контекст з переважанням негативу представлений у таких фільмах, як “Чорний лебідь” та “Години”. У обох присутні по два психічно хворі персонажі творчих професій – балерини та письменники.

Артикуляція стигми для персонажів “Годин” відбувається від самого початку фільму, що впливає і на сприйняття їх дій. Пригнічений стан і спалахи гніву, що могли б з'являтися і у психічно здорової людини, тут сприймаються як симптоми хвороби. У “Чорному лебеді” персонажі з'являються нестигматизованими. Їх поведінка багато в чому є девіантною, однак сама девіація не маркується як психічна хвороба, тому фактично ярлики психічних захворювань від власного оточення героїні отримують лише під кінець фільму, коли одна кидається під машину, а іншу мати замикає у кімнаті “до одужання”. Однак у випадку однієї з героїнь глядач усвідомлює наявність психічних розладів раніше за її оточення, адже має змогу поглянути на події очима неї самої. Таким чином, хоча артикуляція хвороби у фільмі відбувається і пізніше, девіантна поведінка персонажу все одно сприймається як прояв хвороби.

Образи психічно хворого. Стереотипи *агресивності та небезпечності* підкріплюються в цій моделі частково. Агресія, спрямована на людей, є винятком і представлена лише сценою, де одна з героїнь травмує руку своїй матері, аби вирватися з кімнати, де її тримали. У решті випадків агресія спрямована на *власність* (ламання меблів). Небезпека зображується стосовно *себе*, транслюється стереотип самогубства як поширеної практики серед психічно

хворих, адже всі персонажі даних стрічок врешті його вчиняють.

Не транслюються стереотипи економічної безпорадності та асоціальності. Всі персонажі мають професії, житло, засоби до існування. В обох фільмах представлено соціальне оточення, причому основний акцент робиться на родині та друзях, що повинні висловлювати підтримку та турботу.

Сценарій реакцій оточення підкреслює співчуття і страх за життя індивіда, які поєднуються з толерантним ставленням та бажанням допомогти. Родина однієї з героїнь намагається не наголошувати на її хворобі та створити умови для одужання. Однак турбота поєднана зі стереотипом *невартості довіри*. На відміну від моделі з негативним контекстом, де неважливість довіри є джерелом загрози для інших, у цій моделі психічно хвора людина зображується як така, що становить загрозу насамперед для самої себе. Оточення персонажів намагається запобігти цій зазрозі і вдається до санкцій, які вважає необхідними, незалежно від бажань самого психічно хворого. Наслідком є сценарій відокремлення таких людей від суспільства та нагляд за ними. До того ж ці санкції подаються як недостатньо дієві, адже персонажі врешті вчиняють самогубство.

Контекст з переважанням позитиву зустрічається у фільмах “Краще не буває”, “Авіатор”, “Ігри розуму” та “Повелитель припливів”.

Артикуляція стигми у головних героїв фільмів “Краще не буває” та “Повелитель припливів” відбувається одразу. Вже з перших хвилин фільму на адресу одного з героїв лунає слово “псих”. Відповідно подальша поведінка персонажів сприймається крізь призму цієї стигми, наприклад надмірний педантизм, ексцентричність та важкий характер сприймаються як прояви хвороби.

У стрічках “Авіатор” та “Ігри розуму” артикуляція стигми відбувається не одразу, показано, як хвороба поступово розвивається. Спершу ексцентричність обох головних героїв сприймається як норма, припустима для творчих

людей. Проте згодом в обох персонажів відбувається загострення хвороби, коли про неї стає відомо й оточенню, і глядачам. Тоді змінюється погляд і на всі попередні вчинки. Наприклад, ситуація, коли один з персонажів встановлює стеження за дівчиною, що його покинула, скоріше тлумачиться як прояв ревності, однак разом з іншими проявами відхилення у поведінці це створює підстави для отримання ярлика “психа”.

Образи психічно хворого. Стереотипи *економічної безпорадності й асоціальності не підкріплюються* у цій групі фільмів. Всі герої мають професії, житло, освіту, близьке оточення.

Стереотипи *агресивності та небезпечності* присутні у даній моделі. Небезпечну *до себе* поведінку репрезентує спроба самогубства. Небезпечну *до інших* поведінку проявляє персонаж, який залишає маленького сина самого у ванній, думаючи, що залишив його під наглядом свого друга, який насправді був уявним. Таким чином, стереотип небезпечності частково поєднаний зі стереотипом *невартості довіри*. Однак важливою ознакою всіх цих фільмів є те, що подальші події знімають з персонажів негативне навантаження цих сцен. Наприклад, герой, що намагався покінчити з собою, цілком одужує і починає писати нову книгу.

Сценарій реакції оточення суперечливий. Емоційні реакції коливаються від злості, злорадства та страху до жалю, співчуття, поваги, дружніх та романтичних почуттів. Відповідно виглядає і континуум санкцій, який коливається від негативних (електрошокова терапія та ізоляція у клініці, уїдливі зауваження та насміхання) до позитивних (підтримка, заохочення, поцілунки, обійми, визнання) санкцій.

Модель з позитивним контекстом відображається у фільмах “Пробудження”, “Людина дощу” та “Форрест Гамп”.

Артикуляція стигми у персонажів всіх трьох фільмів відбувається від самого початку. Це зумовлено особливостями їх хвороб – кататонічна кома, аутизм та недостатній інтелектуальний рівень. Однак зображується поведінка та

ставлення до них оточуючих покликані сформувати у глядача почуття симпатії до персонажів.

Характерним для цієї моделі є *підтвердження стереотипу економічної неспроможності*, що пов'язано з перебігом хвороби (двоє персонажів є пацієнтами спеціальних медичних установ, де про них дбають, адже вони не здатні самостійно заробляти собі на життя, не мають професій та освіти). Герой фільму “Форрест Гамп” дещо відрізняється, оскільки, незважаючи на хворобу, залучений до економічної та соціальної активності (служить у армії, має власний бізнес та житло).

Стереотип *асоціальності не транслюється* у жодному з цих фільмів. Навіть у персонажів, що перебувають у спеціальних закладах, є оточення, яке про них турбується, при цьому акцентується увага на близькому оточенні – родичах, друзях, коханих. Більше того, вони здатні взаємодіяти з соціумом поза межами лікарні, хоча інколи через симптоми і потребують підтримки.

Стереотип *небезпеки або агресивності майже не представлений*. Єдиний вид небезпеки – через необережність, зустрічається у “Людині дощу”, коли зазначається, що герой став пацієнтом лікарні саме внаслідок того, що ледь не заподіяв шкоди молодшому братові. Як і в попередній категорії, цей стереотип пов'язаний зі стереотипом *невартості довіри*. Однак протягом фільму така поведінка відсутня.

Сценарій реакцій оточення в емоційній площині переважно позитивний (співчуття, бажання допомогти, інтерес, радість, коли персонаж досягає певних успіхів). Негативні реакції представлені роздратуванням через недооцінку спроможностей персонажів. Важливим є те, що сюжети побудовані так, аби показати зміну спектру емоцій від негативних до позитивних (еволюція поглядів брата одного з героїв змінюється від нерозуміння та роздратування до співчуття, розуміння та симпатії). Щодо санкцій, то акцентуються позитивні (спортивні нагороди, дозвіл водити машину тощо), хоча є й окремі приклади негативних (глузування та крики).

Додатково, у ході аналізу був виокремлений ряд прийомів зображення, що спрямовані на збільшення соціальної дистанції до психічно хворих або на її зменшення.

До перших можна віднести такі:

– підкреслення символічного відокремлення психічно хворих від психічно здорових через їх просторове розведення за допомогою перешкоди, наприклад скла;

– підкреслення розділення на “ми” та “вони” групи через лексику, що піддає сумніву ідентичність психічно хворих як людей. Їх порівнюють: з тваринами – “скотина”, з рослинами – “розмовляти з нею зараз – все одно, що з папороттю”; з позаземними створіннями – “вони неначе безтілесні”.

До прийомів, що спрямовані на зменшення соціальної дистанції, можна віднести такі:

– зображення хвороби з точки зору самого хворого. Можливість бачити ті самі галюцинації, що їх бачить психічно хворий персонаж, сприяє кращому розумінню глядачем того, через які страждання доводиться проходити психічно хворій людині;

– використання у фільмі внутрішніх діалогів та думок психічно хворої людини.

Отже, у ході дослідження був виокремлений ряд моделей трансльованих зображень, які презентують як негативні, так і позитивні контексти. Моделі з *негативним* та *суперечливим* (з переважанням *негативу*) контекстом більшою мірою сприяють збільшенню соціальної дистанції до психічно хворих людей та підкріплюють стигматизацію, а як наслідок і дискримінацію цієї групи. Це відбувається шляхом відтворення стереотипів агресивності та небезпечності стосовно оточуючих або до самого себе, зображення героїв у відриві від близького соціального оточення та легітимації застосування жорстких санкцій або ізоляції їх від соціуму. Насправді, психічно хворі люди не більш схильні до насильства, ніж будь-яка інша група. Більше того, люди, які страждають на психічний розлад, мають набагато більші шанси стати жертвами насильства, ніж бути його ініціатором [15, с. 32]. Ефект небезпеч-

ності підсилюється через застосування прийомів зображення, спрямованих на дистанціювання, зокрема маркування за допомогою лексики та символічного відокремлення у просторі. Такі зображення не позбавлені естетичної цінності, однак є доволі дієвими у підкріпленні стигми психічного захворювання, адже “у контексті драматичних зображень, що підтверджують стереотипи, інформація, що покликана їх спростовувати, виявляється малоєфективною” [6, с. 379].

Моделі з *позитивним і суперечливим (із переважанням позитиву)* контекстом зосереджують увагу на важливості підтримки соціального оточення та констатують можливість людей з психічними відхиленнями вести нормальне життя. Вони спрямовані на зменшення соціальної дистанції до психічно хворих і зняття протиставлення “ми”–“вони”. Цьому також сприяють прийоми зображення, що дають змогу глядачеві зазирнути у внутрішній світ персонажа та побачити труднощі, з якими доводиться стикатися психічно хворим людям.

Перспективним з погляду зміни негативного ставлення загалом до психічно хворих є продукування сюжетів, що містять правдиві й позитивні повідомлення та історії про психічні захворювання та людей, що живуть з ними, особливо історії успішного одужання. Під одужанням варто розуміти не повне звільнення від симптомів, а повернення відчуття контролю над власним життям, на противагу почуттю залежності від хвороби.

Література

1. *Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 році* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moz.gov.ua/docfiles/Med_demo_situation_2010.pdf
2. *Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2001 год: Психическое здоровье: новое понимание, новая надежда* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.who.int/whr/2001/en/whr01_ru.pdf
3. *Morris G. Mental health issue and the media. An introduction for health professionals // G.Morris. – Routledge. Taylor and Francis Group: London and New Yourk, 2006.*

4. *Philo, Greg* Media and Mental Distress / Philo, Greg (ed.). – London : Longman, 1996.
5. *How mental illness is portrayed in children’s television: A prospective study* / [Wilson C., Nairn R., Coverdale J., Panapa A.] // *The British Journal of Psychiatry*. – 2000. – № 176. – P. 440–443.
6. *Allen R.* Media depictions of mental illness: an analysis of the use of dangerousness / R.Allen, R. Nairn // *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. – 1997. – №31. – P. 375–381.
7. *Wahl O.* News Media Portrayal of Mental Illness / O.Wahl // *American behavioral scientist*. – 2003. – Vol. 46, №12. – P. 1594–1600.
8. *Mental illness depictions in prime-time drama: identifying the discursive resources* / [Wilson C. , Nairn R., Coverdale J., Panapa A.] // *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*/ – 1999. – №33. – P. 232–239.
9. *Zimmerman J.N.* People like ourselves :portrayals of mental illness in the movies / J.N.Zimmerman // The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, and Oxford, 2003.
10. *Wedding D.* Movies and mental illness: using films to understand psychopathology / Wedding D., Boyd M.A., Niemiec R.M. – 3rd rev. ed. – Hogrefe Publishing, 2010.
11. *Улыбина Е.В.* Зримое безумие. Что кино показывает на месте сумасшедшего / Е.В.Улыбина // *Русская антропологическая школа: Труды. Вып. 3.* – М. : РГГУ, 2005. – С. 189–208.
12. *Костюченко С.* Ставлення до психічно хворих в українському суспільстві за даними опитування громадської думки / Костюченко С., Лубяницька І., Пієвська Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novosti.mif-ua.com/archive/issue-10975/article-10997>
13. *Гофман И.* Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью / Пер. М.С.Добряковой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/145155/Gofman_Stigma_Zametki_ob_upravlenii_-_isporchennoii_identichnost'yu.pdf
14. *Фролова Ю.Г.* Социальные репрезентации психических расстройств как фактор социально-психологической адаптации больных / Ю.Г.Фролова // *Психиатрия и современное общество : Материалы III съезда психиатров и наркологов Республики Беларусь, 3–4 декабря 2009 г.* – Мн. : Гү РНПЦ, 2009.
15. *Baun K.* Stigma Matters: The Media’s Impact on Public Perceptions of Mental Illness / K.Baun // *Ontario Ottawalife*. – 2009. – February. – P. 31–33.

ТУРИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Стаття присвячена соціологічному аналізу інституту туризму, що є одним з елементів інфраструктури українського суспільства. Визначено багатофункціональний характер сфери туризму, який дає змогу вважати його інститутом, що впливає на соціально-стратифікаційні, соціально-економічні та соціально-культурні процеси в життєдіяльності сучасного суспільства.

Keywords: *tourism, social institution, the Institute of Tourism, the stratification of society, the global information society, intercultural communication.*

Ключові слова: *сфера туризму, соціальний інститут, інститут туризму, стратифікація суспільства, глобальне інформаційне суспільство, міжкультурна комунікація.*

Ключевые слова: *сфера туризма, социальный институт, институт туризма, стратификация общества, глобальное информационное общество, межкультурная коммуникация.*

У наш час туризм є однією зі сфер соціального життя, що найбільш стрімко розвивається. Це пов'язано з процесами глобалізації та інформатизації суспільства ХХІ ст. Соціокомунікативні та соціокультурні трансформації змінили обличчя туристичної індустрії, позаяк відбулася зміна цінностей, світогляду, стилю життя людей, які, долучившись до світової інформаційної системи (її виразом цілком справедливо вважається мережа Інтернет), стали більш мобільними у сенсі подорожей. Відкритий світ глобального інформаційного суспільства стимулює розвиток сфери туризму, роблячи його масовим. Цьому сприяє і потужний рекламно-пропагандистський вплив.

Інститут туризму певною мірою прискорює процеси соціалізації особистості за допомогою її включення в міжкультурну комунікацію, його роль у сучасному суспільстві не може обмежуватися економічним змістом, оскільки, будучи ключовим елементом соціальної інфраструктури, цей інститут сприяє формуванню культури толерантності, певною мірою згладжує суперечності й знімає напруженість у відносинах між народами. Тому однією із ознак включеності суспільної системи в процеси глобалізації та інституціоналізації є рівень розвитку сфери туризму як соціального інституту, що сприятиме реалізації принципів відкритості, міжкультурної взаємодії та партнерства. Складні умови інституціоналізації сфери туризму в українському суспільстві – природно-географічні особливості, нерівномірний розвиток регіонів, політичні та соціально-економічні зміни, результат перехідного періоду і т. п. – вимагають міждисциплінарного підходу до дослідження соціальних процесів у сфері туризму, аналізу параметрів його соціального середовища, виявлення загальнонаціональних особливостей його розвитку.

Таким чином, актуальність теми дослідження визначається потребою системного аналізу проблем інституціоналізації сфери туризму та її впливу на соціальні процеси в суспільстві. Комплексне вивчення туризму з погляду реалізації соціального характеру його функціонування має істотне значення для оптимізації розвитку цієї сфери в сучасному суспільстві.

Сфера туризму як соціальний інститут стала предметом наукових досліджень у другій половині ХХ ст. у зв'язку з соціальними трансформаціями та глобалізацією. Серед зарубіжних учених, які займаються дослідженням проблем сфери туризму як соціального феномену, необхідно відзначити С.Коена, Д.Маккенела, Д.Белла, З.Роджека, Д.Бурстін, Д.Уррі, Е.Гідденса і Н.Грабена. Серед соціологів, які розглядають специфіку сфери туризму як соціального явища, слід назвати Е.Покровського, Т.Черняєву і С.Щеглова. Соціальні та культурні аспекти сфери туризму

му розглядалися в працях А.Абукова, Л.Акімова, І.Белоліпського, Є.Богданова, П.Городецького, А.Фенько, Ю.Кузнецова та ін. Роль сфери туризму в процесі соціальної адаптації та соціалізації особистості досліджується в роботах Дж.Гібсона, У.Найссера, А.Фенько, Л.Яковлева та ін. Спроби ж розгляду сфери туризму в предметному полі соціології, що передбачає вивчення туризму як соціального феномену, аналіз мотивації, цілей, інтересів, моделей поведінки індивідів, включених у туристичну діяльність, функціонування структурних компонентів сфери туризму як соціальних організацій, дослідження соціальних аспектів оптимізації управління у сфері туризму і т. п. нечисленні. Тим часом саме соціологічне дослідження цього феномену дає змогу повною мірою здійснити аналіз соціальних аспектів сфери туризму.

Таким чином, недостатня розробленість названого кола проблем на теоретико-соціологічному рівні, з одного боку, і нагальна потреба організаційної практики в подібних теоретичних розробках – з другого, роблять соціологічне дослідження сфери туризму необхідністю як з позицій науки, так і з практичного погляду.

Мета дослідження полягає в соціологічному аналізі інституту туризму як одного з елементів інфраструктури українського суспільства.

Сферу туризму необхідно розглядати як соціальний інститут з погляду формування безпосередньо інституційних якостей, тобто цілей діяльності та зумовлюючих ці цілі потреб, інтересів та конкретних функцій, які сприяють досягненню цих цілей, а також з точки зору визначених форм і реєстру соціальних позицій і ролей та типових для даного інституту соціальних наслідків діяльності інституту.

Необхідно зазначити, що як соціальний інститут сфера туризму істотно відрізняється від інших інституційних утворень суспільства, що зумовлено специфікою функціональних завдань, які реалізуються в його рамках. Сьогодні туризм – це не тільки сфера здійснення приватних або

групових потреб та інтересів (або ж сегмент ринку послуг), а й певних соціальних відносин між суб'єктами туристичної взаємодії, які мають стійку специфіку та структуру. Тому необхідно розглядати особливості сфери туризму як соціального інституту, що має велике значення в системі соціальних зв'язків та відносин у сучасному суспільстві.

Соціологічний підхід передбачає розгляд сфери туризму як комплексного соціокультурного явища, втілення дії рекреаційних, економічних, культурних, комунікативних факторів та соціалізації. У рамках соціологічного підходу сфера туризму розглядається як інструмент подолання суперечностей, конфліктів у політичній, міжнаціональній, релігійній та інших сферах соціуму. Саме тому для досягнення стабільності соціальної системи необхідно розвивати сферу туризму, сприяти зміцненню міжнародних, міжнаціональних і ширше – міжкультурних зв'язків.

У соціумі наявна низка індикаторів, які дають змогу стверджувати, що туризм виконує функції соціального інституту. Найбільше значення мають духовно-моральні та соціокультурні компоненти, які зумовлюють місце туризму в соціумі, поряд з важливими економічними і політичними функціями в сучасному глобальному інформаційному суспільстві. Завдяки поліфункціональності туризм міцно інтегрований у різні системи соціуму – економіку, політику, освіту, екологію, спорт, рекреацію, міжнаціональні відносини та ін. При цьому сфера туризму володіє певною адаптивністю до соціокультурних та соціокомунікативних змін, які відбуваються в суспільстві на початку ХХІ ст., що дає змогу їй утримувати ключові позиції в суспільній системі.

Становлення і розвиток туристичного ринку та всієї вітчизняної туристичної галузі в умовах сучасної України відбувається доволі повільно і суперечливо. Цей процес є вельми інерційним: державним, управлінським структурам і приватним інвесторам не одразу прийшло усвідомлення важливості розвитку сфери туризму. В результаті

відбулася втрата ініціативи, унаслідок чого в даний час українській туристичній сфері вельми складно конкурувати із зарубіжною. Це істотно відбивається не тільки на самій туристичній галузі, а й на всій економіці України і ситуації в соціумі. Відчутною є втрата ініціативи і, як наслідок, значне відставання української сфери туризму, в тому числі в інноваційних аспектах ведення туристичного бізнесу.

Соціологічні дослідження сфери туризму дають можливість виявити специфіку поведінки соціальних груп, процеси соціальної мобільності, фактори, які розширюють життєвий простір особистості. Міжнародні зв'язки, які виявляються в процесі туристичної діяльності, дають змогу краще зрозуміти спосіб життя представників інших країн. Це, своєю чергою, сприяє руйнуванню забобонів і стереотипних уявлень про різні суспільства, розвитку толерантності, підкреслюючи вплив певних сторін інституту туризму на гуманітарні аспекти глобалізації. Багатофункціональний характер сфери туризму дає змогу уявити його як інститут, що прямо або побічно впливає на соціальні, соціально-економічні та соціально-культурні процеси в житті сучасного суспільства.

Соціокультурними основами трансформації сфери туризму і виділення сегменту масового туризму слід розглядати становлення нового типу суспільства – глобального інформаційного. Інформація починає відігравати чільну роль у новому суспільстві, у результаті чого люди отримують можливість за допомогою засобів масової комунікації і мережі Інтернет знайомитися з різними країнами, їх побутом, природно-кліматичними умовами та ін. Стираються просторово-часові межі в соціумі і люди починають почуватися громадянами планети. У результаті соціокомунікативних та соціокультурних трансформацій відбувається загальне збільшення вільного часу в індивідів, змінюється характер дозвілля, структура та зміст динаміки розвитку різних груп населення тощо. На сьогодні саме масова культура виступає основним джерелом формування

і каналом поширення моделей сучасного виду дозвілля для споживача туристських послуг. Аналізуючи тенденцію соціальної стратифікації за допомогою туристських практик сучасних українських громадян, слід звернутися до таких чинників, як дохід, належність до певних професійних кіл та соціальних груп.

Українці також виявляються включеними в нову соціальну реальність. У них відбувається зміна соціокультурних пріоритетів та мотивації подорожей. Дедалі частіше мешканці України відправляються на відпочинок за кордон, бажаючи побачити світ, отримати нові враження, долучитися до культурної спадщини різних народів.

Аналізуючи вплив туризму на життя населення, вчені виокремлюють не тільки позитивні, а й його негативні аспекти. До позитивних аспектів слід віднести створення робочих місць; збільшення доходів, що веде до підвищення рівня життя місцевого населення; прискорення процесу урбанізації; розвиток міських служб, інфраструктури, культурних організацій; прискорення соціальних і культурних процесів; відродження культурних цінностей; розвиток народної творчості, традицій, звичаїв, народних ремесел, а також підвищення попиту на сільгосппродукцію і товари місцевого виробництва; охорону та відновлення місцевих пам'яток культури; розширення природних комплексів; підвищення привабливості регіону; пожвавлення місцевого культурного життя. До негативних аспектів належать поляризація та комерціалізація інтересів різних груп населення, зростання частки некваліфікованої праці, відхилень від суспільних норм поведінки (алкоголізм, хуліганство, проституція), "ерозія" сім'ї (розлучення, поверхове ставлення молоді до життя), комерціалізація культури, втрата самотності конкретного туристського напрямку, конфлікти між місцевим населенням і туристами.

Становище сфери туризму в сучасному суспільстві, його інституціональний характер дають можливість сформулювати визначення сфери туризму, яка розглядається як

соціальний інститут, має стійкі форми соціальної діяльності, соціально-ціннісне ядро, внутрішню структуру та систему взаємодій усіх своїх елементів, різноманіття та динамічність соціальних функцій у суспільстві. Усі ці критерії дають змогу їй займати значне місце в соціальній системі, забезпечуючи стійкість цілої сфери соціальних зв'язків та відносин. Також необхідно відмітити значення туризму в умовах сучасного глобального інформаційного суспільства, що знімає просторово-часові межі соціуму та інтенсифікує процеси міжкультурної комунікації.

Отже, можна означити туристичний сегмент як своєрідний індикатор в сфері соціальної стратифікації суспільства. Однак, незважаючи на те, що туризм є поняттям соціальним, у даний час як галузь ринкової економіки він перетворився на суто комерційний вид діяльності.

Таким чином, для розвитку в'їзного та внутрішнього туризму в нашій країні існують передумови як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Це, наприклад, зростання добробуту населення, політична стабільність, активізація процесу реформування галузі. Усе це дає підстави очікувати, що інвестиції в туристичну сферу можуть виявитися надзвичайно вигідними. Становлення та розвиток туристичного ринку і всієї вітчизняної туристичної галузі безпосередньо пов'язані зі зміною розуміння в суспільстві соціальної ролі, функції та призначення туризму в цілому. Процес переосмислення соціального значення туризму виявився важким і тривалим. Це не додало поштовху в розвитку туристичної галузі економіки країни загалом.

Наразі сфера туризму в Україні динамічно розвивається. Туристична діяльність в соціумі, як і будь-яка інша, потребує якісної і цілеспрямованої державної політики, державного регулювання і державної підтримки. Туристична політика створює умови та визначає основні напрями розвитку сфери туризму. Для вироблення найбільш придатних концепцій державної політики необхідно мати

розвинуту інформаційну базу, яка відбиває всі аспекти туристичної діяльності.

Вузловими проблемами, які вимагають пильної уваги державних структур і серйозного підходу до їх розв'язання, є слабкий розвиток туристської інфраструктури, високі транспортні тарифи та відсутність серйозної практики створення суб'єктами України сприятливих умов для інвестицій при будівництві засобів розміщення та інших об'єктів туризму.

Отже, туризм – активне явище у житті українського суспільства, що змінює культурні форми його буття. Завдяки активізації цієї сфери розвивається економіка, посилюються комунікативні зв'язки, розширюється культурний простір, збагачується духовний потенціал особистості та суспільства. Туризм є видом в ролі соціальної діяльності, яка має цілеспрямований та цілепокладаючий характер. Уся туристична сфера, включаючи й її економічну складову, зумовлена потребами людей у цивільному використанні дозвілля на основі придбання ними туристичних послуг. Виникнення та розвиток сфери туризму пов'язані зі зростаючими потребами людей в отриманні певних життєвих благ і, в зв'язку з цим, що рівень життя українців за останнє десятиріччя дещо зріс, звернення до послуг туристичної галузі значно збільшилися. Активізувався інтерес до індустрії туризму, що стало запорукою актуалізації цієї соціальної сфери в житті нашого суспільства. Відтак сфера українського туризму повинна перебувати під особливою увагою у держави, для того щоб ця сфера розкрилася повною мірою.

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Висвітлюються результати соціологічного дослідження проблем формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. Визначені ціннісні структури українського населення. Виявлені основні ціннісні позиції сучасної української молоді.

Keywords: *youth, valued orientations, socialization, mechanism, forming.*

Ключові слова: *молодь, ціннісні орієнтації, соціалізація, механізм, формування.*

Ключевые слова: *молодежь, ценностные ориентации, социализация, механизм, формирование.*

Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в Україні, висунули на перший план проблеми соціалізації молоді. На формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасних умовах впливає інтегральний результат взаємодії двох цілісних систем. З одного боку, суспільство в усій сукупності проявів суспільного життя впливає на особистість молодої людини, з другого – особистості активно засвоюють попередній актуальний досвід соціуму, знання, норми, цінності, традиції, що накопичуються і передаються від покоління до покоління. Ціннісні орієнтації молоді як найбільш динамічної групи суспільства вельми чутливі до змін. Саме в молодіжному середовищі формується новий тип особистості, який домінуватиме і розвиватиметься в майбутньому. Ціннісні орієнтації є основними векторами соціальних орієнтацій, вони визначають спрямованість особистості і міру її соціальності, що змінюються залежно від рівня відповідності індивідуальних потреб і

інтересів потребам і інтересам соціуму. Це зумовлює проблему формування ціннісних орієнтацій молоді як для сучасної соціальної політики, так і для майбутніх перспектив суспільного розвитку.

Поняття “цінність” є центральною дефініцією при вивченні ціннісних орієнтацій особистості. Її складну діалектику демонструє у вигляді певних форм соціальної казуальності нормативно-ціннісний підхід до аналізу процесу розвитку суспільства, який веде до класиків соціології: М.Вебера, Е.Дюркгейма, А.Маршалла, В.Парето, Т.Парсонса. Теоретико-методологічні підходи розвивались класичною соціологією і представлені такими авторами як, З.Бауман, П.Бергер, Т.Лукман, Дж.Мід, П.Штомпка. У пострадянській та вітчизняній соціології поняття “цінність” розглядається в працях А.Здравомислова, В.Ядова, А.Кравченко, Т.Заславської, Н.Лапіна, А.Ковалерова, Л.Овсянецької, М.Скока, Н.Сорокіної [1; 3–6]. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді.

Кожне покоління молоді, що вступає в самостійне життя, засвоює вже сформовані цінності, якими живе в даний момент старше покоління. А потім формує і реалізує свою життєву програму, беручи за основу інтеріоризовані цінності.

Ціннісні орієнтації являють собою складні утворення, що вбирають у себе різні рівні і форми взаємодії громадського й індивідуального в особистості, специфічною формою усвідомлення особистістю навколишнього світу, свого минулого і майбутнього, суттєвості свого власного “Я”. А.Здравомислов і В.Ядов вказують на те, що “основна функція ціннісних орієнтацій – регулювання поведінки як усвідомленої дії в певних соціальних умовах” [3; 4].

Включення ціннісних орієнтацій до структури особистості дає змогу, як вказує В.Ядов, уловити найбільш загальні соціальні детермінанти мотивації поведінки, джерела якої треба шукати в соціально-економічній природі суспільства, його моралі, культурі, в особливостях со-

ціально-групового усвідомлення того середовища, в якому сформувалась соціальна індивідуальність, і де проходить повсякденна життєдіяльність людини” [4, с. 6]. Таким чином, ціннісні орієнтації, як одне з центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і в цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки й істотно впливають на всі аспекти її діяльності. Отже, розвиток ціннісних орієнтацій тісно пов’язаний з розвитком спрямованості особистості. У співвідношенні зі сприйнятими у психології поняттями природи й особливостей ціннісної орієнтації особистості, цінності, які становлять її структуру і зміст, поділяють на дві основні групи (М.Рокич) з погляду цілей і завдань, яким слугує та чи інша цінність. Першу групу становлять цінності-цілі (термінальні цінності), другу – цінності-засоби (інструментальні). Найголовнішими є термінальні цінності – основні цілі людини, оскільки відображають довгострокову життєву перспективу. Термінальні цінності начебто визначають сенс життя людини, вказують, що для нього є особливо важливим, значущим, цінним [7].

Аналіз ціннісних орієнтацій молоді повинен враховувати два важливих фактори, які, головним чином, і впливають на процес формування ціннісних орієнтацій: по-перше, соціокультурної ситуації, яка склалась в сучасній Україні; по-друге, специфіки молоді як відносно самостійної соціально-демографічної групи.

Складність аналізу специфіки молодіжного середовища, ролі й становища молоді в суспільстві, її життєвого рівня і соціального самопочуття, характеру адаптації до соціокультурної системи зумовлена органічним взаємозв’язком ціннісних орієнтацій молоді та соціокультурних перетворень.

Для характеристики рівня маргіналізації суспільної свідомості, що породжується сучасною соціокультурною ситуацією, на наш погляд, найбільш вдалою є категорія “соціально-культурна ентропія”, яка покладена в основу

підходу, запропонованого А.Флієром [8]. Згідно з даним підходом соціально-культурна ентропія являє собою порушення функціональної цілісності й збалансованості системи, її дисфункцію, що веде до зниження можливості ефективного регулювання соціального життя людей. Тобто певні ознаки соціально-культурної ентропії пов'язані передусім з такими причинами: зростаючими процесами маргіналізації населення, виходом дедалі більшої кількості людей із зони ефективною регуляції їх свідомості й поведінки засобами доміантної в даному суспільстві культурної системи і, передусім з боку комплексу її культурних інститутів; падінням ефективності процедур соціалізації й інкультурації особистості; деградацією престижності особистісних форм досягнення бажаного соціального статусу і доступу до соціальних благ за одночасного зростання популярності протизаконних і кримінальних методів розв'язання цих проблем. Слід відмітити той факт, що сучасна криза українського суспільства – це одночасно дезінтеграція певного способу життя і способу мислення. Це пояснюється тим, що реформується насамперед не економіка, а свідомість людей. Тому найбільш гостро відчувається криза світогляду, пов'язана передусім з кризою системи цінностей.

Описуючи сучасне суспільство, дослідники, як правило, виділяють такі характеристики ціннісних структур українського населення:

- орієнтованість на матеріальні потреби;
- постійне звуження поля соціального інтересу;
- пластичність менталітету українського населення, що породжується його здатністю адаптуватись до будь-яких соціальних змін;
- підпорядкованість масової свідомості впливу засобів масової інформації як зовнішнього прояву віртуалізації способу життя;
- відсутність регулюючих функцій моральної свідомості;
- поклоніння значної частки населення перед владою, навіть у ситуації відносної свободи вибору альтернатив;

– культурна невимогливість і готовність споживати будь-які моральні сурогати.

Таким чином, сучасне українське суспільство характеризується, з одного боку, прагненням до радикальної трансформації відносин власності, до корінних змін політичної структури, а з другого – тотальною кризою в усіх сферах суспільного життя і суттєвою трансформацією системи цінностей. Проте, на наш погляд, картину української соціокультурної дійсності доповнюють такі риси, що характеризують сучасну молодь:

– нечіткість уявлень про громадянський обов'язок та патріотизм, що обертаються соціальною інертністю та відчуженістю молоді від проблем суспільства;

– небажання молоді нести відповідальність не тільки за долю суспільства, а й за власне майбутнє;

– неготовність певної частини молоді до служіння високим суспільним ідеалам;

– низький рівень самостійності мислення, що заважає формуванню здатності приймати відповідальні рішення в ситуації вибору;

– відсутність соціальної солідарності, що створена відсутністю консолідуючих ідеалів і байдужістю до суспільних проблем.

Таким чином, в умовах сучасного суспільства високі ідеали (творчість, прагнення до свободи, самореалізації) відступають на другий план. Пріоритетними стають цінності індивідуального успіху, що ототожнюються з матеріальним благополуччям. Це зумовлює виникнення суперечностей між вимогами сучасного соціуму до молоді та неготовністю певної частки молодих людей відповідати їм. Уявлення про цю суперечність можна скласти за такими аспектами:

– потреба держави в активних громадянах та відносно слабе усвідомлення людьми себе в такій якості;

– недостатній (часто фрагментарний) розвиток у значної частини молоді реальної готовності до життя в сучасних умовах;

- нерівномірно розвинуті інструментальні якості та навички;
- незасвоєність технологій результативної поведінки;
- відносно слабка вираженість внутрішньої свідомості, що оберігає особистість від деформацій чи деградації в складних життєвих ситуаціях.

Процес інформатизації, під яким розуміють створення інформаційного середовища на базі комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, один з небагатьох процесів в українській соціокультурній реальності. Це напрям, який дасть змогу молодим людям не тільки вижити в складних соціально-економічних умовах, що склалися у суспільстві, а й успішно зробити кар'єру. Необхідно відмітити, що молодь розуміє переваги, які дають їй інформаційно-комунікаційні технології, й активно засвоює їх.

Встановлення демократичних засад у державному управлінні, прояви постмодернізму, культурний простір, що постійно змінюється, і створює цінності, норми ідеали, не може не впливати на свідомість молоді, яка засвоює нові ліберальні й демократичні цінності.

Проблема формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасних умовах є відображенням складностей процесу її соціалізації, який втілює інтегральний результат взаємодії двох цілісних систем: з одного боку, суспільства, що впливає на особистість молодої людини, з другого – особистості, що активно та вибірково засвоює попередній актуальний досвід соціуму, знання, норми, цінності, традиції, що накопичуються і передаються від покоління до покоління.

Від того, наскільки ефективно будуть засвоєні ті чи інші цінності і яким чином вироблятимуться потреби та інтереси, залежить рівень успішної соціалізації: стане молода людина повноцінним громадянином і особистістю чи її поведінку вважатимуть девіантною. Відсутність ідеалів і цілей у сучасному житті негативно впливає на становлення молоді, тому вони повинні бути обов'язково визначені для того, щоб молодь могла на них орієнтуватись у процесі особистісного розвитку.

Якщо процес соціалізації відбувається в умовах соціальної трансактивності, коли суспільство стоїть на роздоріжжі, і його розвиток може йти в двох різних напрямках, то молодь, як правило, обирає, хоча й інтуїтивно, новий шлях розвитку та нові ідеї. У цьому сенсі кожне нове покоління в будь-якому суспільстві – це свого роду шанс на сприятливий розвиток у майбутньому.

Таку ситуацію охарактеризувала М.Мід, коли сформулювала стосовно часової специфіки три види культур: постфігуративну, яка переважає в традиційних суспільствах і орієнтована на минулий досвід; конфігуративну, що переносить центр тяжіння з минулого на сучасність і відкриває можливість розвитку молодіжних культур і різного роду конфліктів між поколіннями. І префігуративну, що орієнтована головним чином на майбутнє, коли з ряду причин, ні минулий, ні теперішній досвід не дає змоги розв'язувати життєво важливі проблеми і навіть є шкідливим. У таких ситуаціях молодь, безумовно, спираючись на цінності, закладені старшим поколінням, поперше, швидко засвоює нові вимоги, а по-друге, створює нові для даного середовища норми, стереотипи, закріплює їх у свідомості й створює тим самим новий досвід, яким вже буде вимушене користуватись старше покоління. Проте, так не може тривати довго. Як не може молодь завжди зберігати своє лідируюче становище. Стабілізація суспільства приводить до своєрідної “реставрації”, і взаємодія поколінь набуває класичного вигляду [2].

Необхідно визначити основні ціннісні позиції (тенденції), що характерні для сучасної української молоді.

➤ Передусім це відображення в свідомості більшості молодих людей розшарування суспільства (бідні – багаті, еліта – аутсайтери, демократи – націонал-патріоти та ін.). Одночасно з розшаруванням відбувається процес ціннісного усвідомлення своєї належності до певної групи, страти, що супроводжується формуванням свого роду захисних бар'єрів між прошарками і групами, іноді закріплених у стереотипах, правилах, символіці, місцях відпочинку.

➤ Зростання усвідомлення молодою людиною себе як самоцінності, а також своїх прав. Особливо це стосується цінності життя та честі, особистої безпеки тощо.

➤ Підвищення ролі приватних, особистих життєвих цінностей (матеріальна забезпеченість, вдалий шлюб, здорові діти, наявність житла, автомобіля тощо) при зниженні цінностей суспільно значущих (приносити користь суспільству, бути необхідним людям).

➤ Зростання цінності родини як ключової цінності суспільства, насильницьки не деформованого ідеологічними доктринами.

➤ Помітне зовнішнє витискання цінності праці, особливо праці виробничої і заміна її цінністю матеріальної забезпеченості.

➤ Згасання в свідомості молодих людей патерналістського принципу державної політики, а особливо, зрівняльних тенденцій. Різке зростання ціннісної позиції – “опора на власні сили”.

➤ Значне вивищення таких цінностей, як гроші, кар’єра, успіх за значної орієнтації на ринкові відносини і недержавний сектор економіки.

➤ Визначається особиста готовність до життя в ринкових умовах і пов’язані з нею емоційно-психологічні стани.

➤ Достатньо чітко виявлення цінності “життєвого оптимізму”, пов’язане з почуттям впевненості.

➤ Зростання цінності освіти.

➤ Зростання релігійності молоді як позитивної цінності при значних масштабах прояву містицизму та квазірелігійності.

➤ Перетворення політичної сфери життя, у тому числі політичної активності в інструментальну цінність, пов’язану з вирішенням життєвих завдань, за суттєвого зниження суспільно-політичної активності.

➤ Переважна орієнтація на політичні партії та рух демократичних сил і прийняття демократії як цінності.

➤ Зниження екстремістських тенденцій у молодіжній свідомості й орієнтація на стійкий розвиток та стабільні цінності.

➤ Поступове зростання етноцентризму молоді й усвідомлення себе українцями, що має ціннісну природу.

➤ Крайня непопулярність насильства як ціннісного елемента свідомості.

Кожна з виділених тенденцій, за певного розгортання подій може перейти критичну межу і перетворитись на так звані антиціннісні тенденції.

Лідуюче становище молоді як соціально-демократичної групи суспільства визначається не просто прийняттям “будь-якою ціною” нових основ стосовно попередньої ідеології чи парадигми, ціннісні орієнтації молоді повинні відповідати загальному вектору розвитку людства і окреслюватись такими загальними поняттями, як демократія, свобода, права людини, правова держава, громадянське суспільство, ринок. Така орієнтація – свого роду шанс прориву в розвитку, який “дається” суспільству перехідного періоду під час виходу в самостійне життя нового покоління. І тут багато залежить вже від здатності даного суспільства, його соціальних інститутів використати цей шанс.

Таким чином, можна зробити спробу визначення комплексного механізму процесу соціалізації молоді, яка одночасно є його активним суб’єктом. Механізм соціалізації молоді охоплює зовнішні чинники: цілеспрямований вплив соціокультурного середовища, в якому людина постійно перебуває, виховується і формується як особистість, її норми, цінності, соціальні очікування, стандарти поведінки, які засвоюються через агентів соціалізації (сукупність соціальних інститутів, суспільних організацій, у рамках яких індивід реалізує певні соціальні ролі й набуває бажані соціальні статуси). До внутрішніх факторів необхідно віднести такі, як: соціальна активність самої особистості, самостійність у виборі та засвоєнні знань, уміння порівнювати різні точки зору, критично їх оцінювати, активна участь у практичній перетворювальній діяльності. Важливим критерієм відмінності зрілої особистості та особистості інфантильної є диференційована самооцінка, здатність самостійно приймати рішення. Тобто

молоді люди керуватимуться тією системою ціннісних орієнтацій, яка сформувалась у процесі соціалізації під впливом перетворень сучасного українського суспільства.

Література

1. *Кавалеров А.А.* Цінність у соціокультурній трансформації : монографія / Кавалеров А.А. – Одеса : Астропринт, 2001. – С. 165–177.
2. *Мид М.* Культура и мир детства : избр. произв. / М. Мид ; сост. и предисл. И.С.Кона. – М. : Наука, 1988. – 429 с. – (Этнографическая библиотека).
3. *Потребности. Интересы. Ценности* / А.Г.Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
4. *Саморегуляция* и прогнозирование социального поведения личности / под. ред. В.А.Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
5. *Скок М.А.* Ціннісні орієнтації особистості сучасного студента / М.А.Скок // Вісник ЧДПУ : [збірник наук. праць] голов. ред. Носко М.О. ; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів : Ред.-вид. центр ЧДПУ. 2002. – Вип. 11: Серія: Психологічні науки. – С. 128–132.
6. *Сорокина Н.Д.* Перемены в образовании и динамика жизненных стратегий студента / Н.Д.Сорокина // Социологические исследования. – 2003. – №10. – С.55–60 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.isras/socis.html>.
7. *The Nature of Human Values* / М. Rokeach. – New York-London : Free Press, 1973. – 438 p.
8. *Флиер А.Я.* Энтропия социально-культурная / А.Я.Флиер // Культурология. XX век : словарь / глав. ред, сост. и авт. проекта А.Я.Левит. – СПб., 1997. – С. 565–567.

ВИПУСКНИКИ НА ЖИТТЄВОМУ РОЗДОРІЖЖІ: ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

Розглядається ситуація, в якій перебувають молоді люди, які завершують навчання у школі. У цей період актуалізується необхідність здійснення вибору напрямів входження у соціальну структуру суспільства. Розглядаються особливості цього процесу, зокрема очікування самих молодих людей, що пов'язуються із прагненням посісти високе соціальне становище та перешкоди на цьому шляху. Однією із головних перепон на шляху отримання бажаного соціального статусу визначаються бар'єри, створювані самим суспільством із метою регуляції соціальної стратифікації. Автор підходить до думки, що утримання поза увагою цих бар'єрів або ж їх нашарування можуть зумовити невдале входження молодих людей у соціальну структуру, проявившись у формі аутсайдерства та маргінальності.

Keywords: *graduates, social orientation, social barriers, ageism.*
Ключові слова: *випускники, соціальні орієнтації, соціальні бар'єри, ейджизм.*

Ключевые слова: *выпускники, социальные ориентации, социальные барьеры, эйджизм.*

Соціологічна наука України має значний досвід вивчення проблем молоді, а останніми роками внесок у обґрунтування методологічних підходів та методів соціологічних досліджень соціальних проблем молоді зробили українські (О.Балакірева, І.Мартинюк, Є.Головаха, В.Головенько, О.Яременко) та російські вчені (І.Ільїнський, В.Лісовський та ін.). Проте швидкі процеси розвитку та перетворень у суспільстві зумовлюють також швидкі зміни у життєдіяльності молодих людей, їхній адаптації до існуючих умов та

виробленні індивідуальних життєвих стратегій. Тож виникає необхідність у розгляді особливостей ситуації, що постає перед молодими людьми на етапі соціального та індивідуального становлення.

Отже, метою нашої статті є аналіз соціальної ситуації, в якій перебувають випускники шкіл.

Завдання: розглянути особливості соціальних очікувань випускників; проаналізувати перешкоди на шляху досягнення бажаного соціального статусу; розглянути роль суспільного впливу на процес життєвого самовизначення молодих людей.

Завершення школи виступає значущою соціально-демографічною подією. Воно також перегукується із тим, що незабаром молоді люди стануть повнолітніми та набудуть нових прав і обов'язків у суспільстві. Сукупність цих подій призводить до актуалізації у молодих людей проблем життєвого самовизначення, виборів подальших стилів, стратегій життя.

Оскільки завдяки своїм особливостям випускники здатні швидше за інші соціальні групи оволодіти новими знаннями, професіями та спеціальностями, необхідними в умовах розвитку, то юнацтво виступає не просто суб'єктом – послідовником матеріальних та духовних багатств суспільства, а й творцем нових суспільних відносин.

На думку К.Мангейма, молодь не є чітко вираженою категорією прогресивності чи консервативності – вона є сирою масою, готовою до будь-якого починання залежно від наявних суспільних обставин [9].

Окрім того, як зазначає М.Головатий, молодь у суспільстві вирізняється високим рівнем соціального динамізму, мобільності, романтизму, соціальною нестриманістю, високим значним потягом до нового прогресивнішого способу життя [4].

При цьому вона, маючи багато спільних рис зі старшим поколінням, водночас відрізняється від нього. Ці риси дають змогу молоді як просуватися вперед порівняно із попередніми поколіннями, так і віднаходити для себе міру свободи, необхідну для розгортання життя у бажаному

для себе напрямі. Таким чином, виходячи із окреслених особливостей молоді, суспільство покладає на випускників значні сподівання – зокрема щодо їх подальшої продуктивної життєвої активності.

У свою чергу випускники виношують сподівання щодо свого майбутнього життя та підтримуючої ролі суспільства у ньому. Із цим пов'язані їхні соціальні орієнтації.

Виникає ситуація, в якій, з одного боку, молоді люди живуть теперішнім, іноді не заглядаючи у майбутнє і виходячи лише із наявних потреб та бажань, з другого – відчують потребу в упевненості, що майбутнє в них буде забезпеченим.

У зв'язку з цим Е.Гідденс писав, що молодь повинна навчитися прораховувати можливості, що відкриваються [9]. Саме тому для випускників важливим є окреслення поля їхніх можливостей. Ці поля можливостей конкретизуються із визначенням соціальних орієнтацій молоді. Соціальні орієнтації дають можливість співвіднести власні запити випускників щодо бажаного для них соціального становища та соціальних очікувань у процесі його досягнення.

Як зазначає російський соціолог Е.Омельченко, соціальна орієнтація старшокласників у своєму конкретному прояві пов'язується із прагненнями:

- потрапити у той чи інший соціальний прошарок, представники якого володіють привабливими для молоді людини якостями, характеристиками чи матеріальними символами;
- отримати освіту певного рівня чи якості;
- працювати, не працювати чи займатися лише своїм особистим господарством;
- займатися розумовою або фізичною працею;
- виконавчою, творчою чи управлінською працею;
- престижною чи малопrestiжною працею;
- працювати в державній, недержавній формі власності або ж мати свою справу;
- жити у великому місті, малому місті чи селі;
- залишатися жити там, де проживають зараз чи переїхати у тому числі за кордон.

При цьому головними критеріями виборів виступають престиж та доступність [4]. Тобто спрямованість у виборі соціальних позицій визначатиметься балансом із сукупності наявних можливостей та максимальної висоти соціального становища.

Так, Н.Касаткіна зауважує, що “спостережено орієнтацію на підвищення соціального статусу та поповнення тих соціально-професійних прошарків суспільства, статус яких характеризується високим рівнем освіти, престижу та доходу, розумовим характером праці. Більшість молоді обирає професії, статус яких вищий за статус професій їхніх батьків”. Вона вважає, що соціальна орієнтація має подвійний характер та є не лише усвідомленням теперішнього та майбутнього соціального статусу, проте і являє собою дії відповідно до визначених цілей [4].

При цьому випускники не обов'язково повинні перейняти соціальне становище своїх батьків, однак у проекції, вливаючись у соціальну структуру, вони повинні поповнити всі суспільні ніші [6] – суспільство зацікавлене у такому напрямі розвитку випускників, котрий стимулював би підвищення загальносоціального рівня життя. Інакше кажучи, зведення згодом до мінімуму потреби в підтримці молодих людей і стимулювання її самостійної активності, збільшення її віддачі.

Оскільки соціальні орієнтації прямо пов'язані з напрямками входження у соціальні структури, випускники повинні здійснити вибір якогось із них. Виходячи із того, що ресурси актуалізуються та перерозподіляються в суспільстві, випускники змушені шукати шляхи входження у його структуру та зайняти в ньому свою нішу. За визначенням С.Елдер, “одним із ключових етапів, здатних вплинути на шанси людини вирватися із бідності, є перехід людини із юності у доросле життя”. Випускники шукатимуть той зазор, у котрий зможуть вписатися, котрому зможуть відповідати і котрий буде найкращим для них” [10].

Вікіпедія: “Молодь – це сукупність молодих людей, котрим суспільство надає можливість соціального станов-

лення, *забезпечуючи* їх привілеями, проте *обмежуючи* у можливості активної участі у певних сферах життя соціуму”. Відтак, правові та соціокультурні обмеження за віковою ознакою дають можливість зберегти цю стратифікацію [11].

Тут варто згадати визначення К.Мангейма, що динамічні суспільства рано чи пізно повинні активізувати та навіть організувати молодь, яка, на його думку, виконує функцію поживляючого посередника соціального життя. “Зміна поколінь – універсальний процес, що базується на біологічному ритмі людського життя, у результаті якого в культурному процесі з’являються нові учасники, тоді як старі учасники цього процесу поступово зникають. Члени будь-якого покоління можуть брати участь лише у хронологічно обмеженому відрізку історичного процесу, тому суспільство повинне постійно передавати накопичений культурний спадок. При цьому перехід від покоління до покоління є послідовним процесом” [9].

Проте суспільство водночас залишається диференційованим, і для впорядкування множини соціальних зв’язків необхідна його стратифікація. Молодь є головною потенцією суспільства, проте продукування власних сенсів та ідей у неї суспільство змушене обмежувати через низький досвід та велику вірогідність помилкових виборів у житті. Тож інтеграція випускників в суспільство відбувається насамперед на основі інтерналізації зовнішніх норм і цінностей, значущими тут постають як орієнтація на загальносуспільні цінності, так і цінності найближчого оточення [6].

Крім того, створюються різного роду бар’єри, що підтримуються трьома взаємопов’язаними один із одним чинниками стратифікації (освіти, посади, сфери зайнятості батьків). Кожен з цих чинників володіє власною стратифікаційною дією, котра посилюється дією двох інших.

При цьому вплив і тиск суспільства (щодо необхідності вибору подальшої професії, рівня освіти, місцепроживання тощо) виявиться нерівномірним на різні частини ви-

пускників, навіть за умови намагання держави зрівняти можливості й шанси.

При цьому варто зауважити, що простір соціальної стратифікації у суспільствах перехідного типу, до якого відносять і Україну, прийнято визначати практично за одним показником – матеріальним, тож стратифікаційна структура визначається на основі економічних критеріїв класифікації [6].

У суспільній практиці значущою постає проблема “конструювання” суб’єкта як зрілого відповідального індивіда, який своєю діяльністю, власне, і повинен здійснювати перетворення суспільства.

Чим нижчим є аскриптивний статус молоді, наслідуваний від батьків, тим більшою є невизначеність можливостей для вибору ними свого життєвого шляху. Якщо для вихідців із високостатусних сімей стартові можливості у навчанні, роботі, створенні власної сім’ї є своєрідним трампліном, що забезпечується статками та зв’язками родичів, то для решти життєвий старт визначається власними здібностями, працелюбством або допомогою держави. “Без відповідної стартової позиції у молодій людині менше шансів зробити вибір, котрий покращив би перспективи на отримання роботи як для неї самої, так і майбутніх дітей. А відсутність таких шансів призводить до перенесення з покоління в покоління бідності... [10].

Спеціаліст з проблем молоді Л.Чізолм зазначав, що класове вплітається у процес взаємодії індивідів та груп із соціальними інститутами. Оскільки доступ до ресурсів розвитку першопочатково соціально зумовлений, а соціальні інститути його охороняють, то ситуація тиску, пов’язана із нерівністю стартових можливостей молодих людей, відтворюється у процесі їх взаємодії із інститутами соціалізації [9]. При цьому освіта в сучасному суспільстві є тим важливим інститутом соціалізації, який, сам по собі, чи в сукупності з іншими чинниками може забезпечити соціальне переміщення та просування молоді вгору по соціальній драбині.

Включення в соціальне життя – процес, що може супроводжуватися нереалізованими амбіціями та зруйнованими планами. Причиною цього може бути не просто недостатня цілеспрямована активність молоді, а нерівномірність загального розподілу можливостей серед різних соціальних груп. Наприклад, ризик залишитися без освіти буде суттєво вищим для молодих людей з малозабезпечених сімей. Тому вони знають, що досягнення життєвого успіху, символами якого виступають професійне самовизначення, створення сім'ї та набуття власного житла, відкладається на невизначений строк.

Сам процес соціалізації молодих людей, підкреслює Л. Чізолм, здатний продукувати протиріччя, що є наслідком процесу самовизначення молоді та перерозподілу молоді системою [9].

Власне, значна частина проблем життєпобудови пов'язана із нерівністю стартових позицій (наприклад, соціальний статус сім'ї випускника, рівень її матеріального забезпечення дають більший вибір для обрання престижного вузу).

Крім того, випускники спрямовані не лише на суспільний розвиток і зайняття у ньому відповідної позиції, а й бажають відповідати усім суспільним вимогам. Як основний потенціал суспільства вони змушені рухатися “в ногу” із часом, а також передбачати тенденції суспільних змін, а в сучасному суспільстві це доволі складно.

Одним з чинників, що обмежують можливість реалізації житєвих планів молоді щодо обрання напрямку, є вік. Як пишуть британські соціологи М. Янг та Т. Шулле, вік набуває значення своєрідного способу пригнічення шляхом утримання людей у фіксованих рольових рамках [2]. Ця дискримінація за віком у соціології окреслюється терміном “ейджизм”.

Хоча вікова дискримінація проявляється передусім у неоднаковому доступі до різних видів діяльності та різних соціальних організацій, вона також закриває доступ до вершини стратифікаційної драбини. О. Краснова вважає, що ейджизм підносить точку зору людей працездатного

віку, працюючого населення, що “пригнічують” молодих та старих [2]. Займаючи провідні позиції в соціальній структурі суспільства, дорослі володіють достатніми можливостями для обстоювання власного статусу та витіснення небажаних конкурентів з-поміж молодих.

Це напряму впливає на характер відтворення статусного становища представників молодого покоління та чітко простежується у системі економічних та трудових відносин. Отож оскільки у всіх суспільствах поняття старшинства має, окрім вікового, ще й соціально-статусне значення, молодь страждає від нерівності соціального становища, насамперед порівняно із дорослими. Вік відіграє роль значущої стратифікаційної основи. Молодь поставлена у ситуацію, у якій можливості пошуку та вироблення оптимальних шляхів подальшого життя доволі обмежені.

Реалізація намірів на утвердження у статусно-рольовій системі супроводжується подоланням супротиву, котрий незмінно зустрічається у ході цієї реалізації. Специфічність і невизначеність ситуації тут підсилюється ще й тим, що, з одного боку, ейджизм постає як реально існуюче суспільне обмеження, своєрідна дискримінація – коли молодь знає, що на робочих місцях перебувають старші та досвідченіші і їм надається перевага, а з другого – орієнтація суспільства відбувається переважно на молоде покоління як резерв активності; категорію людей, які готові постійно навчатися, сприймати нову інформацію. Проте прагнення молоді набуті більш привабливих соціальних позицій часто в конкуренції із представниками інших вікових груп знаходять вияв у суперечностях соціальної нерівності. Ця нерівність проявляється в різному доступі до влади та матеріальних благ – тобто сукупності можливостей і ресурсів.

За даними В.Половця, молодь під час пошуку роботи стикається з такими проблемами, як вимоги щодо стажу роботи, відповідної освіти, знань та вмінь [8].

Ейджизм змушує орієнтуватися на подальше продовження освіти та впродовж кількох років задовільнятися різними видами підзаробітку, що не дадуть можливості молодим людям стати економічно незалежними.

Освіта зберігає в орієнтаціях молоді провідну роль, являючись безальтернативною у силу того, що вступ у самостійне життя без отримання освіти у свідомості молоді виступає знаком соціального спуску в системі соціальної мобільності чи стагнації соціального статусу. Здобуття подальшої освіти означає майбутнє життя випускників шкіл найбільшим чином.

Це пов'язано насамперед із ейджизмом, а також у силу того, що вибір у якості подальшого шляху в житті здобуття освіти, своєю чергою, розширює варіанти подальших життєвих виборів. Тому він постає найбільш актуальним у цей віковий період. Проте із ним також пов'язується ряд обмежень. Власне, доступ до вершини стратифікаційної драбини зумовлений необхідністю завершення процесу соціального становлення і до цього маловірогідний.

Отже, ряд бар'єрів зумовлює фактично єдиний шлях до отримання бажаної соціальної позиції – шлях здобуття подальшої освіти.

Зі здобуттям освіти пов'язаний вибір не лише відповідної професії, а й намагання підвищити соціальне становище навіть порівняно зі становищем, яким володіли батьки.

Німецький соціолог У.Бек звертає увагу на нову негативну функцію освіти – втрату шансів у системі зайнятості. За ним, основна школа розподіляє наявність шансів і як освітня інституція загрожує тим, що суспільство освіти породжує у цьому сенсі нову, парадоксальну квазінеграмотність нижчих освітніх груп [1]. Тому освітня нерівність виступає негативною не лише в силу обмеження шансів на ринку праці, а й через перетворення у нерівність спадкову.

Так, Д.Константиновський виокремлює соціокультурний, територіальний та економічний бар'єри на шляху до отримання бажаної освіти.

В основі соціокультурного бар'єра, за Д.Константиновським, лежать відмінності: в освіті батьків, у сфері їх зайнятості, в посаді, яку вони обіймають.

Територіальний зумовлений відмінностями: у типах населених пунктів, відстані від місця проживання до ос-

вітнього закладу, транспортних можливостях, кількості освітніх закладів у межах потенційної доступності, рівні урбанізації.

Економічний бар'єр породжується відмінностями у статках сімей, рівні комп'ютеризації сімей, видатках на навчання.

У тих випадках, коли відмінності тісно пов'язані, виникає “кумулятивний ефект нерівності” [5].

При цьому процес вибору, за Е.Гареевим та Ю.Дорожкіним, можуть утруднювати деякі суперечності, зокрема:

- розрив між біопсихологічним і соціальним визріванням (психологічний вік із соціальним не збігаються, психологічна неготовність до здійснення важливого соціального вибору);

- неузгодженість взаємин у сім'ї та суспільстві (вимоги щодо активності, інновативної діяльності або ж підпорядкованості відмінні на рівнях сім'ї та суспільства);

- запити і потреби не збігаються з можливостями суспільства у їхньому задоволенні (ресурси, що надає суспільство для реалізації певних варіантів вибору недостатні) [3].

Серед основних проблем молоді також називаються погіршення фізичного та психічного здоров'я молоді, соціально-економічна несаможиттєвість [8].

Французький соціолог М.Хальбвакс у 1935 р. писав про те, що людина, будучи ізольованою, не знала б навіть, що повинна померти [2]. Отже, плануючи майбутнє, випускники співвідносять не лише власні можливості із потребами, а й значною мірою враховують соціальні очікування стосовно себе.

При цьому вони змушені повністю підпорядковуватися правилам, що диктує суспільство – повноправними учасниками соціального процесу в силу обставин вони іще не можуть виступити. З цього постає і проблемність подолання перешкод на шляху до омріяного майбутнього.

Свобода проявляється не лише як вибір можливостей, а й як можливість вибору, що залежить від об'єктивних соціальних умов, а також усвідомлення цієї можливості та бажання здійснювати певний вибір. Отже, дисбаланс між вибором старшокласників і можливостями реалізації

цього вибору, між потребами та звужуваними можливостями їх задоволення через працю є передумовою ризику економічної та соціальної маргінальності.

Проте навіть саме намагання досягти якнайкращого становища пов'язується із ризиком – якщо у цей період випускник не реалізує якнайкращий варіант розвитку життя, то згодом це здійснити буде набагато важче. З іншого боку – якщо він не зможе реалізувати запланованого – зокрема вступити у бажаний навчальний заклад, – виникає ризик опинитися поза будь-якою соціальною структурою, тому що відсутність освіти обмежує можливості суспільної активності. Відповідно, насамперед ризик постає у формі невключення в суспільні структури, тобто маргіналізації та аутсайдерства.

Проблема набуває значення ще й тому, що життєві стратегії (як форма життєпобудови, котра водночас дає змогу привносити продуктивний вклад у суспільство та забезпечує задоволеність життям) вибудовуються на основі взаємодії з суспільством та співвіднесення власних життєвих планів та активності із суспільними. Окрім усього, перенесення цих ризиків на площину ситуації випускників засвідчує, що тут можливе їх підсилення, оскільки старшокласники і так перебувають у маргінальному становищі.

Невиправдання соціальних експектацій виливається у загрозу невходження в суспільні структури. Це проявляється у маргіналізації та аутсайдерстві, втраті ціннісних орієнтирів. “...Молоді люди, котрі не мають можливості повною мірою реалізувати свій продуктивний потенціал, схильні до...маргіналізації та збіднення, бездіяльності та можливого втягування у протизаконну діяльність, до розчарування у власних силах та звернення цього розчарування на суспільство, яке породило це” [10].

Соціальна ситуація, в якій перебувають випускники, характеризується високим рівнем напруженості, що зумовлено значними очікуваннями суспільства та самих випускників щодо подальшого майбутнього та ролі в ньому. Невдалий вибір на пряму життєздійснення, неврахування перешкод на шляху до бажаного зумовлюють ризик невхо-

дження у бажані соціальні структури, полишення обіч соціального життя.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Бек У. ; пер. с нем. В.Седельника и Н.Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Веселкова Н.В. Социология возраста и взросления / Веселкова Н.В., Прямикова Е.В [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// do.teleclinica.ru/184707](http://do.teleclinica.ru/184707)
3. Гареев Э.С. Молодежь индустриальной России : жизненные и социально-политические ориентации / Э.С.Гареев, Ю.Н.Дорожкин // Социс. – 1993. – № 1.
4. Касаткина Н.П. Социально- профессиональные ориентации учащейся молодежи региона / Н.П. Касаткина // Журнал “Регионология”. – 2010. – №3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://regionsar.ru/node/568?page=0,1>
5. Константиновский Д.Л. Неравенство и образование. Опыт социологических исследований жизненного старта российской молодежи (1960 – начало 2000-х) / Константиновский Д.Л. – М. : ЦСП, 2008. – 551 с.
6. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв’язання : зб. наук. публ. за підсумками викон. наук. прогр. і проектів у 1996 році. Вип. 6 / Укр. н.-д. ін-т проблем молоді ; ред. М.Ф.Головатий. – К. : Столиця, 1997. – 208 с.
7. Омельченко Е. Молодёжь. Открытый вопрос / Омельченко Е. – Ульяновск : Симбирская книга, 2004. – 184 с.
8. Половец В. М. Соціальні проблеми молоді / В. М. Половец // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 74. – Т. 2.
9. Чупров В.И. Молодёжь в обществе риска / Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.isprras.ru/pics/File/books/Youth%20in%20risk.pdf
10. Элдер С. Мировые тенденции в сфере молодежной занятости / Элдер С., Шмидт Д. – Женева : Международное бюро труда, 2006. – 61 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ilo.org/public/russian/region/eurpro/youth_2006_ru.pdf
11. Універсальна електронна інтернет-енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

ВПЛИВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ПОСТАНОВКУ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАУКОВИХ ПРОБЛЕМ

Стаття присвячена виявленню особливостей постановки та розв'язання наукових проблем у межах соціокультурного простору. Звертається увага на взаємозалежність наукової діяльності та суспільного розвитку, що проявляється в особливих формах “соціального замовлення” наукових досліджень, де контури дослідницького поля окреслюються не лише суб'єктивно теоретичним інтересом вченого, а й потребою практичного застосування результатів дослідження. Згадані особливості значною мірою сприяють зростанню подвійності норм наукового товариства та надають нового звучання поняттю амбівалентності вченого.

Keywords: *values, attitude, scientific problem, ambivalence of scientist, applied research, basic research.*

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, атитюд, наукова проблема, амбівалентність вченого, прикладні дослідження, фундаментальні дослідження.*

Ключевые слова: *ценностные ориентации, аттитюд, научная проблема, амбивалентность ученого, прикладные исследования, фундаментальные исследования.*

Інститут науки відіграє важливу суспільну роль, яка полягає не лише у продукуванні, акумуляції та поширенні наукового знання, а й у здійсненні соціальної регуляції суспільних процесів. Науковець — завжди представник того чи іншого соціокультурного середовища. Оскільки особливості функціонування суспільства породжують “вченого свого часу”, мета якого – не лише пошук істини, а й відповіді на виклики та ризики певної епохи.

Соціокультурний простір будь-якого суспільства пропонує науковцю ціннісно-нормативну систему координат, у межах якої вчений вибудовує свою професійну діяльність. Щодо трактування поняття “соціокультурний”, то в межах структурного функціоналізму соціальне – це суспільне, а культурне – цінності та норми. Цінності є первинними, коли йдеться про дотримання певного зразка функціонування соціальної системи, у нашому випадку, наукового співтовариства. Але, як зазначав Т.Парсонс, цінності, як і інші структурні категорії – норми, колективні організації та ролі, за своєю природою є незалежними змінними. Це означає, що саме лише знання та розуміння ціннісного зразка в межах певного колективного утворення не є достатнім для, скажімо, можливості проектування його рольової структури. Норми переважно виконують функцію інтеграції, адже вони регулюють значну кількість процесів, які сприяють реалізації цінностей. За Т.Парсонсом, соціальна система (соціальне) утворюється інтеракціями індивідів, де кожен з яких водночас є і суб’єктом (наділений певною активністю, володіє певними цілями, ідеями, установками тощо), і об’єктом орієнтації як для інших, так і для самого себе. Т.Парсонс вважав, що ядром суспільства як системи є структурований нормативний порядок, за допомогою якого зорганізується колективне життя популяції. Структурними компонентами системи, що забезпечують виконання нею інтегративної функції, є соціальні норми, які власне і організують соціальний порядок [1]. Б.Пружинін вважає, що механізми соціокультурної мотивації науки забезпечують безперервне відтворення науки – і як системи знання, що розвивається, і як цілісної наукової спільноти, що структурує та унормовує власну професійну діяльність, і як самостійного соціального інституту, тобто забезпечують історичну спадкоємність науково-пізнавальної діяльності у всіх її вимірах [2, с. 110]. Можна навіть, мабуть, сказати, що саме мотивація науково-пізнавальної діяльності – вирі-

шальний момент соціокультурної детермінації наукового пізнання, бо зумовлює саму можливість існування науки як історично певного культурного феномену.

Загалом, у соціологічній традиції ми бачимо, що поняття “цінність” розглядається у співвідношенні з іншим поняттям – “норма”. Е.Дюркгейм, аналізуючи взаємовплив ціннісно-нормативних систем особистості й суспільства, дійшов висновку, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень окремих індивідів. Він вважав її об’єктивною, тому що вона була колективною, де “шкала цінностей” стає, таким чином, вільною від суб’єктивних і мінливих оцінок індивідів. Останні ж знаходять за межами свого “Я” вже устояну класифікацію, до якої вони змушені пристосовуватися. Механізмом, який регулює поведінку людини в суспільстві, є внутрішнє прийняття нею соціальних цінностей за допомогою зовнішнього примусу. За Е.Дюркгеймом, ми не є владними над нашими оцінками, вони нав’язані нам суспільною свідомістю, яка і змушує нас до вибору Так. М.Вебер, перейнявши у неокантіанців уявлення про цінність як про норму, способом існування якої є її значущість для суб’єкта, застосовував його до інтерпретацій соціальної дії та знання, виявлення соціальних зв’язків і функціонування соціальних інститутів, підкреслюючи роль етнічних, релігійних цінностей в розвитку суспільства. На думку М.Вебера, виникнення та інституціоналізація ціннісної системи були детерміновані потребою упорядкування суспільних практик індивіда. Це спричинило розподіл сфери реального світу і того, що повинен бути і відповідає ціннісно-нормативному порядку. Усвідомлюючи дистанцію між цими сферами, індивід вибудовує стратегії своєї поведінки, співвідносить цілі діяльності з легітимними засобами їхнього досягнення, керуючись при цьому адекватними для них цінностями. Норми і цінності суспільства інтеріоризуються представниками різних соціальних груп, утворюючи, зокрема, особливу професійну етику,

етос, характерні для певної спільноти. Проте процес інтепріоризації проходить крізь призму вже існуючих соціокультурних та історично сформованих увлень щодо функціонування того чи іншого соціального інституту чи групи. Г. Олпорт вважає, що джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, він виокремлює ряд ціннісних орієнтацій, непродуктованих моральними нормами – наприклад, ерудиція, спілкування тощо. Моральні норми й цінності, у його баченні, формуються й підтримуються за допомогою зовнішнього підкріплення. Вони є скоріше засобами, умовами досягнення внутрішніх цінностей, які є цілями особистості.

Інколи цінності можуть поставати у формі ідеалу, “того, чого варто бажати”, проте їх важко накласти на суспільну картину реальності, що спричиняє виникнення дисонансу. В науковому середовищі останній найяскравіше проявляється у “амбівалентності вченого” – поняття, введенного Р. Мертонем після того, як він зрозумів, що безапеляційне дотримання принципів наукового етосу є неможливим. Нагадаємо, що Р. Мертон запропонував набір цінностей, що складають “скелет” наукової діяльності – етос науки (*CUDOS: Communism (communalism); Universalism; Disinterestedness; Organized Skepticism*). Для опису реальної поведінки вчених, додатково до норм наукового етосу Р. Мертон вводить ще дев’ять пар взаємно протилежних нормативних принципів. Він показує, що в своїй повсякденній професійній діяльності вчені постійно знаходяться в напрузі вибору між полярними імперативами приписаної поведінки. Говорячи про амбівалентність вчених, Р. Мертон вважає, що вчений повинен якомога швидше передавати результати своїх наукових досліджень колегам, проте він не повинен поспішати із публікаціями; вчений має бути відкритий до нових ідей, проте не повинен піддаватися “віянням інтелектуальної моди”; він повинен спрямовувати свою діяльність на досягнення істинного знання, яке отримало б високу оцінку колег, проте

наукова діяльність вченого має відбуватися незалежно від наявності оцінки інших вчених; вчений повинен захищати нові ідеї, проте не повинен підтримувати неточні помилкові висновки; повинен докладати максимум зусиль, щоб володіти знаннями та інформацією, які належать до його сфери діяльності, але при цьому вчений має пам'ятати, що ерудованість інколи заважає творчому процесу; вчений повинен бути надзвичайно точним у формулюваннях, проте він не повинен бути занадто педантичним, оскільки це не сприяє покращенню змістовності роботи; повинен завжди пам'ятати, що знання – універсальне, проте він не має забувати, що будь-яке наукове відкриття сприяє підвищенню авторитету нації, представником якої воно було здійснене; вчений повинен виховувати нове покоління науковців, проте не повинен присвячувати занадто багато часу та уваги просвіті молоді; вчений повинен вчитися у “великого” майстра, проте не повинен бути схожим на нього [3, с. 129]. Слід звернути увагу, що формулювання вищезгаданих нормативів чітко окреслює, що “повинен” і чого “не повинен” робити вчений. Така позиція Р.Мертон є відповіддю на виклики реальності, де часто ідеальні імперативи етосу науки не можуть функціонувати “у чистому вигляді”. Норми наукового етосу, виведені Р.Мертоном, виражають пізнавальне та професійно-етичне “належне” та прийняте в науці, в той час як нові системи антинорм констатують розбіжності морально-етичних уявлень на різних етапах розвитку науки.

У ситуації значущого вибору, коли доводиться відмовлятися від одних можливостей заради інших, розставляти пріоритети, проявляють себе дійсні ціннісні орієнтири, відображаючись на характері прийняття рішень. Тому виникає потреба аналізу ціннісного набору, яким користується вчений у своїй діяльності, адже деякі цінності можуть мати лише декларативний характер та не застосовуватися на практиці. Ціннісно-нормативна система сус-

пільства покликана не лише структурувати діяльність окремого індивіда та узгоджувати її з діяльністю інших, вона є основою для формування певної точки зору членів суспільства на навколишній світ, зокрема, це стосується також сфери науки. Суспільство, як і будь-яка система, програмує свою діяльність на досягнення максимальної ефективності. Тому перед науковцем постає важливе завдання: з одного боку, спрямовувати свою діяльність на досягнення наукової істини, а з другого – продемонструвати корисність проведеного дослідження та способи практичного застосування результатів. За таких обставин критерієм оцінки наукового знання є його ефективність та корисність, а не істинність, що змінює установки вченого. Установки, атитюди й ціннісні орієнтації особистості регулюють реалізацію потреб людини в різних соціальних ситуаціях. В.Ядов об'єднує всі описані вище регулятивні утворення як диспозиції, тобто “схильності”. У своїй концепції “диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості” В.Ядов аргументує ієрархічну організацію системи диспозиційних утворень. У розробленій ним схемі на нижчому рівні системи диспозицій розташовуються елементарні фіксовані установки, які мають неусвідомлюваний характер і пов'язані із задоволенням вітальних потреб. Другий рівень складають соціально фіксовані установки, або атитюди, які формуються на основі потреби людини у включенні в конкретне соціальне середовище. Третій рівень системи диспозицій – базові соціальні установки, вони відповідають за регуляцію загальної спрямованості інтересів особистості в тих або інших конкретних сферах соціальної активності людини. Вищий рівень диспозицій є системою ціннісних орієнтацій, які відповідають вищим соціальним потребам і співвідносяться з життєвими цілями і способами їх реалізації. Очевидно, що рівні диспозиційної системи особистості відрізняються також мірою усвідомленості описаних регулятивних утворень [4].

На думку Б.Пружиніна, “сучасна наука – явище в соціальному вимірі настільки масштабне, за своїми результатами – настільки значуще, а з економічної точки зору – настільки затратне, що суспільство вже просто не може собі дозволити виважено і терпляче чекати результатів вільного пошуку вчених” [2, с. 117]. Тому при проведенні дослідження перед вченим постає питання вибору: орієнтуватися на отримання істинного знання або на практичний результат. Остання орієнтація сьогодні зумовлює “популярність” науки, оскільки її дотримання, з одного боку, забезпечує науковця постійною роботою та фінансуванням досліджень, а з другого – дає можливість суспільству за допомогою науки отримати ті результати, які йому необхідні для підтримки соціального порядку тощо. Якщо раніше постановка наукової проблеми була зумовлена необхідністю отримання нового істинного знання в контексті окремо взятої науки, то тепер значну роль у формулюванні наукової проблеми відіграють прикладні завдання. Причому вчений може виходити за дисциплінарні межі знання, оскільки головна мета – широта практичного застосування результатів дослідження. Що, своєю чергою, змушує звернути увагу на те, як суб’єкт (науковець) може дотримуватися даної установки в процесі постановки вибору і розв’язання наукових проблем. Чому саме наукових проблем? Специфіка наукового пізнання така, що аспект наукової проблеми відіграє в процесі його здійснення значну роль. Наука є особливим видом знання, де відбувається процес конструювання проблем, які є вихідним пунктом дослідження, який містить характеристики можливих рішень проблеми. *Наукова проблема* – це форма наукового знання, в якій фіксується певне реальне або можливе, уявне протиріччя в структурі знання, або ж протиріччя між наявним науковим знанням і цілями практики. Проблема – це ситуація, коли існує необхідність теоретичного пояснення фактів щодо конкретного предмета наукового дослідження. Постановка наукової

проблеми, крім формулювання основного, вихідного питання, включає перелік процедур (розкладання проблеми на підпроблеми, обґрунтування її реального існування, виявлення зв'язку з іншими проблемами, а також можливостей і способів вирішення тощо). Дотримання виконання цих процедур дає можливість відкинути уявні проблеми і конкретизувати реальні проблеми. Як наукове дослідження вперше наукова проблема була обґрунтована К.Поппером, який розглядав наукове пізнання як процес висування проблем і відбору їх рішень. Наукова проблема виникає, головним чином, за таких умов: 1) коли наука має факти, але існує потреба їх теоретичного пояснення; 2) коли теорія вже існує, але з'являються нові факти, не з'ясовані в її межах; 3) "соціальне замовлення" на проведення конкретного дослідження. Проблема – це перехідна форма в розвитку знань від емпіричного до теоретичного, це знання про незнання. З фактів виникає проблема, яка містить необхідність руху до теоретичного знання [5].

У соціології наукова проблема є також соціальною проблемою, де як методологічний інструмент поєднання різнорівневих теорій у межах інтегративного підходу до соціальних проблем виступають концепції метатеоретизування, які орієнтовані на створення підходу або окремої метатеорії, що охоплює всю або певну частину соціологічної теорії, результатом якого є створення "інтегрованих соціологічних парадигм" (Дж.Рітцер, Дж.Александр, І.Девятко та ін.). Інтегровані соціологічні парадигми, з одного боку, пропонують інтеграцію вже існуючих і домінуючих парадигм в окремій галузі соціології і тим самим доповнюють вже сформовані підходи, а з другого – дають змогу розширити можливості соціологічного аналізу, об'єднавши "мікро-макро" і "об'єктивно-суб'єктивний" рівні (Дж.Рітцер). Застосування інтегративного мікро-макро і об'єктивно-суб'єктивного підходів до вивчення соціальних проблем дає змогу методологічно обґрунтувати теоре-

тичну інтеграцію об'єктивістської і суб'єктивістської парадигм соціології соціальних проблем, а також знайти місце інтегративного підходу серед уже існуючих традиційних підходів соціології соціальних проблем як підходу, що опирається і доповнює їх.

Щодо задоволення суспільних потреб та реалізації “соціального замовлення” прикладна наука має переваги над фундаментальною, тому структура, організація та проведення прикладних досліджень відрізняється від фундаментальних. Прикладне дослідження має ситуативний характер та ініціюється замовником, який також є і головним експертом отриманого результату. У цьому прагматичному аспекті наукового дослідження міститься небезпека такого використання наукового знання, в якому воно буде швидше не відображенням картини світу, а інструментом впливу на світ, а також існує ризик “заміщення” науки псевдонаукою. П.Капіца зазначав: “У нас завжди переплутують чисту науку із прикладною. Це зрозуміло, звичайно, водночас це є джерелом багатьох помилок. Відмінність між прикладною науковою діяльністю і чисто науковою – у методах оцінки. Тоді як будь-яку прикладну роботу можна безпосередньо оцінити за тими конкретними результатами, які зрозумілі навіть не експертові, чисто наукова діяльність оцінюється значно складніше, і ця оцінка доступна значно вужчому колу людей, коло інтересів яких становлять дані результати. Така оцінка може бути здійснена правильно лише за широкого контакту зі світовою наукою” [6, с. 34–35]. Прагматизм як установка при постановці наукових проблем передбачає насамперед гарантованість отримання результату, тоді як у класичній науці при постановці проблеми вчений нічого не може гарантувати. Відсутність гарантій щодо отримання результату наукового дослідження також є проявом фундаментальності. Слід також зазначити, що і фундаментальна наука сьогодні частково піддається прагматичному тиску суспільства. Для свого існування їй потрібно

доводити власну корисність. Свого часу Т.Кун зазначав, що вчені вчать вирішувати головоломки, але за всім цим – велика ідеологія. Тому висновок про нейтральність науки завжди є полемічним.

Вчений при постановці та розв'язанні наукових проблем повинен в ідеалі прагнути поєднати дві важливі умови: орієнтацію на істину й орієнтацію на практико-прагматичний результат. Це в якомусь сенсі надає постановці й розв'язанню проблеми в науці нове розуміння, ускладнює процес проблематизації. Одні вчені працюють над фундаментальною складовою, інші – над прикладною. Комплексність проблем потребує залучення широкого кола спеціалістів, що, головним чином, зумовлено соціальною природою даних проблем. Вони не є науковими проблемами в чистому вигляді. Звідси і необхідність різного роду способів трансляції знання між представниками наукового співтовариства і різних соціальних груп. Кожна проблема багато в чому ініціюється якоюсь частиною суспільства, яка залучає певні наукові колективи для її вирішення.

Таким чином, сучасна ситуація в науці породжує поєднання двох інтенцій, які необхідно враховувати при постановці та розв'язанні наукових проблем. Це інтенція фундаментального характеру – пошук наукової істини, а також інтенція прикладного – пошук практичного застосування наукового знання. Наукова проблема у посткласичній науці – комплексна проблема. Постановка і вирішення комплексних проблем – завдання не одного вченого, а наукових колективів, що, своєю чергою, вимагає внутрішньої кооперації на різних рівнях. У посткласичній науці здійснюється постановка і розв'язання трьох типів проблем: фундаментальних, прикладних і комплексних. Подібна зміна взаємодії науки, виробництва та бізнесу вимагає від сучасного вченого абсолютно нових професійних якостей (наприклад, таких, як ділова ініціатива і підприємливість), а також знань і умінь (сюди входять

не тільки знання з маркетингу, менеджменту тощо, а й практичні навички в даних сферах).

Отже, ми спостерігаємо сьогодні становлення нового професійного співтовариства, з новою професійною етикою, яка регулюватиметься не лише етичними нормами “великої” і “малої” науки, а й бізнес-етикою. Важко точно спрогнозувати, які етичні норми будуть регуляторами в результаті подібного симбіозу, оскільки цінності, що регулюють діяльність у сфері науки і у сфері бізнесу (представники якої найчастіше виступають клієнтами, замовниками, прикладних досліджень), часто є суперечливими. Тому також постає необхідність пошуку нових шляхів взаємодії, що неодмінно впливатиме на науковий етос, а можливо, навіть змінюватиме його матрицю.

Література

1. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т.Парсонс // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С.494–526.
2. *Пружинин Б.И.* Прикладное и фундаментальное в этосе современной науки / Б.И. Пружинин // Философия науки. Вып. 11 : Этос науки на рубеже веков. – М. : ИФ РАН, 2005. – С.110.
3. *Мирская Е.З.* Этос науки: идеальные регулятивы и повседневные реалии / Е.З.Мирская // Этос науки / отв. ред. Л.П.Киященко, Е.З.Мирская. – М. : Академия, 2008.
4. *Ядов В.А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В.А.Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
5. *Некрасов С.И.* Философия науки и техники: тематический словарь справочник : учеб. пособ. / С.И.Некрасов, Н.А.Некрасова. – Орёл : ОГУ, 2010. – 289 с.
6. *Капица П.Л.* Письма о науке : 1930–1980 / П.Л.Капица // М., 1989.

МІСЦЕ МЕТОДУ НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ В АРСЕНАЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ

Аналізується теоретичне підґрунтя та особливості використання методу незакінчених речень у соціології. Проаналізовано досвід застосування методу в прикладних дослідженнях, здійснено його порівняння з відкритими запитаннями, виявлено переваги методу і труднощі, пов'язані з його використанням, а також окреслено перспективи для подальшого застосування.

***Keywords:** open-ended question, sentence-completion method, survey, projective methods.*

***Ключові слова:** відкрите запитання, метод незакінчених речень, опитування, проєктивні методи.*

***Ключевые слова:** открытый вопрос, метод неоконченных предложений, опрос, проективные методы.*

Уже майже двісті років як соціологи шукають оптимальні шляхи фіксації соціальної реальності для її подальшого осмислення. Для цього вони розпрацьовують, адаптують, удосконалюють, валідизують різноманітні методики, однак ключове місце у їхніх пошуках продовжує належати запитанню як найбільш універсальному інструментові для дослідження соціального. Воно успішно використовується, наприклад, у масових анкетних опитуваннях та в глибинних неструктурованих інтерв'ю, і таким чином виступає основою як для кількісних, так і для якісних методів. Незважаючи на вирішальну роль запитання в соціологічних побудовах (безперечно, більшість даних, з якими доводиться працювати науковцям соціогуманітарного профілю, отримані завдяки тим чи іншим запитанням), воно не часто потрапляє у фокус самостійного дослідження і зазвичай сприймається апріорно. Водночас запитання залишається проблемним не

лише для дослідників, а й для респондентів. Дуже показовим щодо цього є епіграф до книги К.Лютинської, яка стосується розробки соціологічного опитувальника: “Такі дивні запитання Ви мені задасте... Я не знаю, про що йдеться, не можу на це відповісти. А Ви самі знаєте, про що запитуете, самі можете відповісти? (з відповіді одного з респондентів під час опитування, скерованої до анкетера)” [1, с. 7]. Подібні реакції не є поодинокими і доводять потребу теоретичного осмислення ефективності різних форм запитання та якості інформації, отриманої шляхом їхнього застосування.

Зазвичай розвідки, присвячені особливостям запитання як інструменту дослідження, є складовою більш загальних праць у галузі методології та методів соціологічного дослідження. Винятком є роботи В.Воловича, Я.Лютинського, А.Сулека та Л.Юзви, у яких розроблялися авторські концепції запитання у соціології. Скажімо, Л.Юзва, слідом за рядом інших теоретиків, вказує на важливість формулювання (як у синтаксичному та граматичному сенсі, так і в семантичному) і аргументує, що навіть незначні зміни у тексті запитання впливають на отримані дані. Емпіричні результати методичного експерименту з формулюванням – “застосування свідомого навантаження запитання” [2, с. 81] – проаналізовані в одній з її публікацій. Загалом, вона детально розпрацьовує проблематику пізнавальних можливостей та логічної структури запитання, у тому числі в контексті комунікативної діади “запитання–відповідь” у своїй дисертації [3]. Проте такі комплексні дослідження є скоріше винятком, аніж правилом. У той же час рекомендації стосовно того, як потрібно (і приклади того, як *не* треба) укладати запитальники є в більшості загальних посібників з методології та методів соціології, для прикладу можна назвати праці І.Девятко, В.Ільїна, Н.Паніної, В.Ядова та ін.

Водночас осмислення теоретичних передумов, особливостей когнітивного сприйняття та евристичний потенціал запитання як такого не входить до цілей цієї розвідки. Її мета менш амбітна і полягає у виявленні специфіки мето-

ду незакінчених речень (як своєрідної питальної форми) та його зіставленні з традиційними для соціології відкритими запитаннями. І якщо останні неодноразово були предметом дискусій у середовищі соціологів (скажімо, у журналі “Социологические исследования” у 1982–1984 рр. велося жваве обговорення проблеми використання закритих і відкритих запитань), то метод незакінчених речень не так давно ввійшов до соціологічної практики, і, відповідно, ще недостатньо концептуалізований, хоча уже зараз робляться спроби його повноцінного осмислення [4]. Реалізація поставленої мети допоможе не лише вказати на місце цього методу в арсеналі дослідницьких процедур, а й окреслити перспективи його подальшого застосування. Однак слід зазначити, що у цій статті йтиметься про застосування незакінчених речень у кількісних опитуваннях, тоді як їхня роль у якісних дослідженнях потребує окремого розгляду.

Для початку вкажемо на деякі теоретичні передумови, на яких ґрунтується використання методу незакінчених речень. Передусім його слід розглядати в контексті вербальних проєктивних методів (до цієї ж групи належать методи вільних і направлених асоціацій, закінчення історій тощо). Сам феномен проєкції був концептуалізований у рамках психології, і тому значний вплив на становлення проєктивних методів мали психоаналіз, холістична психологія й емпіричні дослідження особистості New Look [5, с. 7]. Головними особливостями цих методів дослідники називають невизначеність стимульного матеріалу (а тому – необмежене поле реакцій на нього) і можливість одержання відповіді, вільної від оціночних суджень у рамках категорій “добре”/“погано” [5, с. 11–12; 6, с. 112]. Тобто хоч уже загадана нами раніше Л.Юзва наголошує на потребі семантичної однозначності в запитаннях: “Соціолог має розуміти усю складність змістовного навантаження, яке може мати будь-який термін, що використовується в конструкції запитання” [7, с. 63], проте у випадку проєктивних методів акцент робиться саме на невизначеності стимулу, адже вона дає змогу респондентові напов-

нити запитання власним сенсом, і дати ту відповідь, яка йому відповідає. Більше того, форма проєктивних методів не дає змоги респондентові легко виявити те, що від нього чекають, а тому дослідник отримує менше соціально бажаних відповідей.

Розглядаючи запитання у широкому сенсі, тобто як певний стимул індивіда до вербальної реакції, на основі виділених О.Масловою двох критеріїв класифікації запитань – стандартизація способу формулювання і фіксації відповіді та ширина сфери її пошуку [8, с. 91] – можна виділити умовний континуум (за спаданням першого і зростанням другого): закриті запитання – відкриті запитання – незакінчені речення – спрямовані й вільні асоціації. Останні, хоча й рідко коли використовуються в соціологічних дослідженнях, проте теж мають свої переваги, на які вказує Л.Паутова, а саме виявлення впливу соціальних детермінант на ті чи інші відповіді, отримання інформації про повторювані смисли, висвітлення соціального досвіду представників різних груп (професійних, гендерних тощо) і окреслення як особистих, так і загальнокультурних асоціацій [9, с. 156–164]. Умовна межа між традиційно соціологічними і традиційно психологічними методами проходить десь посередині запропонованого вище континууму, проте зі зростанням тенденцій до міждисциплінарності в соціогуманітарних науках вона поступово розмивається або й узагалі зникає.

Для того, щоб зрозуміти особливості методу незакінчених речень, нижче наведено деякі приклади їхнього застосування у конкретних дослідженнях. Однак спершу варто зробити істотне зауваження: завданням є не стільки вказати на отримані результати, скільки проаналізувати процедури, які застосовували соціологи у своїх дослідженнях. Отож, апробація методу незакінчених речень у радянській соціологічній практиці відбувалася ще у 70-х роках минулого століття в контексті розвитку ідей феноменологічної соціології та соціології повсякдення. Одним із перших був В.Ольшанський, який звернувся до цієї дослідницької процедури як такої, що “викликає спонтанні

реакції, схожі на ті, що виникають у щоденних розмовах” [10, с. 83]. В опитувальному листі ним було використано 11 незакінчених речень і три відкриті запитання, а отримані відповіді кодувалися експертами, відповідно до попередніх вказівок. Також В.Ольшанський провів методичний експеримент, який, по суті, був спробою встановити суб’єктивну надійність методу шляхом оцінки респондентом точності його відповіді на запитання. У результаті отриманий середній бал узгодженості становив 4,2 (з 5) [10, с. 85] (уже зараз соціологи користуються комплекснішими процедурами побудови інтегральних індексів суб’єктивної надійності, які були розроблені Є.Головахою, А.Горбачиком та ін. [11]). Такий високий результат може свідчити про те, що респондент сприймає процедуру як органічну і не має особливих проблем з виконанням поставленого завдання. Поряд із цим простота збору даних не свідчить про відсутність труднощів з їхнім подальшим аналізом. Зі статті В.Ольшанського можна зробити висновок, що процедура кодифікації результатів, отриманих методом незакінчених речень, є одним із найбільш проблемних моментів дослідження.

Напрацювання В.Ольшанського розвинула його колега – С.Клімова. Вона розглядає метод незакінчених речень у контексті проєктивних методів загалом, коли “за допомогою непрямих впливів викликаються реакції, експлікуючі неусвідомлювані, але значущі для людини сфери переживань і поведінки ... Передбачається, що стимул спрацьовує як свого роду екран, на який людина проєктує характерні для неї способи мислення, настрої, потреби” [12, с. 50]. Дослідниця так само вказує на проблему стандартизації як процедури збору, так і аналізу отриманих результатів, адже деякі показники можуть існувати в одиничному числі. Як наслідок, виникає необхідність об’єднання показників у категорії та групи, що веде до втрати частини первинної інформації. С.Клімова продовжила працювати із запропонованим В.Ольшанським інструментарієм, однак реорганізувала існуючі раніше три відкриті запитання в незакінчені речення, отримавши таким чином блок із 14 речень, а фокусом дослідження

зробила “стереотипи, за допомогою яких люди пояснюють свої та чужі вчинки” [12, с. 54] (у В.Ольшанського – “обґрунтування”, що видається більш доцільним).

Хоча проєктивні методи загалом і метод незакінчених речень зокрема зазвичай використовуються в психологічних дослідженнях для аналізу свідомості окремої особистості, С.Клімова продемонструвала, як відбувається перехід з індивідуального на колективний рівень, адже її цікавили не реакції окремого респондента, а особливості обґрунтувань, які використовують представники різних соціальних груп. Підсумовуючи свої наукові пошуки, вона робить висновок про можливість використання методу в порівняльних дослідженнях: “Порівнюючи дані дослідження 1993–1994 рр. з результатами першого дослідження [1980–1983 рр. – Н.О.], ми переконалися, що методика здатна фіксувати зміни в структурі повсякденних значень не тільки в соціальному просторі, а й у часі. ...Порівняння двох вибірок дало змогу використовувати переваги методики, здатної фіксувати не тільки кількісні закономірності, трансформовані соціологічними поняттями, а й зберегти живі інтонації розмовної мови певного часу і місця” [12, с. 62–63].

Важливим методичним рішенням, яке прийняли як В.Ольшанський, так і С.Клімова, є різне “навантаження” первинних даних при кодуванні залежно від того, скільки елементів респондент закінчує речення. У разі якщо він або вона використовує одне твердження (наприклад, “по допомогу я перш за все звертаюся ... до родичів”), то “навантаження” такої відповіді становитиме одиницю. Якщо ж відповідь складається з двох (“по допомогу я перш за все звертаюся ... до батьків або друзів”), трьох або більше тверджень, то навантаження становитиме відповідно 0,5, 0,3 і так далі. Це надає усім респондентам однакової ваги у процесі кодування їхніх відповідей. Водночас А.Бурлов та Г.Татарова від цієї ідеї відмовилися, проте не наводять причин такого рішення [13, с. 131].

Методичний експеримент, описаний у статті А.Бурлова та Г.Татарової, стосувався перспектив використання

методу незакінчених речень для дослідження тих особистих значень, якими респонденти наповнюють образи соціального світу, а конкретно – образ “культурної людини”. Для них ключовим завданням була апробація методу, який забезпечує доступ до життєвого світу респондентів. Свій вибір вони пояснюють тим, що “його [методу незакінчених речень. – Н.О.] застосування дає найбільший ефект саме в тих дослідженнях, де виникає необхідність виявлення суб’єктивного сприйняття людиною соціальної реальності, особистісних смислів індивідів, стереотипів, образів, еталонів, ціннісних орієнтацій людей” [14, с. 8]. Їхній запитальник складався з 16 незакінчених речень, які представляли чотири смислові блоки (наприклад, характеристики “культурної людини” чи її емоційна оцінка). Як зазначають самі автори, цей інструмент дослідження мінімалізує вплив дослідника, адже під час виконання завдань респондент отримує максимальну свободу для вибору своєї відповіді [14, с. 12]. А.Буров і Г.Татарова виділяють ще одну перевагу використання методу незакінчених речень, що полягає у можливості повернення до первинної інформації з її подальшим перекодуванням або використанням для теоретичних моделей, що виникли в інших дослідженнях [14, с. 27].

Останні опубліковані результати дослідження з використанням методу незакінчених речень датуються 2012 р.: російський вчений В.Ракачев застосував його для виявлення етнічних стереотипів росіян стосовно Білорусі та білорусів. Свій вибір автор пояснює тим, що цей метод “дає змогу отримувати реакції, в яких проявляються неусвідомлювані, але значущі для людини сфери переживань і поведінки. Передбачається, що, продовжуючи речення без додаткових стимулів, респондент відтворює певний асоціативний ряд, який включає в себе як стереотипи, так і факти з особистого життєвого досвіду” [15, с. 29]. Так само як і С.Клімова, В.Ракачев вказує на те, що метод, який походить із психології, може успішно використовуватися в соціологічних дослідженнях для вивчення явищ надіндивідуального характеру, коли респондент цікавиться

вченого не сам по собі, а як ретранслятор певного соціального феномену. Він мало уваги приділяє самій процедурі дослідження (не вказано навіть обсягу вибірки), проте детально розписує поетапність виконання аналізу даних за принципом піраміди узагальнень, “де в основі розташовуються елементарні обґрунтування (тобто сукупність елементарних смислових частинок закінчення речення), а на вершині – структурні показники” [15, с. 29]. Описаний ним процес кодифікації, по суті, є поступовим об’єднанням схожих елементів у категорії, на основі яких формуються компоненти образу.

Отже, якщо спробувати вивести спільні риси більшості текстів, у яких фігурує метод незакінчених речень, то ними будуть, по-перше, обґрунтування причин застосування м’якої дослідницької процедури, яка максимально занурює соціологів у життєвий світ респондентів; по-друге, опис реакцій на незакінчені речення з використанням поняття “обґрунтування”; по-третє, однакова логіка аналізу відповідей, за якої первинний матеріал (або “елементарні обґрунтування” [14, с. 12]) зазвичай об’єднувалися в ширші категорії (“елементи”), на основі яких виводилися “компоненти” образів певних соціальних об’єктів чи феноменів. До останнього можна додати, що автори підкреслюють важливість участі в формуванні об’єднаних категорій самих респондентів, оскільки останні можуть пояснити дослідникові значення певних виразів. Загальним же лейтмотивом є спроба говорити з респондентами їхньою мовою, надати їм максимальну свободу вибору і таким чином віднайти сенси їхнього особистого світу, що вказує на зв’язок методу з феноменологічною традицією. Останнє не є дивним, адже феноменологи одними з перших заговорили про обмеженість пізнавальних можливостей закритих запитань і вимагали шукати нових рішень [8, с. 95]. Авторами публікацій також підкреслюється відмінність соціологічного трактування методу від психологічного і складність процедури кодифікації, яка залишає місце дослідницькій суб’єктивності. Саме розв’язання проблеми логічної формалізації аналізу первинних

даних вважається одним з ключових завдань, які стоять перед дослідниками, які працюють з методом незакінчених речень [13, с. 123].

Ще одним концептуальним напрацюванням стосовно методу незакінчених речень є виділення трьох стратегій, згідно з якими він використовується як допоміжний (в масових опитуваннях), як основний з широкою сферою пошуку відповіді для дослідження одновимірного об'єкта (методичні експерименти) і як основний з вузькою сферою пошуку відповіді для дослідження багатовимірного об'єкта [13, с. 125]. Два останніх підходи доцільно використовувати тоді, коли потрібно скласти максимально повну картину певного соціального феномену, “не опираючись на заздалегідь визначені дослідником поняття, а залучаючи категорії, які використовуються самими індивідами” [13, с. 125].

Для подальшого окреслення місця методу незакінчених речень у системі соціологічних методів вважаємо доцільним зіставити його з традиційним для соціології відкритим запитанням, оскільки ці дослідницькі інструменти багато в чому схожі. Відкритим називають запитання, “в якому автор не пропонує респондентові набір підготовлених відповідей, а залишає місце для вільної відповіді в довільній формі” [16, с. 49]. Аналогічно і у випадку з незакінченими реченнями форма реакції може бути довільною, проте структура інструментів відрізняється тим, що респондент або “відповідає”, або “закінчує”. За допомогою відкритого запитання учасник опитування “самостійно формулює можливу відповідь, базуючись на власному розумінні сенсу запитання” [8, с. 91], тоді як у закритому сфера пошуку закладається дослідником: “варіанти відповідей [у закритих запитаннях. – Н.О.] обмежують свободу і самостійність респондента при формулюванні відповіді, нав'язуючи їм уявлення автора запитальника про досліджувану реальність” [8, с. 95]. Н.Паніна вказувала на дві найчастіші причини звернення до відкритих запитань – відсутність повного уявлення про досліджуване явище і прагнення приховати уже розроблений кодифікатор від респондента, щоб не нав'язувати його останньо-

му – проте обидва випадки оцінює неоднозначно. Натомість вона вказує на евристичний потенціал застосування цього інструменту в кількісних опитуваннях, який полягає в можливості поглибити розробку конкретної проблеми, почути голоси тих респондентів, які стоять за цифрами, і надати їм віддушину, якщо вони прагнуть детальніше висловитися стосовно предмета опитування [16, с. 50]. У результаті методичного експерименту, проведеного в 1976 р. у Радянському Союзі, було виявлено, що четверта частина результатів, отриманих завдяки відкритим запитанням, не вкладається в запропоновану дослідниками схему, яка формується закритими запитаннями [8, с. 100]. Незважаючи на це, соціологи вказують на низку проблем, які виникають з відкритими запитаннями. До таких Н.Паніна зараховувала: складність кодування, невеликий відсоток відповідей, часто надто поверховий або дуже конкретний характер реакцій [16, с. 49–50]. Порівняльний аналіз відкритих і закритих запитань, здійснений О.Масловою, виявляє аналогічні проблеми [8, с. 94]. Поряд з тим вона доводить, що доля тих, хто не відповідає на запитання, є ознакою того, на якій стадії нині процес формування громадської думки стосовно досліджуваного феномену.

С.Клімова перебуває “по інший бік барикад” і доводить, що відкрите запитання є оптимальним інструментом дослідження у тому випадку, коли соціолога цікавлять не його власні побудови, які він накидає на соціальну реальність, а переживання цієї реальності самим респондентом [17, с. 6]. Свої міркування дослідниця обґрунтовує ідеями соціального конструктивізму П.Бергера та Т.Лукмана, а також теоретичними побудовами феноменологів Е.Гуссерля та А.Шюца стосовно суб’єктивного повсякденного досвіду, життєвого світу та знання першого і другого порядків. Вона відкидає “радикальний позитивізм”, який визнає гідним інструментом соціолога лише закриті запитання, і наголошує на неможливості редукувати матеріал, отриманий завдяки відкритим запитанням, лише до чисел. Дослідниця вказує на існування цілих груп запитань, які не варто “закривати”, щоб не втратити знання про істинний стан

соціальної реальності, особливо стосовно реальної поінформованості респондентів, їхніх інтерпретацій подій, мотивів, значень, сприйняття певних особистих якостей відомих людей тощо [17, с. 11–15]. Однак С.Клімова не ідеалізує цей інструмент і перераховує труднощі, пов'язані з його використанням. До уже зазначеної складності кодування (яке вона називає “класифікацією”) дослідниця додає комунікативні проблеми (неможливість інтерв'юєром точно відтворити відповідь респондента під час *face-to-face* опитування), важкість урахування контексту висловлювання, труднощі при формуванні аналітичних категорій, особливості цитування та підрахунку частот [17, с. 16–24]. Отже, можна дійти висновку, що загалом дослідники визнають цінність відкритих запитань, однак відводять їм різні ролі (від суто допоміжних до ключових) залежно від власної методологічної позиції, а також визнають існування низки проблем, пов'язаних з їхнім застосуванням на практиці.

На основі сказаного спробуємо зіставити відкриті запитання і незакінчені речення. Перші доцільно використовувати у тому випадку, коли образ досліджуваного явища досить чітко сформований у середовищі респондентів, тобто цей інструмент найкраще працює на рівні “актуалізованої свідомості, пов'язаної з довготривалою пам'яттю, яка часто підкріплюється через повторювану діяльність” [8, с. 99]. Порівняно з цим метод незакінчених речень може використовуватися для виявлення контурів образу чи окремих елементів його наповнення, тобто він дає змогу соціологові отримати пазли для складання цілісної картини, яка поки що відсутня, однак уже скоро може бути актуальною.

Порівняно з відкритими запитаннями метод проєктивних речень дає змогу проводити значно більше маніпуляцій з шириною області пошуку відповіді (проте чим ширша остання, тим більший ризик отримати багато іррелевантних відповідей [13, с. 124], тому потрібно шукати шляхи відсіювання відповідей, які не стосуються предмета дослідження), а також з самою формою стимулу (скажімо,

формулювання речення від першої особи однини чи множини, або ж використання нейтральних категорій). Також на етапі аналізу даних він надає можливість самостійного встановлення дослідником певного рівня абстрактності, на якому він або вона працюватиме: “вибір залежить від ступеня вивченості соціального феномену, від мети дослідника: знайти загальну структуру образу або ж вивчити її деталі” [13, с. 130].

Традиційне відкрите запитання також передбачає те, що респондент щось “знає”, і це знання потрібно від нього отримати. Звісно, існує можливість відповісти “не знаю”, яка часто вказує не стільки на відсутність знання, скільки на цілий спектр різноманітних реакцій – від небажання висловлювати свою думку до забутої відповіді. Порівняно з цим проєктивний метод незакінчених речень дає змогу респондентові уникнути ситуації декларування свого незнання, адже він чи вона отримує у своє розпорядження широке поле для пошуку відповіді. У той же час виникає інша проблема: пошук оптимального фільтру тих, хто справді належить до категорії “не знаючих”. Нарешті, сама невизначеність стимулу дає змогу отримати менше соціально бажаних відповідей, адже респондент не може знати напевно, якої відповіді від нього чекають.

Усе ж між відритими запитаннями та незакінченими реченнями є значно більше спільного, аніж відмінного. Для початку це необхідність респондентові самостійно знайти відповідь без жодних підказок від дослідника. Сам же соціолог завдяки їхньому використанню уникає помилок, які характерні для закритих запитань і пов’язані з формуванням віяла відповідей (як-от, порушення однорівневості чи неповнота). Обидва інструменти стикаються з однаковими проблемами, більшість з яких уже було окреслено вище: від процедурних труднощів, як-от врахування контексту чи складнощів в процесі комунікації до проблем кодування, математичної обробки чи інтерпретації. До цього можна додати наявність відповідей, які можуть мати іррелевантний, поверховий, надто конкретний або жартівливий характер (наприклад, “люди поділяються на... три і п’ять”). Водночас кількість відповідей, які були

виключені з масиву даних А.Бурлова та Г.Татарової, з останньої причини становила лише 0,5% [14, с. 16]. Нарешті, за допомогою відкритих запитань та незакінчених речень важко отримати репрезентативні дані, проте це універсальна складність, пов'язана з м'якими методами дослідження [14, с. 9]. Очевидно, цінність результатів, отриманих завдяки неструктурованим методам потрібно оцінювати не шляхом запозичення категорій з кількісних досліджень, а опираючись на апарат якісних, тим більше, що обидва інструменти надають можливість поєднувати різні підходи до аналізу даних.

У підсумку слід зазначити, що метод незакінчених речень може активно використовуватися у прикладних соціологічних дослідженнях, адже його роль багато в чому схожа на роль відкритих запитань. Звісно, справою майбутнього поки що залишається обґрунтування критеріїв якості інформації, отриманої завдяки застосуванню методу, уніфікація процедур аналізу отриманих результатів (для прикладу, покрокова розробка технології побудови піраміди обґрунтувань як певного аналогу ієрархічного кластерного аналізу), а також встановлення стандартів цитування та презентації даних.

Література

1. *Lutycka K.* Wywiad kwestionariuszowy. Przygotowanie i sprawdzanie narzkdzia badawczego / Lutycka K. – Warszawa, 1984. – 222 s.
2. *Юзва Л.* Запитання соціологічної анкети: запитальні техніки vs сенситив / Людмила Юзва // Український соціум. – 2008. – № 2 (25). – С. 80–87.
3. *Юзва Л.* Логіка запитань і валідизація соціологічного опитувальника : автореферат дис. ... канд. соціологічних наук : спец. 22.00.02 / Л.Юзва. – К., 2007. – 16 с.
4. *Бурлов А.* Метод неоконченних предложений в социологии: стратегии использования и логика анализа данных : автореферат дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.01 / А.Бурлов. – М., 2001. – 21 с.
5. *Соколова Е.* Проективные методы исследования личности / Е.Соколова. – М., 1980. – 176 с.

6. *Гуреев С.* Проективные методики в социологических исследованиях: особенности использования графических данных (рисунков респондентов) в методе групповых дискуссий / С.Гуреев // Методы социологических исследований : сб. ст. / ред. Ю.Толстова, Г.Балашова. – М., 2006. – С. 110–130.

7. *Юзва Л.* Концепція запитання соціологічного запитальника / Л.Юзва // Український соціум. – 2006. – № 5 (16). – С. 60–67.

8. *Маслова О.* Открытые и закрытые вопросы / О.Маслова // Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1 / отв. ред. В.Андреевков, О.Маслова. – М., 1990. – С.91–105.

9. *Паутова Л.* Ассоциативный эксперимент: опыт социологического применения / Л.Паутова // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2007. – №24. – С. 149–168.

10. *Ольшанский В.* Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов / В.Ольшанский // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 1997. – №9. – С.82–89.

11. *Субъективная надежность : теория и метод измерения (ИСН) / [Евгений Головаха, Андрей Горбачик и др.] // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №.1. – С.166–188.*

12. *Климова С.* Опыт использования методики неоконченных предложений в социологическом исследовании / С.Климова // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 1995. – №5–6. – С.49–64.

13. *Бурлов А.* Логическая организация анализа данных, полученных методом неоконченных предложений / А.Бурлов, Г.Татарова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 123–133.

14. *Бурлов А.* Метод неоконченных предложений в изучении образа “культурный человек” / А.Бурлов, Г.Татарова // Социология: методология, методы, математические моделирование. – 1997. – №9. – С. 5–31.

15. *Ракачев В.* Белоруссия и белорусы в представлениях россиян: опыт социально-психологического исследования / Вадим Ракачев // Общество: социология, психология, педагогика. – 2012. – №4. – С.28–34.

16. *Паніна Н.* Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій / Паніна Н. – К., 1996. – 232 с.

17. *Климова С.* Область применения и трудности кодификации открытых вопросов / С.Климова // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2006. – № 23. – С. 5–25.

УДК 303.71

*Т.Любива,
кандидат соціологічних наук;
Т.Нікітіна,
кандидат соціологічних наук*

ПОДАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АНАЛІЗУ ДАНИХ КІЛЬКІСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

У огляді наведені загальні правила презентації результатів аналізу даних кількісних соціологічних досліджень. Розкриті типова структура наукової публікації даного типу та вимоги до кожного з розділів публікації. Також наведені загальні правила оформлення таблиць, графіків та вимоги до подання результатів аналізу даних із застосуванням методів багатовимірної статистики.

***Keywords:** the requirements for preparation of research publications on the results of the quantitative empirical research, the guidelines for data presentation.*

***Ключові слова:** вимоги до оформлення наукових публікацій за результатами кількісних емпіричних досліджень, правила оформлення статей і графіків.*

***Ключевые слова:** требования к оформлению научных публикаций по результатам количественных эмпирических исследований, правила оформления статей и графиков.*

Наукові публікації є способом обміну досвідом, й свідчать про мірі професійності науковця. Вони мають відповідати високим стандартам як змістовно, так і з погляду оформлення і структурування матеріалу. Публікації мають вносити нове в уже існуюче знання і бути актуальними. Подавати свої наукові доробки у статтях слід таким чином, щоб простежувався їх зв'язок з попередніми дослідженнями, а також щоб інші дослідники могли спиратись на них у майбутньому [1, р. 642].

У найзагальнішому вигляді можна виділити три типи наукових соціологічних статей: 1) представлення емпіричних результатів; 2) огляди та; 3) теоретичні статті [2, р. 4]. Окремим підтипом статей можна виділити методичні статті, які презентують розробку нового інструментарію чи підходів до побудови вибірки. Але, як правило, такі статті так чи інакше спираються на аналіз даних емпіричних досліджень, тому все ж таки ближче до першого типу статей.

Емпіричний матеріал, отриманий у ході дослідження, повинен містити дві складові – теоретичну, зумовлену покладеною в основу дослідження теорією та системою гіпотез, і власне емпіричну [3, с. 438]. Кожна наукова стаття, яка представляє емпіричні результати, має містити теоретичну частину, бо інакше вона буде більше схожою на звіт прикладного соціологічного дослідження. Теорія є невід’ємним елементом будь-якого емпіричного аналізу даних. За проведення власного дослідження при розробці запитань анкети слід спиратись на існуючі теорії, а у разі аналізу вторинних даних – на теорії, що лежать в основі розроблених індикаторів існуючого дослідження. У разі ігнорування теоретичного підґрунтя, стаття перетворюється на простий опис фактів і вже не відповідає критеріям науковості. Статті, у яких наводяться результати аналізу кількісних досліджень, мають містити гіпотези, які будуються на основі теорії і мають пізнавальну корисність (новизну). Методологічна роль гіпотез проявляється, по-перше, у тому, що вони допомагають відобразити саме те коло фактів, які необхідні для вирішення поставленої проблеми, а по-друге, у тому, що вони фіксують напрям, слідуючи якому ці факти можна буде організувати якнайкраще [3, с. 438]. Гіпотези перевіряються на основі даних з використанням придатних методів і або підтверджуються, або спростовуються результатами аналізу. Спростування гіпотези ніяким чином не применшує цінності отриманого висновку, а спонукає до подальших наукових пошуків – постановки нових гіпотез.

Статті, які мають на меті представити емпіричні результати, як правило, мають усталену структуру, яка відображає стадії дослідницького процесу [2, р. 4]:

➤ **Вступ (Introduction)** – опис проблеми, яка досліджується, та постановка мети дослідження.

➤ **Методи дослідження (Method)** – опис методів, які були використані.

➤ **Результати (Results)** – повідомлення про результати, які були отримані.

➤ **Обговорення отриманих результатів (Discussion)** – інтерпретація результатів та дискусія з приводу застосування отриманих результатів.

➤ **Висновки (Conclusions)** – основні висновки дослідження.

➤ **Посилання на джерела (References)** – повний перелік використаних джерел.

Часто у статтях наявна **анотація (Abstract)** – дуже стислий опис змісту статті безпосередньо перед статтею, а також **подяка (Acknowledgements)**. Анотація не є обов'язковим елементом, і скоріше надається тоді, коли це є обов'язковою вимогою журналу, в якому публікується стаття. У вітчизняній науковій традиції подяка не є настільки популярним елементом статті, як у зарубіжних, але автор(и) може(уть) згадати тих, хто істотно допоміг при створенні статті, як консультаціями, так і певними ресурсами. Також часто вживаним елементом статей з емпіричними результатами є **додатки (Appendix)**, де можуть бути представлені індикатори, які були використані під час аналізу, чи великі за обсягом результати статистичного аналізу.

Наведена структура статті, яка представляє емпіричні результати аналізу даних, не є догмою, а скоріше – основою, яку можна деталізувати залежно від мети статті та змістовних результатів. Наприклад, опис теорії, який зазвичай наводиться у вступі, може бути винесено окремим підпунктом у випадку, коли автор хоче детально описати теорію. Окремим пунктом також може бути винесено опис

даних, на основі яких проводиться аналіз. Опис вихідних даних, як правило, здійснюється у пункті “Метод”, але у разі нестандартності методу збору даних, вибірки чи інструментарію цьому може бути присвячений окремий пункт. Також окремим пунктом може виступати операціоналізація індикаторів чи конструювання індексів, які використовуються при аналізі даних. У деяких статтях пункти “Обговорення отриманих результатів” та “Висновки” об’єднуються в один пункт.

Зупинимось детальніше на “базових” елементах статті, в якій представлені емпіричні результати.

Анотація – не обов’язковий, але часто вживаний і дуже важливий елемент статті. Анотація – це короткий опис змісту статті. Часто анотація є найважливішим елементом статті, оскільки її читають набагато частіше, ніж усю статтю. Саме анотація є тим резюме, що впливає на прийняття рішення про прочитання всієї статті [2, р. 8]. Анотація – це перший контакт зі статтею, певна реклама статті, і до її підготовки слід підходити особливо уважно. Зараз у багатьох електронних базах, окрім назви статті і прізвища автора, наводиться її анотація. Пошук необхідних статей часто здійснюється шляхом перегляду багатьох анотацій. Саме тому анотація повинна містити достатньо ключових слів, коректно відображати зміст статті, і не повинна містити інформації, відсутньої у статті. Кожне речення повинно бути максимально інформативним, особливо перше речення. Анотація повинна починатись з найважливішої інформації, але водночас не переказувати назву статті. Анотація повинна бути максимально стислою (приблизно 120 слів). Вона має містити: проблему дослідження, мету, метод і основні результати та висновки [2, р. 10].

Вступ – це частина статті, де ставиться наукова проблема. Саме ця частина статті, крім постановки проблеми, містить актуальність її вирішення. Вступ містить теоретичні положення, розгляд попереднього наукового доробку, що стосуються тематики статті. У даній частині фор-

мулюються теоретичні гіпотези, що перевірятимуться, виведені із попереднього теоретичного огляду і покликані розв'язати наукову проблему. У вступі автору статті слід відповісти на такі питання [2, р. 11]:

- Які проблема та мета дослідження?
- Які теоретичні передумови дослідження і який зв'язок дослідження із попередніми напрацюваннями у даній сфері?
- Які гіпотези перевіряються і як саме вони були отримані?

Спочатку слід поставити проблему та описати її актуальність, а потім здійснити огляд літератури, не вдаючись до масштабного історичного екскурсу. Слід виходити з того, що читач вже має певний рівень знань щодо досліджуваної проблеми. Слід продемонструвати логічний зв'язок між попередніми напрацюваннями та результатами своєї роботи. Суперечливі моменти, якщо вони є, мають бути чесно описаними. Повнота огляду попереднього досвіду цілком лежить на совісті автора статті. Після представлення проблеми та опису попереднього досвіду необхідно описати, що є власне внеском автора у розв'язання проблеми, які гіпотези і чому автор сформулював, які змінні він використав для перевірки гіпотез і які результати очікував отримати [2, р. 12]. Як зазначалося, опису теорії може бути присвячений окремий пункт статті.

Методи дослідження. Дана частина статті включає в себе достатньо детальний опис дослідження, дані якого використовуються у статті, і індикаторів, за допомогою яких перевіряються сформульовані гіпотези [4, р. 863].

Загальний опис дослідження не має бути занадто детальним, проте має бути зазначено, хто проводив дослідження (організація чи окрема людина), коли саме, яка була група координаторів дослідження, хто фінансував дослідження (державний кошт, грант, комерційна організація тощо). Далі наводяться досить детальні дані стосовно генеральної сукупності та вибірки – тип (стратифікована, квотна тощо) та обсяг вибіркової сукупності, процедура

відбору об'єктів, похибка вибірки, оцінка дизайн-ефекту, процент відповідей (response rate). Зазначається метод дослідження з достатньою деталізацією, щоб читачеві було зрозуміло, які особливості й труднощі могли виникнути (наприклад, роздаткове анкетування за місцем проживання, особистісне інтерв'ю, вуличне опитування, поштове опитування за формалізованою анкетною, опитування за прямим посиланням, надісланим електронною поштою).

При використанні даних загальновідомих досліджень (наприклад, дані моніторингу “Українське суспільство” або дані “Європейського соціального дослідження”) можна вдаватися до менш детального опису, чітко пославшись на проведене дослідження.

Також у цій частині статті описуються індикатори, що обрані для перевірки поставлених гіпотез, та очікувані зв'язки між ними. Краще повністю подати текст запитання і шкали, проте це не завжди може бути доречним (наприклад, за великого обсягу), і тоді опис індикаторів можна помістити у додатки.

Слід обґрунтувати статистичні методи перевірки гіпотез, чому саме цей метод є кращим за інші. Гіпотези формалізуються, визначаються методи їх перевірки і критерії підтвердження/спростування. Наприклад, перевірка значущості відмінності відсотків/ середніх, розрахунок коефіцієнтів зв'язку і врахування їх значущості тощо.

Опис дослідження та процедури аналізу даних має бути поданий таким чином, щоб читач чітко зрозумів, що саме і як автор зробив і, за необхідності, міг повторити подібне дослідження [2, р. 15].

За потреби цей пункт може бути розбитий на окремі підпункти, такі як опис процедури дослідження та отриманих даних, операціоналізація індикаторів та методи аналізу даних.

Результати. У даному пункті статті потрібно навести отримані автором результати. Слід наводити всі результати – як ті, які підтвердили Ваші гіпотези, так і ті, що їх не підтвердили. Представляти результати аналізу потрібно

таким чином, щоб читачам було зрозуміло, як вони були отримані, і за необхідності цей аналіз можна було б повторити. У деяких західних наукових журналах разом зі статтею від авторів вимагається подання синтаксисів проведених розрахунків. Також слід зазначати, яке програмне забезпечення було використане для аналізу даних, його версію.

Обговорення отриманих результатів. Після викладення результатів слід перейти до їх інтерпретації та оцінки. Слід бути достатньо обережним, інтерпретуючи отримані результати аналізу, не виходити за межі того, що вони показують. Пояснення також слід робити обґрунтовано, без надмірного “фантазування”. Слід підкреслити теоретичні наслідки та валідність результатів, а також їх обмеження. Почати обговорення можна з висновку з приводу підтвердження чи спростування поставлених гіпотез. Також слід описати спільне та відмінне у Ваших результатах та результатах попередніх досліджень. При викладі цього пункту статті можна керуватись такими питаннями [2, р. 19]:

- Який мій особистий внесок?
- Яким чином моє дослідження сприяло розв’язанню існуючої проблеми?
- Які висновки та теоретичні наслідки я можу зробити на основі отриманих результатів?

У висновках слід стисло навести основні результати дослідження та підкреслити свій внесок у дослідження проблеми, зазначити шляхи подальшого дослідження проблеми.

Часто автори об’єднують “Обговорення отриманих результатів” та “Висновки” в один пункт, а іноді навіть у один пункт об’єднують “Результати”, “Обговорення” та “Висновки”.

Посилання на джерела. Усі роботи, на які робляться посилання у статті, мають бути поміщені у списку використаних джерел. А також усі джерела, які подані у списку джерел, мають згадуватись у тексті. Щодо оформлення

посилань існує багато стандартів, і слід попередньо з'ясувати, як саме слід оформлювати посилання для конкретного журналу.

Додатки. Додатки не є обов'язковим елементом будь-якої статті, але у статтях, у яких наводяться результати аналізу емпіричних даних, вони часто зустрічаються. У додатках може бути подана методика збору первинних даних, інструментарій дослідження, основні статистичні показники [5, с. 460]. Додатки слід включати у статтю тільки тоді, коли вони допоможуть читачеві краще зрозуміти наведені результати, оцінити їх якість або повторити їх.

Якщо у роботі над дослідженням, результати якого представляються у статті, брали участь інші дослідники, то автор статті має зазначити їх імена. Робота соціолога неможлива без співробітництва багатьох людей, які заслуговують на те, щоб бути згаданими при представленні результатів дослідження [5, с. 461].

Важливим аспектом написання статей є технічна правильність представлення результатів аналізу даних кількісних соціологічних досліджень. Саме тому окремо зупинимось на технічних особливостях представлення результатів аналізу даних кількісних соціологічних досліджень при застосуванні різних статистичних методів аналізу.

Таблиці, графіки, малюнки. Таблиці та графіки вважаються найбільш наочною і компактною формою подачі статистичних даних [6, с. 219]. Схематичні малюнки покращують сприйняття інформації. При можливості представлення великого обсягу числових результатів слід здійснювати за допомогою таблиць або графіків замість текстового опису. Водночас, якщо потрібно представити одне-два числа, то краще зробити це у тексті, оскільки це буде економніше з погляду обсягу. Використовуючи таблиці, графіки чи малюнки, слід посилатись на них у тексті. Кожні таблиця/графік/малюнок повинні мати назву та номер. Таблиці/графіки/малюнки не можуть виступати самостійними об'єктами у статті, вони завжди мають супроводжуватись посиланнями на них. Слід зберігати баланс між таблицями/графіками/малюнками та

текстом. Стаття не може складатись здебільшого із них, переважати має все ж таки текстовий аналіз.

Таблиці. Таблиці використовуються для подання результатів одновимірних та двовимірних розподілів, а також для результатів деяких методів багатовимірної статистики.

Одновимірні розподіли. При поданні розподілу однієї змінної у вигляді таблиці має бути зазначено, чи цей розподіл розрахований за всією вибіркою, чи був застосований фільтр, якщо так – то який саме. З таблиці має бути зрозуміло, які саме величини наведені, – частки, відсотки, частоти. За використання відсотків слід зазначити, чи обраховані вони до всіх або до тих, хто дав відповідь на дане запитання. Якщо поміщені тільки відсотки, то наводиться інформація про загальну кількість об'єктів, до яких вони обраховані. Вказується, чи був можливим множинний вибір у запитанні. Формулювання запитання і варіантів відповідей на нього в таблиці наводяться повністю – як вони були сформульовані в анкеті [7, с. 334]. Нижче наведено приклад таблиці, у якій наводиться розподіл однієї змінної (табл. 1).

Розподіли двох (чи більше) змінних. У таблицях з розподілами двох (чи більше) змінних має бути зрозуміло, який відсоток наведено – у рядку чи стовпчику. Це можна зробити шляхом введення маргінальних рядків або стовпчиків із зазначенням суми відсотків. Нижче наведений приклад таблиці, у якій приводиться розподіл двох змінних (табл. 2).

Таблиця 1

Довіра до уряду

Наскільки Ви довіряєте чи не довіряєте діючому уряду?	% до тих, хто відповів N=2000
Скоріше довіряю	20,7
Наскільки довіряю, настільки і ні	21,4
Не довіряю	37,6
Важко відповісти	20,3
Всього	100,0

Таблиця 2

Довіра до уряду серед чоловіків та жінок

Наскільки Ви довіряєте чи не довіряєте діючому уряду?	Чоловіки, % до всіх N=900	Жінки, % до всіх N=1100
Скоріше довіряю**	16,1	23,3
Наскільки довіряю, настільки і ні*	17,4	16,1
Не довіряю*	32,6	27,7
Важко відповісти*	19,8	21,4
Немає відповіді*	14,1	11,5
Всього	100,0	100,0

**розбіжності відсотків значущі на рівні 1%.

* розбіжності відсотків значущі на рівні 5%.

Часто двовимірні таблиці відсотків будуються з метою демонстрації статистично значущих відмінностей між групами респондентів у відповідях на певне запитання. У такому випадку слід позначити, у яких саме групах спостерігаються статистично значущі відмінності, а в яких – не спостерігаються, і таким чином зробити висновок, які гіпотези підтверджуються, а які – ні. Інтерпретувати слід лише ті розбіжності відсотків, які є значущими.

Також виникає необхідність представлення кростабуляції даних, виміряних у номінальній та метричній шкалах. У такому випадку таблиці двовимірного розподілу наводити некоректно, слід наводити таблиці групових середніх. У таблиці групових середніх, окрім власне середнього значення, слід наводити кількість людей у групі, щодо якої розраховувалось середнє значення та стандартне відхилення. Нижче наведений приклад таблиці, у якій наводиться порівняння групових середніх (табл. 3).

Якщо у таблиці наводяться коефіцієнти кореляції, то необхідно також вказувати їх статистичну значущість, принаймні на тих рівнях, які традиційно використовуються в аналізі даних соціологічних досліджень, – 5%, 1%, 0,1% [7, с. 372].

Як таблиці розподілу однієї змінної, так і двох (чи більше) змінних супроводжуються поясненнями, проте не перека-

Таблиця 3

Середній бал з англійської мови студентів різних факультетів за 100-бальною шкалою

Факультет	Середній бал з англійської мови (M)	Кількість студентів (N)	Стандартне відхилення (SD)
Біологічний факультет	80.3	44	17.31
Історичний факультет	87.8	37	15.57
Факультет кібернетики	75.1	21	10.87
Факультет соціології	88.5	25	9.26
Юридичний факультет	85.7	50	19.12

зом таблиці. Усі таблиці слід подавати так, щоб вони були зрозумілими і легкими для сприйняття. У таблицях слід уникати непотрібної, беззмістовної інформації. Заголовок таблиці, а також назви стовпчиків та рядків мають бути чіткими, лаконічними. Стовпчики та рядки мають містити одиниці вимірювання. Для зручності читання таблиці числа слід розміщувати в середині ячеек. Числа слід округлювати з однаковим ступенем точності (до цілого знаку, до десятої частки). Нумерувати стовпчики чи рядки не потрібно [6, с. 224]. Шрифт у тексті та таблицях має бути однаковим, а розмір шрифту – відрізнитись – розмір шрифту у таблицях дещо менший, ніж розмір шрифту основного тексту. Наприклад, шрифт тексту може бути 14 чи 12 кеглю, а таблиць, відповідно – 11 чи 10 кеглю. Таблиця не має розриватись на дві чи більше сторінок, слід намагатись вміщувати таблицю на одній сторінці. Якщо це неможливо, то на наступній сторінці слід написати у дужках “Продовження таблиці” і повторити назву рядків та стовпців. Не можна розривати на різні сторінки назву таблиці та саму таблицю.

У вітчизняній традиції при аналізі даних найчастіше використовуються програми SPSS чи OCA, в яких і будуються таблиці. Але просте копіювання таблиць з вікон подання результатів (Output) програм у статтю є некоректним. Таблиці слід переносити у Excel чи Word і там

здійснювати їх форматування відповідно до правил оформлення таблиць.

Графіки. Графічне представлення даних – це найбільш наочне зображення отриманого розподілу результатів. Графіки бажано оформляти у одному й тому самому стилі, не перевантажувати їх (небагато категорій). Не слід демонструвати читачеві своє вміння будувати різні типи графіків. Слід обрати декілька типів, які є найбільш адекватними для подання даних, і використовувати їх для презентації всіх результатів.

Лінійні графіки використовуються для демонстрації зв'язку двох метричних змінних. Незалежну змінну слід розташовувати по горизонтальній осі (ось x), а залежну – по вертикальній осі (ось y). Обидві осі мають бути підписані. Мають бути зазначені одиниці вимірювання. Розмітка на графіку означає одиниці вимірювання. Шкали на осях можуть бути лінійними (з рівними інтервалами), логарифмічними або логлінійними [2, р. 143]. Нижче наведений приклад лінійного графіка (рис. 1).

Якщо на графіку одночасно наводиться декілька кривих, то їх слід позначати різними типами ліній та додавати легенду з описом змісту кожної з ліній.

Кругові (або “пиріжкові”) діаграми. Використовуються для демонстрації розподілу відсотків однієї ознаки. Ознака може бути як номінальною, так і порядковою. Даний тип діаграми можна використовувати тільки за умови, що сума всіх відсотків становить сто. У круговій діаграмі повинно бути не більше п'яти сегментів. Коли ознака має більше альтернатив, слід будувати інший тип діаграми – наприклад, гістограму. Для демонстрації відмінностей сегменти слід дещо розділити між собою [2, р. 143]. Нижче наведений приклад кругової діаграми (рис. 2).

Гістограми (стовпчикові діаграми) – це ряд стовпчиків, які можуть бути розташовані як горизонтально, так і вертикально. Гістограми можна використовувати як для порядкових шкал, так і для номінальних шкал з великою кількістю альтернатив. Гістограми можна буду-

Рис. 1. Сукупні середньомісячні витрати домогосподарств України у 1999–2011 р.

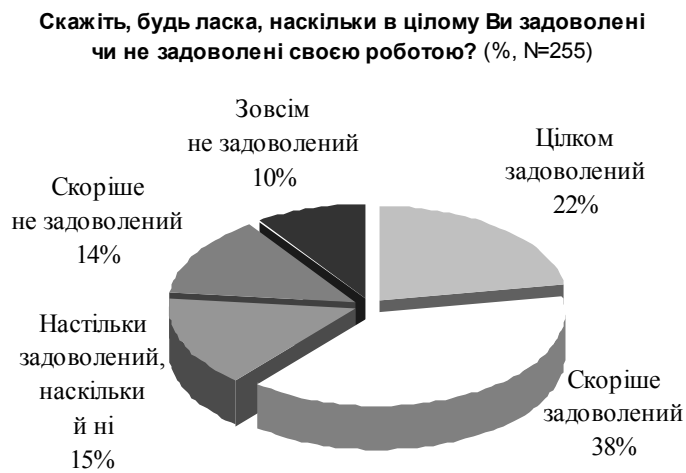

Рис. 2. Загальний рівень задоволеності роботою

вати у випадках, коли сума відсотків становить сто, а також коли вона перевищує сто (наприклад, для шкал з сумісними альтернативами). Стовпчикові діаграми можна будувати для відсотків, абсолютних значень, середніх (коли необхідно подати групові середні великої кількості груп). За допомогою гістограм можна презентувати розподіл однієї ознаки або порівнювати декілька ознак між собою. За представлення однієї ознаки часто вдаються до сортування альтернатив від найбільшої до найменшої, щоб показати, які альтернативи найчастіше обирали, а які – найрідше. Альтернативу “Важко відповісти” або “Нічого з вищепереліченого” не слід сортувати разом із іншими змістовними альтернативами і слід поміщати внизу графіка. Наведемо приклад вертикальної гістограми для номінальної шкали із сумісними альтернативами (рис. 3).

* Можна було обрати декілька варіантів відповіді.

Рис. 3. Міжнародна діяльність викладачів

Розбіжності відсотків значущі на рівні 5%.

Рис. 4. Рівень задоволеності заробітною платою серед чоловіків і жінок

Далі – приклад застосування гістограми для порівняння відповідей у двох групах (рис. 4). Шкала – порядкова, сума відповідей у рамках кожної групи становить сто відсотків.

У разі порівняння відсотків у різних групах слід вказувати, чи значущими є розбіжності відсотків. На нашому прикладі значущі розбіжності позначені кружечками над стовпцями.

Вимоги до формулювання назви графіків, до їх оформлення, посилання на них у тексті є такими самими, як і вимоги до таблиць, які були описані вище.

Існує безліч типів графіків, опис яких не вміщується у рамки даного огляду, але основне, що слід пам'ятати при побудові графіків, – це відповідність графіка завданню та типу даних.

Представлення результатів застосування методів багатовимірної статистики.

Лінійна регресія. Результати лінійної регресії представляються у вигляді таблиці або рівняння регресії, зазначається коефіцієнт детермінації R^2 , представлені стандар-

тизовані чи нестандартизовані коефіцієнти із зазначенням рівня значущості (значущість на рівні 5% позначається, як правило, однією зірочкою (*), на рівні 1% – двома зірочками (**)). Якщо в рівнянні залишається незначущий коефіцієнт, потрібно пояснити чому. Слід описати, в яких шкалах виміряні змінні, введені у рівняння регресії (як залежна змінна, так і незалежні). Слід звертати увагу на інтерпретацію знаків коефіцієнтів рівняння регресії, порівнювати силу впливу окремих предикторів (незалежних змінних) між собою. Також слід вказувати, який метод був використаний при побудові рівняння регресії.

Факторний аналіз. Слід вказувати мету факторного аналізу, його метод, метод обертання (якщо був використаний), частку дисперсії, що пояснюється виокремленими факторами. Також треба пояснити, з яких міркувань вирішено питання про кількість факторів. Виділені фактори мають бути названі і проінтерпретовані. Якщо фактори використовуються як окремі змінні, то вказується, яким методом вони обраховані.

Кластерний аналіз. Використання кластерного аналізу має бути обґрунтоване, описані вихідні змінні, зазначений метод кластеризації і метод визначення відстані між класифікованими об'єктами. Зазначається наповненість кластерів, їх центри, кількість об'єктів, що залишилися поза класифікацією. Слід навести міркування, яким чином обирається кількість кластерів, вони мають бути інтерпретованими.

Перед написанням статті корисно переглянути ряд статей із журналів з високою репутацією, а також уважно вивчити форму подання статей у тому журналі, до якого Ви збираєтесь подавати статтю.

Важливим, корисним і часом необхідним при написанні статті є консультування з колегами, іншими науковцями або з експертами у галузі, що стосується проблеми, яка розглядається і вирішується в статті. Студентам, аспірантам слід співпрацювати і радитися з науковим керівником, виносити проекти статей на обговорення у ширше коло

досвідчених соціологів. Останнім часом стає більш доступним звернення до іноземних спеціалістів через мережу Інтернет, що займаються аналогічною дослідницькою тематикою, з ідеями та консультаціями стосовно написання статей. Комунікація у науковому середовищі допомагає помітити і виправити недоречності в аналізі даних, надихає на нові ідеї.

Література

1. *Handbook of Research Design and Social Measurement* / Ed. Delbert C. Miller. – 5-th ed. – Sage Publications, 1991. – 704 p.
2. *Publication Manual of the American Psychological Association*. – 4-th ed. American Psychological Association. – Washington : DC, 1999.
3. *Рабочая книга социолога* / под общ. ред., вступ. статья Г.В.Осипова. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2012. – 477 с.
4. *Handbook of Research Methods in Public Administration* / ed. Gerald J. Miller, Kaifeng Yang. – CRC Press, 2008. – 992 p.
5. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А.Ядов. – М. : Добросвет, 2001. – 596 с.
6. Добренъков В.И. Методы социологического исследования : учебник / В.И.Добренъков, А.И.Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 768 с.
7. Панина Н.В. Технология социологического исследования : курс лекций // Панина Н.В. Избранные труды по социологии : в 3-х т. – Т. I : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи. – К. : Факт, 2008. – 470 с.

Підписано до друку 14.12.2012 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 49. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 12

Памятка автору

“СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА”

Общий объем статей – до 0,5 п.л.(до 10 страниц текста, 12 кегль, через полтора интервала)

В самом начале сверху необходимо указать **УДК** в одной строке с одним *инициалом и фамилией автора* (жирный курсив), ниже **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ** – большими буквами.

После названия необходимы абстракты на английском языке и языке статьи (2–3 предложения) и ключевые слова или словосочетания (до 5 слов) на трех языках.

Keywords:

Ключові слова:

Ключевые слова:

Далее следует текст на украинском или русском языке по выбору автора. Литературу в конце статьи необходимо оформлять по новым правилам (см. в Интернете, на сайте института или в бюллетене ВАК Украины), давать ссылки только на реально использованные и цитируемые источники.

Рисунки и графики подаются в Excel для возможности исправлений и уточнений при редактировании текста.

На отдельной странице – сведения об авторе и контактные телефоны, e-mail.

Аспиранты должны завизировать текст (подпись научного руководителя на последней странице распечатки текста).

Распечатку и электронную версию текста статьи подавать Соболевой Н.И. и/или Мартынюку И.О. Институт социологии НАН Украины, Киев, ул. Шолковичная, 12, к.312. Прием материалов осуществляется до 1 января следующего года.

Пам'ятка авторові

“СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА”

Загальний об'єм статей – до 0,5 п.л.(до 10 сторінок тексту, 12 кегль, через півтора інтервали)

На самому початку згори необхідно вказати **УДК** в одному рядку з одним *ініціалом і прізвищем автора*(жирний курсив), нижче **НАЗВА СТАТТІ** - великими буквами.

Після назви потрібні абстракти англійською мовою і мовою статті (2–3 речення) і ключові слова або словосполучення (до 5 слів) на трьох мовах.

Keywords:

Ключові слова:

Ключевые слова:

Далі слідує текст українською або російською мовою за вибором автора. *Літературу* у кінці статті необхідно оформляти за новими правилами (див. в Інтернеті, на сайті інституту або у бюлетені ВАК України), давати посилання тільки на реально використані і цитовані джерела.

Рисунки та графіки повинні бути подані в Excel для можливості виправлень та уточнень при редагуванні тексту.

На окремій сторінці – відомості про автора і контактні телефони, e-mail.

Аспіранти повинні завізувати текст (підпис наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту).

Роздруковану і електронну версію тексту статті подавати Соболевій Н.І. і/або Мартинюку І.О. Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к.312

Прийом матеріалів в чергову збірку здійснюється до 1-го січня наступного року.